

SEPTENTRIO.

FINLANDIAE DVCATVS,

Regni Suecię membrum.

SVECIAE
Confina.

NARVA Ruthenorum, quibus Iuanogro
da vocatur, Mosco paret

Hic lacus vario piscium genere
bundat. Porrigitur in longitu
nem ad CCLX. stadia.

LIVONIAE NOVA
DESCRIP
TIO,
Joanne Portantio
auctore.

Rigisch bodem;
maxima hic pro
funditas maris est,
et periculosissimus
locus.

Domes nest, petra
est sub aquis, longe
se in mar
tendens

Gros Karlse
Scopuli navigantibus
formidabiles

Klein Karlse

paramab

Toimetaja / Toimittaja: Erki Russow
 Keelekorrektuur (eesti) / Oikoluku (viro):
 Katre Kaju
 Keelekorrektuur (soome) / Oikoluku (suomi):
 Jutta Kuitunen, Andreas Koivisto
 Kujundaja / Suunnittelija: Kersti Siitan
 Tõlge soome keelde / Suomenkielinen käännös:
 Käännös-Aazet Oy
 Tõlge eesti keelde / Vironkielinen käännös:
 OÜ Toimetus
 Kaanel Padise kloostrikiriku konsool
 (joonis: Kersti Siitan)
 Kannessa Padisen luostarikirkon konsoli
 (kuva: Kersti Siitan)
 Eesleht: Johannes Portantiuse Liivimaa kaart, 1573
 (Eesti Rahvusraamatukogu)
 Etusivu: Johannes Portantiuksen Liivinmaan kartta
 vuodelta 1573 (Viron kansalliskirjasto)
 Tagaleht: Detail Andreas Bureuse
 Soome kaardilt, 1626
 Takasivu: Yksityiskohta Andreas Bureuksen
 Suomen kartasta, 1626

© Padise Vallavalitsus ja
 Vantaan kaupunki/historiatoimikunta

ISBN 9789949303816

Trükk / Paino: OÜ Print Best

17

Ich bin Peter Kuntze von hinnen dat kessell hessinge vnde jehen
 sorge grots allen den gemin welker myn opent brest vorkünnet
 tho lusen myt mynen herten thesi schreibe do hett wythoch synen
 ydren vna dem dat de eddel fischer kasselerich mi thet hett
 myt thet hede en yff vnde dar tho oth myt thet gen lande dar van
 at broderlike luffte vnde dyster schamete vromer thom luffen
 schryff jeh van kasselerich wegen wo dat disse bewiserliche
 kasselerich dyster olette vromer y kadetbacht
 geboren binnen dorp Geestwisse: hett by sich en kint
 welker kint hert er doster welker gestorve yff hinnen
 zened er vromer wie Malargaveta / Syt Malargaveten
 kint yff vromer vnde ertht geboren van vader vnde moder
 vnde luffte de grote moder by sich vnde my gessot
 dar van yff disse kasselerich bent doster welker des kynde
 doster moder yff van des kynde halve begreunde des kynde
 moder ingelaten gut dat ydt jo in der wachheit yff luffte
 myt Malargaveten vromer doster vnde betruyt h' lant
 kasselerich hinnen dyster lant van jonis son y sonom jonis
 anderst son y pater dorp jonis y zafte disse alle van
 hinnen kessell hessinge dar van yff myt vromer luffte
 mi in d'eyant vromer vromer dat woll myt
 vnde gode vnd ellenidichtit wythe vnde helpt dat dat klyne
 kint welker de grote lufft dat hinnen kint myt vromer
 de vromer moder in gelate hett the hinnen tusschen der
 wachheit dyster jeh myt mynen fingen vnder disse henn
 vromer doster vnde gegene yff the hessinge den in d'ant
 in auguste vromer den 1533

Keskaja sild
 Padise ja
 Vantaa
 vahel

Padise ja Vantaa

Keskiajan silta
 Padisen ja
 Vantaan
 välillä

Padise 2012

Sisukord

Leemet Vaikmaa Eessóna	7 Alkusanat
Jutta Kuitunen <i>pavamab</i>	9 PAVAMAB
Heli Nurger Sissejuhatus	11 Esipuhe
Kaur Alttoa Tsistertslaste kloostri planeeringust	15 Sisterssiläisen luostarin pohjakaavasta
Kaur Alttoa Tsistertslaste tulek Vana-Liivimaale ja Dünamünde klooster	21 Sisterssiläisten saapuminen Vanhalle- Liivinmaalle ja Dünamünden luostari
Kaur Alttoa Kärkna tsistertslaste klooster	33 Kärknan sisterssiläinen luostari
Kaur Alttoa Kloostri-eelne Padise ja tsistertslased	51 Padise ennen luostaria ja sisterssiläiset
Kaur Alttoa Padise kloostri ehitusloo probleeme	63 Padisen luostarin rakennushistorian ongelmia
Villu Kadakas 2010.–2011. aasta väljakaevamised Padise kloostri klausuuris	81 Vuosien 2010–2011 kaivaukset Padisen luostarin klausuurissa
Krista Andreson Lisandusi tsistertslaste kunstipärandile – krutsifiks Harju-Risti kirikust	117 Lisäyksiä sisterssiläiseen taideperintöön – krusifiksi Harju-Ristin kirkosta

- 135** Padisen voutien tilikirjat (1562–1619)
Ruotsin valtionarkistossa
- 149** Padisen luostarin raunioiden
rakennustekninen menneisyys ja tulevaisuus
- 183** Uusmaalaisten Tallinnanperinnöt
1350–1560
- 259** Lillaksen tila Märtenbyssa –
talonpoikaspurjehtija Göran Bonden koti
- 271** Talonpoikaiselämää keskiajan Gubbackassa
- 291** Gubbackan paja –
varhaista raudankäsittelyä Uudellamaalla
- 305** Vainioiden elot ja raitin rikat –
Vantaan Gubbackan keskiaikaisen
kylätontin viljelystä ja luonnosta
- 323** Padisen sisterssiläisluostarin sekä Gubbackan
ja Märtenbyn kylätonttien
keraamiikkalöydöistä

Aivar Pöldvee
Padise foogtide arveraamatud (1562–1619)
Rootsi Riigiarhiivis

**Kaur Altoa,
Liis Keskküla ja
Mart Keskküla**
Padise kloostrivaremete ehituslik
minevik ja tulevik

Tapio Salminen
Uusimaalaste Tallinna-pärandused
1350.–1560. aastal

**Tuuli Heinonen ja
Andreas Koivisto**
Lillase talu Märtenbys –
talupojapurjetaja Göran Bonde kodu

Andreas Koivisto
Talupojaelu keskaja Gubbackas

Tuuli Heinonen
Gubbacka sepikoda –
varajane rauakäitlemine Uusimaal

Santeri Vanhanen
Niitude saak ja külätänava umbrohi –
Vantaa Gubbacka keskaja külakrundi
põllumajandusest ja loodusest

**Villu Kadakas ja
Riikka Väisänen**
Padise tsistertslaste kloostri ning
Gubbacka ja Märtenby asulakoha
keraamikaleidudest

Essõna

Väärikas ajaloo- ja arhitektuurimälestis Padise klooster ja vajadus kavandada kloostrikompleksi tulevikku kutsusid ellu Euroopa Liidu Interreg IV A programmist rahastatava projekti. „Keskaja sild“ viis meid koostööpartneri otsinguil Vantaa linna, kunagistele kloostri-ga seotud aladele Lõuna-Soomes. Ühiselt ja mõlemapoolse kasuga oleme oma tee selleks korraks käinud.

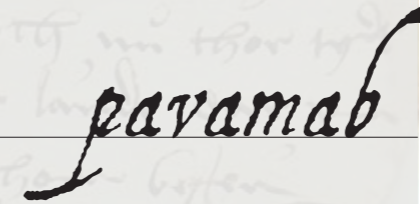
Täna projekt rahastajat, Euroopa Liidu Interreg programmi, meie koostööpartnerit Vantaa linna ja kõiki, kes andsid oma panuse. Töötasime selle nimel, et Padise kloostrikompleksil oleks väärikas tulevik ja et ajalooline sild üle Soome lahe ikka toimiks.

*Leemet Vaikmaa
Padise vallavanem*

Arvokas historiallinen rakennusperintökohde Padisen luostari ja sen tulevaisuuden suunnittelun tarve saivat meid aloittamaan Euroopan unionin Interreg IV A -ohjelman rahoittaman hankkeen. „Keskiajan silta“ vei yhteistyökumppanin etsinnässä Etelä-Suomeen Vantaalle. Alueella oli keskiajalla yhteyksiä luostariin. Olemme käyneet tällä kertaa tiemme yhdessä ja molemminpuolista hyötyä tuottaen.

Kiitän hankkeen rahoittajaa, Euroopan unionin Interreg-ohjelmaa, yhteistyökumppanimme Vantaan kaupunkia ja kaikkia, jotka antoivat panoksensa käytännön työllään. Teimme ahkerasti töitä, jotta Padisen luostarikokonaisuudella olisi arvonsa mukainen tulevaisuus ja historiallinen silta Suomenlahden yli toimisi jatkossakin.

*Leemet Vaikmaa
Padisen kunnanjohtaja*

Kui Padise vald tegi ettepaneku PAVAMAB-projekti raames koostööd teha, läksime mõttega innukalt kaasa. Ootasime, et projekt toob meile uusi võimalusi ja uusi teadmisi, eriti kuna teost „Vantaa keskaeg” oli just kirjutama hakatud. Padise ja Vantaa vaheline koostöö tundus loomulik piirkondade keskaegsete kontaktide tõttu, mida oli huvitav hakata täpsemalt välja selgitama.

On meeldiv tõdeda, et projekt täitis kõik ootused. Teadmised Vantaa ehk endise Helsingi kihelkonna keskajast on projektiga seoses suuresti kasvanud. Arheoloogilised väljakaevamised Gubbacka ja Mårtensby külas tõid palju uusi andmeid keskaja külaelanikkonna kohta. Projekt võimaldas uurida ulatuslikke alasid ning materjali eri meetoditega analüüsida. Arhiiviuuringud ulatusid Poola ja Saksamaani ning peatähelepanu pöördi Eesti ja Rootsi arhiividele. Tänu sellele projektile on 2013. aasta sügisel ilmuv teos „Vantaa keskiaika” saanud hulganisti uut allikmaterjali.

Koostöö Padise valla ja Eesti asjatundjatega on olnud tulemuslik. Arheoloogid said stipendiaadivahetuste kaudu tutvuda teise maa praktilise tööga. Projekti raames sõlmiti uusi kontakte ja eri alade asjatundjate dialoog on olnud vilgas. Peale tööviiside ja meetodite on saadud kõrvutada uurimistulemusi ja leiutamaterjali ning vestelda eri teooriatest, muu hulgas piirkondadevaheliste kontaktidega seoses.

Padise kunnan ehdottaessa yhteistyötä PAVAMAB-projektin merkeissä, lähdimme mukaan innostuneina. Odotimme projektin tuovan meille uusia mahdollisuuksia ja uusia tutkimustuloksia, etenkin kun Vantaan keskiaika -teoksen kirjoittaminen oli juuri alkanut. Padise ja Vantaan välinen yhteistyö tuntui luonnolliselta alueiden välisten keskiaikaisten yhteyksien vuoksi ja näitä yhteyksiä oli kiinnostavaa lähteä selvittämään tarkemmin.

On hienoa todeta, että projekti on täyttänyt kaikki odotukset. Projektin myötä tietämys Vantaan eli entisen Helsingin pitäjän alueen keskiajasta on lisääntynyt huomasti. Arkeologiset kaivaukset Gubbackan ja Mårtensbyn kyläonttikohteilla ovat antaneet runsaasti uutta tietoa keskiajan kyläasutuksesta. Projekti on mahdollistanut laajojen kaivausalueiden tutkimisen sekä aineiston analysoinnin eri menetelmillä. Arkistotutkimukset on voitu ulottaa Puolaan ja Saksaan, ja Viron sekä Ruotsin arkistoihin on voitu paneutua syvemmin. Vantaan keskiaika -teos on saanut runsaasti uutta lähdeaineistoa projektin ansiosta. Teos julkaistaan syksyllä 2013.

Yhteistyö Padise kunnan ja virolaisten asiantuntijoiden kanssa on ollut antoisaa. Arkeologit ovat päässeet tutustumaan myös toisen maan käytännön työhön stipendiaattivaihdon kautta. Projektin myötä on solmittu uusia kontakteja, ja eri alojen asiantuntijoiden keskustelu on ollut vilkasta. Työtapojen ja menetelmien lisäksi on päästy vertailemaan tutkimustuloksia ja aineistoja sekä keskustelemaan eri teorioista mm. alueiden välisiin yhteyksiin liittyen.

Sissejuhatuses

Erityisen palkitsevaa on ollut huomata, että yleisön kiinnostus projektia ja sen tuloksia kohtaan on ollut suuri. Kaksipäiväiseen seminaariin Uudisasukkaat Suomenlahden rannalla marraskuussa 2010 osallistui satakunta henkeä. Projekti on saavuttanut runsaasti julkisuutta eri medioissa. Ihmiset ovat osoittaneet kiinnostuksensa alueensa menneisyyttä kohtaan myös osallistumalla tapahtumiin, joissa olemme projektista kertoneet.

Nyt projekti on päätöksessä, mutta sen tuloksen jäävät jäljelle. Tämä kirja on hieno osoitus siitä, millaisia mahdollisuuksia tällainen projekti antaa.

Haluan kiittää hyvästä yhteistyöstä projekti-päällikkö Heli Nurgeria, pääpartnerin Padisen kunnan henkilökuntaa, projektin ohjausryhmää sekä asiantuntijoita molemmissa maissa. Kiitokset myös Vantaan kaupungin museon museonjohtaja Leena Hiltulalle sekä Vantaan kaupungin historia-toimikunnalle, joka hallinnoi projektia. Erityiset kiitokset haluan antaa projektin henkilökunnalle Vantaan kaupungin museossa, projektiassistentti Marjo Poutaselle ja Jaana af Hällströmille, projekti-sihtööri Svetlana Heikkilälle, kaivaustenjohtaja Andreas Koivistolle sekä koko museon henkilökunnalle.

Jutta Kuitunen
Projektikoordinaattori, intendentti
Vantaan kaupungin museo

Eriti meeldiv on olnud näha publiku suurtt huvi projekti ja selle tulemuste vastu. 2010. aasta novembris osales kahepäevasel seminaril „Uusasukad Soome lahe rannal” ligikaudu sada inimest. Projekt tekitas rohkesti vastukaja meedias. Inimesed ilmutasid huvi oma kandi mineviku vastu nendel üritustel, kus oma projektist kõnelesime.

Nüüd on projekt lõpujoonel, aga selle tulemused jäävad alles. Käesolev raamat on suurepärane näide, milliseid võimalusi taoline projekt pakub.

Tahan tänada hea koostöö eest projekti-juhti Heli Nurgerit, peamise koostööpartneri Padise valla töötajaid, projekti juhtkonda ning asjatundjaid mõlemast riigist. Tänu ka Vantaa linnamuuseumi juhatajale Leena Hiltulale ning Vantaa linna ajalookomisjonile, kes projekti administreeris. Eriliselt tahan tänada projekti kaastöötajaid Vantaa linnamuuseumist, projekti assistente Marjo Poutast ja Jaana af Hällströmi, projekti sekretäri Svetlana Heikkilät, väljakaevamiste juhatajat Andreas Koivistot ning kogu muuseumi töötajaskonda.

Jutta Kuitunen
Projekti koordinaator, intendent
Vantaa linnamuuseum

Padise kloostriis on uurimis- ja konserveerimistöid tehtud 1930. aastatest peale, kõige järjepidevamalt alates 1990. aastatest, mil kahekümne aasta jooksul on pea igal aastal investeeritud kloostri müüride säilitamisse. Järjepidevate konserveerimistöde initsiaator ja rahastaja on olnud Padise vald koos Muinsuskaitseametiga.

Hoolimata viimaste aastakümnete sihikindlast konserveerimisest pole napi eelarve tõttu olnud võimalik kuigivõrd rõhku panna arheoloogilistele ja ajaloolistele taustauuringutele. Need tööd on toimunud pigem avariitööde nime all ega võimalda oma lokaalse iseloomu tõttu kujundada teaduslikult mitmekülgsed ja kaasaegsed tervikpildi. Senises uurimistöös ei ole olnud võimalik teha ka rahvusvahelist koostööd, mis taolise laiaulatusliku mõjualaga objekti puhul on vältimatu.

2010. aastaks küpses projektiidee, mille peamiseks eesmärgiks oli rahvusvahelise koostöö raames uurida kloostrikompleksi kui tervikut. Selleks vajalikel arheoloogilistel välitöödel ja arhiiviuuringutel kasutati nende valdkondade parimaid teadlasi ja spetsialiste ning kõige kaasaegsemaid meetodeid. Et Padise kloostri olid keskajal valdused Lõuna-Soomes tänapäeva Vantaa ümbruses, tundus ajaloolist tausta silmas pidades kõige loomulikum otsida koostööpartnereid just sealt. Ühisprojekt sai toetust INTERREG IV A programmist ning kestis 2010.–2012. aastani.

2010. ja 2011. aasta suvel toimusid ulatuslikud arheoloogilised väljakaevamised Padise kloostrikompleksis ning Vantaa piirkonna

Padise luostarissa on tehty tutkimus- ja konserveerimistöitä 1930-luvulta lähtien. Luostarin muurien säilyttämiseen on 1990-luvulta alkaen investoitu miltei joka vuosi. Johdonmukaisten konserveerimistöiden aloitteentekijä ja rahoittaja on ollut Padisen kunta yhdessä Viron museoviraston kanssa.

Viime vuosikymmenten määrätietoisesse konserveerimistöisest huolimatta niukan budjetin vuoksi ei ole ollut mahdollista panostaa kovinkaan paljon arkeologisiin ja historiallisiin taustatutkimuksiin. Tutkimukset on suoritettu pikemmin hätätöinä, eikä niistä voi paikallisen luonteensa vuoksi muodostaa monipuolista ja nykyaikaista tieteellistä kokonaisuutta. Tähänastisessa tutkimustyössä ei ole ollut mahdollista tehdä kansainvälistä yhteistyötä, joka tällaisessa vaikutusalueeltaan laajassa kohteessa on välttämätöntä.

Idea hankkeesta, jonka päätavoitteena oli tutkia kansainvälisen yhteistyön puitteissa luostarakennuksia kokonaisuutena, kypsyi vuoteen 2010. Hankkeen edellyttämiin arkeologisiin kentätutkimuksiin ja arkistotutkimuksiin käytettiin alojensa parhaita tutkijoita ja asiantuntijoita sekä nykyaikaisimpia menetelmiä. Koska Padisen luostarilla oli keskiajalla maapalstoja Etelä-Suomessa nykyisen Vantaan alueella, tuntui historiallisen taustan perusteella luonnollisimmalta etsiä yhteistyökumppaneita juuri sieltä. Yhteishanke sai tukea INTERREG IV A -ohjelmasta ja kesti vuodesta 2010 vuoteen 2012.

Kesällä 2010 ja 2011 suoritettiin laajat arkeologiset kaivaukset Padisen luostarikokonaisuudessa ja Vantaan alueen keskiaikaisilla kylätonteilla. Kaivauksiin osallistui molemmissa maissa sekä viro-

laisia että suomalaisia arkeologeja sekä arkeologian opiskelijoita. Tällainen yhteistyö mahdollisti tietojen ja tekniikoiden vaihtamisen. Samaan aikaan tehtiin laajat arkistotutkimukset Viron ja Suomen, mutta myös Ruotsin, Puolan ja Saksan arkistoissa, jotta löydettäisiin lähteitä täydentämään tähänastisia tietoja. Arkeologisten kaivausten ja arkistotutkimusten kanssa samanaikaisesti laadittiin uusien tietojen pohjalta Padisen luostarikonaisuuden konservointitöiden suunnitelma, joka toimii jatkossa luostarin konservoinnin perustana. Seuraava tavoite on muuttaa Padisen luostarikonaisuus hyvin säilytetyksi, mahdollisimman autenttiseksi ja seudun vierailijoille turvallisesti nähtävyydeksi niin, että mahdollinen suuri vierailijamäärä ei olisi uhka kohteen säilymiselle.

Hankkeen puitteissa järjestettiin useita historioitsijoiden tapaamisia Virossa ja Suomessa, jotta he voisivat vaihtaa tuoreinta tietoa tutkimuksen etenemisestä. Hankkeen alkuvaiheessa marraskuussa 2010 pidettiin avoin historiaseminaari Vantaalla ja hankkeen päätteeksi toukokuussa 2012 kansainvälinen historiaseminaari Padisessa.

Jotta hankkeen puitteissa suoritettujen tutkimukset leviäisivät asiantuntijapiirien ulkopuolellekin, julkaistaan tämä artikkelikokoelma, joka luo katsauksen hankkeen tuloksiin. Hankkeen päätteeksi laadittiin myös tieteen popularisointiin tähtäävä näyttely, joka antaa koululaisillekin mahdollisuuden perehtyä keskiajan Viron ja Suomen historian yhteen osa-alueeseen.

Olen onnellinen ja kiitollinen Interreg-ohjelman tarjoamasta mahdollisuudesta toteuttaa tällainen hanke. Kiitokset suomalaisille kumppaneillemme Vantaan kaupunginmuseossa, jotka liittyivät hankkeeseen yhteisen menneisyytemme tutkimisen nimissä. Kiitän kaikkia hankkeeseen osallistuneita arkeologeja, historioitsijoita, arkkitehteja, asiantuntijoita ja opiskelijoita yhteisestä tuloksekkaasta ponnistuksesta.

*Heli Nurger
hankepäällikkö*

keskaegsetes külakohtades. Kaevamistödest võtsid mõlemas partnerriigis osa nii Eesti kui ka Soome arheoloogid ja arheoloogiatudengid. Taoline ühistöö võimaldas vahetada teadmisi ja tehnoloogiaid. Samal ajal toimusid ulatuslikud arhiiviuuringud Eesti ja Soome, aga ka Rootsi, Poola ja Saksamaa arhiivides, et leida allikmaterjale, mis täiendaksid seniseid teadmisi. Arheoloogiliste kaevamiste ja arhiiviuuringutega samal ajal koostati uusi teadmisi silmas pidades Padise kloostrikompleksi konserveerimistöde projekt, millest lähtutakse kloostris edasisele konserveerimisel. Kaugem eesmärk on muuta Padise kloostrikompleks hästi säilitatud, võimalikult autentseks ja piirkonna külalistele turvaliseks vaatamisväärsuseks nii, et potentsiaalne suur hulk külastajaid ei ohustaks objekti säilimist.

Projektis raames toimus mitmeid ajaloolaste kokkusaamisi nii Eestis kui ka Soomes, et vahendada värskemaid informatsiooni uurimistöde käigu kohta. Projekti algusjärgus, 2010. aasta novembris peeti avalikkusele mõeldud ajalookonverents Vantaas ning projekti lõpetas laiemale avalikkusele suunatud ajalookonverents Padisel 2012. aasta maikuuks.

Et projekti käigus uuritu ei jääks vaid erialateadlaste pärusmaaks, ilmub käesolev artiklikogumik, mis annab ülevaate projekti tulemustest. Projekti lõpetuseks koostati ka populaarteaduslik näitus, võimaldamaks kooliõpilastel tutvuda ühe osaga keskaegse Eesti ja Soome ajaloost.

Siinkohal olen õnnelik ja tänulik INTERREG programmi antud võimalusele taoline projekt ellu viia. Olen tänulik Soome-partnereile Vantaa linnamuuseumist, kes tulid meie ühise ajaloo uurimise nimel projektiga kaasa. Täna kõiki projektiga seotud arheologe, ajaloolasi, arhitekte, spetsialiste ja tudengeid ühise tulemusliku jõupingutuse eest.

*Heli Nurger
projektijuht*

foto / kuva: Urmas Veersalu

kaevamab

Tsistertslaste kloostri planeeringust

Padise kloostri arhitektuuri erakordsus saab selgeks siis, kui võrrelda seda ordu traditsiooniliste ehitistega. Tsistertslaste puhul ei saa mingil juhul rääkida kloostri tüüpprojektist. Küll aga kujunes välja planeeringu arvukaid erijooni, mis on ainuomased üksnes vaadeldavale ordule. Järgnevalt on püütud kirjeldada tsistertslaste kloostri ruumiprogrammi selle algusaegadel – kuni 13. sajandi keskpaigani. Hilisemad arengud töid kloostriellu mitmeid muutusi, mis paratamatult kajastusid ka arhitektuuris.¹

Ordureeglid ja peakapiitli otsused sisaldavad vähe nõudeid kloostri ehitistele² – ainsaks erandiks on 1157. aastast pärinev keeld püstitada kivist kellatorne. Keelustati ka maalingud, skulptuurid ja värvilised aknad, mis läbi interjöörid jäid äärmiselt lihtsaks. Kloostriarhitektuuri mõjustas ennekõike reeglistikus fikseeritud päevakord, laiemalt aga kogu *modus vivendi*. See kujundas ka kõige sobilikumad lahendused kloostri optimaalseks toimimiseks.

Arusaadavalt oli planeeringu eeskujuks benediktiinide klooster. Siingi hõlmas kirik

¹ Järgnevas on tuginetud eelkõige Braunfelsi (1976), Untermanni (2001) ja Bottomley (1995) andmetele.

² Schreiber & Köhler 1987.

Sisterssiläisen luostarin pohjakaavasta

Padisen luostarin arhitektuurin ainutlaatuisuus ilmenee silloin, kun vertailee sitä sääntökunnan perinteisiin rakennuksiin. Sisterssiläisten tapauksessa ei voi missään tapauksessa puhua luostarin tyyppisuunnitelmasta. Kuitenkin pohjakaavasta kehittyi runsaasti erikoisuuksia, jotka ovat ominaisia vain kyseiselle sääntökunnalle. Jäljempänä yritetään kuvailla sisterssiläisluostarin tilajakoa sen alkuaikoina eli 1200-luvun puoleenväliin asti. Myöhemmät suuntaukset toivat luostarielämään monia muutoksia, jotka heijastuivat väistämättä arkkitehtuurissakin.¹

Sääntökunnan säännöt ja pääkapitulin päätökset sisältävät vain vähän luostarin rakennuksiin kohdistuvia vaatimuksia² – ainoana poikkeuksena on vuonna 1157 asetettu kielto pystyttää kivisiä kellotorneja. Myös maalaukset, veistokset ja värviliset ikkunat kiellettiin, joten sisustus jäi äärimmäisen yksinkertaiseksi. Luostariarkkitehtuuriin vaikutti lähinnä säännöstön mukainen päiväohjelma tai laajemmin koko *modus vivendi*. Tämä tuotti myös luostarin optimaalisen toiminnan kannalta sopivimpia ratkaisuja.

Pohjakaavan esikuvana oli ymmärrettävistä syistä benediktiiniluostari. Sisterssiläisilläkin

¹ Tämä katsaus perustuu lähinnä Braunfelsin (1976), Untermanni (2001) ja Bottomley (1995) tietoihin.

² Schreiber & Köhler 1987.

kirkko sijaitsi yleensä pohjoissiivessä – vain harvoin se oli rakennettu luonnonolojen vuoksi luostarin eteläosaan. Kirkon vieressä neliön muotoisen sisäpihan ympärillä sijaitsivat klausuuritilat. Niitä yhdisti sisäpihaa kehystävä neljästä siivestä koostuva ristikäytävä.

Luostarin keskipisteenä oli kirkko, jota sisterssiläiset kutsuivat yleensä oratorioksi (*oratorium*). Toisin kuin useimmilla muilla munkkikunnilla, sisterssiläinen kirkko oli suljettu ulkopuolisilta. Se ei ole kuitenkaan ainoa erikoisuus. Sääntökunnan alkuaikoina tärkeällä sijalla olivat maallikkoveljet eli konverssit ja kirkkokin oli jaettu kahden ryhmän kesken. Munkeille oli tarkoitettu kirkon itäosa. Keskilaivaan oli sijoitettu U-muotoisesti istuimet, jotka muodostivat ns. munkkikuorin – tämä saattoi ulottua myös poikkilaivaan eli transeptiin. Kirkon itäosan täyttävässä alttaritilassa (*sanctuary*) eli presbyteeriossa (*presbyterium*)³ sijaitsi pääalttari. Tässä oli yleensä myös kolme istuinta selebranteille⁴ – ne sijaitsivat usein kirkkotilan eteläsivulla sijaitsevassa tilavassa nississä.

Sisterssiläisten kirkkojen tilajakoon vaikutti huomattavasti ehto, että papiksi vihityllä munkilla oli oltava mahdollisuus pyhittää messua joka päivä. Tämän vuoksi tarvittiin runsaasti sivualttareita.⁵ Perinteisimpänä ratkaisuna sitä varten rakennettiin poikkilaivan itäosalle kappelit. Poikkilaivan kumpaankin haaraan mahtui kaksi tai kolme kappelia eli näin voitiin rakentaa neljä tai kuusi sivualttaria. Tällaista tilaratkaisua on kutsuttu usein Bernhardin kaavaksi. Pappismunkkien määrän kasvu toi mukanaan useampien sivualttarien tarpeen. Sen yhteydessä keksittiin monia uusia vaihtoehtoja, mutta niitä ei käsitellä tässä.

Maallikkoveljille oli määrätty kirkon länsiosa. Istuimet sijaitsivat samoin kuin munkkien

³ Virossa alttaritilaa kutsutaan tavallisesti saksankielisen terminin vaikutuksessa kuoriksi. Sisterssiläisten tapauksessa se olisi harhauttavaa, koska tällä käsitteellä tarkoitetaan vyöhykeitä, joissa jumalanpalveluksen aikana oleskelivat luostarin jäsenet eli munkit ja maallikkoveljet.

⁴ Messuissa papin apulaisina toimivat diakoni ja alidiakoni.

⁵ Sivualttareita saivat käyttää myös ordinoimattomat munkit rukoiluun yksin.

enamasti põhjatiiva – vahel harva paiknes see looduslike olude tõttu lõunas. Kirikuga külgnesid ümber ruutja sisehoovi paiknevad klausuuriruumid. Neid ühendas sisehoovi raamiv neljast tiivast koosnev ristikäik.

Kloostri keskmeks oli kirik, mida tsistertslased nimetasid enamasti oratooriumiks (*oratorium*). Erinevalt enamikust mungaordudest oli tsistertslaste kirik välisilmale suletud. See aga pole ainus erijoon. Ordu algussajanditel oli oluline koht ilmikvendadel – konversidel – ning ka kirik oli jaotatud kahe grupi vahel. Munkade jaoks oli kiriku idaosa. Siin olid kesklöövi paigutatud U-kujuliselt istmed, mis moodustasid nn munkade koori – see võis ulatuda ka transepti ehk ristlöövi. Kiriku idaosa hõlmavas altariruumis (*sanctuary*) ehk presbyteeriumis (*presbyterium*)³ paiknes peaalтар. Siin oli tavaliselt ka kolm istet tselebrantidele⁴ – sageli oli selleks avar nišš ruumi lõunaküljel.

Tsistertslaste kirikute ruumijaotust kujundas oluliselt klausel, et preestripühitsusega mungal pidi olema võimalus iga päev pühitseda missat. Selleks vajati arvukaid kõrvalaltareid.⁵ Kõige traditsioonilisema lahendusena ehitati selleks transepti idaküljele kabelid. Ühte transeptihaara mahtus kaks või kolm kabelit ja nii sai rajada neli või kuus kõrvalaltarit. Sellist ruumilahendust on sageli nimetatud Bernhardi skeemiks. Preestermunkade arvu kasv tõi kaasa ka vajaduse rohkemate kõrvalaltarite järele. Sellega seoses tekkis mitmeid uusi variante, kuid siin neid ei vaadelda.

Konverside jaoks oli eraldatud kiriku läänepoolne osa. Sarnaselt munkade-tsooniga paiknesid siingi pingid U-kujuliselt,

³ Saksa keelest lähtuvas eestikeelses terminoloogias nimetatakse altariruumi tavaliselt kooriks. Tsistertslaste puhul oleks see desorienteeriv, kuna selle mõistega tähistatakse tsoone, kus teenistuse ajal viibisid kloostri liikmed, mungad ja konversid.

⁴ Missal assisteerisid preestrit diakon ja subdiakon.

⁵ Kõrvalaltareid said kasutada ka ordineerimata mungad üksinda palvetamiseks.

moodustades nn konverside koori. Siinne altar oli pühitsetud Pühale Ristile.⁶ Nii munkade kui ka konverside tsoonis tagaosas olid eraldi pingid haigetele vendadele. Kiriku lõunaküljel olid eraldi sissekäigud ehk portaalid munkadele ja konversidele. Lisaks olid ukseavad transepti ahaskülgedel. Lõunas oli dormitooriumi ehk magamisruumi suunduv nn öötrepp, mis lühendas munga teed öisele ja varahommikusele palvusele (*vigilia* ja *laudes*).

Transepti põhjaküljel oli aga nn surnutevärv, kust lahkunud kloostri liikmete kehad viidi pärast lühikest teenistust surnuaiale. See portaal oli kirikus ainus element, mis oli nii munkade kui ka konverside jaoks ühine.

Klausuuris oli olulisim idatiib. Vahe-tult kirikuga külgnes käärkamber. Järgnes klausuuri üks kõige pidulikumalt kujundatud ruume – kapiitlisaal⁷ –, kus mungakonvendi istmed paiknesid enamasti piki seinääri. Tavaliselt avanes kapiitlisaalist ristikäiku lisaks portaalile veel kaks pidulikult kujundatud aknalaadset (klaasimata) ava – nii oli ka ristikäigus viibijatel võimalus osa saada kapiitlisaalis toimuvast. Idatiiva lõunapoolse osa ruumilahendus varieerus kloostri. Siin võis olla vestlusruum ehk parlatoorium, kus prior jagas töökäsku, või munkade ja/või noviitside suurem tööruum. Idatiiva teise korruse hõlmas ühine magamisaal ehk dormitoorium, kuhu viis trepp ristikäigust. Nagu juba öeldud, võimaldas nn öötrepp otse dormitooriumist kirikusse pääseda.

Idatiivas kiriku läheduses asus veel ristikäiku avanev väike ruumike või lihtsalt seinanišš. Siin oli nn iseteeninduslik raamatukogu (*armarium*), kuna põhja-ristikäik oli meie

⁶ Kirjanduses esinevat väidet, et konverside tsoonis idaosas olid Maarja ja surnutemissa altar (Braunfels 1976, 125), ei saa lugeda tõeseks.

⁷ Termin pärineb benediktiinidelt: siin loeti aasta igal päeval Benedictuse reeglistiku peatükke (*capitulum*). Üldjuhul jõuti reeglistik läbi võtta kolm korda aastas (Benediktusregel 1992, 309–312).

vyöhykkeessä U-muotoisesti muodostaen ns. maallikkoveljien kuorin. Altari oli omistettu Pyhälle Ristille.⁶ Sekä munkkien että maallikkoveljien vyöhykkeen takaosassa olivat erilliset penkit sairaille veljille. Kirkon eteläsivulla olivat erilliset sisäänkäynnit ja portaalit munkeille ja maallikkoveljille. Lisäksi oviaukot olivat poikkilaivan kapeilla sivuilla. Etelässä olivat dormitorioon eli makuusaliin vievät ns. yöportaat, jotka lyhensivät munkin matkaa öiseen ja varhaisaamuiseen rukouluun (*vigilia* ja *laudes*).

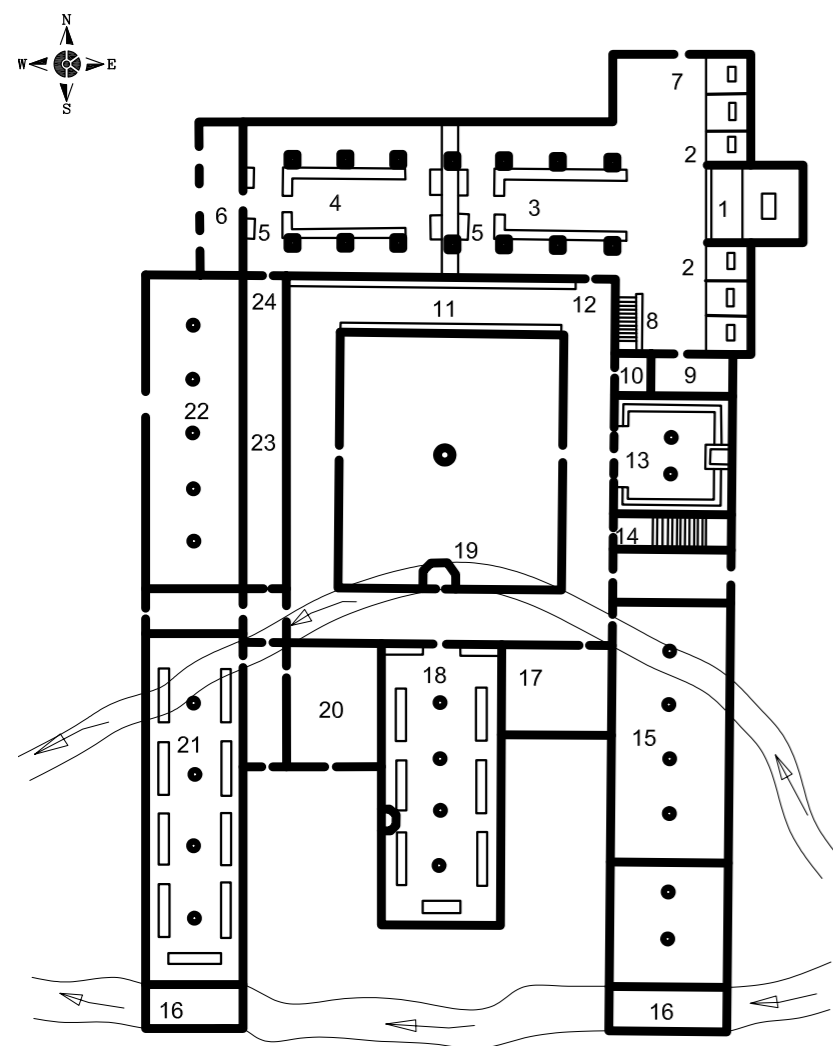
Poikkilaivan pohjoissivulla oli taas ns. kuoleiden portti, jonka kautta vietiin elämästä eronneen luostarinjäsenen ruumis lyhyen jumalanpalveluksen jälkeen hautausmaalle. Tämä portaal oli ainoa kirkon osa, joka oli munkeille ja maallikkoveljille yhteinen.

Klausuuris tärkein oli itäsiipi. Kirkon vieressä oli sakaristo. Sitä seurasi klausuurin juhlavampia tiloja – kapitulisali⁷, jossa munkkikonventin istuimet sijaitsivat yleensä seinien vieressä. Tavallisesti kapitulisalista ristikäytävään avautui portaalin lisäksi vielä kaksi juhlallista ikkunan kaltaista (lasittamatonta) aukkoa, jotta ristikäytävässä oleskelevatkin voisivat osallistua kapitulisalin tapahtumiin. Itäsiiven eteläosan tilaratkaisu vaihteli luostareittain. Siellä saattoi olla keskustelutila eli parlatorio, jossa prior jakoi työkäskyä, tai munkkien ja/tai noviisien isohko työtila. Itäsiiven yläkerrassa oli yhteinen makuusali eli dormitorio, jonne veivät portaat ristikäytävästä. Kuten on jo kerrottu, ns. yöportaita pitkin pääsi dormitoriosta suoraan kirkkoon.

Itäsiivessä lähellä kirkkoa sijaitsi vielä ristikäytävään aukeneva pieni tila tai pelkkä nissi. Se oli ns. itsepalvelukirjasto (*armarium*), kun taas ristikäytävän pohjoisosa toimi lukusalina. Tämän

⁶ Kirjallisuudessa esiintyvää väitettä, että maallikkoveljien vyöhykkeen itäosassa olivat Marian altari ja sielunmessun altari (Braunfels 1976, 125), ei voida pitää oikeana.

⁷ Termi on peräisin benediktiineiltä: siellä luettiin vuoden jokaisena päivänä Benedictuksen sääntökokoelman kappaleita (*capitulum*). Useimmiten sääntökokoelma ehdittiin käydä läpi kolme kertaa vuodessa (Benediktusregel 1992, 309–312).

1. Sanktuaarium
2. Kõrvalkabelid
3. Munkade koor
4. Konverside koor
5. Haigete kloostri liikmete pingid
6. Narteks (eeskoda)
7. Surnutevärav
8. Öötrepp
9. Käärkamber
10. Raamatukogu (*armarium*)
11. *mandatum*
12. Munkade portaal
13. Kapiitlisaal
14. Trepp dormituumis
15. Parlatoorium või tööruum
16. Latriinid (käimlad)
17. *calefactorium*
18. Munkade refektoorium
19. Kaevumajake
20. Köök
21. Konverside refektoorium
22. Hoidla või konverside tööruum
23. Konverside käik
24. Konverside portaal

1. Sanktuaario	13. Kapitulisali
2. Sivukappelit	14. Dormituumis vevät portaad
3. Munkkien kuori	15. Keskusteluhoone (<i>parlatorium</i>) tai työhuone
4. Maallikkoveljien kuori	16. Latriinit (käymälät)
5. Sairaiden luostariveljien penkit	17. <i>Calefactorium</i>
6. Nartheks (eteishalli)	18. Munkkien refektorio
7. Kuolleiden portti	19. Kaivomaja
8. Yöportaad	20. Keittiö
9. Sakaristo	21. Maallikkoveljien refektorio
10. Kirjasto (<i>armarium</i>)	22. Varasto tai maallikkoveljien työtila
11. <i>Mandatum</i>	23. Maallikkoveljien käytävä
12. Munkkien portaal	24. Maallikkoveljien portaal

Kuva 1. Sisterssiläisluostarin ihannepohjakuva Braunfelsin (1976) mukaan, täydennetty.

Joonis 1. Tsistertslaste kloostri ideaalplaani Braunfelsi (1976) järgi, täiendatud.

mõistes lugemissaal. Seetõttu oli ristikäigu põhjajaru võrreldes teistega sageli laiem ning seal olid ka pingid. Samas toimus veel üks oluline rituaal: kaks parajasti köögitoimkonnas olevat munku pesid siin laupäeviti kaas-munkade jalgu.⁸ Tegevust saatva laulu algusõnade *Mandatum novum* (uus käsk) järgi sai põhjaristikäik ka lisanime *mandatum*.

Klausuuri kagunurgal, enamasti sellega külgnevas lõunatiivas oli nn soojaruum (*calefactorium*), mis lõunapoolses kliimas oli kloostri ainus köetav ruum. Seal määriti kingi, kuivatati riideid ning talveajal soojendati tinti. Samas lõigati regulaarselt juukseid ja habet ning lasti aadrit.⁹

Lõunatiivas oli olulisim söögisaal ehk refektoorium. Erinevalt varasemast kloostri traditsioonist paiknes see tiivaga risti: nii ei sõltunud söögisaali mõõtmed ristikäigu pikkusest (või vastupidi), samuti oli ruum nii paremini valgustatud. Refektooriumiga samal joonel paiknes ristikäigu hoovipoolsel küljel asuv, sageli hulknurkse põhiplaani kaevumajake. Siin pesid protsessioonis refektooriumis suunduvad mungad käsi. Iseküsimus, kuivõrd oli tegemist hügieeniakti või riitusega.

Klausuuri läänetiib oli konverside päralt. Nii nagu munkade söögisaal, asus ka ilmikvendade refektoorium allkorrusel, kus paiknes sageli veel nende suurem tööruum. Ülakorruse hõlmas magamissaal. Sageli asus selles tiivas ka lääne-ristikäiguga paralleelne koridor, nn konverside käik, mida kaudu suundusid ilmikvennad kirikusse. Sellise lahenduse korral jäi kogu ristikäik üksnes munkade tarbeks.

⁸ See Kristuse tegudele (Joh 13, 1–17) viitav riitus on juba Benedictuse reeglites.

⁹ Aadrilaskmine oli oluline protseduur juba kloostri liikumise algusaegadel. Kummalisel kombel on Jacques Le Goffi raamatu *La civilisation de l'Occident médiéval* eestikeelses tõlkes Sankt Galleni ideaalplaani aadrilaskmismajast saanud tapamaja (Le Goff 2001, 175, nr 18).

vuoksi ristikäitävän pohjoisosa oli sen muuta osia leveämpi ja siellä oli myös penkkejä. Samassa paikassa tapahtui vielä yksi tärkeä rituaali: kaksi parhailaan keittiövuorossa olevaa munkkia pesivät täällä lauantaisin muiden munkkien jalkoja.⁸ Toimintaa saattavan laulun alkusanojen *Mandatum novum* (uusi käsky) mukaan pohjoisristikäitävä sai myös lisänimensä – *mandatum*.

Klausuuri kaakkoiskulmassa, yleensä sen viereisessä eteläsiivessä oli ns. lämmin huone (*calefactorium*), joka eteläisemmissä maissa oli luostarin ainoa lämmitetty tila. Siellä voideltiin kenkiä, kuivatettiin vaatteita ja lämmitettiin talvisin mustetta. Samassa leikattiin säännöllisesti tukkaa ja partaa sekä suoritettiin suoneniskentää.⁹

Eteläsiiven tärkein tila oli ruokasali eli refektorio. Toisin kuin aikaisemmassa luostaripeirinteessä, se sijaitsi siiven suhteen poikittain: niin ruokasalin mitat eivät riippuneet ristikäitävän pituudesta (tai päinvastoin), lisäksi tilan valaistus parani. Refektorion kanssa samassa linjassa oli ristikäitävän pihanpuoleisella sivulla sijaitseva, pohjakaavaltaan usein monikulmion muotoinen kaivomaja. Siellä refektorioon kulkuessa kulkevat munkit pesivät käsiään. Tämä oli kai pikemminkin riitti kuin hygienian ilmiö.

Klausuuri länsisiipi oli maallikkoveljien käytössä. Maallikkoveljien refektorio sijaitsi – kuten munkkien ruokasalikin – alakerrassa, jossa oli usein myös heidän isohko työhuoneensa. Yläkerran täytti makuusali. Länsisiivessä sijaitsi usein myös länsi-itäsuuntaisen ristikäitävän kanssa rinnakkainen käytävä, ns. konversikäitävä, jota pitkin maallikkoveljet menivät kirkkoon. Tällaisessa ratkaisussa koko ristikäitävä oli vain munkkien käytössä.

⁸ Tämä Kristuksen tekoihin (Joh 13:1–17) viittaava riitti sisältyy jo Benedictuksen sääntöihin.

⁹ Suoneniskentä oli tärkeä lääkintämuoto jo luostari liikkeen alkuvaiheessa. On kuitenkin erikoista, että Jacques Le Goffin *La civilisation de l'Occident médiéval*-nimisen kirjan vironnoksessa Sankt Gallenin ihannepohjakaavassa suoneniskentätalosta on tullut teurastamo (Le Goff 2001, 175, nro 18).

Kirjandus / Kirjallisuus

Benediktusregel 1992 = Die Benediktusregel. Beuron 1992.

Bottomley, Frank 1995. The Abbey Explorer's Guide. A Guide to Abbeys and other Religious Houses. Otley.

Braunfels, Wolfgang 1976. Abendländische Klosterbaukunst. Köln.

Le Goff, Jacques 2001. Keskaja Euroopa kultuur. Tallinn.

Schreiber, Rupert; Köhler, Mathias 1987. Die „Baugesetze“ der Zisterzienser. Studien zur Bau- und Kunstgeschichte des Ordens. Messkirch.

Untermann, Matthias 2001. Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser. München; Berlin.

Tsistertslaste tulek Vana-Liivimaale ja Dünamünde klooster

Esimesed tsistertslased misjonitöös Vana-Liivimaal

1180. aastail alanud Eesti ja Läti ala kristianiseerimisel ja koloniseerimisel oli küllaltki oluline roll tsistertslastel. Tegemist oli programmilise aktsiooniga: 1200. aastast on teada kolm Innocentius III bullat tsistertslaste ordu abtidele ja munkadele, milles paavst kutsus neid misjonile Liivimaal. Ühes ürikus pöörduis paavst eraldi Riddagshauseni kloostri abti poole, et see saadaks ühe munga Liivimaale paganate vastu jutlustama.¹

Tegelikult tegutsesid Liivimaal juba enne nimetatud üleskutseid mitu nimekat tsistertslast. Teatavasti sai pärast Meinhardi surma 1196. aastal Liivimaa uueks piiskopiks Berthold Loccumi tsistertslaste kloostrist.² Piiskop langes juba 1198. aastal lahingus ning tema tegevus kandis vähe vilja. Küll on aga selge, et just Bertholdi ajal ja tema vahetul osalusel asendus Meinhardi alustatud rahulik misjon ristisõjajaga.³

¹ Arbusow 1928, 321–323; vt ka Benninghoven 1959, 6.

² HLK II, 1–6. Uusim käsitus Bertholdist: Hucker 1989.

³ Liivimaa misjoni muutmise kohta vt Benninghoven 1965, 20–36; Rebane 2001.

Kaur Alttoa

Sisterssiläisten saapuminen Vanhalle-Liivinmaalle ja Dünamünden luostari

Ensimmäisiä Vanhalla-Liivinmaalla lähetystyötä tehneitä sisterssiläisiä

1180-luvulla alkaneessa Viron ja Latvian alueen kristillistämässä ja kolonisoinnissa sisterssiläisillä oli hyvin tärkeä rooli. Kyseessä oli ohjelman mukainen toiminta: vuodelta 1200 on tiedossa kolme Innocentius III:n bullaa sisterssiläisen sääntökunnan luostarinjohtajille ja munkkeille, joissa paavi kehotti heitä tekemään lähetystyötä Liivinmaalla. Eräässä asiakirjassa paavi pyysi erikseen Riddagshausenin luostarin johtajaa, että tämä lähettäisi yhden munkin saarnaamaan Liivinmaan pakanoilta.¹

Itse asiassa Liivinmaalla toimi jo ennen mainittuja kehotuksia monta maineikasta sisterssiläistä. Tiettävästi Meinhardin kuoleman jälkeen vuonna 1196 Liivinmaan uudeksi piispaksi tuli Berthold, joka saapui Loccumiin sisterssiläisestä luostarista.² Piispa kaatui taistelussa jo vuonna 1198 ja hänen toimintansa tuotti vähän tuloksia. On kuitenkin selvää, että juuri Bertholdin aikana ja hänen henkilökohtaisella osallistumisellaan Meinhardin aloittama rauhallinen lähetystyö vaihtui ristiretkeen.³

¹ Arbusow 1928, 321–323; ks. myös Benninghoven 1959, 6.

² HLK II, 1–6. Uusin tutkimus Bertholdista: Hucker 1989.

³ Liivinmaan lähetystyön muuttumisesta ks. Benninghoven 1965, 20–36; Rebane 2001.

Jo ennen Bertholdia Liivinmaalla toimi eräs merkittävä sisterssiläinen: Teoderik,⁴ joka saapui vuonna 1187 Meinhardin kanssa Liivinmaalle ja aloitti lähetystyönsä Turaidan seudulla pakanallisten liiviläisten keskuudessa. Teoderikin toiminta ei kuitenkaan rajoittunut tähän. Hänen lukuisat matkansa Roomaan kertovat siitä, että pääasiallisesti juuri hän viesti paavin kuurian kanssa. Ilmeisesti juuri Roomassa tehtiin päätös Dünamünden⁵ sisterssiläisen luostarin perustamisesta.⁶ Teoderik ei kuitenkaan ollut vain rauhallinen jumalansanan julistaja. Hän osallistui esimerkiksi vuonna 1197 Virumaan-ryöstöretkeen,⁷ mutta, mikä tärkeintä, hän oli vuonna 1202 Kalparitariston perustamisen johtohahmoja.⁸ Vuonna 1205 Teoderik pyhitettiin vasta perustetun Dünamünden sisterssiläisluostarin ensimmäiseksi johtajaksi. Tätä virkaa hän hoiti vuoteen 1211, jolloin hänestä tuli Vironmaan piispa – *episcopus Estiensis*. Teoderik oli piispa vain muodollisesti, koska Vironmaan alue oli tuolloin vielä valtaamatta. Seuraava vuosikymmen toi mukanaan kiihkeitä sotatoimia tällä alueella. Ratkaiseva tapahtuma Pohjois-Viron alistamisessa oli Tallinnan valloittaminen vuonna 1219. Tässä taistelussa kaatui myös piispa Teoderik.

Ristiretkien ajan värikkäin henkilö oli epäilemättä Bernhard zur Lippe (noin 1140–1224).⁹ Hänen opintojaan Hildesheimin katedraalikoulussa seurasi tuomiokapitulini jäsenen virka samassa paikassa, mutta pian hänestä tuli Henrik Leijonan sotatoveri. Sitten Bernhard esiintyi Westfalenissa jo uudessa roolissa: vuonna 1185 hän oli Marienfeldin sisterssiläisluostarin perustaja ja hieman myöhemmin hän perusti Lippstadtin kaupungin. Vuosisadan

⁴ Teoderikista ks. Grentrup 1956; Rebane 2001, 49–67.

⁵ Nykyisistä paikannimistä lähtien pitäisi puhua Daugavgrīvan luostarista. Virossa on käytössä myös myöhäsyntyinen kansallisromanttinen *Väinasuu*. Tämän artikkelin tekijä puhuu kuitenkin mieluummin Dünamünden luostarista – myös latinankielisissä teksteissä käytetään paikannimeä *Dunamunde*.

⁶ Friedrich Benninghoven olettaa, että luostarin perustaminen oli päiväjärjestyksessä jo vuoden 1200 tienoilla (Benninghoven 1965, 43–44).

⁷ HLK I, 13.

⁸ Benninghoven 1965, 39–54.

⁹ Runsaasta Bernhardia ja hänen toimintaansa käsittelevästä kirjallisuudesta mainittakoon Johansen 1955; Leidinger 1985; Leidinger 1992 ja Scholz 1987, joissa on myös laaja lähdeluettelo.

Juba enne Bertholdit tegutses Liivimaal üks silmapaistev tsistertslane: Theoderic,⁴ kes saabus 1187. aastal koos Meinhardiga Liivimaale ja alustas Turaida ümbruses paganlike liivlaste juures misjonitööd. Sellega aga Theoderici tegevus ei piirdunud. Mitmed reisiid Rooma kõnelevad sellest, et peamiselt just tema suhtles paavsti kuuriaga. Ilmselt otsustati just Roomas Dünamünde⁵ tsistertslaste kloostrirajamine.⁶ Theoderic polnud aga üksnes rahulik jumalasõna kuulutaja. Nii osales ta 1197. aastal Virumaa-rüüsteretkel,⁷ kuid mis peamine, tema oli üks põhifiguure Mõõgavendade ordu rajamisel 1202. aastal.⁸ 1205. aastal pühitseti Theoderic äsjaasutatud Dünamünde tsistertslaste kloostris esimeseks abtiksi. Selles ametis oli ta kuni 1211. aastani, mil temast sai Eestimaa piiskop – *episcopus Estiensis*. Theoderic oli piiskop ainult nime poolest, kuna Eestimaa ala oli toona veel hõivamata. Järgnev kümnend tõi kaasa intensiivse sõjategevuse siinsel alal. Otsustav sündmus Põhja-Eesti alistamisel oli Tallinna vallutamine 1219. aastal. Selle käigus langes ka piiskop Theoderic.

Koloniseerimisaja värvikaim isik oli kahtlemata Lippe Bernhard (ca. 1140–1224).⁹ Õpingutele Hildesheimi toomkoolis järgnes samas toomhärja amet, kuid peatselt sai temast hoopis Heinrich Lõvi sõjakaaslane. Seejärel esines Bernhard Vestfaalis juba uues rollis: 1185. aastal oli ta üks Marienfeldi tsistertslaste kloostris asutajaid ning pisut hiljem

⁴ Theoderici kohta vt Grentrup 1956; Rebane 2001, 49–67.

⁵ Lähtudes tänapäevastest kohanimedest tuleks kõnelda Daugavgrīva kloostrist. Käibel on ka uustekkeline rahvusromantiline Väinasuu. Siinkirjutaja eelistab kõnelda Dünamünde kloostrist – ka ladinakeelsetes tekstides kasutatakse toponüümi *Dunamunde*.

⁶ Friedrich Benninghoven oletab, et kloostrirajamine oli päevakorral juba 1200. aasta paiku (Benninghoven 1965, 43–44).

⁷ HLK I, 13.

⁸ Benninghoven 1965, 39–54.

⁹ Ulatuslikust Bernhardit ja tema tegevust käsitlevast kirjandusest olgu nimetatud Johansen 1955; Leidinger 1985; Leidinger 1992 ja Scholz 1987, kus on esitatud ka ulatuslik bibliograafia.

rajas Lippstadt linna. Sajandi lõpukümnendil Bernhard invaliidistus, teda „oli jumala karistusel tabanud jalgade nõrkuse häda, nii et teda mõlemast jalast lombakana kanti hulga päevi korvis“.¹⁰ Seejärel suundus ta ilmselt 1198. aastal risti sõjas Liivimaale¹¹ – sellega kaasnes ka jalgade imeline tervenemine. Pöördunud veel enne sajandivahetust tagasi Saksamaale, naasis ta 1211. aastal Liivimaale ning osales sõjategevuses liivlaste vastu. Samal aastal kui Theoderic pühitseti Eestimaa piiskopiks, sai Bernhardist Dünamünde abt. Sellel ametikohal oli ta 1218. aastani, mil ta pühitseti Semgallia piiskopiks.

Võimalik, et Bernhard jättis oma tegevusega Vana-Liivimaale ka visuaalse jälje. Nii on Paul Johansen Lippstadt ja Viljandi planeeringu sarnasuse põhjal oletanud Bernhardi osalust Viljandi rajamisel.¹² Tegelikult on nende linnade põhiplaani vähe ühisjooni – Johansenil oli kasutada küllaltki vigane Viljandi plaan.¹³ Ka oletas Johansen, et Risti kabel Viljandimaal Pärstis oli seotud Madisepäeva lahingu ja Bernhardiga.¹⁴ Arheoloogiliste kaevamistega selgus, et Risti kabel pärineb siiski hiliskeskajast.¹⁵ Küll aga pole kahtlust, et 13. sajandil Vana-Liivimaa ehituskunsti mõjustanud Vestfaali-impulsside taga on ennekoike Bernhard ja tema järeltulijad.¹⁶

Traditsioonilise käsitluse kohaselt olid tsistertslased välismaailmast isoleerunud ja oma kloostritesse sulgunud. Tegelikult osalesid nad nii mõnigi kord suurtes aktsioonides, mille oluliseks komponendiks oli ka sõjategevus. Eelkõige võib meenutada Clairvaux' Bernard'i kui II risti sõja ideoloog, kuid samuti

¹⁰ HLK XV, 4.

¹¹ Paul Johansen arvates jõudis ta Liivimaale alles 1211. aastal (Johansen 1955, 103).

¹² Johansen 1955, 118–128.

¹³ Alttoa 1978b, 53–54.

¹⁴ Johansen 1955, 129–133.

¹⁵ Moora 1971.

¹⁶ Teema tõstatab Hans Thümmeler (Thümmeler 1955). Hilisemate uuringute kohta vt Prieur 2008.

loppuvuosikymmenellä Bernhard vammautui: „Jumala oli rankaissut tätä kreivi Bernhardia, joka oli aiemmin omassa maassaan syyllistynyt moniin taisteluihin, tuhopolttoihin ja ryöstöihin. Hän oli saanut jalkoihinsa niitä heikentävän sairauden, niin että hän oli rampa molemmista jaloistaan ja häntä kannettiin kantotuolissa monien päivien ajan.“¹⁰ Ilmeisesti vuonna 1198 hän lähti ristiretkeläisenä Liivinmaalle¹¹ – samanaikaisesti hänen jalkansa paranivat ihmeellisellä tavalla. Palattuaan vielä ennen vuosisadanvaihdetta Saksaan, hän palasi vuonna 1211 Liivinmaalle ja osallistui sotatoimiin liiviläisiä vastaan. Samana vuonna, kun Teoderik pyhitettiin Vironmaan piispaksi, Bernhardista tuli Dünamünden luostarinjohtaja. Tätä virkaa hän hoiti vuoteen 1218 asti, jolloin hänet pyhitettiin Zemgalen eli Semigallian piispaksi.

On mahdollista, että Bernhard on jättänyt toiminnallaan Vanhalle-Liivinmaalle myös visuaalisen jälkensä. Esimerkiksi Paul Johansen on Lippstadtin ja Viljandin kaavoituksen samankaltaisuuden vuoksi olettanut, että Bernhard osallistui Viljandin perustamiseen.¹² Itse asiassa näiden kaupunkien peruskaavassa on varsin vähän yhteisiä piirteitä – Johansenin käytössä oli näet virheellinen Viljandin kartta.¹³ Lisäksi Johansen oletti, että Ristin kappeli Viljandimaan Pärstissä liittyi Matinpäivän taisteluun ja Bernhardiin.¹⁴ Arkeologiset kaivaukset osoittivat kuitenkin, että Ristin kappeli on peräisin myöhäiskeskialjalta.¹⁵ Sitä vastoin ei ole epäilystäkään, että 1200-luvulla Vanhan-Liivinmaan rakennustaiteeseen vaikuttaneiden westfalenilaisten herätteiden takana ovat ennen kaikkea Bernhard ja hänen seuraajansa.¹⁶

Perinteisen käsityksen mukaan sisterssiläiset olivat eristäytyneet ulkopuolisesta maailmasta ja sulkeutuneet luostareihinsa. Itse asiassa he osallistuivat

¹⁰ HLK XV, 4.

¹¹ Paul Johansenin mielestä hän saapui Liivinmaalle vasta vuonna 1211 (Johansen 1955, 103).

¹² Johansen 1955, 118–128.

¹³ Alttoa 1978b, 53–54.

¹⁴ Johansen 1955, 129–133.

¹⁵ Moora 1971.

¹⁶ Teeman nosti esille Hans Thümmeler (Thümmeler 1955). Myöhemmistä tutkimuksista ks. Prieur 2008.

usein laajamittaiseen toimintaan, tärkeänä osana sotatoimet. Etenkin voidaan muistella toisen ristiretkien ideologeihin kuulunutta Bernhard Clairvauxlaista, mutta myös sisterssiläisten roolia nykyisen Saksan itäosien ja entisen Preussin saksalaistamisessa. Samanlaista ideologiaa jatkoivat Vanhalla-Liivinmaalla Berthold, turaidalainen Teoderik ja Bernhard zur Lippe. Hyvin osuvan luonnehdinnan kirjoitti merkittävä sisterssiläisten tutkija Franz Winter: Teoderik oli piispa Albertin diplomaatti, kun taas Bernhard oli sotaministeri.¹⁷ Nämä kaksi miestä olivat avainhenkilöt Vanhan-Liivinmaan ensimmäisen sisterssiläisluostarin alkuvuosina.

Dünamünden luostari

Vanhan-Liivinmaan kristillistämisen ja kolonisoinnin keskipisteenä olivat alkuaan Väinäjoen alajuoksulla sijaitsevat alueet. Tuolloisen joensuun lähelle, joen oikealle rannalle¹⁸ rakennettiin myös sisterssiläinen Dünamünden luostari. Lore Poelchau julkaisi vuonna 2004 luostarin historiasta monografian,¹⁹ josten jäljempänä on esitetty vain tärkeimmät vaiheet.

Luostarin perustamista käsittelevät lähteet eivät ole säilyneet. Franz Winter on väittänyt, että Liivinmaan Henrik mainitsee Dünamünden luostarin perustamisen ajankohtana kaksi eri vuotta, 1202 ja 1205,²⁰ ja tätä väitettä ovat toistaneet myös myöhemmät tutkijat.²¹ Itse asiassa käsitellessään piispa Albertin neljättä vuotta (1202) Henrik luo takautuvia katsauksia moneen aikaisempaan tapahtumaan (myös Meinhardin aikaan) ja referoi myös seuraavien vuosien tapahtumia. Esimerkiksi kronikoitsija kirjoittaa, että juuri Albert vihki Teoderikin luostarin ensimmäiseksi johtajaksi, mutta toisaalla hän kertoo, että vuonna 1202 Albert matkusti Saksaan. Luostarin perustamishistorian selvittämisessä on tärkeä myös vuoden 1204 lokakuun 12. päivästä peräisin oleva

¹⁷ Winter 1868, 245.

¹⁸ 1500-luvulla meren aaltojen tuoma hiekka tukki Väinäjoen suiston ja joen uoma siirtyi etelämpään, nykyiseen paikkaansa.

¹⁹ Poelchau 2004.

²⁰ Winter 1868, 306–307.

²¹ Schmidt 1941 37; Poelchau 2004, 9.

tsistertslaste rolli praeguse Saksamaa idaalade ja endise Preisimaa koloniseerimisel. Sama-sugust ideoloogiat jätkasid Vana-Liivimaal Berthold, Turaida Theoderic ja Lippe Bernhard. Vägagi tabava iseloomustuse on andnud väljapaistev tsistertslaste uurija Franz Winter: Theoderic oli piiskop Alberti diplomaat, Bernhard aga tema sõjaminister.¹⁷ Need kaks meest olid võtmeisikud Vana-Liivimaa esimese tsistertslaste kloostris algusaastatel.

Dünamünde klooster

Vana-Liivimaa kristianiseerimise ja koloniseerimise keskmeks olid esialgu Daugava alamjooksul paiknenud alad. Toonase jõesuudme lähedusse, jõe paremkaldale¹⁸ rajati ka tsistertslaste Dünamünde klooster. Lore Poelchau avaldas 2004. aastal kloostris ajaloo monograafia,¹⁹ mistõttu on järgnevas välja toodud üksnes olulisimad momendid.

Kloostris rajamist kajastavad ürikud pole säilinud. Franz Winter on käibele toonud väite, et Liivimaa Henrik nimetab Dünamünde kloostris rajamise ajana kahte, 1202. ja 1205. aastat²⁰ ning selle väite on üle võtnud ka hilisemad uurijad.²¹ Tegelikult esitab Henrik piiskop Alberti neljanda aastaga (1202) seoses tagasivaateid mitmele varasemale sündmusele (sealhulgas Meinhardi ajast), refereerides samas ka järgnevatel aastatel toimuvat. Näiteks on seal märgitud, et just Albert pühitses Theoderici kloostris esimeseks abtiksi, samal ajal teatab kroonik, et 1202. aastal reisis Albert hoopis Saksamaale. Kloostris rajamisloos selgitamisel on oluline ka 1204. aasta 12. oktoobri

¹⁷ Winter 1868, 245.

¹⁸ 16. sajandil ummistas merest uhitud liiv Daugava suudmeala ning jõe voolusäng nihkus lõuna poole oma praegusele kohale.

¹⁹ Poelchau 2004.

²⁰ Winter 1868, 306–307.

²¹ Schmidt 1941 37; Poelchau 2004, 9.

ürik,²² kus paavst Innocentius toetab Alberti palvet juurutada Liivinmaale kolm vaimulikku ordu. Ühena neist on nimetatud tsistertslasi. Siit tuleneb ainumõeldav järeldus, et veel 1204. aasta sügisel polnud Vana-Liivimaal ühtegi tsistertslaste kloostrit.²³ Niisiis rajati Dünamünde klooster ilmselt 1205. aastal, mil piiskop Albert pühitses esimeseks abtiksi Theoderici.²⁴

Konvent asus uude kloostrisse ilmselt 1208. aastal.²⁵ Selline mõneaastane ajanihe asutamise ja kasutuselevõtu vahel on usutav: ordureglite kohaselt võis konvent kloostrisse kolida alles siis, kui vajalik ruumistik oli valmis ehitatud.²⁶ Siinjuures tuleb lisada, et kirjanduses esineb ka väide, nagu paigutaks *Chronicon Dunamundense* kloostris rajamise hoopis 1211. aastasse.²⁷ Tegelikult on kroonikas sõnaselgelt juttu ehitamisest, mitte asutamisest või rajamisest: *Anno domini 1211 constructa est abbatia dunemundensis in monte sancti nicholai (Issanda aastal 1211 ehitati Dünamünde klooster Püha Nikolause mäel)*.²⁸ Võimalik, et nimetatud aasta tähistab kloostris algse hoonestuse lõplikku valmimist.

Dünamünde klooster kuulus Morimondi liini, kuid lünkliku allikmaterjali tõttu pole selge, milline oli emaklooster. Uurijad on pakunud nii Pfortat Naumburgi lähedal kui ka Marienfeldi Vestfaalis.²⁹ Nähtavasti rajati Dünamünde Marienfeldi tütarloostrina; segase alluvussuhte lahendas 1239. aastal ordu peapapiitel, mille otsuse kohaselt sai Dünamünde

²² LUB I, 19.

²³ Fr. Benninghoveni oletuse kohaselt otsustati Dünamünde kloostris rajamine ordu 1203. aasta peapapiitlil (Benninghoven 1965, 43, 54). Viidatud statuudis (Canivez I, 287) osutatakse Altenkampi ja Altenbergi (*Campensi et Bergensi*) abti esildisele uue kloostris rajamise kohta, ent seal ei selgu, et juttu oleks Vana-Liivimaast.

²⁴ HLK IX, 7.

²⁵ Keussler 1890, 112; Schmidt 1941, 41.

²⁶ OC 126.

²⁷ Poelchau 2004, 9.

²⁸ Schmidt 1941, 285.

²⁹ Ülevaadet probleemi kohta vt Schmidt 1941, 33–36; Kunde 2003, 241–244.

lähde,²² jossa paavi Innocentius tukee Albertin pyyntöä, että Liivinmaalle asutettaisiin kolme munkkikuntaa. Yhtenä niistä on mainittu sisterssiläiset. Tästä seuraa ainoa mahdollinen johtopäätös, että vielä syksyllä 1204 Vanhalla-Liivinmaalla ei ollut yhtään sisterssiläisluostaria.²³ Dünamünden luostari perustettiin siis ilmeisesti vuonna 1205, jolloin piispa Albert vihki ensimmäiseksi luostarinjohtajaksi Teoderikin.²⁴

Konventti muutti uuteen luostariin ilmeisesti vuonna 1208.²⁵ Muutaman vuoden aikaero luostarin perustamisen ja käyttöönoton välillä on uskotavaa: munkkikunnan sääntöjen mukaan konventti sai muuttaa luostariin vasta silloin, kun kaikki tarvittavat tilat olivat valmistuneet.²⁶ Tässä yhteydessä on lisättävä, että kirjallisuudessa tavataan myös väite, että *Chronicon Dunamundense* ajoittaa luostarin perustamisen jopa vuodelle 1211.²⁷ Todellisuudessa kronikka kertoo selväsanaisesti rakentamisesta, ei perustamisesta: *Anno domini 1211 constructa est abbatia dunemundensis in monte sancti nicholai (Herran vuonna 1211 rakennettiin Dünamünden luostari Pyhän Nikolaoksen mäellä)*.²⁸ On mahdollista, että mainittu vuosi merkitsee luostarin alkuperäisen rakennuskonaisuuden lopullista valmistumista.

Dünamünden luostari kuului Morimondin linjaan, mutta katkelmallisen lähdeaineiston vuoksi ei ole selvää, minkälainen emoluostari oli. Tutkijat ovat ehdottaneet sekä Naumburgin lähellä sijaitsevaa Pfortaa että Westfalenin Marienfeldia.²⁹ Todennäköisesti Dünamünde perustettiin Marienfeldin tytärluostarina; sekaisen alistussuhteen ratkaisi vuonna 1239 munkkikunnan pääkapituli, jonka päätöksen mukaan

²² LUB I, 19.

²³ Fr. Benninghovenin oletuksen mukaan päätös Dünamünden luostarin perustamisesta tehtiin munkkikunnan vuoden 1203 pääkapitulissa (Benninghoven 1965, 43, 54). Viitatussa statuutissa (Canivez I, 287) osoitetaan Altenkampin ja Altenbergin (*Campensi et Bergensi*) luostarinjohtajan ehdotukseen uuden luostarin perustamisesta, mutta siitä ei käy ilmi, että kyseessä olisi Vanha-Liivinmaa.

²⁴ HLK IX, 7.

²⁵ Keussler 1890, 112; Schmidt 1941, 41.

²⁶ OC 126.

²⁷ Poelchau 2004, 9.

²⁸ Schmidt 1941, 285.

²⁹ Tiivistelmää ongelmasta ks. Schmidt 1941, 33–36; Kunde 2003, 241–244.

Dünamünden emoluostariksi tuli Pforta.³⁰ Tämäkään side ei kestänyt pitkään. Vuonna 1304 sisterssiläiseen munkkikuntaan liitettiin benediktiiniläinen Stolpen luostari, joka seuraavana vuonna alistettiin Pfortan luostarille. Lisäksi Stolpe sai „myötäjäisinä“ kaksi entistä Pfortan tytärluostaria: Dünamünden ja Kärknan.

Kirjalliset tiedot Dünamünden luostarista ovat suppeita. Tiedot kertovat toistuvista tuhoista. Esimerkiksi kuurit ja semgallit tuhosivat luostarin vuonna 1228,³¹ mutta se rakennettiin heti uudelleen. Uudesta hävitystyöstä luostarin kronikka – *Chronicon Dunamundense* – kertoo vuonna 1263, jolloin luostari poltettiin perustuksiaan myöten.³²

Vuonna 1236 paavi Gregorius IX otti Dünamünden Pyhän Pietarin ja itsensä suojelukseen.³³ Tätä ei kannata pitää merkinä luostarin erikoisestimesta. Itse asiassa julistus oli aika arkinen: 1230- ja 1240-luvulla Pietarin valtaistuimen suojeluksen ansaitsivat muiden muassa Saarenmaan ja Läänemaan hiippakunta, Semgallian piispa ja tuomiokapituli, Lyypekin satama, Tanskan kuningaskunta, Galitsian ja Volynian ruhtinas Daniil ja Saksalainen ritarikunta.

Dünamünden luostarin keskeinen toimiala oli ilmeisesti maatalous. Siihen viittaavat laajat maanomistukset, eivät pelkästään „Marian maalla“,³⁴ vaan myös Pohjois-Saksan Holsteinissa, Mecklenburgissa, Pommerissa ja Brandenburgissa. Ainakin joissain tapauksissa kyseessä oli ns. elinkeinokartano eli *grangia*.³⁵ Lähinnä elinkeinoelämään liittyvät myös kaupungeissa sijaitsevat talot, joita Dünamündella oli

³⁰ Canivez II 1934, 221. Tämän tärkeän viittauksen pääkapitulin päätökseen on esittänyt Kunde 2003, 244.

³¹ LUB I, 106; *Chronicon Dunamundense* (Schmidt 1941, 285).

³² Schmidt 1941, 285. Lore Poelchaun väittämän mukaan luostari paloi myös vuosina 1274 ja 1297 (Poelchau 2004, 46, 122). *Chronicon Dunamundense* kertoo kuitenkin Riian kaupungin palosta (Schmidt 1941, 285–286).

³³ LUB III, 147a.

³⁴ Sisterssiläisten toiminnan tarkastelussa heidän maanomistuksensa on epäilemättä tärkeä aihe. Tämän kokoelman pääteemana on kuitenkin sisterssiläinen rakennustoiminta, joten maanomistuksen tarkastelu ei ole tässä tavoitteena. Sitä paitsi tätä aihetta ovat Viron alueen osalta lähivuosina käsitelleet muutamat tutkijat (Markus 2009; Reimaa 2010).

³⁵ Poelchau 2004, 115–116.

emakloostriks Pforta.³⁰ Seegi side ei jäänud püsima. 1304. aastal inkorporeeriti tsistertslaste orduisse benediktiinide Stolpe klooster, mis allutati järgmisel aastal Pforta kloostri. Ühtlasi sai Stolpe „kaasavaraks“ kaks senist Pforta tütar-kloostrit – Dünamünde ja Kärkna.

Kirjalikud andmed Dünamünde kloostri kohta on küllaltki napid. Korduvad teated kõnelevad purustustest. Nii hävitasid kuralased ja semgalid 1228. aastal kloostri,³¹ mis küll kohe taastati. Uuest laastamisest teatab kloostri kroonika – *Chronicon Dunamundense* – 1263. aastal, kui klooster põletati maha.³²

1236. aastal võttis paavst Gregorius IX Dünamünde püha Peetruse ja enda kaitse alla.³³ Sellest ei maksa välja lugeda kloostri erilist positsiooni. Tegelikult oli see akt küllaltki argine: 1230.–1240. aastail pälvisid Peetruse tooli egiidi teiste hulgas nii Saare-Lääne piiskopkond kui ka Semgallia piiskop ja toomkapiitel, samuti Lüübeki sadam, Taani kuningriik, Volöonia-Galiitsia vürst Daniil ja Saksa ordu.

Dünamünde kloostri olulisim tegevusvaldkond oli ilmselt põllumajandus. Sellele osutavad ulatuslikud maavaldused mitte üksnes Maarjamaal³⁴ vaid ka Põhja-Saksamaal Holsteinis, Mecklenburgis, Pommeris ja Brandenburgis, kusjuures vähemalt mõnel juhul on tegu nn majandusmõisa ehk *grangia*’ga.³⁵ Eelkõige majandustegevusega olid seotud ka linnamajad, mida Dünamündel oli vähemalt

³⁰ Canivez II 1934, 221. Selle olulise viite peakapiitli otsusele on esitanud Kunde 2003, 244.

³¹ LUB I, 106; *Chronicon Dunamundense* (Schmidt 1941, 285).

³² Schmidt 1941, 285. L. Poelchau väitel põles klooster ka 1274. ja 1297. aastal (Poelchau 2004, 46, 122). *Chronicon Dunamundense* kõneleb siiski Riia linna põlengust (Schmidt 1941, 285–286).

³³ LUB III, 147a.

³⁴ Tsistertslaste tegevuse jälgimisel on kahtlemata üheks oluliseks teemaks nende maavaldused. Käesoleva kogumiku põhiteemaks on aga tsistertslaste ehitustegevus, mistõttu maaomandi vaatlus pole sinne eesmärk. Liiasi on seda teemat Eesti alal viimastel aastatel käsitlenud mitu uurijat (Markus 2009; Reimaa 2010).

³⁵ Poelchau 2004, 115–116.

kolm: Riias,³⁶ Tallinnas³⁷ ja Parchimis Mecklenburgis.³⁸

Dünamünde kloostri puhul tuleb toonitada selle strateegilist asukohta. Siit, Daugava suudmealalt oli võimalik kontrollida ja vajaduse korral riivistada Riia kogu õhtumaa-suunalist mereliiklust. Selline võtmepositsioon tagas 13. sajandil kloostri Vana-Liivimaa võimukandjate seas olulise koha. Siiski sai niivõrd magus asukoht kloostri saatuslikuks: 14. sajandi algul müüdi see Liivimaa ordule ning mungad asusid ümber Padisele.³⁹

Kogu müügiotsuses oli küllaltki pikk. Teema oli päevakorral juba ordu 1303. aasta peakapiitlil,⁴⁰ seevastu paavst Johannes XXII kinnitas müügi alles 1319. aastal.⁴¹ Sisuliselt likvideeriti klooster ja anti ordule üle 1305. aastal. Seda kajastab kaks ürikut – mõlemad küll ärakirjad.⁴² Ordule müüdi kogu kloostri kinnisvara: ehitised, maavaldused Liivimaal ning maad ja majad Riias. 13 munk (sealhulgas ka abt) ja seitse teenijat (*servientes*)⁴³ jäid esialgu Dünamündesse. Esmapärgul võib see teade tekitada arusaamatust, kuna kohale jäi terve kloostrikonvendi jagu munki (keskaja kloostri liikumises on lähtekohaks ennekõike kaheteistkümnepäevaste apostli ja Kristuse kooslus). Tegelikult pole siin midagi üllatavat. Juba Clairvaux’ Bernhard’i ajast kehtis tsistertslastel reegel, et konvent tohtis asuda uude kloostri se alles siis, kui vajalikud ruumid olid valmis. Seega on vastava klausli taga nähtavasti vajadus leida peavarju enne uute kloostri ruumide valmimist Padisel. Igatahes oli Dünamünde

³⁶ Riia valdust on nimetatud seoses kloostri müügiga 1305. aastal. Selle asukoht Riias pole teada. Benninghoven 1961, 73.

³⁷ LUB III, 522a. Asukohta vt Johansen 1951, 43.

³⁸ Poelchau 2004, 120.

³⁹ Müügi ja selle tagamaade kohta vt Schmidt 1941, 55–65; Poelchau 2004, 121–127.

⁴⁰ LUB III, 614a.

⁴¹ LUB II, 670.

⁴² LUB II, 614 ja 614a.

⁴³ Tegemist pole ilmkvendadega (*conversi*), keda on samas ürikus nimetatud.

vähintään kolme: Riias,³⁶ Tallinnas³⁷ ja Mecklenburgin Parchimissa.³⁸

Dünamünden luostarin tapauksessa on koostettava sen strategista sijaintia. Väinäjoe suusta, voitiin tarkkailla koko Riian ja länsimaiden välistä meriliikennettä ja tarvittaessa salvata se. Tällainen avainasema takasi luostarille 1200-luvulla Vanhan-Liivinmaan eri hallitsijoiden keskuudessa merkittävän sijan. Näin houkutteleva sijainti kävi luostarille kuitenkin kohtalokkaaksi: 1300-luvun alussa se myytiin Liivinmaan ritarikunnalle ja munkit muutivat Padiseen.³⁹

Myyntiprosessi oli pitkä. Aihe oli päiväjärjestyksessä jo sääntökunnan vuoden 1303 pääkapitulissa,⁴⁰ mutta paavi Johannes XXII vahvisti myynnin vasta vuonna 1319.⁴¹ Itse asiassa luostari lakkautettiin ja luovutettiin ritarikunnalle vuonna 1305. Siitä kertoo kaksi lähdetä, vaikka molemmat ovatkin jäljennöksiä.⁴² Ritarikunnalle myytiin kaikki luostarin kiinteistöt: rakennukset, maanomistukset Liivinmaalla sekä tontit ja talot Riiasa. Kolmetoista munkkia (muiden muassa luostarinjohtaja) ja seitsemän palvelijaa (*servientes*)⁴³ jäivät toistaiseksi Dünamündeen. Ensi silmäyksellä tämä viesti saattaa hämmästyttää, koska paikalle jäi koko luostarin konventillinen munkkeja (keskiajan luostariliikkeessä oli lähtökohtana ennen kaikkea kahdentoista apostolin ja Kristuksen yhteisö). Todellisuudessa tässä ei ole mitään yllättävää. Jo Bernhard Clairvauxlaisen ajasta sisterssiläisillä oli sääntö, että konventti sai muuttaa uuteen luostariin vasta silloin, kun tarvittavat tilat olivat valmiina. Kyseisen klausuulin takana on siis nähtävästi tarve löytää majapaikka ennen uusien luostaritilojen valmistumista Padisessa. Joka tapauksessa

³⁶ Riian kiinteistö on mainittu luostarin myynnin yhteydessä vuonna 1305. Sen sijaintia Riiasa ei tiedetä. Benninghoven 1961, 73.

³⁷ LUB III, 522a. Sijainnista ks. Johansen 1951, 43.

³⁸ Poelchau 2004, 120.

³⁹ Myynnistä ja sen taustoista ks. Schmidt 1941, 55–65; Poelchau 2004, 121–127.

⁴⁰ LUB III, 614a.

⁴¹ LUB II, 670.

⁴² LUB II, 614 ja 614a.

⁴³ Kyseessä eivät ole maallikkoveljet (*conversi*), joita on mainittu samassa lähteessä.

Dünamünden luostarin olemassaolo oli päättynyt. Liivinmaan ritarikunta aloitti heti komtuurilinnan rakentamisen luostarin rakennuksia hyödyntäen.

Luostarin myyntiä on vaikea arvioida yksiselitteisesti. Ensimmäisilä näyttää selvästi, että sisterssiläisten oli pakko alistua vahvemman voiman painostuksesta. Toisaalta Dünamünden viimeinen luostarinjohtaja Libertus perusteli myyntiä seikalla, että luostari ei enää pysty vastustamaan pakanoiden hyökkäyksiä.⁴⁴ On mahdollista, että tämä on vilpitoon mielipide, koska sijaintinsa vuoksi luostari joutui jatkuvasti kaikenlaisten sotien jalkoihin. Lisäksi on selvää, että vilkkaan liikenneväylän varrella sijaitseva luostari oli ristiriidassa sisterssiläisten perusteen kanssa: olla rauhassa maailman melulta ja melskeeltä.

Arkkitehtuurista

Dünamünden luostarin ja samassa paikassa sijainneen linnan muurien maanpäällinen osa on hävinnyt kokonaan. Nykyään näkyvät vain 1600-luvun bastionilinnitustusten äärikiivet.⁴⁵ Ainoat pienehköt kentätutkimukset järjesti täällä Karl von Löwis of Menar vuonna 1901.⁴⁶ Kaivausten tulokset olivat vaatimattomia ja niiden perusteella ei voida tehdä merkittäviä johtopäätöksiä luostarin tai linnan arkkitehtuurista. Näin ollen keskeisenä tiedonlähteenä Dünamünden luostarin arkkitehtuurista on edelleen eräs 1600-luvun pohjakaava, jota säilytetään Ruotsin Sota-arkistossa⁴⁷ ja jolta valitettavasti puuttuu seloste.

Ainoat kirjalliset tiedot jostakin luostarin rakennuksesta löytyvät eräästä myyntiin liittyvästä asiakirjasta vuodelta 1305. Siinä on mainittu tiloja ja rakennuksia, joita sisterssiläiset halusivat jättää toistaiseksi käyttöönsä. Luettelossa ovat Marian

⁴⁴ LUB II, 614.

⁴⁵ Caune, Ose 2004, 135. Kohdetta ei saa sotkea 1600-luvulla Väinäjoen vasemmalle rannalle rakennettuun uuteen Dünamünden (myös Neumünde) linnaan. Jälkimmäisestä ks. Ose 2007.

⁴⁶ Suppean katsauksen kaivauksista julkaisi Rigaer Tageblatt nro 220, 26. syyskuuta 1901; K. von Löwis of Menari 12. septembril 1901 pidetyn esitelmän tiivistelmää ks. SB Riga 1901, 58–59.

kloostri eksistents lõppenud. Liivimaa ordu alustas kohe olemasolevate kloostrihoonete baasil komtuurilinnuse väljaarendamist.

Kloostri müügile on raske anda ühest hinnangut. Esmapilgul näib selgelt, et tegu oli tsistertslaste kapituleerumisega tugevama jõu surve ja sunnil. Teisalt põhjendas Dünamünde viimane abt Libertus müüki asjaoluga, et klooster ei jaksu enam paganate rünnakutele vastu astuda.⁴⁴ Võimalik, et tegemist on siira arvamusega, sest oma asukoha tõttu jäi klooster tahes-tahtmatult pidevalt jalgu igasugusele vaenutegevusele. Samuti on selge, et intensiivse liiklusaadriga külgnev klooster ei vastanud kuidagi tsistertslaste ühele põhiideele – olla kaugel maailmakärast.

Arhitektuurist

Dünamünde kloostri ja hiljem samas asunud linnuse müüristiku maapealne osa on täielikult hävinud. Tänapäeval on näha üksnes 17. sajandi bastionaalkindlustuste kontuurid.⁴⁵ Ainsad väikesemahulised väliuuringud korraldas siin Karl von Löwis of Menar 1901. aastal.⁴⁶ Kaevamiste tulemused olid küllaltki tagasihoidlikud ning need ei võimalda teha olulisi järeldusi ei kloostri ega linnuse arhitektuuri kohta. Nii on Dünamünde kloostri arhitektuuri kohta seni peamiseks informatsiooniallikaks üks 17. sajandi plaan, mis asub Rootsi Sõjaarhiivis⁴⁷ ja millel kahjuks puudub selgituste osa.

Ainsad kirjalikud teated kloostri mõne ehitise kohta võib leida ühest müügiga seotud 1305. aasta ürikust. Siin on nimetatud ruume ja rajatise, mida tsistertslased soovisid esialgu

⁴⁴ LUB II, 614.

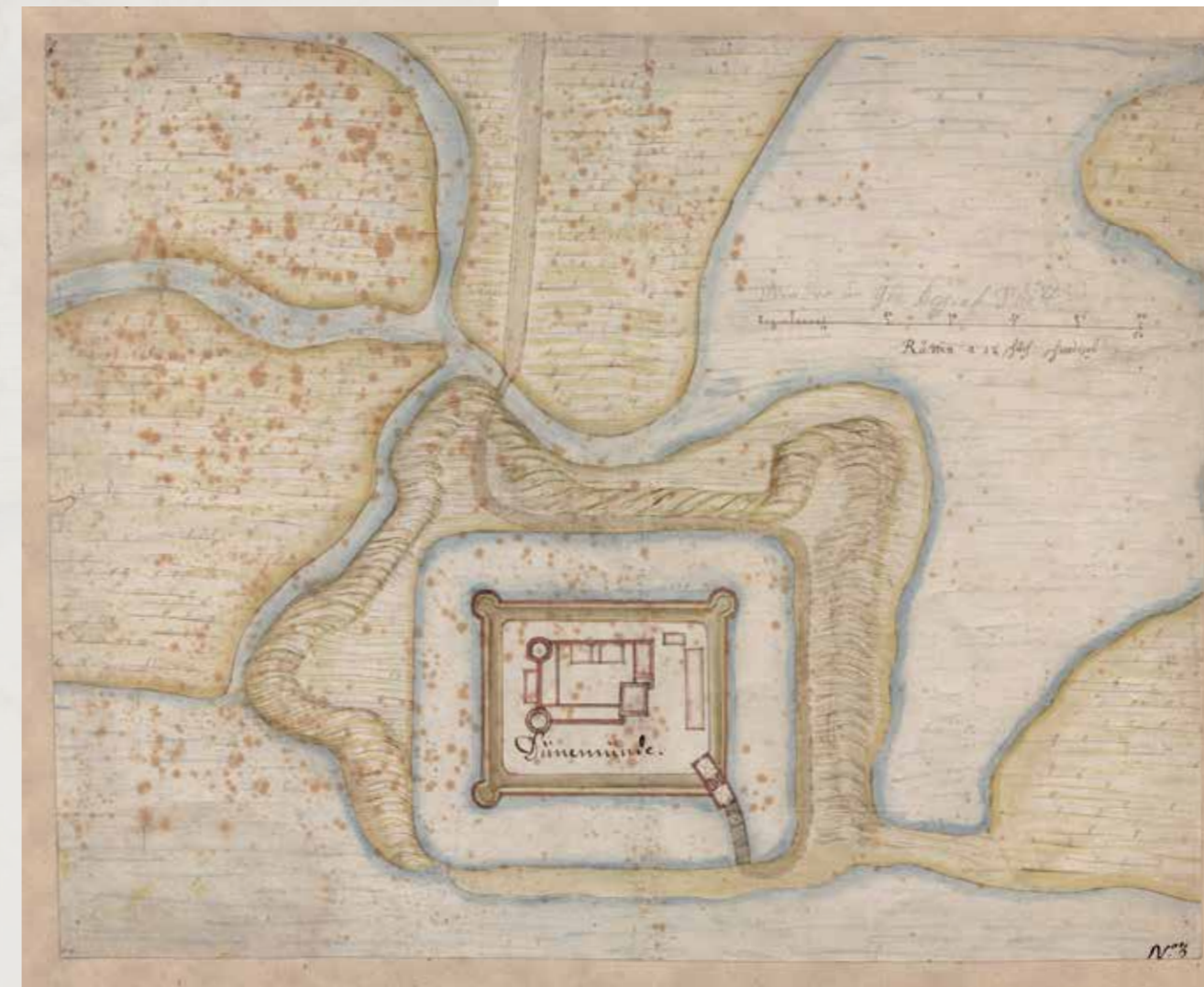
⁴⁵ Caune, Ose 2004, 135. Mitte segi ajada 17. sajandil Daugava vasakule kaldale rajatud uue Dünamünde (ka Neumünde) kindlusega. Viimase kohta vt Ose 2007.

⁴⁶ Lühiülevaate kaevamistest esitas Rigaer Tageblatt nr 220, 26. september 1901; K. von Löwis of Menari 12. septembril 1901 peetud ettekande referaati vt SB Riga 1901, 58–59.

⁴⁷ Caune, Ose 2004, 132.

enda kasutusse jätta. Loetelus on Maarja kabel, Katariina kabel ja pühitsetud surnuaed. Veel nimetatakse seegikabelit ja seeki koos hoovi ja aiaga, seegi ja välise (ring)müüri vahel asuvat kivimaja, abti maja ning kõiki kingsepatöökoja vahel paiknevaid hooned.⁴⁸ Rajatiste funktsioonide ja mõne hoone asukoha põhjal võib järeldada, et enamik neist asus väljaspool klausuuri.

kappeli, Katariina kappeli ja pyhitetty hautausmaa. Lisäksi mainitaan vaivaistalon kappeli sekä vaivaistalo pihan ja puutarhan kanssa, vaivaistalon ja ulkoisen (kehä)muurin välillä sijaitseva kivitalo, luostarinjohtajan talo ja kaikki suutarinverstaan yhteydessä sijaitsevat rakennukset.⁴⁸ Rakennusten käyttötarkoituksen ja jonkin rakennuksen sijainnin perusteella voidaan päätellä, että valtaosa niistä sijaitisi klausuurin ulkopuolella.

Joonis 1. Dünamünde plaan ca. 1630 (Krigsarkivet, Stockholm. Utländiska kartor. Östersjöprovinserna. Dünamünde. 0406:28:010:001).

⁴⁸ LUB III, 614a.

Kuva 1. Dünamünden pohjapiirustus n. 1630 (Krigsarkivet, Stockholm. Utländiska kartor. Östersjöprovinserna. Dünamünde. 0406:28:010:001).

⁴⁷ Caune, Ose 2004, 132.

1600-luvun pohjakaavan mukaan luostarialu-etta ympäröi kaksinkertainen vesieste ja luostari si- jaitisi suorakaiteen muotoisella tekosaarella. Edellä mainitusta vuoden 1305 lähteestä selviää, että aluet- ta rajaava kehämüüri oli olemassa jo luostarin aikana, mutta sen kulmissa sijainneet pyörötornit olivat tie- tysti myöhäiskeskiaikaisia. Ne saattoivat olla peräisin Wolter von Plettenbergin ajan linnoitustöistä, joista Balthasar Russow⁴⁹ mainitsee. Kehämüüriin takaiset penkereet ovat ilmeisesti vielä myöhäisempiä. Pääasi- allista rakennuskokonaisuutta ympäröi kehämüüri, jonka lounaskulmassa sijaitsi sisennetty massiivinen tornin kaltainen rakennelma. Kehämüüriin varrella sijaitsivat epäsäännöllisesti yksittäiset rakennukset, keskellä oli tilava piha.

Tätä pohjakaavaa analüüsides Armin Tuulse on oletanud, et lounaskulman rakennus oli jo luos- tarin rakennusaikana rakennettu tornilinna, jonka alakerrassa oli kappeli.⁵⁰ Tornista itään sijainneen rakennusest tunnistati kappeliksi. Tuulse piti luostarinaikaisina myös põhjois- ja länsisivulla esitet- tyjä pitkänomaisia rakennusi. Sisterssiläisluostarin klassiseen suunnetlutaan põhjautuen hän oletti, et länssiivessä olivat konverssi- ja taloudenhoito- tilat.⁵¹ Põhjoisivessä Karl von Löwis of Menar oli kaivannud esiin mitoiltaan 26 × 8 m olevan raken- nusest, jossa oli viisi pilariperustust⁵² – täällä oli siis kaksilavane tila, jossa oli kuusi traveeta. Sis- terssiläisi perinteit silmällä pitäen on oletettu, etta kyseessä oli refektorio.

Todellisuudessa kyseisest pohjakaavasta ei voida millään tavalla havaita klausuuri, joka on sis- terssiläise luostarin toiminnan ensimmäinen edel- lytus. On myös muistettava, etta suunnetlma on laadittu silloin, kun Dünamündi luostarikokoni- suutta oli jo 250 vuotta käytetty linnana. Kyseessä oli komtuuriin residensi, jossa yleensä asui kahdesta- toista ritarikunna veljestä koostuva konventti. Ri- tarikunna säännöt edellyttivat myös tietyn tilajaon (kappeli, kapitulisali, refektorio, dormitorio), joka

⁴⁸ LUB III, 614a.

⁴⁹ Russow 1993, 65.

⁵⁰ Tuulse 1942, 268–269.

⁵¹ Tuulse 1942, 270.

17. sajandi plaani andmeil tugines kloostriala kahekordsele veekaitsele ning klooster paiknes ristkülikukujulise põhiplaa- niga tehissaarekesel. Nimetatud 1305. aasta ürikust selgub, et ala piirav ringmüür oli ole- mas juba kloostri ajal, ent selle nurkadel paik- nenud ümartornid olid muidugi hiliskeskaeg- sed. Võimalik, et need pärinesid Wolter von Plettenbergi aegsetest kindlustustöödest, mida mainib Balthasar Russow.⁴⁹ Ringmüüri tagu- sed muldvallid on ilmselt veelgi hilisemad. Rajatise põhikompleksi ümbritses ringmüür, mille edelanurgal paiknes tagasiastega mas- siivne tornilaadne rajatis. Ringmüüri ääres paiknesid ebakorrapäraselt üksikud ehitised, kuna keskele jäi avar hoov.

Seda plaani analüüsides on Armin Tuul- se oletanud, et edelanurga ehitised kujutas endast juba kloostri rajamise ajal ehitatud tornlinnust, mille alumisel korrusel oli kabel.⁵⁰ Tornist idas asunud ehitise identifitseeris ta kui kabeli. Tuulse pidas kloostriaegseks ka põhja- ja lää- neküljel kujutatud piklikke ehitisi. Tsistertslas- te kloostri klassikalise planeeringust lähtudes eeldas ta, et läänetiivas olid konverside ja ma- jandusruumid.⁵¹ Põhjatiivas oli K. von Löwis of Menar välja kaevanud hoone mõõtmetega 26 × 8 m, kus oli viis piilaribaasi⁵² – niisiis oli siin kahelööviline kuuetraveeline ruum. Tsis- tertslaste traditsioone silmas pidades on oleta- tud, et tegu oli refektoriumiga.

Tegelikult ei ole vaadeldavalt plaanilt kuidagi võimalik välja lugeda klausuuri, mis on ühe tsistertslaste kloostri toimimise esma- eeldus. Tuleb ka arvestada, et plaani koosta- mise ajaks oli Dünamündi kloostri kompleks juba 250 aastat olnud kasutuses linnusena. Tegemist oli komtuuri residentsiga, kus üld- juhul elas kaheteistkümnest orduvennast koosnev konvent. Ordureglid tingisid ka

⁴⁹ Russow 1993, 65.

⁵⁰ Tuulse 1942, 268–269.

⁵¹ Tuulse 1942, 270.

⁵² SB Riga 1901, 59.

kindla ruumiprogrammi (kabel, kapiitlisaal, refektorium, dormitorio), mis oli vägagi lähedane kloostri omale. Seega pole tegelikult mingit alust arvata, et 13. sajandi kesistes olu- des ehitatud kloostri ruumid vastasid ka vee- rand aastatuhat hiljem ambitsioonika Saksa ordu representatsioonitaotlustele. Niisiis on katse otsida 17. sajandi plaanilt 13. sajandil tegutsenud kloostri jälgi äärmiselt küsitav.

Samuti ei tarvitse paika pidada seis- ukoht, et neljakandilise põhiplaaniga tornlin- nus oletatava kabeliga allkorrusel pärines just kloostri algusajast, 13. sajandi algusküm- nenditest. Näiteks ehitati selliste tunnustega tornlinnus Vastseliinasse vahemikus 1342– 1353.⁵³ Seega pole mingit alust väita, et ole- tatava torni ehitasid tsistertslased – samavõrd võib oletada, et tegu on hoopis lisandiga or- dulinnuse algusaegadest.

Niisiis pole tegelikult midagi teada ei Dünamündi kloostri arhitektuuri ega ise- gi selle üldplaneeringu kohta. Tegelikult pole küsimus üksnes naps informatsioon- is ühe keskaegse rajatise kohta. Teised Vana- Liivimaa tsistertslaste kloostrid – Kärkna ja Padise – moodustavad täiesti erandliku pea- tüki Euroopa tsistertslaste arhitektuuriloos. Võiks eeldada, et nii mõnedki Kärknas ja Padisel rakendust leidnud ideed said alguse just Dünamündest, kuid selle oletuse kinnitu- seks puuduvad praegu igasugused andmed.

Altoa, Kaur 1978a. Vastseliina piiskopi- linnus. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt, 2. Tallinn, 284–305.

Altoa, Kaur 1978b. Viljandi linna kujune- misest. – Ehitus ja Arhitektuur, 2, 48–54.

Arbusow, Leonid 1928. Römischer Arbeits- bericht I. – Acta Universitatis Latviensis XVII. Riga.

⁵³ Altoa 1978a, 290.

oli aika samankaltainen kuin luostarissa. Ei ole kuitenkaan mitään syytä olettaa, etta 1200-luvun niukoissa oloissa rakennetut luostarintilat täyttivät myös neljännesvuosituhannen kuluttua kunnian- himoisen Saksalaisen ritarikunna edustuspyrki- mysten ehdot. Yritys etsiä 1600-luvun pohjaka- vasta 1200-luvulla toimineen luostarin jälkiä on siis äärimmäisen kyseenalaista.

Lisäksi paikkaansa ei tarvitse pitää teorian, etta pohjakaavaltaan nelikulmainen tornilinna, jonka alakerrassa sijaitsi oletettava kappeli, olisi peräisin juuri luostarin alkua ajoilta eli 1200-luvun alkuvuosikymmeniltä. Esimerkiksi piirteiltään samanlainen Vastseliinan tornilinna rakennettiin vuosina 1342–1353.⁵³ Näin ollen ei ole mitään perustetta väittää, etta oletetun tornin rakensi- vat sisterssiläiset: yhtä hyvin voidaan olettaa, etta kyseessä on ritarikuntalinnan alkua ajoilta peräisin oleva lisäys.

Dünamündi luostarin arkkitehtuurista tai edes pohjakaavasta ei ole siis mitään tietoja. Itse asiassa kyse ei ole vain niukoista tiedoista erästä keskiaikaisesta rakennuksesta. Muutkin Vanhan- Liivinmaan sisterssiläisluostarit – Kärkna ja Padise – muodostavat täysin poikkeuksellisen kappaleen Euroopan sisterssiläise rakennustaiteen histori- assa. Voitaisiin olettaa, etta jotkin Kärknassa ja Padisessa sovelletut ideat saivat alkunsa juuri Dün- namündesta, mutta mitään todisteita tästä ei ole säilynyt.

Kirjandus / Kirjallisuus

Benninghoven 1959 = Liv-, Est- und Kurländische Urkundenregesten bis zum Jahre 1300 von F. G. v. Bunge, mit Ergänzungen von L. Arbusow jun. neu herausgegeben von Friedrich Benninghoven. Hamburg.

Benninghoven, Friedrich 1961. Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann. Hamburg.

⁵² SB Riga 1901, 59.

⁵³ Altoa 1978a, 290.

Benninghoven, Friedrich 1965. Der Orden der Schwertbrüder. Köln, Graz.

Canivez, Josephus M. 1933–1934. Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. Tomus I–II. Louvain.

Caune, Andris; Ose, Ieva 2004. Latvijas 12. gadsimta beigu – 17. gadsimta vācu piļu leksikons. *Latvijas viduslaiku piļi, IV.* Rīga.

Grentrop, Theodor 1956. Der Zisterzienser Dietrich in der altlivländischen Mission. – Zeitschrift für Missionwissenschaft und Religionswissenschaft, 40, 265–281.

HLK = Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982.

Hucker, Bernd Ulrich 1989. Der Zisterzienserabt Berthold, Bischof von Livland, und der 1. Livlandkreuzzug. – Studien über die Anfänge der Mission in Livland. Hrsg. von Manfred Hellmann. Sigmaringen, 39–64.

Johansen, Paul 1951. Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. *Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar*, 74. Stockholm.

Johansen, Paul 1955. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. *Veröffentlichung des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde, Reihe I, Heft 7.* Münster, 95–160.

Keussler, Friedrich von 1890. Die Genealogie des Cistercienserklosters zu Dünamünde. – Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 14. Riga, 11–128.

Kunde, Holger 2003. Das Zisterzienserkloster Pforte. Die Urkundenfälschungen und die frühe Geschichte bis 1236. *Quellen und Forschungen zur Geschichte Sachsen-Anhalts*, 4. Köln, Weimar, Wien.

Leidinger, Paul 1985. Die Gründung der Zisterzienser-Abtei Marienfeld 1185 und ihre Stifter. Zur politischen Situation der Jahre 1177–1186 in Westfalen. Paderborn.

Leidinger, Paul 1992. Bernhard II. zur Lippe, Heinrich der Löwe und Barbarossa in den Jahren 1181–1184. – *Ecclesia Monasteriensis*. Festschrift für Alois Schröder zum 85. Geburtstag. Hrsg. von Reimund Haas. Münster, 23–43.

LUB I–III = Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Reval 1853–1857.

Markus, Kersti 2009. Misjonär või mõisnik? Tsistertslaste roll 13. sajandi Eestis. – *Acta Historica Tallinnensia*, 14, 3–30.

Moora, Henn 1971. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Risti kiriku varemetes 1. juulist kuni 29. juulini 1971. a. Käsikiri Viljandi muuseumis / käsikirjoitus Viljannin museossa.

OC = Origines cisterciennes. Les plus anciens textes. Paris 1998.

Ose, Ieva 2007. Daugavagrīvas cietokšņa būvvesture. Rīga.

Poelchau, Lore 2004. Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde bei Riga (1205–1305). St. Ottilien.

Prieur, Jutta (koost) 2008. Lippe und Livland. Mittelalterliche Herrschaftsbildung im Zeichen der Rose. Bielefeld.

Rebane, Peep Peter 2001. From Fulco to Theoderic. The Changing Face of the Livonian Mission. – Koostanud Andres Andresen, Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Tartu, 37–68.

Reimaa, Vallo 2010. Tsistertslaste Alutagusel. – Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid. *Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised*, 5. Jõhvi, 166–319.

Rigaer Tageblatt nr 220, 26. september 1901.

Russow, Balthasar 1993. Liivimaa kroonika. Tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn.

Scholz, Klaus 1987. Bernhard II. zur Lippe (um 1140–1224). – *Westfälische Lebensbilder*, 14, 1–37.

Schmidt, Wolfgang 1941. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – Suomen Kirkkohistorialisen Seuran vuosikirja 1939–1940, 1–286.

SB Riga 1901 = Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1901. Riga 1902.

Thümmler, Hans 1955. Die Bedeutung der Edelherrn zur Lippe für die Ausbreitung der westfälischen Baukunst im 13. Jahrhundert. – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. *Veröffentlichung des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde, Reihe I, Heft 7.* Münster, 161–169.

Tuulse, Armin 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. *ÕES Toimetused*, XXXIII. Tartu.

Winter, Franz 1868. Die Zisterzienser des nordöstlichen Deutschlands. Bd. I. Gotha.

Kärkna tsistertslaste klooster

Padise klooster, kus kõrvalaltarite paigutamiseks on kiriku alla ehitatud lisakabel, on Euroopa tsistertslaste ehitustraditsioonis uniikaalne. Teine teadaolev lisakabeliga klooster asus Kärknas¹ Tartu lähisel. Niivõrd erandliku lahenduse puhul pole välistatud, et sarnasuse taga peituvad geneetilised seosed. See tõttu on Padise problemaatikaga tegelemisel oluline vaadelda ka seda, mida on teada Kärkna kloostri.

Kärkna klooster purustati täielikult Vene-Liivi sõjas (1558–1583) ning tänapäeval on seal näha üksnesapid müürisäilmed.² Suhteliselt vähe on ka kloostri arhitektuuri kajastavat materjali. Olemas on üks rootsiaegne plaan (u 1656),³ kus on kujutatud rajatiste põhimüürid, ent ruumijaotus seal ei kajastu.

¹ Lähtudes keskaegsetes ürikutes kasutatud nimekujust on viimasel ajal peetud õigeks kõnelda Valkena kloostri, sest von Gertenitest tuletatud kohanimi Kärkna tekkis ajal, mil klooster oli juba hävinud. Siiski eelistab siinkirjutaja keskaegsete reaaside puhul tänapäevaseid kohanimi Pirita (mitte Maarjaoru ega *Mariendal*), Põltsamaa, Kursi, Kärkna.

² Kõnekaim on poolakate kirjeldus 1582. aastast, seal nimetatakse kunagist kloostri ja selle hinnalisi ehitisi, mis on aga täielikult purustatud – *Klasztor byl kiedys y budowanie kosztowne alie theras zburzony do szczethu* (Klooster oli kunagi ja hinnalised ehitised, kuid praegu on täielikult purustatud) (Roslavlev 1970, 109).

³ Ehrensverd 2001, 125, nr 307.

Kärknan sisterssiläinen luostari

Padisen luostari, jossa sivualttarit on sijoitettu on kirkon alle rakennettuun lisäkappeliin, on ainulaatuinen Euroopan sisterssiläisessä rakennusperinteessä. Toinen tiedossa oleva lisäkappelilla varustettu luostari sijaitsee Kärknassa lähellä Tarttoa. Näin poikkeuksellisessa ratkaisussa ei voida sulkea pois, että samankaltaisuuden taustalla piilevät geneettiset yhteydet. Padisen ongelmapiiriä käsiteltäessä on siis tärkeää tarkastella myös sitä, mitä tiedetään Kärknan luostarista.

Kärknan luostari hävisi kokonaan Liivimaan sodassa (1558–1583) ja nykyään siellä näkyy vain niukkoja muurinjäänöksiä.² Myös luostarin arkkitehtuuria kuvaavaa aineistoa on suhteellisen vähän. Eräs Ruotsin vallan aikainen pohjapiirustus (n. 1656),³ joka esittää rakennusten keskeiset muurit, mutta tilajako siitä ei ilmene. Vuonna 1888

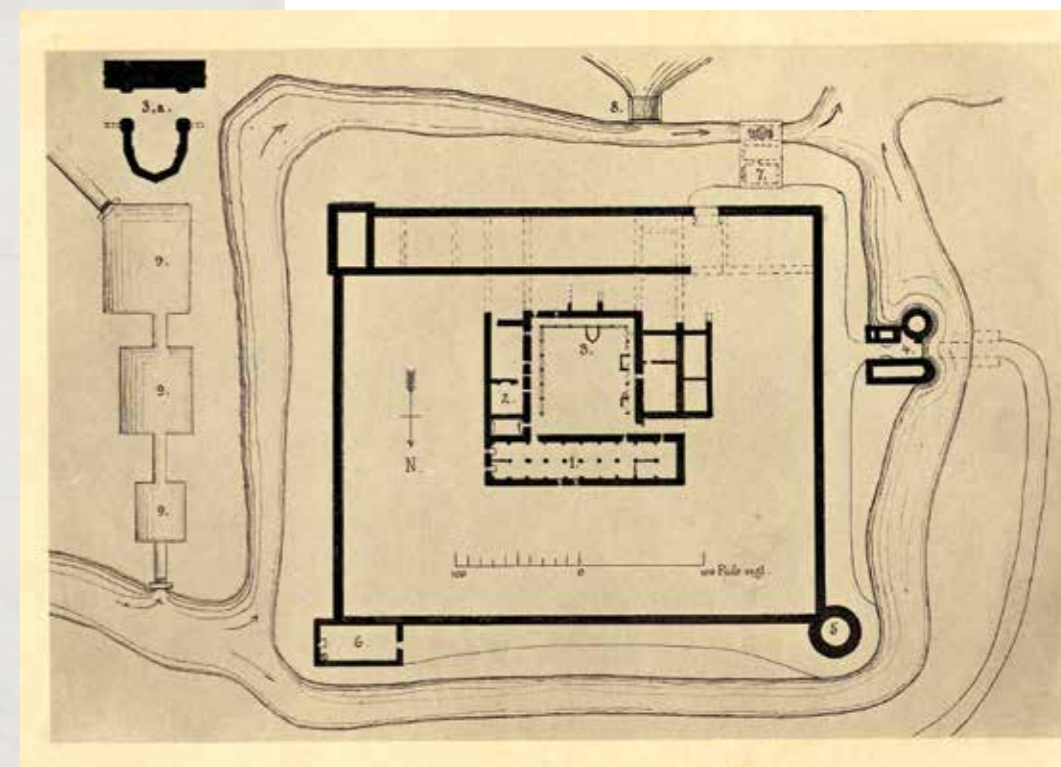
¹ Viime aikoina on pidetty oikeana käyttää keskiaikaisissa lähteissä käytetystä nimen kirjoitusasusta juontavaa nimitystä Valkenan luostari, koska von Gertenin sukunimestä johdettu paikannimi Kärkna syntyi vasta silloin, kun luostari oli jo hävinnyt. Allekirjoittanut pitää kuitenkin parempana käyttää keskiaikaisista kohteista nykyajan paikannimiä, kuten Pirita (ei Maarjaoru tai *Mariendal*), Põltsamaa, Kursi, Kärkna.

² Ilmeikkäintä on puolalainen kuvaus vuodelta 1582, jossa mainitaan entinen luostari ja sen arvokkaat rakennukset, jotka on kuitenkin hävitetty kokonaan: *Klasztor byl kiedys y budowanie kosztowne alie theras zburzony do szczethu* (Luostari oli kerran ja arvokkaat rakennukset, mutta nyt ne on hävitetty maan tasalle) (Roslavlev 1970, 109).

³ Ehrensverd 2001, 125, nro 307.

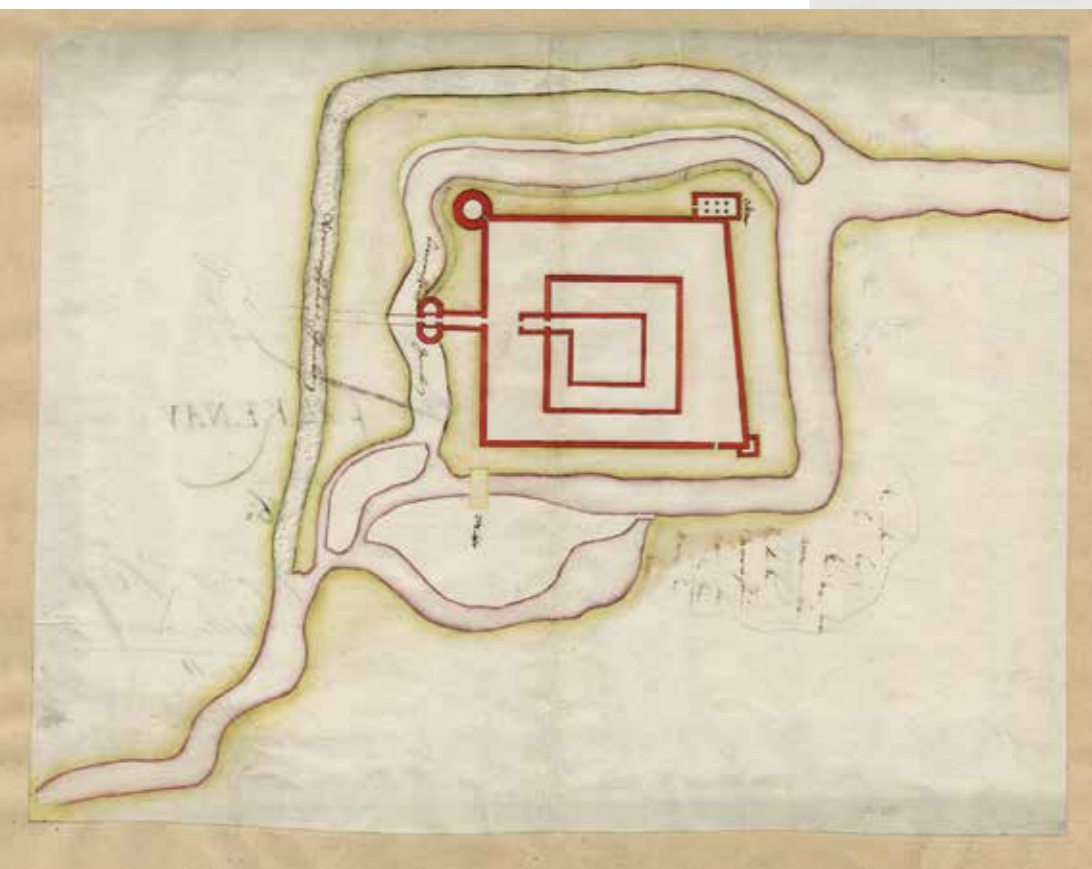
raunioissa suoritettiin pieniä kaivauksia,⁴ joiden tuloksista kertoo muutama suppea katsaus,⁵ mutta tarkempi käsittely näistä töistä puuttuu. Sekä 1600-luvun pohjapiirustus että kaivaustiedot ovat olleet perustana Reinhold Guleken rekonstruktiokuville, joissa luostarin pohjakaavan rinnalla on esitetty myös monta detailjiirustusta.⁶ Tämä materiaali on ollut pääasiallinen lähtökohta Armin Tuulselle, jonka Vanhan-Liivinmaan linnon monografiasa esitetty⁷ on jäänyt viimeiseksi sanaksi Kärknan luostarin arkkitehtuurista. Luostarin historiasta on esittänyt katsauksen Wolfgang Schmidt.⁸ Viimeisimpänä Kärknan luostarin ongelmapiiriä on käsitellyt Mariina Viia,⁹ mutta arkkitehtuuri ei ole ollut hänen tutkimustensa kohte.

1888. aastal korraldati varemtes väikesemahulised kaevamised,⁴ mille tulemusi kajastavad mõned lühiülevaated,⁵ kuid lähem käsitus neist töödest puudub. Nii 17. sajandi plaan kui ka kaevamisandmed on olnud aluseks Reinhold Guleke rekonstruktsioonjoonistele, kus kloostri põhiplaani kõrval on esitatud ka mitu detailjoonist.⁶ See materjal on olnud peamine lähtekoht Armin Tuulselle, kelle Vana-Liivimaa linnuste monograafias esitatu⁷ on jäänud viimaseks sõnaks Kärkna kloostri arhitektuuri kohta. Kloostri ajaloost on ülevaate esitanud Wolfgang Schmidt.⁸ Viimasena on Kärkna kloostri problemaatikaga tegelnud Mariina Viia,⁹ kuid arhitektuur pole olnud tema uuringute eesmärk.

Joonis 2.
Kloostri plaan
(joonis: Guleke 1896).

Kuva 2. Luostarin
pohjapiirustus
(kuva: Guleke 1896).

Joonis 1.
Kärkna plaan
ca. 1656. aastal
(Krigsarkivet, Stockholm.
Utländiska kartor.
Östersjöprovinserna.
Falkenau.
0406:28:013:001).

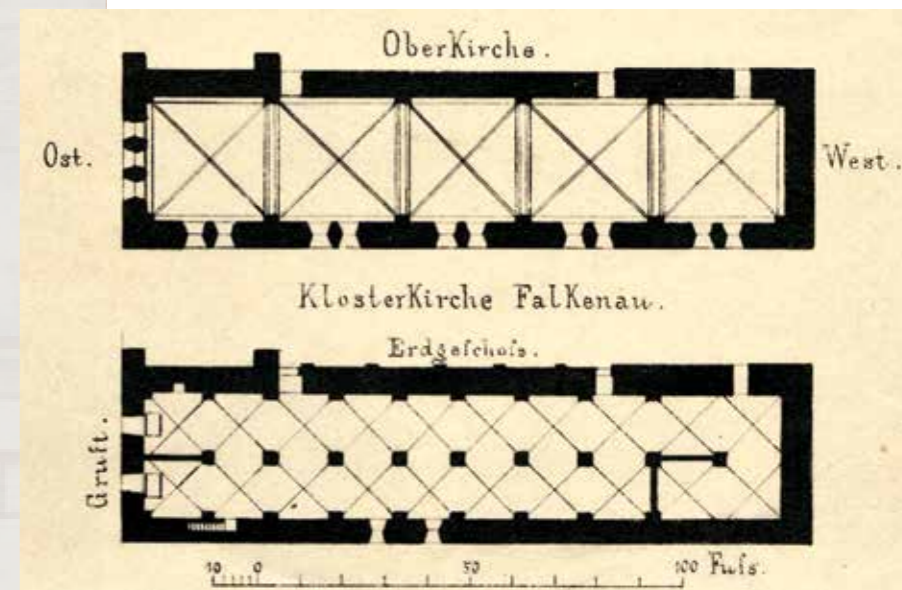
Kuva 1.
Kärknan
pohjapiirustus
vuoden 1656 tienoiltä
(Krigsarkivet, Stockholm.
Utländiska kartor.
Östersjöprovinserna.
Falkenau.
0406:28:013:001).

⁴ Kaivaukset jatkuivat vanhan kalenterin mukaan toukokuun 20. päivästä kesäkuun 1. päivään eli vajaa kaksi viikkoa. Valtiosa töistä suoritettiin 20–30 työläisen voimin parissa päivässä: kaivausten kolmantena päivänä oli jo avattu sekä luostarin kirkko- ja itäsiipi että osittain ns. Tiesenhausenin kappeli.
⁵ NDZ 1888, nro 120 ja 131; Hasselblatt 1889; Löwis of Menar 1894.

⁴ Kaevamised kestsid vana kalendri järgi 20. maist kuni 1. juunini, seega pisut vähem kui kaks nädalat. Põhiosa tööd tehti 20–30 töölisega paari päeva jooksul: kaevamiste kolmandaks päevaks olid avatud nii kloostri kiriku- ja idatiib kui ka osaliselt nn Tiesenhausenin kabel.
⁵ NDZ 1888, nr 120 ja 131; Hasselblatt 1889; Löwis of Menar 1894.

Joonis 3.
Kirikutiiva korruste plaanid
(joonis: Guleke 1896).

Kuva 3.
Kirkkosiiven kerrosten
pohjapiirustukset
(kuva: Guleke 1896).

⁶ Guleke 1896, F. III T. IV, VI, VIa. R. Guleke korduvalt publitseeritud plaani on sageli omistatud hoopis Paul Johansenile. Arusaamatuse põhjustanud A. Tuulse doktoritöö, mille pildiallkirjades on joonise autori asemel esitatud väljaanne, kust illustratsioon pärineb. Tuleb lisada, et Jaan Tamm on sama plaani autorina nimetanud iseenast (Tamm 2010, 37).

⁷ Tuulse 1942, 270–274.

⁸ Schmidt 1941, 131–151.

⁹ Viia 2010.

⁶ Guleke 1896, F. III T. IV, VI, VIa. Reinhold Guleken toistuvasti julkaistun pohjakaavan tekijäksi on virheellisesti merkitty useinkin Paul Johansenia. Väärinkäsityksen syynä on Armin Tuulsen tohtorinväitöskirja, jonka kuvateksteissä on piirustuksen tekijän sijaan merkitty julkaisu, josta kuva on lainattu. On lisättävä, että Jaan Tamm on saman kuvan piirtäjänä maininnut itseään (Tamm 2010, 37).

⁷ Tuulse 1942, 270–274.

⁸ Schmidt 1941, 131–151.

⁹ Viia 2010.

Kärknan luostarin tarkkaa perustamisaika ei ole tiedossa. Kaikki tutkijat ovat korostaneet Balthasar Russowiin viitatiin, että se tapahtui Tarton ensimmäisen piispan Hermannin aikana. Ilmeisesti tämä väite pitää myös paikaansa, vaikka Russowin tiedot piispa Hermannin ajan tapahtumista Tarton hiippakunnassa¹⁰ ovatkin paikoittain epätasällisiä ja usein myös väärin ajoitettuja. Sisterssiläisten eri kronologiat ja vuosikirjat mainitsevat perustamisen ajaksi vuodet 1228, 1233 ja 1234.¹¹ Tietojen sellaisen vaihtelevuuden ei tarvitse merkitä lähteiden virheellisyyttä, vaan niissä voivat heijastua luostarin perustamisen eri vaiheet maiden lahjoittamisesta tulevalle luostarille konventin muuttoon valmistuneisiin rakennuksiin.¹² Kersti Markus on oletanud, että luostari perustettiin oikeastaan vuonna 1233.¹³ En kuitenkaan haluaisi suostua tähän: onhan tiedossa, että vuonna 1234 venäläiset ja pakanat hävittivät Kärknan sisterssiläisluostarin kokonaan.¹⁴ Tuolloin siis luostari jo toimi. Sisterssiläisten sääntöjen mukaan konventti ei saanut muuttaa luostariin ennen kuin tietty tilakokonaisuus oli valmistunut, ennen kaikkea oratorio (kirkko), refektorio (ruokasali) ja dormitorio (makuusali).¹⁵ On selvää, että minkä tahansa luostarin perustaminen (jotka hyväksyi syyskuussa kokoontunut pääkapituli), elintärkeiden rakennusten pystyttäminen ja konventin muutto ei voinut mahtua yhteen vuoteen. On siis uskottavaa, että Kärknan luostari perustettiin vuonna 1228. Vuosi 1233 voisi tarkoittaa ensimmäisten rakennusten valmistumista ja/tai konventin sijoittumista asumaan Kärknaan.

Vuoden 1234 tuho ei tarkoittanut kuitenkaan luostarin häviämistä laitoksena. Joka tapauksessa Kärknan luostarinjohtaja oleskeli vuonna 1254 Cîteaux'ssa vuosittaisessa pääkapitulissa, jossa hän

¹⁰ Russow 1993, 29–30.

¹¹ Winter 1868, 354.

¹² Winter 1868, 313.

¹³ Markus 2009, 5.

¹⁴ *Item claustrum de Valkena Cisterciensis ordinis per Rutenos et paganos memoratos penitus destruxerunt* (Hildebrand 1887, 45, nro 21).

¹⁵ OC 126.

Kärkna kloostri asutamise täpne aeg pole teada. Kõik uurijad on Balthasar Russowi teatele viidates toonitanud, et see toimus Tartu esimese piiskopi Hermannin ajal. Ilmselt peab väide ka paika, ehkki Russowi andmed piiskop Hermannin ajal Tartu piiskopkonnas toimunu kohta¹⁰ on kohati ebatäpsed ja sageli ka ajalises nihkes. Tsistertslaste erinevad kronoloogiad ja annaalid nimetavad rajamise ajana 1228., 1233. ja 1234. aastat.¹¹ Andmete selline varieerumine ei tarvitse tähendada allikate vigasust, vaid siin võivad kajastuda kloostri rajamise erinevad etapid alates tulevasele kloostri maavalduste doneerimisest ja lõpetades konventi kolimisega valminud hoonetesse.¹² Kersti Markus on oletanud, et klooster rajati tegelikult 1233. aastal.¹³ Siiski ei tahaks sellega nõustuda: on teada, et 1234. aastal purustasid venelased ja paganad Kärkna tsistertslaste kloostri täielikult.¹⁴ Seega tollal klooster juba tegutses. Tsistertslaste reeglite kohaselt ei tohtinud konvent kloostri kolida enne, kui oli valmis ehitatud kindel ruumide kompleks, ennekõike oratoorium (kirik), refektorium ja dormitoorium.¹⁵ Peaks olema selge, et ühe kloostri rajamine (mille kinnitas septembris kogunev peakapiitel), esmatähtsate hoonete ehitamine ning konventi sissekolimine ei saanud mahtuda ühte aastasse. Seega on usutav, et Kärkna klooster rajati pigem 1228. aastal. 1233. aasta võiks tähistada esialgsete ehitiste valmimist ja/või konventi asumist Kärknasse.

1234. aasta purustused ei tähendanud aga kloostri kui institutsiooni hävimist. Iga tahes viibis Kärkna abt 1254. aastal Cîteaux's iga-aastasel peakapiitlil, kus ta sai loa osaleda

¹⁰ Russow 1993, 29–30.

¹¹ Winter 1868, 354.

¹² Winter 1868, 313.

¹³ Markus 2009, 5.

¹⁴ *Item claustrum de Valkena Cisterciensis ordinis per Rutenos et paganos memoratos penitus destruxerunt* (Hildebrand 1887, 45, nr 21).

¹⁵ OC 126.

peakapiitlil üksnes igal seitsmendal aastal.¹⁶ Kärkna klooster kuulus Morimondi liini: esialgu oli emakloostriks Pforta, alates 1305. aastast Stolpe.¹⁷

Kärknat puudutav ürikuline materjal¹⁸ on napp ning kompleksi ehituslugu siin ei kajastu. Seevastu on kõnekad mitu testamenti ja muud ürikud, kust joonistuvad välja Tartu piiskopkonna kõrgeadlike suhted Kärkna kloostriiga. Nii on 6. märtsist 1397 pärit Bartholomäus von Tiesenhuseni testament, kus ta soovib matmist oma vanemate hauda.¹⁹ Ilmselt on juttu perekonna hauakambri, mida on tõlgendatud ka matusekabelina.²⁰ Perekondlikku matusepaika nimetab sadakond aastat hiljem, 1484. aastal, teinegi Bartholomäus von Tiesenhausen. Ühtlasi anetas testaator 300 marka enda rajatud püha Anna vikaariale. Samast selgub, et vikaariaga oli seotud ka vastav altar.²¹

¹⁶ Winter 1871, 224. Sellist luba on seletatud Kärkna kloostri vaesusega (Viia 2010, 129). Tegelik põhjus oli siiski muus. Kloostri esialgne põhikord – *Carta caritatis* – fikseeris kõigile abtidele kohustuse osaleda iga-aastasel peakapiitlil. Täiendatud reeglitesse (nn *Carta caritatis posterior*) lisati klausel abtide kohta, kes elavad liiga kaugetes regioonides: nad tulevad aegadel, mis on nende jaoks peakapiitlil fikseeritud (OC 112). Kärkna oma seitsmeaastase tsükliga kuulus Süüria kloostritega ühte kategooriasse. Kreeka ja Skandinaavia kloostrite abtid pidid käima Cîteaux's igal viiendal, Iirimaa, Šotimaa, Sitsiilia ja Portugali abtid igal neljandal aastal jne (Janaushek 1877, 237; Eberl 2002, 336).

¹⁷ Janaushek 1877, 237. On oletatud, et Kärkna teine emaklooster oli Dünamünde (Reimaa 2010, 206), kuna 1426. aastal näib Padisel olevat olnud kohustus visiteerida Kärkna kloostrit (Schmidt 1941, 143). Sellist „topelt-emadust“ tsistertslaste traditsioon ei tunne: ilmselt käis Kärkna ettenähtud sagedusega visiteerimine Stolpele kauguse tõttu üle jõu ning see ülesanne delegeeriti lähimale kloostri. Umbkaudu samasugust lähenemist esindab peakapiitli 1412. aasta otsus, mille kohaselt peavad Skandinaavia kloostrid saatma Cîteaux' peakapiitlile ühe oma esindaja (Eberl 2002, 348).

¹⁸ Vastavat loendit vt Viia 2010, 159–161.

¹⁹ *Ok wenne de tid kumpt, so kese ik mine gruft to Valkena, in miner olderen grave to Valkana*. LUB VI, 2941.

²⁰ Viimast oletab näiteks Schmidt 1941, 144.

²¹ *und begere, dat me geven sall in dat closter to Falkana drehunderth marck to enen vicariien, de ick gefunderth und bestedichet hebbe in de ere der hilligen frowen sancte Anne. Over welcker altare de gnanten vicarie* (LGU I, 559).

sai luvan osallistua pääkapituliin vain joka seitsemäs vuosi.¹⁶ Kärknan luostari kuului Morimondlinjaan: alun perin sen emoluostarina oli Pforta, vuodesta 1305 alkaen Stolpe.¹⁷

Kärknaa koskeva asiakirja-aineisto¹⁸ on niukka eikä koske kokonaisuuden rakennushistoriaa. Sitä vastoin merkittäviä ovat useat testamentit ja muut asiakirjat, joista hahmottuvat Tarton hiippakunnan ylempään aatelini suhteet Kärknan luostariin. Esimerkiksi 6. maaliskuuta 1397 on päivätty Bartholomäus von Tiesenhusenin testamentti, jossa hän haluaa, että hänet haudataisiin vanhempiensa hautaan.¹⁹ Ilmeisesti kyseessä on suvun hautakammio, jota on pidetty myös hautakappelinä.²⁰ Suvun hautauspaikan mainitsee satakunta vuotta myöhemmin, vuonna 1484, toinenkin Bartholomäus von Tiesenhausen. Samanaikaisesti hän testamentasi 300 markkaa itsensä perustamalle Pyhän Annan prebendalle. Samasta selviää, että pappilaan liittyi myös asianmukainen alttari.²¹

¹⁶ Winter 1871, 224. Sellaisen luvan tarvetta on selitetty Kärknan luostarin köyhyydellä (Viia 2010, 129). Todellinen syy oli kuitenkin toinen. Sääntökunnan alkuperäinen perusjärjestys – *Carta caritatis* – velvoitti kaikkia luostarinjohtajia osallistumaan vuosittaiseen pääkapituliin. Täydennettyihin sääntöihin (ns. *Carta caritatis posterior*) lisättiin klausuuli etäisillä alueilla asuvia luostarinjohtajia varten: he saapuvat sellaisina ajankohina, jotka on heille määrätty pääkapitulissa (OC 112). Seitsemänvuotisella jaksolla Kärkna kuului Syyrian luostarien kanssa samaan luokkaan. Kreikan ja Skandinavian luostarinjohtajien oli käytävä Cîteaux'ssa joka viides, Irlannin, Skotlannin, Sisilian ja Portugalin luostarinjohtajien joka neljäs vuosi jne. (Janaushek 1877, 237; Eberl 2002, 336).

¹⁷ Janaushek 1877, 237. On oletettu, että Kärknan toinen emoluostari oli Dünamünde (Reimaa 2010, 206), koska vuonna 1426 näyttää Padisella olevan velvollisuus tehdä tarkastuskäyntejä Kärknan luostariin (Schmidt 1941, 143). Tällaista „tuplaomuttu“ sisterssiläinen perinne ei tunne: ilmeisesti riittävän tiheät käynnit Kärknaan eivät olleet etäisyyden vuoksi Stolpele mahdollisia ja tämä tehtävä siirrettiin lähimmälle luostarille. Lähes samanlaista lähestymistapaa edustaa pääkapitulin vuoden 1412 päätös, jonka mukaan Skandinavian luostarien tulee lähettää Cîteaux'n pääkapituliin yksi edustajansa (Eberl 2002, 348).

¹⁸ Tämän aineiston luetteloa ks. Viia 2010, 159–161.

¹⁹ *Ok wenne de tid kumpt, so kese ik mine gruft to Valkena, in miner olderen grave to Valkana*. LUB VI, 2941.

²⁰ Jälkimmäistä vaihtoehtoa esittää esimerkiksi Schmidt 1941, 144.

²¹ *und begere, dat me geven sall in dat closter to Falkana drehunderth marck to enen vicariien, de ick gefunderth und bestedichet hebbe in de ere der hilligen frowen sancte Anne. Over welcker altare de gnanten vicarie* (LGU I, 559).

Merkittävä on 5. helmikuuta 1413 päivätty asiakirja, jonka mukaan Kärknan luostarinjohtaja Berthold otti Otto von Brakelin,²² hänen vaimonsa, äitinsä ja vielä monta sukulaista (nimeltä on mainittu yhdeksän henkilöä) luostarin veljeskunnan (*broderscop*) jäseneksi. Tämä antoi muun muassa oikeuden tulla haudatuksi luostariin.²³ Vuonna 1420 samainen Otto von Brakel lahjoitti luostarin Mikaelin kappelille „ikuisen“ lampun.²⁴ 17. helmikuuta 1426 päivättyyn asiakirjaan sisältyvät tiedot ovat aika kirjavia. Ensin ilmenee, että Otto von Brakel myi Kärknan luostarille erittäin alhaiseen hintaan Pupastveren kylän ja lahjoitti luostarille puolitoista tynnyriä silliä. Luostari taas sitoutui pitämään Brakelin perheen siunauksesta kolme messua viikossa. Tekstissä on myös sovittu, että kun Otto von Brakel tulee luostariin, niin luostari kestitsee häntä omalla kustannuksellaan.²⁵

Tarton hiippakunnan tärkeimpiä aatelissukuja oli myös Üxküll. Heidän yhteydestään Kärknaan kertoo myös Otto von Üxküllin 13. heinäkuuta 1417 tekemä testamentti: luostarille lahjoitetun 200 markan oli määrä taata, että perinnönjättäjän muistoksi pidetään ikuisesti messuja.²⁶ Vuoden 1505 tienoilta on taas peräisin Tallinnan porvarin Hans Potgetherin testamentti, jossa muun muassa lahjoitettiin Kärknan Elisabetin kirkolle 20 markkaa.²⁷

Ensi silmäyksellä nämä tiedot ovat ihan käsittämättömiä: perinteisen käsityksen mukaan sisterssiläinen luostari oli tiukasti suljettu „sivullisilta“. Itse asiassa tämä pätee vain sääntökunnan alkuaikoihin. Myöhemmin luostari alkoi avautua vaiheit-

Samuti on kōnekas 5. veebruarist 1413 pärit ürik, mille kohaselt Kärkna abt Berthold võttis Otto von Brakeli,²² tema naise, ema ja veel mitu sugulast (nimeliselt on mainitud üheksat isikut) kloostri vennaskonna (*broderscop*) liikmeks. Muu hulgas kaasnes sellega võimalus lasta end matta kloostrisse.²³ 1420. aastal annetas seesama Otto von Brakel kloostri Miikaeli kabelile „igavese“ lambi.²⁴ 17. veebruariga 1426 dateeritud ürikus sisalduv andmestik on üsna kirev. Esmalt selgub, et Otto von Brakel müüs Kärkna kloostrile väga madala hinna eest Pupastvere küla ning annetas kloostri 1,5 tünni heeringaid. Klooster aga kohustus pidama Brakeli pere hingeõnnistuse eest kolm missat nädalas. Tekstis on ka kokulepe: kui Otto von Brakel kloostrisse tuleb, võtab klooster teda oma kulul vastu.²⁵

Tartu piiskopkonna olulisimate aadlisuguvõsade hulka kuulusid ka Üxküllid. Nende sidet Kärknaga kajastab Otto von Üxküllin testament 13. juulist 1417: kloostriks annetatud 200 marka pidid tagama, et pärandaja mälestuseks peetakse igavesti missasid.²⁶ Umbes 1505. aastast pärineb aga Tallinna kodaniku Hans Potgetheri testament, kus muu hulgas annetati Kärkna Eliisabeti kirikule 20 marka.²⁷

Esmapilgul võib esitatud andmestik tunduda suure arusaamatusena: traditsioonilise käsitusel kohaselt oli sisterslaste klooster inimestele „väljast“ äärmiselt kiivalt suletud. Tegelikult kehtib see üksnes ordu algusaegade

²² Axel von Gernetin arvion mukaan Brakelit kuuluivat Tarton hiippakunnan kuuden tärkeimmän vasallisuvun joukkoon (Gernet 1896, 149). Ainakin kolme heistä on kautta aikojen kuulunut myös Tarton tuomiokapituliin (Lukas 1998, 200, 214, 231, 262).

²³ LGU I, 185. Allekirjoittanut ei tiedä tarkkaan, mitä sellainen veljeskunta oikeastaan tarkoitti. Joka tapauksessa sisterssiläiset alkoivat jo varhain (ennen vuotta 1152) kertoa luostarin „ystävien“ (*amici*) ja heidän vaimojen hautauksesta luostariin (Untermann 2001, 74).

²⁴ LGU I, 217.

²⁵ LGU I, 230; LUB VII, 424.

²⁶ LGU I, 197; LUB V, 2151.

²⁷ *Item sunte Elseben kerke to Valkena 20 Mk.* (LUB 2/II, 709).

²² Axel von Gerneti hinnangul kuulusid Brakelid Tartu piiskopkonna kuue tähtsama vasallisuguvõsa hulka (Gernet 1896, 149). Vähemalt kolm neist on aegade jooksul kuulunud ka Tartu toomkapitulis (Lukas 1998, 200, 214, 231, 262).

²³ LGU I, 185. Siinkirjutajal puudub täpne teadmine, mida selline vennaskond tegelikult endast kujutas. Igatahes hakkasid sisterslased juba varakult (enne 1152. aastat) rääkima kloostri „sõprade“ (*amici*) ja nende naiste matmisest kloostrisse (Untermann 2001, 74).

²⁴ LGU I, 217.

²⁵ LGU I, 230; LUB VII, 424.

²⁶ LGU I, 197; LUB V, 2151.

²⁷ *Item sunte Elseben kerke to Valkena 20 Mk.* (LUB 2/II, 709).

kohta. Hiljem hakkas klooster järk-järgult avanema, eelkõige matmistega seoses.²⁸ Alates 12. sajandi keskpaigast hakati sisterslaste kloostritesse matma kroonitud päid, mõne aja pärast juba ka piiskoppe ja kloostri asutajaid. Sellega seoses laienes ka matmispaikade ring: esmalt kloostri surnuaed, seejärel kapiitlisaal ja/või ristikäik ning lõpuks ka kirik. 14. sajandil muutus maaisandate ja (peamiselt aadlisoo) annetajate kloostrisse matmine üldiseks.²⁹

Kahtlemata oli nende arengute üks tagamaid puhastustule – purgatooriumi – doktriini,³⁰ mis ladina kirikus sai ametliku staatuse 1274. aastal.³¹ Just purgatooriumi-kontseptsioon lõi arusaama, et elavad suudavad parandada surnu edaspidist käekäiku. See tõi kaasa ka hingemissade ja eestpalvete populaarsuse. Kerjusemängud liitusid puhastustule doktriiniga juba varakult ning pärast Püha Tooli seisukohavõttu pidid ka sisterslased ajaga kaasa minema. Oluline on seegi, et kogu mälestamisvaldkond oli majanduslikult küllaltki tulus.

Eespool nimetatud testamantarsete teadete põhjal joonistuvad vägagi selgelt välja Tartu piiskopkonna kõrgeadli tihedad ja kohati omapärased suhted Kärkna kloostriks. Samal ajal kajastuvad siin mikrotasandil ohtumaa kiriku toonased arengud.

Nii nagu Dünamünde ja Padise klooster oli ka Tartu lähisel³² Amme jõe ääres paiknev

²⁸ Teema kohta vt Laabs 2000, eriti 117–140; Untermann 2001, 72–90.

²⁹ Matmiskeelust loobumine levis laialt pärast 1308. aastat. Pole välistatud, et selle taga on peakapiitli otsus (Untermann 2001, 74). Annegret Laabsi järgi muutus matmis-traditsioon üldiseks hiljemalt 14. sajandi keskpaigas (Laabs 2000, 172).

³⁰ Le Goff 1981.

³¹ Le Goff 1981, 380–383. Oluline on ka üks paavst Innocentius IV ametlik kiri 1254. aastast, mida Jacques Le Goff nimetab purgatooriumi sünnitunnistuseks (samas, 380).

³² Sisterslastel oli keelatud rajada oma kloostreid linnadesse, linnustesse ja küladesse. Kersti Markuse järgi on Kärkna puhul neid reegleid eiratud, sest klooster asub Tartust vaid 14 kilomeetri kaugusel (Markus 2009, 6). Tegelikult pole siin midagi ebaharilikku: Pforta on Naumburgile märksa lähemal ning selliseid näiteid leidub arvukalt (Läänemere piirkonnas näiteks Stolpe-Anklam,

tain, lähinnä hautausasioissa.²⁸ 1100-luvun puolestavalist alkaen sisterssiläisiin luostareihin alettiin haudata kruunupäitä, jonkin ajan kuluttua myös piispoja sekä luostarin perustajia. Tämän yhteydessä hautauspaikkojen aluekin laajeni: ensin luostarin hautausmaa, sitten kapitulisali ja/tai ristikäytävä ja lopulta myös kirkko. 1300-luvulla yleistyi maanomistajien ja (lähinnä aateliin kuuluvien) rahoittajien hautaus luostariin.²⁹

Epäilemättä tällaisen kehityksen taustoja oli kiirastulen (lat. *purgatorium*) oppi,³⁰ joka läntisessä kirkossa sai virallisen aseman vuonna 1274.³¹ Juuri kiirastulen konsepti loi käsityksen, että elävät pystyvät parantamaan vainajan tulevaa kohtaloa. Tämä toi mukanaan myös sielunmessujen ja esirukousten suosion. Kerjäläismunkit liittyivät kiirastulen oppiin jo varhain ja Pyhän istuimen kannanoton jälkeen sisterssiläistenkin oli pysyttävä ajan tasalla. Tärkeää on sekin, että koko muistoala oli taloudellisesti varsin hyödyllistä.

Edellä mainittujen testamenttitietojen perusteella hahmottuvat aika selvästi Tarton hiippakunnan ylemmän aatelin tiheät ja joskus omaleimaiset suhteet Kärknan luostariin. Samanaikaisesti siinä heijastuu ruohonjuuritasolla länsimaisen kirkon tuolloiset kehityssuunnat.

Kuten Dünamünden ja Padisen luostari, myös Tarton lähistöllä³² Ammejoen varrella sijaitseva Kärkna oli vahvasti linnoitettu ja muistutti linnaa. Kyse on lähinnä Vanhalla-Liivinmaalla

²⁸ Ks. aiheesta Laabs 2000, erityisesti 117–140; Untermann 2001, 72–90.

²⁹ Hautauskiellosta luopuminen levisi laajalti vuoden 1308 jälkeen. Ei voida sulkea pois, että sen taustalla olisi pääkapitulin päätös (Untermann 2001, 74). Annegret Laabsin mukaan hautausperinne yleistyi viimeistään 1300-luvun puolestavalisissa (Laabs 2000, 172).

³⁰ Le Goff 1981.

³¹ Le Goff 1981, 380–383. Tärkeä on myös eräs paavi Innocentius IV:n virallinen kirje vuodelta 1254, jota Jacques Le Goff kutsuu kiirastulen syntymätodistukseksi (mts. 380).

³² Sisterssiläisiltä oli kielletty luostareidensa perustaminen kaupunkeihin, linnoihin ja kyliin. Kersti Markuksen mukaan Kärknassa on rikottu näitä sääntöjä, koska luostari sijaitsee vain 14 kilometrin päässä Tartosta (Markus 2009, 6). Todellisuudessa tässä ei ole mitään epätavallista: Pforta on huomattavasti lähempänä Naumburgia ja samanlaisia esimerkkejä löytyy runsaasti (Itämeren alueella esimerkiksi Stolpe-Anklam, Doberan-Rostock,

ilmenneestä erikoispiirteestä, koska linnoitettu luostari oli sisterssiläisessä perinteessä erittäin poikkeuksellinen.³³ Syitä ei tarvitse etsiä kaukaa: riittää, kun muistaa Dünamünden luostarin hävittämisen kuurien ja semgallien toimesta vuonna 1228³⁴ sekä Kärknan tuhon vuonna 1234. Sellaiset tapaukset jopa vaativat linnoitetun luostarin rakentamisen. Sitä paitsi hiippakunnankin puolustustarpeet saattoivat vaikuttaa: Kärkna oli Tarton luoteinen sillanpää, joka rajautui Kursin päällikkön johtamaan alueen.³⁵

Luostarilla oli tehokas vesisuoja: Ammejoesta oli kaivattu sekä keinotekoinen joenhaara että vallihaudat, joiden tuloksena muodostui kaksinkertainen vesieste. Luostarin aluetta rajoitti pohja-kaavaltaan puolisuunnikkaan muotoinen (noin 100 × 120 m) 2,4–2,6 metrin paksuinen luonnonkivinen kehämuri – näin kokonaisuus muistutti 1200-luvulta lähtien Vanhalla-Liivimaalla levinyttä perinteistä kastellilinnaketta. Sen länsisivulla oli pyörötorneilla varustettu katurakennus ja luoteiskulmassa pohjakaavaltaan pyöreä tykkitorni. Koilliskulmassa sijaitsi isohko sakraalitali, johon sisäänkäynti sijaitsi kehämuurin ulkopuolella. Ns. ison kehämuurin lisäksi klausuuria ympäröi vielä ulompi kehämuri, jonka niukat jäljet näkyvät edelleen itä-, pohjois- ja länsisivulla.³⁶

Eldena-Greifswald). Kannattaa muistaa myös Bernhard Clairvauxlaisen osallistumisella perustettu Chiaravalle Milanese -luostari Milanon kaupungin reunalla.

³³ Harvoja tapauksia on tiedossa vuonna 1337 puhjenneen Satavuotisen sodan alkuajoilta: 1360-luvulla päätettiin linnoittaa Gillyn (Burgundi) luostarin kirkko ja konventtirakennukset pakopaikan luomiseksi sekä konventille että lähiseudun asukkaille (Eberl 2002, 308).

³⁴ *Anno domini 1228 in die beati bernardi abbatis devasta est a curonibus et semigallis* (Schmidt 1941, 285).

³⁵ On huomattavaa, että Tarton hiippakunnan linnat ei rakennettu pelkästään Vanhan-Liivimaan ulkorajan puolustukseen (Kirumpää, Vastseliina, Uus-Kastre). Ilmeisesti ei ollut sattumaa, että myös Liivimaan ritarikunnan alueiden vastaisen etelä- ja länsirajan lähellä oli kokonainen vasallilinnosten ketju (Sömerpalu, Vaabina, Vana-Antsla, Rõngu, Konguta, Rannu ja Kavilda). Näin ollen ei voida sulkea pois, että Kärknaa linnoitettaessa otettiin huomioon myös mahdolliset Vanhan-Liivimaan sisäiset jännitykset.

³⁶ Muuriin osoittaa jo Tuulse 1942, 273.

Kärkna tugevasti kindlustatud ja sarnanes linnusega. Tegemist on peamiselt Vana-Liivimaal avaldunud erijoonega, sest kindlustatud klooster oli tsistertslaste traditsioonis vägagi erandlik.³³ Põhjuseid ei pea kaugelt otsima, tarvitseb vaid meenutada Dünamünde kloostri hävitamist kuralaste ja semgalite poolt 1228. aastal³⁴ ning Kärkna purustamist 1234. aastal. Taolised vahejuhtumid lausa tingisid kindlustatud kloostri ehitamist. Peale selle võisid kaasa mängida piiskopkonna kaitsevajadused: Kärkna oli Tartu loodepoolne eelpost, mis piirnes Kursi komtuurkonnaga.³⁵

Kloostri oli tõhus veekaitse: Amme jõest olid kaevatud nii kunstlik jõeharu kui ka vallikraavid, mille tulemusel moodustus kahekordne veetõke. Kloostri ala piiras trapetsikujulise põhiplaani (ca. 100 × 120 m) 2,4–2,6 m paksune maakividest ringmüür – nii meenutas kompleks alates 13. sajandist Vana-Liivimaal levinud traditsioonilist kastellilinnust. Selle lääneküljel oli ümartornidega väravaehitis ja loodenurgal sõõrja põhiplaani suurtükitorni. Kirdenurgal asus suurem sakraalruum, mille sissepääs asus väljaspool ringmüüri. Peale nn suure ringmüüri ümbritses klausuuri veel parhamilaadne ringmüür, milleapid jäljed on ida-, põhja- ja lääneküljel tänini jälgitavad.³⁶

Doberan-Rostock, Eldena-Greifswald). Meenutada tasub ka Clairvaux' Bernard'i osalusel rajatud Chiaravalle Milanese kloostri Milano linna serval.

³³ Üks väheseid juhte on teada 1337. aastal puhkenud sajaaastase sõja algusaegadest: 1360. aastatel otsustati Gilly (Burgundia) kloostri kirik ja konvendihooned kindlustada, loomaks pelgupaika nii konvendile kui ka ümbruskonna elanikele (Eberl 2002, 308).

³⁴ *Anno domini 1228 in die beati bernardi abbatis devasta est a curonibus et semigallis* (Schmidt 1941, 285).

³⁵ Märkimisväärselt polnud Tartu piiskopkonna linnused rajatud üksnes Vana-Liivimaa välispiiri kaitseks (Kirumpää, Vastseliina, Uus-Kastre). Ilmselt polnud juhus, et ka Liivimaa ordu aladega külgneva lõuna- ja läänepiiri läheduses oli terve vasallilinnuste ahel (Sömerpalu, Vaabina, Vana-Antsla, Rõngu, Konguta, Rannu ja Kavilda). Nii pole välistatud, et Kärkna kindlustamisel arvestati ka võimalikke sisepeingeid Vana-Liivimaal.

³⁶ Parhammüürile osutab juba Tuulse 1942, 273.

Kloostri peamiste hoonete kohta teame eeskätt 1888. aasta kaevamiste andmete nappkajastuse ja Reinhold Guleke 1896. aastal publitseeritud plaani põhjal. Viimasesse tuleb suhtuda väikese ettevaatusega: sageli kujutab arhitekt oma joonistel elemente, mida toona küll ei eksisteerinud, kuid tema arvates pidid omal ajal olemas olnud olema.³⁷

Neljast ümber ruudukujulise sisehoovi paiknenud tiivast hõlmas terve põhjatiiva kirik. See oli piklik ühelööviline ruum, mille siseõõdmed olid ca. 46,3 × 9,1 m³⁸ ja mis oli jagatud viieks võlvikuks. Reinhold Guleke on kiriku põhjaseina igasse võlvikusse joonistanud kaksikaknad ja idaseina kolmikakna. Tõenäoliselt kajastub siin 1888. aastal leitud müüri-substantsi asemel arhitekti fantaasia.³⁹ Kiriku all paiknes ruum, mille pikiteljel paiknevad piilarid jagasid kaheks löövikuks ja kümneks võlvikuks, neist idapoolne võlvik oli ida-läänesuunalise vaheseinaga kaheks jagatud ning mõlemast tsoonist leiti altarite jäänuseid. Järelikult paiknes kiriku all veel teinegi sakraalruum.

Kaevamised hõlmasid ka klausuuri idatiiba. Kirikuga külgnev ruum oli kahtlemata käärkamber.⁴⁰ Selle all olev võlvruum oli ainus, kust 1888. aastal leiti matuseid.⁴¹ Käärkambriga külgnes suurem ruum, kust leiti kaheksa jala laiuse kamina jäänused. Sellest inspireerituna

³⁷ Nii esineb tema joonistel täpse kujuga piilareid, kuid tegelikult on need üksnes võlvstruktuuri tingmärgid. See on tekitanud segadusi ja väärarvamusi hilisemate arhitektuuriuurijate seas. Vt Altoa 1995, 67.

³⁸ Mõõdmed võetud R. Guleke plaanilt.

³⁹ Kärkna kirikutüvist pole joonistatud ühtki ristlöiget ning ka kaevamiste kirjeldusest ei selgu, mis mahus olid 1888. aastal müürid säilinud. Peakiriku all paiknes veel allkirik. Teave peakiriku akende kohta eeldab seda, et müürid olid pooleteise korruse kõrguselt säilinud. Padisel on kelderkaubi põrandast kirikuakende alaosa ca. 9 m. Isegi juhul, kui Kärkna sakraalruumid olid võrreldes Padisega märksa madalamad, on väheusutav, et sellist mahtu oli võimalik mõne päeva jooksul lahti kaevata. Ükski kaevamisest kajastav tekst ei maini peakiriku aknaid.

⁴⁰ Oletus, et tegu oli hoopis kodukabeliga (Hasselblatt 1889, 151), ei pea ilmselt paika.

⁴¹ Hasselblatt 1889, 151.

Luostarin pääsiallisista rakennuksista tiedämme lähinnä vuoden 1888 niukkojen kaivaustietojen ja Reinhold Guleken vuonna 1896 julkaistun pohjapiirustuksen perusteella. Jälkimmäiseen tulee kuitenkin suhtautua varovaisesti: arkkitehti kuvaa usein piirustuksissaan elementtejä, joita tuolloin ei ollut olemassa, mutta joiden hänen mielestään oli oltava olemassa aikoinaan.³⁷

Neljästä neliön muotoisen sisäpihan ympärillä sijainneesta siivestä koko pohjoissiiven täytti kirkko. Se oli pitkänomainen yksilaivainen tila, jonka sisämitat olivat noin 46,3 × 9,1 m³⁸ ja joka jakautui viideksi traveeksi. Reinhold Guleke on piirtänyt kirkon pohjoisseinän jokaiseen traveeseen kaksoisikkunat ja itäseinään kolmoisikkunan. Todennäköisesti tämä ei ole vuonna 1888 löydettyä muuraineistoa, vaan arkkitehdin mielikuvitusta.³⁹ Kirkon alla sijaitsi tila, jonka pitkittäisakselissa sijaitsivat pilarit jakoivat kahteen laivaan ja kymmeneen traveeseen. Itäisin travee oli jaettu kahtia itä-länsisuuntaisella väliseinällä, ja molemmista vyöhykkeistä löytyi alttarien jäännöksiä. Kirkon alla sijaitsi siis toinenkin sakraalitali.

Kaivaukset koskivat myös klausuurin itäsiipeä. Kirkon viereinen tila oli epäilemättä sakaristo.⁴⁰ Sen alla oleva holvitali oli ainoa, josta vuonna 1888 löydettiin hautoja.⁴¹ Sakariston vieressä oli isohko tila, josta löydettiin kahdeksan jalkaa leveän takan jäännökset. Tästä innostuneena tila nimettiin

³⁷ Esimerkiksi hänen piirustuksissaan näkyy tarkan muotoisia pilareita, mutta ne ovat oikeastaan vain holvirakenteen merkkejä. Se on aiheuttanut sekaannusta ja väärinkäsityksiä myöhempien rakennustieteen tutkijoiden joukossa. Ks. Altoa 1995, 67.

³⁸ Mitat on otettu Reinhold Guleken pohjapiirustuksesta.

³⁹ Kärknän kirkkosiivestä ei ole piirretty yhtään poikkileikkauksia ja kaivauskuvauksestaakaan ei selviä, missä määrin muurit olivat säilyneet vuonna 1888. Pääkirkon alapuolella sijaitsi vielä alakirkko. Tiedot pääkirkon ikkunoista edellyttävät, että muurit olivat puolentoista kerroksen tasolla säilyneet. Padisessa on välimatka kellarikappelin lattiasta kirkon ikkunoiden alareunaan noin 9 m. Jos Kärknän sakraalitalit olivatkin Padiseen verrattuna huomattavasti matalampia, on epätodennäköistä, että kaivajat pystyivät siirtämään muutamassa päivässä niin paljon maa-ainesta. Mikään kaivausselostus ei mainitse pääkirkon ikkunoita.

⁴⁰ Oletamus, että kyseessä oli kotikappeli (Hasselblatt 1889, 151), ei pidä ilmeisesti paikkaansa.

⁴¹ Hasselblatt 1889, 151.

lämpötilaksi (saks. *Wärmeraum*, lat. *calefactorium*), vaikka perinteisesti siellä sijaisi kapitulisali ja todennäköisesti näin oli Kärknassakin.

On väitetty, että ristikäytävä kaivettiin esiin kokonaan.⁴² Erikseen on mainittu siellä olleen pilareita,⁴³ mutta niitä ei ole kuvailtu tarkemmin. Eteläisen ristikäytävän viereisenä on mainittu monikulmion muotoinen rakennus, jossa oli maalattut kattoholvit (!?) ja koristellut ikkunankehykset. Tuolloin se nimettiin hiustenleikkaustilaksi (saks. *Scheerhaus*, lat. *tonsorium*).⁴⁴ Ilmeisesti Kyse oli kuitenkin sisterssiläisessä perinteessä yleistyneestä ns. kaivomajasta, joka sijaisi useimmiten samassa linjassa refektorion portaalin kanssa. Näin voidaan paikantaa myös ruokasali.

Näihin havaintoihin rajoittuikin nykyinen tieto luostarin keskeisistä rakennuksista. Seuraavassa käsitellään luostarin rakennushistorian kysymyksiä ja ajoituksia.

Luostarin yleisen kehityskaavion on esittänyt Armin Tuulse. Hän väitti, että kastellin luonnonkivinen kyklooppinen kehämuri viittaisi rakennusajankohdan olleen vuoden 1300 tienoilla. Kirkon ja koko klausuurin valmistumisen hän on ajoittanut 1300-luvulle vailla tarkempaa selitystä.⁴⁵ Ilmeisesti tässä on lähdetty samankaltaisuudesta Padisen luostarin kanssa, jonka kirkkosiipi ajoitettiin tuolloisten käsitysten mukaan 1300-luvulle. Viitaten moneen suureen lahjoitukseen 1300-luvun loppuvuosilta alkaen Armin Tuulse oletti rakennustoiminnan jatkuneen 1400-luvulla, jolloin pääpaino oli luostarin puolustuskyvyn lisäämisellä. Hän oletti, että tuolloin lisättiin kehämuurin korkeutta.⁴⁶ Ampuma-aseiden aikakaudella lisättiin luoteiskulmaan massiivinen pyörötorni ja länsisivulla olevan portin eteen rakennettiin puolustusrakennelmat, joiden eteläsvun tornin

⁴² Löwis of Menar 1894, 84.

⁴³ Hasselblatt 1889, 151.

⁴⁴ NDZ 1888, nro 131.

⁴⁵ Tuulse 1942, 272–273.

⁴⁶ Tuulse 1942, 274. Tämän olettamuksen perusteluista ei ole tietoja. Nykyään – ilmeisesti myös ennen Toista maailmansotaa – muurit ovat hävinneet sen verran, että katselun perusteella sellaista johtopäätöstä todennäköisesti ei voitu tehdä.

tituleeriti see soojaruumiks (*Wärmeraum* ehk kalefaktoorium), ent traditsiooniliselt paiknes seal kapiitlisaal ning tõenäoliselt oli see nii ka Kärknas.

Väidetavalt kaevati lahti ristikäik terves ulatuses.⁴² Eraldi on nimetatud sealseid piilareid,⁴³ kuid nende lähem kirjeldus puudub. Lõuna-ristikäiguga külgnevalt on märgitud maalitud laevõlviga (!?) polügonaalset ehitist, millel on olnud ehisraamistikuga aknad. Toona nimetati see juukselõikamisruumiks (*Scheerhaus*, *Tonsorium*).⁴⁴ Ilmselt oli tegu tsistertslaste traditsioonis üldlevinud nn kaevumajakesega, mis enamasti asetses refektooriumi portaaliga samal joonel. Seega on võimalik lokaliseerida ka söögisaal.

Nende tähelepanekutega piirdub praegune teave kloostri põhihoonestuse kohta. Järgnevas vaadeldakse kloostri ehitusloolist kujunemist ja dateeringuid.

Kloostri üldise arenguskeemi on esitanud Armin Tuulse. Tema väitel viitavat kastelli maakividest kükloopiline ringmüür ehitusajale 1300. aasta paiku. Kiriku ja kogu klausuuri valmistamise on autor paigutanud ilma lähema selgitusega 14. sajandisse.⁴⁵ Ilmselt on siin lähtunud sarnasusest Padise kloostri, mille kirikutüübi dateeriti toonaste arusaamade kohaselt 14. sajandisse. Osutades mitmele suurele annetusele alates 14. sajandi lõpuaastatest oletas Armin Tuulse, et ehitustegevus jätkus 15. sajandil, kusjuures pearõhk oli kloostri kaitsevõime tõstmisel. Ta oletas, et tollal kõrgendati ringmüüri.⁴⁶ Tulirelvade ajajärgul aga lisati loode-nurgale massiivne ümartorn ning lääneküljel oleva värava ette ehitati kaitserajatised, mille lõunakülje torni keldrivõlv oli veel 19. sajandi

⁴² Löwis of Menar 1894, 84.

⁴³ Hasselblatt 1889, 151.

⁴⁴ NDZ 1888, nr 131.

⁴⁵ Tuulse 1942, 272–273.

⁴⁶ Tuulse 1942, 274. Millele käesoleval juhul on tugitud, selle kohta puuduvad andmed. Praeguseks – ilmselt ka enne Teist maailmasõda – on müürid niivõrd hävinud, et vaatluste põhjal sellist järeldust tõenäoselt teha ei saanud.

lõpul säilinud.⁴⁷ Need täiendused paigutas uu-rija 15. sajandi viimasesse veerandisse.⁴⁸

Viimaste väidetega võib nõustuda. Siiski pole välistatud, et tulirelvade levikust tingitud moderniseerimine jätkus ka 16. sajandi esimesel poolel. Ringmüüri ehitamise aeg on aga ebaselge. Maakivimüüri dateerimine on enamasti vägagi probleemne ning lähtumine kivide suurusest on küsitav: kasutati ju neid kive, mis olid käepärast. Emajõe madalal lammil ei saanud olla eriti valiv. Vahel saab teha oletusi spetsiifiliste tunnuste põhjal (peamiselt 13. sajandil levinud nn lintladu rangelt horisontaalsete ridade kaupa; lõhestatud pinnaga kivide kasutamine hiliskeskajal), Kärknas aga selliseid pidepunkte pole ning seega ei ole hetkel võimalik ringmüüri umbkaudseltki dateerida.

Võimalused kloostrikirikut ja klausuuri teisi ehitisi dateerida on samuti minimaalsed.⁴⁹ Padise-analoogiast pole mingisugust abi. Võimalik, et ühe pidepunkti annavad 1888. aasta kaevamistel leitud profiltellised. Nende joonised on publitseerinud Reinhold Guleke,⁵⁰ osa vormikive on hoiul Eesti Rahva Muuseumis.⁵¹ Seejuures aga puudub andmestik, kust täpsemalt üks või teine kivi on leitud. Leidude hulgas on kaksikmõikaline roidekivi (D19-429), millele 15. sajandi Lõuna-Eesti sakraalarhitektuuris leidub arvukalt paralleele. Siin on ka mitmeid aknapalendite ja vahepostide profiltelliseid, kuid nende täpsemaks dateerimiseks puuduvad alused. Kõige kõnekamad

⁴⁷ Löwis of Menar 1894, 82.

⁴⁸ Tuulse 1942, 274.

⁴⁹ Vallo Reimaa väitel pärines Kärkna kloostrikirik 13. sajandist (Reimaa 2010, 178), aluseks põhiplaan sarnas Haapsalu toomkirikuga. Tegelikult pole kavatis (käesoleval juhul ilma iseseisva kooriruumita ühelõviline saalkirik) piisav alus ühe ehitise dateerimiseks.

⁵⁰ Guleke 1896, F. III T. VI.

⁵¹ Siinkirjutaja taasavastas kivid 1983. aastal Eesti Rahva Muuseumi põõningult. Leiud kannavad peanumbrit D19, Kärkna kividele lisandub veel täht O. Tuleb lisada, et osa Guleke joonistel kujutatud kive puudub. Samal ajal on siin mitmeid profiltelliseid ja nende fragmente, mida Guleke ei publitseerinud.

kellariholvi oli veel 1800-luvun lõpus säilynyt.⁴⁷ Nämä täydennykset tutkija ajoitti 1400-luvun viimeiselle neljännekselle.⁴⁸

Viimeisiin väitteisiin voi suostua. Ei voida kuitenkaan sulkea pois, että ampuma-aseiden yleistymisestä johtuva modernisointi jatkui myös 1500-luvun alkupuoliskolla. Kehämuurin rakennusaika on kuitenkin epäselvä. Luonnonkivimuurin ajoittaminen on yleensä aika ongelmallista ja lähteminen kivien koosta on kyseenalaista: käytettiinhän sellaisia kiviä, joita oli saatavilla. Emajoen tulvatasanteella valikoima ei ollut kovin runsas. Joskus voi tehdä oletuksia erikoistuntemerkkien perusteella (lähinnä 1200-luvulla levinnyt ns. nauhamainen ladata tiukan vaakasuorin rivein; halkaistun pinnan omaavien kivien käyttö myöhäiskeskiajalla), mutta Kärknassa sellaisia kiintopisteitä ei ole, joten kehämuria ei voida ajoittaa likimainkaan.

Luostarikirkon ja muiden rakennusten ajoitusmahdollisuudet ovat vielä vähäisemmät.⁴⁹ Padise-analogiasta ei ole mitään apua. On mahdollista, että yhden kiintopisteen antavat vuoden 1888 kaivauksissa löydetty muototiilet. Niiden piirroksot on julkaissut Reinhold Guleke.⁵⁰ osaa muotokivistä säilytetään Viron kansallismuseossa (Eesti Rahva Muuseum).⁵¹ Museossa ei ole kuitenkaan tarkkoja tietoja siitä, mistä kukin kivi on löydetty. Löydösten joukossa on kaksoisharjanteinen ruoteen kivi (D19-429), johon 1400-luvun etelävirolaisessa sakraaliarkkitehtuurissa löytyy runsaasti rinnakkaisuuksia. Säilynyt on myös monia ikkunapielten ja välipylväiden muototiiliä, mutta niiden tarkempaa

⁴⁷ Löwis of Menar 1894, 82.

⁴⁸ Tuulse 1942, 274.

⁴⁹ Vallo Reimaa väittämän mukaan Kärknan luostarikirkko oli peräisin 1200-luvulta (Reimaa 2010, 178), perusteluna pohjakaavan samankaltaisuus Haapsalun tuomiokirkon kanssa. Itse asiassa pelkkä pohjakaava (tässä tapauksessa yksiläinen salikirkko vailla erillistä kuoritilaa) ei riitä minkään tahansa rakennuksen ajoittamiseen.

⁵⁰ Guleke 1896, F. III T. VI.

⁵¹ Allekirjoittanut löysi kivet uudelleen vuonna 1983 Viron kansallismuseon ullakolta. Löydösten päätunnus on D19, Kärknan kivien tunnuksiin on lisätty vielä O-kirjain. On lisättävä, että osa Guleken kuvissa esitetyistä kivistä puuttuu. On myös useita muototiilejä ja niiden kappaleita, joita Guleke ei julkaissut.

ajoitusta varten ei ole perusteita. Merkittävimpää ovat kuitenkin isot (35 × 32,5 cm) muutokivet.⁵² Ne koostuvat kolmesta kourulistoilla erotetusta kolmiomaisesti sijaitsevasta harjanteen kaltaisesta detaljista, joiden välillä ovat pienet askelmat. Keskimäiseen harjanteeseen on lisätty kapea ulkoneva nauha ja tuloksena on perinteinen päärynäraita. Muotokivet ovat „hännättömiä“, joten ne eivät voi olla peräisin jostakin portaalista. Ilmeisesti kyseessä on jonkin isohkon edustustilan (kirkon tai kapitulisalini) vyökaaren osia.

Kuvailtu koristemotiivi on Viron tiilgotiikassa poikkeuksellinen.⁵³ Erittäin samankaltaisia (vaikkei identtisiä) muotoja on Vanhalla-Liivinmaalla käytetty vielä ainakin yhdessä tapauksessa: Riian Pyhän Pietarin kirkon kuoriosan sivuportaaaleissa.⁵⁴ Pyhän Pietarin kirkon kuori noudattaa Pohjois-Saksassa levinnyttä kuorikäytävällä varustetun kuorin perinnettä: todennäköisesti sen esikuvana oli Rostockin Pyhän Marian kirkko. Pyhän Pietarin kirkon kuoriosan rakennustyöt alkoivat vuonna 1407/8–1409. Tiedossa on myös rakennustöitä johtanut mestari: rostockilainen Johann Rumeschottel.⁵⁵ Tältä ajalta ovat kai peräisin myös Riian Pyhän Pietarin kirkon portaalintiilet.

⁵² Guleke F. III. T. VI. 20.

⁵³ Se muistuttaa jonkin verran Tarton Pyhän Johanneksen kirkon Lyypekin kappelin sisäportaalit. Sen profilointi on irrotettu laajasti, mutta irtolöydösten nojalla voitiin rekonstruoida portaalien pienten muoto (Tiirmaa 1985, 78–79). Tässä on kuitenkin yksi olennainen ero: kuten Pyhän Johanneksen kirkon muissakin osissa, tässä on käytetty manteliraitaa, ei päärynäraitaa.

⁵⁴ Pielen profiilin kuva: Arends 1944, 25.

⁵⁵ Toisin kuin muut tutkijat, Voldemar Vaga on ajoittanut Riian Pyhän Pietarin kirkon kuoriosan perustamisen alun aikavälille 1340–1351 ja Johann Rumeschottelin tehtävänä oli kai keskeneräisen rakennuksen loppuun rakentaminen (Vaga 1970, 150, 153). Tätä teoriaa ei kuitenkaan voi hyväksyä. Riian Pyhän Pietarin kirkon kuoriin oli suunniteltu myös transepti eli poikkilaiva, joka jäi rakentamatta. Riikalaisien esikuvana ollut Rostockin Pyhän Marian kirkko oli kuitenkin alun perin ilman transeptia, se lisättiin vasta kirkon rankkojen sortumisten jälkeen vuonna 1398 (Dehio 1968, 321–322). Näin ollen Rostockin Pyhän Marian kirkko ei voinut olla riikalaisille esikuvana ennen 1400-luvun alkua. Näin on uskottavaa, että mestari Johannin kutsuminen Riikaan merkitsee myös Pyhän Pietarin kirkon kuorin rakennustöiden aloittamista.

on aga suured (35 × 32,5 cm) profiilkivid.⁵² Need koosnevad süvarihvadega eraldatud kolmest kolmnurkselt paiknevast mõikalaadsest elemendist, mida eraldavad väikesed astmed. Keskmisele mõikale on lisatud kitsas eenduv lint ning tulemuseks on traditsiooniline pirn-vööd. Profiilkividel puudub „saba“, mistõttu peaks olema välistatud nende pärinimine mõnest portaalist. Ilmselt on tegemist mõne suurema paraadruumi (kirik või kapiitlisaal) vööndkaare detailidega.

Selline kujundusmotiiv on Eesti tellisgootikas erandlik.⁵³ Väga sarnast (mitte küll identset) vormistikku on Vana-Liivimaal kasutatud veel vähemalt ühel juhul: Riia Peetri kiriku kooriosa külgsuunalisel.⁵⁴ Peetri kiriku koor järgib Põhja-Saksamaal levinud ümbriskäiguga koori traditsiooni – usutavasti oli selle eeskujuks Rostocki Maarja kirik. Peetri kiriku kooriosa ehitustööd algasid 1407/8.–1409. aastal. Teada on ka ehitustöid juhtinud meister, kelleks oli Johann Rumeschottel Rostockist.⁵⁵ Sellest ajast peaksid pärinema ka Riia Peetri kiriku portaalitellised.

⁵² Guleke F. III. T. VI. 20.

⁵³ Mõneti sarnaneb see Tartu Jaani kiriku Lüübeki kabeli siseportaalile. Selle profileering on ulatuslikult maha raiutud, kuid irdleidude põhjal oli võimalik rekonstrueerida portaalide kuju (Tiirmaa 1985, 78–79). Siin on aga üks oluline erinevus: nii nagu Jaani kiriku teistes osades on ka siin kasutatud mandelvööti, aga mitte pirn-vööti.

⁵⁴ Palendi profiili joonis: Arends 1944, 25.

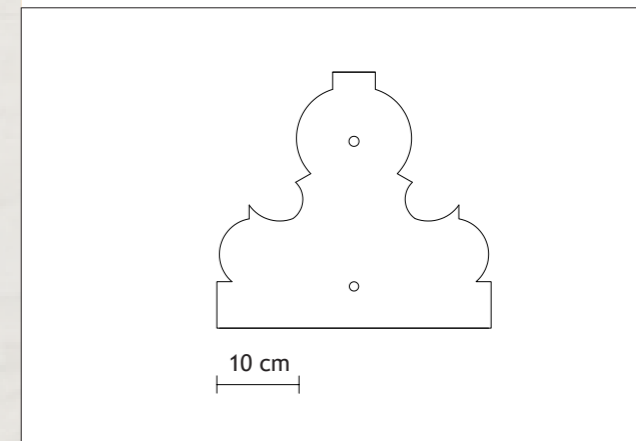
⁵⁵ Erinevalt teistest uurijatest on Voldemar Vaga paigutanud Riia Peetri kiriku kooriosa rajamise alguse vahemikku 1340–1351 ning Johann Rumeschotteli ülesandeks olevat olnud poolelijäänud ehitise lõpetada (Vaga 1970, 150, 153). Selle seisukohaga ei saa siiski nõustuda. Riia Peetri kiriku kooriruumi oli kavandatud ka transept ehk ristlõöv, mis jäi välja ehitamata. Riiale eeskujuks olnud Rostocki Maarja kirik oli aga algselt ilma transeptita, see lisati alles pärast kiriku ulatuslikke varinguid 1398. aastal (Dehio 1968, 321–322). Seega ei saanud Rostocki Maarja kirik olla Riiale eeskujuks enne 15. sajandi algust. Nii on usutav, et meister Johann kutsumine Riiga tähistab ühtlasi Peetri kiriku koori ehitustöödega alustamist.

Nimetatud profiilkivid on tegelikult ainus pidepunkt Kärkna klausuurihoonestuse analüüsimisel ja dateerimisel. Suure tõenäosusega saab väita, et 15. sajandi alguskümnete ehitati või rekonstrueeriti Kärkna kloostri mõnd paraadruumi, võimalik, et ka kirikut. See aga on kõik ning küsimus, millal kavandati ja ehitati tsistertslaste traditsioonis niivõrd erandlik hoonestik, jääb vastuseeta. Põhimõtteliselt pole välistatud ei 13., 14. ega ka 15. sajand.

Edellä mainitut muutokivet ovat oikeastaan Kärknan klausuurin rakennuskannan analysoinnin ja ajoituksen ainoa kiintopiste. Mitä todennäköisimmin voidaan väittää, että 1400-luvun alkuvuosikymmenillä rakennettiin tai peruskorjattiin jotakin Kärknan luostarin edustustilaa, ehkä myös kirkkoa. Tämä on kuitenkin kaikki, mitä tiedämme, ja kysymys, milloin suunniteltiin ja rakennettiin sisterssiläisessä perinteessä niin poikkeuksellinen kokonaisuus, jää vaille vastausta. Periaatteessa ei voida sulkea pois 1200-, 1300- eikä 1400-lukuakaan.

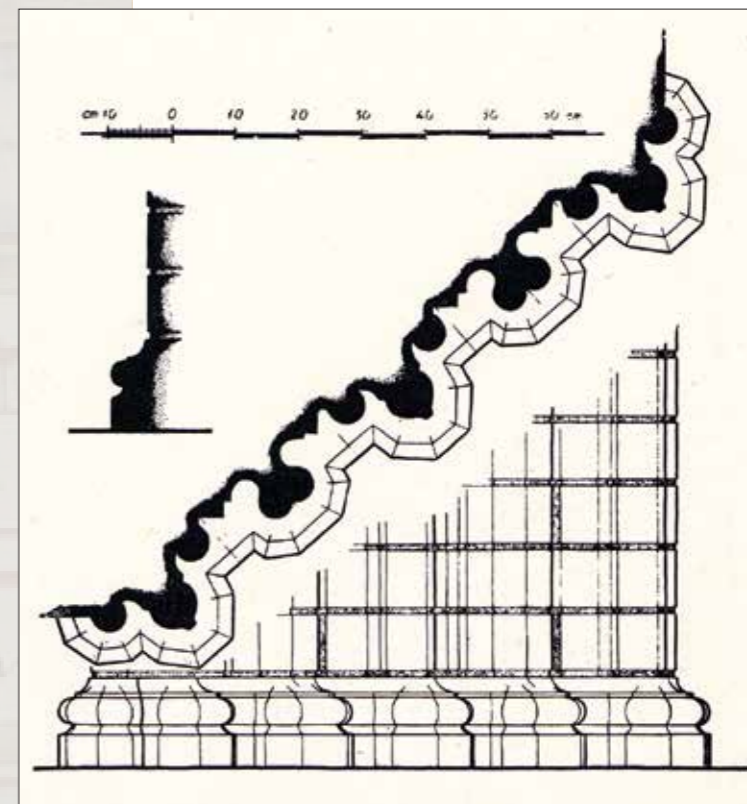
Joonis 4.
1888. aastal leitud vööndkaare profiiltellis (joonis: Liis Keskküla).

Kuva 4.
Vuonna 1888 löydetty vyökaaren muototiili (kuva: Liis Keskküla).

Joonis 5.
Riia Peetri kiriku kooriportaali palestik (joonis: Arends 1944).

Kuva 5.
Riian Pyhän Pietarin kirkon kooriportaalin kamana (kuva: Arends 1944).

Kokonaisuuden koilliskulmassa kastellimuurin vieressä sijainnut kappeli oli hyvin omapäräinen. Länsisivun portaali oli ainoa sisäänkäynti kappeliin: suora yhteys luostarialueeseen puuttui. Näin ollen kappeli sijaitsi sekä muodollisesti että tosiasiallisesti luostarin ulkopuolella. Kappelin tilajako ei ole yksiselitteisesti selvä. 1600-luvun pohjapiirustuksessa se on esitetty kolmilaivaisena: tilaa jäsentää kolme pilariparia. Kappeli oli kuitenkin lähes 8,5 metriä leveä⁵⁶ ja niin pieniä traveita on vaikeaa kuvitella. Lisäksi vuoden 1888 niukoissa kaivaustiedoissa osoitetaan lattian tiiliparkettiin, mutta pilarien jäännöksiä ei mainita lainkaan. Kaivausten johtaja Reinhold Guleke ei esitä niitä pohjapiirustuksessaan. Silti on uskottavaa, että kappeli oli silti yksilaivainen. On mahdollista, että tila oli 1600-luvulla käytössä ja tuolloin lisättiin sisäkattoon toissijaiset tuet.

Edelleen kysymyksiä herättää sekä kappelin käyttötarkoitus että sen nimikkopyhimys. Vuoden 1397 testamentin perusteella Arnold Hasselblatt väitti, että kyseessä oli Tiesenhausenin suvun kappeli.⁵⁷ Carl von Löwis of Menar taas piti mahdollisena, että kyseessä oli vuonna 1420 mainittu Mikaelin kappeli.⁵⁸ Koska hautauksista tähän kappeliin ei ole tietoja, Armin Tuulse kannatti Mikaelin kappelin versiota⁵⁹ ja samaa olettamusta ovat noudattaneet myös myöhemmät tutkijat.⁶⁰

Edellä mainitusta ilmeni, ettei Kärkna ollutkaan täysin suljettu ulkopuolisilta. Päinvastoin, ainakin osalla ylemmästä aatelista oli etuoikeus käydä hovinsa kanssa luostarissa ja tulla haudatuksi sen alueelle. Kyseinen kappeli sijaitsi klausuurin ja luostaria ympäröivän kehämuurin ulkopuolella – siis luostarikokonaisuuden tilahierarkiassa melko vähämerkityksisessä paikassa. Jos ottaa huomioon

⁵⁶ Mitta on likimääräinen. Reinhold Guleke on esittänyt erikseen myös kappelin pohjapiirustuksen (Guleke 1896, F. III T. VI. 2), mutta ilmeisesti hän ei noudata mittakaavaansa. Jälkimmäisen mukaan kappeli olisi 4,26 m leveä. Guleken muut piirustukset esittävät sen kaksi kertaa suurempana.

⁵⁷ Hasselblatt 1889, 151.

⁵⁸ Löwis of Menar 1894, 83.

⁵⁹ Tuulse 1942, 274.

⁶⁰ Viia 2010, 156.

Küllaltki omapärane on kastellimüüri külgnev kabel kompleksi kirdenurgal. Portaal lääneküljel oli ainus pääs kabelisse: otseühendus kloostri alaga puudus. Seega paiknes kabel nii formaalselt kui ka tegelikult väljaspool kloostrit. Kabeli ruumijaotus pole üheselt selge. 17. sajandi plaanil on see kujutatud kolmelöövilisena: ruumi liigendab kolm paari piilareid. Ent kabel oli umbes 8,5 m laiune⁵⁶ ning nii väikseid võlvikuid on raske ette kujutada. Lisaks osutatakse 1888. aasta napolis kaevamisandmestikus põranda tellisparketile, kuid piilarijäänuseid ei mainita kordagi. Samuti ei kujuta kaevamistöid juhtinud Reinhold Guleke neid oma plaanil. Nii on usutav, et kabel oli siiski ühelööviline. Võimalik, et ruum oli 17. sajandil kasutusel ning tollal lisati laele sekundaarsed toed.

Senini tekitab küsimusi nii kabeli funktsioon kui ka selle nimipühak. Lähtudes 1397. aasta testamendist väitis Arnold Hasselblatt, et tegu oli Tiesenhausenite kabeliga.⁵⁷ Carl von Löwis of Menar seevastu pidas võimalikuks, et tegemist oli 1420. aastal mainitud Miikaeli kabeliga.⁵⁸ Kuna sellesse kabelisse matmise kohta puuduvad andmed, toetas Armin Tuulse Miikaeli kabeli versiooni⁵⁹ ning seda oletust on järginud ka hilisemad uurijad.⁶⁰

Eelnevast selgus, et Kärkna polnud välismaailmale täielikult suletud. Vastupidi, vähemalt osal kõrgeadlist oli privileeg siseneda koos lähikondlastega kloostriisse ning olla sinna ka maetud. Vaadeldav kabel asus väljaspool klausuuri ja ka kloostrit piiravat ringmüüri – seega oli see kloostrikompleksi ruumihierarhiat arvestades küllaltki vähetähtis koht. Arvestades

⁵⁶ Mõõt on ligikaudne. Reinhold Guleke on eraldi esitanud ka kabeli plaani (Guleke 1896, F. III T. VI. 2), kuid ilmselt eksib lisatud joonmõõduga. Viimasest lähtudes oleks kabel 4,26 m laiune. Guleke teistel joonistel on see kujutatud poole suuremana.

⁵⁷ Hasselblatt 1889, 151.

⁵⁸ Löwis of Menar 1894, 83.

⁵⁹ Tuulse 1942, 274.

⁶⁰ Viia 2010, 156.

Tartu piiskopkonna olulisemate vasallisuguvõsade (Tiesenhausenid, Brakelid, Üxkülldid) sidemeid Kärkna kloostriiga peaks olema igati põhjendatud oletus, et kabelil polnud Tiesenhausenitega mingit pistmist.

Ka hüpotees Miikaelist kui kabeli kaitsepühakust on küllaltki habras. Peaangel Miikael oli linnuste värvakabelite armastatuim patroon – niimoodi anti linnuse üks enimohustatud kohti taevaste vägede ülemjuhataja kaitse alla.⁶¹ Hiliskeskajal oli Kärkna kloostri üsna ulatuslik värvakompleks ning pole välistatud, et seal leidis ka kabel.

Tuleb arvestada, et ühes hiliskeskajes tsistertslaste kloostri oli tavaliselt arvukalt kõrvalaltareid.⁶² Kärkna allkirikus oli vaheseintega eraldatud tsoone, kus paiknesid altariid – neid võib samuti klassifitseerida kabeliteks. Seega on Miikaeli kabelil mitu võimalikku asukohta. Praeguseks on Kärknast teada üksnes ühe kabeli ja ühe altari nimipühak ning niivõrd lünkliku andmestiku alusel pole mingit põhjust järeldada, et just kastellimüüri külgnev kabel oli pühitsetud Miikaelile.

Tähelepanu väärib ka 1505. aasta paiku nimetatud Kärkna Elisabethi kirik. Kloostrikirikut ei saadud siin silmas pidada, sest ordu meeskloostrid olid eranditult pühitsetud Maarjale.⁶³ Eespool vaadeldud kabel on aga siinses kompleksis ainus, mida võinuks tituleerida kirikuks. Seega tuleks praeguste andmete põhjal kabeli nimipühakuna oletada pigem Elisabethi.⁶⁴ Siiski on ka siin oma küsitavused. Nimelt on 1624. aastal nimetatud naabruses, Kursis asuvad Elisabethi kabelid.⁶⁵ Tegemist on

⁶¹ Ka Padise kloostri värvaehtises oli kabel, ent selle nimipühak pole teada.

⁶² Näiteks 1448. aastal oli Padise kloostrikirikus üle tosina altari.

⁶³ Ordu peakapiitli otsuste 9. punktis on öeldud: „On otsustatud, et kõik meie kloostrid peavad olema rajatud taeva ja maa kuninganna auks“ (OC 126).

⁶⁴ Seda võimalust ei välista ka Schmidt 1941, 134.

⁶⁵ *Bey der Talckhoff ist eine kleine Capell, stehen noch die 4 Wenden, so S. Elisabeth geheissen* (Roslavlev 1965, 13).

Tartu hiippakonna keskeisten vasallisukujen (Tiesenhausen, Brakel, Üxkülld) yhteydet Kärknan luostariin, niin olettamus, ettei kappelilla ollut mitään tekemistä Tiesenhausenien kanssa, olisi täysin perusteltu.

Myös otaksuna Mikaelista kappelin suojelepyhimyksenä on aika hauras. Arkkienkeli Mikael oli linnojen porttikappalien suosituin suojeleija: näin suurimmalle vaaralle altistunut linnan osa asetettiin taivaisten voimien ylipäällikön suojele alaiseksi.⁶¹ Myöhäiskeskiajalla Kärknan luostarilla oli laaja porttikokonaisuus ja on mahdollista, että siellä oli myös kappeli.

On otettava huomioon, että missä tahansa myöhäiskeskiaikaisessa sisterssiläisluostarissa oli yleensä runsaasti sivualttareita.⁶² Kärknan alakirkossa oli väliseinillä erotettuja vyöhykkeitä, joissa sijaitsivat alttarit – nekin voi luokitella kappeleiksi. Mikaelin kappelilla on siis monta mahdollista sijaintia. Nykyään on Kärknasta tiedossa vain yhden kappelin ja yhden altarin nimikkopyhimys, joten niin katkonaisten tietojen perusteella ei ole mitään syytä päätellä, että juuri kastellimuurin viereinen kappeli oli omistettu Mikaelille.

Huomiota ansaitsee myös vuoden 1505 tienoilla mainittu Kärknan Elisabethin kirkko. Sillä ei voitu tarkoittaa luostarikirkkoa, koska sääntökunnan miesluostarit oli omistettu poikkeuksetta Marialle.⁶³ Edellä mainittu kappeli on kuitenkin tässä kokonaisuudessa ainoa, jota voitaisiin kutsua kirkoksi. Näin ollen nykyisten tietojen mukaan kappelin nimikkopyhimyksen pitäisi olettaa olevan pikemminkin Elisabet.⁶⁴ Kuitenkin tämäkin on epävarmaa. Nimittäin vuonna 1624 on mainittu naapurissa Kursissa sijaitsevan Elisabethin kappeli.⁶⁵

⁶¹ Myös Padisen luostarin porttirakennuksessa oli kappeli, mutta sen nimikkopyhimys ei ole tiedossa.

⁶² Esimerkiksi vuonna 1448 Padisen luostarikirkossa oli yli tusina altaria.

⁶³ Sääntökunnan pääkapitulien päätösten 9. kohdassa on kerrottu: „On päätetty, että kaikkien luostariemme tulee olla perustettu taivaan ja maan kuningattaren kunniaksi“ (OC 126).

⁶⁴ Sitä mahdollisuutta ei sulje pois myöskään Schmidt 1941, 134.

⁶⁵ *Bey der Talckhoff ist eine kleine Capell, stehen noch die 4 Wenden, so S. Elisabeth geheissen* (Roslavlev 1965, 13).

Vaikka kyseessä oli Liivinmaan ritarikunnan alue, nähtävästi Kursin eli Lemestveren kirjon papin nimittämisen oikeus kuului Kärknan luostarille.⁶⁶ Jää epäselväksi, mainitaanko lähteissä kaksi lähekkäin sijaitsevaa Elisabetin kappelia vai pitivätkö sodista kärsineellä maalla vuonna 1624 kulkeneet tarkastajat parempana paikantaa yksi Kärknan kappeli Kursin kautta. Lisäksi sanottakoon, että Armin Tuulsen olettamuksen mukaan kappeli oli pystytetty luostarin ulkopuoliselle kansalle.⁶⁷

Kuva 6.
Kappelin portaalin katkelma vuonna 1999
(kuva: Kaur Altoa).

⁶⁶ Kyseisessä vuoden 1411 lähteessä on kirjoitettu: *broder Johannes Kedingh, kerkhere to Lemestvere* (LGU I, 181). Johannes esiintyy Kärknan luostarin puoleisten todistajien joukossa. Sen takia pitäisi sulkea pois mahdollisuus, että *broder* tarkoittaa Saksalaiseen ritarikuntaan kuuluvaa munkkiveljeä.

⁶⁷ Tuulse 1942, 274.

küll Liivimaa ordu alaga, kuid nähtavasti kuulus Kursi (Lemestvere) kiriku patronaadiõigus Kärkna kloostriale.⁶⁶ Jääb lahtiseks, kas ürikutes on nimetatud kahte lähestikku paiknevat Elisabethi kabelit või eelistasid sõdades rüüstatud maal 1624. aastal liikunud revidendid ühte Kärkna kabelit lokaliseerida Kursi kaudu. Lisaks olgu öeldud, et Armin Tuulse oletuse kohaselt oli kabel püstitatud rahvale väljastpoolt kloostrit.⁶⁷

Joonis 6.
Kabeli portaali katke 1999. aastal
(foto: Kaur Altoa).

⁶⁶ Vastavas 1411. aasta ürikus on kirjas: *broder Johannes Kedingh, kerkhere to Lemestvere* (LGU I, 181). Johannes esineb Kärkna kloostri poolsete tunnismeste reas. Seetõttu peaks olema välistatud võimalus, et *broder* tähistab Saksa orduusse kuuluvat preestervenda.

⁶⁷ Tuulse 1942, 274.

Kabeli ehitamise aja kohta puuduvad pidepunktid. Vähemalt üks on selge – see oli ehitatud sekundaarsena vastu ringmüüri.⁶⁸ Vanemas kirjanduses esitatud stiilmäärang „varagootika“⁶⁹ ei pea ilmselt paika. Samuti ei ole põhjendatud mõttekäik, et 1420. aastal tehtud annetus tähistas vaadeldava kabeli ehitustööde lõppu.⁷⁰ 1999. aasta kaevamistel ei leitud materjali, mis aitaks kabelit dateerida. Võimalik, et edaspidi saab teha mingeid järeldusi kabeli ja perspektiivportaali palevormide põhjal: siin on kasutatud mandelvöödiga profiitelliseid, millele pole Vana-Liivimaalt õnnestunud vasteid leida.⁷¹

Eelnevaid arutlusi kokku võttes tuleb rõdeda, et teave Kärkna kloostri arhitektuuri kohta on äärmiselt lünklik. Kloostri kavatis on küll teada, kuid mitte selle kujunemislugu. Seda nii klausuuri, ringmüüri kui ka kirdenurga kabeli puhul. Seega pole vähemalt praegu Kärkna kloostri Padise ehitusloo selgitamisel abi.

Altoa, Kaur 1995. Märkmeid Lõuna-Eesti keskaegsetest maakirikutest. – *Ars Estoniae medii aevi*. Grates Villem Raam, Viro Doctissimo et Expertissimo. Rapla, 65–86.

Arends, Peteris 1944. Die St. Petri-Kirche in Riga.

Dehio, Georg 1968. Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin. Berlin.

⁶⁸ Tvauri 1999, 4–5.

⁶⁹ Hasselblatt 1889, 151.

⁷⁰ Tuulse 1942, 274.

⁷¹ Võimalik, et sarnast vormirepertuaari on kasutatud ka Tartu Jaani kiriku Lüübeki kabeli siseportaali kujunduses (Tiirmaa 1985, 78–79). Küll tuleb arvestada, et selle portaali profiileering – sealhulgas mandelvöö osa – on maharaiatud ning rekonstruktsioon on tehtud kirikust leitud irdfragmentide põhjal.

Kappelin rakennusajan toteamiseks ei ole kiintopisteitä. Ainakin yksi asia on selvä: kappeli oli rakennettu kehämuurin ulkopuolelle.⁶⁸ Vanhemmassa kirjallisuudessa esitetty tyylinmääritys „varhaisgotiikka“⁶⁹ ei ilmeisesti pidä paikkaansa. Ei ole myöskään perusteltua ajatella, että vuonna 1420 tehty lahjoitus merkitsi kyseisen kappelin rakennustöiden loppua.⁷⁰ Vuoden 1999 kaivauksissa ei löydetty aineistoa, joka auttaisi kappelin ajoittamisessa. On mahdollista, että jatkossa voi tehdä joitain johtopäätöksiä kappelin perspektiivportaalin pielenmuotojen perusteella: niissä on käytetty manteliraidalla varustettuja muototiiliä, joille ei ole Vanhalta-Liivinmaalta onnistuttu löytämään vastineita.⁷¹

Kokoavasti todettakoon, että tiedot Kärknan luostarin arkkitehtuurista ovat äärimmäisen katkonaisia. Luostarin pohjakaava on kyllä tiedossa, muttei sen muodostumisen historia. Tämä pätee sekä klausuuriin, kehämuriin että koilliskulman kappeliin. Näin ollen ainakaan tällä hetkellä Kärknan luostarista ei ole apua Padisen rakennushistorian selvittämisessä.

Kirjandus / Kirjallisuus

Eberl, Immo 2002. Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens. Stuttgart.

Ehrensverd, Ulla 2001. Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, XII. Stockholm, 5–289.

Gernet, Axel von 1896. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. *Verhandlungen der GEG, XVII*. Jurjew (Dorpat).

⁶⁸ Tvauri 1999, 4–5.

⁶⁹ Hasselblatt 1889, 151.

⁷⁰ Tuulse 1942, 274.

⁷¹ On mahdollista, että samankaltaista muotokieltä on käytetty myös Tarton Pyhän Johanneksen kirkon Lyypekin kappelin sisäportaalin koristelussa (Tiirmaa 1985, 78–79). On toki otettava huomioon, että tämän portaalin profiilointi – muun muassa mantelivyön osa – on purettu ja rekonstruktio on tehty kirkosta löydettyjen irtofragmenttien perusteella.

Guleke, Reinhold 1896. Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig.

Hasselblatt, Arnold 1889. Dritte Archäologische Excursion der Gel. estn. Gesellschaft am 22. Mai 1888. – Sitzungsberichte GEG 1888. Dorpat, 148–154.

Hildebrandt, Hermann 1887. Livonica, vornehmlich aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv. Riga.

Janauschek, Leopoldus 1877. Originum Cisterciensium. Tomus I. Vindobonae.

Laabs, Annegret 2000. Malerei und Plastik im Zisterzienserorden. Zum Bildgebrauch zwischen sakralem Zeremoniell und Stiftermemoria 1250–1430. Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 8. Petersberg.

Le Goff, Jacques 1981. La naissance du purgatoire. Paris.

LGU = Livländische Güterurkunden. Bd. I (1207–1500). Hrsg. von H. von Bruiningk und N. Busch. Riga 1908.

LUB V–VII = Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Bd. V–VI. Riga 1867–1873; Bd. VII. Hrsg. von Hermann Hildebrandt. Riga, Moskau 1881.

LUB 2/II = Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. II. Abteilung, Band 2. Hrsg. von Leonid Arbusow. Riga, Moskau 1905.

Lukas, Tónis 1998. Tartu toomhäräd 1224–1558. Tartu.

Löwis of Menar, Carl von 1894. Die Cistercienserabtei Falkenau am Embach. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga 1893. Riga, 82–84.

Markus, Kersti 2009. Misjonär või mõisnik? Tsistertslaste roll 13. sajandi Eestis. – Acta Historica Tallinnensia, 14, 3–30.

NDZ = Neue Dörptsche Zeitung 1888, nr 131.

OC = Origines cisterciennes. Les plus ancient textes. Paris 1998.

Reimaa, Vallo 2010. Tsistertslaste Alutagusel. – Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid. *Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised*, 5. Jõhvi, 166–319.

Roslavlev, O. (koost.) 1965. Das Dorpater Land 1624/27. – Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft I. München.

Roslavlev, O. (koost.) 1970. Polnische Akten I 1582–1591. – Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft V. München.

Russow, Balthasar 1993. Liivimaa kroonika. Tõlkinud Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn.

Schmidt, Wolfgang 1941. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja 1939–1940. Helsinki, 1–286.

Tamm, Jaan 2010. Padise klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn.

Tiirmaa, Udo 1985. Tartu Jaani kiriku vormitellistest. – Tartu: minevik, tänapäev. Tallinn, 71–86.

Tuulse, Armin 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. *ÖES Toimetused*, XXXIII. Tartu.

Tvauri, Andres 1999. Aruanne arheoloogilistest uuringutest Kärkna kloostri kastelli kirdenurga ja Miikaeli kabeli portaali juures 1999. aastal. Tartu. Käsikiri Tartu ülikooli arheoloogia õppetoolis.

Untermann, Matthias 2001. Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser. München, Berlin.

Vaga, Voldemar 1970. Die Petrikirche in Riga. – Konsthistorisk Tidskrift XXXIX. Stockholm, 140–168.

Viia, Mariina 2010. Tsistertslaste ja Valkena klooster. – Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid. *Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised*, 5. Jõhvi, 109–165.

Winter, Franz 1868–1871. Die Zisterzienser des nordöstlichen Deutschlands. Bd. I–II. Gotha.

Kloostri-eelne Padise ja tsistertslaste

1205. aastal rajatud Dünamünde kloostri olid Eestimaal arvestatavad maavaldused, sealhulgas ka Padise ümbruses. Paul Johanseni oletuse kohaselt pärinesid viimased juba 1220. aastatest ning tegu oli tasuga osalemise eest Rävåla kristianiseerimisel.¹

Padise algaegade kohta on eestikeelses kirjanduses esitatud küllaltki detailne informatsioon: Dünamünde „abt Conrad laskis 1254. aastal ehitada Padise valdustesse kabeli, mille teenindamise ja kohaliku usu eest hoolitsemise eesmärgil läkitas ta kohale ka mingi arvu munki. Tegemist oli ilmselt püha Antoniuse kabeliga, mille müüride säilmeid on maininud XVII sajandil G. Herlinus. Niisiis elas Padisel alaliselt väikesearvuline munkade vennaskond, kes allus Dünamünde kloostri. Siia tekkis väike abiklooster, mida juhtis prior ja mis 1281. aastal ka pühitseti.“² Järgnevalt „aastal 1281 oli kavatsatud asutada täiesti iseseisev klooster.“³

Tsiteeritu vajab mitmeid kommentaare ja ka korrektuure. Esiteks Antoniuse kabeli teema. 17. sajandist pärit teated kloostri lähedal

Padise ennen luostaria ja sisterssiläiset

Vuonna 1205 perustetulla Dünamündens luostarilla oli merkittäviä maanomistuksia Virossa, mm. Padišen ympäristössä. Paul Johansenin oletuksen mukaan ne oli hankittu jo 1220-luvulla palkkiona osallistumisesta Rävålan kristillistämiseen.¹

Padišen alkua ajoista on vironkielisessä kirjallisuudessa esitetty melko yksityiskohtaiset tiedot: Dünamündens „apotti Conrad rakennutti vuonna 1254 Padišen maille kappelin, jonka kunnossapidon ja paikallisen uskonnollisen elämän ylläpidon tarkoituksessa hän lähetti paikalle myös jonkin määrän munkkeja. Kyseessä oli ilmeisesti Pühän Antoniuksen kappeli, jonka muurien jäännöksistä on mainittu 1600-luvulla G. Herlinus. Padißessa asui siis vakinaisesti pieni munkkivelskunta, joka kuului Dünamündens luostarin alaisuuteen. Tanne muodostui pieni sivuluostari, jota johti prior ja joka vuonna 1281 myös pyhitettiin.“² Sitten „vuonna 1281 oli aiottu perustaa täysin itsenäinen luostari.“³

Tämä sitaatti kaipa monia kommentteja sekä korjauksiakin. Ensinnäkin Antoniuksen kappelin asia. 1600-luvulta peräisin olevat tiedot lähellä luostaria aikoinaan sijainneesta kappelista

¹ Johansen 1933, 772.

² Ridbeck 2005, 14.

³ Samas, lk 16.

¹ Johansen 1933, 772.

² Ridbeck 2005, 14.

³ Mts. 16.

toi tutkijoiden ulottuville Aivar Pöldvee.⁴ Toden- näköisesti juuri tämän kappelin jäänteet löydet- tiin sattumalta vuonna 2009 nykyisen maantien varrelta.⁵ Vaikka tämä kappeli onkin epäilemättä keskiaikainen rakennus, se ei liity mitenkään Pa- disen luostarin historiaan. Valtaosa mainitusta tie- doista on itse asiassa peräisin Ernst Seraphimilta, joka kirjoitti vuonna 1901 ilmestyneessä suosituissa matkaoppaassaan, että Padisen kappeli valmistui vuonna 1254. Hänen väitteensä perustuu oletet- tavasti erääseen vuonna 1846 Das Inland lehdessä julkaistuun artikkeleihin.⁶ Lisäksi Seraphim ilmoitti, että viimeistään vuonna 1281 kappelista oli tullut jo luostari.⁷

Matkailukirjallisuus voitaisiin sivuuttaa hel- posti, mutta viestin Padisen kappelin valmistumi- sesta vuonna 1254 on esittänyt myös erittäin var- teenotettava sisterssiläisen sääntökunnan historian asiantuntija Leopold Janauschek.⁸ Tutkija viittaa kuitenkin lähteisiin, joiden mukana on myös edellä mainittu artikkeli Das Inlandissa.

Itse asiassa Padisesta ja vuonna 1254 siellä olleesta kappelista puuttuvat kaikki kirjalliset tie- dot. Ensimmäiset kirjalliset tiedot Padisesta ovat vuodelta 1257, jolloin tanskalainen linnanpäällikkö Tallinnassa joutui puuttumaan riitaan kalastusoike- udesta. Tässä asiakirjassa on nimetty Dünamünden luostarin ihmiset, jotka majailevat Padisessa.⁹ Seu- raavaksi Padise (Pades) mainitaan maanomistusten joukossa, joiden kuulumisen Dünamünden luosta- rille vahvisti vuonna 1266 Tanskan kuningas Erik Klipping.¹⁰ Merkittävä kirjallinen tieto on peräisin vuodelta 1281: Dünamünden luostarin omistama *capella de Padis* alistetaan Hertelen (nykyinen Nis- si) pitäjänkirkolle ja sikäläisen papin ja kappalaisen täytyy ruveta palvelemaan kappelia.¹¹

⁴ Pöldvee 2001, 97.

⁵ Oras, Russow 2010, kuva 7.

⁶ S. 1846, palsta 321–324.

⁷ Seraphim 1901, 148.

⁸ Janauschek 1877, 214–215.

⁹ ...*inter dominum abbatem et conventum de Dunamunde et ho- mines ipsorum, qui morantur in Padis*. LUB I, nro 299.

¹⁰ LUB III, nro 486a.

¹¹ LUB III, 475. Ks. myös Markus 2007, 9.

paiknenud omaaegse kabeli kohta tõi käibe- le Aivar Pöldvee.⁴ Ilmselt satuti 2009. aastal prae- guse maantee kõrval just selle kabeli säilmetele.⁵ Tegemist on kahtlemata keskaegse rajatisega, ent Padise kloostri kujunemislooga pole sellel kabelil ilmselt mingit pistmist. Põhiosa eelne- valt viidatud informatsioonist pärineb tegeli- kult Ernst Seraphimilt, kes oma 1901. aastal il- munud populaarses reisijuhis kirjutas, et Padise kabel valmis 1254. aastal – arvatavasti tugines ta ühele 1846. aastal ajakirjas Inland ilmunud artiklile.⁶ Samuti teatas Seraphim, et 1281. aas- taks oli kabelist saanud juba klooster.⁷

Turismikirjanduse võiks kergel käel kõr- vale jätta, kuid teate Padise kabeli valmimise kohta 1254. aastal on esitatud ka vägagi ar- vestatav tsistertslaste ordu ajaloo spetsialist Leopold Janauschek.⁸ Samas aga osutab uurija oma allikatele – nende hulgas on ka nimetatud Inland'i-artikkel.

Tegelikult puuduvad nii Padise kui ka sealse kabeli kohta 1254. aastal igasugused ürikulised andmed. Esimesed kirjalikud teated Padise kohta pärinevad 1257. aastast, mil Taa- ni linnuseülem Tallinnas pidi sekkuma tülis- se kalastusõiguse pärast. Selles ürikus on nime- tatud Dünamünde konvendi inimesi, kes vii- bivad/peatuvad Padisel.⁹ Järgnevalt mainitakse Padiset (Pades) maavalduste seas, mille kuu- luvust Dünamünde kloostri kinnitas 1266. aastal Taani kuningas Erik Klipping.¹⁰ Oluline ürikuline teade pärineb 1281. aastast: Dün- amünde kloostrile kuuluv *capella de Padis* al- lutatakse Hertele (tänapäeval Nissi) kihelkon- nakirikule ning sealne preester koos kaplaniga peavad hakkama kabelit teenindama.¹¹

⁴ Pöldvee 2001, 97.

⁵ Oras & Russow 2010, Fig. 7.

⁶ S. 1846, veerg 321–324.

⁷ Seraphim 1901, 148.

⁸ Janauschek 1877, 214–215.

⁹ ...*inter dominum abbatem et conventum de Dunamunde et homines ipsorum, qui morantur in Padis*. LUB I, 299.

¹⁰ LUB III, 486a.

¹¹ LUB III, 475. Vt ka Markus 2007, 9.

Mis puutub plaanidesse rajada Padisele klooster, siis ka sellel väitel puudub igasugune ürikuline tugi. Ilmselt on siin tegemist edasi- arendusega P. Johanseni kergekäeliselt sõnas- tatud lausest „Siia pidi klooster rajatama.“¹² Märksa usutavam on Baltikumi tsistertslaste uurija Wolfgang Schmidt sedastus, et 1281. aasta teatega seoses pole mingit alust rääkida kloostri.¹³ Segadust kloostri väidetavate ra- jamisplaanidega on tekitanud ka märke ordu 1257. aasta peakapiitli statuutides. Nimelt on Dünamünde ja Kärkna kloostri abtile antud korraldus üle vaadata koht, mis on välja paku- tud uue kloostri rajamiseks.¹⁴ Lore Poelchau seostab selle oma Dünamünde-monograafias Padisega.¹⁵ Statuudis on aga sõnaselgelt öeldud, et koha pakkus välja Liivimaa peapiiskop – seega ei saa juttu olla Padise kandist, mis asus hoopis Lundi peapiiskopkonnas. Niisiis tuleb nentida, et 1250. aastail oli päevakorral Liivi- maale veel ühe tsistertslaste kloostri rajamine, kuid sellega teave piirdubki.

Seega on igasugused jutud 13. sajandil Padisele kloostri ehitamise kavadest ilmselt alusetud. Mis aga ikkagi oli siin?

Olemasoleva andmestiku põhjal võib ole- tada, et Dünamünde kloostri oli Padisel põllu- majanduslik filiaal – *grangium* (ka *grange*) –,¹⁶ mida on tõlgitud 'majandusmõis' või 'majan- damistalund'.¹⁷ Tegemist on tsistertslastel laialt levinud majandusüksusega, kus töid juhtisid il- mikvennad (konversid), kellele lisandus väljast- poolt kloostrit palgatud tööjõud (*mercenarii*). Sellise majandi suurus võis tohutult varieeruda.

¹² Johansen 1933, 773.

¹³ Schmidt 1941, 69.

¹⁴ Canivez 1934, 431–432. Valcane (= Valcenau) puhul oletab väljaandja, et tegu oli hoopis Varnhemi (Rootsi) kloostri.

¹⁵ Poelchau 2004, 126–127.

¹⁶ Padise puhul esmakordselt: Altoa 2001, 15.

¹⁷ Kristlike ordude kultuurilugu 2004, 289. *Grangium*'i eestikeelseks vasteks on loodud ka termin *magas* (Viia 2010, 123). See aga viitab üksnes säilitusfunktsioonile (vrd *magasiit*), mitte aga põllumajanduslikule ega muule toot- misele, mistõttu termin ei saa lugeda õnnestunuks.

Asiakirjat ei võetud arvesse väidet, et Padiseen aiottiin rakentaa luostari. Ilmeisesti tämä on Paul Johanseni harkitsemattomasti muodostaman lauseen „Tänne oli rakennettava luostari“ tulkinta.¹² Paljon uskottavampi on Baltian sisterssiläisten tutkijan Wolfgang Schmidin toteamus, että vuoden 1281 tiedon yhteydessä ei ole mitään syytä kertoa luostarista.¹³ Sekaannusta väitteisiin luostarin perustamissuunnitelmista on aiheuttanut myös merkintä sääntökunnan vuoden 1257 pääkapitulien statuuteissa. Nimittäin Dünamünden ja Kärknan luostarin apotille on annettu määräys tarkistaa paikka, jota on ehdotettu uuden luostarin rakentamiseen.¹⁴ Lore Poelchau liittää sen Dünamünde-monografiassaan Padiseen.¹⁵ Statuutissa on kuitenkin kerrottu selvänaisesti, että paikkaa ehdotti Liivinmaan arkkipiispa – näin ollen kyseessä ei voi olla Padisen seutu, joka sijaitti tuolloin Lundin arkkihiippakunnassa. On siis myönnettävä, että 1250-luvulla oli ajankohtaista vielä yhden sisterssiläisen luostarin perustaminen Liivinmaalle, mutta tähän tiedot rajoittuvatkin.

Kaikki jutut luostarin rakentamisesta Padiseen 1200-luvulla ovat siis ilmeisesti perusteettomia. Mitä täällä kuitenkin oli?

Olemassa olevien tietojen pohjalta voi olettaa, että Dünamünden luostarilla oli Padisessa maatalousyksikkö – *grangium* (eli *grange*),¹⁶ jonka voi kääntää kartanoksi tai maatilaksi.¹⁷ Kyseessä on sisterssiläisillä laajalti levinnyt talousyksikkö, jossa töitä johtivat maallikkoveljet, joiden lisäksi käytettiin luostarin ulkopuolelta palkattua työvoimaa (*mercenarii*). Tällaisen maatilan koko voi vaihdella suuresti.

¹² Johansen 1933, 773.

¹³ Schmidt 1941, 69.

¹⁴ Canivez 1934, 431–432. Valcane (= Valcenau) nimisen paikan tapauksessa julkaisija olettaa, että kyseessä oli Ruotsin Varnhemin luostari.

¹⁵ Poelchau 2004, 126–127.

¹⁶ Padisen tapauksessa ensi kerran: Altoa 2001, 15.

¹⁷ Kristlike ordude kultuurilugu (Kristillisten sääntökuntien kultuurihistoria) 2004, 289. *Grangium*'in vironkieliseksi vastineeksi on keksitty myös termi *magas* (Viia 2010, 123). Tämä viittaa kuitenkin pelkkään varastointitehtävään (vrt. viljamaksiini), muttei maatalous- tai muuhun tuotantoon, joten termiä ei voida pitää onnistuneena.

Siellä saattoi olla vain yksi maallikkoveli, jota auttoi lammastai karjapaimen. Samanaikaisesti on tietoa tiloista, joissa oli yli parikymmentä „maatalousammattilaista“. Rakennuskantaa koskevia tiukkoja sääntöjä tai tapoja ei ollut.¹⁸ Kokonaisuuteen saattoi kuulua myös kappeli, mutta yhtä hyvin se saattoi puuttua. Maatalouden ohella voitiin harjoittaa myös käsityötä, kuten rautamalmin sulatusta, suolankeittoa, kalkin- ja tiilenpolttoa tai muuta.

Alkuaikoina, sisterssiläisten pääasiallisen toiminta-alueen ollessa Burgundi, oli voimassa myös sääntö, että *grangium* ei saa sijaita luostarista kauempana kuin yhden päivän taipaleen päässä. Luostareiden omistamien maiden laajentuessa tästä periaatteesta luovuttiin.¹⁹ Esimerkiksi Dünamünde omisti Mecklenburgissa maita, joita vuonna 1285 kutsuttiin *grangium*'iksi.²⁰

Syynä *grangium*'in sijoittamiseen kaukana luostarista saattoi olla jonkinlainen erikoinen elinkeino. Esimerkiksi eräs Tanskan Ømin luostarin maatila, jolla poltettiin kalkkia, sijaitsi 90 kilometrin päässä.²¹ Padisen yhteydessä on mainittu toistuvasti kalkkikivi,²² jonka käsittelyä ei ole syytä epäillä. Ei ole mahdotonta, että Padisen seudun houkuttelevuus ei perustunut pelkästään kivilajiin, vaan ennen kaikkea mahdollisuuden valmistaa kalkkia. Kalkki oli rakennusmateriaali, jota ei ollut koskaan riittävästi. Erittäin kuvaava esimerkki on Tallinna, joka sananmukaisesti istui Euroopan laajuisestikin ainutlaatuisen kalkkikivivarannon (Lasnamäen louhokset) päällä. Kalkin myynnin monopoli kuului raadille, eikä materiaalia riittänyt läheskään aina, esimerkiksi silloin, kun tekeillä oli kaupunginmuurin korjaus.²³ Kalkkikiveä esiintyi

¹⁸ Paljon tietoa aiheesta on esim. kokoelmateoksessa *L'espace cistercien*, varsinkin Waddell 1994 ja France 1994. Ks. myös Eberl 2002, 231jj.

¹⁹ Eberl 2002, 231.

²⁰ LUB VI, 2755; Poelchau 2004, 116. Eri asia on virolaisessa historiankirjallisuudessa viime aikoina levinnyt trendi kutsua kaikkia jonkin luostarin omistamia maita automaattisesti kartanoiksi.

²¹ France 1994, 174.

²² Poelchau 2004, 96; Markus 2009, 23.

²³ Lumiste, Kangroopool 1978, 267 ja 272.

Siin võis olla üks konvers, keda abistas lambavõi lehmakarjus. Samal ajal on teateid majanditest, kus oli üle paarikümne „koosseisulise põllumajandustöötaja“. Hoonestusel puudusid kindlad reeglid ja tavad.¹⁸ Kompleksis võis olla ka kabel, ent samahästi võis see ka puududa. Põllumajandusliku tootmise kõrval võidi tegelda ka käsitööga – näiteks rauasulatamise, soolakeetmise, lubja ja telliste põletamise ja muu taolisega.

Algusaegadel, kui tsistertslaste peamine tegevuspiirkond oli Burgundia, fikseeriti ka reegel, et *grangium* ei tohi paikneda kloostrist kaugemal kui päevateekond. Kloostrite valduste kasvades sellest põhimõttest loobuti.¹⁹ Näiteks kuulusid Dünamünde Mecklenburgis valdused, mida 1285. aastal tituleeriti *grangium*'iks.²⁰

Kloostrist kaugel paikneva *grangium*'i põhjuseks võis olla mingi spetsiifiline tootmisharu. Näiteks Taanis Ømi kloostri üks majand, kus tegeldi lubja põletamisega, asus 90 km kaugusel.²¹ Padise puhul on korduvalt nimetatud paekivi,²² milles pole põhjust kahelda. Pole välistatud, et Padise ümbruse muutis atraktiivseks mitte kivim ise, vaid ennekõike võimalus lupja toota. Lubi oli ehitusmaterjal, mida polnud kunagi piisavalt. Väga ilmekas näide on Tallinn, mis sõna otses mõttes istus Euroopamastaabis unikaalsete lubjakivivarude (Lasnamäe paemurrud) otsas. Lubjamüügi monopol kuulus raele ning seda materjali ei jätkunud kaugeltki mitte alati, näiteks siis, kui käsil oli linnamüüri rekonstrueerimine.²³ Lubjakivi

¹⁸ Ulatuslikku informatsiooni teema kohta leidub nt koguteoses *L'espace cistercien*, eriti Waddell 1994 ja France 1994. Vt ka Eberl 2002, 231jj.

¹⁹ Eberl 2002, 231.

²⁰ LUB VI, 2755; Poelchau 2004, 116. Iseküsimus on meie ajalookirjanduses viimasel ajal levinud tendents nimetada mingi kloostri maavaldusi automaatselt majandusmõisateks.

²¹ France 1994, 174.

²² Poelchau 2004, 96; Markus 2009, 23.

²³ Lumiste, Kangroopool 1978, 267 ja 272.

leidus ka Daugava basseinis, kuid Riia ehitustegevuse jaoks sellest ressursist kahtlemata ei piisanud. Nii on usutav, et Padise ümbruse valdused tähendasid Dünamünde kloostrile toodangut, millele Riias oli piiramatut nõudlust. Ja materjali kohaletoomiseks sai kasutada odavaimat viisi: veetransporti.

Tsistertslaste *grangium*'i tegutsemishaaret piiras veel üks klausel: mungad ei tohtinud ööbida väljaspool kloostrit.²⁴ Ka sellest nõudest kiputi 13. sajandil mööda vaatama. Siiski näib, et üldjuhul seda reeglit Dünamündes siiski järgiti, ehkki kirjanduses kohtab vastupidiseid seisukohti.²⁵ Ilmselt pole juhus, et 13. sajandi ürikutes kõneldakse Dünamünde inimestest (*homines*), mitte aga munkadest (*monachi*) ega vendadest (*fratres*) Padisel. Ning vahest peitub just siin ka seletus, miks Padise kabeli teenindamine delegeriti Hertele preestrile.

Pöördudes veel kord tagasi eespool mainitud Padise kloostri rajamise plaanide juurde, tuleb lisada, et vähemalt üldjuhul ei asutatud uusi kloostrid *grangium*'i baasil.²⁶ Samuti pole teada, et tsistertslaste ordu tundnuks sellist institutsiooni nagu abiklooster.

Kust siis otsida Dünamünde kuulunud keskust Padise kandis? Uurijatele on pidepunktiks olnud ennekõike 13. sajandil mainitud kabel.

²⁴ Täpsemalt: kui munk oli läkitatud *grangium*'i, siis ta võis seal ka ööbida, kuid pikemalt elamine oli keelatud. OC 128.

²⁵ 1254. aastal Sagentake veski ümber tekkinud tüli lahendamiseks sõlmisid Tallinna piiskop Theoderic ja Dünamünde abt lepingu, kus Dünamünde-poolsete tunnistajatena on abti kõrval kirjas ka ühe preestermunga ja kahe konversi nimi (LUB III, 270). Siit ei saa aga kuidagi välja lugeda, et jutt on „Padise majandusmõisas asunud isikutest“ (Reimaa 2010, 299). Sama moodi ei anna teade ühe preestervenna (*sacerdos et monachus*) määramisest Dünamünde konverside meistriks (*magister conversorum*) (LUB I, 270; Poelchau 2004, 52) alust väita, et nimetatud mees tegeles väljaspool kloostrit asuvate majandusmõisate töö korraldamisega (Reimaa 2010, 217–218). Ei tohi unustada, et oluline osa konversidest elas-töötas siiski kloostris.

²⁶ Samal põhjusel pole siinkirjutaja kindel väites, et Roma kloostri Kolga-kandi valduste eesmärk võis olla tütar-kloostri rajamine (Markus 2009, 19–20).

myös Väinäjoen altaassa, muttei tästä varainnosta riittänyt Riian rakennustoimintaan. On siis uskotavaa, että Padisen seudun maanomistukset tarkoittivat Dünamünden luostarille tuotantoa, jolla Riiasa oli rajaton kysyntä. Rakennusmateriaalin toimittamiseen voitiin käyttää halvinta mahdollista kuljetusmuotoa eli vesiliikennettä.

Sisterssiläisen *grangium*'in toiminnan laajuutta rajoitti vielä yksi ehto: munkit eivät saaneet yöpyä luostarin ulkopuolella.²⁴ Tätäkään ehtoa ei aina noudatettu 1200-luvulla. Näyttää kuitenkin siltä, että Dünamündessä yleensä noudatettiin tätä sääntöä, vaikka kirjallisuudessa tapaa päinvastaisia käsitteitä.²⁵ Ilmeisesti ei ole sattumaa, että 1200-luvun asiakirjoissa kerrotaan Padisessa olleista Dünamünden ihmisistä (*homines*) eikä munkeista (*monachi*) tai veljistä (*fratres*). Kenties juuri tässä piileekin selitys, miksi Padisen kappelia palvelemaan valtuutettiin Hertelen pappi.

Jos palataan vielä kerran edellä mainittuihin Padisen luostarin perustamissuunnitelmiin, täytyy lisätä, ettei uusia luostareita ainakaan yleensä perustettu *grangium*'in pohjalta.²⁶ Ei myöskään tiedetä, että sisterssiläiset olisivat tunteneet sellaista laitosta kuin sivuluostari.

Mistähän pitäisi etsiä Dünamündelle kuulunutta keskusta Padisen seudulla? Tutkijoille on kiintopisteinä ollut ennen muuta 1200-luvulla mainittu kappeli.

²⁴ Tarkemmin: jos munkki oli lähetetty *grangium*'iin, niin hän sai yöpyä siellä, mutta jatkuva asuminen oli kielletty. OC 128.

²⁵ Vuonna 1254 Sagentaken myllystä syntyneen riidan ratkaisemiseen Tallinnan piispa Theoderic ja Dünamünden apotti tekivät sopimuksen, jossa Dünamünden-puoleisten todistajien joukossa on apotin rinnalla myös erään pappisveljen ja kahden maallikkoveljen nimi (LUB III, 270). Tätä ei kuitenkaan voida tulkita niin, että kyse on „Padisen kartanossa oleskelleista henkilöistä“ („Padise majandusmõisas asunud isikutest“) (Reimaa 2010, 299). Samalla tavalla tieto erään pappisveljen (*sacerdos et monachus*) nimeämisestä Dünamünden maallikkoveljen mestariksi (*magister conversorum*) (LUB I, 270; Poelchau 2004, 52) ei anna syytä väittää, että kyseinen mies järjesteli luostarin ulkopuolella sijaitsevien kartanoiden toimintaa (Reimaa 2010, 217–218). Ei saa unohtaa, että merkittävä osa maallikkoveljistä asui ja toimi silti luostarissa.

²⁶ Samasta syystä allekirjoittanut ei ole varma, että Roman luostarin Kolgan seudun maiden tavoite olisi ollut tytärluostarin perustaminen (Markus 2009, 19–20).

Luostarialueen lounaiskulmassa sijaitsi kahden traveen tila, joka ei sovi mitenkään luostarin pohjakaavaan. Juuri tämän seikan pohjalta Villem Raam on olettanut, että kyseessä onkin etsitty kappeli. Tätä olettamusta ovat tukeneet monet alueelta löydetty veistetyt kivet.²⁷ Allekirjoittanut kyseenalaisti tämän käsityksen eräässä vuonna 1995 pitämässään esitelmässä. Kyseinen tila on pohjois-eteläsuuntainen, ja näin sijoitettu kappeli on äärimmäisen epäuskottava. Ns. luostaria edeltäneellä kaudella ei täällä ilmeisesti ollut myöskään tiheää monumentaalista rakennuskantaa, joka olisi estänyt vaaditun itä-länsisuunnan noudattamista.²⁸ Myöskään vuonna 2003 Villu Kadakas johdolla suoritettavat kaivaukset eivät tukeneet teesiä, että täällä olisi sijainnut alkukappeli.²⁹ Nykyään ei siis ole mitään kiintopisteitä, mistä voisi lähteä etsimään alkukappelia.

Yleensä on oletettu, että Dünamünden keskus sijaitsi myöhemmin perustetun Padisen luostarin alueella. Paul Johansen liitti kuitenkin 1200-luvulla esiintyneen paikannimen *Pathes* Padisesta 8 km länteen sijaitsevaan Paekülaan.³⁰ Siitä lähtien Kersti Markus on väittänyt, että Dünamünden omistamien maiden keskus olikin Paeküla ja lähteessä mainittu kappelikin sijaitsi siellä.³¹

Padisen kappelin sijaintia etsittäessä on tärkeä sija taiteellisesti veistetyillä kivillä. On huomioitava neljä veistettyä kiveä, joista kolme edustavat kuvanveistotaidetta. Näiden koristedetaljien valtaosan kohtalo on ollut surkea. Toinen kivistä sijaitsee Padisessa.³² Uusimman analyysin siitä on esittänyt

²⁷ Raam 1958, 6; Raam 1988, 53–55.

²⁸ Alttoa 2001, 15.

²⁹ Kadakas 2005.

³⁰ Johansen 1933, 540–541. Itse asiassa tämä oletamus tarkoittaa sitä, että paikannimi *Pathes/Padis* merkitsi 1200-luvulla Paekülaa, mutta 1300-luvun alusta lähtien kahta erilaista, toisistaan kahdeksan kilometrin päässä sijaitsevaa asutuskeskusta (luostaria ja kylää). Nimiasut joutuivat erilleen vasta myöhemmin: 1684 – *Paykyhl*, 1691 – *Paikülla* (Johansen 1933, 541). Periaatteessa sellaista kehitystä ei voida kieltää, mutta näistä tiedoista ei ilmene yksiselitteisesti, että Paeküla oli nykyisessä paikassaan ylipäänsä olemassa.

³¹ Markus 2009, 24.

³² Kivi löydettiin vuonna 1967 maantieltä luostarille vievän kivi-
visillan läheisyydestä.

Kloostrikompleksi edelanurgas asus kahevõlvikuline ruum, mis ei haaku kuidagi kloostri kavatisega. Just selle asjaolu põhjal on Villem Raam oletanud, et tegu ongi otsitava kabeliga. Oletusele on kinnitust lisanud mitmed piirkonnast leitud raidkivid.²⁷ Kahtluse nimetatud seisukoha suhtes esitas siinkirjutaja ühes 1995. aastal peetud ettekandes. Kõnesolev ruum on põhja-lõunasuunaline ja selliselt paiknev kabel on äärmiselt väheusutav. Nn kloostrieelsel perioodil polnud siin ilmselt ka tihedat monumentaalhoonestust, mis takistaks vajaliku lääne-ida suuna järgimist.²⁸ Ka 2003. aastal Villu Kadaka juhitud kaevamistel ei leidnud kinnitust tees, et siin asus algkabel.²⁹ Seega puuduvad praegu igasugused pidepunktid, kust algkabelit otsida.

Üldiselt on eeldatud, et Dünamünde keskus paiknes hiljem rajatud Padise kloostri alal. Ent P. Johansen seostas 13. sajandil esineva kohanime *Pathes* hoopis Padiselt 8 km läände jääva Paeküla.³⁰ Sellest lähtuvalt on Kersti Markus väitnud, et Dünamünde valduste keskus oligi Paeküla ning ürikus mainitud kabel asus hoopis seal.³¹

Padise kabeli asukohta otsimisel on oluline koht skulptureeritud raidkividel. Sellega seoses tuleb arvesse neli raidkivi, millest kolm oli skulptureeritud. Enamiku nende ehisdetailide saatus on olnud kurb. Üks kividest asub Padisel.³² Uusima analüüsi selle kohta on

²⁷ Raam 1958, 6; Raam 1988, 53–55.

²⁸ Alttoa 2001, 15.

²⁹ Kadakas 2005.

³⁰ Johansen 1933, 540–541. Sisuliselt tähendab oletus seda, et toponüüm *Pathes/Padis* tähistas 13. sajandil Paeküla, alates 14. sajandi algusest aga kahte erinevat, teineteisest kaheksa kilomeetri kaugusel paiknevat asutuskeskust (kloostrit ja küla). Nimekujud lahkesid alles hiljem: 1684 – *Paykyhl*, 1691 – *Paikülla* (Johansen 1933, 541). Põhimõtteliselt ei saa sellist arengut välistada, ent nendest andmetest ei selgu üheselt, et Paeküla oma praeguses asukohas oli keskajal üldse olemas.

³¹ Markus 2009, 24.

³² Kivi leiti 1967. aastal maanteelt kloostri juurde viiva kivi-
visilla lähedusest.

esitanud K. Markus: „Kuid vähemalt ühe raidkivi dekoor osutab hoopis 15. sajandi vormikõnele (faasitud serval naivistlikud taimed).“³³

Joonis 1.
Portaali katke pungamotiiviga
(foto: Kaur Alttoa).

Kuva 1.
Portaalin katkelma,
jossa näkyy silmumotiivi
(kuva: Kaur Alttoa).

Vaadeldava raidkivi puhul võib esmapilgul tekkida assotsiatsioon hiliskeskajase nn herbaariumistiiliga, mille klassikaliseks esindajaks on Tallinna suurgildi hoone kapiiteelid.³⁴ Siin on veel üks, märksa kõnekam element – nimelt kerakujuline pung. Tegemist on motiiviga, mida tavaliselt loetakse varagootika tunnuseks – teatavasti oli toonase ehitusplastika üks tüüpilisemaid elemente pungkapiiteel, mis hiljem samahästi kui kadus käibelt. Vana-Liivimaal kohtab seda motiivi ennekõike Riia toomkiriku ristikäigus ja kapiitlisaalis, samuti Viljandi linnuse raiddekooris,³⁵ aga ka Haapsalu toomkirikus, Kaarmal, Kullamaal,

³³ Markus 2009, 24.

³⁴ Tuulse 1948, 37–38.

³⁵ Tegelikult pole teada, missugust rajatist kaunistas Viljandi linnuse väga rikkalik raiddekoor (vt Tuulse 1938). Enamik skulptureeritud detaile dateeritakse aega, mil konvendihooned polnud Preisimaal veel sündinud. Nii tuleb paratamatult järeldada, et enne konvendihoonet oli Viljandi linnuses ülikalaliku dekooriga ruum või rajatis, mille kohta puuduvad igasugused andmed (Alttoa 2003a, 104–105).

Kersti Markus: „Mutta ainakin yhden veistetyn kiven koristeet ... osoittavat 1400-luvun muotokieleen (särmätyllä reunalla naivistisia kasveja).“³³

Kyseisen veistetyn kiven tapauksessa voi ensi silmäyksellä syntyä assosiaatio myöhäiskeskiajan ns. herbaarityyliin, jonka klassisia edustajia ovat Tallinnan suurkillan rakennuksen kapiiteelit.³⁴ Tässä on vielä yksi, huomattavasti merkityksellisempi elementti, nimittäin pallon muotoinen silmu. Kyseistä motiivia pidetään yleensä varhaisgotiikan merkinä: tietyvästi tuolloisen rakennusplastiiikan luonteenomaisimpia elementtejä oli silmukapiteeli, joka myöhemmin lähes hävisi käytöstä. Vanhalla-Liivimaalla motiivia tapaa ennen muuta Riian tuomiokirkon ristikäytävässä ja kapitulisalissa, samoin Viljandin linnan koristeveistoksissa,³⁵ mutta myös Haapsalun tuomiokirkossa, Kaarmassa, Kullamaassa,

³³ Markus 2009, 24.

³⁴ Tuulse 1948, 37–38.

³⁵ Itse asiassa ei tiedetä, mitä rakennusta koristivat Viljandin linnan erittäin runsaat koristeveistokset (ks. Tuulse 1938). Valtaosa veistokuvan kaltaisia rakennusosia ajoitetaan aikaan, jolloin konventtirakennus ei ollut Preussissa syntynytäkään. Näin on väistämättä pääteltävä, että ennen konventtirakennusta Viljandin linnassa oli erittäin runsaskoristeinen tila tai rakennus, josta ei ole säilynyt mitään tietoja (Alttoa 2003a, 104–105).

Lääne-Nigulassa, Koerussa ja muuallakin. Nykyarvioden mukaan silmumotiivi eli Vanhalla-Liivimaalla loistokauttaan 1250–1260-luvulla. On mahdollista, että reuna-alueilla se oli käytössä vähän kauemminkin, mutta jopa 1200-luvun lopussa se olisi ollut jäänne. Tietenkään ei voida sulkea pois joitain myöhempiä erikoistapauksia, mutta se kaipaasi erittäin hyviä perusteluja.

Muiden veistettyjen kivien nykyistä sijaintia ei tiedetä, ja niitä tunnetaan vain valokuvista. Edellä mainittua veistettyä kiveä erittäin paljon muistuttava kivi, jossa oli litteä alkeellinen lehti ja varhaisgoottilainen silmu, löydettiin jo vuonna 1938 rakennusjätteen seasta läheltä kaarinissirakennuksen pohjoisseinää.³⁶ Villem Raamin kuvailun mukaan veistettyä kiveä koristivat „kohokuvana toteutetut viiniköynnöksen lehdet ja sinivuokon lehdistä muodostetut isot pyöreät silmut“.³⁷

Joonis 2. Raidkivi katke
(foto: Roman Valdre).

Kuva 2. Veistetyn kiven katkelma
(kuva: Roman Valdre).

³⁶ Raam 1969, 35. Valokuva: Raam 1958, 79.

³⁷ Raam 1958, 6.

Lääne-Nigulas ja Koerus ja mujalgi. Praeguste hinnangute järgi langeb pungamotiivi kõrgaeg Vana-Liivimaal 1250.–1260. aastatesse. Võimalik, et äärealadel oli see kasutusel pisut kauemgi, ent isegi 13. sajandi lõppkümnendil oluaks see relik. Loomulikult pole välistatud mõni hilisem erijuht, ent see vajaks väga põhjalikku argumentatsiooni.

Teiste raidkivide praegune asukoht on teadmata ning neid tunneme ainult fotode vahendusel. Eespool nimetatud raidkivile väga lähedane paarik lameda primitiivse lehe ja varagootiliku pungaga leiti juba 1938. aastal ehitusprahist kaarniššidega hoone põhjaseina lähedalt.³⁶ V. Raami kirjelduse kohaselt kaunistasid raidkivi „reljeefsed viinapuulehed ja sinilillelehtedest kujundatud suured ümarad pungad“.³⁷

Joonis 3. Kapisool Riia toomkiriku kapiitlisaalis
(foto: Villem Raam).

Kuva 3. Konsoli Riian tuomiokirkon kapiitlisaalis
(kuva: Villem Raam).

³⁶ Raam 1969, 35. Foto: Raam 1958, 79.

³⁷ Raam 1958, 6.

1968. aasta kaevamistel leiti kloostri edelanurga piirkonnast kaare või arhivoldi fragment.³⁸ Siin on lamedasse süvarihva raiutud kaks dekoorielementi: nõobikujulise südamikuga neljajaruline leht või õis³⁹ kõrvuti rosetilaadse kujundiga. Siinjuures väärub osundamist V. Raami kirjeldus: raidkivil oli „lame süvarihv, mida kaunistab reljeefne leht ning pungakujuline õis. Lehel on neli risti asetatud haru. Lantsetikujulise lehe harud, millede keskel on nõobikujuline südamik, on vormitud tundeliselt ja täpselt. Nõobikujuline südamik on ka õiel, mille rütmiliselt vahelduva pikkusega lehekesed on ühtlaselt lahti langenud ning moodustavad väikese rosetitaolise dekoorimotiivi.“⁴⁰ Viimast ta iseloomustanud nii: „koonja naelapea taolised voltpungad.“⁴¹

Viimati nimetatud motiivi pole Eesti alalt rohkem teada, küll aga esineb sarnane kujunduselement Riia toomkiriku kapiitlisaali kapisoolil.⁴² Tuleb lisada, et sama kapiitlisaali ühe kapiteeli meister tegutses ka Haapsalu toomkiriku ja Kaarma kiriku ehitamisel.⁴³ Pole välistatud, et sel moel jõudis see motiiv ka Padisele. Riia kapiitlisaal ehitati umbkaudu 13. sajandi keskpaiku, igatahes mitte pärast 1260. aastaid. Palju hilisemaks ei tohiks paigutada ka selle Padise raiddetaili valmistamist.

Kõik kolm raiddetaili leidsid taaskasutust: sellele viitab hiljem raiutud uksevalts.

Nn tornelamu lõunaküljelt leiti ehitusprahist ühe kaksiksamba baas,⁴⁴ millest on olemas üksnes foto. Sellise kujundusmotiivi

³⁸ Foto: Raam 1988, 54.

³⁹ Peaaegu identne motiiv esineb ka ühel Viljandi linnusest leitud portaalikivil (Tuulse 1938, 764). Padise leht või õis on aga raiutud märksa primitiivsemana ning võimalus, et Viljandis ja Padisel töötas sama meister, on välistatud.

⁴⁰ Raam 1969, 37.

⁴¹ Raam 1988, 54.

⁴² Asukoht vt Guleke 1896, F. I T. XIX, positsioon 6.

⁴³ Alttoa 2003b, 9.

⁴⁴ Raam 1969, 39.

Vuoden 1968 kaivauksissa löydettiin luostarin lounaiskulman alueelta kaaren tai arkkivoltin katkelma.³⁸ Tässä on litteään skotiaan veistetty kaksi koriste-elementtiä: napin muotoisella ytimellä varustettu nelihaarainen lehti tai kukka³⁹ vierekkäin rusetin kaltaisen kuvion kanssa. Tässä kannatta lainata Villem Raamin kuvailua: veistetyssä kivessä oli „litteä skotia, jota koristaa kohokuvana toteutettu lehti ja silmun muotoinen kukka. Lehdessä on neljä ristikkäin asetettua haaraa. Lansetin muotoisen lehden haarat, joiden keskellä on napin muotoinen ydin, on muotoiltu tunteellisesti ja tarkkaan. Napin muotoisen ydin on myös kukalla, jonka pituudeltaan rytmisen vaihtelevat lehtiset ovat auenneet tasaisesti ja muodostavat pienen rusettimaisen koristemotiivin“.⁴⁰ Jälkimmäistä hän on luonnehtinut näin: „kartion muotoisen naulankannan kaltaisia taittosilmuja“.⁴¹

Viimeksi mainittua motiivia ei ole tiedossa Viron alueelta toista, mutta samanlainen koriste esiintyy Riian tuomiokirkon kapiitlisaalin kapisoolissa.⁴² On lisättävä, että saman kapiitlisaalin erään kapiteelin mestari toimi myös Haapsalun tuomiokirkon ja Kaarman kirkon rakennustyömaalla.⁴³ Ei voida sulkea pois, että näin tämä motiivi saapui Padiseenkin. Riikalainen kapiitlisaali rakennettiin 1200-luvun puolivälissä, joka tapauksessa viimeistään 1260-luvulla. Paljon myöhäisemmäksi ei saisi ajoittaa myöskään tämän padiselaisen veistetyn detailjin valmistusta.

Kaikki kolme veistettyä detailjia kierrätettiin: tähän viittaa myöhemmin veistetty oven uurre.

Ns. tornitalon eteläsivulta löydettiin rakennusjätteen seasta erään kaksoispilarin jalusta,⁴⁴ josta on säilynyt vain valokuva. Tällaisen koristemotiivin

³⁸ Valokuva: Raam 1988, 54.

³⁹ Lähes identtinen motiivi esiintyy myös eräässä Viljandin linnasta löydettyssä portaalikivessä (Tuulse 1938, 764). Padisen lehti tai kukka on kuitenkin veistetty huomattavasti alkeellisempänä, mikä sulkee pois mahdollisuuden, että Viljandissa ja Padisessa toimi sama mestari.

⁴⁰ Raam 1969, 37.

⁴¹ Raam 1988, 54.

⁴² Ks. sijainti Guleke 1896, F. I T. XIX, positiio 6.

⁴³ Alttoa 2003b, 9.

⁴⁴ Raam 1969, 39.

käyttö 1200-luvun toisen kolmanneksen jälkeen olisi ollut selvä anakronismi.⁴⁵

Näiden neljän veistetyn kiven pohjalta tulee päätellä, että Padisen luostarin alueella oli jo 1200-luvulla äärimmäisen upea tila tai rakennus, ilmeisesti sakraalirakennus. Voidaan olettaa mitä todennäköisimmin, että kyseessä oli vuonna 1281 mainittu kappeli.

Joonis 4. Kaksiksamba baas
(foto: Roman Valdre).

Kuva 4. Kaksoispilarin jalusta
(kuva: Roman Valdre).

Teoria, että Padisen luostarin rakentamine olisi aiheuttanut naapurissa (Paekülassa) sijainneen kappelin purkamisen ja puretun kappelin materiaalia olisi käytetty luostarissa, on epäuskottava. Seudulla, jossa esiintyy erittäin runsaasti kalkkikiveä, ei ole järkevää kuljettaa kahdeksan kilometrin päähän materiaalia, jonka käsittely on paljon hankalampaa kuin tuoreena louhitun kalkkikiven hakkaamine. Myös kivistä veistettyjen osien kierrättämisen halu on kyseenalainen: ainakin kaksoispilarin jalusta olisi 1300-luvulla ollut toivottoman vanhantyylinen. On siis epätodennäköistä, että Padisen luostariin päätyi osia Paekülan kappelista, joka jostakin syystä purettiin.

⁴⁵ Runsain kaksoispilarin jalustakokoelma sijaitsee Viljandissa. Padisen löydökseen nähden ne ovat paljon hienompia ja sisältevät enemmän yksityiskohtia, joten tästä ei kannata ehkä etsiä miteen geneetilist yhteyttä.

kasutamine pärast 13. sajandi teist kolmandiku olnuks ilmne anakronism.⁴⁵

Nende nelja raidkivi põhjal tuleb järelda, et Padise kloostri piirkonnas oli juba 13. sajandil ülimalt paraadlikult kujundatud ruum või hoone, ilmselt sakraalehitis. Suure tõenäosusega võib oletada, et tegu oli 1281. aastal mainitud kabeliga.

Teooria, et Padise kloostri ehitamine tingis naabruses (Paekülas) asuva kabeli lammutamise ning hävitatud kabeli materjali kasutati kloostri, on väheusutav. Ülimalt paerikkal alal ei ole eriti mõttekas vedada kaheksa kilomeetri kaugusele materjali, mille töötlemine on võrratult raskem kui värskeltmurtud paekivi tahumine. Ka soov taaskasutada raiddetalle on küsitav: vähemalt kaksiksamba baas oluiks 14. sajandil lootusetult vanamoeline. Seega on vähetõenäoline, et Padise kloostri sse sattusid jupid Paeküla kabelist, mis mingil põhjusel lammutati.

⁴⁵ Rikkalikem kaksiksamba baaside kogu asub Viljandis. Võrreldes Padise leiuga on need märksa detailirohkemad ja rafineeritumad ning ilmselt ei maksa siit otsida mingit geneetilist seost.

Tsistertslaste reeglistik näeb ette, et konvent tohib asuda uude kloostri sse alles siis, kui seal on valminud hoonestik, kus on oratorium (st kabel või kirik), refektorium, dormitorium ja veel mõni ruum.⁴⁶ Pole teada, et nendest ettekirjutustest oleks 14. sajandil loobutud. Dünamünde klooster müüdi 1305. aastal. Esimene ürikuline teade konvendist Padisel pärineb 1314. aastast;⁴⁷ tõenäoselt toimus ümberasumine 1310. aastal.⁴⁸ Seega oli nõutud ruumiprogrammi realiseerimiseks umbkaudu pool tosinat aastat. Nii kiire ehitustegevus on muidugi võimalik, kuid igal juhul pingutav. Võib küll väita, et keskajal ratsionaalse tegevusega hiilanud tsistertslased jätsid maha *grangium*'i, kus teiste hoonete seas oli ka kabel, ning hakkasid kloostri ehitamiseks lähinaabruses maad raadama, kuid selline oletus eeldaks korralikku põhjendust.

Kabeli asumise kasuks Paekülas on K. Markus toonud veel ühe argumenti: tema väitel võisid tsistertslaste 13. sajandi valdused ulatuda Kloostri jõeni (st selle vasaku kaldani), kuid klooster paiknes teisel pool jõge.⁴⁹ Tegelikult ei tea me senini kindlalt, kummal poole jõge klooster üldse asus. Nimelt lubavad kloostri lounasse jääv pinnareljeef ning mõisahooned idaküljel paiknev tiik arvata, et need on jäljed algsest looduslikust jõesängist. Seega pole välistatud, et kabel, ja hiljem ka klooster, püstitati silmuskleva jõe vasakkalda käärdude ning kloostriala läänes piirav sirge jõelõik on inimtegevuse tulemus.⁵⁰ Samuti võis olla tegu ühe jõeharuga ning klooster ehitati hoopis saarele.

Seega tuleks 1281. aastal mainitud Dünamünde kloostri kabelit otsida siiski Padise kloostri piirkonnast. Hetkel puuduvad selle lokaliseerimiseks igasugused pidepunktid.

⁴⁶ OC 1998, 126.

⁴⁷ LUB II, 652.

⁴⁸ Schmidt 1941, 71–72.

⁴⁹ Markus 2009, 24.

⁵⁰ Vt ka Raam 1988, 56.

Sisterssiläisten sääntöjen mukaan konventti saa muuttaa uuteen luostariin vasta silloin, kun siellä on valmistunut rakennuskanta, jossa on oratorio (kappeli tai kirkko), refektorio, dormitorio ja vielä joitakin tiloja.⁴⁶ Ei tiedetä, että jotkin näistä säännöistä olisi hylätty 1300-luvulla. Dünamünden luostari myytiin vuonna 1305. Ensimmäinen asiakirjatieto Padisessa olleesta konventista on peräisin vuodelta 1314;⁴⁷ todennäköisesti muutto tapahtui vuonna 1310.⁴⁸ Näin ollen pakollisten tilojen rakentamiseen oli aikaa kuutisen vuotta. Näin nopea rakentaminen on tietysti mahdollista, mutta se on joka tapauksessa ollut suuri ponnistus. Voidaan väittää, että keskiajalla järkiperaisella toiminnallaan loistaneet sisterssiläiset hylkäsivät *grangium*'in, jossa muiden rakennusten joukossa oli myös kappeli, ja alkoivat luostarin rakentamista varten raivata maata lähinaapurustossa, mutta sellainen oletamus vaatisi kunnon perustelun.

Kersti Markus on perustellut kappelin sijaintia Paekülassa vielä yhdellä argumentilla: hänen väittämänsä mukaan sisterssiläisten 1200-luvun maanomistukset saattoivat ulottua Kloostri-jokeen (eli sen vasempaan rantaan) asti, mutta luostari sijaitsi joen toisella puolella.⁴⁹ Todellisuudessa emme tiedä edelleenkään varmasti, kummalla puolella joken luostari ylipäätään sijaitsi. Nimittäin luostarista etelään jäävä maasto ja kartanorakennuksen itäisvalla sijaitseva lampi antavat olettaa, että nämä ovat joen alkuperäisen luonnollisen uoman jälkiä. Ei voida siis sulkea pois, että kappeli – ja myöhemmin luostarikin – olisi pystytetty kiemurtelevan joen vasemman rannan mutkaan ja luostarin aluetta lännessä rajaava joen suora osuus olisi keinotekoinen.⁵⁰ Se saattoi olla myös joen toinen haara, jolloin luostari olisi rakennettu saarelle.

Näin ollen vuonna 1281 mainittua Dünamünden luostarin kappelia pitäisi etsiä silti Padisen luostarin alueelta. Toistaiseksi ei ole mitään kiintopisteitä sen paikantamiseen.

⁴⁶ OC 1998, 126.

⁴⁷ LUB II, 652.

⁴⁸ Schmidt 1941, 71–72.

⁴⁹ Markus 2009, 24.

⁵⁰ Ks. myös Raam 1988, 56.

Kirjandus / Kirjallisuus

Alttoa, Kaur 2001. Einige Beispiele der Kombinationen von Burg und Kirche in Estland. – *Castella Maris Baltici*, 3–4. Turku, Tartu, Malbork, 11–17.

Alttoa, Kaur 2003a. Viljandi ordulinnus. Uurimisseis ja probleemid. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2002. Viljandi, 92–108.

Alttoa, Kaur 2003b. Mõningaid Valjala ja Kaarma kiriku ehitusloo probleeme. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2001–2002. Kuressaare, 3–27.

Canivez, Josephus M. 1934. Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. Tomus II. *Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclesiastique*, 10. Louvain.

Eberl, Immo 2002. Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens. Stuttgart.

France, James 1994. Settlement, Re-settlement, Consolidation, the Scandinavian Experience. – *L'espaces cisterciens*. Paris, 165–176.

Guleke, Reinhold 1896. Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig.

Janauschek, Leopoldus 1877. Originum Cisterciensium. Tomus I. Vindobonae.

Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae. Reval, Kopenhagen 1933.

Kadakas, Villu 2005. Confusion with the „chapel“ walls in the southern wing of Padise monastery. – *Estonian Journal of Archeology* 9/2. Tallinn, 156–178.

Kangroopool, Rasmus; Lumiste, Mai 1978. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt 2. Tallinn, 265–283.

Kristlike ordude kultuurilugu. Koostanud Peter Dinzlbacher ja James Lester Hogg. Tartu 2004.

L'espaces cisterciens. Paris 1994.

LUB I–III, VI = Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Bd. I–III: Reval 1853–1857; Bd. VI: Riga 1873.

Markus, Kersti 2007. Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 2007/1–2 (16). Tallinn, 9–26.

Markus, Kersti 2009. Misjonär või mõisnik? Tsistertslaste roll 13. sajandi Eestis. – *Acta Historica Tallinnensia*, 14. Tallinn, 3–30.

OC = Origines cisterciennes. Les plus anciens textes. Paris 1998.

Oras, Ester; Russow, Erki 2010. Archaeological Fieldwork in Estonia 2009. – *Archaeological Fieldwork in Estonia*, 2009. Tallinn, 7–26.

Poelchau, Lore 2004. Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde bei Riga (1205–1305). St. Ottilien.

Pöldvee, Aivar 2001. Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. *Harjumaa uurimusi*, 4. Keila.

Raam, Villem 1958. Padise klooster. Tallinn.

Raam, Villem 1969. Padise kloostri varemetes 1968. a. hooajal toimunud kaevamistöde aruanne. Tallinn. [Käsikiri Muinsuskaitseametis arhiivis, P-1077].

Raam, Villem 1988. Arhitektuuri- ja kunstimälestised. – Harju rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 50–114.

Reimaa, Vallo 2010. Tsistertslased Alutagusel. – Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid. *Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised*, 5. Jõhvi, 166–319.

Ridbeck, Heino 2005. Padise läbi aegade. Tallinn.

S. Das Kloster Padis in Estland. – *Inland* 1846, veerg 321–324.

Schmidt, Wolfgang 1941. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja* 1939–1940. Helsinki, 1–286.

Seraphim, Ernst 1901. Malerische Ansichten aus Livland, Estland und Kurland. Riga, Moskau.

Tuulse, Armin 1938. Viljandi ordulossi kapiteelid. – *ÕES Toimetised* XXX. Tartu, 755–769.

Tuulse, Armin 1948. Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. – *Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja*, XLIX: 1. Helsinki.

Viia, Mariina 2010. Tsistertslased ja Valkena klooster. – Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid. *Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised*, 5. Jõhvi, 109–165.

Waddell, Chrysogonus 1994. The Cistercian Institutions and their Evolution. Granges, Economy, Lay Brothers. – *L'espaces cisterciens*. Paris, 27–38.

Padise kloostri ehitusloo probleeme

Padise kloostri arhitektuur on erandlik kogu õhtumaa tsistertslaste ehituspärandi seas. Siin on tihedalt põimunud kloostri- ja kaitsefunktsioonid: väljast mõjubki ta pigem linnusena. Kindlustatud kloostreid kohtab tsistertslaste juures väga harva. Täiesti unikaalne on aga Padise kloostri kirikutsoonis ruumilahendus. Vajalike kõrvalaltarite paigutamiseks kasutasid tsistertslased erinevaid variante, kuid Padise lahendus on ainulaadne. Ilmselt kaitsevajadusest tingituna on siin loobutud komplitseeritud planeeringuga altaritsoonist ning vajalike kõrvalaltarite paigutamiseks ehitati kiriku idavõlviku alla kabel.¹ Samasugust skeemi kasutati ka Kärkna kloostri, kus „alakabel“ hõlmas terve kirikualuse ruumi. Teadaolevalt ei ole sellist lahendust väljaspool Vana-Liivimaad kordagi kasutatud.² Niivõrd erandlik lahendus kahes Vana-Liivimaa kloostri viitab kahtlemata nende „geneetilistele sidemetele“. Samuti võiks eeldada, et oma mõju oli Dünamünde kloostri.

¹ Ruumi seinell olevad pühitsusristid näitavad üheselt, et tegu oli sakraalruumiga.

² Vana-Liivimaa kloostrite käsitlemiseks pidi Matthias Untermann oma tsistertslaste-monograafias moodustama eraldi alapeatüki pealkirjaga *Andere Bauformen* (Teised ehitusvormid) (Untermann 2001, 572–575).

Padise luostari rakennushistorian ongelmia

Padise luostari on arhitektuurilt poikkeukseline kogu länsimaises sisterssiläisessä rakennusperinteessä. Luostari- ja puolustusfunktiot ovat tiiviisti yhdistyneet: ulkoa päin se vaikuttaa pikemminkin linnalta. Sisterssiläisillä tapaa linnoitettuja luostareita erittäin harvoin. Padise luostarin kirkkoalueen tilaratkaisu on kuitenkin täysin ainulaatuinen. Sisterssiläiset käyttivät eri vaihtoehtoja sivualttareiden sijoittamiseen, mutta Padise ratkaisu on poikkeava. Ilmeisesti puolustusyistä on luovuttu pohjakaavaltaan mutkikkaasta alttari-alueesta ja tarvittavien sivualttareiden sijoittamiseen rakennettiin kirkon itäisen traveen alapuolelle kappeli.¹ Samanlaista kaavaa käytettiin myös Kärknan luostarissa, jossa „alakappeli“ käsitti koko kirkon alapuolisen tilan. Tiedettävästi vastaavaa ratkaisua ei ole koskaan käytetty Vanhan-Liivinmaan ulkopuolella.² Näin poikkeuksellinen ratkaisu kahdessa Vanhan-Liivinmaan luostarissa viittaa epäilemättä niiden „geneettiseen yhteyteen“. Lisäksi voitaisiin ajatella, että oma vaikutuksensa oli Dünamünden

¹ Tilan seinillä olevat pyhitysristit osoittavat yksiselitteisesti, että kyseessä oli sakraalitali.

² Vanhan-Liivinmaan luostareiden käsittelyä varten Matthias Untermann joutui lisäämään sisterssiläisimonografiaansa erillisen alakappaleen, jonka otsikko on *Andere Bauformen* (Muut rakennusmuodot) (Untermann 2001, 572–575).

luostarilla. Edellä selvisi kuitenkin, ettei Kärknan luostarikokonaisuuden rakentamista voida ajoittaa edes vuosisadan tarkkuudella eikä Dünamünden luostarin pohjakaavasta ole mitään tietoja. Padisen luostarin tilajakoa pohdittaessa vertailukohteista ei ole siis kovinkaan paljon apua.

Eespool aga selgus, et Kärkna kloostrikompleksi ehitamist ei saa isegi sajandi täpsusega määratleda ning Dünamünde kloostri kavatisse kohta puudub igasugune teave. Seega pole Padise kloostri ruumilahenduse analüüsimisel võrdlusobjektidest suurt abi.

Kuva 1. Näkymä luostariin idästä
(kuva: Kaur Alttoa).

Joonis 1. Vaade kloostri idast
(foto: Kaur Alttoa).

Senised käsitledused Padise kloostrist

Vana-Liivimaa keskaegse arhitektuuri tõsisele uurimisele panid aluse 19. sajandi lõpukümnenditel ja enne I maailmasõda tegutsenud baltisakslased. On omamoodi üllatav, aga Padise klooster ei pälvinud kuigivõrd nende tähelepanu. Baltisakslaste uurimistöökokkuvõtteks ilmus 1922. aastal Karl von Löwis of Menari *Burgenlexikon*, mis pakub olulist teavet ka tänastele uurijatele. Padise käsitus on siin äärmiselt tagasihoidlik. Autor osutab kolmele daatumile: klooster rajati 1310, 1317 alustati kiviehitusega ning 1448 kindlustati klooster uuesti. Arvatavasti pärineb viimatinimetatud aastast ka väravaehitis.³ See on ka kõik.

1932. aastal ilmus Alfred Vaga ülevaade Eesti keskaegsest kunstist. See on ennekõike kokkuvõte I maailmasõja eelsetest töödest, millele annavad natuke lisa mõned 1920. aastate uuringud. Padise puhul kordab autor pea sõna-sõnalt K. Löwis of Menari öeldut.⁴ Lisaks nendib ta kloostrikiriku sarnasust Haapsalu lossikiriku kavatisega, esitamata lähemat analüüsi ega dateeringut. Kiriku all oleva kabeli – seda nimetatakse siin krüptiks – paigutab A. Vaga 1320.–1325. aastasse. Seega olevat tegu kõige vanema kindlalt dateeritud varagooti kirikuga Eestis. Ühtlasi väidab autor, et nimetatud ruum on mõjutanud Harjuma kirikute tüübi ja arhitektuuri kujunemist – järelikult olid nii mõnegi selle maakonna maakiriku ehitajateks Padise kloostri mungad.⁵

Padise kloostri arhitektuuri peamine uurija oli Villem Raam, kes alustas juba enne Teist maailmasõda kloostrivaremete uurimist ja konserveerimistööde juhendamist. 1938. aastal valmis tal magistritööna kavandatud auhinnatöö „Keskaegne ehituskunst Eestis

³ Löwis of Menar 1922, 90.

⁴ Waga 1932, 58–60.

⁵ Waga 1932, 182.

Padisen luostarin aikaisemmat tutkimukset

Vanhan-Liivinmaan keskiaikaisen rakennustaiteen tieteellisen tutkimuksen uranuurtajia olivat 1800-luvun loppukymmeninä ja ennen Ensimmäistä maailmansotaa toimineet baltiansaksalaiset. On kuitenkin yllättävää, että Padisen luostari jäi tuolloin vähälle huomiolle. Baltiansaksalaisten tutkimustyön tiivistelmänä vuonna 1922 ilmestyi Karl von Löwis of Menarin *Burgenlexikon*, joka tarjoaa tärkeää tietoa nykytutkijoillekin. Padisen käsittely on teoksessa äärimmäisen niukka. Tekijä mainitsee kolme vuosilukua: luostari rakennettiin 1310, 1317 aloitettiin kivirakennusten pystytys ja 1448 luostari linnoitettiin uudelleen. Viimeksi mainitulta vuodelta on todennäköisesti peräisin myös porttirakennus.³ Siinä kaikki.

Vuonna 1932 ilmestyi Alfred Vagan katsaus Viron keskiaikaisesta taiteesta. Tämä on lähinnä Ensimmäistä maailmansotaa edeltäneiden töiden tiivistelmä, jossa on lisänä jotain 1920-luvun tutkimustuloksia. Padisen osalta tekijä toistaa lähes sana sanalta Löwis of Menarin kertomaa.⁴ Lisäksi hän toteaa luostarinkirkon olevan pohjakaavaltaan samankaltainen Haapsalun linnankirkon kanssa, muttei esitä tarkempaa analyysiä eikä ajoitusta. Kirkon alla olevan kappelin, jota kirjassa kutsutaan kryptaksi, Vaga ajoittaa vuosille 1320–1325. Näin ollen kyseessä olisi siis Viron vanhin varmasti ajoitettu varhaisgoottilainen kirkko. Lisäksi tekijä väittää, että kyseinen tila on vaikuttanut Harjumaan kirkkojen tyyppiin ja arkkitehtuurin kehitykseen – maakunnan useiden pitäjänkirkkojen rakentajina olisivat siis Padisen luostarin munkit.⁵

Padisen luostarin arkkitehtuurin keskeinen tutkija oli Villem Raam, joka aloitti jo ennen Toista maailmansotaa luostarin raunioiden tutkimisen ja konservointitöiden ohjauksen. Vuonna 1938 valmistui hänen maisterinväitöskirjaksen suunnittelema teos *Keskaegne ehituskunst Eestis ja tsistertslaste*

³ Löwis of Menar 1922, 90.

⁴ Waga 1932, 58–60.

⁵ Waga 1932, 182.

mungaordu (Keskiaikainen rakennustaide Virossa ja sisterssiläinen munkkikunta),⁶ jossa pääpaino oli Padisessa. Työ jäi julkaisematta, mutta sen käsityksiin perustuu vastaava kappale Armin Tuulsen vuonna 1942 ilmestyneessä monografiassa Vanhan-Liivinmaan keskiaikaisista linnoista.⁷ Tuulset oletti, että niin kuin Dünamündessakin, Padisessa varhaisimpia rakennuksia oli tornilinna, joka rakennettiin 1300-luvun alkupuoliskolla. Luostarin pohjakaava on peräisin noin 1300-luvun kolmannelta neljännekseltä, jolloin valmistui myös holvikrypta.

Kuva 2. Kellarikappeli (kuva: Kaur Alttoa).

⁶ Koneella kirjoitettu työ oli viimeisen kerran näytteillä vuonna 1990 Villem Raamin 80-vuotispäivän näyttelyssä Viron kansalliskirjastossa. Työn kohtalosta ei ole tietoa.

⁷ Tuulset 1942, 274–285. Sivulla 283 on viittaus Villem Raamin käsikirjoituksen käyttöön.

ja tsistertslaste mungaordu“,⁶ kus põhirõhk oli pööratud Padisele. Töö jäi publitseerimata, ent selle seisukohtadele tugineb vastav löik Armin Tuulset 1942. aastal ilmunud monograafias Vana-Liivimaa keskaegsetest linnustest.⁷ A. Tuulset oletas, et sarnaselt Dünamündega oli siingi üheks varajasimaks rajatiseks tornlinnus, mille ehitusaeg langeb 14. sajandi esimesse poolde. Kloostri kavatis pärineb umbkaudu 14. sajandi kolmandast veerandist, siis valmis ka võlvitud krüpt.

Joonis 2. Kelderlabel (foto: Kaur Alttoa).

⁶ Masinakirjalist tööd eksponeeriti viimati 1990. aastal Villem Raami juubelinäitusel Rahvusraamatukogus. Selle praeguse asukoha kohta andmed puuduvad.

⁷ Tuulset 1942, 274–285. Samas lk 283 viide V. Raami käsikirja kasutamisele.

Kloostri põhimüüristiku valmimise aeg on paigutatud 14. sajandi lõppu. See lähtub kiridnurga eõogett-torni (riiptorn) sarnasusest Toompea Pilstickeri torniga ning selle dateeringust. Sellesama analoogia põhjal on oletatud, et kloostri ehitamisel oli kaasatud ka meistreid Tallinna linnuse ehitamiselt. Kiriku võlvimine paigutub 15. sajandi algusesse. Väravatorni ehitamist alustati enne tulirelvade laiemat levikut – 15. sajandi esimesel kümnendil. Kogu klooster valmis ja pühitseti 1448. aastal. Raami ja Tuulset seisukohti hinnates tuleb meenutada, et sel ajal oli suur osa kloostrist mattunud varisemisprahti ja pinnaesse: lääne- ja lõunatiib olid üleni varjatud ning sisehoovi kattis mitmemetrine uusaegne kultuurkiht.

1958. aastal ilmunud kolmkeelses broõüüris Padise kloostri⁸ tugines Villem Raam peamiselt oma sõjaelsetele uurimisandmetele. Lisandus vaid hüpotees, et oletatava tornlinnusega külgnest põhja-lõunasuunaline kahevõlvikuline kabel, ehitatud vahemikus 1310(17)–1343. Järgnenud väliuuringute andmeid on pikemalt analüüsitud masinakirjalistes kaevamisaruannetes. Pisut ulatuslikuma Padise käsitluse esitas V. Raam 1988. aastal ilmunud ülevaates Harju rajooni ehitus- ja kunstimälestistest. Analüüsiva kirjelduse võtab kokku lühidalt esitatud ehituskronoloogia:

1. 1254. aastal valmis Padisel Dünamünde kloostri rajatud kahevõlvikuline kabel.

2. 1317–1343 rajati uue kloostri klausuur. Neljas tiivas ehitati poolkeldrikorruse seinamüüristik ja välise seinamüüri alumine tsoon, mis küündis läbi kahe korruse ulatuvas kirikutiiavas aknakaarte tasandini.

3. Umbes 1375–1425 viidi lõpule klausuuri põhilised ehitustööd. Võlviti kesksambaga kelderlabel, ehitati tiibade hoovipoolsed seinamüürid, kaasa arvatud kiriku lõunasein.

⁸ Raam 1958.

Luostarin muurit valmistuivat pääosiltaan 1300-luvun lopussa. Tämä ajoitus perustuu koilliskulman riipputornin (échogette) samankaltaisuuteen Toompean Pilsticker-tornin kanssa ja sen ajoitukseen. Saman analogian pohjalta on oletettu, että luostarin rakentamiseen osallistui myös Tallinnan linnan rakennusmestareita. Kirkon holvaus ajoituu 1400-luvun alkuun. Porttitornin rakentaminen aloitettiin ennen ampuma-aseiden yleistymistä – 1400-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Koko luostari valmistui ja pyhitettiin vuonna 1448. Raamin ja Tuulset käsityksiä arvioitaessa on muistettava, että tuolloin suuri osa luostarista oli täynnä maata ja sortunutta kiviainesta: länsi- ja eteläsiipi olivat kokonaan peitossa ja sisäpihaa peitti metrien paksuinen uuden ajan kulttuurikerros.

Vuonna 1958 julkaistussa kolmikielisessä Padisen luostarin esitteessä⁸ Villem Raam tukeutui lähinnä omiin sotaa edeltäneisiin tutkimustietoihinsa. Lisätty oli vain hypoteesi, että oletettavan tornilinnan vieressä oli pohjois-eteläsuuntainen kahden traveen kappeli, joka oli rakennettu vuosien 1310 (tai 1317) ja 1343 välisenä aikana. Sitä seuraneiden kenttätutkimusten tietoja on analysoitu tarkemmin koneella kirjoitetuissa kaivauskertomuksissa. Hieman laajemmin Raam käsitteli Padisea vuonna 1988 ilmestyneessä katsauksessa Harjun piirin rakennus- ja taidemuistomerkeistä. Erittelevän käsittelyn tiivistelmänä toimii teoksessa esitetty rakennuskronologia:

1. Vuonna 1254 Padisessa valmistui Dünamündend luostarin rakentama kahden traveen kappeli.

2. 1317–1343 rakennettiin uuden luostarin klausuuri. Neljässä siivessä rakennettiin puolikellarikerroksen seinämüüristo ja uloimman seinämüüriin alin vyöhyke, joka ylsi läpi kahden kerroksen ulottuvassa kirkonsiivessä ikkunakaarien tasolle.

3. Noin 1375–1425 klausuurin keskeiset rakennustyöt suoritettiin loppuun. Holvattiin keskipilarillä varustettu kellarikappeli, rakennettiin siipien pihanpuoleiset seinämüurit, muiden muassa

⁸ Raam 1958.

kirkon eteläseinä. Kaikki ulkoseinät varustettiin puolustuskäytävällä ja koilliskulmaan pystytettiin konsolitorni. Kauden jälkipuoliskolla, 1400-luvun alussa, kirkon pohjoisseinään asennettiin kohokuvilla koristellut holvikonsolit. Eteläsiivessä suoritettiin loppuun kaksilaivaisen refektorion rakennustyöt. Sitten asennettiin kirkon eteläseinän konsolit ja kirkko holvattiin.

4. 1425–1448, välittömästi kirkon holvauksen jälkeen, rakennettiin läntinen etuhovi kahden suuren tornin kanssa, joista toinen oli laskusilloilla, kaksoisporteilta ja kahden traveen kappelilla varustettu etuporttitorni.⁹

Samat käsitykset on esitetty myös kokoelmateoksen *Eesti arhitektuur* (Viron arkkitehtuuri) artikkelissa, vain alkuperäisen kappelin ajoitukseksi on siinä esitetty „vuoden 1250 tienoilla“.¹⁰

Vuonna 2009 allekirjoittanut piti esitelmän, jossa kyseenalaistettiin useita Padisen luostarin tähänastisen kehityskonseptin kohtaa.¹¹ Seuraavassa pyritään käsittelemään joitakin luostarin kehityshistorian ongelmia keskittyen lähinnä pohjoissiiveen, perustuen lähinnä muuriston tarkkailuun ja vanhantyyliiseen yksityiskohtien vertailevaan analyysiin. Toivottavasti vuosien 2010–2011 kaivaustietojen tarkempi analyysi täydentää – tai kumoo – joitakin seuraavana esitettäviä käsityksiä.

Pohjoissiipi ja sen rakennusvaiheet

Padisen luostarin merkittävin osa on pohjoissiipi, jossa sijaitsee kirkko. Edellä mainitun vallitsevan käsityksen mukaan vuosina 1317–1343 rakennettiin klausuurin muuristo, joka pohjoissiiven ulkosivulla ulottui kirkon ikkunakaarien tasoon. Itse kirkko valmistui vuoden 1425 tienoilla.

Tämä teoria on hieman erikoinen. On luonnollista olettaa, että Padiseen asumaan asettautu-

⁹ Raam 1988, 53–67. Viitattu kronologia mts. 64–65. Kyseisen kappaleen suomennos on julkaistu erillisenä artikkelina: Raam 1992, 44–54.

¹⁰ Raam 1997, 43–44.

¹¹ Altoa 2009.

Kõik välisseinad krooniti kaitsekäiguga ning kirdenurka püstitati konsooltorn. Perioodi teisel poolel, 15. sajandi alguses, paigaldati kiriku põhjaseina figuraalreljeefidega võlvikonsoolid. Lõunatiivas lõpetati kahelöövilise refektoriumi ehitamine. Seejärel paigaldati kiriku lõunaseina konsolid ning kirik võlviti.

4. 1425–1448, vahetult pärast kiriku võlvimist, ehitati läänepoolne eeshoov koos kahe suure torniga, millest üks oli langesildade, topeltväravate ja kahevõlvikulise kabeliga eesväravatorn.⁹

Samad seisukohad on esitatud ka koguteose „Eesti Arhitektuur“ vastavas artiklis, üksnes algse kabeli dateeringuna on antud „1250 paiku“.¹⁰

2009. aastal esines siinkirjutaja ettekandega, kus seati kahtluse alla mitu Padise kloostri senise arengukontseptsiooni punkti.¹¹ Järgnevalt püütakse vaadelda mõnd kloostri kujunemisloo probleemi, keskendudes eelkõige põhjatiivale. Siin on tuginetud põhiliselt müüristiku vaatlusele ja detailide vanamoelisele, võrdlevale analüüsile. Eeldatavasti täiendab – või ka kummutab – 2010.–2011. aastal toimunud kaevamiste andmete lähem analüüs mõndagi alljärgnevalt esitatud seisukohtadest.

Põhjatiib ja selle ehitusetapid

Padise kloostri kõige kõnekam osa on põhjatiib, kus paikneb kirik. Eespool sai nimetatud, et domineeriva seisukoha järgi ehitati aastail 1317–1343 klausuuri müüristik, mis põhjatiiva välisküljel küündis kiriku aknaarte tasandini. Kirik ise valmis 1425. aasta paiku.

Pilt on pisut kummaline. Loomulik on eeldada, et Padisele asunud mungad kasutasid

⁹ Raam 1988, 53–67. Viidatud kronoloogia samas, lk 64–65. Vastava lõigu soomekeelne tõlge on avaldatud eraldi artiklina: Raam 1992, 44–54.

¹⁰ Raam 1997, 43–44.

¹¹ Altoa 2009.

esialgu siinset kabelit ning mingeid provisoorseid ruume. Kloostri ehitamist alustati 1317. aastal ja pärast mitmeid tagasilööke (Jüriöö ülestõus 1343!) said Padise mungad alles pealt sajandi kestnud ponnistuste järel oma kiriku valmis. Aga seegi jäi oma veerand sajandiks kasutuskõlbmatuks, sest pühitsemata kirikus ei tohtinud missat pidada – kirik pühitseti alles 1448. aastal (ürik kõneleb selgesõnaliselt kloostrikiriku, mitte kloostri pühitsemisest). Selline uurimisseis ajendab veel kord pöörduma põhjatiiva kujunemisloo juurde.

Villu Kadaka uuringute kohaselt osutavad mitmed märgid tiiva keldrikorrusel sellele, et tegemist pole homogeense müüristisega. Kas siin on tööde käigus muudetud plaane või on tegu kahe ehitusliku ladestusega, see alles ootab vastust. Maapinnast kõrgemal oleva müüristiku puhul on varem oletatud, et seegi valmis kahes järgus, mille eraldusjoon peaks olema kiriku põhjaseina aknasilluste kandade kõrgusel. Väidetavalt lahutas kaht ehitusetappi veerandsada aastat, kuhu mahub ka Jüriööaegne häving. Selline pikk paus peaks selgelt kajastuma ka müüriilos. Tegelikult selliseid jälgi ei ole. Tõsi, nimetatud joonest kõrgemal on müüristises kasutatud rohkem maakive ning just see võis anda alust teesile kahest ladestusest. Suure tõenäosusega on siin põhjuseks hoopis muutunud võimalused materjali tarnida. Igatahes võib küllaltki kindlalt väita, et maapealses osas on põhjatiiva müürid ehitatud ühtse kava kohaselt ühe ehitusperioodi vältel. Müüriilo väiksematel korrektuuridel käesolevas artiklis ei peatuta.

Kloostri kirikutiivas on üks oluline detail, mis kõneleb üsna selgelt kiriku valmimise ajast ja meistri päritolust. Nimelt kannab kelderakabeli võlvi kaheksakandiline kesksammas, mille kapiteel või talum on liigendatud tiheda horisontaalse profileeringuga. V. Raam on osutanud, et selline kujundus on vahetus suguluses Kuressaare linnuse esindusruumides kasutatud vormidega. Viimased seonduvad 14. sajandi

neet munkid kasutasid alussa paikallista kappelia ja joitakin väliaikaisia tiloja. Luostarin rakentaminen aloitettiin vuonna 1317 ja joidenkin takaiskujen jälkeen (Yrjön yön kapina 1343!) Padisen munkit saivat kirkkonsa valmiiksi yli vuosisadan ponnistusten jälkeen. Rakennus pysyi kuitenkin liki neljännesvuosisadan ajan käyttökeltottomana, koska pyhittämättömässä kirkossa ei saatu pitää messua: kirkko pyhitettiin vasta vuonna 1448 (lähde kertoo selväsanaisesti luostarikirkon, ei luostarin pyhityksestä). Tässä tutkimusvaiheessa onkin syytä tarkkailla vielä kerran pohjoissiiven kehityshistoriaa.

Villu Kadakasin tutkimusten mukaan monet pohjoissiiven kellarikerroksessa olevat merkit osoittavat, ettei kyseessä ole homogeeninen muuraus. On vielä vastausta vailla, onko toteutusvaiheessa muutettu pohjakaavaa vai onko kyseessä kaksi eri rakennekerrostumaa. Myös maanpinnan yläpuolella olevan muuriston on aikaisemmin oletettu valmistuneen kahdessa vaiheessa. Eri vaiheiden erotusviiva olisi kirkon pohjoisseinän ikkunakamanoiden kantojen tasolla. On väitetty, että rakennusvaiheiden välinen aika oli neljännesvuosisata, johon mahtuu myös Yrjön yön tuho. Niin pitkän tauon pitäisi heijastua selvästi myös muuraustavassa. Todellisuudessa sellaisia jälkiä ei ole. On kuitenkin totta, että erotusviivan yläpuolella muurauksessa on käytetty enemmän graniittia, mikä saattoikin johtaa teesiin kahdesta eri kerrostumasta. Todennäköisesti tämän eron syynä on kuitenkin materiaalin hankintamahdollisuuksien muutos. Joka tapauksessa voidaan melko varmasti väittää, että pohjoissiiven muurien maanpäälliset osat on rakennettu yhtäjaksoisesti, yhtenäisen suunnitelman mukaan. Muurauksen pienehköjä korjauksia tässä artikkelissa ei käsitellä.

Luostarin kirkkosiivessä on vielä yksi tärkeä yksityiskohta, joka kertoo melko selvästi kirkon valmistumisajasta ja mestarin alkuperästä. Nimittäin kellarikappelin holvia kantaa kahdeksankulmainen keskipilari, jonka kapiteeli tai holvijalka on jäsenelty tiheällä vaakasuoralla profiloinnilla. Villem Raam on osoittanut, että koristelutapa on suoraa sukua Kuressaaren linnan edustustiloissa käytetyille muodoille. Jälkimmäiset liittyvät 1300-luvun

Keski-Eurooppaan, varsinkin Böömiin. Ilmeisesti juuri sieltä oli tullut Kuressaaren linnassa ja Valjala kirkossa toiminut mestarikunta¹² ja epäilemättä jotkin sen jäsenistä toimivat lyhyehkön aikaa myös Padisessa.¹³ Tämän Viron arkkitehtuurihistoriasa merkittävää roolia näytelleen mestarikunnan alkuperän ja toiminta-ajan selvittämisen kannalta erittäin tärkeä on Prahana Emmaus-luostarin ristikäytävä. Siellä löytyy runsaasti motiiveja, jotka ovat luonteenomaisia Kuressaaren linnalle ja Valjala kirkon kuorin päädylle.¹⁴ Emmaus-luostarin ristikäytävän maalaukset valmistuivat vuosien 1358 ja 1362 välisenä aikana ja siitä on johdettavissa hyvinkin tarkkaan itse rakennuksen ajoitus ja samalla myös Saarenmaalla rakentaneen mestarikunnan toiminta-ajan *terminus post quem*. Tämän perusteella Padisen pilari ja sen kapiteeli voidaan ajoittaa 1370-luvulle – ei ainakaan aikaisemmaksi.

Kesk-Euroopa, eriti Böömimaaga. Ilmselt on just sealt tulnud Kuressaare linnuses ja Valjala kirikus töötanud meisterkond¹² ning kahtlemata tegutses mõni selle liige lühemat aega ka Padisel.¹³ Selle Eesti arhitektuuriloos tähelepanuväärset rolli etendanud meisterkonna päritolu ja tegutsemise aja selgitamisel on eriti oluline Praha Emmause kloostri ristikäik. Seal leidub arvukalt motiive, mis on iseloomulikumad Kuressaare linnusele ja Valjala koorilõpmikule.¹⁴ Emmause kloostri ristikäigu maalingud valmisid vahemikus 1358–1362 ning siit tuleb vägagi täpselt ehitise enda dateering, aga ka Saaremaal ehitatud meisterkonna tegutsemisaja *terminus post quem*. Oletatamisi võib Padise piilari ja selle kapiteeli paigutada 1370. aastatesse – igatahes mitte varasemaks.

Nagu öeldud, paigutatakse kloostri põhjatiiva ühe olulise ehitusetapi algus 1375. aasta ümbrusesse. Kahtlemata on siin ainsaks lähtekohaks kõnesolev piilar.

Sellise tuletuskäiguga ei saa nõustuda. Nimelt kuuluvad piilarile toetuva võlvi vööndkaared hoopis teise vormimaailma ning piilar ja võlv ei sobitu omavahel kuigi hästi – ilmselt on tegu erinevate meistrite töödega. Samal ajal torkab silma veel üks ebakõla. Vaadeldav piilar eeldab, et vööndkaari toetaksid sarnaselt kujundatud konsoolid seintel nagu näiteks Kuressaare linnuse esindusruumides. Need aga Padisel puuduvad. Seinakonsoolid paigaldati üldjuhul juba seinte ladumise käigus, seevastu piilari võis tahuda ja paigaldada hiljem. Selle põhjal võib järeldada, et seinad ja võlvid ehitatud meisterkondades puudus kiviraider, kes oleks olnud suuteline sobivaid konsooli tahuma. Ilmselt pärineb piilar mingist varasemast ehitisest (muidugi kloostrist!) ja on leidnud siin uuesti kasutamist. Ühtlasi peaks olema selge, et piilari põhjal ei saa teha suuri järeldusi põhjatiiva ehitamise aja kohta.

Järgnevalt väärib tähelepanu kirdenurga ešogett-torn. Selle vormid on vägagi lähedased Tallinna Toompea Pilstickerile, mistõttu võiks eeldada nende geneetilist seotust.

Mõneti kummaline, aga Tallinna Toompea linnust on seni vägagi lünklikult uuritud ning ka hinnangud Pilstickeri ehitamise aja kohta on üpris haprad. V. Raam on oletanud, et see ehitati alles 1400. aasta paiku või veelgi hiljem.¹⁵ Teisel aga on ta pakkunud torni ehitamise ajaks 14. sajandi lõppveerandit.¹⁶ Need ajamäärangud on esitatud ilma ühegi põhjendusega; usutavasti ei ole dateeringu puhul lähtutud mitte Toompea linnuse analüüsist vaid hoopis eeldatavast Padise-kronoloogiast. Seega ei leidu siin võtit Padise probleemide lahendamiseks.

Kuten sanottu, luostarin pohjoissiiven erään keskeisen rakennusvaiheen alku ajoitetaan vuoden 1375 tienoille. Epäilemättä ajoituksen ainoana lähtökohtana on kyseinen pilari.

Tähän teoriaan ei voida suostua. Pilariin tukevan holvin vyökaarit kuuluvat näet aivan toiseen muotomaailmaan. Pilari ja holvi eivät sovi kovin hyvin yhteen – ilmeisesti ne ovat eri mestarien aikaansaannoksia. Lisäksi huomiota herättää vielä yksi epäkohta. Kyseinen pilari edellyttää, että vyökaarit tukisivat seinissä olevat samantyylliset konsolit kuten esimerkiksi Kuressaaren linnan edustus-tiloissa. Näitä Padisessa ei kuitenkaan ole. Seinäkonsolit asennettiin yleensä jo seinien muurauksen yhteydessä, kun taas pilari voitiin veistää ja asentaa jälkikäteen. Sen perusteella voidaan päätellä, että seinät ja holvit rakentaneista mestarikunnista puuttui kivenhakkaaja, joka olisi pystynyt veistämään sopivia konsoleita. Pilari on ilmeisesti peräisin jostain aikaisemmasta rakennuksesta (tietenkin luostarista!) ja kyseessä on vain rakenteen uusiokäyttö. On siis selvää, ettei pelkästään pilarin perusteella voida tehdä suuria johtopäätöksiä pohjoissiiven rakennusajankohdasta.

Seuraavaksi tarkastellaan koilliskulman riipputornia (échogette). Se on muodoltaan erittäin lähellä Tallinnan Toompean Pilstickeriä, joten voitaisiin ajatella tornien samaa alkuperää.

On kummallista, että Tallinnan Toompean linnaa on toistaiseksi tutkittu hyvinkin niukasti ja Pilstickerin rakennusajankohdan arviotkin ovat melko epävarmoja. Villem Raam on oletanut, että se rakennettiin vasta vuoden 1400 paikkeilla tai vielä myöhemmin.¹⁵ Toisaalla hän on kuitenkin ehdottanut tornin rakennusajaksi 1300-luvun loppuneljänneksen.¹⁶ Nämä ajoitukset on esitetty ilman perusteluja; luultavasti niissä ei ole lähdetty Toompean linnan analyysistä, vaan edellä esitetystä Padisen kronologiasta. Tästä ei siis löydy avainta Padisen ongelmien ratkaisemiseen.

Joonis 3.
Kelderkabeli
piilari kapiteel
(foto: Kaur Alttoa).

Kuva 3.
Kellarikappelin
pilarin kapiteeli
(kuva: Kaur Alttoa).

¹² Raam 1978. Tätä aihetta on käsitelty tarkemmin Kersti Markus (Markus 1991).

¹³ Raam 1978, 258.

¹⁴ Ks. tarkemmin Alttoa 2011, 56–58.

¹² Raam 1978. Teemat on edasi arendanud Kersti Markus (Markus 1991).

¹³ Raam 1978, 258.

¹⁴ Lähemalt: Alttoa 2011, 56–58.

¹⁵ Raam 1978, 35.

¹⁶ Raam 1993, 118.

¹⁵ Raam 1978, 35.

¹⁶ Raam 1993, 118.

Järjestelmällisimmin Toompean linnan muuristoa on analysoinut Boris Dubovik. Rakentamisen jälkien (saumat jne.) tarkkailuun ja niukkaasti asiakirja-aineistoon perustuen hän tekee johtopäätöksen, että Toompean linna rakennettiin uudelleen vuosina 1400–1423 ja että tästä vaiheesta on peräisin myös Pilsticker.¹⁷ Myöhemmin Toompean linnaa on käsitellyt Rein Zobel kahdessa näyttävässä monografiassa. Niissä ei itse asiassa analysoida Pilstickeriä, mutta väitetään, että „Padisen luostarin kirkon kulmassa olevan samanlaisen tornin perusteella Villem Raam on ajoittanut Pilstickerin rakentamisen aikavälille 1375–1425“.¹⁸ On lisättävä, että viitatussa työssä Raam ei käsittele Pilstickeriä eikä Toompean linnaa, vaan Padisen luostaria, ja tämä puolen vuosisadan käsittävä ajoitus ei koske luostarin kulmatornia, vaan oletettua laajempaa rakennusaikaväliä. Tornin lisäksi siihen mahtuvat sekä kellarikappelin pilarin asennus että kirkon holvaus.

Nykyisten tutkimustietojen perusteella on siis uskottavaa, että Pilsticker rakennettiin 1400-luvun ensimmäisellä neljänneksellä. Tästä on johdettu myös Padisen riipputornin rakennusajan *terminus post quem*: ilmeisesti Toompean linna toimi esikuvana Padiselle, ei päinvastoin. Voitaisiin siis olettaa, että luostarin pohjoissiiven vaippa – muurit ja vesikatto – oli valmiina joskus 1420- tai 1430-luvulla.¹⁹

¹⁷ Dubovik 1993, 43.

¹⁸ Zobel 2009, 27. Lähes sanasta sanaan on sama toteamus myös Zobel 2011, 202.

¹⁹ Lisättäköön, että virolaiset taidehistorian tutkijat ovat yleensä ajatelleet, että keskiajalla rakennettiin ensin holvit ja sitten vesikatto (Kangropool, Lumiste 1978, 266; Markus *et al.* 2003, 98–99). Todellisuudessa järjestys oli yleensä päinvastainen: ensin pystytettiin seinät (holvitukineen) ja vesikatto (Kašinowski 1972, 50–51). Sen jälkeen voitiin rauhassa rakentaa holveja säästä riippumatta. Huomattakoon vielä yksi seikka: juuri rakennetut muurit voivat hieman vajota; holvi on kuitenkin erittäin vaativa rakenne ja vähäininkin vajoaminen voi aiheuttaa suuronnettomuuden. Sen takia oli aika tavallista, että valmistuneiden seinien annettiin vakiintua ja vasta sitten ruvettiin holvaamaan.

Kõige süsteemsemalt on Toompea linnuse müüristikku analüüsinud Boris Dubovik. Tuginedes ehitusjälgede (vuugid jmt) vaatlusele ning nappidele ürikutest pärit andmetele jõuab ta järeldusele, et Toompea linnus rekonstrueeriti ulatuslikult aastail 1400–1423 ning et sellest ladestusest pärineb ka Pilsticker.¹⁷ Hiljem on Toompea linnust käsitlenud Rein Zobel kahes esinduslikus monograafias. Pilstickerit seal tegelikult ei analüüsita, küll aga on väidetud, et „Padise kloostri kirikunurgal oleva samasuguse torni põhjal on Villem Raam dateerinud Pilstickeri ehitamise ajavahemikku 1375–1425“.¹⁸ Tuleb lisada, et viidatud töös ei käsitlata V. Raam ei Pilstickerit ega Toompea linnust, vaid hoopis Padise kloostrit, ning see poolt sajandit hõlmav dateering ei käi kloostri nurgatorni, vaid oletatava ulatusliku ehitusperioodi kohta. Lisaks tornile mahuvad sinna nii kelderkaabeli piilari paigaldamine kui ka kiriku võlvimine.

Niisiis on praeguste uurimisandmete põhjal usutav, et Pilsticker ehitati 15. sajandi esimesel veerandil. Siit on tuletatud ka Padise ripptorni ehitamise aja *terminus post quem*: ilmselt oli Toompea linnus Padisele eeskujuks, mitte vastupidi. Seega võiks oletada, et millalgi 1420.–1430. aastail oli kloostri põhjatiiva välismaht – müürid ja katus – valmis.¹⁹

¹⁷ Dubovik 1993, 43.

¹⁸ Zobel 2009, 27. Pea sõna-sõnalt on sama sedastus ka Zobel 2011, 202.

¹⁹ Olgu lisatud, et Eesti kunstiajaloolased on enamasti eeldanud, et keskajal ehitati esmalt võlvid ja seejärel katus (Kangropool, Lumiste 1978, 266; Markus *et al.* 2003, 98–99). Tegelikult oli üldjuhul järjekord vastupidine: kõigepealt püstitati seinad (koos võlvitugedega) ja katus (Kašinowski 1972, 50–51). Seejärel oli võimalik rahulikult ilmastikuoludest sõltumata võlve laduda. Siia lisandub veel üks aspekt: äsjarajatud müürid võivad pisut vajuda; võlv on aga äärmiselt õrn konstruktsioon ning väikene vajumine võib põhjustada suuri katastroofe. Seetõttu oli küllaltki tavaline, et valminud seintel lasti mõnda aega stabiliseeruda ning alles seejärel asuti võlvimise juurde.

Joonis 4.
Kloostrikirik.
Vaade ida suunas
(foto: Kaur Alttoa).

Kuva 4.
Luostarikirkko.
Näkymä itään
(kuva: Kaur Alttoa).

Padisel on eriti tähelepanuväärsed kloostrikirikiku vööndkaari toetavad skulptureeritud konsoolid. Nende ikonograafiat on käsitlenud mitu uurijat²⁰ ning sel teemal siin ei peatuta.

²⁰ Tuulse 1948, 17–24; Raam 1958, 11–13; Üprus 1987, 65–66; Kivimaa 1995, 161–165; Bome 2009.

Padisesse luostarikirkon vyökaarida tukevaid veistoksilla koristellut konsolit ovat erittäin merkittäviä. Useat tutkijat ovat käsitelleet niiden ikonografiaa on käsitellyt monta tutkijaa²⁰, joten tässä ei

²⁰ Tuulse 1948, 17–24; Raam 1958, 11–13; Üprus 1987, 65–66; Kivimaa 1995, 161–165; Bome 2009.

tarkastella tätä aihetta. Kaikki tutkijat ovat samaa mieltä, että ne ovat valmistettu juuri tätä kirkkoa varten. Villem Raam on oletanud, että vain kulmakonsolit, joissa on yksinkertaista geometristä kuviointia, eivät ole alkuperäisessä paikassaan. Ne olisi tuotu muualta, todennäköisesti luostarin vanhasta kappelista.²¹ Kohokuvien käsittelytavan perusteella Raam on päätellyt, että tekijöinä on kaksi mestaria: eteläsivun konsolit ovat huomattavasti myöhäisempiä kuin pohjoispuoleiset.²² Helen Bome on katsonut tarpeelliseksi korostaa, että konsoleissa esitetyn sanoman kohderyhmänä olivat munkit ja maallikkoveljet; aikaisemmat tutkijat olivat kai taipuneet pitämään vastaanottajina lähinnä rahvasta, virolaisia talonpoikia.²³ On kuitenkin lisättävä, että ainakin kyseisen kirkon valmistumisaikana maallikkoveljien rooli Padisessa oli ilmeisesti olematon.

Joonis 5a ja b.
Kiriku põhjaseina
konsool
(foto: Kaur Alttoa).

Kuva 5a ja b.
Kirikon pohjois-
seinän konsoli
(kuva: Kaur Alttoa).

²¹ Raam 1958, 14.

²² Raam 1958, 13; Raam 1988, 61.

Kõik uurijad on üksmeel, et need on valmistatud just sellele kirikule. Üksnes lihtsa geometrilise kujundusega nurgakonsoolide puhul on V. Raam oletanud, et need pole oma algsel asukohal ning on siia toodud kuskilt mujalt, tõenäoliselt kloostri vanast kabelist.²¹ Reljeefide töötamise põhjal on V. Raam järeldanud, et siin on töötanud kaks meistrit: lõunakülje konsoolid on märgatavalt hilisemad kui põhjapoolsed.²² H. Bome on pidanud vajalikuks toonitada, et konsoolidel esitatud sõnumi sihtgrupiks olid mungad ja konversid; varasemad uurijad olevat kaldunud adressaadiks pidama eelkõige lihtrahvast, eestlastest talupoegi.²³ Tuleb aga lisada, et vähemalt vaadeldava kiriku valmimise ajal oli konverside roll Padisel ilmselt olematu.

²¹ Raam 1958, 14.

²² Raam 1958, 13; Raam 1988, 61.

Konsoolid on moodustatud kahest plokist: trapetsiaalse kujuga põhikehandi alla on paigutatud väiksem püramiidjas osa. Mõnel juhul aga ei sobitu kapiteeli plokid omavahel. Ennekõike tuleb osutada põhjakülje idapoolseimale konsoolile, kus plokkide vasakud küljed pole paralleelsed, vaid kulgevad sootuks erinevate nurkade all. Sellist ebatäpsust ei saanud endale lubada isegi lihtsaid müürikvaadreit tahuv kiviraider. Veel pälvib tähelepanu üks lõunakülje kahe mehepeaga konsool. Siin torkab silma, et plokid ei sobitu korralikult ning nende esikülje horisontaaljooned pole paralleelsed. Lisaks tuleb nimetada põhjakülje läänepoolsemat roosiõiega konsooli. Võrreldes teistega on see kõrgem, ent veerandi jagu kitsam ja kergelt nõgusate külgedega. Söandaks väita, et see ei kuulu oma naabritega samasse komplekti.

Konsolit on muodostettu kahdesta lohkosta: puolisuunnikkaan muotoisen päärunگون alle on sijoitettu pienehkö pyramidin muotoinen osa. Joisain tapauksissa kapiteelin lohkot eivät kuitenkaan sovi yhteen. Tämä koskee ennen kaikkea pohjois-sivun itäisintä konsolia, jossa lohkojen vasemmat sivut eivät ole rinnakkaisia, vaan täysin erilaisissa kulmissa. Sellaista epätarkkuutta ei voinut sallia edes yksinkertaisia neliön muotoisia rakennuskiviä veistävä kivenhakkaaja. Huomiota herättää myös eräs eteläsivun konsoli, jossa on kaksi miehenpäättä. Siitä näkyy, että lohkot eivät sovi kunnolla yhteen ja niiden etusivun vaakaviivat eivät ole rinnakkaisia. Lisäksi on mainittava pohjoissivun läntisin konsoli, jota koristaa ruusunkukka. Muihin nähden se on korkeampi, mutta neljänneksen verran kapeampi ja sen sivut ovat hieman koveria. Uskaltaisn väittää, että se ei kuulu naapuriensa kanssa samaan sarjaan.

Joonis 6.
Konsool kiriku lõunaseinas
(foto: Kaur Alttoa).

Kuva 6. Konsoli kirikon
eteläseinässä
(kuva: Kaur Alttoa).

Mainittujen poikkeamien perusteella voi päätellä, että todennäköisesti kirkon koristelussa on käytetty muualta (ehkä jostain Padisen luostarin aikaisemmasta rakennelmasta) peräisin olevia veistettyjä osia, jotka eivät aina sopineet hyvin yhteen. Ne eivät kuitenkaan riittäneet, joten joitain konsoliteita – muiden muassa eteläsivun kaksi miehenpäistä konsolia – tai niiden osia jouduttiin hakkaamaan lisää. Oletettavasti tällainen kehityskulku toimii myös eri mestarien käsialojen selitteenä. Olettamuksen kanssa sopii yhteen myös Villem Raamin väite kulmakonsolien uusiokäytöstä. Tästä lähtee kuitenkin vielä yksi toteamus: ennen pohjoissiiven rakentamista Padisessa oli hyvinkin runsaskoristeisia tiloja, jotka ennen nykyisen kirkon rakentamista oli purettu.

Jonkinlaisena Padisen luostarikirkon ajoittamisen kiintopisteenä voivat olla holvit. 1400-luvun alusta lähtien Tallinnassa ja muualla Pohjois-Virossa levinneen perinteen mukaan Padisessa on reunaviivaholvit, joita tukevat profiloituneet vyökaarit. Vyökaarissa on nähty yhtäläisyyksiä Tallinnan tuomiokirkon pitkittäislaivassa käytettyjen muotojen kanssa.²⁴ Tarkemmin, sekä Padisessa että Tallinnan tuomiokirkon eteläisessä sivulaivassa on yksi vyökaari, jonka reunoissa kulkevat kapeat harjanteet. Samanlaisista koristelutapaa on käytetty vielä Piritan luostarin kapitulisalin vyökaarissa. Tällaisen yhtäläisyyden vuoksi on uskottavaa, että kyseessä olivat samat holvimestarit tai profiilikiviä veistäneet kivenhakkaajat. Piritan klausuuri pyhitettiin ilmeisesti vuonna 1431.²⁵ Tuomiokirkon pitkittäislaivan kehityshistoriasta on ehdotettu hyvin erilaisia vaihtoehtoja,

²³ Bome 2009, 29. Itse asiassa jää epäselväksi, kenen uskotaan väittäneen näin. Armin Tuulse kertoo veistoksia tulkittaessaan kansanomaisesta symboliikasta (Tuulse 1948, 21–22); Villem Raam on kohokuvien tyylin käsittelyssä maininnut talonpoikaisen karkeatekoisen toteutustavan (Raam 1958, 11). Luonnehtiaukseen Padisen luostarin veistosten taiteellisen uskonnustusta Helmi Üprus kontrastoi tšekäläisen älykkyuden Viron aikaisempaan kiviplastiikkaan, jonka taustalla olivat kotikirkon ihmiset ja rahvaanomaisuus (Üprus 1987, 65–66). Eihän niistä niukoista luonnehdinnoista saisi päätellä, että kirjoittajien mielestä luostarikirkossa pidettäviin jumalanpalveluksiin osallistui myös ympäristön talonpojat.

²⁴ Raam 1988, 60.

²⁵ Kreem 2007, 147.

Nimetatud hälvete põhjal saab järeldada, et tõenäoselt on kiriku kujundamisel kasutatud mujalt (ilmselt mõnest Padise kloostrist) varasemast rajatisest pärinevaid raiidetaili, mis omavahel alati hästi ei sobinud. Neist aga ei piisanud, mistõttu tuli mõni konsool – sealhulgas lõunakülje kaks mehepeadega konsooli – või nende osad juurde raiuda. Arvatavasti annab selline kujunemiskäik seletuse ka erinevate meistrite käekirjale. Selle oletusega sobib ka V. Raami väide nurgakonsoolide taaskasutamisest. Siit aga lähtub veel üks tõdemus: enne põhjatiiva ehitamist oli Padisel vägagi rikkalikult kujundatud ruume, mis praeguse kiriku ehitamise ajaks olid lammutatud.

Padise kloostrikiriku dateerimiseks pakuvad mõningase pidepunkti võlvid. Vastavalt alates 15. sajandi algusest Tallinnas ja Põhja-Eestis levinud traditsioonile on siin servjoonvõlvid, mida toetavad profileeritud vööndkaared. Viimaste puhul on osutatud sarnasusele Tallinna toomkiriku pikihoones kasutatud vormidega.²⁴ Täpsemalt, nii Padisel kui ka Tallinna toomkiriku lõuna-külglöövis on üks vööndkaar, mille servades kulgevad ahtad mõikad. Sarnast kujundust on kasutatud veel Pirita kloostris kaapiitlisaali vööndkaarte puhul. Sellise kokkulangevuse puhul on usutatav, et tegu oli samade võlvimeistrite või profiilkive tähunud kiviraiuritega. Pirita klausuur pühitseti ilmselt 1431. aastal.²⁵ Toomkiriku pikihoones kujunemislooga kohta on pakutud vägagi erinevaid versioone,

²³ Bome 2009, 29. Tegelikult jääb arusaamatuks, kellele see väide on omistatud. A. Tuulse kõneleb skulptuuride interpreteerimisel rahvalikust sümbollikast (Tuulse 1948, 21–22); V. Raam on reljeefide kujundusmaneeeri puhul märkinud talupoeglikult kohmakat teostuslaadi (Raam 1958, 11). Padise kloostris skulptuuride kunstilise kredo iseloomustamiseks vastandab H. Üprus sinise intellektuaalsuse Eesti varasema raidplastikaga, mille tagapõhjaks olid kodukiriku inimesed ja rahvalähedus (Üprus 1987, 65–66). Nende nappide iseloomustuste põhjal ei tohiks küll järeldada, et kirjutajate arvates osalesid ka ümbruskaudsed talupojad kloostrikirikus peetavatel teenistustel.

²⁴ Raam 1988, 60.

²⁵ Kreem 2007, 147.

ent arvatavasti langesid siinsed võlvimistööd 1430. aastate lõppu.²⁶ Sellist kronoloogiat silmas pidades võiks oletada, et pärast töid Pirital ja Tallinna toomkirikus suundusid võlvimeistrid 1440. aastatel edasi Padisele. Igatahes on umbkaudu pool tosinat aastat piisav aeg, et ehitada võlvid ning ruum krohvida ja sisustada.²⁷ 1448. aastal oli kirik pühitsemiseks valmis.

Esitatud arutlust kokku võttes tuleb nentida, et kirikutüüp oma põhiosas on ehitatud alles 15. sajandil. Jääb aga küsimus, missugune nägi klooster välja oma olemasolu esimesel sajandil. Oletus, et Padise mungad leppisid 140. aastat 1281. aastal mainitud kabeliga, on äärmiselt väheusutatav. Ilmselt oli siin siiski kirik, mille kohta pole midagi teada. Samal ajal kõnelevad kirikus ja kelderkabelis taaskasutatud raiidetailid sellest, et enne praeguse põhjatiiva ehitamist oli kloostris vägagi toretsevalt kujundatud ruume. Nii võib suure tõenäosusega eeldada, et Padisel oli juba 14. sajandil korralik kloostrikompleks, mis hiliskeskajal (tinglikult 15. sajandil) järk-järgult asendati praeguste ehitistega. Ilmselt on praegusesse hoonestusse integreeritud ka varasemaid müüriosa, näiteks läänetiivas, mille ehitamisel on kasutatud varasema hoone müüre. Kahjuks puudub seni isegi umbkaudne ettekujutus, missugune võis olla Padise klooster 14. sajandil. Võimalik, et 2010.–2011. aasta kaevamiste tulemuste analüüs lisab siia olulist teavet.

²⁶ Raam, Dubovik 1993, 235. Sulev Mäeväli paigutab toomkiriku pikihoones rekonstrueerimise basilikaks 15. sajandi esimesse poolde (Mäeväli 2007, 133–135). Staatilistel põhjustel tuleb külglöövid võlvida enne keskilöövi – seega mõlema uuri dateeringud üldjoontes kattuvad.

²⁷ Haruharva on andmeid selle kohta, kui kaua ühe hoone või selle osa ehitamine tegelikult aega võttis. Käesoleval juhul on kõneka teated Pärnu Nikolai kiriku pikihoones uute võlvide ehitamise kohta 1529. aastal. Suure paastu ajal saabus Tartust meister koos kolme abilise, kellele lisandus Pärnu linna poolt neli puuseppa. Mais valmisid raketised ning seejärel ehitati võlvid. Mihklipäevaks olid tööd lõpetatud. Kokku vältas võlvide ehitamine seitse kuud (Põltsam 2000, 51).

mutta oletettavasti holvaustyöt suoritettiin 1430-luvun lopussa.²⁶ Tämän kronologian mukaan voisi olettaa, että kun holvimestarit olivat suorittaneet työnsä Piritassa ja Tallinnan tuomiokirkossa, he lähtivät 1440-luvulla Padiseen. Joka tapauksessa reilu viisi vuotta on riittävä aika holvien rakentamiseen sekä tilan rappaamiseen ja sisustamiseen.²⁷ Vuonna 1448 kirkko oli valmiina pyhittämiseen.

Yhteenvetona voi todeta, että kirkkosiipi on rakennettu pääosissaan vasta 1400-luvulla. Epäselväksi jää kuitenkin, millaiselta luostari näytti olemasolonsa ensimmäisellä vuosikymmenellä. Olettaen, että Padisen munkit tyytyivät 140 vuoden ajan vuonna 1281 mainittuun kappeliin, on äärimmäisen epävarmuuttava. Ilmeisesti paikalla oli kuitenkin kirkko, josta ei ole mitään tietoja. Samanaikaisesti kirkossa ja kellarikappelissa olevat kierrätetyt kiviosat kertovat siitä, että ennen nykyisen pohjoissiiven rakentamista luostarissa oli hyvinkin loisteliaita sisätiloja. Voidaan siis olla melko varmoja siitä, että Padisessa oli jo 1300-luvulla kunnan luostarikokonaisuus, joka myöhäiskeskiajalla (sovinnaisesti 1400-luvulla) korvattiin vaihteittain nykyisillä rakennuksilla. Ilmeisesti nykyaikaan asti säilyneeseen rakennuskantaan on integroitu myös aikaisempia muurinosia. Esimerkiksi länsisiiven rakentamisessa on hyödynnetty entisen rakennuksen muureja. Valitettavasti meiltä puuttuu likimääräinenkin käsitys siitä, minkä näköinen Padisen luostari mahdollisesti oli 1300-luvulla. On mahdollista, että vuosien 2010 ja 2011 kaivaustulosten analyysi tuottaa lisää olennaista tietoa.

²⁶ Raam, Dubovik 1993, 235. Sulev Mäeväli ajoittaa tuomiokirkon pitkittäislaivan uudelleenrakentamisen basilikaksi 1400-luvun alkupuoliskolle (Mäeväli 2007, 133–135). Staattisista syistä sivulaivat on holvattava ennen keskilaivaa – näin ollen molempien tutkijoiden ajotukset yhtenevät suurin piirtein.

²⁷ Hyvin harvoin on tietoja siitä, kuinka pitkään jonkin rakennuksen tai sen osan rakentaminen todella jatkui. Tässä tapauksessa tiedot Pärnun Pyhän Nikolaoksen kirkon pitkittäislaivan uusien holvien rakentamisesta vuonna 1529 ovat erittäin arvokkaita. Paastonaikana Tartosta saapui mestari kolmen apulaisen kanssa, joiden lisäksi Pärnun kaupunki luovutti neljä puuseppää. Toukokuussa valmistettiin muotit ja sitten rakennettiin holvit. Mikkelinpäivänä työt oli suoritettu. Holvien rakentaminen jatkui yhteensä seitsemän kuukautta (Põltsam 2000, 51).

Luostarin tilajaosta 1400-luvulla

On oletettu, että Padisen luostarin tilajako noudatti perinteistä sisterssiläistä kaavaa: pohjoissiivessä oli kirkko, idässä alakerrassa sakaristo, kapitulisali ja *parlatorium* sekä yläkerrassa dormitorio. Eteläsiiven kaksilaivaista salia on pidetty refektoriona, kun taas länsisiipi oli maallikkoveljien käytössä. Itse asiassa tässä on useita kyseenalaisuuksia.

Aloitetaan itäsiiven yläkerrassa sijaitsevasta väitetystä dormitoriosta. Viron ilmastossa lämmittämätön makuutila on mahdoton. On itsestäänselvää, että täällä olisi tarvittu kunnon hypokaustiuni, mutta koko siivessä ei ole jälkeäkään uunista. Väitetystä dormitoriossa ei ole merkkejä edes avotakasta. Yleensä hypokaustiuni lämmittää vain välittömästi sen yläpuolella sijaitsevia tiloja. Korkeammalla sijaitsevien tilojen lämmitys ilmakanavien kautta on erittäin mutkikasta ja tehotonta, joten sellaista ratkaisua käytettiin hyvin harvoin.²⁸ Padisen dormitoriaa pitäisi siis etsiä pikemminkin alakerrasta. Huomion herättää länsiivessä sijaitseva iso hypokaustiuni. Perinteisesti on oletettu, että länsiivessä asuivat maallikkoveljet. Myöhäiskeskiaikaan mennessä oli maallikkoveljien rooli sisterssiläisluostareissa tullut kuitenkin minimaaliseksi tai jopa olemattomaksi. Ei ole siis syytä uskoa, että maallikkoveljille oli Padisessa sisustettu koko klausuuriisiipi. Pikemminkin voi olettaa, että täällä sijaitsivat munkkien tilat.

Entä missä sijaitsivat kapitulisali ja refektorio? Yleensä kapitulisali on sisterssiläisluostarissa toiseksi juhlavin tila kirkon jälkeen. Padisessa se on kooltaan ja koristeiltaan äärimmäisen vaatimaton, joten sitä on vaikea kutsua edustustilaksi. Sitä vastoin eteläsiivessä sijaitsee sali, joka kivistä veistettyjen seinäpilarien vuoksi näyttää melko upealta. Tähänastisten olettamusten mukaan tämä oli refektorio.

²⁸ On tyypillistä, että Tallinnan raatihuoneen toisessa kerroksessa sijaitsevaa istuntosalia lämmittävä hypokaustiuni ei sijaitse kellarissa, vaan ensimmäisessä kerroksessa (Böckler 1999, 116–117) – vaikka polttopuita olikin hankala raahata ylös.

Kloostri ruumiprogrammist 15. sajandil

Padise puhul on oletatud, et siinne ruumijaotus järgis tsistertslaste traditsioonilist skeemi: põhjatiivas oli kirik, idas peakorruusel käärkamber, kapiitlisaal ja parlatoorium, nende kohal üla-korruusel aga dormitoorium. Lõunatiiva kahe-öövilist saali on peetud refektooriumiks, lääne-tiib aga oli konverside päralt. Tegelikult on siin hulk küsitavusi.

Esmalt idatiiva ülakorruusel paiknev väidetav dormitoorium. Eesti kliimas on kütmata magamisruum mõeldamatu. Enesestmõistetavalt pidanuks siin olema korralik hüpokaustahi, millest pole kogu tiivas jälgegi. Samuti ei leidu väidetavas dormitooriumis mingeid jälgi kaminast. Üldjuhul soojendab hüpokaustahi üksnes vahetult selle kohal paiknevaid ruume. Kõrgemal asuvate ruumide kütmine õhukanalite kaudu on vägagi komplitseeritud ja ebaefektiivne, mistõttu kasutati sellist lahendust haruharva.²⁸ Nii tuleks Padise dormitooriumi otsida pigem peakorruuselt. Siin pälvib tähelepanu suur hüpokaustahi läänetiivas. Traditsiooniliselt on oletatud, et siin elasid konversid. Hiliskeskajaks aga oli tsistertslaste kloostrites konverside roll muutunud minimaalseks või isegi olematuks. Seega pole põhjust eeldada, et ilmikvendadele oli Padisel sisustatud terve klausuuriisiipi. Pigem võib oletada, et siin asusid munkade ruumid.

Kus paiknesid tegelikult kapiitlisaal ja refektoorium? Üldjuhul on kapiitlisaal tsistertslaste kloostri kiriku järel kõige pidulikum ruum. Padisel on see äärmiselt tagasihoidlike mõõtmete ja kujundusega ning seda on raske nimetada esindusruumiks. Seevastu lõunatiivas asub saal, mis tahutud seinapiilarite põhjal

²⁸ Iseloomulikult oli Tallinna raekojas teisel korrusel paiknevat raesali soojendav hüpokaustahi mitte keldris, vaid esimesel korrusel (Böckler 1999, 116–117) – hoolimata ebaumugavustest puude tarimisest.

otsustades oli küllaltki paraadlik. Seniste oletuste kohaselt oli siin refektoorium. V. Kadakas on aga osutanud, et refektoorium võis asuda hoopis kompleksi edelanurgas nn kabelitsoonis.²⁹ See on väga tõsiselt võetav oletus: ruumi pikitelg on tsistertslastele traditsiooniliselt põhja-lõunasuunaline, ruumi all oli hüpokaustahi ning selle vahetus naabruses paiknes köök.

Nii on võimalik, et Padise munkade elutsoon oli ebatraditsiooniliselt koondatud läänetiiba. Siit aga tekib küsimus, kas lõunatiiva kaheööviline saal (samuti köetav!) polnud hoopis kapiitlisaal. Oma kujunduse poolest sobiks see märksa paremini kui ilmetu ruumike idatiivas.

Praegu saame esitada üksnes küsimusi. Kindlalt on teada vaid kiriku ja käärkambri asukoht. Teiste ruumide määramiseks puuduvad vähemalt esialgu kindlad pidepunktid.

Alttoa, Kaur 2009. Padise kloostri arhitektuur. Uurimise hetkeseis ja probleemid. Architecture of Padise Monastery. Current studies and problems. – Keskaja küla. Medieval Village. Ertekannete kataloog, Padise, 18–27.

Alttoa, Kaur 2011. Püha kirikust, Kaarma käärkambri ja Böömi meistritest Saaremaal. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2009–2010. Kuressaare, 48–62.

Bome, Helen 2009. Keskaegse munga hingepeegel: Padise kloostrikiriku raidreljeefid. Mirror for the soul of a medieval monk: The carved reliefs in Padise abbey church. – Keskaja küla. Medieval Village. Ertekannete kataloog, Padise, 28–37.

Böckler, Teddy 1999. Tallinna raekoda. Uurimine ja restaureerimine 1952–1996. Tallinn.

Dubovik, Boris 1993. Some Information on Toompea Castle in Tallinn, Estonia. – Castella Maris Baltici, 1. Stockholm, 37–44.

²⁹ Kadakas 2005, 170–172.

Villu Kadakas on kuitenkin osoittanut, että refektorio saattoi sijaita luostarin eteläkulmassa ns. kappelialueella.²⁹ Tämä on erittäin varteenotettava oletamus: tilan pitkittäisakseli oli perinteiseen sisterssiläiseen tapaan pohjois-eteläsuuntainen, tilan alapuolella oli hypokaustiuni ja sen välittömässä naapuruudessa sijaitsi keittiö.

On siis mahdollista, että Padisen munkkien asuintilat oli koottu perinteestä poikkeavalla tavalla länsisiipeen. Tästä seuraa kuitenkin kysymys, eikö eteläsiiven kaksilaivainen sali (tässäkin oli lämmitys!) ollut kapitulisali. Sisustukseltaan se sopisi kapitulisaliksi paljon paremmin kuin itäsiivessä sijaitseva ilmeetön pikkutila.

Nykyään voimme esittää vain kysymyksiä. Varmasti tiedämme vain kirkon ja sakariston sijainnit. Muiden tilojen sijainnin toteamiseen ei ainakaan toistaiseksi ole varmoja kiintopisteitä.

Kirjandus / Kirjallisuus

Kadakas, Villu 2005. Confusion with the „chapel“ walls in the southern wing of Padise monastery. – Estonian Journal of Archaeology 9/2, 156–178.

Kangroopool, Rasmus; Lumiste, Mai 1978. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest. – Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt, 2. Tallinn, 265–283.

Kąsinowski, Antoni 1972. Podstawowe zasady murarstwa gotyckiego na Pomorzu Zachodnim. Warszawa.

Kivimaa, Katrin 1995. Dualistlik maailmavaade eesti keskaegses loomasümbolikas. – Ars Estoniae medii aevi. Grates Villem Raam, Viro Doctissimo et Expertissimo. Koostanud Kaur Alttoa. Rapla, 157–170.

Kreem, Juhan 2007. Ekskurss. Millal on Piritas kloostri juubel? – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 4, 145–149.

Löwis of Menar, Karl von 1922. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga.

²⁹ Kadakas 2005, 170–172.

Markus, Kersti 1991. Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunstikontaktid läbi sajandite, 1. Tallinn, 4–25.

Markus, Kersti; Kreem, Tiina-Mall; Mänd, Anu 2003. Kaarma kirik. *Eesti kirikud, 1.* Tallinn.

Mäeväli, Sulev 2007. Tallinna Toomkirikus 13.–15. sajandini toimunud ruumivormi arengu uurimisest 20. sajandil. – Tallinna Linnamuuseumi aasta- raamat 2005/2007. Tallinn, 118–141.

Raam, Villem 1958. Padise klooster. Tallinn.

Raam, Villem 1978. Toompea linnuse ja lossi ehitusloolisest minevikust. – Tallinn. Toompea linnus ja loss. Tallinn, 30–46.

Raam, Villem 1988. Arhitektuuri- ja kunstimälestised. – Harju rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 50–114.

Raam, Villem 1992. Paadisten luostari. – Helsingin pitäjä, 44–54.

Raam, Villem 1993. Toompea linnus. – Eesti arhitektuur, 1. Tallinn. Tallinn, 118.

Raam, Villem 1997. Padise klooster. – Eesti arhitektuur, 3. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa, Lääne-Virumaa, Ida-Virumaa. Tallinn, 43–44.

Raam, Villem; Dubovik, Boris 1993. Toomkirik. – Eesti arhitektuur, 1. Tallinn. Tallinn, 235.

Põltsam, Inna 2000. Uus-Pärnu ehitusloost bürgermeistri Johann v. Lynthemi (ameti)ajal. J. v. Lynthemi mälestuste ja rae arveraamatu põhjal. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 3. Artiklite kogumik 2. Pärnu, 39–62.

Zobel, Rein 2011. Tallinn (Reval). Keskaegsed kindlustused. Tallinn.

Zobel, Rein; Maiste, Juhan; Kalm, Mart 2009. Toompea loss. Tallinn.

Tuulse, Armin 1942. Die Burgen in Estland und Lettland. *ÖES Toimetused, 33.* Tartu.

Tuulse, Armin 1948. Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland. – Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 49:1. Helsinki.

Untermann, Matthias 2001. Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser. München-Berlin.

Waga, Alfred 1932. Eesti kunsti ajalugu I. Tartu.

Üprus, Helmi 1987. Raidkivikunst Eestis XIII–XVII sajandini. Toimetanud V. Vaga. Tallinn.

2010.–2011. aasta väljakaevamised Padise kloostri klausuuris

Sissejuhatus

Viimaste väliuuringute käigus kaevati kloostri alal sadakond šurfi, neist umbes pooled klau-suuri – st sisehoovi ja seda ümbritseva nelja hoo-netiiva keldriruumidesse. Üksikud šurfid suurte kaevandite asemel võimaldasid korraga tähelepanu pöörata mitmele probleemile kloostrihoone- nete erinevates piirkondades. Käesolevas artiklis avaldatakse ainult klausuuris – kloostrivaremete vahel – tehtud välitööde tulemuste lühike kok-kuvõte. Esitletakse mitmeid selgema vormiga ja kergemini interpreteeritavaid, seega ilmeka- maid ehituslikke leide ja ehitusarheoloogilisi tähelepanekuid ning tähtsamaid järeldusi. Suur hulk infot koos vähem tähtsate, mikrotasandi avastuste ja vaid väga kitsa valdkonna spetsia- liste kõnetavate faktidega ning mitmed esialgu ebakindlamad järeldused on jäänud välja. Ke- raamikaleide on käsitletud käesolevas kogumi- kus Villu Kadaka ja Riikka Väisäneni artiklis. Samuti ei käsitleta väljaspool klausuuri toimu- nud uuringute tulemusi, mis avaldatakse edas- pidi.¹ Selle projekti raames toimunud uuringud on andnud niivõrd palju uusi andmeid, et nende töötlemine, analüüs ja seostamine varasemate uurimistulemustega kestab veel aastaid.

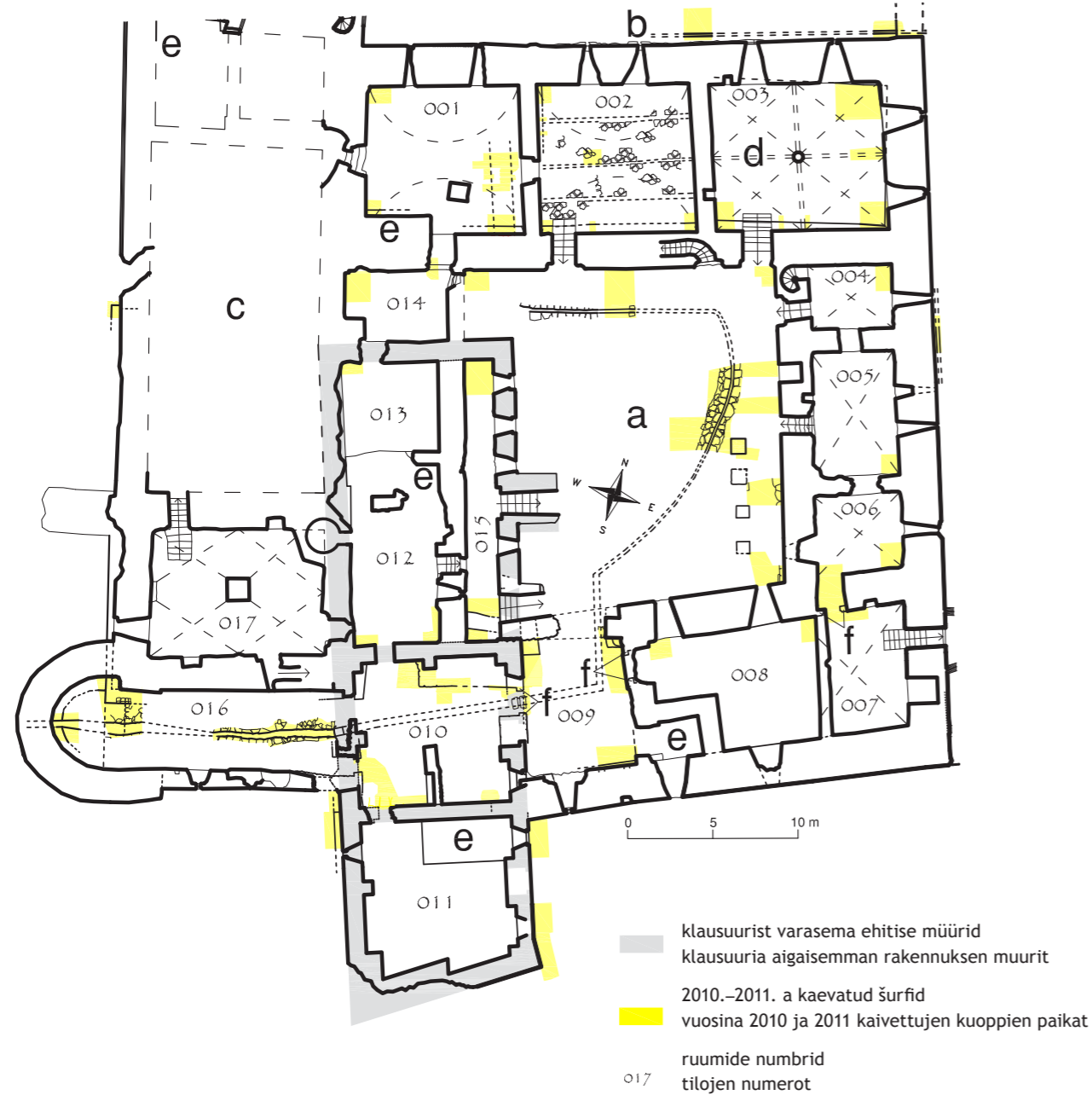
¹ Lühidalt on 2010. aasta Padise kloostri kaevamiste tule- musi käsitletud varem, vt Kadakas 2011.

Vuosien 2010–2011 kaivaukset Padisen luostarin klausuurissa

Johdanto

Viimeisimpien kenttätutkimusten aikana kaivettiin luostarin alueella satakunta kuoppaa. Lähes puolet näistä oli klausuurissa eli sisäpihalla ja sitä ympäröi- vän neljän rakennussiiven kellarituloissa. Yksittäiset kuopat suurten kaivantojen sijaan mahdollistivat huomion kiinnittämisen samanaikaisesti moneen ongelmaan luostarirakennusten eri osissa. Tässä ar- tikkelissa julkaistaan vain klausuurissa – itse luos- tarin raunioissa – tehtyjen kenttätöiden tulosten tiivistelmä. Lisäksi esitellään useita selkeäpiirteisiä ja helposti tulkittavissa olevia, siis ilmeisimpiä, raken- nuslöytöjä ja rakennusarkeologia havaintoja sekä keskeisiä johtopäätöksiä. Tämän käsittelyn ulkopuo- lulle on jäänyt suuri määrä tietoa vähemmän tärkeis- tä mikrotason löydöistä ja vain erittäin suppean alan asiantuntijoita kiinnostavista asioista sekä useita tois- taiseksi epävarmoja johtopäätöksiä. Keramiikkalöy- töjä on käsitelty tässä kokoelmassa Villu Kadakasin ja Riikka Väisänen artikkelissa. Myöskään klausuu- rin ulkopuolella suoritettujen tutkimusten tuloksia ei käsitellä, vaan ne julkaistaan myöhemmin.¹ Tämän hankkeen puitteissa suoritettut tutkimukset ovat an- taneet niin paljon uusia tietoja, että niiden käsittely, analyysi ja liittäminen aikaisempiin tutkimustulok- siin jatkuu vielä vuosikautia.

¹ Lyhyesti on vuoden 2010 Padisen luostarin kaivausten tuloksia käsitelty aikaisemmin, ks. Kadakas 2011.

Kuva 1. Padisen luostarin klausuuri. Vuosina 2010 ja 2011 kaivettujen kuoppien paikat (piirros: Villu Kadakas).
 a - sisäpiha
 b - pohjoinen etupiha
 c - läntinen etupiha
 d - kellarikappeli
 e - hypokaustiunit
 f - löydettyt kiviportaalit

Joonis 1. Padise kloostri klausuur. 2010.–2011. aastal kaevatud šurfide plaan (joonis: Villu Kadakas).
 a - sisehoov
 b - põhja-eeshoov
 c - lääne-eeshoov
 d - kelderikabel
 e - hüpokaustahjud
 f - avastatud raidkiviportaaliid

Põhjatiiva läänepoolsed keldrid

Põhjatiivas, kirikuruumi alustes keldrites kaevati osa šurfe selleks, et saada selgust mitme ebaregulaarsuse kohta tiiva välisseintes. Need on arvatavasti jäljed lammutatud või kavandatud vaheseintest ja varasemate võlvide kandadest. Kahest läänepoolsemast ruumist (001 ja 002) leiti nende ebaregulaarsustega samalt joonelt täitepinnase ülemise kihi alt enam-vähem kandilised kõvastunud lubimördi laigud. Üks varasema vaheseina jälg asub läänepoolse ruumi (001) lõunaseina idaosas. Sein on näha u 120 cm laiuse vaheseina ladumiseks paigaldatud, kuid hiljem maha murtud sidekivid ning kahel pool võlvikandad, mis on hiljem täidetud ülejäänud seinast eristuva, kitsastest pae-kividest laotisega. Sellest jäljest u 2,5 m eemal paljandus šurfis u 1,2 × 2 m suurune kandiline u 10 cm paksune mördilaik, millele oletatav vahesein võis toetuda. Laigu neljakandiline kuju lubab oletada, et tegemist ei pruukinud olla täiemahulise vaheseinaga, vaid kaaristuga, mis

Pohjoissiiven läntiset kellarit

Osa kuopista kaivettiin pohjoissiiven kirkkotilan alapuolisiin kellareihin, jotta saataisiin selvyys siiven ulkoseinien useista epäsäännöllisyyksistä. Nämä ovat luultavasti jäänteitä puretuista tai suunnitelluista väliseinistä ja aikaisempien holvien kannoista. Kahdesta läntisestä tilasta (001 ja 002) löydettiin näiden epäsäännöllisyyksien kanssa samalta tasolta, täytömaan yläkerroksen alta, melko särmikkäät kovettuneen kalkkilaastin laikut. Eräs aikaisemman väliseinän jälki sijaitsee läntisen tilan (001) eteläseinän itäosassa. Seinässä näkyvät noin 120 cm leveän väliseinän muuraamista varten asennetut, mutta myöhemmin puretut sidekivet ja molemmilla puolilla olevat holvikannat. Ne on täytetty myöhemmin muusta seinästä erottuvalla, kapeista kalkkikivistä tehdyllä muurauksella. Tästä jäänteestä n. 2,5 metrin päässä paljastui kuopasta n. 1,2 × 2 metrin kokoinen kulmikas, n. 10 cm paksu laastilaikku, johon oletettu väliseinä saattoi tukeutua. Laikun nelikulmainen muoto antaa olettaa, ettei kyseessä ole ollut välttämättä täysikokoinen väliseinä vaan kaaristo, joka tukeutui pilareihin.

Joonis 2.

Kavandatud või lammutatud vaheseina ja võlvikandade jäljed läänepoolse kirikualuse keldri (001) lõunaseinas. Esiplaanil ristkülikukujuline lubimördi laik pörandas (foto: Anneli Kalm).

Kuva 2.

Suunniteltujen tai purettujen väliseinän ja holvikantojen jäänteet läntisen kirkonalaisen kellarin (001) eteläseinässä. Etualalla nelikulmainen kalkkilaastilaikku lattiassa (kuva: Anneli Kalm).

On erikoista, että suoraan sitä vastapäätä, pohjoissii-ven ulkoseinästä, puuttuvat kaikki jäljet vastaavanlaisen väliseinän olemassaolosta.

Ulkoseinässä samantalaiset jäljet ovat kuitenkin olemassa, mutta ne ovat keskmäisen kellaritilan (002) luoteiskulmassa, n. 2,1 metrin päässä edellä mainitusta paikasta, ja vain 30 cm nykyisestä väliseinästä itään. Sinne – sidekivien eteen – kaivetusta kuopasta paljastui vastaavanlainen kovettunutta laastia oleva n. 10 cm paksu alusta, johon jo purettu väliseinä saattoi tukeutua. Keskmäisen tilan pihaseinän keskiosassa sijaitsevat oletettavasti purettun tai suunnitellun holvikonsolin jäännökset. Kyseessä on n. 1 metrin korkeudelta alkava ja viuhkan muotoisena ylöspäin levenevä toissijainen, ohuista kivistä rakennettu muuri. Keskelle tilaa, vastapäätä tätä paikkaa kaivettiin kuoppa, josta toivottiin löytyvän holveja tukeneen pilarin alustan, mutta kaivaus ei tuottanut tulosta. Tilan pohjoisseinässä samanlaista holvin jälkeä ei ole.

toetus piilaritele. Kurioosel kombel puuduvad otse vastas, s.o põhjatiiva väliseinas igasugused jäljed analoogse vaheseina olemasolust.

Väliseinas on samasugused jäljed siiski olemas, kuid hoopis keskmise keldriruumi (002) loodenurgas, s.o u 2,1 m eeldatavast kohast ning vaid 30 cm praegusest vaheseinast ida pool. Seal, sidekivide ette kaevatud šurfis paljandus analoogne, kõvastunud mördist u 10 cm paksune alus, millele võis toetuda praeguseks lammutatud vahesein. Keskmise ruumi hooviseina keskosas asuvad oletatavasti väljamurtud või kavandatud võlvikonsooli jäljed – tegemist on u 1 m kõrguselt algava ja ülespoole lehvikukujuliselt laieneva sekundaarse, õhukestest kividest laotud müüriosaga. Šurf kaevati selle koha vastu keset ruumi, lootes leida võlve toetanud piilari vundamenti, kuid tulemusteta. Ruumi põhjaseinas sarnast võlvijälge ei ole.

Joonis 3.

Kavandatud või lammutatud vaheseina jäljed läänepoolse kirikualuse keldri (002) põhjaseinas (paremal). Väliseinas murtud sidekivid, neist paremal püstvuuk, vasakul hilisem vahesein. Šurfis paljandub varasema vaheseina oletatav lubimördist alus
(foto: Anneli Kalm).

Kuva 3.

Suunnitellun tai purettun väliseinän jäänteet läntisen kirkonalaisen kellarin (002) pohjoisseinässä (oikealla). Ulkoseinässä murrettu sidekivet, niistä oikealla pystysauma, vasemalla myöhempi väliseinä. Aukosta paljastuu oletettavasti aikaisemman väliseinän kalkkilaastinen pohja
(kuva: Anneli Kalm).

Joonis 4.

Kavandatud või lammutatud konsooli ja võlvikandade jäljed keskmise kirikualuse keldri (002) lõunaseinas
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 4.

Suunniteltujen tai purettujen konsolin ja holvikantojen jäännökset keskmäisen kirkonalaisen kellarin (002) eteläseinässä
(kuva: Villu Kadakas).

Läänepoolsete ruumide praegune vahesein koos silindervõlvidega on sekundaarne ehitusosa, mis on väliseintest eraldatud püstvuukidega ning laotud teistsugusest materjalist. Jääb mulje, et varem olid nende kahe ruumi kohal praegusest erineva ruumijaotuse ja laega interjöörid või olid need algselt kavandatud koos hooviseina püstitamiseks. Imelikul kombel ei ole keldrite väliseinas olevad vaheseinte ja võlvide jäljed seotud hooviseina omadega. See on tingitud asjaolust, et põhjatiiva hoovisein laoti alles pärast väliseina valmimist. Näib, et hooviseina püstitamise ajal muudeti keldrikorruse ruumilahendust. Siiski pole selge, kas see kava ka ellu viidi. Esialgselt siselahendusest räägivad otsesõnu vaheseinte sidekivid ja võlvide ladumiseks jäetud seinanišid, kuid võib-olla ehitatigi keldrikorrus välja juba sellisena, nagu me seda praegu tunneme. Selle vastu kõnelevad šurfidest leitud kivistunud lubisegust neljakandilised alused – võimalike vaheseinte jäänused.

Länsitilojen nykyinen väliseinä yhdessä lieriöholvien kanssa on toissijainen rakennusosa, joka on erotettu ulkoseinistä pystysaumoilla ja muurattu toisenlaisesta materiaalista. Tästä jää vaikutelma, että aikaisemmin näiden kahden tilan yläpuolella oli sisätiloja, joiden tilajako ja sisäkatto poikkesivat nykyisistä tai jotka oli alun perin suunniteltu samanaikaisesti pihaseinän pystytyksen kanssa. On erikoista, että kellarien ulkoseinässä olevat väliseinien ja holvien jäljet eivät liity pihaseinässä oleviin. Se johtuu siitä, että pohjoissii-ven pihaseinä muurattiin vasta ulkoseinän valmistuttua. Näyttää siltä, että pihaseinän pystytyksen aikana kellarikerroksen tilajakoa muutettiin. Ei ole kuitenkaan selvää, toteutettiinko tämä suunnitelma. Alkuperäisestä sisustusratkaisusta kertovat suoraan väliseinien sidekivet ja holvien muurausta varten jätetyt seinänišit. Ehkä kellarikerros rakennettiinkin jo sellaisena, millaisena se tunnetaan nykyään. Tätä vastaan taas puhuvat kuopista löydetty kivettyntä kalkkilaastia olevat nelikulmaiset alustat – mahdollisten väliseinien jäännökset.

Ongelma voidaan luultavasti ratkaista kummankin tilan kulttuurikerroksen täydellisellä kaivauksella ja pohjakaavan täydentävällä analyysillä.

Kuva 5. Püstysauma (oikealla) läntisen ja keskimmäisen kirkonalaisen kellarin (001 ja 002) myöhemmän väliseinän ja pihaseinän välillä (kuva: Villu Kadakas).

Pääasiallisten löytöjen, 1700- ja 1800-luvun lasipullojen sirpaleiden, perusteella voi päätellä, että Rammit käyttivät pohjoissiiven kahta länsitilaa ilmeisesti olutkellareina. Näytteinä kerättiin muutamia sirpaleita, joihin oli liimattu tehtaalla pyöreä etiketti. 11 sirpaleen etiketissä lukee ”LELLE”, mikä viittaa Lellen lasitehtaaseen. Yhdessä on kirjoitus ”Sack” – Sakun (panimon) saksankielinen nimi. Keskitilassa (002) puhdistettiin laajalta alueelta esiin muotoilemattomilla kalkkikivilaatoilla päällystetty lattia, joka on jaettu parruilla neljään osaan. Lahonneet parrut ovat ehkä olleet kevyiden väliseinien alustoja. Lattia on todennäköisesti kartanon aikainen ja heijastaa olutkellarin tilajakoa.

Küsimus on lahendatav ilmselt mõlema ruumi kultuurikihi täieliku väljakaevamisega ning ruumide planeeringu täiendava analüüsiga.

Joonis 5. Püstvuuk (paremal) läänepoolse ja keskmise kirikualuse keldri (001 ja 002) hilisema vaheseina ja hooviseina vahel (foto: Villu Kadakas).

Otsustades põhiliste leidude järgi – 18.–19. sajandi klaaspudelite killud – kasutasid Rammid põhjatiiva kaht läänepoolset ruumi ilmselt õllekeldrina. Näidistena koguti mõni klaaspudeli peale kleebitud, klaasivabriku ümmarguse nimesildiga kild. 11 neist kannavad kirja „LELLE“, osutades Lelle klaasivabrikule. Ühel on kiri „Sack“ – Saku (õllevabriku) saksakeelne nimetus. Keskmises ruumis (002) puhastati suurel alal välja vabakujulistest paekividest laotud põrand, mis on prusside abil jaotatud neljaks osaks. Kõdunenud prussid olid ilmselt kergete vaheseinte alused. Põrand on arvatavasti mõisa-aegne ja kajastab õllekeldri ruumijaotust.

Üks väheseid keskaegseid leide² põhjatiiva kahest läänepoolsest keldriruumist oli väike, haruldase ja rikkalikult ornamenteeritud Lausitzi kivikeraamilise kannu katke 15. sajandist: kõigi kloostriaegsete keraamikaleidude hulgas ainus masstoodangust eristuv leid.³

Põhjatiiva idapoolne kelder

Põhjatiiva idapoolses keldriruumis (003), nn kelderkabelis ehk krüptis, uuriti samuti mitut seintes nähtavat ebaregulaarsust, kaevates vastavasse kohta šurfid. Nagu läänepoolsetes keldrites, saadi ka siit põnevad ehitusloolist infot, mis muudab oluliselt senist ettekujutust põhjatiiva kujunemisest. Lõunaseina äärde kaevatud mitmes šurfis paljandus seinä all ebatavaline vundamendiaste. Kui läänepoolsetes ruumides on põhjatiiva hoovipoolse väliseina vundamendil aste, millel on seinaga paralleelne, umbes poole meetri võrra eenduv serv, siis siin paikneb vundament seinä suhtes silmapaistvalt viltu – krüpti lõunaseina idaotsas eendub see vaid 15 cm, kuid lääneotsas, vaid 10 meetrit eemal, ligi 60 cm. Leitud viltuse vundamendiga on kooskõlas vundamendiasmed ruumi loodenurgas ehk klausuuri välisnurgas. Põhjaseina vundamendiaste kulgeb lõunaseina astmega paralleelselt põhjaseina alla ning selle idapoolne ots ulatub osaliselt ruumi sisse. Krüpti idaseina alaosa on näha ulatuslikud ümberladumise jäljed, nagu oleks proovitud varasemat vundamenti kohmakalt ülemise seinäloiguga siduda. Kirdenurga vundamendiaste on ka väga kõrge – ligi poole meetri võrra kõrgem ruumi piilari baasist, millele kunagi ilmselt toetus võlvi ja piilari ladumise aegne põrand. Kõrguste erinevus osutab, et vundamendiastmete ladumisel ei olnud selline piilariile toetuv võlvlagi veel kavas.

² Peale selle veel üks Siegburgi kivikeraamilise kannu kild u 15. sajandist.

³ Vt lähemalt Villu Kadaka ja Riikka Väisäneni artiklit siinses kogumikus, joonis 6.

Harvoja keskiaikaisia löytöjä² pohjoissiiven kahdesta läntisestä kellaritilasta oli pieni, harvinaisen ja runsaskoristeisen lausitzilaisen kivisavikeraamisen kannun katkelma 1400-luvulta. Kaikkien luostarin aikaisten keramiikkalöytöjen joukossa se oli ainoa massatuotannosta erottuva löytö.³

Pohjoissiiven itäinen kellari

Myös pohjoissiiven itäisessä kellaritilassa (003), ns. kellarikappelissa eli kryptassa, tutkittiin monta seinissä näkyvää epäsäännöllisyyttä kaivamalla asianmukaiseen paikkaan kuopat. Kuten länsikellareista saatiin täältäkin kiinnostavaa rakennushistoriallista tietoa, joka muuttaa olennaisesti tähänastista käsitystä pohjoissiiven muodostumisesta. Useasta eteläseinän viereen kaivetusta kuopasta paljastui seinän alta epätavallinen perustusporras. Kun läntisissä tiloissa pohjoissiiven pihanpuoleisen ulkoseinän kivijalassa on porras, jolla on seinän kanssa rinnakkainen, liki puoli metriä ulkoneva reuna, niin täällä kivijalka sijaitsee seinän suhteen huomattavasti vinossa. Kryptan eteläseinän itäpäässä se ulkonee vain 15 cm, mutta länsipäässä, vain 10 metrin etäisyydellä, liki 60 cm. Löydetyn vinottaisen kivijalan kanssa ovat sopusoinnussa tilan luoteiskulmassa eli klausuurin ulkokulmassa olevat kivijalan portaat. Pohjoisseinän kivijalan porras kulkee eteläseinän portaan kanssa rinnakkain pohjoisseinän alapuolelle ja sen itäinen pää ulottuu osittain tilan sisälle. Kryptan itäseinän alaosaan näkyvät laajat uudelleenmuurauksen jäljet, ikään kuin olisi yritetty sitoa kömpelösti aikaisempia perustuksia ylempään seinäosuuteen. Koilliskulman kivijalan porras on myös erittäin korkea: liki puoli metriä korkeampi kuin tilan pilarin alusta, johon aikoinaan ilmeisesti tukeutui holvin ja pilarin muurauksen aikainen lattia. Korkeusero viittaa siihen, että kivijalan portaita muurattaessa ei pilariin tukeutuvaa holvikattoa ollut vielä suunnitelmassa.

² Sen lisäksi vielä yksi siegburgilaisen kivisavikeraamisen kannun sirpale noin 1400-luvulta.

³ Ks. tarkemmin Villu Kadakan ja Riikka Väisänenin artikkelia tässä kokoelmassa, kuva 6.

6

7

8

9

Krüpti vundamendi ja seinte kirjeldatud vastuolusid on võimalik seletada kahel viisil: 1) krüpti vundamendi ja seinte ladumise vahepeal muudeti ehituskava – korrigeeriti müüride sihti, samuti kavandatava keldripõranda kõrgust; 2) krüpti vundamendi näol on tegemist põhjatiivast varasema, lammutatud ehitise jäänusega. Esimese, ehituskava muutmise variandi puhul pidi algselt kavas olema palju väiksem ehitise kui hiljem püstitatud põhjatiiv, sest viltune vundament paikneb vaid kelderkabeli seinte all – põhjatiiva keskmises keldris (002) paljandusid šurfides seintega paralleelsed vundamendiastmed. Kirikutiiva hoovipoolne sein on keldrikorruse ja kiriku alaosa vahemikus teadaolevalt laotud sirgelt ja ühekorraga – puuduvad märgid, et krüpti sein oleks laotud varem kui näiteks läänepoolsed keldrid. Kelderkabeli välisseina põhjaküljele kaevatud šurfis seinas suhtes viltust vundamenti ei paljandunud – ilmselt oli viltune vundament õhem kui hiljem püstitatud klausuuri välissein. Peale selle on kelderkabeli lõuna- ja põhjaseinas paljanduvate viltuste vundamendiastmete ülapiind eri kohtades eri kõrgusega ja kohati murtud, mitte laotud, seetõttu on tõenäolisem, et pigem kohandati varasema ehitise jäänused uue klausuuri põhjatiiva kelderkabeli vundamendiks, kui et korrigeeriti hoone orientatsiooni pärast osa vundamendi valmimist. Kui suur ja mis ehitise algselt krüpti kohal asus, on väga raske hinnata, kuna

Joonis 6. Kelderkabeli (003) edelanurk koos hooviseinast (vasakul) ja vaheseinast (paremal) eenduva vundamendiga (foto: Villu Kadakas).

Joonis 7. Ümberladumise jäljed kelderkabeli (003) idaseina keskosas; šurfis rusu (foto: Villu Kadakas).

Joonis 8. Kelderkabeli (003) kirdenurk, ülal eenduv vundamendiaste (foto: Villu Kadakas).

Joonis 9. Eenduv murtud pinnaga vundament kelderkabeli (003) lõunaseinas (foto: Villu Kadakas).

Nämä kryptan perustusten ja seinien ristiriidat voidaan selittää kahdella tavalla: 1) kryptan perustusten ja seinien muurauksen välisenä aikana muutettiin rakennussuunnitelmaa eli oikaistiin muurien suuntaa sekä suunnitteilla olevan kellarin lattian korkeutta; 2) kryptan perustukset ovat pohjoissiipeä vanhemman, puretun rakennuksen jäänteitä. Ensimmäisen eli rakennussuunnitelman muutoksen tapauksessa alun perin suunnitellun rakennuksen oli oltava paljon myöhemmin rakennettua pohjoissiipeä pienempi, koska vinottainen kivijalka sijaitsee vain kellarikappelin seinien alla. Pohjoissiiven keskimäisessä kellarissa (002) kuopista paljastuivat seinien kanssa rinnakkaiset kivijalan portaat. Kirkkosiiven pihan puoleinen seinä on kellarikoroksen ja kirkon alaosan välillä tietysti muurattu suorana ja kerralla. Ei ole merkkejä siitä, että kryptan seinä olisi muurattu aiemmin kuin esimerkiksi läntiset kellarit. Kellarikappelin ulkoseinän pohjoissivulle kaivetusta kuopasta ei paljastunut seinän suhteen vinottaista kivijalkaa: vinottainen kivijalka saattoi olla myöhemmin pystytettyä klausuurin ulkoseinää ohuempi. Sitä paitsi kellarikappelin etelä- ja pohjoisseinässä paljastuvien vinottaisten kivijalan portaiden yläpinta on eri paikoissa eri korkuinen ja paikoittain murrettu, ei muurattu. On todennäköisempää, että aikaisemman rakennuksen jäännökset sovitettiin uuden klausuurin pohjoissiiven kellarikappelin kivijalaksi kuin että rakennuksen suuntaa oikaistiin sen jälkeen, kun osa perustuksista oli valmistunut. On erittäin vaikeaa arvioida, mikä ja miten suuri rakennus sijaitsi alun perin kryptan paikalla. Klausuuria aikaisemman,

Kuva 6. Kellarikappelin (003) lounaiskulma pihaseinästä (vasemmalla) ja väliseinästä (oikealla) ulkonevien perustusten kanssa (kuva: Villu Kadakas).

Kuva 7. Uudelleenmuurauksen jälkiä kellarikappelin (003) itäseinän keskosassa; aukossa sortuneita kiviä (kuva: Villu Kadakas).

Kuva 8. Kellarikappelin (003) koilliskulma, ylhäällä kivijalan ulkoneva porras (kuva: Villu Kadakas).

Kuva 9. Ulkoneva, murrettu pintainen kivijalka kellarikappelin (003) eteläseinässä (kuva: Villu Kadakas).

1300-luvun luostarin rakennuskannan jäännöksiä on maanpinnan yläpuolella säilynyt erittäin vähän, ja maanalainen osa on oikeastaan tutkimatta.

Kellarikappelin historiallinen lattia on hävinnyt kauan sitten. Kaivauksissa selvisi, että täällä koko maaperä on joskus sotkettu suurelta osin. Kaikista kuopista saatiin monenlaisia 1600–1800-luvun löytöjä ja syvältä koilliskulman aukosta jopa 1900-luvun tehdasteoista teräslankaa. Myöhempinen roskien seassa kellarikappelin maaperässä lepäsi kymmeniä lasitettujen keraamisten lattialaattojen sirpaleita. Niitä on kolmen värisiä: keltaisia, vihreitä ja punaruskeita.⁴ Oletettavasti ne ovat suurelta osin peräisin neliön muotoisista laatoista. Koska sirpaleita oli maaperässä erittäin paljon ja kyseessä on yksi luostarin näyttävimmistä tiloista, lasitetuilla keraamisilla laatoilla päällystetty lattia sijaitse todennäköisesti juuri täällä, kellarikappelissa.

Kirkkosiiven ajoituksesta

Kirkkosiipeä koskevat myös parin sen ulkopuolelle, sisä- ja pohjoisetupihalle, välittömästi seinän viereen kaivetun kuopan tuottamat tulokset. Selvisi, että sekä klausuurin sisä- että ulkopuolelle kaivettiin kivijalkaa rakennettaessa noin metrin verran leveämpi oja, joka kivijalan valmistuttua täytettiin osittain samasta paikasta nostetulla aikaisemmalta kulttuurikerroksella. Tämä täytemaa sisälsi myös yksittäisiä löydöksiä, jotka alun perin sijaitsivat ilmeisesti aikaisemmassa kulttuurikerroksessa. Löydöskontekstin mukaan on selvää, että ne eivät voineet missään tapauksessa joutua kivijalkaojan ojan täytön jälkeen, vaan ne joutuivat sinne välittömästi kirkkosiiven kivijalan muurauksen jälkeen. Kyseessä on poikkeuksetta siegburgilaista alkuperää olevien kivisavikeraamisten kannujen ja pikarien sirpaleita, jotka alustavan arviomukaan ovat peräisin suhteellisen lyhyeltä ajankajalta, suunnilleen 1300-luvun jälkipuoliskolta. Vain 1400-lukuun liittyvä löydösaineisto puuttuu.

⁴ Ks. tarkemmin Villu Kadakas ja Riikka Väisänen artikkelit tässä kokoelmassa, kuva 14.

klausuurist varasema, 14. sajandi kloostrihoonestuse jäänuseid on maa peal säilinud väga vähe ning maa-alune osa on sisuliselt uurimata.

Kelderikabeli ajalooline põrand on ammu hävinud. Kaevamistel selgus, et siin on kogu pinnas millalgi suures osas segi pööratud. Kõigist šurfidest saadi mitmesuguseid 17.–19. sajandi leide ning sügavalt kirdenurga šurfist isegi 20. sajandi tööstuslikku traati. Koos hilisema prahiga vedeles kelderikabeli pinnases kümneid glasuurkeraamiste põrandaplaatide kilde. Neid on kolme tooni – kollased, roheli- sed ja punakaspruunid.⁴ Arvatavasti pärinevad need suures osas ruudukujulistest plaatidest. Kuna neid oli pinnases väga palju ning et tegemist on ühe esinduslikuma kloostriruumiga, asus glasuurkeraamiline põrand tõenäoliselt just siin, kelderikabelis.

Kirikutiiva dateeringust

Kirikutiiva puudutavad otseselt ka paari sellest väljapoole, sise- ja põhja-eeshoovi vahetult seinä äärde kaevatud šurfi tulemused. Selgus, et nii sees- kui ka väljaspool klausuuri kaevati vundamendi rajamisel umbes meetri võrra laiem kraav, mis vundamendi valmimise järel täideti osaliselt samast kohast välja tõstetud varasema kultuurkihiga. See täitematerjal sisaldab ka üksikuid leide, mis algselt paiknesid ilmselt varasemas kultuurkihis. Leiukonteksti järgi on üsna selge, et need ei saanud mingil juhul vundamendikraavi sattuda pärast kraavi täitmist, vaid jõudsid sinna vahetult pärast kirikutiiva vundamendi ladumist. Tegemist on eranditult Siegburgi päritolu kivikeraamiste kannude ja peekrite kildudega, mis esialgsel hinnangul pärinevad suhteliselt lühikesest ajavahemikust – umbkaudu 14. sajandi teisest poolest. Ainult 15. sajandiga seostatav

⁴ Vt lähemalt Villu Kadakas ja Riikka Väisänen artiklit siinses kogumikus, joonis 14.

Joonis 10. Šurf sisehoovis kirikuseina ääres. Kiriku vundamendi kõrval ligi meetri laiune vundamendikraavi sissekaeve. Paremalt looduslik roostepruun liiv ja must elutegevuskiht selle peal (foto: Villu Kadakas).

Kuva 10. Kuoppa sisäpihalla kirkon seinän vieressä. Kirkon kivijalan vieressä lähes metrin levyinen perustusojan alkukaivanto. Oikealla ruosteeneruskeaa luonnonhiekkaa ja sen yläpuolella musta humuskerros (kuva: Villu Kadakas).

Joonis 11. Šurf põhja-eeshoovis kirikuseina ääres. Vundamendi maa-alune osa on kaheastmeline. Alumise astme kõrval on ligi meetri laiune vundamendikraav ning sellest vasakul puutumata must kultuurikiht loodusliku roostepruuni liiva peal (foto: Villu Kadakas).

Kuva 11. Kuoppa pohjoisella etupihalla kirkon seinän vieressä. Kivijalan maanalainen osa on kaksiportainen. Alemman portaan vieressä on noin metrin levyinen perustusojan ja sen vasemalla puolella koskematon musta kulttuurikerros ruosteeneruskean luonnonhiekan yläpuolella (kuva: Villu Kadakas).

Näiden kannujen ja pikarien täytyi särkyä ja joutua sirpaleina kulttuurikerrokseen jo ennen ojan kaivamista ja kirkon perustusten rakentamista. Villem Raamin viimeisen konseptin mukaan rakennettiin jo ennen Yrjön yön kapinaa kaikkien neljän rakennussiiven puolikellarikerroksen seinämuuristo ja ulkoisen seinämuurin alempi vyöhyke, joka ulottui kirkkosiivessä ikkunakaarien tasoon asti.⁵ Vuosien 2010 ja 2011 tutkimustulosten nojalla voidaan sulkea pois väite, että kirkon perustukset ja koko edellä kuvailtu muuristo on rakennettu ennen Yrjön yön kapinaa. Pikemminkin kirkon perustukset rakennettiin 1300-luvun loppuneljänneksellä. Se on sopusoinnussa Kaur Altoon jo ennen vuosien 2010 ja 2011 kenttätutkimuksia ilmaisevan mielipiteen kanssa, ettei kirkkosiivessä eikä luostarin muissaakaan siivissä ole yhtään rakennetta, joka voitaisiin ajoittaa varmasti 1400-lukua aikaisemmaksi.⁶

Itäsiiven kellarit

Itäsiiven kolmen kuopan tavoitteena oli saada selville tilojen alkuperäinen lattiataso. Muilta osin ne tarjosivat vain vähän uutta ja mielenkiintoista. Kaikkien kolmen tilan lattiat on nykyään päällystetty n. 20 × 21 × 6 cm:n kokoisilla lasittamattomilla punaisilla laatoilla. On mahdollista, että nämäkin laatat ovat peräisin luostarin ajalta, mutta lattia kokonaisuutena on kartanon aikainen, koska paikoittain on laattojen väliin asennettu myös tavallisia, pienikokoisia uuden ajan rakennustiiliä. Lattiapäällysteet on asennettu monen eri puulattian jäänteiden ja roskakerroksen päälle, joten lattiataso on noussut kymmeniä senttimetrejä alkuperäiseen nähden. Sakariston alapuolisen tilan (004) koilliskulman kuopassa näkyvät sidekivet, jotka on jätetty itäsiiven ulkoseinään ennen kirkkosiiven eteläseinän pystyttämistä. Tämä osoittaa, että kirkon eteläseinä suunniteltiin lähes samaan paikkaan jo itäsiiven ulkomuurin rakentamisen aikana, mutta pystytettiin

⁵ Raam 1988, 64; Raam 1997, 43–44.

⁶ Altoon 2009, 23.

leiumaterjal puudub. Need kannud ja peekrid pidid purunenud ja kildudena kultuurkihti sattunud olema juba enne kraavi kaavamist ja kiriku vundamendi rajamist. Villem Raami viimase kontseptsiooni järgi rajati kõigi nelja hoonetiiva poolkelderkoruse seinämüüristik ja välise seinämüüri alumine tsoon, mis küündis kirikutiivas aknaarte tasandini, juba enne Jüriöö ülestõusu.⁵ 2010.–2011. aasta uuringute tulemustele toetudes saab nüüd väita, et kiriku vundamendi ja kogu eespool kirjeldatud müüristiku rajamine enne Jüriöö ülestõusu on välistatud. Pigem rajati kiriku vundament 14. sajandi neljandal veerandil. See on kooskõlas juba enne 2010.–2011. aasta väliuuringuid Kaur Altoa sõnastatud arvamusel, et ei kirikutiivas ega ka teistes kloostriiibades ole ühtki ehitussõlme, mida võiks kindlalt dateerida 15. sajandist varasemaks.⁶

Idatiiva keldrid

Idatiiva kolme šurfi eesmärk oli kindlaks teha ruumide algne põrandatasand. Selle kõrval pakkusid need vähe uut ja huvitavat. Kõigi kolme ruumi põrand on praegu kaetud u 20 × 21 × 6 cm suuruste glasuurimata punaste põrandaplaatidega. Võimalik, et ka need glasuurimata põrandaplaadid pärinevad kloostri ajast, kuid põrand tervikuna on mõisa-aegne, sest kohati on vahele laotud ka tavalisi, väikesformaadilisi uusaegseid ehitustelliseid. Põrandad on laotud mitme puitpõranda jäänustele ja prahikihile, mistõttu on põrandatase tõusnud algsega võrreldes mitukümmend sentimeetrit. Käärkambri aluse ruumi (004) kirdenurga šurfis on näha idatiiva välisseina sisse enne kirikutiiva lõunaseina püstitamist jäetud sidekivid. See näitab, et kiriku lõunasein kavandati umbes samasse kohta juba idatiiva välismüüri ehitamise ajal, kuid püstitati

⁵ Raam 1988, 64; Raam 1997, 43–44.

⁶ Altoon 2009, 23.

mõnekümne sentimeetri võrra põhja poole, mistõttu on keldriruumi nurgas näha eenduvad sidekivid. Keraamilise põranda alt leiti täiesti terve, Aacheni lähedal Raerenis ajavahemikus u 1575–1625 valmistatud salvitops.⁷

Joonis 12. Ruudukujulistest tellisplaatidest põrand idatiiva keskmises keldris (005) (foto: Anneli Kalm).

Kuva 12. Neliõn muotoisilla tiililaatoilla päällystetty lattia itäsiiven keskikellarissa (005) (kuva: Anneli Kalm).

Joonis 13. Käärkambri aluse keldri (004) kirdenurk. Paremal klausuuri idapoolsest välismüürist välja ulatuvad sidekivid, mis on laotud müüriiga samal ajal. Kirikutiiva lõunasein (vasakul) ei järgi algset kava (foto: Villu Kadakas).

Kuva 13. Sakariston alapuoletta olevan kellarin (004) koilliskulma. Oikealla klausuurin itäisestä ulkomuurista ulkonevat sidekivet, jotka on asennettu samanaikaisesti muurin kanssa. Kirkkosiiven eteläseinä (vasemmalla) ei noudata alkuperäistä suunnitelmaa (kuva: Villu Kadakas).

⁷ Vt lähemalt Villu Kadaka ja Riikka Väisänen artiklit siinses kogumikus, joonis 8.

muutaman kymmenen senttimetrin verran pohjoiseen, joten kellaritilan kulmassa näkyvät ulkonevat sidekivet. Keraamisen lattian alta löydettiin täysin ehjä, Aachenin lähellä Raerenissa noin vuosien 1575 ja 1625 välisenä aikana valmistettu voidipurkki.⁷

⁷ Ks. tarkemmin Villu Kadakas ja Riikka Väisänen artikkelia tässä kokoelmassa, kuva 8.

Eteläsiiven itäosa

Itäsiiven eteläinen kellaritila (006) kuului alun perin pikemminkin eteläsiiven yhteyteen, koska luostarin aikana sinne pääsi vain suuren osan eteläsiiven kellarikerroksesta käsittäneen salin kautta (käsitti nykyisiä tiloja 007 ja 008). Pienen tilan pohjoisseinässä oleva oviaukko on todennäköisesti puhkaistu uutena aikana. Jossain vaiheessa uutena aikana eteläsiiven kellarisalin kaksi läntistä holvia sortuivat, joten itäholvin alainen osa on erotettu toissijaisella väliseinällä erilliseksi tilaksi. Parikymmentä senttimetriä keskiaikaisen lattiason yläpuolella on säilynyt samanlainen kartanon aikainen tiililattia kuin itäsiiven kellareissakin. Kellarisalin kaksi läntistä traveeta täyttyivät ilmeisesti jo kartanon aikana sortuneella aineksella eivätkä olleet käytössä. Valtaosa sortuneesta aineksesta poistettiin täältä kymmenisen vuotta sitten, mutta sitä on entisen lattiason päällä edelleen liki metrin paksuinen kerros. Olenaisena uutena tietona täsmennettiin näiden kahden tilan alkuperäisen sisäänkäynnin muoto. Ison kellarisalin alkuperäinen sisäänkäynti sijaitsi hypokaustiunin vieressä länsiseinän pohjoisosassa, ja se on muurattu kiinni. Pihan puolella sijaitsivat vain ikkunat, joista toisen kautta pääsee nykyään sisään. Sekä entisen ulko-oven aukkoa että kellarisalin ja itäsiiven eteläisen tilan välistä oviaukkoa tutkittiin kaivamalla kuoppia. Miellyttävänä yllätyksenä löydettiin molemmissa tapauksissa kivistä veistetyt portaalialustan kivet oikeilta paikoiltaan, mikä todistaa oviaukkojen luostarin aikaisen alkuperän ja sallii aukkojen täydellisen rekonstruoinnin. Molemmat portaalit ovat kooltaan ja muodoltaan samantaisia: niiden reunaan koristi omaperäinen, hieman kovera fasetti. Eteläsiiven kellarisalin seinissä näkyy useita detaljeja, jotka viittaavat tilan alkuperäisen muodon tai rakennussuunnitelman muuttamiseen. Holvit eivät ilmeisesti kuuluneet tilan alkuperäiseen muotoon. Myöhempanä lisäyksenä on pidettävä myös hypokaustiunia, jolla on suljettu yksi ikkuna-aukko. Kellarisalin ja koko eteläsiiven rakennusteknisen muodostumisen tarkempi analyysi odottaa vielä aikaansa.

Lõunatiiva idaosa

Idatiiva lõunapoolne keldriruum (006) kuulus algselt pigem lõunatiiva juurde, sest kloostri ajal pääses sinna vaid suurt osa lõunatiiva keldrikorrusest hõlmanud saali (hõlmas praeguseid ruume 007 ja 008) kaudu – ukseava väikse ruumi põhjaseinas on tõenäoliselt uusaegne läbimurre. Millalgi uusajal varises lõunatiiva keldrisaali kaks läänepoolset võlvi, mistõttu on idavõlvi alune osa eraldatud sekundaarse vaheseinaga omaette ruumiks. Siin on keskaegsest põrandatasandist paarikümne sentimeetri võrra kõrgemal säilinud samasugune mõisaegne telliskividest põrand nagu idatiiva keldrites. Keldrisaali kaks läänepoolset võlvikut täitusid ilmselt juba mõisa ajal varingurusuga ega olnud kasutuses. Suurem rusu eemaldati siit kümme aastat tagasi, kuid seda on kunagise põrandatasandi peal veel ligikaudu meetri jagu. Olulise uue infona täpsustati nende kahe ruumi algse sissepääsu kujundus. Suure keldrisaali algne sissepääs paiknes hüpokaustahju kõrval lääneseina põhjaosas, mis on praegu kinni müüritud. Hoovi pool paiknesid vaid aknad, millest ühe kaudu pääseb praegu sisse. Nii kunagise välisukse ava kui ka keldrisaali ja idatiiva lõunapoolse ruumi vahelist ukseava uuriti šurfidega. Meeldiva üllatusena leiti mõlemal juhul raidkivist portaalibaasi kivid oma õigelt kohalt, mis kinnitab ukseavade kloostri-aegset päritolu ning võimaldab avade asukoha täielikult rekonstrueerida. Mõlemad portaalid olid ühesuguse suuruse ja kujundusega – nende serva kaunistas omapärane kergelt nõgus faas. Lõunatiiva keldrisaali seintes on näha mitmeid detaile, mis osutavad ruumi algse kujunduse või ehituskava muutmisele. Ilmselt ei kuulunud võlvid ruumi algse kujunduse juurde ning hilisemaks elemendiks tuleb pidada ka hüpokaustahju, millega on suletud üks akna-ava. Keldrisaali ja kogu lõunatiiva ehitusliku kujunemise lähem analüüs seisab alles ees.

Joonis 14. Lõunatiiva keldrisaali (008) kirdenurk. Sajandeid tagasi purunenud võlve toestab kahe võlviku vahele laotud vahesein (paremal)
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 14. Eteläsiiven kellarisalin (008) koilliskulma. Vuosisatoja sitten hajonneita holveja tukee kahden traveen väliin muurattu väliseinä (oikealla)
(kuva: Villu Kadakas).

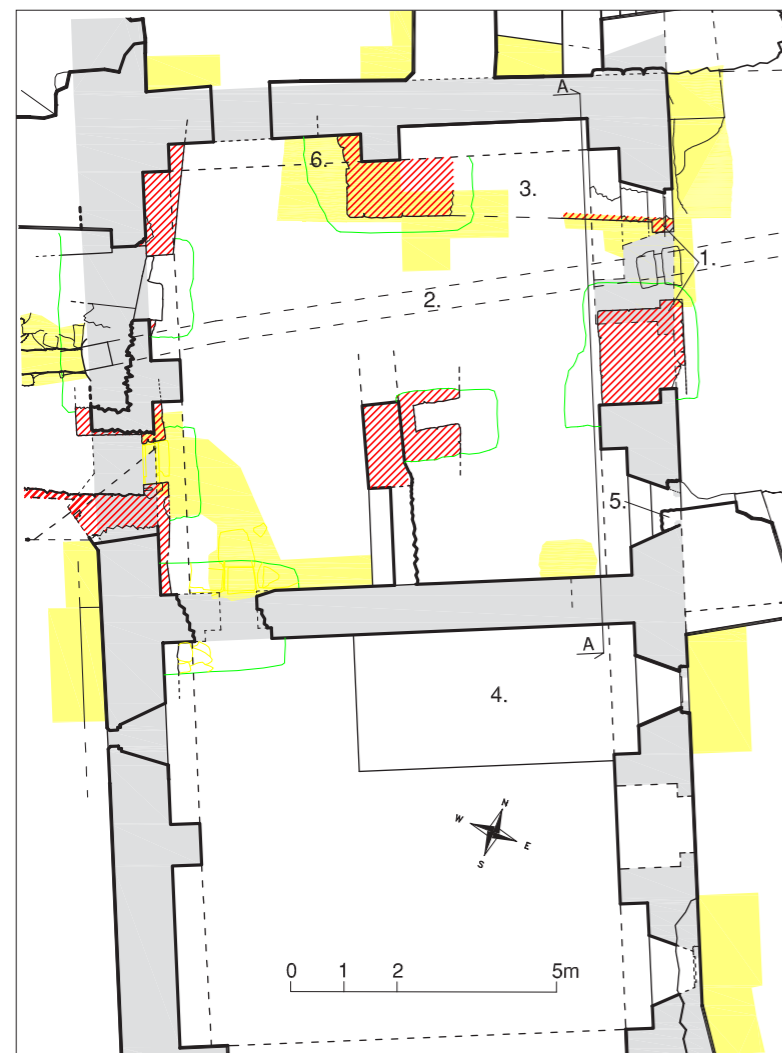
Joonis 15. Portaali jäänused keldriruumide 006 ja 007 vahel
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 15. Portaalin jäännökset kellaritilojen 006 ja 007 välillä
(kuva: Villu Kadakas).

Eteläsiiven länsiosa

Eteläsiiven länsiosan rakennushistoria on koko klausuurin mutkikkaimpia ja merkittävimpä. Täällä olevaa klausuuria etelään ulottuvaa, kahdesta samanmuotoisesta tilasta (010 ja 011) koostuvaa kokonaisuutta, ns. kaarinisella varustettua rakennusta, on pidetty pitkään jo 1200-luvulla eli ennen luostarin rakentamista pystytettynä kappelina.⁸

- ▨ ruumi 010 all paiknevata keldrite müürid tila 010 alla sijaitsevien kallarien muurit
- 2003. a kaevatud šurfide piirid vuonna 2003 kaivattujen kuoppien rajat
- ▬ klausuurist varasema ehitise müürid klausuuria aikasemman rakennuksen muurit

- 2010.–2011. a kaevatud šurfid vuosina 2010 ja 2011 kaivattujen kuoppien paikat
- 017 ruumide numbrid tilojen numerot

Lõunatiiva lääneosa

Lõunatiiva lääneosa ehistuslugu on kogu klausuuri üks keerulisemaid ja olulisemaid. Siinset klausuurist lõuna poole ulatuvad, kahest ühesuguse kujundusega ruumist (010 ja 011) koosnev kompleks, nn kaarniõsidega hoonet, on pikka aega peetud juba 13. sajandil, st enne kloostri ehitamist püstitatud kabeliks.⁸

Joonis 16.

- Kaarniõsidega hoone (010 ja 011) plaan. Lõige A-A (joonis 23) asend (joonis: Villu Kadakas).
- 1 - avastatud portaal
 - 2 - veerenn
 - 3 - 1962. aastal lammutatud leivaahju asukoht
 - 4 - hüpokaustahi
 - 5 - lõunatiiva välisseina ehitamisel suletud aknaava
 - 6 - 2011. aastal leitud ahju jäänused

Kuva 16.

- Kaarinisega varustatud rakennuksen (010 ja 011) pohjapiirros. A-A-leikkauksen (kuva 23) sijainti (piirros: Villu Kadakas).
- 1 - löydetty portaal
 - 2 - vesikouru
 - 3 - vuonna 1962 puretun leivinuunin sijainti
 - 4 - hypokaustiuni
 - 5 - eteläsiiven ulkoseinää rakennettaessa suljettu ikkuna-aukko
 - 6 - vuonna 2011 löydetyn uunin jäänteet.

⁸ Raam 1958, 6; Raam 1988, 53.

⁸ Raam 1958, 6; Raam 1988, 53.

Ent Kaur Alttoa kahtles selles juba 1995. aastal peetud ettekandes.⁹ 2003. aastal kaevatud paari šurfi tulemuste põhjal sai see kahtlus kinnitust ning ühtlasi osutasid mitmed detailid, et tegemist ei ole kuigi varase ehitusosaga.¹⁰ Tookordsetest šurfidest avastati ruumi algsest põrandatasemest, mida markeerivad suurte ümarkaarsete seinaniõside põhjad, sügavamal seinte alt müürid, mida peeti kaarniõsidega ruumi püstitamise ajaks juba lammutatud ehitise müürideks.

Selle seisukoha põhjendamisel oli keskne roll ruumide 009 ja 010 vaheseina alt avastatud raidkivist portaalil, mida on väga raske sobitada arvamusega, et sellest kõrgemal paiknev kaarniõsidega hoone on kloostri kõige varasem ehitis. 2010.–2011. aastal avati see portaal mitmes šurfis. Leiti ka portaali teine, põhjapoolne raidkivist piit ning šurf süvendati kunagise läveni.

Joonis 17.

- Raidkiviportaal lõunatiivas ruumide 009 ja 010 vahel. Läbi ukseava kulgeb paeplaatidega kaetud ja munakivipõrandaga ümbritsetud veekanal (foto: Villu Kadakas).

Kuva 17.

- Veistetty kiviportaal eteläsiivessä tilojen 009 ja 010 välillä. Oviaukon kautta kulkee kalkkivilaattojen peittämä ja mukulakivilattian ympäröimä vesikanava (kuva: Villu Kadakas).

Kuitenkin Kaur Alttoa suhtautui siihen epäillen jo vuonna 1995 pitämässään esitelmässä.⁹ Vuonna 2003 kaivattujen kuoppien tulokset tukivat tätä epäilyä. Myös monet yksityiskohdat osoittivat, ettei kyseessä olekaan kovin vanha rakennusosa.¹⁰ Tuolloisista kuopista löydettiin seinien alta – tilan alkuperäistä, isojen pyörökaaristen seinänissien pohjien osoittamaa lattiatasoa alemmaa – muurit, joita pidettiin ennen kaarinisella varustetun tilan rakennusaikaa puretun rakennuksen muureina.

Tämän käsityksen perustelussa keskeinen rooli oli tilojen 009 ja 010 väliseinän alta löydettyllä veistetyllä kiviportaalilla, jota on erittäin vaikea sovittaa yhteen sen mielipiteen kanssa, että portaalialue ylempana sijaitseva kaarinissirakennus olisi luostarin varhaisin rakennus. Vuosina 2010–2011 tämä portaalialue avattiin monessa kuopassa. Löydettiin myös portaalin toinen eli pohjoinen veistetty kivikamana, ja kuoppa syvennettiin entiseen kynnykseen asti. Selvisi, että kynnyks

⁹ Alttoa 2001, 15.

¹⁰ Kadakas 2005, 165–166.

⁹ Alttoa 2001, 15.

¹⁰ Kadakas 2005, 165–166.

on hävinnyt ja sen sijalle on rakennettu myöhemmin oviaukon kautta kulkeva n. 40 cm leveä vesikouru. Kourussa on litteistä kalkkikivistä muuratut seinät sekä isot katelaatat, ja se kallistuu länteen päin. Kourun molemmilta puolilta löydettiin samaan aikaan ajoittuvan mukulakiveyksen jäännöksiä. Kuoppa oli kiveykseen asti täynnä raunioainesta, josta saatujen löydösten mukaan se kerrostui 1600-luvulla, ehkä myöhemminkin. Myös tilan 010 kuopista paljastui samanlaista raunioainesta, jossa oli Liivinmaan sodan aikaisia tykin- ja kiväärinkuulia. Tästä voidaan päätellä, että kaarinissirakennuksen 010 alla sijaitsevat vähintään Liivinmaan sotaan asti vielä yksi kellaritila, josta ei tiedetty ennen mitään.¹¹

Tätä alemmaa tilaa (tai tiloja) käytettiin myöhemmin mutkikkaan muotoisena ja monella välisellä varustettuna lämmityskeskuksena, koska sieltä löydettiin monen uunin jäänteitä. Osa niistä saattoi olla myös teollisia uuneja, esim. leivinuuni. Tilan koilliskulmassa tavoitettiin suuri pyöreä leivinuuni, joka sijaitsevat länsiristikäytävän eteläpään yläpuolella ja purettiin kokonaan 1950-luvun restaurointitöiden aikana.¹² Toinen tulisija löydettiin vuoden 2003 kaivauksissa keskellä tilaa olleesta kuopasta.¹³ Kesällä 2011 erään tulisijan jäännökset löytyivät myös tilan luoteiskulmasta. Vuonna 1968 tilan 011 luoteiskulmasta löydetyn hypokaustiunin¹⁴ päällä olivat tuolloin vielä säilyneet pyöreillä rei'illä varustetut laatat, joita kesällä 2010 ei kasviston poiston jälkeen enää löydetty. Sitä vastoin todettiin, että uunissa oli poikkeuksellisesti kaksi tulipesää,¹⁵ joita lämmitettiin ilmeisesti pohjoiseen päin sijainneen tilan 010 alapuolisesta kellarista käsin. Kellarin lattian alla mukulakivilattiassa kulkeva vesikanava on todennäköisesti sama, joka jatkuu läntisessä naapuritilassa (016). Alemmasta kellarista oli oviaukkojen kautta yhteys

¹¹ Kyseessä on itse asiassa puolikerros, koska kaarinissitilaa 010 on tähän asti pidetty kellarikerroksen tilana, vaikka sen lattia-taso sijaitseekin lähes metrin verran klausuurin muita kellareita ylempänä.

¹² Raam 1963, 19–22.

¹³ Kadakas 2005, 165.

¹⁴ Raam 1969, 27.

¹⁵ Samanlainen harvinainen kahdella tulipesällä varustettu hypokaustiunni löydettiin vuoden 2010 kaivauksissa myös Tallinnan suurkillan talon kellarista, ks. Sarv 2011, 190.

Selgus, et lävepakk on hävinud, selle asemele on hiljem rajatud läbi ukseava kulgev lapiti paekividest seinte ja suurte kateplaatilega u 40 cm laiune veerenn, kaldega lääne suunas. Kahelt poolt renni leiti selle kaasaegse munakivisillutise jäänused. Kuni sillutiseni lasus šurfis rusupinnas, millest saadud leidude põhjal ladestus see 17. sajandil, võib olla isegi hiljem. Ka ruumi 010 šurfides paljandus sarnane rusupinnas Liivi sõja aegsete suurtüki- ja püssikuulidega. Sellest võib järeldada, et kaarniššidega ruumi 010 all paiknes kuni vähemalt Liivi sõjani veel üks keldriruum, millest seni ei olnud midagi teada.¹¹

See alumine ruum (või ruumid) oli hiljem kasutuses keerulise kuju ja mitme vaheseinaga küttesõlmene, sest siit leiti mitme ahju jäänu-seid. Osa neist võisid olla ka tootmisahjud, nt leivaahi. Ruumi kirdenurgas pääses ligi suurele ümmargusele küpsetusahjule, mis paiknes lääneristikäigu lõunaotsa kohal ning lammutati täielikult 1950. aastate restaureerimistöde käigus.¹² Üks kolle leiti 2003. aasta kaevamisel šurfist ruumi keskel.¹³ 2011. aasta suvel leiti ühe kolde jäänused ka ruumi loodenurgast. 1968. aastal ruumi 011 loodenurgast avastatud hüpokaustahju¹⁴ peal olid tookord veel säilinud ümmarguste avadega plaadid, mida 2010. aasta suvel pärast taimestikku eemaldamist enam ei leitud. Seevastu tuvastati, et ahjul oli erandlikult kaks kambrit,¹⁵ mida köeti ilmselt samuti põhja pool asuva ruumi 010 alusest keldrist. Keldri põrandal all munakivipõrandas kulgev veekanal on ilmselt sama, mis jätkub läänepoolses naaberruumis (016). Alumine kelder oli ukseavade abil ühendatud lääne- ja idapoolse

¹¹ Tegemist on sisuliselt poolkorrusega, sest kaarniššidega ruumi 010 on seni loetud keldrikorruse ruumiks, kuigi selle põrandatase paiknes ligi meetri võrra ülejäänud klausuuri keldritest kõrgemal.

¹² Raam 1963, 19–22.

¹³ Kadakas 2005, 165.

¹⁴ Raam 1969, 27.

¹⁵ Sarnane haruldane kahe küttekambriga hüpokaustahi avastati 2010. aasta kaevamiste käigus ka Tallinna suurgil-di maja keldrist, vt Sarv 2011, 190.

naaberruumiga (016 ja 009) – ukseavad on täitunud rusuga, kuid neid pole kinni müüritud. Järelikult olid need ruumid samaaegselt kasutuses ning ilmselt täideti need ka rusuga samal ajal.

Joonis 18. Leivaahju jäänused enne lammutamist ja samal kohal paiknenud müüride restaureerimist 1962. aastal. Ülasosas lääneristikäigu jäänused ja sisehoov (foto: Villem Raam).

Kuva 18. Leivinuunin jäännökset ennen purkua ja samassa paikassa sijainneiden muurien restaurointia vuonna 1962. Yläosassa läntisen ristikäytävän jäännöksiä ja sisäpiha (kuva: Villem Raam).

Joonis 20. 1969. aastal välja kaevatud hüpokaustahi kaarniššidega hoone lõunapoolse ruumi (011) kirdenurgas. Vasakul all tahutud paeplaadid soojaõhuavadega (foto: Villem Raam).

Kuva 20. Vuonna 1969 esiin kaivettu hypokaustiunni kaarinisseillä varustetun rakennuksen etelätilan (011) koilliskulmassa. Alhaalla vasemmalla hakattuja kalkkivilaattoja, joissa lämminilmareikiä (kuva: Villem Raam).

läntiseen ja itäiseen naapuritilaan (016 ja 009): oviaukot ovat täynnä sortunutta ainesta, mutta niitä ei ole muurattu kiinni. Nämä tilat olivat siis käytössä samanaikaisesti ja ilmeisesti ne myös täytettiin sortuneella aineksella samaan aikaan.

Joonis 19. Kaarniššidega hoone ruumi 010 loodeosast leitud ahju jäänused (foto: Villu Kadakas).

Kuva 19. Kaarinisseillä varustetun rakennuksen 010 luoteisosasta löydetyn uunin jäänteet (kuva: Villu Kadakas).

Joonis 21. Reoveerenn ruumis 016
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 21. Jätevesikouru tilassa 016
(kuva: Villu Kadakas).

Joonis 22. Kaarniššidega hoone ruumi 010 edelaosa. Paremäl keldri ukseava kivipiidad, vasakul trepiastmed kinnimüüritud ukseava ees. Paremäl esiplaanil paistab pinnasest kivist suurtükikuul
(foto: Villu Kadakas).

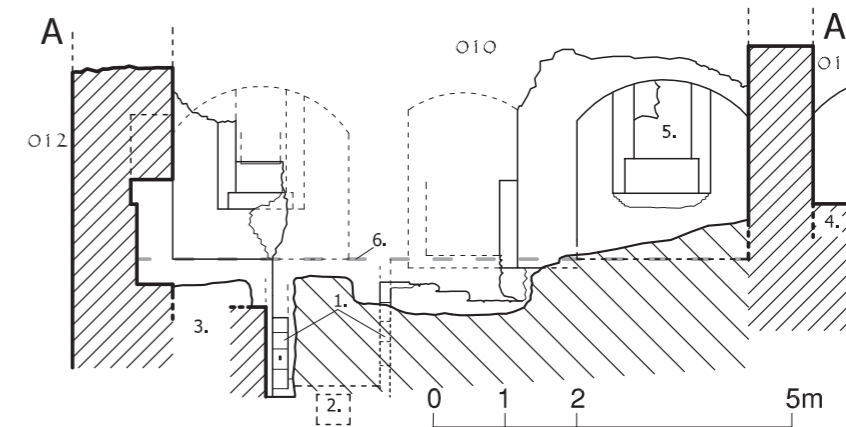
Kuva 22. Kaarinisseillä varustetun rakennuksen 040 lounaisosa. Oikealla kellarin oviaukon kiviset kamanat, vasemmalta portaita kiinni muuratun oviaukon edessä. Oikealla etualalla näkyy maassa kivinen tykinkuula
(kuva: Villu Kadakas).

Tämän alemman kellaritilan lattian korkeudesta saatiin ristiriitaista tietoa. Mainitun portaalin jäänteiden kohdalla noin 175 cm pitkä mies mahtuisi vaivoin seisomaan ylemmän, kaarinisseillä varustetun tilan 010 oletettavasti puisen lattiarakenteen alapuolelle, jos seisoi löydetyllä mukulakiveyksellä. Kellarin eteläkulmassa lattia

Selle alumise keldriruumi põranda kõrguse kohta saadi vastukäivat infot. Kirjeldatud portaali jäänuste juures, kui seista leitud munakivisillutise peal, mahuks ligi 175 cm pikkune mees vaevu seisma ülemise, kaarniššidega ruumi 010 oletatavasti puust põrandakonstruktsiooni alla. Keldri edelanurgas oli põrand isegi

üle poole meetri võrra kõrgem – seega ei oleks normaalse kõrgusega korrus isegi puitlae korral kaarniššidega ruumi 010 alla ära mahtunud.

oli jopa yli puoli metriä korkeammalla – näin ollen normaalikorkuinen kerros ei olisi puukaton tapauksessaakaan mahtunut kaarinissitilan 010 alapuolelle.

Joonis 23. Kaarniššidega hoone ruum 010. Lõige A-A vaatega ida suunas
(joonis: Villu Kadakas).

Selliste vastuolude seletamiseks on kaks võimalust:

1) kaarniššidega ruumi 010 all paikneva keldrikorruse müüride näol on tegemist enne ruumi 010 müüride ladumist lammutatud ehitise jäänustega, nagu arvati juba 2003. aasta välitööde järel. Samal ajal peaks olema lades tunud ka ruumi 010 põranda alune täiterusu. Kuna kaarniššidega ruumi põranda kõrgusest sügavamal lasuv rusu on alles Liivi sõja aegne või hilisem, peab seda olema ka kogu kaarniššidega hoone (koos lõuna pool kloostrist välja ulatava ruumiga 011).

2) Kaarniššidega ruumi 010 all paikneva keldrikorruse müürid on kaarniššidega ruumi müüridega osaliselt samaaegsed ja osaliselt neist hilisemad, või ka täielikult hiljem rajatud. Viimasel, äärmuslikul juhul oleks tegemist peakorruse alla sekundaarselt rajatud keldriruumiga. Väga madalat keldrikorrust oli võimalik kasutada seetõttu, et algne kaarniššidega

Kuva 23. Kaarinisseillä varustetud rakennuksen tila 010. A-A-leikkaus, näkymä itään
(piirros: Villu Kadakas).

Näitä ristiriitoja voi selittää kahdella tavalla:

1) Kaarinissitilan 010 alla sijaitsevan kellari-kerroksen muurien tapauksessa kyseessä on ennen tilan 010 muurien rakentamista puretun rakennuksen jäänteet, kuten oletettiin jo vuoden 2003 kenttätöiden jälkeen. Samana aikana pitäisi olla kerrostunut myös tilan 010 lattian alainen täyteaines. Koska kaarinissitilan lattiatasoa syvemmällä oleva sortunut aines on vasta Liivinmaan sodan aikainen tai myöhäisempi, koko kaarinissirakennuksen (yhdessä etelässä luostarista ulkonevan tilan 011 kanssa) pitää olla peräisin samalta ajalta.

2) Kaarinissitilan 010 alla sijaitsevan kellari-kerroksen muurit ovat osittain samankäisiä ja osittain uudempia kuin kaarinissitilan muurit tai kokonaan myöhemmin rakennettuja. Jälkimmäisessä, äärimmäisessä tapauksessa kyseessä olisi pääkerroksen alle toissijaisesti rakennettu kellari. Erittäin matalaa kellarikerrosta oli mahdollista käyttää, koska alkuperäinen kaarinissitila oli myöhemmin suurelta

osin uudelleenrakennettu, jaettu väliseinillä moneen osaan (pohjoisesta etelään ulottuva väliseinä on osittain säilynyt) ja välipohjan korkeutta oli ainakin osittain muutettu – se sijaiti tilan eri osissa eri tasoilla. Integroitaessa aikaisempaa kaarinissirakennusta uuden klausuurin rakennuskantaan rakennettiin tilan 010 alle kellari oviaukkoineen, jotta kellarikerroksen kautta päästäisiin uuden klausuurin eri osiin. Ylempi kaarinissitila 010 rakennettiin uudelleen uuden funkionsa mukaisesti.

Kaarinissirakennusta ajotettaessa on oletettu aikaisemminkin, että se on peräisin vasta Rammien ajalta,¹⁶ mutta tämä edellytys aiheuttaa useita ongelmia Padisen raunioita tulkittaessa. Ilmeisesti eteläsiiven ulkoseinä on muurattu sisäpuolella niin, että sen muuraus sulkee osittain kaarinissitilan ikkuna-aukon. Tämä osoittaa selvästi, että kaarinissirakennuksen itäjulkisivun pystytysaikana eteläsiiven ulkoseinää ei ollut sellaisena vielä olemassa. Vuoden 2003 kuoppien perusteella spekuloin, että eteläsiiven ulkoseinä ei ulottunut alun perin yhtä pitkälle ja että tilan 009 kohdalla saattoi ulkoseinässä olla porttiaukko, mikä selittäisi ikkuna-aukon olemassaolon.¹⁷ Jaan Tamm on olettanut hiljattain, että Liivinmaan sodan aikana eteläsiipi vaurioitui niin paljon, että Rammien aikana pystytetyn kaarinissirakennuksen itäiset ikkuna-aukot päästivät riittävästi valoa sisään, joten eteläsiiven ulkoseinä entistettiin ja ikkuna-aukko muurattiin kiinni vasta myöhemmin.¹⁸ Tuoret tutkimukset eivät tue oletusta portista eivätkä Liivinmaan sodan aikaisista laajoista vaurioista kellarikerroksen muurauksen siinä osassa,¹⁹ joka sulkee mainitun ikkuna-aukon.

Vuonna 2010 kaivettiin kuoppa myös etelä- ja länsisiiven oletetun ulkokulman viereen, mistä toivottiin löytyvän kaarinissirakennuksen seinän alta

¹⁶ Tamm 2010, 73.

¹⁷ Kadakas 2005, 169.

¹⁸ Tamm 2010, 73.

¹⁹ Sitä vastoin pääkerroksen ulkoseinässä ja korkeammalla näkyy useita uudelleenrakentamisen jälkiä, joita pitäisi vielä analysoida. On mahdollista, että korkeampi osa hävisi Liivinmaan sodan piirityksissä ja rakennettiin uudelleen Rammien aikana.

ruum oli hiljem suuresti ümber ehitatud, vahe-seintega mitmeks osaks jaotatud (põhja-lõuna suunaline vahesein on osaliselt säilinud) ning vahelae kõrgust vähemalt osaliselt muudetud – see paiknes ruumi eri osades erineval kõrgusel. Varasema kaarniššidega hoone integreerimisel uue klausuuri hoonestusse rajati ruumi 010 alla kelder koos ukseavadega, et keldrikorruse kaudu pääseks uue klausuuri erinevatesse osadesse. Ülemine, kaarniššidega ruum 010 ehitati ümber vastavalt uuele funktsioonile.

Kaarniššidega hoone dateerimise asjus on ka varem oletatud, et see pärineb alles Rammide ajast,¹⁶ kuid selline eeldus tekitab mitmeid probleeme Padise varemete tõlgendamisel. Teatavasti on lõunatiiva välissein laotud siseküljel niiviisi, et selle müüritis sulgeb osaliselt kaarniššidega ruumi aknaava, mis näitab selgelt, et kaarniššidega hoone idafassaadi püstitamise ajal polnud lõunatiiva välisseina sellisel kujul veel olemas. 2003. aasta šurfidele toetudes spekuloides, et lõunatiiva välissein ei ulatunud algselt nii kaugele ning et ruumi 009 kohal võis välisseinas olla väravaava, mis seletaks aknaava olemasolu.¹⁷ Jaan Tamm on hiljuti oletanud, et Liivi sõja käigus oli lõunatiib nii palju purustatud, et Rammide ajal püstitatud kaarniššidega hoone idapoolsetest aknaavadest paistis piisavalt valgust sisse ning seega taastati lõunatiiva välissein ja aknaava laoti kinni alles hiljem.¹⁸ Värsked uuringud ei toeta ei oletust väravast ega Liivi sõja aegsetest niivõrd ulatuslikest purustustest keldrikorruse müüritise osas,¹⁹ mis sulgeb nimetatud aknaava.

2010. aastal kaevati šurf ka lõuna- ja läänetiiva oletatava välisnurga kõrvale, lootuses leida kaarniššidega hoone sein alt klausuuri

¹⁶ Tamm 2010, 73.

¹⁷ Kadakas 2005, 169.

¹⁸ Tamm 2010, 73.

¹⁹ Seevastu on peakorruse välisseinas ja kõrgemal näha mitmeid ümberehitustööde jälgi, mida oleks vaja veel analüüsida. Võimalik, et kõrgem osa purustati Liivi sõja piiramiste käigus ning laoti Rammide ajal uuesti üles.

välisnurga ladu, mis pidanuks seal olema, kui kaarniššidega hoone on ülejäänud müüridest hilisem. Klausuuri välisnurka ei leitud – müüri all on ühtne suurtest maakividest vundament. Poolt- ja vastuargumente küsimusele, kas kaarniššidega hoone on ülejäänud hoonesadega võrreldes kõige varasem või kõige hilisem, on kümneid ning selle teema ammandav käsitelu siinse artikli raamidesse ei mahu. Toon ära vaid ühe argumendi, mille tõttu kaldun arvama, et kaarniššidega ruumide näol on tegemist siiski vanima teadaoleva ehitisega. 2010. aasta mõõdistustööde käigus²⁰ selgus, et selle hoone läänesein on peaaegu samal joonel läänetiiva läänepoolse välisseinaga. Varasematel põhiplaanidel paiknevad need seinad üksteise suhtes selgelt nihkes. See esmapilgul tähtsusetu detail on oluline, sest läänetiiva läänesein pärineb ehitusetapist, mis on ilmselt

Joonis 24.
Šurf lõuna- ja läänetiiva oletatava välisnurga juures. Paremal ruumi 011 eenduv maakividest vundament. Vasakul ruumi 016 lõunasein, mille ääres on säilinud munakivisillutus (foto: Villu Kadakas).

Kuva 24.
Etelä- ja länsisiiven oletetun ulkokulman vieressä oleva kuoppa. Oikealla tilan 011 ulkoneva graniittinen kivijalka. Vasemmalla tilan 016 eteläseinä, jonka vieressä on säilynyt mukulakivistä kiveystä (kuva: Villu Kadakas).

²⁰ Vt Kaur Altoa ning Liis ja Mart Keskküla artiklit käesolevas kogumikus.

klausuurin ulkokulman muurausta. Sitä olisi pitänyt löytyä, jos kaarinissirakennus on muita muureja myöhäisempi. Klausuurin ulkokulmaa ei löydetty – muurin alla on yhtäjaksoinen isoista graniittikivistä koostuva kivijalka. On kymmeniä argumentteja, jotka puhuvat joko sen puolesta tai sitä vastaan, onko kaarinissirakennus muihin rakennusosiin nähden varhaisin vai myöhäisin, ja aiheen tyhjentävä käsitely ei mahdu tämän artikkelin puitteisiin. Esitän vain yhden argumentin, jonka vuoksi taivun olettamaan, että kaarinissitilat edustavat kuitenkin vanhinta tiedossa olevaa rakennusta. Vuoden 2010 mittauksissa²⁰ ilmeni, että tämän rakennuksen länsiseinä on lähes samalla linjalla länsisiiven läntisen ulkoseinän kanssa. Aikaisemmissa pohjapiirustuksissa nämä seinät sijaitsivat selvästi eri linjoilla. Tämä ensi silmäyksellä merkityksetön yksityiskohta on tärkeä, koska länsisiiven länsiseinä on peräisin rakennusvaiheesta, joka on ilmeisesti koko muuta klausuuria varhaisempi.

²⁰ Ks. Kaur Altoa ja Liis ja Mart Keskkülan artikkeleita tässä kokoelmassa.

Länsisiiven aiemman rakennusvaiheen löysi Villem Raam vuoden 1960 kenttätöiden aikana, ja sitä on kuvailtu ja analysoitu perinpohjaisesti vuosien 1960 ja 1961 raportissa.²¹ Tuntemattomasta syystä näitä tietoja ei ole julkaistu missään Villem Raamin kirjoituksessa eikä pohjapiirustuksissa, joihin on merkitty eri rakennusvaiheet.²²

Tämä aiempi rakennus käsitti sekä myöhemmän länsisiiven että läntisen ristikäytävän alueen. Lääntisen ristikäytävän pihanpuoleinen seinä olikin alun perin aiemman rakennuksen itäinen ulkoseinä; länsisiiven myöhempi itäseinä on muurattu aiemman rakennuksen sisään – näin erotettiin länsisiiven tilat ristikäytävästä.²³ Aihe ansaitsee erillisen artikkelin, mutta nyt tyydyn huomautukseen, että tämän länsisiiven kohdalle pystytetyn aiemman rakennuksen pitkittäisseinät sijaitsivat suurin piirtein samalla linjalla ns. kaarinissirakennuksen kanssa. Hieman harhauttavista piirroksista huolimatta sen havaitsi myös Raam, mutta uudet mittatiedot tukevat johtopäätöstä, että nämä kaksi rakennusta suunniteltiin yhtä aikaa ja rakennettiin ennen klausuurin muita osia. Erillisen käsittelyn ansaitsee kysymys, rakennettiin-ko nämä kaksi rakennusta yhtä aikaa vai peräkkäin ja kumpi rakennettiin jälkimmäisessä tapauksessa ensimmäisenä. Villem Raam tuli vuosien 1960 ja 1961 kenttätöiden aikana siihen johtopäätökseen, että länsisiiven kohdalla sijainnut rakennus pystytettiin kaarinissirakennusta, eli tuolloisen käsityksen mukaan kappelia, vastapäätä myöhemmin vuosien 1310 ja 1343 välisenä aikana.²⁴

Kaarinissirakennus ja länsisiiven aiempi rakennus tuskin olivat sattumalta yhtä leveitä ja sijaitsivat kohdakkain. Tässä valossa on epätodennäköistä olettaa, että kaarinissirakennus pystytettiin vasta Liivinmaan sodan vaurioiden jälkeen luostarin raunioiden väliin. Pikemminkin se muodosti klausuuria (eli nykyistä pohjois-, itä- ja eteläsiipeä) aikaisemman rakennuskokonaisuuden yhdessä länsisiiven kohdalla sijainneen aiemman rakennuksen kanssa, kuten

²¹ Raam 1960, 23; Raam 1961, 9–11.

²² Lyhyesti sitä on maininnut vain Kaur Altoa: Altoa 2009, 23.

²³ Raam 1961, 10–11.

²⁴ Raam 1961, 33.

kogu ülejäänud klausuurist varasem. Läänetiiva varasema ehituseta pi avastas Villem Raam 1960. aasta välitööde käigus ning on seda põhjalikult kirjeldanud ja analüüsinud 1960. ja 1961. aasta aruandes.²¹ Teadmata põhjusel ei ole see info jõudnud mitte ühtegi Villem Raami publikatsioonini, samuti mitte põhiplaani joonistele, millele on märgitud ehituseta pid.²²

See varasem ehitise hõlmas nii hilisema läänetiiva kui ka lääneristikäigu ala. Lääneristikäigu hoovipoolne sein oligi algselt varasema hoone idapoolne välissein; läänetiiva hilisem idasein on laotud varasema hoone sisse – nii eraldati läänetiiva ruumid ristikäigust.²³ Teema väärrib omaette artiklit, kuid praegu piirdun osutusega, et selle läänetiiva kohale rajatud varasema ehitise pikiseinad paiknesid enam-vähem samal joonel nn kaarniššidega hoonega. Hoolimata pisut eksitavatest joonistest märkas seda ka Raam, kuid uued mõõtmisanded kinnitavad järelust, et need kaks ehitist kavandati ühel ajal ning rajati enne ülejäänud klausuuri. Kas need kaks hoonet ehitati ühekorraga või üksteise järel ning kumb viimasel juhul varem rajati, väärrib eraldi käsitletu. Villem Raam jõudis 1960.–1961. aasta välitööde käigus seisukohale, et läänetiiva kohal asunud hoone püstitati kaarniššidega hoone, tollaegse arusaama järgi kabeli vastu hiljem, ajavahemikul 1310–1343.²⁴

Vaevast et kaarniššidega hoone ja läänetiiva varasem ehitise olid juhuslikult ühelaiused ning paigutatud üksteisega kohakuti. Selles valguses on vähe tõenäoline oletus, et kaarniššidega hoone püstitati alles pärast Liivi sõja purustus kloostri varemete vahele. Pigem moodustas see koos läänetiiva kohal paiknenud varasema hoonega klausuurist (s.o praegusest põhja-, ida- ja lõunatiivast) varasema hoonekompleksi –

²¹ Raam 1960, 23; Raam 1961, 9–11.

²² Lühidalt on seda maininud vaid Kaur Altoa: Altoa 2009, 23.

²³ Raam 1961, 10–11.

²⁴ Raam 1961, 33.

nii nagu Raam kunagi oletas ning ka praeguse uurimisseisu juures on need vanimad ehitised kogu kloostri alal. Küsimused, kas tegemist on n-ö esimese kloostri hoonestusega 14. sajandist või isegi kloostrieelse, Dünamünde kloostri mõisa hoonetega 13. sajandist²⁵ või milline oli selle kompleksi täpsem kuju ja funktsioon, hilisemad ümberehitused jne, jäävad praegu vastusetaks. 2010.–2011. aasta uuringutega ei saadud andmeid, mis aitaksid hoonet dateerida. Tõendite puudumise tõttu ei ole põhjust arvata, et kaarniššidega hoone oleks olnud kabel, pigem oli see elu- või majandushoone. 1281. aastal Padisel mainitud kabeli²⁶ jäänuseid 2010.–2011. aasta kaevamiste käigus ei tuvastatud. Lõunatiiva idaosas on selleks siiski lootust, sest keldrikorruse müürides on näha mitmeid ebakorrapärasusi, mis osutavad ümberehitustöödele ning enamik ruume on veel täidetud ligi meetri paksuse kultuurkihiga, mille läbiuurimine koos müüride analüüsiga annaks uut infot. Ei saa välistada, et kabeli jäänuseid on integreeritud lõunatiiva müüridesse, kuid kabel võis asuda ka hoopis eemal.

Läänetiib ja suurtükitorn

Läänetiiba kaevati mitu šurfi, et saada uut infot eespool mainitud varasema ehitise kohta, eeskätt selle ja kaarniššidega hoone kokkupuutepiirkonna kohta. Midagi uut ei avastatud (peale üksikute keraamikaleidude), sest selgus, et kogu pinnas oli 1960.–1961. aastal juba läbi kaevatud ning paljandunud müüritis on suures osas restauraatorite laotud.

Kloostrikompleksi edelanurgal paiknevas poolumaras suurtükitornis ja neljakandilises ruumis 016 puhastati 2011. aastal senisest pikemalt välja paekividest laotud üle 40 cm laiune veerenn, mille „ülemjooks“ avastati

²⁵ Dünamünde kloostri mõisa olemasolu hilisema kloostri kohal on oletanud Kaur Altoa: Altoa 2010, 15. Vt ka käesoleva kogumiku artiklit „Kloostri-eelne Padise ja tsistertslased“.

²⁶ LUB III, 475a.

Raam oletti aikoinaan. Tutkimuksen nykytilassakin nämä ovat vanhimmat rakennukset koko luostarin alueella. Kysymykset, edustavatko ne ns. ensimmäisen luostarin rakennuskantaa 1300-luvulta – tai jopa luostaria edeltäneen Dünamündin luostarikartanon rakennuksia 1200-luvulta²⁵ – tai minkälainen oli sen kokonaisuuden tarkka muoto ja käyttötarkoitus, myöhemmät uudelleenrakentamiset jne., jäävät nyt vaille vastausta. Vuosien 2010 ja 2011 tutkimuksissa ei saatu tietoja, jotka auttaisivat ajoittamaan rakennuksen. Näytön puutteessa ei ole syytä olettaa, että kaarinissirakennus olisi ollut kappeli, pikemminkin se oli asuin- tai taloudenhoitorakennus. Vuonna 1281 Padisessa mainitun kappelin²⁶ jäänkeitä ei todettu vuosien 2010 ja 2011 kaivauksien aikana. Eteläsiiven itäosassa on siihen kuitenkin toivoa, koska kellarikerroksen muureissa näkyy monia epäsäännöllisyyksiä, jotka viittaavat uudelleenrakentamisiin. Valtaosa tiloista on edelleen täynnä noin metrin paksuista kulttuurikerrosta, jonka tutkiminen yhdessä muurien analyysin kanssa antaisi uutta tietoa. Ei voida sulkea pois, että kappelin jäänkeet on integroitu eteläsiiven muureihin, mutta kappeli saattoi sijaita myös loitommalla.

Länsisiipi ja tykkitorni

Länsisiipeen kaivettiin monta kuoppaa, jotta saataisiin uutta tietoa edellä mainitusta aiemmasta rakennuksesta, etenkin sen ja kaarinissirakennuksen kosketusalueesta. Mitään uutta ei löydetty (paitsi yksittäisiä keramiikkalöytöjä), koska selvisi, että koko maaperä oli vuosina 1960–1961 jo kaivettu ja paljastunut muuraus on suurelta osin restauroijien tekemä.

Luostarialueen lounaiskulmassa sijaitsevassa puolipyöreässä tykkitornissa ja nelikulmaisessa tilassa 016 puhdistettiin vuonna 2011 entistä pidempänä osuutena esiin yli 40 cm leveä kalkkikivinen vesikouru, jonka „ylävirta“ löydettiin portaalin kanssa

²⁵ Dünamündin luostarikartanon sijainniksi myöhemmän luostarin paikalla on oletanut Kaur Altoa: Altoa 2010, 15. Ks. myös tämän kokoelman artikkelia „Padise ennen luostaria ja sisterssiläiset“.

²⁶ LUB III, 475a.

tilojen 009 ja 010 välisestä kuopasta. Odotuksenmukaisen kalkkikivilaatan sijaan tämän kourun pohjana olivat enintään 10 cm:n kokoiset mukulakivet. Entisen väliseinän jäännöksiä etsittiin tilan länsiosasta, jossa nelikulmainen tila muuttuu puolipyöreäksi tykkitorniksi: Villem Raam oletti vuoden 1968 kaivausten jälkeen, että tilan nelikulmainen osa on pystytetty aikaisemmin ja vasta myöhemmin lisättiin puolipyöreä tykkitorni, kun taas vanha, joen puoleinen suora päätyseinä purettiin muutostöiden yhteydessä.²⁷ Vuonna 2011 paikalta löydettiin huonosti säilyneet muurin jäännökset. Muurin keskiosa on rikottu tilan lävitse kulkevaa kourua rakennettaessa. Tuntuu, että entisen muurin sisällä sijaitseva nelikulmainen aukko, oletettavasti käymälä, jonka yläosa rikottiin kourun ja puolipyöreän tykkitornin rakentamisen aikana. Aukkoa ei voitu tyhjentää mahdollisten luostarin aikaisten löytöjen hankkimisen nimissä, koska silloin myöhemmin rakennettu kouru olisi jouduttu hajottamaan. Koska syntyi hypoteesi, että kourun ulostulon kohdalla saattoi sijaita luostarin myöhempi, kourun kanssa samaan aikaan rakennettu käymälä, avattiin kouru myös välittömästi puolipyöreän torniseinän vieressä. Käymälää ei löytynyt – kouru kulki muurin lävitse ulos joen rantaan asti. Tornin ulkosivulla sen pääty oli muurattu kiinni, luultavasti restauroijien toimesta.

Mikä kourun tehtävä oli? Ilmeisesti se otti vastaan veden sisäpihalla sijainneesta sadevesikourujen järjestelmästä, joka suuntautui tilan 009 kohdalla eteläsiiven alapuolelle. Eteläsiivessä kouruun voitiin kaataa keittiön jätevedet, ja on todennäköistä, että välittömästi ennen kourun ulostuloa rakennuksesta kourun yläpuolella sijaitsevat käymälä. Näin kaikkien neljän siiven katolta valuva sadevesi huuhdelti kourun puhtaaksi. Toistaiseksi ei ole tietoa siitä, että Padisen munkit olisivat johtaneet joen veden edellä kuvailtuun kourujärjestelmään, kuten sisterssiläisluostareissa oli tapana: olivathan sisterssiläiset keskiajan Euroopassa suuria vesirakennuksen asian-tuntijoita.²⁸

²⁷ Raam 1969, 7.

²⁸ Gaud & Leroux-Dhuys 2006, 47; Kinder 2002, 274–275.

koos portaaliga ruumide 009 ja 010 vahelisest šurfist. Ootuspärase paeplaadi asemel on siin renni põhjaks hoopis kuni 10 cm suurused munakivid. Ruumi lääneosast, kus neljakandiline ruum läheb üle poolümaraks suurtükitorniks, otsiti kunagise vaheseina jäänuheid – Villem Raam oletas pärast 1968. aasta väljakaevamisi, et ruumi neljakandiline osa on varem püstitatud ning alles hiljem lisati poolümar suurtükitorni, vana, jõepoolne sirge otsasein aga lammutati ümberehituse käigus.²⁷ 2011. aastal leiti siit halvasti säilinud müüri jäänuheid. Läbi ruumi kulgeva renni rajamise käigus on purustatud müüri keskosa. Tundub, et kunagise müüri sees asus võlvitud neljakandiline auk – oletatavasti käimla –, mille ülaosa purustati renni ja poolümara suurtükitorni rajamise ajal. Auku ei saanud tühjendada võimalike kloostri-aegsete leidude hankimise nimel, sest siis oleks tulnud hiljem rajatud renni lõhkuda. Kuna tekis hüpotees, et renni väljavoolu otsa kohal võis paikneda kloostri hilisem, renniga samal ajal rajatud käimla, avati renni ka vahetult poolümara torniseina ääres. Käimlat ei leitud – renni kulges läbi müüri välja jõe äärde. Tornil välisküljel on selle ots kinni laotud, arvatavasti restauroitorite poolt.

Milline oli renni funktsioon? Ilmselt võttis see vastu vee sisehoovis paiknenud sadeveerenne süsteemist, mis suundus ruumi 009 juures lõunatiiva alla. Lõunatiivas võidi renni valada köögi reoveed ning on üsna tõenäoline, et vahetult enne hoonest lahkumist paiknes selle kohal ka käimla. Niiviisi uhas kõigi nelja tiiva katustelt voolav sadevesi renni puhtaks. Esialgu puuduvad andmed, et Padise mungad juhtisid jõevee kirjeldatud rennisüsteemi nagu tsistertslaste kloostrites tavaks – olid ju tsistertslased keskaegses Euroopas suured vesiehituse asjatundjad.²⁸

²⁷ Raam 1969, 7.

²⁸ Gaud & Leroux-Dhuys 2006, 47; Kinder 2002, 274–275.

Renni täitvast rusust leiti mitu suurtükikuuli ning 2010.–2011. aasta väljakaevamiste kõige silmapaistvam leid – terve väike (u 60 cm pikkune) 16. sajandi kambersuurtükk.²⁹ Lehtmetailist õhuke toru on sepistatud kokku seitsme raudvitsaga. Otsmistel vitstel on aasad tõsterõngaste jaoks – üks kahest rõngast on kadunud.

Joonis 25. Müüritis ja veerenn ruumi 016 lääneosas. Tagaplaanil ruumi põhjaseina ja poolümara suurtükitorni seinä ühendav püstvuk (foto: Villu Kadakas).

Kuva 25. Muuraus ja vesikouru tilan 016 länsiosassa. Taustalla tilan pohjoisseinää ja puolipyöreän tykkitornin seinää yhdistävä pystysauma (kuva: Villu Kadakas).

Joonis 26. Poolümara torni rusust leitud suurtükk või selle osa (foto: Villu Kadakas).

Kuva 26. Puolipyöreän tornin raunioista löydetty tykki tai sen osa (kuva: Villu Kadakas).

²⁹ Jaak Mälli esialgsel hinnangul on tegemist kambersuurtükü rauaga, Ain Mäesalu järgi aga kambersuurtükü eriti pika püssirohukambriga.

Kourun täyttäneestä sortuneesta aineksestä löytyi monta tykinkuulaa ja vuosien 2010–2011 kaivausten merkittävin löytö: ehjä pieni (n. 60 cm pitkä) 1500-luvun kammio-tykki.²⁹ Ohut peltinen putki on taottu yhteen seitsemällä rautavanteella. Päätyvanteissa ovat silmukat nostorenkaita varten – toinen kahdesta renkaasta on hävinnyt.

²⁹ Jaak Mällin alustavan arvion mukaan kyseessä oli kammio-tykin piippu, Ain Mäesalun mukaan taas kammio-tykin pitkä ruutikammio.

Sisäpiha

Vuosina 2010–2011 sisäpihan kaivauksille asetettiin monta tavoitetta:

- 1) löytää ristikäytävän muurien tai pilareiden jäänteet;
- 2) löytää myöhemmästä klausuurista aiempien eli 1300-luvun luostarin rakennusten jäänteitä (täällä pidettiin niiden säilyvyyttä todennäköisimpänä, koska 1400-luvun luostarin rakennussiipien syvien kellariden alla ne on pikemminkin rikottu pohjaan asti);
- 3) saada kulttuurikerroksesta luostarin aikaisia löytöjä (täällä pidettiin sitä todennäköisimpänä);
- 4) kartoittaa luostarin pihan tiedossa mutta piilossa olevat rakennelmat (kalkkikivinen vesikouru, joka löydettiin vuoden 1962 kaivauksissa).³⁰

Ensiksi voi sanoa, että ristikäytävän muureista ja aiemmista rakennuksista ei saatu merkittävää uutta tietoa. Villem Raamin ainoasta sisäpihan kaivauksia seuranneesta julkaisusta jää vaikutelma, ettei kivisen ristikäytävän olemassaolo aikoinaan Padisen luostarissa ole syytä epäillä.³¹ Vuoden 1962 raportista ilmenee, ettei sisäpihan pohjakerrokseen asti ulottuneista kaivauksista huolimatta saatu varmoja tietoja luostarin aikaisesta kivisestä ristikäytävästä ja Villem Raam alkoi epäillä vakavasti sen olemassaoloa.³² Pihan kaakkoiskulmasta neljän, neliön muotoisen kalkkikivisen pilarin löytämisen lisäksi – ne alkoivat näkyä jo vuonna 1960³³ – ei onnistuttu tuolloin löytämään ristikäytävän perustuksia monesta kuopasta ja oletetulla alueella kangilla suoritetusta tutkailusta huolimatta. Neljän pilarin viereen kaivetusta kuopista Raam totesi, että pilarin perustuksen kaivanto oli kaivettu läpi 1600-luvun kerrostuman, joka sisälsi neilikkakuvioilla koristeltujen, mustalla lasituksella päällystettyjen uunikaakelien ja alankomaalaisten savipiippujen paloja. Tämän tuloksena hän päätteli, että nämä neljä pilaria olivat peräisin joko 1600-luvun lopulta tai 1700-luvulta, „jolloin suurehkon tulipalon jälkeen kartanonomistaja aikoi rakentaa tuhoutuneen

³⁰ Raam 1963, 45–46.

³¹ Raam 1988, 58.

³² Raam 1963, 39–45.

³³ Kolme niistä on edelleen näkyvissä – pohjoisin on nykyään niin matala, ettei erotu pihan pinnassa.

Sisehoov

2010.–2011. aastal seati sisehoovi kaevamistele mitu eesmärki:

- 1) leida ristikäigu müüride või piilarite jäänused;
- 2) leida hilisemast klausuurist varasemate, s.o 14. sajandi kloostri ehitiste jäänuseid (siin peeti nende säilivust kõige tõenäolisemaks, sest 15. sajandi kloostri hoonetiibade sügavate keldrite all on need pigem põhjani lõhutud);
- 3) saada kultuurikihist kloostriaegseid leide (siin peeti seda kõige tõenäolisemaks);
- 4) kaardistada kloostrihoovi teadaolevad, kuid varjatud rajatised (paekividest laotud veerenn, mis avastati 1962. aasta väljakaevamistel).³⁰

Etteruttavalt võib öelda, et ristikäigu müüride ja varasemate ehitiste kohta arvestatavat uut teavet ei saadud. Villem Raami ainsast sisehoovi väljakaevamisele järgnenud publikatsioonist jääb mulje, et kivist ristikäigu kunagises olemasolus ei ole Padise kloostri põhjust kahelda.³¹ 1962. aasta aruandest selgub, et sisehoovi põhjakihtideni ulatunud kaevetöödest hoolimata ei saadud kindlaid andmeid kloostriaegse kivist ristikäigu kohta ning Villem Raam hakkas tõsiselt kahtlema selle olemasolus.³² Peale nelja ruudukujulise paekivist piilari leidmist hoovi kagunurgas – need hakkasid paistma juba 1960. aastal³³ – ei õnnestunud tookord ristikäigu vundamenti leida, hoolimata mitmest šurfist ja kangiga sondeerimisest eeldatavas piirkonnas. Nelja piilari kõrvale kaevatud šurfides fikseeris Raam, et piilari vundamendi süvis oli kaevatud läbi 17. sajandi kihistuse, mis sisaldas nelgimustriga musta glasuuriga ahjukahlite ja Madalmaade savipiipude tükke; selle tulemuse-na jõudis ta järeldusele, et need neli piilarit pärinevad kas 17. sajandi lõpust või 18. sajandist,

³⁰ Raam 1963, 45–46.

³¹ Raam 1988, 58.

³² Raam 1963, 39–45.

³³ Neist kolm on nähtavad ka tänapäeval – põhjapoolseim on praegu nii madal, et ei paista hoovipinnast välja.

„mil pärast suuremat tuleõnnetust kavatses mõisnik hävinud puitristikäigu asemele ehitada kivist ristikäigu.“³⁴ Ta nentis, et millegipärast jäi plaan sisehoov põhjalikult ümber kujundada lõplikult teostamata. Küll aga leidis Raam ristikäigu seinte oletatavalt joonelt mõne postiaugu, mida ta seostas ristikäigu konstruktsiooniga. Näiteks leiti üks u 30 × 35 cm suurune postiauk põhjaristikäigu keskosast u 265 cm kaugusel kirikuseinast. „Kuna alumistes kihtides valge liiva peal leidis rohkesti tellisepuru ning -tükke,“ siis ei välistanud Raam, et ristikäik oli vahvärkehitis.³⁵

Joonis 27.

Kloostri sisehoov 1962. aasta kaevamiste ajal. Vasakul idatiiva sein, paremal nelja piilari jäänused, esiplaanil paekividest sadeveerenn (foto: Villem Raam).

Kuva 27.

Luostarin sisäpiha vuoden 1962 kaivausten aikana. Vasemmalla itäsiiven seinä, oikealla neljän pilarin jäännökset, etualalla kalkkikivinen sadevesikouru (kuva: Villem Raam).

Niisiis ei olnud ka 2010.–2011. aasta väljakaevamistest loota, et leitakse ristikäigu massiivne vundament, kuid loodeti leida näiteks vundamendikraavi või piilarite täitunud süvis-te jälgi, isegi kui vundament ja piilarid ise on ammu välja lammutatud. 2010. aasta esimeste šurfide kaevamise käigus selgus, et hoovi kultuurikiht on väga õhuke³⁶ ning looduslik pinnas hoovi keskel asub vaid u 40 cm sügavusel,

³⁴ Raam 1963, 42–43.

³⁵ Raam 1963, 41.

³⁶ 40 cm-st omakorda u 30 cm moodustavad väljakaevamiste järgsed täited, kus on segamini ajaloolisi leide ja 20. sajandi prügi.

puisen ristikäytävän sijaan kivisen ristikäytävän.“³⁴ Hän myönsi, että sisäpihan perusteellinen uudistus-suunnitelma jäi jostakin syystä lopullisesti toteuttamatta. Raam löysi kyllä ristikäytävän seinien oletetulta linjalta joitain paalunreikiä, jotka hän yhdisti ristikäytävän rakenteeseen. Esimerkiksi eräs n. 30 × 35 cm:n kokoinen paalunreikä löytyi pohjoisen ristikäytävän keskiosasta n. 265 cm:n päässä kirkon seinästä. „Koska alemmissa kerroksissa vaalean hiekan päältä löytyi runsaasti tiilimursketta ja paloja“, Raam ei sulkenut pois mahdollisuutta, että ristikäytävä oli puurunkoinen tiilirakennus.³⁵

Myöskään vuosien 2010–2011 kaivauksissa ei voitu siis toivoa, että löydettäisiin ristikäytävän massiiviset perustukset. Kuitenkin toivottiin löytyvän esimerkiksi perustusten kaivannon tai täyttyneiden pilarikaivantojen jälkiä, vaikka itse perustukset ja pilarit onkin purettu kauan sitten. Vuoden 2010 ensimmäisiä kaivantoja kaivettaessa selvisi, että pihan kulttuurikerros on erittäin ohut.³⁶ Luonnollinen maaperä sijaitsee keskellä pihaa vain n. 40 cm:n

³⁴ Raam 1963, 42–43.

³⁵ Raam 1963, 41.

³⁶ 40 cm:stä puolestaan n. 30 cm muodostaa kaivausten jälkeinen täytemaa, jossa on sekaisin historiallisia löydöksiä ja 1900-luvun roskaa.

syvyydessä, kun taas itä- ja pohjoissiiven välittömässä läheisyydessä eli ristikäytävän kohdalla se on ainakin 1,5 metrin syvyydessä.³⁷ Tämän perusteella asetettiin työhypoteesi, että ristikäytävän alakerran lattia sijaitsi – toisin kuin oli oletettu aikaisemmin – pihan pintaa huomattavasti syvemmällä ja ristikäytävän alaosa saattoi olla siis täytetty maa-aineksella. Vuonna 2011 selvisi, että asia ei kuitenkaan ole näin: pohjoisen ja itäisen ristikäytävän alueella aiemmin kaivettu maa on itse asiassa vastaavien rakennussiipien pihaseinän perustuskaiannon täyttemaata. Itäisen ristikäytävän pohjoisosassa, seinänissä vastapäätä, löydettiin n. 160 cm:n päästä samanlainen paalunreikä kuin Raam oli löytänyt aikoinaan pohjoisen ristikäytävän alueelta. Paalunreikien ei tarvitse välttämättä olla peräisin vakinaisiksi suunnitelluista rakennuksista, vaan ne saattoivat johtua myös rakennustelineistä. Ristikäytävän mahdollisen pihaseinän nauhaperustusten ja avogallerian yksittäisten pilareiden perustusten kaivantoja ei löytynyt. Jää vaikutelma, ettei Padisen luostarissa ole ollutkaan kivistä ristikäytävää. Silti on

seevastu ida- ja põhjatiiva vahetus läheduses, s.t ristikäigu asukohas vähemalt 1,5 meetri sügavusel.³⁷ Sellele tuginedes püstitati tööhüpotees, et ristikäigu esimese korruse põrand paiknes erinevalt senisest arvamusest hoovipinnast tunduvalt sügavamal ning seega võib ristikäigu alaosa olla pinnasega täidetud. 2011. aastal selgus, et nii see siiski ei ole – varem läbikaevatud pinnas ida- ja põhjaristikäigu alal kujutab endast hoopis nende hoonetiibade hooviseina vundamendikraavi täitematerjali. Idaristikäigu põhjaosas seinaniši vastast leiti u 160 cm kauguselt sarnane postiauk, nagu Raam oli varem leidnud põhjaristikäigu alalt. Postiaugud ei pruugi tingimata pärineda alalisena kavandatud ehitisest, vaid võisid kuuluda ka tellingutele. Ei leitud ei ristikäigu võimaliku hooviseina lintvundamendi ega avatud galerii üksikute piilarite vundamendi sissekaeveid. Jääb mulje, et kivist ristikäiku Padise kloostri ei olnud. Ometi on täiesti võimatu, et ristikäik või vähemalt üksikud

Joonis 28. Šurf sisehoovi idaosas. Vasakul idatiiva maakividest vundament, ülal paremal piilar. Suure osa pinnaseprofiilist hõlmab idatiiva vundamendi sissekaeve täitematerjal – vaid paremal servas on säilinud looduslikku roostepruuni liiva ning selle peal musta elutegevuskihti, millest on läbi kaevatud piilari vundamendi auk (foto: Villu Kadakas).

Kuva 28. Sisäpihan itäosassa oleva kuoppa. Vasemmalla itäsiiven graniittinen kivijalka, ylhäällä oikealla pilari. Suuren osan maaperän profiilista muodostaa itäsiiven perustusten alkukaivannon täyttöaines: vain oikealla reunalla on säilynyt ruosteenruskeaa luonnonhiekkaa ja sen yläpuolella mustaa humuskerrosta, josta on kaivettu läpi pilarin kivijalan aukko (kuva: Villu Kadakas).

³⁷ Kadakas 2011, 34.

³⁷ Kadakas 2011, 34.

trepid puudusid täielikult, sest kuidagi pidid mungad ju pääsema kirikusse ja teiste tiibade peakorruse ruumidesse. Hoovi kaguosas nelja teadaoleva piilari vastu kaevatud šurfidest ei õnnestunud leida Raami kirjeldatud olukorda, nagu oleks piilarid paigaldatud läbi 17. sajandi leidudega kultuurkihi. Seega jääb piilarite dateering esialgu lahtiseks. Kui hoovi lõunaosast eemaldatakse praegune puitlava, on võimalik avada ka piilarite läänekülg ja uurida lõunaristikäigu ala – see heidab kindlasti uut valgust kirjeldatud probleemidele.

Idatiiva hooviseina vundamendikraavist saadud leiud andsid ootamatult selget ja olulist uut infot. Erinevatest šurfidest saadi kokku mõnikümmeend Sieburgi ja Waldenburgi tootmiskeskuses valmistatud kiveraamaliste kannude ja peekrite kildu. Siinsed Sieburgi killud esindavad juba järgmist perioodi võrreldes kirikutüüva välis- ja sisekülgel kaevatud šurfidest saadud kildudega – esialgsel hinnangul pärineb enamik neist 1400.–1550. aastast. Waldenburgi killud pärinevad tõenäoliselt 15. sajandist. Kuna leiud sattusid vundamendikraavi ilmselt vahetult pärast idatiiva hooviseina vundamendi ladumist, võib järeldada, et see sein ehitati 14.–15. sajandi vahetuse paiku. See dateering on tunduvalt hilisem võrreldes Villem Raami viimase seisukohaga, mille järgi idatiiva keldri-korruse seinamüüristik valmis juba enne Jüriöö ülestõusu, ajavahemikul 1317–1343,³⁸ kuid rohkem kooskõlas 1958. aastal avaldatud seisukohaga, mille järgi idatiib püstitati alles pärast Jüriöö ülestõusu, 1343.–1425. aastatel, selle peakorruse lõunaosa aga alles pärast kiriku pühitsemist 1448. aastal.³⁹ Teatavasti on idatiib rajatud kahes etapis, mida markeerib ilmekas püstvuuk hoovifassaadil – pea täielikult paekividest laotud põhjaosa koos käärkambri ja selle aluse keldriga on varasem ning osalt maakividest laotud lõunaosa hilisem. Šurfidest saadud

täysin mahdollista, että ristikäytävä tai ainakin yksittäiset portaat puuttuivat kokonaan, koska munkkien oli päästävä jollakin tavalla kirkkoon ja muiden siipien pääkerroksen tiloihin. Pihan kaakkoisosassa neljää tiedossa olevaa pilaria vastapäätä kaivetuista kuopista ei onnistuttu löytämään Raamin kuvailemaa tilannetta, jossa pilarit olisi asennettu 1600-luvun löydöksiä sisältävän kulttuurikerroksen lävitse. Näin ollen pilareita ei voida vielä ajoittaa. Jos nykyinen puulava poistetaan pihan eteläosasta, myös pilareiden länsisivu voidaan avata ja tutkia eteläisen ristikäytävän aluetta: se antaa varmasti uutta tietoa näihin ongelmiin.

Itäsiiven pihanpuoleisen seinän perustuskaiannon saadut löydöt antoivat yllättäen selvää ja olennaista uutta tietoa. Eri kuopista saatiin yhteensä useita kymmeniä Sieburgissa ja Waldenburgissa valmistettujen kiveraamisten kannujen ja pikareiden sirpaleita. Nämä Sieburg-sirpaleet edustavat jo seuraavaa vaihetta verrattuna kirkkosiiven ulko- ja sisäsvulle kaivetuista kuopista saatuihin sirpaleisiin: alustavan arvion mukaan valtaosa on peräisin vuosilta 1400–1550. Waldenburg-sirpaleet ovat todennäköisesti peräisin 1400-luvulta. Koska löydöt joutuivat perustuskaivantoon ilmeisesti heti itäsiiven pihaseinän perustusten muurauksen jälkeen, voidaan päätellä, että seinä rakennettiin 1300- ja 1400-luvun vaihteen tienoilla. Tämä ajoitus on huomattavasti myöhäisempi verrattuna Villem Raamin viimeiseen käsitykseen, jonka mukaan itäsiiven kellarikerroksen seinämüüristö valmistui jo ennen Yrjön yön kapinaa, aikavälillä 1317–1343.³⁸ Se vastaa paremmin hänen kannanottoaan vuodelta 1958, että itäsiipi pystytettiin vasta Yrjön yön kapinan jälkeen vuosina 1343–1425, kuitenkin sen pääkerroksen eteläosa vasta vuonna 1448 toimitetun kirkon pyhityksen jälkeen.³⁹ Tietävästi itäsiipi on rakennettu kahdessa vaiheessa, mitä havainnollistaa ilmeikäs pystysauma pihanpuoleisella julkisivulla: lähes kokonaan kalkkikivinen pohjoisosa sakariston ja sen alapuolisen kellarin kanssa on varhaisempi,

³⁸ Raam 1988, 64.

³⁹ Raam 1958, 94–97.

³⁸ Raam 1988, 64.

³⁹ Raam 1958, 94–97.

osittain graniittinen eteläosa myöhäisempi. Kuopista saadut löydöt eivät valitettavasti osoita näiden kahden rakennusvaiheen aikaeroa. Laajemmat kaivaukset, jotka tuottaisivat lisää löytöjä, voisivat kuitenkin tuoda selvyyttä tähän asiaan. Koska eteläsiiven kellarisalin pihanpuoleinen seinä on tietysti rakennettu samana vuonna kuin itäsiiven muurit, löytöaineiston avulla saatu ajoitus koskisi myös eteläsiiven kellarisalia (tilat 007 ja 008).

Kuva 29. Luostarin itäsiiven pihanpuoleinen julkisivu. Vasemmalta ylhäältä, sakariston ikkunan kohdalta kulkee rosoinen pystysauma oikealle alas kapitulisalin ja sen alapuolella olevan kellarin oviaukkoon asti (kuva: Villu Kadakas).

leidud nende kahe ehitusetapi ajalist erinevust kahjuks ei näita. Ulatuslikum väljakaevamine koos lisaleidudega võiks siin siiski selgust tuua. Kuna lõunatiiva keldrisaali hoovipoolne sein on teadaolevalt ehitatud samal ajal kui idatiiva lõunaosa müürid, kehtib leiumaterjali abil saadud dateering ka lõunatiiva keldrisaali kohta (ruumid 007 ja 008).

Joonis 29. Kloostri idatiiva hoovifassaad. Vasakult ülalt käärkambri akna juurest kulgeb sakiline püstvuuk paremale allapoole kapitlisaali ja selle aluse keldri ukseavani (foto: Villu Kadakas).

Sisehoovi paekividest laotud sadeveerenn, mis avastati juba 1962. aasta väliuuringute käigus,⁴⁰ avati 2011. aastal osaliselt uuesti kahes lõigus. Selle taasavamiseks oli mitu põhjust. Esiteks, põhjapoolse lõigu sai kerge vaevaga välja puhastada – kohati paistis see pinnase alt välja juba enne uuringuid, ent mälestus sellest oli ka kloostri tundjate seas kustunud. Teiseks, 1962. aasta aruandes on küll suurepäraseid fotod väljakaevatud kanalist, kuid puudub hoovi plaan, kus oleks seda kujutatud.⁴¹ Kanali täpse asukoha plaanile kandmine on oluline, sest tähelepanuväärusel kombel kulgeb kanal osalt just seal, kus peaks olema hoopis ristikäigu hoovisein. See asjaolu oli ilmselt kriitilise tähtsusega, miks Raam dateeris sadeveekanali juba esmapilgul kloostrijärgseks rajatiseks, eeldades, et ristikäik pidi juba enne renni rajamist lammutatud olema, ent see sai toimuda alles mõisa perioodil.⁴²

Joonis 30.

Sisehoovis taasavatud paekividest sadeveerenni idapoolne haru (foto: Villu Kadakas).

Kuva 30.

Sisäpihalla uudelleen avattu kalkkikivisen sadevesikourun itähaara (kuva: Villu Kadakas).

⁴⁰ Raam 1963, 45–47.

⁴¹ Muinsuskaitseameti arhiivis on mustand, kust puuduvad mitmed olulised mõõdud.

⁴² Raam 1963, 45–46.

Sisäpihan kalkkikivinen sadevesikouru, joka löydettiin jo vuoden 1962 kenttätutkimuksissa,⁴⁰ avattiin vuonna 2011 osittain uudelleen kahtena eri osuutena. Sen uudelleenavaukseen oli monta syytä. Ensiksi, pohjoinen osuus voitiin puhdistaa helposti esiin: paikoittain se näkyi maan alta jo ennen tutkimuksia, mutta muisto siitä oli himmentynyt jopa luostarin tuntijoiden joukossa. Toiseksi, vuoden 1962 raportissa on kyllä hyviä valokuvia esiin kaivetusta kanavasta, mutta sen sijainnin esittävä pihan kaava puuttuu.⁴¹ Kanavan tarkkan sijainnin kartoitus on tärkeää, koska merkittäväsiti kanava kulkee juuri siellä, missä ristikäytävän väliseinän pitäisi olla. Tämä seikka oli ilmeisesti ratkaisevan tärkeä Raamin ajoittaessa sadevesikanavan jo ensi silmäyksellä luostarin jälkeiseksi rakenteeksi edellyttäen, että ristikäytävän oli oltava purettu jo ennen kourun rakentamista, mutta se saattoi tapahtua vasta kartanon kaudella.⁴²

⁴⁰ Raam 1963, 45–47.

⁴¹ Viron museoviraston (Muinsuskaitseamet) arkistossa on luonnos, josta puuttuvat monet tärkeät mitat.

⁴² Raam 1963, 45–46.

Vuoden 2011 tutkimukset eivät tuottaneet uutta tietoa kourun ajoituksesta. Ajoituksen mahdollistavan löydön saaminen olisi vaatinut kourun purkamisen, mutta sen säilyttämistä pidettiin tärkeämpänä. Raamin mainitsemaa mukulakiveystä ei myöskään löydetty. Tuolloin se oli vielä säilynyt pihan pinnalla paikoittain ulottuen myös kourun sivulaattojen päälle ja jättäen vapaaksi vain kourun, joka oli silloin vielä katettu osittain kalkkivilaatoilla.⁴³ Mukulakiveyksen jäänteitä löytyi nyt vain joistakin itäsiiven seinän viereen kaivetusta kuopista. Todennäköisesti uutta ajoitustietoa tarjoaa myös pohjapiirroksen analyysi, jos siihen merkitään myös kouru ja monta varhaisen uuden ajan rakennetta, jotka 1960-luvun alussa löydettiin, dokumentoitiin ja purettiin heti.

On aika selvää, että jo luostarin kaudella sadevesikourun oli oltava sisäpihalla jossain muodossa. Muuten pihasta olisi kovassa sateessa tullut „kuralaattikko“, Villem Raamin sanaa käyttäen (porikast).⁴⁴ Huomioiden sisterssiläisten kokemuksen vesijohtojen rakentamisessa voitaisiin Padisessakin edellyttää kunnan sadevesijärjestelmän olemassaoloa. Jos munkit olivat jo rakentaneet toimivan kanavan, miksi Rammien olisi pitänyt purkaa se ja rakentaa uusi. Puisen ristikäytävän tarkemman sijainnin analyysi ja rekonstruointikokeilu, joka odottaa vielä aikaansa, voisi osoittaa, saattoiko löydetty sadevesikouru olla olemassa samaan aikaan puisen ristikäytävän kanssa. Puinen ristikäytävä, etenkin sen pohjoisosa, saattoi tukeutua osittain myös kourun vankkaan leveään anturaan. Tutkimuksen nykyvaiheessa olisi siis pikemminkin syytä olettaa, että löydetty sadevesikourut ovat peräisin luostarin ajalta.

Vuoden 2011 kaivauksissa suomalaiset arkeologit löysivät keskeltä pihaa sadevesikourun vierestä isohkon kuopan pohjasta luonnonhiekan pinnassa toisiaan terävässä kulmassa leikkaavat kynnön jäljet. Toistaiseksi on vaikea sanoa, ovatko ne myöhemmän klausuurin tai jopa luostaria edeltäneen ajan auranjälkiä tai ovatko munkit joskus todella kyntäneet sisäpihan pelloksi.

⁴³ Raam 1963, 45.

⁴⁴ Raam 1963, 45.

2011. aasta uuringutega ei saadud renni dateeringu kohta uut infot. Dateerimist võimaldava leiu saamiseks oleks tulnud renn lammutada, kuid selle säilimist peeti olulisemaks. Ei leitud ka Raami kirjeldatud munakivisillutist, mis tollal oli hoovi pinnal veel kohati säilinud, ulatudes ka renni küljeplaatide peale ja jättes vabaks ainult renni, mis oli siis veel osaliselt kaetud paeplaatidega.⁴³ Munakivisillutise jäänuheid leiti nüüd vaid mõnest idatiiva seinavastu kaevatud šurfist. Ilmselt annab dateeringu kohta uut infot ka plaani analüüs, kui sellele kanda renn koos mitme varauusaegse rajatisega, mis 1960. aastate alguses leiti, fikseeriti ja kohe lammutati.

On üsna selge, et juba kloostri perioodil pidi sadeveereni sisehoovis mingil kujul olema olemas. Vastasel juhul oleks hoov tugevama vihma korral muutunud kiiresti „porikastiks“, kui kasutada Villem Raami sõna.⁴⁴ Arvestades tsistertslaste kogemust veejuhtmete ehitamisel, võiks korraliku sadeveesüsteemi olemasolu eeldada ka Padisel. Kui mungad olid korraliku kanali juba valmis ehitanud, siis tekib küsimus, miks oleksid Rammid pidanud selle lammutama ja uue ehitama. Puidust ristikäigu täpsema paiknemise analüüs ja rekonstrueerimise katse, mis seisab alles ees, võiks näidata, kas leitud sadeveereni sai eksisteerida ühel ajal puidust ristikäiguga. Osalt võis puidust ristikäik, eriti selle põhjapoolne osa, toetuda ka renni kapitaalale laiale tallale. Seega on praeguses uurimisseisus pigem põhjust arvata, et leitud sadeveerenid pärinevad kloostri ajast.

2011. aasta kaevamistel avastasid Soome arheoloogid hoovi keskelt sadeveereni kõrvalt suurema šurfi põhjast loodusliku liiva pinnal üksteisega teravnurga all löikuvad künnijäljed. Esialgu on raske hinnata, kas tegemist on hilisema klausuuri või isegi kloostrielsete adrajälgedega või on mungad sisehoovi mingil hetkel üles kündnud.

⁴³ Raam 1963, 45.

⁴⁴ Raam 1963, 45.

Joonis 31.

Munakivisillutis sisehoovis idatiiva seinääres. Sillutise kõrgusel vundamenti ja maapealset seinosa piirav paekividest rant

(foto: Villu Kadakas).

Kuva 31.

Mukulakivistä kiveystä sisäpihalla itäsiiven seinän vieressä. Kiveyksen tasolla kivijalkaa ja maanpäällistä seinäosuutta rajaava kalkkikivinen reunus

(kuva: Villu Kadakas).

Joonis 32.

Adraga kündmise jäljed loodusliku liiva pinnal

(foto: Villu Kadakas).

Kuva 32.

Auralla suoritettun kynnön jälkiä luonnonhiekkassa

(kuva: Villu Kadakas).

Kokkuvõte

2010.–2011. aasta uuringud Padise kloostri klausuuris andsid väga mitmesuguseid, oodatud ja ootamatuid uusi teadmisi. Kokkuvõtteks võib esile tõsta keskaegse leiumaterjali esmakordset tänapäevasesse teaduskäibesse toomist, mitmesugust uut detailset infot põhja-, ida- ja

Tiivistelmä

Vuosina 2010 ja 2011 Padisen luostarin klausuurissa suoritettut kenttätutkimukset antoivat erittäin monenlaisia, odotettuja ja odottamattomia uusia tietoja. Kokoavasti voi nostaa esiin keskiaikaisen löytöaineiston ensimmäisen saattamisen nykyajan tutkijapiiriin ulottuville, monenlaista uutta yksityiskohtaista tietoa

pohjois-, itä- ja eteläsiiven kellarien rakennushistoriallisesta muodostumisesta, täydentäviä tietoja lounaiskulmassa sijaitsevan kaarinisellä varustetud rakennuksen sijainnista, siinä suoritetuista muutostöistä, myöhemmästä tehtävästä ja ajoituksesta. Luostarin rakennushistorian kronologian kannalta on erittäin tärkeää, että löytöaineiston avulla ajoitettiin uudelleen pohjois- ja itäsiiven pihanpuoleinen seinä ja sitä kautta myös molemmat siivet. Uusien tulosten pohjalta voidaan väittää, että nykyaikaan asti säilyneen klausuurin itä- ja eteläsiiven rakentaminen ei alkanut todennäköisesti ennen 1300- ja 1400-luvun vaihdetta.

Kirjallisuus / Kirjandus

Alttoa, Kaur 2001. Einige Beispiele der Kombinationen von Burg und Kirche in Estland. – *Castella Maris Baltici*, 3–4. Turku, Tartu, Malbork, 11–17.

Alttoa, Kaur 2009. Padise kloostri arhitektuur. Uurimise hetkeseis ja probleemid. / *Architecture of Padise Monastery. Current studies and problems.* – Keskaja küla / *Medieval Village. Ettekannete kataloog.* Padise, 18–27.

Gaud, Henri & Leroux-Dhuys, Jean-François 2006. *Cistercian Abbeys. History and architecture.* Cologne.

Kadakas, Villu 2005. Confusion with the „chapel“ walls in the southern wing of Padise Monastery. – *Estonian Journal of Archaeology* 9/2, 160–173.

Kadakas, Villu 2011. First results of new excavations in Padise monastery. Further study issues. – *Colonists on the shores of the Gulf of Finland. Medieval settlement in the coastal regions of Estonia and Finland.* Ed. by M. Poutanen. *Vantaa City Museum publications*, 2. Vantaa, 27–35.

Kinder, Terry N. 2002. *Cistercian Europe. Architecture of Contemplation.* Grand Rapids, Michigan/ Cambridge, U.K.

LUB III. Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. III. Reval 1857.

Raam, Villem 1958. Padise klooster. Tallinn.

lõunatiiva keldrite ehitusloolise kujunemise kohta, täiendavaid andmeid edelanurgas paikneva kaarniõsidega hoone ehitusliku asendi, selles toimunud ümberehituste, hilisema funktsiooni ja dateeringu kohta. Kloostri ehitusajaloo kronoloogia seisukohast on väga oluline, et leiumaterjali abil dateeriti uuesti põhja- ja idatiiva hoovisein ning seeläbi ka mõlemad tiivad. Uute tulemuste põhjal on võimalik väita, et praeguseini säilinud klausuuri ida- ja lõunatiiva väljehitamine ei alanud tõenäoliselt enne 14.–15. sajandi vahetust.

Raam, Villem 1960. End. Padise kloostri objektid 1957. ja 1960. aastal tehtud tööde aruanne. Tallinn [käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, P-270].

Raam, Villem 1961. Padise kloostri varemetes 1961. a. tehtud tööde aruanne. Köide A. Tallinn [käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, P-331-a].

Raam, Villem 1963a. 1962. a väliuurimiste ja konserveerimistöde aruanne. Köide I. Tekstiline ja graafiline osa. Tallinn [käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, P-464].

Raam, Villem 1963b. 1962. a väliuurimiste ja konserveerimistöde aruanne. Köide II. Fotod. Tallinn [käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, P-465].

Raam, Villem 1969. Padise kloostri varemetes 1968. a. hooajal toimunud kaevamistöde aruanne. Tallinn [käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, P-1077].

Raam, Villem 1970. Aruanne 1969. aastal Padise kloostri varemetes toimunud uurimistödest. Tallinn [käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis, P-1207].

Raam, Villem 1988. Padise klooster. – Harju rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 53–67.

Sarv, Krista 2011. *Archaeological investigations at the property of the Great Guild in Tallinn.* – *Archaeological Fieldwork in Estonia*, 2010. Tallinn, 187–194.

Lisandusi tsistertslaste kunstipärandile – krutsifiks Harju-Risti kirikust

Keskaegsel Liivimaal tegutsenud kloostrite kabelitest või kirikutest pärinevaid sisustus-elemente, kui juurde arvata ka arhitektuursed ehisedetailid, hauaplaadid ning arheoloogiliste leidudena päevavalgele tulnud esemed, on säilinud äärmiselt vähe. Säilinud keskaegse kirikuinventari puhul on muuhulgas tihti probleemiks eseme algne asukoht, seda eelkõige situatsioonis, kus kirjalikud teated üldjuhul puuduvad ning algne kloostrikompleks on hävinud, ümberehitatud või varemeis. Nii saame teadaolevad kunstiteosed siduda ühe või teise kloostriiga peamiselt kaudsete tõendite abil – seda tuleks silmas pidada ka Tallinnas Niguliste muuseumi Antoniuse kabelis eksponeeritavat keskaegset krutsifiksi käsitledes.

Krista Andreson

Lisäyksiä sisterssiläiseen taideperintöön – krusifiksi Harju-Ristin kirkosta

Keskiaikaisella Liivinmaalla toimineiden luostareiden kappeleista tai kirkoista on säilynyt äärimmäisen vähän esineitä, vaikka mukaan luettaisiin myös arkkitehtoniset koristeet, hautalaatat ja muinaislöydöt. Säilyneiden keskiaikaisten kirkkoesineiden ongelmana on muun muassa niiden alkuperäisen sijainnin määrittäminen etenkin kirjallisten mainintojen puuttuessa sekä alkuperäisen luostarikonaisuuden ollessa hävinnyt, uudelleenrakennettu tai raunioitunut. Voimme siis liittää tiedossa olevat taideteokset tiettyyn luostariin pääasiassa välillisten todisteiden avulla. Tämä tulisi muistaa myös käsiteltäessä keskiaikaista krusifiksia, joka on näytteillä Tallinnassa, Nigulisten (Pyhän Nikolaoksen) museon Antoniuksen kappelissa.

Tietoa Harju-Ristin veistosten aikaisemmasta sijainnista

Viron taidemuseon alaisessa Nigulisten museossa ryhmänä näytteillä olevat Golgata-veistokset – ristiinnaulittu Kristus sekä häntä surevat Neitsyt Maria ja evankelista Johannes – sijaitsivat vuoteen 1958 asti Luoteis-Virossa Harju-Ristin kirkossa.¹ Veistokset seisoivat pienillä muurista ulkonevilla jalustoilla pitkittäisrakennuksen itäseinässä, triumfikaaresta etelään.

Joonis 1. Harju-Risti Kolgata-skulptuurid
(foto: Stanislav Stepaško).

Kuva 1. Harju-Ristin kirkon Golgata-aiheiset veistokset
(kuva: Stanislav Stepaško).

¹ Harju-Ristin Golgata-veistoksia olen käsitellyt aikaisemmin julkaistuissa artikkeleissani (Andreson 2009a; 2009b).

Harju-Risti skulptuuride varasemast asukohast

Eesti Kunstimuseumi filiaalis, Niguliste muuseumis grupina eksponeeritud Kolgata-skulptuurid – Kristus ristil ning leinavad neitsi Maarja ja evangelist Johannes – paiknesid 1958. aastani Loode-Eestis Harju-Risti kirikus.¹ Skulptuurid seisis väikestel müürist eenduvatel pjedestaalidel pikihoone idaseinal, triumfikaarest lõunas.

¹ Harju-Risti Kolgata-skulptuure olen käsitlenud varem ilmunud artiklites (Andreson 2009a; 2009b).

Vanim teade figuuride kohta, sealjuures eespool nimetatud asukohas, pärineb 1695. aastast.² Pastor Gabriel Herlini koostatud nimistus mainitakse muu kirikusisustuse hulgas: *Gegen Süden auff den Maur in Osten In der Kirchen das Crucifix Christi Das Marien und Joh: Bild Menschen Größe*.³

Joonis 2. Harju-Risti kiriku sisevaade 1920.–1930. aastatest
(foto: Eesti Ajaloomuseum).

Kuva 2. Harju-Ristin kirkko 1920–1930-luvulla
(kuva: Eesti Ajaloomuseum).

Skulptuuride asukohta Harju-Risti kiriku pikihoone idaseinal ei saa aga mitmel põhjusel pidada algseks. Esiteks osutavad nii Maarja kui ka Johannese figuuri seljaosa töötlus ning risti tagaküljel leiduvad polükroomiajäägid⁴ üheselt sellele, et kujud olid mõeldud vaatamiseks ka tagantpoolt. Seetõttu tuleb skulptuuride algasukohta otsida Harju-Risti kiriku pikihoone ja kooriruumi vahelisest triumfikaaretsoonist. Ent selle asukoha vastu

² EAA 1187-2-379, l. 253. Creutz Kirchen Inventarium auffgerichtet Anno 1695 den 7. Augusti. Täna Aivar Pöldveed nimetatud allikale tähelepanu juhtimast.

³ Lõuna suunas idas [asuval] müüri kirikus Kristuse krutsifiks, Maarja ja Johannese kuju inimese suurus.

⁴ Konserveerimistöde käigus 2003. aastal muuseumiseinalt demonteeritud ristipuu tagaküljelt tulid nähtavale polükroomiajäägid.

Vanhin tieto hahmoista, nimenomaan edellä mainitussa paikassa, on peräisin vuodelta 1695.² Kirkkoherra Gabriel Herlinin laatimassa luettelossa mainitaan kirkkorakennuksen muun esineistön lisäksi: *Gegen Süden auff den Maur in Osten In der Kirchen das Crucifix Christi Das Marien und Joh: Bild Menschen Größe*.³

Veistosten sijaintia Harju-Ristin kirkon pitkittäisrakennuksen itäseinällä ei kuitenkaan voi pitää alkuperäisenä useasta eri syystä. Sekä Marian että Johanneksen hahmon selkäosan käsittelytapa ja ristin käänntöpuolella esiintyvät polykromian jäännökset⁴ osoittavat yksiselitteisesti, että hahmot oli tarkoitettu katseltaviksi molemmilta puolilta. Tämän vuoksi veistosten alkuperäistä paikkaa tulee etsiä Harju-Ristin kirkon pitkittäisrakennuksen ja kooritilan väliseltä triumfikaarialueelta. Tätä sijaintia

² EAA 1187-2-379, l. 253. Creutz Kirchen Inventarium auffgerichtet Anno 1695 den 7. Augusti. Kiitoksia Aivar Pöldveelle, joka huomautti minulle kyseisestä lähteestä.

³ Etelän suunnassa idässä sijaitsevalla muurilla kirkossa Kristuksen krutsifiksi, Maria ja Johannes: veistos ihmisen kokoinen.

⁴ Konservoinnin yhteydessä vuonna 2003 museon seinältä irrotetun ristipuun käänntöpuolelta tuli näkyviin polykromian jäännöksiä.

vastään puhuvad kuitenkin sekä Golgata-veistosten monumentaalised mitat⁵ että pienen maalaiskirkon oletettavasti 1400-luvun ensimmäisellä puoliskolla valmistunut matala triumfikaari.⁶

Tieteen piiriin nämä kolme veistosta toi Hans Wentzel.⁷ Aikaisemmista tutkimuksista perusteellisimman on kirjoittanut Sten Karling.⁸ Yleensä veistokset on yhdistetty Padisen sisterssiläisluostarin kirkkoon. Sieltä kymmenisen kilometrin päähän Harju-Ristiin ne on luultavasti viety vuonna 1559 suoritettuna luostarin sekulaaristamisen jälkeen tai 1700-luvulla Suuren Pohjan sodan jälkeen.⁹ Lyhyttä välimatkaa ja Padisen luostarin oikeutta nimittää virkaan Harju-Ristin kirkkoherra pidetään keskeisnä perusteina sille, miksi veistokset vietiin juuri Harju-Ristiin.¹⁰ Luostarin ja kirkon välisestä tiiviistä yhteydestä kertovat myös kirjalliset tiedot. Kylä, jossa kirkko sijaitsee, on mainittu asiakirjoissa ensimmäisen kerran muodossa Cullensele vuonna 1283, jolloin Tanskan kuningas Eerik Klipping hyväksyi Dünamünden luostarin maanomistukset.¹¹ Ensimmäinen maininta Harju-Ristin kirkosta on kuitenkin kirjeissä, jotka Padisen luostarin johtaja lähetti 14. kesäkuuta ja 5. elokuuta 1503 Tallinnan pormestarille. Kirjeissä käydään kauppaa pyhän Ristin kappelin korjaukseen tarvittavilla kattotiilillä luostarinjohtajan kylässä (*in seinem Dorfe*) nimeltä Kullensall.¹²

On todennäköistä, että Padisen luostarikirkon sisustus evakuoitiin viimeistään silloin, kun rakennuskokonaisuus muutettiin sekulaaristamisen jälkeen linnoitukseksi, koska Liivinmaan sodan (1558–1583) aikaisista ja jälkeisistä tapahtumista

⁵ Mitat: ristin korkeus n. 375 cm, Kristus 175 cm, Neitsyt Maria 227 cm, evankelista Johannes 217 cm. Kokoa ja esitystapaa silmällä pitäen kyseessä ovat triumfikaariryhmän veistokset, jotka sijaitsivat kirkossa perinteisesti keskeisellä sijalla, triumfikaaren alueella.

⁶ Raam 1997, 14–15.

⁷ Wentzel 1938, 130.

⁸ Karling 1946, 30–42.

⁹ Raam 1976, 10.

¹⁰ Johansen 1933, 206; Raam 1997, 14.

¹¹ LUB III, 686a; Johansen 1933, 773.

¹² LUB 2/II, nro 503, 527.

räägivad nii Kolgata-skulptuuride monumentaalised mõõtmed⁵ kui ka väikese maakiriku oletatavasti 15. sajandi esimesel poolel valminud madal võidukaar.⁶

Erialakirjandusse tõi kolm skulptuuri Hans Wentzel,⁷ põhjalikum varasem uurimus pärineb Sten Karlingilt.⁸ Skulptuure on üldjuhul seostatud tsistertslaste kloostri kirikuga Padisel, ca. 10. kilomeetri kaugusele Harju-Ristile olevat need viidud pärast kloostri sekulariseerimist 1559. aastal või 18. sajandil pärast Põhjasõda.⁹ Peamiste argumentidena, miks skulptuurid just Harju-Ristile viidi, nimetatakse geograafilist lähedust ning Padise kloostri patronaadiõigust Harju-Risti kiriku üle.¹⁰ Kloostri ja kiriku vahelist tihedat sidet kinnitavad ka kirjalikud teated. Küla, kus kirik asub, kohtame esmakordselt *Cullensele* nime all 1283. aastal, kui Taani kuningas Erik Klipping kinnitas Dünamünde kloostrile kuuluvad maavaldused.¹¹ Harju-Risti kiriku esmamainimine allikais on aga seotud kirjadega, mille Padise abt saatis 14. juunil ja 5. augustil 1503 Tallinna bürgermeistrile ja kus kaubeldakse püha Risti kabeli remondiks vajaminevate katusekividega abti külas (*in seinem Dorfe*) nimega Kullensall.¹²

Tõenäoliselt evakueeriti Padise kloostrikirikku sisustus hiljemalt selleks ajaks, kui kompleks pärast sekulariseerimist kindluseks ümber ehitati, sest Vene-Liivi sõja (1558–1583) aegsetest ja järgnevatest sündmustest väljus klooster üsna armetus seisus. Kuid paremini

⁵ Mõõdud: risti kõrgus ca. 375 cm, Kristus 175 cm, Neitsi Maarja 227 cm, evankelista Johannes 217 cm. Suurust ja kujutusviisi silmas pidades on tegemist triumfigrupi skulptuuridega, mis paiknesid kirikus traditsiooniliselt keskel kohal, triumfikaare tsoonis.

⁶ Raam 1997, 14–15.

⁷ Wentzel 1938, 130.

⁸ Karling 1946, 30–42.

⁹ Raam 1976, 10.

¹⁰ Johansen 1933, 206; Raam 1997, 14.

¹¹ LUB III, 686a; Johansen 1933, 773.

¹² LUB 2/II, 503, 527.

ei läinud ka Harju-Risti kirikul. Gabriel Herlin, kes oli 1671. aastast Harju-Risti diakon ja 1683. aastast naaberkiriku Harju-Madise pastor,¹³ kirjutab Tallinna konsistooriumile saadetud märkmetes, et pärast 1601.–1602. aasta suurt katku oli venelaste, poolakate ja taanlaste rüüstatud Risti kirik varemetes, nii et kariloomad võisid ronida võlvidele, kus kasvasid puud; kirikukellad olla taanlased viinud Saaremaale.¹⁴ Katuse olla kirik saanud alles kuningas Gustav II Adolphi ajal, mil eestseisjateks olid mõisnikud Thomas Ramm Padiselt ja Lars Svensson Hatust.¹⁵

17. sajandi jooksul soetati ka vanem osa kiriku tänaseni säilinud sisustusest: barokne laelühter, vaskne braa, küünlajalad ning 1630. aastal kinkis Thomas Ramm koos abikaasaga kantsli. Sama sajandi lõpust (1695) pärineb ka esimene teade Kolgata-skulptuuridest Harju-Risti kirikus. Täpsem figuuride kirikusse jõudmise aeg ja tagamaad jäävad aga tänase uurimise juures lahtiseks.

Samuti on teadmata, miks ja millisel ajahetkel kolm Kolgata-skulptuuri omavahel ühtseks grupiks liideti. Nimelt ilmnes figuuride mõõtude, materjali, aga ka nikerdamisviiside ning kujutustüüpide võrdluses, et krutsifiks ja saatjafiguurid ei moodustanud algselt ühtset gruppi. Järgnevalt ei käsitleta lähemalt Harju-Risti Kolgata-skulptuuride dateeringuid ja võimalikke valmistamiskohti, nimetame vaid, et viimaste uurimistulemuste järgi¹⁶ on tammepuust Maarja ja Johannese figuur valminud 1410.–1430. aastatel ning keskaja

¹³ Paucker 1849, 112, 108.

¹⁴ 2006. aastal valminud kella kõrval on Harju-Risti kirikus tänaseni säilinud 15. sajandi esimesest poolest pärit rikkaliku dekooriga kell ning 1613. aastal meister Andreas Ehemil valmistatud kell (Kilumets 2007, 18–21).

¹⁵ EAA 1187-2-369, l. 246–247p; 1187-2-371, l. 102; Pöldvee 2001, 97.

¹⁶ Andreson 2009a.

luostari selvisi melko huonokuntoisena. Tosin Harju-Ristin kirkollekaan ei käynyt sen paremmin. Gabriel Herlin, joka oli vuodesta 1671 Harju-Ristin diakoni ja vuodesta 1683 naapuripitäjän Harju-Madisen kirkkoherra,¹³ kirjoittaa Tallinnan konsistorille lähettämässään muistiinpanoissa, että vuosien 1601–1602 suuren ruton jälkeen venäläisten, puolalaisten ja tanskalaisten ryöstämä Ristin kirkko oli raunioitunut. Kotieläimet kiipeilivät holvien päälle, jossa kasvoi puita; tanskalaiset olivat kai vieneet kirkon kellot Saarenmaalle.¹⁴ Kirkko lienee saanut uuden vesikattonsa vasta kuningas Kustaa II Aadolfin aikana, jolloin seurakunnan vanhimpina toimivat Padisen kartanon omistaja Thomas von Ramm ja Hatun kartanon omistaja Lars Svensson.¹⁵

1600-luvulla hankittiin myös vanhimmat nykyaikaan asti säilyneet kirkon esineet: barokkityylinen kattolyhty, kuparinen seinälyhty ja kynttilänjalat sekä vuonna 1630 Thomas von Rammin vaimoineen lahjoittama saarnastuoli. Saman vuosisadan lopulta (1695) on peräisin myös ensimmäinen tieto Harju-Ristin kirkossa olleista Golgata-aiheisista veistoksista. Veistosten kirkkoon saapumisen tarkka ajankohta ja tausta jäävät kuitenkin nykyään käytettävissä olevien tietojen valossa epäselväksi.

Sitäkään ei tiedetä, miksi ja milloin kolme Golgata-veistosta liitettiin toisiinsa yhteiseksi ryhmäksi. Henkilöhahmojen koon ja materiaalin, mutta myös veistotapojen ja esitystyyppien vertailussa ilmeni näet, että krutsifiks ja saattohahmot eivät muodostaneet alun perin yhteistä ryhmää. Seuraavassa ei käsitellä tarkemmin Harju-Ristin Golgata-veistosten ajoituksia ja mahdollisia valmistuspaikkoja. Mainittakoon vain, että uusimman tutkimustiedon mukaan¹⁶ tammiset Marian ja Johannoksen hahmot ovat valmistuneet 1410–1430

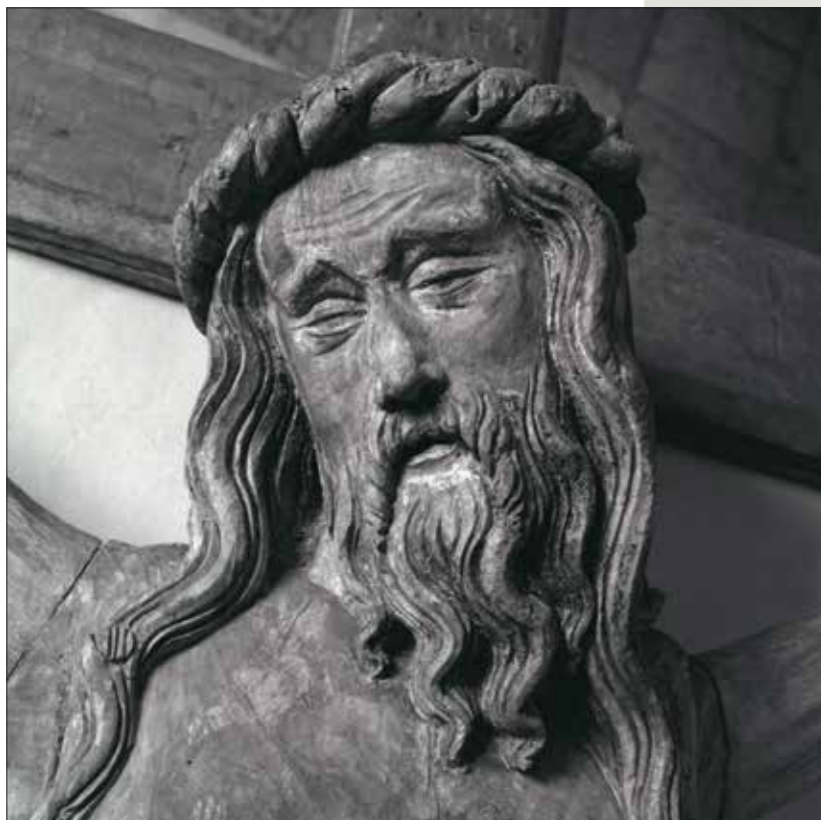
¹³ Paucker 1849, 112, 108.

¹⁴ Vuonna 2006 valmistuneen kellon rinnalla Harju-Ristin kirkossa on säilynyt 1400-luvun ensimmäisellä puoliskolla valettu runsaskoristeinen kello ja vuonna 1613 mestari Andreas Ehemil valmistama kello (Kilumets 2007, 18–21).

¹⁵ EAA 1187-2-369, l. 246–247p; 1187-2-371, l. 102; Pöldvee 2001, 97.

¹⁶ Andreson 2009a.

ja keskiajan taiteessa harvoin käytetystä pyökistä¹⁷ veistetty Kristus 1300-luvun viimeisellä neljänneksellä.¹⁸ Koko ryhmän yhteistä alkuperää vastaan puhuvat myös mittaerot: keskellä sijaitseva Kristus on saattohahmoja pienempi, toisin kuin yleensä on tapana.¹⁹

Joonis 3.
Harju-Risti
krutsifiks.
Detail
(foto: Stanislav Stepaško).

Kuva 3.
Harju-Ristin Kristus.
Detalji
(kuva: Stanislav Stepaško).

On erittäin todennäköistä, että Marian ja Johanneksen veistokset eivät olekaan alun perin liittyneet Padisen luostariin. Oletettavasti korkealla triumfikaaren palkilla sijainneet yli kaksi metriä korkeat surevat saattohahmot eivät olisi sopineet yhteen sisterssiläisille ominaisen kirkkotilan kaksipuolisen

¹⁷ Tarton yliopiston maantieteen laitoksella suoritettu dendrologinen tutkimus osoitti Kristus-hahmon olevan euroopanpyökkiä (*Fagus sylvatica*). Lausunto 23.11.2005, Nigulisten museon hallussa.

¹⁸ Jaan Tamm ajoittaa Kristus-hahmon virheellisesti 1410–1430-luvulle (Tamm 2010, 47–48).

¹⁹ Esimerkiksi myös Lyypekin tuomiokirkon Golgata-ryhmän (1477) Maria ja Johannes ovat yli kaksi metriä korkeita (277 ja 287 cm), mutta vaikuttavat vaatimattomilta krusifiksin (325 cm) vieressä.

kunstit harva kasutatud pöögist¹⁷ nikerdatud Kristus 14. sajandi viimasel veerandil.¹⁸ Grupi ühtsuse vastu räägivad ka erinevused mõõtetes – keskses positsioonis asuv Kristus on levinud tavale vastupidiselt saatjafiguuridest väiksem.¹⁹

On ülimalt tõenäoline, et Maarja ja Johannekse skulptuurid ei olegi algselt Padise kloostriiga seotud. Positsioneerudes eeldatavasti kõrgel triumfipalgil, ei sobitu üle 2 meetri kõrgused leinavad saatjafiguurid tsistertslastele omase kirikuruumi kahepoolse kasutamise

¹⁷ Dendroloogiline ekspertiis Tartu ülikooli geograafia instituudis tuvastas Kristuse figuuri materjalina pöögipuu (*fagus sylvatica*). Ekspertiisi akt 23. XI 2005, Niguliste Muuseumi valduses.

¹⁸ Jaan Tamm dateerib Kristuse kuju ekslikult 1410.–1430. aastatesse (Tamm 2010, 47–48).

¹⁹ Näiteks Lübecki toomkiriku Kolgata-grupi (1477) Maarja ja Johannes on samuti üle kahe meetri kõrged (277 cm, 287 cm), kuid mõjuvad tagasihoidlikena krusifiksi (325 cm) kõrval.

põhimõttega.²⁰ Ehk just see on põhjus, miks teated Euroopa mungakloostritest pärinevate, hiliskeskaega või varasemaks dateeritud triumfigrupi Maarja ja Johannekse figuuride kohta puuduvad täielikult.²¹

Et Harju-Risti skulptuurid on kokku liidetud seni teadmata ajal ja väljaspool ordukloostreid levinud paljufiguurilised Kolgata-grupid ei sobitu tsistertslaste reeglistike ega ettekirjutustega, jäävad Maarja ja Johannekse figuurid järgnevast käsitlusest välja.

Tsistertslaste krutsifiksid: normid ja tavad

Mõningaid teateid kunstiteoste, nende eripära ja liturgilise kasutuse kohta tsistertslaste kloostrites annavad ordu algaegadest pärit reeglistikud, *Carta Caritatis*e kõrval ka 12. sajandisse dateeritud *Ecclesiastica Officia*, mis reguleerisid munkade igapäevaseid liturgilisi tseremooniaid, samuti nii varasemad peakapiitli statuutide kogud (*Capitula*) kui ka hilisemad, kord aastas Cîteaux's kogunenud peakapiitli statuutide täiendused.²² Nii saame teada, et tsistertslastele iseloomulik kasinuse ja lihtsuse nõue laienes ka kiriku sisustusele. 12. sajandi algusest pärineva *Capitula* 25. ja 26. peatükis loetletud juhistes piiratakse näiteks kulla, hõbeda ja kalliskivide kasutamist altarirüüside puhul ning antakse teada, et pildid – skulptuurid ja maalid –, ei ole kusagil

²⁰ Maarja ja evangelist Johannekse figuurile iseloomulik monumentaalsus, allapoole suunatud pilk ning rüü voldistiku töötlus tagaküljel ei jäta kahtlust nende algsest asukohast kõrgel, suure kogudusekiriku triumfipalgil. Ühe võimalusena tulevad arvesse Tallinna keskaegsed pühakojad. 1410.–1430. aastatesse dateeritavate skulptuuride tellimine sobib hästi perioodi, mil Tallinna kirikutes toimusid suuremad ümberehitused. Et keskaegsete pühakodade sisustust puudutavate dokumentide ja teadete iseloom on juhuslik, jäävad saatjafiguuride algset asukohta puudutavad seisukohad paratamatult oletuslikeks. Vt Andreson 2009a, 59–61.

²¹ Laabs 2000, 73.

²² Laabs 2000, 10–11.

käytön periaatteen kanssa.²⁰ Ehkä juuri tämä onkin syy, miksi tiedot Euroopan munkkiluostareista peräisin olevista, myöhäiseen keskiaikaan tai aikaisemmaksi ajoitetuista triumfikaariveistosryhmän Maria ja Johannes-hahmoista puuttuvat kokonaan.²¹

Koska Harju-Ristin eri veistokset on liitetty yhteen toistaiseksi tuntemattomana aikana ja sääntökuntaluostarien ulkopuolella levinneet, usean hahmon käsittävät Golgata-veistosryhmät eivät noudata sisterssiläisiä sääntöjä ja määräyksiä, Marian ja Johanneksen hahmoja ei käsitellä jäljempänä.

Sisterssiläiset krutsifiksit: normit ja tavat

Joitakin tietoja sisterssiläisissä luostareissa olleista taideteoksista, niiden erikoisuuksista ja liturgisesta käytöstä antavat sääntökunnan alkuajoilta peräisin olevat säännöt, *Carta Caritatis*in rinnalla myös 1100-luvulle ajoitettu *Ecclesiastica Officia*, jotka sääntelivät munkkien päivittäisiä liturgisia seremonioita. Tietolähteitä ovat myös sekä varhaisemmat kenraalikapitulien statuuttien kokoelmat (*Capitula*) että myöhäisemmät, kerran vuodessa Cîteaux'ssa kokoontuneen kenraalikapitulien statuuttien täydennykset.²² Näin saamme tietää, että sisterssiläisille luonteenomainen niukkuuden ja yksinkertaisuuden vaatimus koski myös kirkon sisustusta. 1100-luvun alusta peräisin olevan *Capitulian* 25. ja 26. luvussa luetellussa ohjeissa rajoitetaan esimerkiksi kullan, hopean ja jalokivien käyttöä alttaritarvikkeissa ja ilmoitetaan, että kuvat – veistokset ja maalaukset – eivät ole

²⁰ Marian ja evankelista Johanneksen hahmoille luonteenomainen monumentaalisuus, alaspäin kääntynyt katse ja vaatteiden laskosten käsittely kääntöpuolella ovat varmoja todisteita siitä, että ne sijaitsivat alun perin korkealla, ison pitäjäkirkon triumfikaaren palkilla. Toisena vaihtoehtona voidaan harkita Tallinnan keskiaikaisia pyhäkköjä. 1410–1430-luvulle ajoitetujen veistosten tilaaminen sopii hyvin aikakaudelle, jolloin Tallinnan kirkoissa tehtiin laajamittaisia uudistuksia. Koska keskiaikaisten pyhäkköjen sisustusta koskevat asiakirjat ja tiedot ovat luonteeltaan satunnaisia, saattohahmojen alkuperäistä sijaintia koskevat mielipiteet jäävät väistämättä olettamuksiksi. Ks. Andreson 2009a, 59–61.

²¹ Laabs 2000, 73.

²² Laabs 2000, 10–11.

missään sallittuja, mutta maalatud ristit hyväksytään. Kuvien vaikutusta pidettiin haitallisena munkkien uskonnolliselle kurille, mm. päivittäiselle kontemplaatiolle. Krusifiksit olivat kuitenkin sääntökunnan alkuajoista lähtien ainoita sisustuksen osia, joita kenraalikapitulini kielto ei koskenut: meditaation ainoana ja todellisena keskipisteenä niillä oli tärkeä tehtävä luostarielämässä.

1100-luvulla laadituissa statuuteissa toistetaan yhä veistosten ja maalausten täydellistä kieltoa luostareissa. 1200-luvun alussa ilmestyy ensimmäisiä tietoja luostareista, joissa tätä sääntöä oli rikottu, joten annetaan määräys kuvien poistamisesta. 1200-luvun puolivälissä altaritaulujen ja veistosten olemassaolo luostarikirkkoissa ei ole enää harvinaista. Vaikka kenraalikapitulini statuuteissa ei olekaan enää tietoja kuvien poistosta,²³ tämä ei tarkoita säännön hylkäämistä: vanhoja määräyksiä toistettiin säännöllisesti vielä 1300-luvullakin.²⁴

Sääntökunnan aikaisempiin, vuosien 1122 ja 1135 statuutteihin kirjoitettujen sääntöjen mukaan sallittuja olivat vain maalatud ristit.²⁵ Aivan myöhäiseen keskiaikaan asti sisterssiläisten triumfikaarikrusifiksien tapauksessa tärkeintä oli niiden kaksipuolisuus: ne sijaitsivat kirkkotilassa keskeisessä asemassa, munkkien ja konverssien kuorin välissä, ja esittivät ristiinnaulitun Kristuksen ristin molemmilla puolilla.²⁶ Sääntökunnan kolme vanhinta säilynyttä triumfikaarikrusifiksia Loccumini (Mindeniin hiippakunta), Pforten eli Schulpfortan (Naumburgin hiippakunta) ja Tanskan Sorø luostareista on ajoitettu 1200-luvun puoliväliin.²⁷ Näistä ensimmäiset kaksi ovat pellavakankaalla peitettyjä ristejä, joille

²³ Sääntökunnan sääntöjen laiminlyönti luostareissa ja sitä seuranneet sanktiot saattoivat jäädä myös emoluostarin lähettämien visitaattorien tietoon eikä niiden tarvinnut päätyä johtotahoon.

²⁴ Laabs 2000, 11; Norton 1986.

²⁵ Laabs 2000, 71–74; Wipfler 2004, 61–79.

²⁶ Doberanin luostarikirkosta peräisin oleva krusifiksi (ajoitettu 1360–1370-luvulle) kuuluu säilyneiden ristiin nauhitun Kristuksen, mutta takana, munkkien puoleisella sivulla, näemme Jumalan äidin kohokuvan ja myös ristin alapuolella olevan altarin vastaava sivu liittyy Maria-aiheisiin.

²⁷ Laabs 2000, 72; Nyborg 1990, 112.

aktsepteeritud, kuid lubatud on maalitud ristid. Piltide mõju peeti kahjulikuks munkade religioossele distsipliinile, sh igapäevasele kontemplatsioonile. Krusifiksid seevastu olid ordu algaegadest ainsad sisustuselemendid, millele peakapiitli keeld ei laienenud – meditatsiooni ainsa ja tõelise keskpunktina täitsid nad klostrielus olulist funktsiooni.

Kui 12. sajandil koostatud statuutides korraldakse üha skulptuuride ja maalide täielikku keeldu klostrites, siis 13. sajandi alguses ilmuvad esimesed teated konventide kohta, kus selle reegli vastu on eksitud, mistõttu antakse korraldus pildid eemaldada. 13. sajandi keskpaigaks ei ole altarimaalide ja skulptuuride esinemus klostrikirikutes enam haruldane ning ehkki peakapiitli statuutides ei leidu enam teateid piltide kõrvaldamise kohta,²³ ei tähenda see reeglist loobumist – vanu ettekirjutusi korraldati regulaarselt veel 14. sajandilgi.²⁴

Varasemates, 1122. ja 1135. aasta ordustatuutides kirja pandud reeglite järgi olid lubatud vaid maalitud ristid.²⁵ Tsistertslaste triumfikaarikrusifikside puhul on olulisim nende kahepoolsus, seda kuni hiliskeskajani välja: paiknedes kirikuruumi domineerivas positsioonis, munkade ja konverside koori vahel, kujutati ristilöödud Kristust risti mõlemal küljel.²⁶ Kolm ordu vanimat säilinud triumfikaarikrusifiksi Loccumini (Mindeni diötsees), Pforte/Schulpforta (Naumburgi diötsees) ning Sorø klostrist Taanis on dateeritud 13. sajandi keskpaika,²⁷ neist kaks esimest on lõuendiga kaetud ristid,

²³ Ordureeglite eiramine konventides ning järgnenud sanktsioonid võisid jääda ka emakloostri poolt saadetud visitaatorite teada ega pruukinud juhtinstantsini jõuda.

²⁴ Laabs 2000, 11; Norton 1986.

²⁵ Laabs 2000, 71–74; Wipfler 2004, 61–79.

²⁶ Doberani klostrikirikust pärit krusifiks (dateeritud 1360.–1370. aastatesse) kuulub säilinud ristide hulgas harulduste hulka. Esiküljel paikneb tavapäraselt ristilöödud Kristus, kuid tagumisel, munkadepoolsel küljel näeme Jumalaema reljeefi, samuti on risti all oleva retaabli vastav külj seotud Maarja-teemadega.

²⁷ Laabs 2000, 72; Nyborg 1990, 112.

millele Kristuse kujutis on tempera-tehnikas peale maalitud, viimane aga lahendatud lame-reljeefina. Kui reeglite ja tegelikkuse lahknevust võis maalide ja skulptuuride osas täheldada hiljemalt 13. sajandi keskpaigaks, siis vaid maalitud krusifikside traditsioonist loobuti enamasti alles hiliskeskajal²⁸ – siit alates kasutati riste, mille munkadepoolne külj oli algsetele ordureeglitele vastavalt maalitud ning konverside pool teostatud skulpturaalselt.²⁹

Mitmed 15. ja 16. sajandist pärit krusifiksid ei eristu aga väljaspool tsistertslaste klostrikirikuid kasutatud ristidest, sest tihti on risti tagumine külj hilisema kasutuse käigus kannatada saanud või pole maalitud osa mõnel muul põhjusel säilinud.³⁰

Tsistertslaslikud kujutamistavad Harju-Risti krusifiksi juures

Viiteid tsistertslaste kujutamistavadele leidub ka Harju-Risti krusifiksi juures. Ristipuu tagaküljel on näha üksikud polükroomiajäädid ning kujutiste jäljed: Kristuse pea fragmentaarsed kontuurid ristipuu harude ristumiskohas, ristipuu parempoolse haru tagumisel küljel romb, mille sees mingi kujutise piirjooned (tõenäoliselt ühe evangelisti sümbol) ning üksikud

²⁸ Mõnes abtkonnas järgiti maalitud kahepoolsete krusifikside traditsiooni hiljemgi, näiteks 1469. aastasse dateeritud rist Kaisheimist (Augsburgi diötsees). Seda krusifiksi peetakse aga oma sünniaja kohta ebatüüpiliseks. Samas on oletatud, et tegemist võib olla juba varem eksisteerinud kahepoolse krusifiksi ülemaalimisega 15. sajandi lõpus, mil teadlikult vanade ordutraditsioonide poole tagasi pöörduti (Laabs 2000, 72–73; Nyborg 1990, 112).

²⁹ Näiteks Munkbarupi küla kiriku krusifiks 15. sajandi lõpust, pärit ilmselt lähedal asuvas Ruheklosteri tsistertslaste kirikust (Schleswig-Holstein), ning Taanis Sorø tsistertslaste klostri krusifiks 1527. aastast.

³⁰ Näiteks Chorini, Haina, Heilsbronn, Altenbergi, Fürstenfeldi ja Hude klostri kirikust pärinevad krusifiksid. 14. sajandi algusesse dateeritud Løgumi krusifiks ristipuu tagaküljel on säilinud vaid jäägid Markuse lövi maalingust (Nyborg 1990, 93–94, fig. 5).

Kristuse kuva on maalattu temperalla, jälkimäinen on taasen toteutettu litteänä kohokuvana. Vaikka sääntöjen ja todellisuuden ero oli maalausten ja veistosten osalta havaittavissa viimeistään 1200-luvun puolessavälissä, luovuttiin pelkästään maalattujen krusifiksien perinteestä yleensä vasta myöhäiskeskiajalla²⁸ – siitä lähtien käytettiin ristejä, joiden munkkienpuoleinen sivu oli sääntökunnan alkuperäisten sääntöjen mukaan maalattu ja maalikkoveljen puoli koristeveistetty.²⁹

Monet 1400- ja 1500-luvun krusifiksit eivät kuitenkaan erotu sisterssiläisten luostarikirkkojen ulkopuolella käytetyistä risteistä, koska ristin kääntöpuoli on myöhäisemmän käytön aikana vahingoittunut tai maalattu osa ei ole säilynyt muusta syystä.³⁰

Sisterssiläisille ominaiset esitystavat Harju-Ristin krusifiksissa

Viittauksia sisterssiläisille ominaisiin esitystapoihin löytyy myös Harju-Ristin krusifiksissa. Ristipuu kääntöpuolella näkyy yksittäisiä polykromian jäännöksiä ja kuvien jälkiä: Kristuksen pään katkonaiset ääriviivat ristipuun haarojen risteyspaikassa, ristipuun oikeanpuoleisen haaran kääntöpuolella oleva vinoneliö, jonka sisällä on jonkin kuvan ääriviivoja (todennäköisesti erään evankelistan vertauskuva), ja

²⁸ Joissakin apottikunnissa noudatettiin maalattujen kaksipuolisten krusifiksien perinnettä myöhemminkin, mitä edustaa esimerkiksi vuodelle 1469 ajoitettu risti Kaisheimista (Augsburgin hiippakunta). Krusifiksia pidetään kuitenkin syntymäaikaansa nähden epätyypillisenä. Samalla on oletettu, että kyseessä voi olla jo aikaisemmin olemassa olleen kaksipuolisen krusifiksin päällemaalauksen 1400-luvun lopussa, jolloin palattiin tietoisesti vanhoihin sääntökuntaperinteisiin (Laabs 2000, 72–73; Nyborg 1990, 112).

²⁹ Esimerkkejä ovat Munkbarupin kylän kirkon krusifiks 1400-luvun lopulta, joka on peräisin ilmeisesti lähellä sijaitsevasta Ruheklosterin sisterssiläiskirkosta (Schleswig-Holstein), ja Tanskan Sorø sisterssiläisluostarin krusifiksi vuodelta 1527.

³⁰ Esimerkiksi Chorinin, Hainan, Heilsbronnin, Altenbergin, Fürstenfeldin ja Huden luostareiden kirkoista peräisin olevat krusifiksit. 1300-luvun alkuun ajoitetun Løgumin krusifiksin ristipuun kääntöpuolella on säilynyt vain jäännöksiä Markuksen leijonaa esittävästä maalauksesta (Nyborg 1990, 93–94, fig. 5).

yksittäisiä ääri viivoja muiden haarojen päällä. On ilmiselvä, että krusifiksi oli aikaisemmin käytössä kaksipuolisena, mutta Harju-Ristin kirkossa se sijoitettiin seinää vasten ja se sai yhdessä Marian ja Johanneksen veistosten kanssa samanlaisen kalkkipäällysteen kuin seinä.³¹

Joonis 4. Risti polükroomia tagant. Fragment maalitud Kristuse peast (foto: Stanislav Stepaško).

Kuva 4. Ristin polykromiaa takaapäin katsottuna. Fragmentti Kristuksen päästä (kuva: Stanislav Stepaško).

Joonis 5. Risti polükroomia tagant (foto: Stanislav Stepaško).

Kuva 5. Ristin polykromiaa takaapäin katsottuna (kuva: Stanislav Stepaško).

Joonis 6. Harju-Risti krutsifiks (foto: Krista Andreson).

Kuva 6. Harju-Ristin krusifiksi (kuva: Krista Andreson).

³¹ Vuoden 1963 konservoinnin yhteydessä Kristus-hahmo puhdistettiin enintään kymmenestä eri kalkkikerroksesta (Lumiste 1963, 4).

³¹ 1963. aasta konserveerimistöõde käigus puhastati Kristuse figuur kuni 10 erinevast lubjakihist (Lumiste 1963, 4).

kontuurid teistel harudel. On ilmne, et krutsifiks oli varasemal perioodil kasutuses kahepoolsena, ent Harju-Risti kirikus paigutati see vastu seinä ning omandas koos Maarja ja Johannese skulptuuriga seinapinnaga sarnase lubikatte.³¹

Tsistersilaste traditsioone järgiv kahepoolsus on Harju-Risti krutsifiksi puhul mõneti üllatav, sest normidele vastavate teadaolevate eksemplaride ristipuu on üldjuhul piisavalt lai, et sinna Kristuse kujutis maalida või on vertikaalharu figuuri ulatuses laiendatud (näiteks Pforta, Loccum ja Løgumi kloostri krutsifiksid). Harju-Risti krutsifiksi ristipuu näib nendega võrreldes liialt kitsas, küündides pikiharu ulatuses vaevu 20 sentimeetrit.

Sistersilaste perinteitä noudattava kaksipuolisuus on Harju-Ristin krusifiksin tapauksessa jonkin verran yllättävää. Normien mukaisten tiedossa olevien kohteiden ristipuu on yleensä riittävän leveä, jotta sinne voitaisiin maalata Kristus-hahmo, tai sitä on levennetty pystyhaaran hahmon vaatimassa osassa (esimerkiksi Pfortan, Loccum ja Løgumin luostarin krusifiksi). Harju-Ristin krusifiksin ristipuu näyttää niihin verrattuna liian kapealta: sen pitkittäishaaran leveys on tuskin 20 cm.

Tarkempi tutkimus osoittaa, että ristipuu koostuu päällimmäisest ja sen taakse kiinnitetystä taemmasta rististä. Päällimmäinen risti on tuntemattomana aikana ja tuntemattomasta syystä katkennut, mihin viittaa ylemmässä haarassa näkyvä murtumaviiva. Todennäköisesti hahmo naulittiin ensin päällimmäiseen ristiin, ja sen murtumisen jälkeen lisättiin taempi ristipuu. Mahdollisuuteen, että taempi risti olisi toissijainen lisäys, viittaavat „puolinaiset“ koristeet: niistä puuttuvat näet päällimmäisen ristin haaroja koristavat neliapilat, ja tyylytelystä liljamotiivista on kaiverrettu vain keskimäinen lehti; sivulehtien laajuuden määrää laudan kapeus.

Ei ole tiedossa, milloin alempi risti kiinnitettiin tueksi ja päällystettiin polykromialla tai löytykö päällimmäisen ristin kääntöpuolelta myös maalauksia. Kuitenkin oli varmasti tarve katsella krusifiksia molemmilta puolin edellä mainittujen korjaustöiden jälkeen. Todennäköisesti risti sijoitettiin korjauksen jälkeen holvien alle riippumaan: siihen viittaa krusifiksin kiinnittämiseen tarvittavat reiät, jotka on kolmessa haarassa (paitsi alimmassa) porattu molempien ristipuiden läpi.

Ristipuun korjauksia ja vaakapuun suhteellista kapeutta silmällä pitäen ei voida sulkea pois mahdollisuutta, että Harju-Ristin krusifiksi on muokattu kaksipuoliseksi jostain „normaalikrusifiksista“.

Liljaristi

Liljapäädyllyllä varustetut monumentaalikrusifiksit eli ns. *fleur-de-lys* tyyppiset krusifiksit ovat Pohjois-Euroopassa harvinaisia. Useimmiten niitä tavataan Alankomaissa,³² joissa niiden levinneisyyttä selittää lähinnä Ranskan vaikutuksella: liljaa pidetään usein Ranskan kuninkaan vaakunasymboliikasta johtuvana koristemotiivina. Näemme kuitenkin tyylytellyn liljankukan myös Cîteaux'n luostarin

³² Vaikka valtaosa Alankomaissa sijaitsevien krusifiksien risti-puista on todennäköisesti uusgoottilaisella kaudella korvattu uudemmilla, sikäläisten kirkkojen runsaat uusgoottilaiset liljaristit viittaavat kuitenkin todennäköisyyteen, että liljaristit olisivat olleet alueella tyyppillisiä keskiajallakin.

Lähemal uurimisel ilmneb, et ristipuu koosneb pealmisest ja selle taha kinnitatud alumisest ristist. Pealmine risti on teadmata ajal ja põhjusel murdunud, millele viitab muuhulgas murdumisjoon ülemisel harul. Tõenäoliselt naelutati figuur esmalt pealmisele ristile ning selle murdumise järel lisati tagumine ristipuu. Võimalusele, et tagumine risti on sekundaarne lisandus, osutavad „poolikud“ ehisedetailid – nimelt puuduvad sellel pealmise risti harusid kaunistavad neliksiirud ning stiliseeritud liiliamotiivist on välja nikerdatud vaid keskmine leht; külgmiste lehtede ulatuse määrab laua kitsus.

Millal sekundaarne risti toeks kinnitati ja polükroomiaga kaeti ning kas pealmise risti tagaküljel leidis ka maalinguid, ei ole teada. Vajadus krutsifiksi mõlemalt poolt vaadelda eksisteeris aga kindlasti pärast kirjeldatud parandustöid. Ilmselt paigutati risti pärast parandamist võlvide alla rippuma – sellele viitab asjaolu, et krutsifiksi kinnituseks vajalikud augud on kolmel harul (v.a alumine) puuritud läbi mõlema ristipuu.

Ristipuu parandusi ning horisontaalpuu suhtelist kitsust silmas pidades pole välistatud, et Harju-Risti krutsifiks on kohandatud kahepoolseks mõnest „tavakrutsifiksist“.

Liiliarist

Liilialõpmikega monumentaalkrutsifiksid ehk nn *fleur-de-lys* tüüpi krutsifiksid on Põhja-Euroopas haruldased. Kõige sagedamini kohtab neid Madalmaades,³² kus nende levikut seostatakse eelkõige Prantsusmaa mõjuga: liilias nähakse tihti Prantsuse kuninga vapisisümbollikast tulenevat ehismotiivi. Kuid stiliseeritud liiliaõit kohtame ka Cîteaux' kloostris vapil

³² Ehkki enamik Madalmaades asuvate krutsifikside risti-puid on tõenäoliselt neogooti perioodil asendatud uuematega, viitavad arvukad neogooti liiliaristid sealsetes kirikutes siiski tõenäoliselt, et need olid selles piirkonnas laialt levinud ka keskajal.

ning see motiiv kordub tema tütar-kloostrite vappidel.

On selge, et liiliamotiivi saab nii keskaegses heraldikas kui ka kristlikus ikonograafias tõlgendada mitmeti. Kui alates 10. sajandist esineb liilia Kristuse võrdkujuna sünni-, ristimis- ja viimsepäevakohtu stseenide juures, siis kõrgkeskajal monopoliseeris lille neitsilikuse ja vagaduse tähenduses just neitsi Maarja.³³

Teatavasti oli neitsi Maarja kultus tsistertslaste juures väga tähtsal kohal ning saavutas 12. sajandil arvatavasti just nende mõjul laialdase õitsengu. Tsistertslaste ordu kuulsaimad esindajad püha Bernard'i Clairvaux'st nimetatakse tihti mitte ainult Kristuse-müstika, vaid ka Maarja-müstika rajajaks. Selle õpetuse keskne sõnum oli Jumala inimesekssaamine läbi neitsi Maarja, kes oli seetõttu kogu pühaduse allikas maa peal ning tee, mille kaudu inimene jõuab Jumalani.³⁴ Bernard'i peatööks olid Ülemlaulu-teemalised jutlused. Vana Testamendi Ülemlaulus seostatakse liiliat püüdlustega puhtuse ja paradiisi poole, püha Bernard nägi aga Jumalaemas Ülemlaulu naist.³⁵ Loomulikult oli ka Padise klooster tsistertslaste kohaselt rajatud Jumalaema auks.³⁶

Oluline ühendusliili Maarja ja Kristuse ristisurma vahel on 25. märts, Maarja kuulutamise päev. Sama kuupäeva kirikuaasta kalendris teadvustati keskajal ka päevana, mil Kristus risti löödi.³⁷ Nimelt paigutatakse Kristuse passiooni vahendava apokrüüfilise teksti *Acta Pilati* (Pilatuse teod), alates keskajast tuntud ka kui Nikodeemuse evangeelium, proloogis ristilöömine Rooma keisri Tiberiuse 15. valitsusaasta ja Galilea kuninga Herodese 19.

³³ Pfister-Burkhalter 1990, 100–102.

³⁴ Akvedukt, mida Bernhard kirjeldab/käsitseb oma jutluses Maarja sünnipäeval, 8. septembril, on sümbol, kus allikas (Maarja) võtab vastu (rasestub) ning annab edasi, sest tema seisab elu alglattega ühenduses (Mussbacher 1977, 165–181).

³⁵ Schuck 1925, 122–133.

³⁶ Schmidt 1941, 73; LUB II, 761.

³⁷ Harries 2004, 77–78; Edwards 1988, 248; Duggan 1992, 40.

vaakunassa, ja tämä motiivi toistuu sen tytär-luostarien vaakunoissa.

Selvää on, että liljamotiivia voidaan sekä keskiaikaisessa heraldiikassa että kristillisessä ikonografiassa tulkita monin tavoin. Kun 900-luvusta alkaen lilja esiintyy Kristuksen vertauskuvana syntymä-, kaste- ja tuomiopäiväkohtauksissa, niin keskiajan puolivälissä tämän kukan monopolisoivat neitseellisyys- ja hurskauden merkityksessä Neitsyt Maria.³³

Tiettävästi Neitsyt Marian kultti oli sisterssiläisillä erittäin tärkeällä sijalla ja saavutti 1100-luvulla luultavasti juuri heidän vaikutuksestaan laajamittaisen kukoistuksen. Sisterssiläisen sääntökunnan tunnetuinta edustajaa pyhää Bernhard Clairvauxlaista kutsutaan usein, ei pelkästään Kristus-mystiikan, vaan myös Maria-mystiikan perustajaksi. Tämän opin keskeinen sanoma oli Jumalan ihmiseksi tuleminen Neitsyt Marian kautta, joka oli tämän vuoksi koko pyhyiden lähde maan päällä ja tie, jota pitkin ihminen pääsee Jumalan yhteyteen.³⁴ Bernhardin pääteoksina olivat Laulujen laulu -aiheiset saarnat. Vanhan testamentin Laulujen laulussa lilja liittyy pyrkimykseen kohti puhtautta ja paratiisia. Pyhä Bernhard näki kuitenkin Jumalan äidissä Laulujen laulun naisen.³⁵ Luonnollisesti myös Padisen luostari oli sisterssiläiseen tapaan rakennettu Jumalan äidin kunniaksi.³⁶

Tärkeä yhdysside Marian ja Kristuksen ristikuoleman välillä on 25. maaliskuuta, Marian ilmetyspäivä. Keskiajalla sama päivämäärä oli kirkkovuoden kalenterissa myös päivä, jolloin Kristus ristiinnaulittiin.³⁷ *Acta Pilati* (Pilatuksen teot) nimisen, Kristuksen kärsimystä välittävän apokryfikirjan prologissa ristiinnaulitseminen ajoitetaan Rooman keisarin Tiberiuksen 15. hallitusvuoden ja Galilean kuninkaan Herodeksen 19. hallitusvuoden kahdeksannelle päivälle ennen huhtikuun kalendae-päivää eli

³³ Pfister-Burkhalter 1990, 100–102.

³⁴ Akvedukti, jota Bernhard kuvailee/käsittelee Marian syntymäpäivällä 8. syyskuuta pitämässään saarnassa, on vertauskuva, jossa lähde (Maria) ottaa vastaan (tulee raskaaksi) ja välittää edelleen, koska hän on yhteydessä elämän alkulahteeseen (Mussbacher 1977, 165–181).

³⁵ Schuck 1925, 122–133.

³⁶ Schmidt 1941, 73; LUB II, 761.

³⁷ Harries 2004, 77–78; Edwards 1988, 248; Duggan 1992, 40.

maaliskuun 25. päivälle. Kirja tunnetaan keskiajasta alkaen myös Nikodeemuksen evankeliumina.³⁸

Ristin tulkinnan muuttaa ongelmalliseksi kuitenkin se, ettei harvojen tähän päivään säilyneiden sisterssiläisten monumentaalikrusifiksien joukossa ole yhtään liljapäädyltä varustettua ristiä. Viron keskiaikaisessa taiteessa ei ole muita esimerkkejä kuin Saarenmaan Karjan kirkon eteläportaalin Golgata-ryhmän yläpuolella sijaitseva tasahaarainen liljaristi. Liljamotiivin ja ristin symbioosin tapaamme kuitenkin vuonna 1202 Liivinmaalla valmistetussa Kalparitariston sinetissä.³⁹ Ivar Leimus tuli analysoida Kristuksen sotilaina toimineen veljeskunnan syntyhistoriaa ja siihen liittyneitä tapahtumia jehotopäätökseen, että lilja symboloi kyseisessä sinetissä juuri Jumalan äitiä sisterssiläisen lähetystyön henkilöitymänä. Tässä on ratkaisevaa sekä sisterssiläisten rooli Kalparitariston perustajina että molemmissa sääntökunnissa vallinnut Maria-kultti.⁴⁰ Jumalan äidin kunnioittaminen oli Liivinmaan sääntökuntalaisten joukossa tärkeää myös Kalparitariston yhdistyttyä Saksalaiseen ritarikuntaan vuonna 1237.⁴¹ Neitsyt Marian kultti heijastui Saksalaisen ritarikunnan nimessä – *Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Hierosolymitanorum* –, sekä lukuisissa ritarikunnan sineteissä.⁴²

Liljan ja ristin yhdessä esiintymisen yhteydessä mielenkiintoisinta on kuitenkin Saksalaisen ritarikunnan suurmestarin vaakuna. Siinä ristin haarojen päät on koristeltu tyyliteltyllä liljasymboliikalla, ja ristin keskipesteessä sijaitsee kullatussa vaakunakilvessä oleva musta kotka.⁴³ Ristin päissä olevat liljat on tässäkin tulkittu viittauksena Neitsyt Mariaan.⁴⁴

³⁸ Nikodemus-Evangelium – <http://12koerbe.de/euangeleon/nikodem.htm>; Acta Pilati.

³⁹ Toll & Sachsendahl 1887, taf. V: 1; Leimus 2002, 20–26.

⁴⁰ Benninghoven 1965, 45, 420jj; Leimus 2002, 22.

⁴¹ Arnold 2009, 29–56.

⁴² Ks. tarkemmin Toll, V: 2a, 3a; Sarnowski 2005, 191–197; Kreem 2005, 213–218.

⁴³ Kun kotkan kuvaa pidetään tässä yhteydessä saksalais-roomalaisen keisarin heraldisena merkinä, niin legendan mukaan ristin liljapäädylt antoi suurmestariille pyhä Ludvig vuonna 1250 Pyhässä Maassa oleskellessaan.

⁴⁴ 800 Jahre Deutscher Orden 1990, 16–17; Nickel 1989, 35–46.

valitsusaasta kaheksandale päevale enne aprilli kalende ehk 25. märtsile.³⁸

Problemaatiliseks muudab risti interpreteerimise aga asjaolu, et üksikute tänaseni säilinud tsistertslaste monumentaalkrusifikside hulgas ei leidu ühtegi liilialõpmikuga risti. Kui Karja kiriku lõunaportaali Kolgata-grupi kohal asuv võrdhaarne liiliarist välja arvata, ei leidu ka Eesti keskaegses kunstis rohkem näiteid. Küll aga kohtame liiliamotiivi ja risti sümbioosi 1202. aastal Liivimaal loodud Mõögavendade ordu pitsiril.³⁹ Ivar Leimus jõudis Kristuse sõjateenistuse vendade tekkelugu ja sellega seotud sündmusi analüüsides järeldusele, et liilia sümboliseerib nimetatud pitsiril just Jumalaema kui tsistertslaste misjoni kehastust. Siinjuures on määrav nii tsistertslaste roll Mõögavendade ordu rajamisel kui ka mõlema ordu sees valitsenud Maarja-kultus.⁴⁰ Jumalaema austamine oli Liivimaa orduvendade seas oluline ka pärast Mõögavendade ühinemist Saksa orduga 1237. aastal.⁴¹ Neitsi Maarja kultus kajastus Saksa ordu nimes – *Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Hierosolymitanorum* –, aga ka arvukatel ordu pitsiridel.⁴²

Liilia ja risti koosesinemise kontekstis on aga kõige huvitavam Saksa ordu kõrgmeisteri vapp, millel kujutatud risti haarade otsad on kaunistatud stiliseeritud liiliasümbolika ning risti keskmes paikneb must kotkas kullatud vapikilbil.⁴³ Liiliaid risti otstes on siingi interpreteeritud viitena neitsi Maarjale.⁴⁴ Sama

³⁸ Nikodemus-Evangelium: <http://12koerbe.de/euangeleon/nikodem.htm>; Acta Pilati.

³⁹ Toll & Sachsendahl 1887, taf. V: 1; Leimus 2002, 20–26.

⁴⁰ Benninghoven 1965, 45, 420jj; Leimus 2002, 22.

⁴¹ Arnold 2009, 29–56.

⁴² Lähemalt Toll, V: 2a, 3a; Sarnowski 2005, 191–197; Kreem 2005, 213–218.

⁴³ Kui kotka kujutist peetakse selles kontekstis Saksarooma keisri heraldiliseks märgiks, siis legendi järgi olevat risti liilialõpmikud kõrgmeisterile andnud püha Ludwig 1250. aastal pühal maal viibides.

⁴⁴ 800 Jahre Deutscher Orden 1990, 16–17; Nickel 1989, 35–46.

kooslust kohtame ka Põhja-Eestis Järva-Madise kiriku kooriruumi ühel päiskivil, millel on kujutatud ristiga vapikilpi ümbritsetuna liilialõpmikega. Kersti Markus on Juhan Kreemi arvamusel tuginedes selle vapi omanikuks ja kiriku ehitusisandaks pakkunud Saksa ordu käsknikku Järva foogti.⁴⁵

Tsistertslaste ja Saksa ordu vaheliste suhete temaatika ulatub üle käesoleva artikli raamide, kuid ehk ei ole üleliigne siinkohal meelde tuletada Saksa ordu rolli Dünamünde konvendi ümberasumisel Padisele ning kloostri toetamist hiljem. Dünamünde klooster müüdi 1305. aastal, mille järel hakati üles ehitama Padise kloostrit; sama kõnekas on fakt, et Liivimaa maameister Gerhard von Jork kinkis 1320. aastal kloostri kaks küla Saare-Lääne diötseesis ning lisaks müüs veel neli, sooviga seeläbi ordumeistrile „igaveseks ajaks“ Padise kloostri asutajana kinnitada.⁴⁶ Lisaks palus paavst 1341. aastal Saksa ordult kloostri kaitset Taani asevalitseja kehtestatud maksude vastu ja seda juba enne ordu maahärraks saamist.⁴⁷ Ehkki klooster oli osaliselt Tallinna piiskopi alluvuses,⁴⁸ siis hiljemalt seoses Põhja-Eesti üleminekuga Saksa ordu alla 1346. aastal, sai viimane ka patronaadiõiguse diötseesi üle, mis tähendas muuhulgas õigust nimetada piiskoppe.⁴⁹ Liiliakrusifiksi valmimise aeg langeb aga 14. sajandi teise poole, mil Saksa ordu Põhja-Eesti maahärrana oli oma võimsuse tipul ning Tallinna linna näol leidnud ka truu poolehoidja.⁵⁰

⁴⁵ Markus 2009, 13.

⁴⁶ LUB II, 672.

⁴⁷ LUB II, 799, 804. Schmidt 1941, 80; Kala 2007, 48.

⁴⁸ LUB II, 761 – Padise abti alluvusvanne Tallinna piiskopile 2. juunil 1317.

⁴⁹ LUB II, 852. Näiteks oli esimene piiskop, kes ordu võimu ajal ametisse nimetati ja paavsti poolt kinnitati, Saksa ordu vend Ludovicus de Monasterio (1352–1389), ordu liikmetega täideti Tallinna piiskopitool ka järgneval sajandil. Neitman 1997, 41–86; Kala 2007, 54–56; Jähnig 2011, 82.

⁵⁰ Pölsam 1999, 4–5; Kala 2007, 51–52, 54.

Saman yhdistelmän tapaamme myös Pohjois-Virossa Järva-Madisen kirkon kuoritilan toisessa päätykivessä, joka esittää ristillä varustettua vaakunakilpeä liljapäätysten ympäröimänä. Kersti Markus on ehdottanut Juhan Kreemin mielipiteen pohjalta tämän vaakunan omistajaksi ja kirkon rakennuttajaksi Saksalaisen ritarikunnan virkamiehenä (Ordensgebieter) toimineen Järvamaan voutia.⁴⁵

Sisterssiläisten ja Saksalaisen ritarikunnan välisten suhteiden aihepiiri ulottuu tämän artikkelin ulkopuolelle, mutta tarpeetonta ei ole muistuttaa Saksalaisen ritarikunnan roolista Dünamünden konventin muutossa Padiseen ja luostarin tukemisessa myöhemmin. Dünamünden luostari myytiin vuonna 1305, minkä jälkeen Padisen luostarin jälle rakentaminen aloitettiin. Yhtä merkittävä on seikka, että Liivinmaan maameister Gerhard von Jork lahjoitti vuonna 1320 luostarille kaksi kylää Saarenmaan-Läänemaan hiippakunnassa, ja myi vielä neljä, haluten näin vakiinnuttaa suurmestarin „ikuisesti“ Padisen luostarin perustajana.⁴⁶ Lisäksi paavi pyysi vuonna 1341 Saksalaiselta ritarikunnalta luostarille suojaa Tanskan sijashallitsijan perimiltä veroilta – tämä tapahtui jo ennen kuin ritarikunnasta tuli luostarin maan isäntä.⁴⁷ Vaikka luostari kuului osittain Tallinnan piispan alaisuuteen,⁴⁸ sai Saksalainen ritarikunta viimeistään Pohjois-Viron siirryttyä sen alaisuuteen vuonna 1346 myös hiippakunnan isännöinnin oikeuden, mikä tarkoitti muun muassa oikeutta nimittää virkaan piispoja.⁴⁹ Liljakrusifiksin valmistumisaika on kuitenkin 1300-luvun jälkipuolisko, jolloin Saksalaisen ritarikunnan valta Pohjois-Viron isäntänä oli mahtavimmillaan ja Tallinnan kaupunki oli sen uskonnollinen kannattaja.⁵⁰

⁴⁵ Markus 2009, 13.

⁴⁶ LUB II, 672.

⁴⁷ LUB II, 799, 804. Schmidt 1941, 80; Kala 2007, 48.

⁴⁸ LUB II, 761 – Padisen luostarinjohtajan 2. kesäkuuta 1317 tekemä vala alistumisesta Tallinnan piispalle.

⁴⁹ LUB II, 852. Esimerkiksi ensimmäinen piispa, joka ritarikunnan vallan aikana nimettiin virkaan ja hyväksyttiin paavilla, Saksalaisen ritarikunnan jäsen Ludovicus de Monasterio (1352–1389), ritarikuntalaisilla täytettiin Tallinnan piispan valtaistuini myös seuraavalla vuosisadalla. Neitman 1997, 41–86; Kala 2007, 54–56; Jähnig 2011, 82.

⁵⁰ Pölsam 1999, 4–5; Kala 2007, 51–52, 54.

Näin ollen voi Pohjois-Euroopassa harvinaista liljapäädyn koristeltua monumentaalista Harju-Ristin krusifiksia tulkita Jumalan äidin kultin ilmauksena Marian maalla⁵¹ – sekä sisterssiläisten että Saksalaisen ritarikunnan näkökulmasta. Polykromian jäännökset ristin kääntöpuolella viittaavat yksiselitteisesti ristin kaksipuoliseen käyttöön, joka noudattaa sisterssiläisten sääntöjen mukaisia esitystapoja. Haarojen päässä olevat tyylyteltyt liljankukat viittaavat sekä Saksalaisen ritarikunnan suurmestarin symboliikkaan että molemmissa veljuskunnissa vallinneeseen Maria-kulttiin.

Seega saab Põhja-Euroopas haruldast liilialõpmikega kaunistatud monumentaalset Harju-Risti krutsifiksi interpreteerida Jumalama kultuse väljendusena Maarjamaal⁵¹ ja seda nii tsistertslaste kui Saksa ordu võtmes. Polükroomiajäädgid risti tagaküljel osutavad üheselt risti kahepoolsele kasutusele, mis on kooskõlas tsistertslaste reeglitega vastavate kujutustavadega. Stiliseeritud liiliaõied haara-de otstes viitavad nii Saksa ordu kõrgmeisteri sümbolile kui ka mõlemas ordus domineerinud Maarja-kultusele.

Lähteet ja kirjallisuus / Allikad ja kirjandus

- EAA** (Eesti Ajalooarhiiv, Tartu)
1187-2-369. Acta Consistorii Revaliensis Regii. 1685.
1187-2-371. Acta Consistorii Revaliensis Regii. 1687.
1187-2-379. Acta. 1695.
- 800 Jahre Deutscher Orden.** Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg in Zusammenarbeit mit der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens. Gütersloh, München 1990.
- Acta Pilati.** Kohus Jeesuse Kristuse üle ja tema hukkamõistmine: Judaea maavalitseja Pontius Pilatuse ametlik protokoll keiser Tiberiusele Roomas. Tallinn 1933.
- Andreson, Krista 2009a.** Kolgataksulptuurid Harju-Risti kirikust. Vanusest, valmistamispiirkondadest ning algsest asukohast. – Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on art and architecture = Studien für Kunstwissenschaft, 18: 1–2, 41–68.
- Andreson, Krista 2009b.** Harju-Risti Kolgataksulptuuride vanusest ning seostest Padise kloostri kirikuga. – Keskaja küla. Ettekannete kataloog. Padise, 38–45.

- Arnold, Udo 2009.** Maria als Patronin des Deutschen Ordens im Mittelalter. – Terra sanctae Mariae. Mittelalterliche Bildwerke der Marienverehrung im Deutschordensland Preußen. Hrsg. von Gerhard Eimer u.a. *Kunsthistorische Arbeiten der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen* 7. Bonn, 29–56.
- Benninghoven, Friedrich 1965.** Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia. *Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, 9. Köln, Graz.
- Bruiningk, Hermann 1904.** Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter. – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, 19. Riga.
- Duggan, E. J. M. 1991.** Notes Concerning the 'Lily Crucifixion' in the Llanbeblig Hours. – *The National Library of Wales Journal*, 27: 1, 39–48.
- Edwards, John 1988.** The Lily-Crucifixion and Other Medieval Glass at the Church of St. Mary, Westwood, Wiltshire. – *The Journal of Stained Glass*, 18, 244–258.

⁵¹ Kala 1994, 855–858; Stasiewski 1988, 345–348; ks. myös Bruiningk 1904, 324–347.

⁵¹ Kala 1994, 855–858; Stasiewski 1988, 345–348; vt ka Bruiningk 1904, 324–347.

- Harries, Richard 2004.** A Lily Crucifix of the Late Fourteenth Century. – R. Harries. *The Passion in Art*. Aldershot, 77–78.
- Johansen, Paul 1933.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval, Kopenhagen.
- Jähniq, Bernhard 2011.** Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland. *Schriften der Baltischen Historischen Kommission*, 16. Berlin.
- Kala, Tiina 1994.** Livland. – *Marienlexikon*. Bd. 6. St. Ottilien, 855–858.
- Kala, Tiina 2004.** Tsistertslased ja Eesti. – Jõhvi Mihkli kirik – teekond Euroopasse. *Jõhvi Muuseumi Seltsi Toimetised*, 2. Jõhvi, 6–33.
- Kala, Tiina 2007.** Põhja-Eesti kirikuelu arengujooni 13.–14. sajandil: millisesse vaimulikku keskonda tekkis Pirita klooster? – *Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on Art and Architecture = Studien für Kunstwissenschaft*, 4, 41–59.
- Karling, Sten 1946.** Medeltida träskulptur i Estland. Stockholm.
- Kilumets, Juhan 2007.** Kirikukellad Eestis. Näitus Niguliste muuseumis 26.05.2007–31.05.2008. [Tallinn].
- Kreem, Juhan 2005.** Einige Bemerkungen über die Siegel der Gebietiger des Deutschen Ordens in Livland. – Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden. Koostajad Roman Czaja, Jürgen Sarnowsky. Torun, 213–218.
- Laabs, Annegret 2000.** Malerei und Plastik im Zisterzienserorden. Zum Bildgebrauch zwischen sakralem Zeremoniell und Stiftermemoria 1250–1430. Diss. Marburg 1997. Petersberg 2000.
- Leimus, Ivar 2002.** Mõõgavendade pitser – märk Saksa-Taani salasõjast? – *Tuna*, 1, 20–26.
- LUB II–III** = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. von Hrsg. F. G. von Bunge. Reval 1855; Reval 1857.
- LUB 2/II** = Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Begründet von F. G. von Bunge, fortgesetzt von Hermann Hildebrand, Philipp Schwartz und Leonid Arbusow. II. Abteilung, Bd 2. Riga, Moskau 1905.
- Lumiste, Mai 1963.** Risti puuskulptuuri (krutsifiksi) konserveerimine. [Käsikiri Tallinna kultuuriväärtuste ameti arhiivis].

- Markus, Kersti 2009.** Misjonär või mõisnik? Tsistertslaste roll 13. sajandi Eestis. – *Acta Historica Tallinnensia*, 14, 3–30.
- Mussbacher, Norbert 1977.** Die Marienverehrung der Cistercienser. – *Die Cistercienser. Geschichte, Geist, Kunst*. Hrsg. von A. Schneider. Köln, 165–181.
- Neitmann, Klaus 1997.** Der Deutsche Orden und die Revaler Bischofserhebungen im 14. und 15. Jahrhundert. – Reval: Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Angermann, Wilhelm Lenz. Lüneburg, 41–86.
- Nickel, Helmut 1989.** About some heraldic fragments found at castle Montfort/Strakenberg in 1926, and the arm of the Grand Master of the Teutonic Knights. – *Metropolitan Museum Journal*, 24, 35–46.
- Nikodemus-Evangelium,** Pilatusakten (Acta Pilati). Görlitz 2009 <http://12koerbe.de/euangeleon/nikodem.htm> (10.01.2012).
- Norton, Christopher 1986.** Table of Cistercian legislation on art and architecture. – *Cistercian Art and Architecture in British Isles*. Christopher Norton, David Park. Cambridge, 315–393.
- Nyborg, Ebbe 1990.** Det gamle Sorø-krucifiks. Et forsøg på at indkredse cisterciensiske traditioner for udformningen af monumentale krucifikser. – *Konst-historisk tidskrift*, 59 (1/2), 88–113.
- Paucker, Hugo Richard 1849.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval.
- Pfister-Burkhalter, Margarete 1990.** Lilie. – *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Hrsg. von E. Kirschbaum. Bd. 3. Rom, 100–102.
- Põldvee, Aivar 2001.** Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. Keila.
- Põltsam, Inna 1999.** Tallinn ja orduvõim 1346–1561. – *Acta Historica Tallinnensia*, 3, 3–17.
- Raam, Villem 1976.** Gooti puuskulptuur. Tallinn.
- Raam, Villem 1997.** Harju-Risti kirik. – Eesti arhitektuur 3. Harjumaa. Järvamaa. Raplamaa. Lääne-Virumaa. Ida-Virumaa. Üldtoimetaja V. Raam. Tallinn, 14–15.
- Sarnowsky, Jürgen 2005.** Ritterorden als Landesherren: Münzen und Siegel als Selbstzeugnisse. – *Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden*. Hrsg. von Roman Czaja, Jürgen Sarnowsky. Torun, 181–197.

Schmidt, Wolfgang 1941. Die Zisterzienser in Baltikum und Finnland. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja, XXIX–XXX*. Helsinki.

Schuck, Johannes 1926. Das Hohe Lied des Hl. Bernhard von Clairvaux: Dokumente zur mittelalterlichen Christus- und Brautmystik. Paderborn.

Stasiewski, Bernhard; Biezais, Haralds 1988. Baltikum. – Marienlexikon. Bd. 1. St. Ottilien, 345–348.

Tamm, Jaan 2010. Padise klooster: ehitus- ja uurimislugu. Tallinn.

Toll, Robert; Sachsendahl, Johannes (koost.) 1887. Est- und Livländische Brieflade. Th. 4: Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv-, Est- und Curland bis zum Jahre 1561 nebst Siegeln einheimischer Geschlechter. Reval.

Wentzel, Hans 1938. Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Berlin.

Wipfler, Esther Pia 2003. „Corpus Christi” in Liturgie und Kunst der Zisterzienser im Mittelalter. Münster.

Padise foogtide arveraamatud (1562–1619) Rootsi Riigiarhiivis

1558. aastal alanud Vene-Liivi sõda tõi kaasa pöördelised sündmused ka Padisel. 1559. aastal lõpetas Liivimaa ordu kloostri tegevuse ning muutis selle peahoone kindluseks. Järgmise aasta suvel, pärast Tallinna piiskopitiitli ostmist, nõudis hertsog Magnus ordult endale ka Padise kloostrit. Pärnus kogunenud Liivimaa maapäeval ei jäänud sõjalukorras (6.8.1560) muud üle kui lubada, et ordu loovutab Magnusele kuu aja jooksul Padise kloostri ja abtkonna. Peagi võtsid aga sündmused teise suuna ning Padise jäi Magnusele üle andmata. 1561. aasta jaanipäeval seadsid end Tallinnas Toompeal sisse rootslased, kes hõivasid 8. septembril Padise ning võtsid samal ajal üle ka Keila mõisa valdused. Endisest kloostrist sai tähtis tugipunkt Rootsi võimu laiendamisel Lääne-Eestis, kloostri maavaldustest aga loodi Padise mõisalään, mida asus kuninga nimel haldama ja majandama foogt. Algas kuus aastakümnet kestnud periood, mille Padise hõivanud venelased katkestasid ligi viieks aastaks (20.2.1576–28.12.1580). Tegemist on ajajärguga, mida pole lähemalt uuritud. Alles hiljaaegu avaldati arvamust, nagu jäänuks kloostrikompleks pärast 1580. aasta piiramist peremeheliku hoolitsuseks: „Sellega oli kloostri ja sõjalise tugipunkti

Padisen voutien tilikirjat (1562–1619) Ruotsin valtionearkistossa

Vuonna 1558 alkanut Liivinmaan sota aiheutti käännteentekeviä tapauksia Padisessakin. Vuonna 1559 Liivinmaan ritarikunta lopetti luostarin toiminnan ja muutti sen päärakennuksen linnoitukseksi. Seuraavan vuoden kesällä, herttua Maunu, ostettuaan Tallinnan piispan tittelin, vaati ritarikunnalta itselleen myös Padisen luostarin. Pärnussa kokoontuneet Liivinmaan maapäivät joutuivat sotaoloissa (6.8.1560) lupaamaan, että ritarikunta luovuttaa Maunulle kuukauden kuluessa Padisen luostarin ja apottikunnan. Pian tilanne kuitenkin kääntyi ja Padise jäi luovuttamatta Maunulle. Juhannuksena 1561 Tallinnan Toompean saivat haltuunsa ruotsalaiset, jotka valtasivat syyskuun 8. päivänä Padisen ja ottivat samanaikaisesti haltuunsa myös Keilan kartanon omistamat maat. Entisestä luostarista tuli tärkeä tukikohta Ruotsin vallan laajentamiselle Länsi-Virossa. Luostarin maista muodostettiin taas Padisen kartanolääni, jota vouti alkoi hallita ja isännöidä kuninkaan nimissä. Alkoi kuusi vuosikymmentä jatkunut kausi, jonka Padisen valloittaneet venäläiset katkaisivat noin viideksi vuodeksi (20.2.1576–28.12.1580). Kyseessä on ajanjakso, jota ei ole tutkittu tarkemmin. Vielä hiljattain oli esillä käsitys, että luostarikokonaisuus jäi vuoden 1580 piirityksen jälkeen ilman isäntää: „Näin luostarin ja sotilastukikohdan

ajanjakso oli ikuisesti ohi ja pahasti raunioitunud rakennuskokonaisuus heräsi uuteen elämään vasta vuonna 1622, jolloin paikan omistajaksi tuli kreivi¹ Thomas Ramm². Näin asiat eivät kuitenkaan olleet. Padisen kruununkartanon toiminta jatkui ja Rammelle luovutettiin hyväkuntoinen talous. Paradoksaalisesti tältä „tuntemattomalta“ ajanjaksolta Padisen kartanosta löytyy niin runsaasti arkistoaineistoa, ettei mitään siihen rinnastettavaa ole tiedossa aikaisemmalta tai myöhemältä ajalta. Ruotsin valtionarkistossa (Riksarkivet) Tukholmassa säilytetään kahdeksaa mittavaa säilytysyksikköä, jotka sisältävät Padisen voutien ruotsin- ja saksankielisiä tilinpitokirjoja vuosilta 1562–1619, yhteensä yli 3 300 foliokokoista sivua.³ Tämä katsoo pyrki esittelemään suppeasti tätä aineistoa ja osoittaa siinä piileviä tutkimusmahdollisuuksia.

Ruotsin valtiovallan korkeimpana edustajana Vironmaalla oli Tallinnan Toompealla asunut sijaishallitsija. Maa jakautui linnanlääneihin (eri aikoina: Tallinna, Haapsalu, Lihula, Koluvere, Paide, Rakvere, Narva ym.), joita johtivat lääninsijaishallitsijat. Sijaishallitsijan virkatehtäviin kuuluivat maan hallinto-, puolustus- ja oikeudenkäyntiasiat, mutta hänen tehtävään oli myös kruunun maiden hallitseminen säännöllisen verojen maksun ja valtionvallan paikallisten edustajien verkoston toimivuuden takaamiseksi. Kruunun maihin kuuluivat lähinnä entiset ritarikunnan ja piispan maat, jotka jakautuivat voutien johtamiksi kartanonlääneiksi. Harjumaalla oli yhteensä yksitoista voutikuntaa: Tallinna, Järveküla, Raasiku, Kiviloo, Jägala-Kostivere, Lagedi, Viimsi, Harku, Keila, Ruila-Kohatu ja Padise. Kartanonläänien hallinnossa käytettiin ruotsalaista kruunun maiden hallintojärjestelmää, jota on neliosaisessa teoksessaan käsitellyt ruotsalainen historioitsija Johan Axel Almquist. Viron ja

¹ Pitäisi olla „linnankreivi“ (saks. *Burggraf*), koska kuningas Kustaa II Aadolf korotti Thomas Rammin aatelissäätyn vasta vuonna 1624.

² Tamm 2010, 31, 113.

³ SRA, Kammararkivet, Baltiska fogderäkenskaper, F. 375 (Padis), volym 54–61.

aeg igaveseks möödas ning tugevasti varemeis hoonetekompleksi tuli uus elu alles 1622. aastal, mil paiga omanikuks sai krahv¹ Thomas Ramm². Nii see siiski ei olnud. Padise kroonumõisa tegevus jätkus ning Rammidele anti üle korrast majapidamine. Paradoksaalsel moel leidub sellest „tundmatust“ perioodist Padise mõisa kohta nii rohkesti arhiivimaterjali, et midagi võrreldavat pole kõrvale panna ei varasemast ega hilisemast ajast. Stockholmis Rootsi Riigiarhiivis hoitakse kaheksat mahukat säilikut Padise foogtide arvedokumentidega aastaist 1562–1619, kokku üle 3300 folioformaadis lehekülje nii rootsi kui ka saksa keeles.³ Siinne ülevaade püüab neid materjale lühidalt tutvustada ning osutada neis peituvatele uurimisvõimalustele.

Rootsi riigivõimu kõrgeimaks esindajaks Eestimaa provintsis oli Tallinnas Toompeal resideerinud asehaldur. Provintsi jagunes linnuseläändeiks (eri aegadel: Tallinn, Haapsalu, Lihula, Koluvere, Paide, Rakvere, Narva jt), mille etteotsa seati lääniasehaldurid. Asehalduri kompetentsi kuulusid provintsi administreerimist, sõjalist kaitset ning kohtumõistmist puudutavad küsimused, aga tema ülesandeks oli ka valitseda kroonumaid, et tagada maksude korrapärane laekumine ning riigivõimu kohalike tugipunktide võrgustiku toimimine. Riigi maavalduste hulka kuulusid peamiselt endised ordu- ja piiskopimaad, mis jagunesid mõisäläändeiks, mida juhtisid foogtid. Harjumaal oli kokku üksteist foogtkonda: Tallinn, Järveküla, Raasiku, Kiviloo, Jägala ja Kostivere, Lagedi, Viimsi, Harku, Keila, Ruila ja Kohatu ning Padise. Mõisäläändeide valitsemisel rakendati Rootsis välja kujunenud kroonumaa haldamise süsteemi, mida on neljakõitelises

¹ P.o linnusekrahv (sks *Burggraf*), kuningas Gustav II Adolf tõstis Thomas Rammi aadliseisusse alles 1624. aastal.

² Tamm 2010, 31, 113.

³ SRA, Kammararkivet, Baltiska fogderäkenskaper, F. 375 (Padis), volym 54–61.

teoses käsitlenud Rootsi ajaloolane Johan Axel Almquist. Eesti- ja Liivimaa halduse ülevaates on esitatud põhiandmed ka Padise mõisäläände, sealsete vakuste, läänistuste ja foogtide kohta.⁴ Läänemere provintside materjalidest Rootsi Riigiarhiivis asuvas Kameraalarhiivis (*Kammararkivet*) on artikli kirjutanud Jakob Koit.⁵ Foogtide arveraamatute kohta koostas mõisäläändeide kaupa mahuka arhiivimõistuse Arne Forsell, kelle materjalid korrastas masinkirjas nimistuks (*Förteckning över Baltiska fogderäkenskaper 1561–1630*) Evald Blumfeldt 1959. aastal.⁶

Joonis 1. Rootsis keskaegsesse pärgamenti köidetud Padise vakuraamatud aastaist 1590–1595 (foto: Aivar Põldvee).

Kuva 1. Ruotsissa keskiaikaiseen pergamenttiin sidottuja Padisen veroluetteloa vuosilta 1590–1595 (kuva: Aivar Põldvee).

Liivinmaan hallinnon katsauksessa on esitetty perustiedot myös Padisen kartanonläänistä, sen verotusalueista, läänityksistä ja voudeista.⁴ Jakob Koit on kirjoittanut artikkelin Itämeren provinsien materiaaleista Ruotsin valtionarkiston Kameraalisessa arkistossa (*Kammararkivet*).⁵ Voutien tilikirjoista kartanonlääneittäin on laajan arkistoluettelon laatinut Arne Forsell, jonka aineistot järjesti koneella kirjoitetuksi luetteloksi (*Förteckning över Baltiska fogderäkenskaper 1561–1630*) Evald Blumfeldt vuonna 1959.⁶

⁴ Almquist 1917–1923, Del 2, 546–562, 577–581.

⁵ Koit 1976.

⁶ Ks. myös Danielson 1995, 114–118.

Voutien tehtävät⁷ eivät rajoittuneet pelkkään verojen keräykseen ja selontekoon. Kuninkaan nimittämän voudin täytyi huolehtia valtionvalla paikallisena edustajana kartanonläänin hallinnon ja taloudenhoidon rinnalla teiden ja siltojen kunnossapidosta, tarkkailla lääninsä läpi kulkevia matkustajia sekä majoittaa ja kestittää valtion palveluksessa olevia henkilöitä, mm. postikuriireja hevosineen. Lisäksi heidän oli tarjottava yösiija ja ruokaa pienehköille sotajoukoille niiden siirtymässä paikasta toiseen, tai järjestettävä sotilaiden majoitus läänissään. Linnoitetuissa paikoissa voudin oli taattava asevarastojen kunnossapito ollakseen valmiina vastaanottamaan (isohko) puolustusjoukko. Vierailijoiden majoitusvelvollisuuden vuoksi kruununkartanon aitoissa ja ruokakomeroissa oli oltava riittävästi muonaa: tuoretta olutta ja leipää, lihaa, kalaa, kasviksia jne. Voudin oli pidettävä kunnossa kruununkartanon rakennukset ja muu omaisuus, johdettava kartanon vakinaisia työntekijöitä ja ratkaistava tuomarina tuomarina paikallisten asukkaiden riita-asioita. Kruununkartanon vuosi kesti juhannuksesta juhannukseen, joten keskikesään mennessä voudin oli tehtävä yhteenveto veronkeräyksestä, tuloista ja menoista, palkoista, kartanossa yöpyneistä vieraista jne., kirjoitettava muistiin kartanon irtaimisto ja kiinteistö sekä laadittava uusi veroluettelo. Vuosikertomukset lähetettiin Tallinnaan sijaishallitsijalle ja sieltä edelleen Ruotsiin.

Padisen kartanonläänin voudit⁸ olivat:

Valentin von Ölmütz (10.9.1561–2.11.1561);

Hans Wijnberg (2.11.1561–?);

Hans von Weimar (Zinnemann) (1562),
landknecht eli saksalainen palkkasoturi,
myöhemmin Haapsalun vouti;

Johan Brinck (1563–1565) *landknecht*;

Mikael Resener (1565–1566),
myöhemmin Koluveren vouti;

⁷ Ks. Almquist 1917–1923, Del 1, 112–150.

⁸ Niiden voutien nimet, joiden aineistoa löytyy Ruotsin valtiokirjastossa, on tässä luettelossa alleviivattu (lähde: Almquist 1917–1923, Del 2, 579–580; Del 4, nimihakemisto).

Foogtide ülesanded⁷ ei piirdunud üksnes maksude kogumise ja aruandlusega. Riigivõimu kohaliku esindajana pidi foogt, kelle kinnitas ametisse kuningas, mõisalääni haldamise ja majandamise kõrval hoolitsema teede ja sildade korrashoiu eest, hoidma silma peal lääni läbivatel reisijatel ning pakkuma öömaja ning kosti riigi teenistuses olnud isikutele, sh postikulleritele ja nende hobustele. Samuti tuli anda peavarju ja toitu väiksematele väeüksustele, kui need ühest paigast teise liikusid, või korraldada sõdurite majutamist läänis. Kindlustatud kohtades pidi foogt tagama relvarude korrashoiu, et olla valmis vastu võtma (suuremat) kaitsemeeskonda. Külaliste majutamise tõttu pidi kroonumõisa aitades ja sahvrites olema küllaldane toiduvaru: värsked õlu ja leib, liha, kala, aiaviljad jm. Foogtil tuli korras hoida kroonumõisa hooned ja muu vara, juhtida alaliselt ametis olnud mõisarahva tegemisi ning kohtumõistjana lahendada kohaliku rahva tüliküsimusi. Kroonumõisa aasta veeres jaanipäevast jaanipäevani, mistõttu pööripäevaks pidi foogt tegema kokkuvõtted maksukogumise, tulude ja kulude, palkade, mõisas peatunud külaliste jm kohta, panema kirja mõisa liikuva ja liikumatu vara ning koostama uue vakuraamatu. Aruanded saadeti Tallinnasse asehallidurile ja sealt edasi Rootsi.

Padise mõisalääni foogtid⁸ olid:

Valentin von Ölmütz (10.9.1561–2.11.1561);

Hans Wijnberg (2.11.1561–?);

Hans von Weimar (Zinnemann) (1562),
landknecht, s.t saksa palkasõdur,
hiljem Haapsalu foogt;

Johan Brinck (1563–1565) *landknecht*;

Mikael Resener (1565–1566),
hilisem Koluvere foogt;

⁷ Vt Almquist 1917–1923, Del 1, 112–150.

⁸ Nende foogtide nimed, kelle materjale leidub Rootsi Riigiarhiivis, on nimekirjas alla joonitud (allikas: Almquist 1917–1923, Del 2, 579–580; Del 4, nimeregister).

Jürgen (Jöran) Luggenhusen (Lowenhusen) (1566–1569), endine Pärnu ja Vigala, hilisem Lihula foogt;

Peder (Per) Galle (1569), endine Kungsöri ja Venngarni foogt Rootsis;

Bengt Jöransson (1571–20.2.1576);

Lille (Silla) Simon (1582);

Bryniel Gudmunsson (1584–1585),
Smälänning, s.t Smålandist,
hiljem Helsingi foogt;

Olof Jönsson (1585–18.7.1589),
endine Harku ja hilisem Ruila foogt;⁹

Didrik von Trochterssen (18.7.1589–1599);

Filip Reiff (16.1.1600–1601,
lahkus pärast 16.6.1601);

Henrik Sasse (1602–†1603);

Mårten Persson (1603–†1603);

Otto Werner (1.8.1603–1613);¹⁰

Gert von Euthen (21.3.1613–1618),
Pärnu foogt 1607–1609;

[**Jürgen (Jöran) Gersdorff** (1618–1619) ?];¹¹

Gert von Euthen, rentnik
(5.4.1620–1621/1622).

Kuna foogtide kohustused olid mitmekesised ning nõudsid peale juhtimisvõime head kirja- ja rehendusoskust, polnud sobivaid isikuid foogtiametisse kerge leida. Esiialgu palgati mitmel pool ametisse saksa palkasõdureid, ja nii oli see ka Padisel. Kuigi siinne nimekiri pole lünkadena, on sellestki näha, et mitme foogti ametiaeg jäi üsna lühikeseks. Kaks meest suri 1603. aastal, arvatavasti katku.

⁹ Endisele foogtile Oloff Jonssenile oli Arukülas läänistatud 2½ adramaad, mida ta 1592. aastal ise haris (TLA 230-1-Bk 3, l. 237p).

¹⁰ 1590. aastatel oli kloostri juures samanimeline kõrtsmik.

¹¹ Võimalik, et Almquist eksib. 1618/1619. aasta aruannetes on foogtina (*hopman*) kirjas Gert von Euthen. Aruannetes ja vakuraamatute lähem uurimine võimaldaks nimekirja täpsustada, samuti leidub neis dokumentides andmeid (endistele) foogtidele tehtud läänistuste kohta.

Jürgen (Jöran) Luggenhusen (Lowenhusen) (1566–1569), entinen Pärnun ja Vigalan, myöhemmin Lihulan vouti;

Peder (Per) Galle (1569), entinen Kungsöriin ja Venngarnin vouti Ruotsissa;

Bengt Jöransson (1571–20.2.1576);

Lille (Silla) Simon (1582);

Bryniel Gudmunsson (1584–1585),
Smälänning eli smoolantilainen,
myöhemmin Helsingin vouti;

Olof Jönsson (1585–18.7.1589),
entinen Harkun ja myöhemmin Ruilan vouti;⁹

Didrik von Trochterssen (18.7.1589–1599);

Filip Reiff (16.1.1600–1601,
siirtyi pois 16.6.1601 jälkeen);

Henrik Sasse (1602–†1603);

Mårten Persson (1603–†1603);

Otto Werner (1.8.1603–1613);¹⁰

Gert von Euthen (21.3.1613–1618),
Pärnun vouti 1607–1609;

[**Jürgen (Jöran) Gersdorff** (1618–1619) ?];¹¹

Gert von Euthen, vuokramies
(5.4.1620–1621/1622).

Koska voutien velvollisuudet olivat monipuolisia sekä vaativat johtamistaidon lisäksi hyvää kirjoitus- ja laskutaitoa, virkaan sopivia henkilöitä ei ollut helppo löytää. Alussa palkattiin monessa paikassa saksalaisia palkkasotureita, ja niin toimittiin Padisessakin. Vaikka tämä nimilista ei ole aukoton, näkyy siitäkin, että monen voudin virka-aika jäi aika lyhyeksi. Kaksi miestä kuoli vuonna 1603, todennäköisesti ruttoon.

⁹ Entiselle voudille Oloff Jonssenille oli Arukülässä läänitetty 2½ auralaata, jota hän vuonna 1592 viljeli omin voimin (TLA 230-1-Bk 3, l. 237p.).

¹⁰ 1590-luvulla luostarin yhteydessä toimi samaniminen krouvinpitäjä.

¹¹ On mahdollista, että Almquist erehtyy. Vuoden 1618/1619 vuosikertomuksiin on merkitty voutina (*hopman*) Gert von Euthen. Vuosikertomuksia ja veroluetteloja tarkemmin tutkimalla voitaisiin täsmentää nimilistaa, lisäksi näissä asiakirjoissa on tietoja (entisille) voudeille tehdyistä läänityksistä.

Vuosikertomuksia on säilynyt eri laajuisina ja ne ovat katkonaisia. Aineistot ajalta ennen kuin Padisen valloittivat venäläiset (1576), ovat melko suppeita, lukuun ottamatta 1560-luvun veroluetteloa (1562/1563–1564/1565).¹² Säilynyt on 137 sivua: inventaarit ja kartanon väestöluettelot vuosilta 1566, 1569/1570–1571/1572 ja 1575/1576 sekä nimilista, joka heijastaa Upplannin lippukunnan sotilaiden majoitusta Padisen läänissä vuonna 1573. Seuraavat jäänteet (4 sivua) ovat peräisin vasta vuodelta 1585. Vuodesta 1589 alkaen veroluettelot ja vuosikertomukset (inventaarit, kartanon väestöluettelot, vierailijoiden rekisterit ym.) ovat säilyneet lähes kokonaan, puuttuvia asiakirjoja on vähän. Viimeiset katkelmina säilyneet tilinpitokirjat on laatinut Gert von Euthenin aikana kirjoittajan virkaa hoitanut Hans Hanson 23.–24. maaliskuuta 1619.

1580-luvulla maiden läänitys vauhdittui, jonka seurauksena oli kruunun hallinnasta pudonnut alkuperäisestä 196 auranalasta vuoteen 1613 mennessä 155 ja vuoteen 1620 mennessä jo peräti 168 auranalaa. Supistunut Padisen kruununkartano annettiin vuonna 1620 vuokralle entiselle voudille Gert von Euthenille ja läänitettiin kaksi vuotta myöhemmin Thomas Rammille. Padisen kartanonlääni oli jaettu yhdeksään verotusalueeseen: Padise (Määra), Küla-salu, Änglema, Vasalemma, Maeru, Vihterpalu, Ranna, Kurkse ja Suur-Pakri yhdessä Nõvan kanssa. Vuonna 1590 läänissä oli 258 „aurantalopoikaa“ (*adratalupoeg*), jotka viljelivät 197 auranalaa, 72 „yksijalkaista“ (*üksjalg*), 134 torpparia (*vabadik*), 5 mylly- ja 5 krouvitilaa.

Tässä katsauksessa emme käsittele maanviljelyn tai asutuksen historiaa, vaan tarkkailemme aineistoa, joista heijastuu Padisen entisessä luostarikokonaisuudessa harjoitetut elinkeinot. Vanhin kartanon väestöluettelo (*Mantalet på Pades*

¹² Kolme Padisen veroluetteloa vuosilta 1565/1566, 1567/1568 ja 1602 sijaitsevat Viron historiallisessa arkistossa (EAA 1-2-934). 6. elokuuta 1592 vouti Didrik von Trochterssenin laatima Padisen hallinto-oikeuksien ja verovelvollisuuksien kuvaus (*Vortzeichnung vnd Außzug*) on säilynyt Tallinnan kaupunginarkistossa (TLA 230-1-Bk 3, l. 233–241). Asiakirja on huonokuntoinen.

Aruanded on säilinud erinevas mahus ja lünkadega. Kui 1560. aastate vakuraamatud (1562/1563–1564/1565)¹² välja arvata, jäävad materjalid, mis kajastavad aega enne Padise hõivamist venelaste poolt (1576), õige napiks. Säilinud on 137 lehekülge: inventaariumid ja mõisarahva nimekirjad aastaist 1566, 1569/1570–1571/1572 ja 1575/1576 ning nimistu, mis kajastab Uplandi lipkonna sõdurite majutamist Padise läänis 1573. aastal. Järgmised pudemed (4 lk) pärinevad alles 1585. aastast. Alates 1589. aastast on vakuraamatud ja aruanded (inventariumid, mõisarahva nimekirjad, külaliste registrid jm) säilinud peaaegu täielikult, vaid väheste lünkadega. Viimased fragmentidena säilinud arvedokumentid on koostanud Gert von Eutheni aegne kirjutaja Hans Hanson 23.–24. märtsil 1619.

1580. aastatel hoogustus maade läänitamine, mille tulemusena oli esialgselt 196 adramaast 1613. aastaks kroonu valdusest välja libisenud 155 ja 1620. aastaks juba koguni 168 adramaad. Kahanenud Padise kroonumõis anti 1620. aastal rendile endisele foogtile Gert von Euthenile, kaks aastat hiljem aga läänistati Thomas Rammile. Padise mõisalään oli jagatud üheksasse vakusesse: Padise (Määra), Külasalu, Änglema, Vasalemma, Maeru, Vihterpalu, Ranna, Kurkse ja Suur-Pakri ühes Nõvaga. 1590. aastal oli läänis 258 adratalupoega 197 adramaal, 72 üksjalga, 134 vabadikku, 5 veski- ja 5 kõrtsikohta.

Siinses lühiülevaates jätame kõrvale talurahva- ja asustusajaloo ning vaatleme materjale, mis kajastavad elu-olu Padise endises kloostrikompleksis. Vanim mõisarahva nimekiri (*Mantalet på Pades Slott*) pärineb 29. jaanuarist 1566. Selles on kirjas üle 50 mõisa-

¹² Kolm Padise vakuraamatut aastaist 1565/1566, 1567/1568 ja 1602 asuvad Eesti Ajalooarhiivis (EAA 1-2-934). Padise valduste ja maksukohustuste kirjeldus (*Vortzeichnung vnd Außzug*) foogt Didrik von Trochterssenilt 6. augustist 1592 on säilinud Tallinna Linnaarhiivis (TLA 230-1-Bk 3, l. 233–241). Dokument on tugevasti kahjustatud.

elaniku ja ametimehe. Foogt *Michel Reijßenär* (Resener) elas mõisas oma neljaliikmelise perega, tema alluvuses tegutsesid abifoogt, lossi-, relva-, vilja-, keldri-, karja- jm ülemad, kokk abiliseaga, sepp, väravavalvur, mölder, tallipoiss, õllepruulija, neli kubjast, karjus, toatüdruk, majapidajanna jt. Alaliselt oli mõisas kaks jagu (*Rott*) sõjasulaseid ja teist samapalju oli laagris (majutati läänis?). Veel on mainitud linnusepealikku või majutatud sõdurite hauptmanni (?) (*Borgelige hoffmen*) 22 hobuse ja 5 tallipoisiga. Kõige huvitavama sissekande leiame nimekirja algusest foogti kõrvalt: *Jören abbot*. See ei saa olla keegi muu kui kloostriviimane abt Georgius Konradi (1555–1559), kellele Rootsi riik lubas ülapidamise elu lõpuni.¹³

1562.–1563. aasta vakuraamatu järgi oli Padisel kaks kõrtsi, kelle kohustused kajastavad veel kloostriga aegu. Ühte kõrtsi pidas väikeläänimees Hans Snidekere,¹⁴ kes pidi korra aastas abti kostitama ja pidama üht sõjaratsut, ning teist Holstekan (Christoffer Holstenn), kelle ülesandeks oli valvata kloostrikapsaaeda (*kålgården*), kütta üle kahe nädala sauna ja pesta konvendi pesu. Kloostripäränd kajastub ka inventariumides, kus vilja, toidu- ja õllevarude, kariloomade, nahkade, riiete ja saabaste, tinast, messingist, vasest ja rauast inventari, sh köögi- ja separiistade, puitesemete, mööbli jm majakraami kõrval on kirjas ka kolme kivipaariga jahuveski ja kahe suure saelehega saeveski. Tõenäoliselt õnnestuks neist nimekirjadest tuvastada hulgaliselt kloostrivara, mida uued peremehed edasi kasutasid. Näiteks kiriku puhul, mille inventar on esmakordselt eraldi välja toodud 1569. aastal, mainitakse lõpetamata (või rikkis) orelit (*Orgelwerckett i kirckian – 2 ofärdige*

¹³ Schmidt 1941, 118, 277.

¹⁴ Kõrtsi asus kloostrihoonel lähedal (*vor dem Closter, vñ der Alten Hoffstede des Klosters*). Kõrtsi läänistas keegi abtidest sakslasele Hans Schniddickerile, kelle järglaste käes see oli veel 1592. aastal (TLA 230-1-Bk 3, l. 233p–234).

Slott) on päiväty 29. tammikuuta 1566. Siihen on merkitty yli 50 kartanon asukasta ja ammattinharjoittajaa. Vouti *Michel Reijßenär* (Resener) asui kartanossa nelihenkisen perheensä kanssa. Hänen alaisuudessaan toimivat apulaisvouti, linna-, ase-, vilja-, kellari-, karja- ym. päälliköt, kokki ja kokin apulainen, seppä, portinvartija, mylläri, tallimestari, oluenpanija, neljä työnjohtajaa (*Cubiufar*), paimen, kamarineiti, emännöitsijä ja muut työntekijät. Vakinaisesti kartanossa asui kaksi ruotua palkkasotureita ja saman verran oli ”leirillä” (majoitettuna lääniniin?). Vielä on mainittu linnanpäällikkö tai majoitettujen sotilaiden kapteeni (?) (*Borgelige hoffmen*), jolla oli 22 hevosta ja 5 tallimestaria. Mielenkiintoisin merkintä löytyy kuitenkin listan alusta, aivan voudin nimen vierestä: *Jören abbot*. Hän ei voi olla kukaan muu kuin luostarin viimeinen apotti Georgius Konradi (1555–1559), jolle Ruotsin valtio lupasi elinikäisen ylläpidon.¹³

Vuoden 1562–1563 veroluettelon mukaan Padisessa oli kaksi krouvia, joiden velvollisuudet kuvastavat vielä luostarin aikoja. Toista krouvia piti pikkuläänitysmies Hans Snidekere,¹⁴ jonka täytyi kestittää apottia kerran vuodessa ja pitää yhtä sotaratsua. Toinen krouvin pitäjä oli Holstekan (Christoffer Holstenn), jonka tehtävänä oli vartioida luostarin kaalitarhaa (*kålgården*), lämmittää sauna joka toinen viikko ja pestä konventin pyykit. Luostarin perintö heijastuu myös inventaareissa, joihin viljan, ruoka- ja olutvarastojen, karjaeläinten, nahkojen, vaatteiden ja saappaiden, tina-, messinki-, kupari- ja rautaesineiden, mm. kokin ja sepän työkalujen, puuesineiden, huonekalujen ja muiden käyttöesineiden lisäksi on merkitty kolmella kiviparilla varustettu jauhomylly ja kahdella isolla sahalla varustettu sahalaitos. Todennäköisesti näistä luetteloista voisi löytää runsaasti luostarin omaisuutta, jonka käyttöä uudet isännät jatkoivat. Esimerkiksi kirkon yhteydessä, jonka kalusteet on inventoitu ensimmäisen

¹³ Schmidt 1941, 118, 277.

¹⁴ Krouvi sijaitsi lähellä luostarinrakennusta (*vor dem Closter, vñ der Alten Hoffstede des Klosters*). Krouvin läänitti joku apoteista sakslaiselle Hans Schniddickerille, jonka jälkeläiset pitivät sitä vielä vuonna 1592 (TLA 230-1-Bk 3, l. 233p–234).

kerran vuonna 1569, mainitaan keskeneräiset (tai rikkinäiset) urut (*Orgelwerckett i kirckian – 2 ofärdige medh otta pip stäre / Een Små och Stora pip 1 kista full*). Urut on merkitty myös vuosien 1571 ja 1572 inventaariin, jossa mainitaan isoja sekä pieniä pillejä sisältävä laatikko sekä kolme erillistä isoa urkupilliä. Kirkolla oli vuoden 1569 inventaarin mukaan yhdeksän (?) lasitettua ikkunaa, joista kahdeksan olivat 2 syltä korkeita ja 1 syli leveitä sekä yksi oli 1 × 1 sylen kokoinen. Myöhemmissä luetteloissa toistuu merkintä 11 irrallisesta (*lofse*) lasi-ikkunasta. Kirkon sisustuksesta mainitaan toimivalla viisarilla varustettu kello (*Seijer werckett*), jonka yhteyteen kuuluivat ilmeisesti tornissa sijainnut iso ja pieni tuntikello (*Tijme klocka*). Kelloista on mainittu vielä iso kirkonkello tornissa, vahtikello (*wachte klocka*) ja alttarikello (*Altare klocka; vphöghninghz klocka?*). Vuoden 1575 inventaariin on merkitty myös Növan kartanon (eli kappelin) ja Suur-Pakrin kello sekä *Niddher kircke klock*, joka oli joko jonkinlainen 'alempi' kirkonkello tai 'alakirkon' kello. Jälkimmäisessä tapauksessa saattaisi olla kyseessä luostarin vieressä sijainnut virolaisten Pyhän Antoniuksen kappeli, jonka maininta Növan ja Pakrin kappelin yhteydessä vaikuttaa loogiselta. Kirkkoa valaisi kaksi messinkilyhtyä, ehtoollisastioista on muistiin merkitty kullattu hopeamalja sekä hopeinen ehtoolislautanen. Myöhemmin (1604) ehtoollislautanen oli peltiä, malja messinkiä ja vain puoliksi kullattu.

Koska luostarirakennus säilytti sotilaallisen merkityksensä, sitä yritettiin korjata ja linnoittaa tarvittavissa määrin. Lisäksi sen muurien sisällä säilytettiin runsaasti ampuma-aseita, ammuksia, ruutia ja muita sotatarvikkeita, jotka merkittiin joka vuosi yksityiskohtaisesti inventaariin. Tämä aineisto kiinnostaisi varmasti sotahistorian tutkijoita. Tiedot vakinaisesta puolustusjoukosta venäläisten hyökkääjien karkotuksen jälkeen puuttuvat. 1590-luvulla (ja myöhemmin) sellaista kartanonväkeä, jotka saivat palkkaa tai joita ylläpidettiin kruunun kustannuksella ympäri vuoden, oli vain 11–13 henkilöä. Heistä viisi olivat vouti Trochterssen, hänen vaimonsa, lapsensa, palvelijansa ja palvelijattarensa,

medh otta pip stäre / Een Små och Stora pip 1 kista full). Orel on kirjas ka 1571. ja 1572. aasta inventaariumis, kus nimetatakse kasti suurte ja väikeste viledega ning eraldi kolme suurt orelivilet. Kirikul oli 1569. aasta inventaariumi järgi üheksa (?) klaasitud akent, kaheksa neist kaks sülda kõrged ja üks süld lai ning üks aken mõõduga süld korda süld. Hilisemates loendites kordub märke 11 lahise (*lofse*) klaasakna kohta. Kirikuinventari hulgas mainitakse töökorras osutiga kella (*Seijer werckett*), mille juurde ilmselt kuulusid tornis asunud suur ja väike tunnikell (*Tijme klocka*). Kelladest on nimetatud veel suurt kirikukella tornis, vahikella (*wachte klocka*) ja altarikella (*Altare klocka; vphöghninghz klocka?*). 1575. aasta inventaariumis on kirjas ka Növa mõisa (s.t kabeli) ja Suur-Pakri kell ning *Niddher kircke klock*, mis oli kas mingi 'alumine' kirikukell või 'alumise kiriku' kell. Viimasel juhul võiks olla tegemist kloostri kõrval asunud eestlaste püha Antoniuse kabeliga, mille mainimine koos Növa ja Pakri kabeliga tundub loogiline. Kirikut valgustas kaks messinglühtrit, altariiristadest on üles kirjutatud ülekullatud hõbekarikas ja hõbedast armulauataldrik. Hilisemal ajal (1604) oli armulauataldrik plekist, karikas aga messingist ja vaid poolenisti kullatud.

Kuna kloostrihoone säilitas sõjalise tähtsuse, püüti seda vajalikul määral remontida ja kindlustada, samuti hoiti selle müüride vahel üsna suurt hulka tulirelvi, laskemoona, püssirohtu jm sõjavarustust, mis pandi igal aastal üksikasjalikult inventarinimistusse kirja. See materjal peaks pakkuma huvi sõjaajaloolastele. Alalise kaitsemeeskonna kohta andmed pärast venelaste minemalöömist puuduvad. 1590. aastatel (ja hiljem) oli mõisarahvast, kes palka said või keda kruunu kulul aastaläbi ülal peeti, vaid 11–13 inimest. Neist omakorda viis olid foogt Trochterssen naise, lapse, teenri ja teenijatüdrukuga, ülejäänud

seltskonna moodustasid, kuidas kunagi, mõisasulane, mölder, üks või kaks kubjast, karjus, karjanaine, keldritüdruk, seapoiss. Muud meistrimehed, nagu müürsepad, puusepad, kingsepad jt, tegid mõisas tööd tellimise peale. Foogti proual, kes on samuti palga-saajate nimekirjas, oli mõisa majapidamises oluline roll, sest tähtsal liiklusteel paiknenud kloostrihoone pakkus reisijatele öömaja ning köhutäidet. Leiva ja õlleaga varustasid mõisa pagar ja õllepruul, kes tegid oma tööd vastavalt vajadusele. Pagar Hindrick elas 1590. aastatel Harju-Madise kiriku lähedal ja käis näiteks 1599. aastal Padisel leiba küpsetamas üle kahe nädala, õllepruulija viibis samal aastal mõisas 36 päeva, sepp aga 16 päeva. Hooajaliselt elas mõisas ka rehepapp. Sageli tuleb ette eestipäraseid ametinimetusid (*kubijaß, kubis* 'kubjas'; *karis* 'karjus'; *Rije Papp* 'rehepapp'), rääkimata koha- ja isikunimedest (*Soijawhel/Sotawe* 'Sõjaväe' *Andres*). Sellest, mida mõisas söödi-joodi, annavad dokumendid hea ülevaate, kirja on pandud kõik toidud ja maitseained, mis sisse osteti, loomad, kes aasta jooksul veristati, aga ka seemned, mis külvati mõisa kapsa- ja ürdiaeda. Paberit kulus mõisa asjaajamises ja aruandluses aastas 5–7 raamatut.¹⁵

Kõik reisijad, kes mõisas peatusid, kruunu kulul kõhu täis söid ja hobuseid söötsid, pandi hoolega kirja. Jaanipäevaks koostas foogt neist külalistest koondnimekirja (*Gasth-Register*). Iseäranis detailirohked on sissekanded aastaist 1589–1601. Toome mõne näite:

▪ 16.1.1590 – *Ochter Jürge*¹⁶ kirjaga, 1 söögikord.

▪ 8.2.1590 – *Narvast on toodud 8 Vene vangi, keda saatsid 4 Rootsi sõjasulast ja mõni talupoeg, kellele anti üks söögikord, ja vangidele*

¹⁵ 1 raamat = 24 kirjapaberi poognat.

¹⁶ Arvatavasti talupojast väikeläänimees Ohtra Jürgen või tema samanimeline poeg.

lopud porukasta muodostivat, ketkä milloinkin, renki, mylläri, yksi tai kaksi työnjohtajaa, paimen, karjanhoitajatar, kellarityttö ja sikopaimen. Muut mestarit, kuten muurarit, puusepät, suutarit ym., tekivät kartanossa töitä tilauksesta. Voudin rouvalla, joka myös oli palkkalistoilla, oli tärkeä rooli kartanon taloudenhoidossa ja emännöinnissä, sillä tärkeän liikenneväylän varrella sijainnut luostarirakennus tarjosi matkustajille yösiijaa ja vatsantäytettä. Leivällä ja oluella kartanoa varustivat leipuri ja oluenpanija, jotka tekivät työtään tarpeen mukaan. Hindrick-leipuri asui 1590-luvulla Harju-Madisen kirkon lähellä ja kävi esimerkiksi vuonna 1599 Padisessa leipomassa joka kolmas viikko. Oluenpanija oleskeli samana vuonna kartanossa 36 päivää ja seppä 16 päivää. Kausiluonteisesti kartanossa asui myös riihuikko (*rehepapp*). Teksteissä esiintyy usein virolaisperäisiä ammattinimikkeitä (*kubijaß, kubis* 'työnjohtaja'; *karis* 'paimen'; *Rije Papp* 'riihuikko'), puhumattakaan paikan- ja henkilönimistä (*Soijawhel/Sotawe* 'Sotaväen' *Andres*). Asiakirjat antavat hyvän käsityksen siitä, mitä kartanossa syötiin ja juotiin: muistiin on merkitty kaikki ulkoa ostetut elintarvikkeet ja mausteet, vuoden aikana teurasetetut eläimet sekä kaali- ja yrttitarhaan kylvetyt siemenetkin. Paperia kului kartanon asioinnissa ja raportoinnissa vuosittain 5–7 kirjaa.¹⁵

Kaikki matkustajat, jotka majoittuivat kartanoon, söivät kruunun kustannuksella vatsansa täyteen ja syöttivät hevosiaan, merkittiin huolellisesti muistiin. Juhannukseen mennessä vouti laati vieraistaan koontilistan (*Gasth-Register*). Erittäin yksityiskohtaisia ovat vuosina 1589–1601 tehdyt merkinnät. Otetaanpa muutama esimerkki:

▪ 16.1.1590 – *Ochter Jürge*¹⁶ kirjeineen, 1 ateria.

▪ 8.2.1590 – *Narvasta on tuotu 8 venäläistä vankia, joita saattoivat 4 ruotsalaista palkkasoturina ja muutama talonpoika, joille tarjoihtiin yksi ateria,*

¹⁵ 1 kirja = 24 kirjepaperin arkkia.

¹⁶ Oletettavasti talonpoika ja pienläänitismies Ohtra Jürgen tai hänen samaniminen poikansa.

ja vangeille muutama leipä [---] Samana päivänä on tullut leipuri yhden seuralaisen kanssa leipoakseen leipää Toompean linnalle (Hauß Reuall),¹⁷ oli täällä 16 päivää, kummallekin 2 ateriaa päivässä.

▪ Täna viikkona [kesäkuussa 1590] on ruokittu 6 päivää vielä puuseppää ja hänen kisälliään, jotka rakensivat luostariin puisen kamarin.

▪ 6.7.1592 – Tallinnasta tuli postinkantaja Thonnis Kallepe, matkusti Haapsaluun, sai 1 aterian.

▪ 17.2.1599 – Hiidenmaalta saapui sijaishalitsija herra Jürgen Boije [---] 12 henkilöä 7 hevosella, viettivät 1 yön, 1 ateria. Samana päivänä saapui Hiidenmaalta vielä Hans Worthman, linnanvouti, 1 aseenkantajan ja 2 pojan kanssa, Ochter Jürge ja Kallabhe Thonnis, 3 hevosella, viettivät yhden yön, 1 ateria.

▪ Ratsumestari Harmen von Buren kaikkine miehineen, yhteensä 32 henkilöä, matkalla entiseen majoituspaikkaansa, oli kesteissä 8 päivää, kuitattu 24. elokuuta anno 1600.

▪ 23.5.1601 – saapui kaksi puolalaista linnunmetsästäjää (fagellfengers), jotka olivat 6 viikkoa kesteissä ruokine ja juomineen.

▪ 1603/1604 – pyssymiehiä Tallinnasta, jotka lähetettiin viemään kaaleja, 2 miestä, 1½ päivää; sairaita sotureita Pärnusta kapteeni Alefeldtin lippukunnasta, 20 miestä, 1½ päivää; vaivainen (fattigh) 210 päivää.

▪ 1608/1609 – Kanarien-niminen ranskalainen kapteeni, 50 miestä, 2 päivää.

Vieraslistoilta löytyy kaikenlaisia paikallisia vallanpitäjiä, heidän lähettejään, virkamiehiä, pappeja (esimerkiksi kirkontarkastaja David Dubberch) ym. matkustajia, jotka kulkivat Tallinnasta Haapsaluun, Hiidenmaalle, Riikaan tai muualle tai päinvastoin.

¹⁷ Leivän lisäksi Toompealle eli hallintoelimille ja varuskunnalle toimitettiin myös olutta, viljaa, lihaa, Vihterpalun- ja Vasalemmarjoesta pyydystettyä kalaa ja muita elintarvikkeita.

mõni leib [---] Samal päeval on tulnud pagar ühe kaaslasega, et küpsetada leiba Toompea lossi (Hauß Reuall)¹⁷ jaoks, oli siin 16 päeva, kummalegi 2 söögikorda päevas.

▪ Sel nädalal [juunis 1590] on veel 6 päeva toidetud puuseppa oma sulasega, kes ehitasid kloostri ühe puust kambri.

▪ 6.7.1592 – Tallinnast tuli kirjakandja Thonnis Kallepe, reisis Haapsallu, sai 1 söögikorra.

▪ 17.2.1599 – tuli Hiiumaalt asehaldur härra Jürgen Boije [---] 12 isikut 7 hobusega, peatusid 1 öö, 1 söögikord. Veel tuli samal päeval Hiiumaalt Hans Worthman, lossifooht, 1 sulase, 2 poisiga, Ochter Jürge ja Kallabhe Thonnis, 3 hobusega, peatusid ühe öö, 1 söögikord.

▪ Rittmeister Harmen von Buren kõigi oma meestega, kokku 32 isikut, teel endisesse majutuspaika, oli kostil 8 päeva, kviteeritud 24. augustil anno 1600.

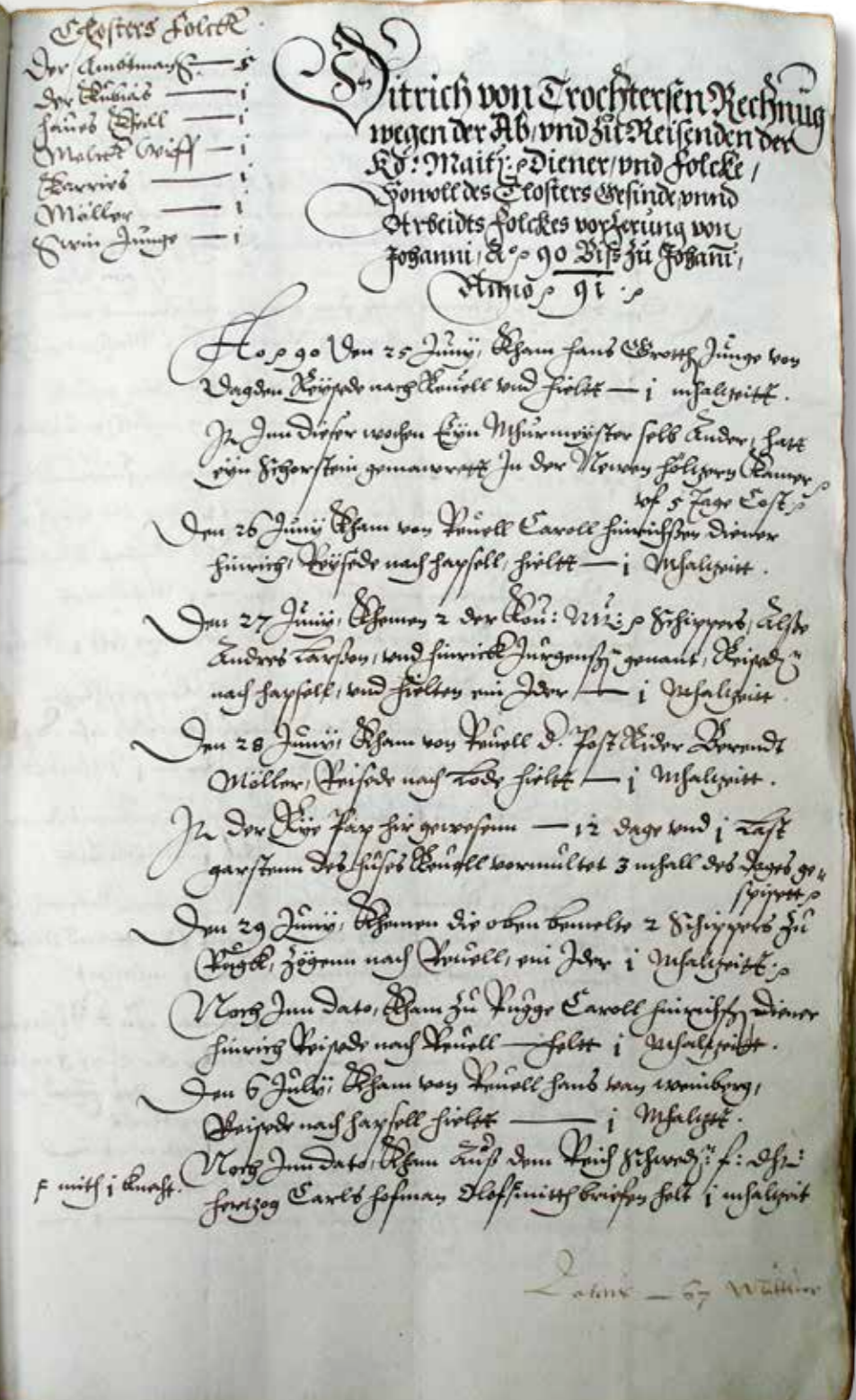
▪ 23.5.1601 – tuli kaks Poola linnupüüdjat (fagellfengers), kes olid 6 nädalat kostil toidu ja joogiga.

▪ 1603/1604 – püssimehed Tallinnast, kes saadeti kapsaid ära viima, 2 meest, 1½ päeva; haiged soldatid Pärnust hauptmann Alefeldti lipkonnast, 20 meest, 1½ päeva; vaene (fattigh) 210 päeva.

▪ 1608/1609 – hauptmann Kanarieni nimeline prantsuse kapten, 50 meest, 2 päeva.

Külaliste nimekirjast võib leida igat masti kohalikke võimukandjaid, nende käskjalgu, ametnikke, vaimulikke (näiteks kirikuvisaator David Dubberch) jt reisijaid, kes liikusid Tallinnast Haapsallu, Hiiumaale, Riiga jm või vastupidi.

¹⁷ Lisaks leivale varustati Toompead, s.t administratsiooni ja garnisoni ka ölle, vilja, liha, Vihterpalu ja Vasalemma jõest püütud kala jm toiduainetega.

Joonis 2.

Foogt Didrik von Trochtersseni aruanne Padise kloostri 1590/1591. aastal oömaja saanud isikute kohta. Dokumendi vasakus ülemises nurgas on loetletud mõisa püsielanikud: valitseja (foogti) pere, kubjas, mõisasulane, virtin, karjus, mölder, seakarjus (foto: Aivar Põldvee).

Kuva 2.

Vouti Didrik von Trochterssenin selonteko Padise luostarissa vuonna 1590/1591 yösijan saaneista. Asiakirjan vasemmassa ylänurkassa on lueteltu kartanon vakinaiset asukkaat: pehtorin (voudin) perhe, kartanon vouti, työnjohtaja, emännöitsijä, paimen, mylläri, sikopaimen (kuva: Aivar Põldvee).

Tiliasiakirjoista voi löytää tietoja myös Harju-Madisen papeista, jotka kävivät Padisessa saarnaamassa joka toinen sunnuntai tai hieman harvemmin. Nämä tiedot auttavat täydentämään ja korjaamaan aiemmin tiedossa olleita pastorien nimilistoja.¹⁸ Vuoden 1562/1563 veroluetteloon on merkitty Harju-Madisen saarnaajaksi herra **Joachim** ja juhannuksena 1564 laaditussa veroluettelossa herra **Bertell**. Kumpikaan ei ollut ennestään tunnettu. Herra Bertell on todennäköisesti sama henkilö, jonka tapaamme Padisessa 24. kesäkuuta 1575 inventaarin laatijoiden joukossa: *Bertill Erichsonn predikantt till Sanct-Mattias Kirckio*. Tiedossa ei ole ollut myöskään pastori, herra **Hijnrick**, jonka kohtaamme ensimmäisen kerran vuoden 1589/1590 veroluettelossa. Vuoden 1590 vierasrekisteri kertoo, että tämän niminen kirkkoherra kävi luostarissa saarnaamassa 26 kertaa. Hänen virkaan vihkimisen ajankohta ei ole tiedossa, koska asiakirjoissa on suuri katko. Viimeisin maininta kirkkoherra Hinrichista on vuoden 1595/1596 veroluettelossa. Seuraavana vuonna pastorina on (ennestään tuttu) herra **Oloff**, joka muutti Harju-Madisesta pois vuonna 1602.¹⁹

Lopuksi on mainittava, että säilyneiden tilinpitokirjojen joukossa on kahdeksan nidosta, joiden kansina on käytetty keskiaikaisia liturgisia pergamentteja. Ensin tule mieleen, että ne ovat ehkä Padisen luostarin entisten kirjojen jäännöksiä. Asia ei kuitenkaan ole niin yksinkertainen. Kuninkaalliselle kanslialle lähetettyjen raporttien nitomisen perinne ulottuu Kustaa Vaasan aikaan. Uskonpuhdistuksen jälkeen „kelvottomiksi“ käyneet katoliset kirjat kerättiin tähän tarkoitukseen yhteen ja niitä hyödynnettiin nidontamateriaalina kymmeniä vuosia. Ruotsin valtionarkistossa on säilynyt noin 22 500 sellaista katkelmaa, jotka ovat peräisin yli 6000 käsin kirjoitetusta kirjasta. Niistä osa on peräisin myös Itämeren provinsseista.

¹⁸ Paucker 1849, 106; Aarma 2005, 62; Aarma 2007.

¹⁹ Liivi Aarman (2007, 127, 178) mainitsemia pastoreita Oloff Hälsingiusta (1563–1565) ja Martin Nandelstedtia (1585–1595) ei onnistuttu löytämään Padisen voutien tilinpitokirjoista.

Arvedokumentidest võib leida teateid ka Harju-Madise vaimulike kohta, kes käisid Padisel jutlustamas igal teisel pühapäeval või veidi harvem. Seniseid pastorite nimekirju¹⁸ aitavad need andmed täiendada ja parandada. 1562. ja 1563. aasta vakuraamatus on Harju-Madise jutlustajana kirjas härra **Joachim** ning 1564. aasta jaanipäeval koostatud vakuraamatus härra **Bertell**. Kumbki pole seni tuntud. Härra Bertell on tõenäoliselt sama isik, keda kohtame Padisel 24. juunil 1575 inventaariumi koostajate seas: *Bertill Erichsonn predikantt till Sanct-Mattias Kirckio*. Teada pole olnud ka järgmine pastor, härra **Hijnrick**, keda kohtame esmakordselt 1589/1590. aasta vakuraamatus. 1590. aasta külalisteregister ütleb, et sellenimeline pastorihärra käis kloostri 26 korda jutlust pidamas. Millal ta ametisse sai, pole teada, sest dokumentides on suur lünk. Viimast korda on härra pastor Hinrich kirja pandud 1595/1596. aasta vakuraamatusse, järgmisel aastal on pastoriks (juba varemgi tuntud) härra **Oloff**, kes lahkus Harju-Madiselt 1602. aastal.¹⁹

Lõpetuseks tuleb mainida asjaolu, et säilinud arvedokumentide seas on kaheksa köidet, mille kaantena on kasutatud kesk-aegseid liturgilisi pärgamente. Esimese mõtena turgatab pähe, et need võiks olla Padise kloostri kunagiste raamatute riismed. Nii lihtne see siiski pole. Kuninglikule arvekojale saadetud aruannete köitmise tava ulatub tagasi Gustav Vasa aega. Reformatsiooni järel „kasutuks“ muutunud katoliiklikud raamatud koguti selleks otstarbeks kokku ning neid pruugiti köitematerjalina paljude aastakümnete jooksul. Rootsi Riigiarhiivis on säilinud umbes 22 500 sellist fragmenti, mis pärinevad rohkem kui 6000 käsikirjalisest raamatust,

¹⁸ Paucker 1849, 106; Aarma 2005, 62; Aarma 2007.

¹⁹ Liivi Aarma (2007, 127, 178) mainitud pastoreid Oloff Hälsingiust (1563–1565) ja Martin Nandelstedti (1585–1595) pole õnnestunud Padise foogtide arvedokumentidest leida.

millest osa pärinevad ka Läänemere-provintsidest. Neist materjalidest andmebaasi moodustamine on lõppjärgus, kuid raamatute proveniensi küsimus jääb sellegipoolest enamikul juhtudel lahendamatuks. Siiski on teada näiteid, kus aruanded on köidetud nõ kohalikku materjali.²⁰ Seda ei saa täielikult välistada ka Padise foogtide aruannete puhul, nii nagu pole võimatu, et kunagi õnnestub Rootsisis säilinud fragmentide seast välja selgitada Padiselt pärit pärgamente.²¹

Padise vakuraamatud ja foogtide aruanded sisaldavad väga mitmekesist andmestikku, mille põhjalikum uurimine võimaldaks nüansirohkelt kirjeldada kroonumõisa majandustegevust ja eluolu. Selline uurimistöo vajab aga palju aega ning nõuab suurt süvenemist, sest erinevate foogtide poolt erineval ajal koostatud materjalid on sageli ebaühtlased ja pole alati hõlpsasti või üheselt tõlgendatavad. Konteksti loomiseks oleks kindlasti vaja Padise dokumentidega kõrvutada teiste mõisaläänide materjale. Samas väärivad need allikad laiemat tähelepanu väga mitmest aspektist, pakkudes lisa sõjaajaloo, argiajaloo, reisimise, ajaloolise personaalia, koha- ja isikunimedele jt teemade uurijatele.

²⁰ Vt Brunius 2005, 13–15.

²¹ Artikli autori palvel Padise aruannete pärgamentidega tutvunud Tiina Kala esialgsel hinnangul võiks tsistertslastega seotud olla kaks fragmenti, mis oletatavasti pärinevad 13. sajandist. Midagi kindlamat pole aga võimalik põhjalikumalt uurimistööst väita. Ka Jan Brunius, kes juhib Rootsi Riigiarhiivi keskaegsete pärgamentide uurimisprojekti (vt <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=9550&refid=1170>, 25.10.2011), jättis oma kirjavastuses meid huvitavate pärgamentide proveniensi küsimuse lahtiseks. Optimismi vähendab ka asjaolu, et neli köidet Didrik von Trochtersseni vakuraamatute ja aruannetega on koondatud 4–5 aasta kaupa kokku, s.t köidetud kindlasti Rootsisis.

Näiden materiaalien tietokannan laadinta on loppuvaiheessa, mutta kirjojen alkuperän kysymys jää siitä huolimatta useimmissa tapauksissa ratkaisematta. On kuitenkin tiedossa esimerkkejä, joissa vuosikertomukset on nidottu ns. paikalliseen materiaaliin.²⁰ Tätä mahdollisuutta ei voida sulkea kokonaan pois myöskään Padisen voutien raporttien tapauksessa, samoin kuin ei ole mahdollista, että Ruotsissa säilyneistä fragmenteista voisi löytää Padisesta peräisin olevia pergamentteja.²¹

Padisen veroluettelot ja voutien vuosikertomukset sisältävät erittäin monipuolisia tietoja, joiden perusteellisempi tutkimus tarjoaisi mahdollisuuden kuvailla vivahteikkaasti kruununkartanon elinkeinoja ja oloja. Tällainen tutkimus vie kuitenkin paljon aikaa ja vaatii suurta syventymistä, koska eri voutien eri aikoina laatimat materiaalit ovat usein epäyhätenäisiä eivätkä ne ole aina tulkittavissa helposti tai yksiselitteisesti. Taustatietojen hankkimiseksi tulee Padisen asiakirjoja ehdottomasti vertailla muiden kartanoläänien materiaaleihin. Nämä lähteet ansaitsevat kuitenkin laajempaa huomiota ja ne tarjoavat monesta näkökulmasta lisätietoa sotahistorian, arjen historian, matkustamisen, historiallisten henkilöiden, paikan- ja henkilönimien ja muiden alojen tutkijoille.

²⁰ Ks. Brunius 2005, 13–15.

²¹ Artikkelin tekijän pyynnöstä Padisen vuosikertomusten pergamentteihin perehtyneen Tiina Kalan alustavan arvion mukaan sisterssiläisiin voi liittyä kaksi fragmenttia, jotka oletettavasti ovat peräisin 1200-luvulta. Mitään varmempaa ei ole kuitenkaan mahdollista väittää ilman perinpohjaista tutkimusta. Myös Jan Brunius, joka johtaa Ruotsin valtionarkiston keskiaikaisten pergamenttien tutkimushanketta (ks. <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=9550&refid=1170>, 25.10.2011), jätti vastauskirjeessään meitä kiinnostavien pergamenttien alkuperän kysymyksen avoimeksi. Optimismia vähentää kuitenkin seikka, että neljä nidosta Didrik von Trochterssenin veroluettelot ja vuosikertomuksia on järjestetty niin, että kukin nidos sisältää 4–5 vuoden aineiston, joten ne on luultavasti nidottu Ruotsissa.

Allikad ja kirjandus / Lähteet ja kirjallisuus

EAA (Eesti Ajalooarhiiv, Tartu) 1-2-934. Padise vakuraamatud (1565/1566, 1567/1568 ja 1602).

SRA (Svenska Riksarkivet, Stockholm) Kammararkivet, Baltiska fogderäkenskaper, F. 375 (Padis), volym 54–61.

TLA (Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn) 230-1-Bk 3. Schreiben die Zisterzienser in Padis und Falkenau betreffend.

Aarma, Liivi 2005. Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 1. raamat, Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885. Tallinn.

Aarma, Liivi 2007. Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 2. raamat, Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn.

Almquist, Johan Axel 1917–1923. Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen. Del 1–4. Stockholm.

Brunius, Jan 2005. Medieval manuscript fragments in the National Archives – a survey. – Medieval book fragments in Sweden. An international seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. by Jan Brunius. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser*, 58. Stockholm, 9–17.

Danielson, Christer (koost) 1995. Riksarkivets beståndsöversikt. Del 4, Kammararkivet, utgiven av Christer Danielsson i samarbete med Helmut Backhaus, Jan Brunius och Lars-Olof Skoglund. Stockholm.

Koiv, Jakob 1976. Kammararkivets baltiska samlingar. – Meddelanden från Svenska riksarkivet för åren 1970–1973. Stockholm, 125–141.

Paucker, Hugo Richard 1849. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval.

Schmidt, Wolfgang 1941. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 1939–1940. Helsinki, 1–286.

Tamm, Jaan 2010. Padise klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn.

Kaur Alttoa, Liis Keskküla ja Mart Keskküla

Padise kloostrivaremete ehituslik minevik ja tulevik

Varemete korrastamine ja konserveerimine

Vastloodud Eesti Vabariik pidi paljude ülesannete seas hakkama tegelema ka siinse ehituspärandiga. Algusaastatel olid tulemused minimaalsed: raha oli vähe ning puudus ka ühtne arusaam, mis on üldse säilitamisväärtne. Kauaaegse traditsiooni järgi peeti eestlaste põhivaenlasteks ordurüütli ja mõisnikku, mistõttu polnud soov säilitada keskaegseid ja baroki- või klassitsismiaja ehitisi kaugeltki enesestmõistetav. 1930. aastateks olid pisitasa muutunud nii hinnangud kui ka majanduslikud võimalused. Uute olude märkimisväärseks väljundiks olid Pirital toimunud tööd, mis olid eeskujuks Padisel tehtavale.

Pirita kloostri 1934–1936 korraldatud ehitusarheoloogiliste kaevamiste¹ ja nendega kaasnenud konserveerimistöde fooniks oli mitu õnnelikku juhust. Uurimistöid koordineeris Tartu ülikooli kunstiajaloo professor, rootslane Sten Karling, kes saatis kaevamisi juhendama äsja magistrakraadi omandanud

¹ Tuulse 1936; Tuulse 1938.

Padisen luostarin raunioiden rakennustekninen menneisyys ja tulevaisuus

Raunioiden kunnostus ja konservointi

Nuori Viron tasavalta joutui monien muiden tehtävien lisäksi vaalimaan myös maan rakennusperintöä. Alkuvuosina tulokset olivat vähäisiä: rahaa oli vähän, ja puuttui myös yhteinen käsitys siitä, mikä on säilyttämisen arvoista. Pitkän perinteen mukaan virolaisten päävihollisina pidettiin kalparitareita ja kartanonomistajia, joten halu säilyttää keskiaikaisia, barokkityylisiä tai klassistisia rakennuksia ei ollut itsestään selvää. 1930-luvulle tultaessa sekä asenteet että taloudelliset mahdollisuudet olivat vähitellen muuttuneet. Uusien olojen merkittävänä ilmentymänä olivat Piritassa suoritettut työt, jotka olivat Padisessa suoritettavien esikuvana.

Piritan luostarissa vuosina 1934–1936 järjestettyjen rakennusarkeologisten kaivausten¹ ja niiden yhteydessä suoritettujen konservointitöiden taustalla oli monta onnellista sattumaa. Tutkimuksia koordinoi Tarton yliopiston taidehistorian professori, ruotsalainen Sten Karling, joka lähetti kaivausten johtajaksi vasta maisteriksi valmistuneen Armin Tuulsen. Piritan työryhmään liittyi

¹ Tuulse 1936; Tuulse 1938.

myös Bertil Bethelson, joka oli Ruotsissa aloittanut Vadstenan luostarin tutkimisen ja oli kiinnostunut muistakin birgittalaisluostareista. Piritan työryhmän toimintaan osallistuivat innokkaasti myös tuolloinen Ruotsin valtionantikvaari Sigurd Curman ja arkkitehti Erik Lundberg, jotka toivat mukanaan Ruotsissa menestyneen konservointikonseptin ja metodiikan.

Kuten kaikkialla Euroopassa, oli restaurointi pitkään myös Skandinaviassa arkkitehtien visioiden toteuttamista: raunioille suunniteltiin sellainen ratkaisu, jolta heidän mielestään jokin keskiaikainen rakennus näytti. Tämän suuntauksen klassisia esimerkkejä ovat Uppsalan, Lundin ja Trondheimin tuomiokirkot. 1920-luvulla kunnostettiin Ruotsissa kuitenkin monta luostarikokonaisuutta, joissa noudatetut periaatteet edustivat siihenastisen perinteen selvää vastakohtaa.² Nyt rauniorakennukset yritettiin säilyttää mahdollisimman autenttisina tyytyn vain minimaalisiin uusiin lisäyksiin. Tavoitteena oli kunnostettu rauniopuisto.³ Muuraus puhdistettiin esiin ja peitettiin yleensä parilla kolmella uudella kivirivillä, mikä auttoi suojaamaan alkuperäistä muurausta säältä. Tarkoituksena oli saavuttaa visuaalinen kokonaisuus, jossa entisen rakennuksen muoto olisi havaittavissa ainakin pohjakaavan tasolla. Tämän vuoksi ei tyydytty vain säilyneiden muuriosuuksien suojaamiseen, vaan hävinneet muurit muurattiin tarvittaessa uudelleen metrin korkuisiksi. Joskus uusia muuriosuuksia rakennettiin myös teknisistä syistä, esimerkiksi jonkin rakennusosan tukemiseksi. Kunnostettu muuri peitettiin tiiviisti asennetuilla luonnonkivilaatoilla, koveralla betonipäällysteellä tai lyijypellillä. Luonnonläheisen vaikutelman aikaansaamiseksi muuraus peitettiin usein nurmikolla. Piritassa käytetty metodiikka toimi jatkossa viro-

² Tuon ajanjakson alkuna ovat vuonna 1921 alkaneet kaivaus- ja konservointityöt Alvastran luostarin raunioissa (arkkitehti Otto Frödin). Vuosina 1923–1927 konservoitiin Varnhemin sisterssiläisluostarin klausuuriosa (arkkitehti Axel Forssen). Vuonna 1928 analogiset työt alkoivat Gudhemin sisterssiläisen nunnaluostarin raunioissa. Piritan kannalta tärkein oli Vadstena, jossa luostarin 500-vuotisjuhla (1930) kaivettiin esiin ja pantiin näytteille presbyteriumin viereinen muuristo.

³ Ks. myös Raam 1979, 14.

Armin Tuulse. Rootsis oli Vadstena kloostri uurimist alustanud Bertil Bethelson, kes huvitus ka teistest Birgitta ordu kloostriest ning liitus Pirita-töögrupiga. Siin osalesid aktiivselt ka toonane Rootsi riigiantikvaar Sigurd Curman ja arhitekt Erik Lundberg, kes töid kaasa Rootsis edukalt rakendatud konserveerimiskontseptsiooni ja -metoodika.

Pikka aega oli Skandianaavia maades sarnaselt kogu Euroopaga restaureerimise tulemuseks arhitektide visioonide realiseerimine – varemetele projekteeriti lahendus, kuidas nende arvates üks keskaegne ehitis välja nägi. Selle suundumuse klassikalised näited on Uppsala, Lundi ja Trondheimi toomkirik. 1920. aastatel korrastati aga Rootsis mitut kloostriansamblit, kus kasutatud põhimõtted vastandusid radikaalselt senisele traditsioonile.² Nüüd püüti varemets olevat ehitist säilitada võimalikult autentselt, piirdudes üksnes minimaalsete uute lisanditega. Lõppeesmärgiks oli heakorrastatud varemepark.³ Müüritis puhastati välja ning kaeti üldjuhul kahe-kolme kivireaga, mis aitas kaitsta originaalmüüritist ilmastiku eest. Eesmärgiks oli saavutada visuaalne tervik, kus rajatise kuju oleks vähemalt põhiplaaniselt loetav. Seetõttu ei piirdutud üksnes säilinud lõikude kaitsmisega, vaid vajaduse korral laoti hävinud müürid meetri jagu uuesti üles. Vahel ehitati uusi müüriõike ka insenertehnilistel põhjustel – näiteks vajadusest toetada mõnda ehitusosa. Korrastatud müür kaeti tihedalt paigaldatud looduskivist plaatide, keskelt nõgusa betoonkatte või seatinaplekiga. Saavutamaks looduslähedast muljet, kaeti müüritis sageli muruvaibaga. Pirital kasutatud metoodika sai

² Selle eposhi alguseks on 1921. aastal alanud väljakavamis- ja konserveerimistööd Alvastra kloostrivaremets (arhitekt Otto Frödin). 1923–1927 konserveeriti sarnaselt Varnhemi tsistertslaste kloostri klausuuriosa (arhitekt Axel Forssen). 1928. aastal algasid analoogsed tööd Gudhemi naistsistertslaste kloostri varemets. Pirita jaoks oli olulisim Vadstena, kus kloostri 500. juubeliks (1930) kaevati välja ja eksponeeriti presbüteriumiga külgnev müüristik.

³ Vt ka Raam 1979, 14.

Eesti restauraatoritele edaspidisel tegutsesisel eeskujuks⁴ ning sellest lähtuti ka Padise kloostrivaremets korrastamisel.

1930. aastatel Padisel toimunud konserveerimistööd kajastav andmestik on äärmiselt napp ja lünklik. Toona tegeles Eestis muinsuskaitsega haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond. See rahastas ka Padise kloostri varemets korrastustööd, kuid Eesti Riigiarhiivi vastavas fondis⁵ see tegevus samahästi kui ei kajastu: talle on vaid üksikud juhuslikud dokumendid. Väga oluline andmebaas on omaaegse Tartu ülikooli kunstiajaloo kabineti fotokogus⁶ talletatavad fotonegatiivid, mis kajastavad peamiselt 1938. aastal tehtud töid (pildistanud Villem Raam).

Kõige täpsemad esmased pidepunktid – küll äärmiselt napid – konserveerimistööde kohta leiduvad Eesti Vabariigi valitsusasutuste iga-aastases publitseeritud aruandes. Midagi toimus juba 1934. aastal: „Kaitstavate muististe restaureerimis- ja parandustööd toimetati ... Pae (Padise) kloostri varemets.“⁷ Ilmselt korrastati põhja- ja idatiiva katuseid. Võimalik, et siis paigaldati ka kelderkaabli kahe idapoolse akna tahutud plokkidest raamistus.⁸

1935. aasta aruandes pole Padiset mainitud, küll aga toimus midagi kahel järgneval aastal.⁹ 1938. aasta tegevust on pisut ka avatud: „Pirita varemets viidi lõpule kirikumüüride kindlustamine, Padisel teostati sedasama kloostriehitise läänemüüri ja ning restaureeriti väravatorn.“¹⁰ Sellega ka vastav andmestik

⁴ Näiteks Karksi ordulinnusel, mille varemets asuti korrastama 1939. aastal (Pöld 1939).

⁵ ERA 1108, nimistu 5.

⁶ Kogu on üle antud Tartu ülikooli raamatukogule ja ootab hetkel korrastamist.

⁷ Haridus- ja sotsiaalministeeriumi tegevus 1934/35, 5–6.

⁸ Vt Raam 1958, ill 3.

⁹ Haridusministeeriumi tegevus 1936/37, 11; Haridusministeeriumi tegevus 1937/38, 11. Ainsaks vihjeks tehtu kohta on teade ministeeriumi 1936. aasta 11. detsembri kirjas: restaureerimistööde juures osutus vajalikuks maha võtta mõned lehtpuud (ERA 1108-5-865, l. 612).

¹⁰ Valitsusasutiste tegevus 1938/39, 32.

laisten restauroijien esikuvana⁴ ja se oli lähtökohtana myös Padisen luostarin raunioita kunnostettaessa.

Tiedot 1930-luvulla Padisesa suoritetuista konservointitöistä ovat äärimmäisen niukkoja ja katkelmallisia. Tuolloin Virossa rakennusperintöä hoiti opetusministeriön tieteen ja taiteen osasto. Se rahoitti myös Padisen luostarin raunioiden kunnostustöitä, mutta Viron valtionarkiston (Eesti Riigiarhiiv) asianmukaisessa kokoelmassa⁵ tämä toiminta ei juuri näy: tallella on vain yksittäisiä satunnaisia asiakirjoja. Erittäin tärkeän tietokannan muodostavat entisen Tarton yliopiston taidehistorialaitoksen valokuvakokoelmaan⁶ talletetut negatiivit, jotka kuvaavat lähinnä vuonna 1938 tehtyjä töitä (kuvaaja Villem Raam).

Viron valtion viranomaisten painetuista vuosikertomuksista löytyy tärkeimmät, tosin äärimmäisen niukat, alustavat kiintopisteet konservointitöistä. Jotakin oli tekeillä jo vuonna 1934: „Rauhoitettujen rakennusperintökohteiden restaurointi- ja korjaustöitä suoritettiin [...] Paen (Padisen) luostarin raunioissa.“⁷ Todennäköisesti kunnostettiin pohjois- ja itäsiiven vesikattoja. On mahdollista, että tuolloin asennettiin myös kellarikappelin kahden itäisen ikkunan lohkokiviset kehykset.⁸

Vuoden 1935 vuosikertomuksessa ei mainita Padisea, mutta joitain tapahtumia oli kahtena seuraavana vuonna.⁹ Vuoden 1938 toimintaa on kuvailtu vähän tarkemmin: „Piritan raunioissa suoritettiin loppuun kirkonmuurien vahvistus, Padisesa suoritettiin sama toimenpide luostarirakennuksen länsimuurille ja restauroitiin porttitorni.“¹⁰ Tähän tiedot asiasta rajoittuvatkin: muuttuneiden olojen vuoksi ei

⁴ Esimerkiksi Karksin ritariinnassa, jonka raunioita ruvettiin kunnostamaan vuonna 1939 (Pöld 1939).

⁵ ERA 1108, nimistu 5.

⁶ Kokoelma on luovutettu Tarton yliopiston kirjastolle ja kaippa toistaiseksi kunnostusta.

⁷ Haridus- ja sotsiaalministeeriumi tegevus 1934/35, 5–6.

⁸ Ks. Raam 1958, kuva 3.

⁹ Haridusministeeriumi tegevus 1936/37, 11; Haridusministeeriumi tegevus 1937/38, 11. Ainoa viittaus tehtyyn on 11. joulukuuta 1936 päivätyssä ministeriön kirjeessä: restaurointitöiden yhteydessä osoitautui tarpeelliseksi kaataa jotkin lehtipuut (ERA 1108-5-865, l. 612).

¹⁰ Valitsusasutiste tegevus 1938/39, 32.

Julkaistu katsausta vuoden 1939 toimintaan.¹¹ Jotakin viittauksia vuoden 1939 työsuorituksiin on myöhemmässä, vuosien 1954/56 restaurointikertomuksessa.

Padisen luostarin konservointitöiden pääasiallinen johtaja oli Villem Raam. On paradoksaalista, että hän on esittänyt ristiriitaisia tietoja uransa alkuvaiheesta.¹² Oletettavasti hänen restauroijan uransa alkoi Padisessa vuonna 1937.

Ensimmäisiä laajahkoja töitä oli porttitornin pääjulkisivun restaurointi. Tornin länsiosa sortui vuonna 1927. Sitten pääportin kamana alkoi painua epätasaisen rasituksen vuoksi, joten pelättiin uusia sortumia. Restaurointia suunniteltiin jo vuonna 1936;¹³ opetusministeriön tietojen mukaan työt suoritettiin loppuun vuonna 1938. Porttitornin vahvistamiseksi entisöitiin eteläinen kävelyportti ja muurattiin uudelleen pääportin viereistä muuria. Ilmeisesti lähdettiin säilyneistä detaljeista ja vuoden 1925 mittauspiirroksista, jotka ovat melko kaavamaisia. Muutama vuosi sitten kaivettiin auki entisöidyn kävelyportin alaosa, jossa nostosillan akselin alkuperäiset kivikonolit ovat hyvin säilyneet. Niiden pohjalta on selvää, että entisöity portti eroaa kovasti alkuperäisestä.

Suurin sotaa edeltävä hanke oli pohjoisetupihan koilliskulman ampuma-asetornin restaurointi vuonna 1939.¹⁴ Töiden yhteydessä purettiin kartanon aikaiset lisäykset. Yksityiskohtia entisöitiin (lähinnä toisen kerroksen ampumakammioiden

¹¹ Tilivuosi alkoi tuolloin 1. huhtikuuta. Kesää 1939 käsittelevän katsauksen olisi pitänyt ilmestyä syksyllä 1940, mutta silloin Viro oli jo menettänyt itsenäisyytensä.

¹² Vuonna 1958 ilmestyneessä kirjasssa hän ajoittaa konservointi- ja restaurointitöiden alun vuodelle 1937 (Raam 1958, 19). Myöhemmin, vuonna 1985, hän on kuitenkin muistellut: „Ja sitten, vuonna 1936, professori Karling vei minut kuin pikku-poikansa kädestä pitäen Padisen luostarille: nyt rupeat konservoimaan tätä rappiolla olevaa luostaria. Teinkin siellä töitä 2–3 kesän aikana“ (Raam 1991, 30).

¹³ Rakennusmestari Oskar Koort laati 8. elokuuta 1936 restaurointitöiden kustannusarvion (ERA 66-17-1929, l. 1).

¹⁴ Villem Raam on ajoittanut restauroidun ampuma-asetornin valokuvan vuodelle 1938 (Raam 1958, 22). Eerik Laidin 5. elokuuta 1938 kirjeestä selviää kuitenkin yksiselitteisesti, että tornin rekonstruointi oli silloin suunnitteluvaiheessa eikä mitään töitä ollut vielä suoritettu.

piirdub: muutunud olude tõttu jäi ülevaade 1939. aasta tegevusest ilmumata.¹¹ Üksikuid vihjeid 1939. aastal tehtu kohta leidub hilisemas, 1954/56. aasta restaureerimisaruandes.

Padise kloostri konserveerimistöde peamine juht oli Villem Raam. Paradoksaalne, aga oma tegevuse alguse kohta on ta esitanud vastuolulisi andmeid.¹² Usutavasti algas tema restauraatorikarjäär Padisel 1937. aastal.

Üks esimesi ulatuslikke töid oli väravatorni peafassaadi restaureerimine. 1927. aastal varises torni läänepoolne osa. Seejärel hakkas peavärava sillus ebaühtlase koormuse tõttu välja vajuma ning oli karta uusi varinguid. Restaureerimist kavandati juba 1936. aastal;¹³ haridusministeeriumi andmeil lõpetati tööd 1938. aastal. Väravatorni kindlustamiseks taastati lõunapoolne jalgvärav ning laoti uuesti peavärava külgnevat müüri. Ilmselt lähtuti siin säilinud detailidest ja 1925. aasta mõõtmissuunistest, mis on küllaltki skemaatilised. Mõni aasta tagasi kaevati lahti taastatud jalgvärava alaosa, kus on hästi säilinud tõstesilla võlli algsed kivikonoolid. Nende põhjal on selge, et ülesehitatud värav erineb tugevasti originaalst.

Suurim sõjaeelne ettevõtmine oli põhjaeeshoovi kirdenurga tulirelvatorni restaureerimine 1939. aastal.¹⁴ Tööde käigus lammutati mõisa-aegsed lisandused. Taastati üksikdetaille (põhiliselt teise korruse laskekambrite

¹¹ Aruandeaasta algas toona 1. aprillil. 1939. aasta suve kajastav ülevaade pidanuks ilmuma 1940. aasta sügisel, kuid selleks ajaks oli Eesti Vabariigi valitsus kukutatud.

¹² 1958. aastal ilmunud raamatukeses paigutab ta konserveerimis- ja taastamistöde alguse 1937. aastasse (Raam 1958, 19). Hiljem, 1985. aastal on ta aga meenutanud: „Ja siis viis 1936. aastal professor Karling mind nagu väikese poja käekõrval Padise kloostri: nüüd hakkad Sa konserveerima seda lagunevat kloostrit. Seal ma siis töötasin 2–3 suve“ (Raam 1991, 30).

¹³ Ehitusmeister Oskar Koort koostas 8. augustil 1936 restaureerimistöde eelarve (ERA 66-17-1929, l. 1).

¹⁴ V. Raam on restaureeritud tulirelvatorni foto paigutanud 1938. aastasse (Raam 1958, 22). Eerik Laidi 1938. aasta 5. augusti kirjast aga selgub üheselt, et siis alles kavandati torni rekonstrueerimist ja mingeid töid selle juures veel ei toimunud.

silluseid), aga ka paar hävinud laskekambritervikuna. Üldjuhul leidis piisavalt ehitusjälgi, mis võimaldasid küllaltki tõetruud taastamist. Tuleb rõhutada toonase töö ja materjalide kvaliteeti: torni müürid on tänini heas seisukorras ja pole vajanud restauraatorite sekkumist.

1939. aastal algasid restaureerimistööd ka kirikutiiwas, kus asuti likvideerima mõisa ajal sisse murtud avade jälgi. Samuti korrastati osaliselt tiiva sisehoovi-poolset seina, kus muu hulgas rekonstrueeriti oletatava ristikäigu kilpkaared.

Nõukogude okupatsioon ja Teine maailmasõda töid kaasa muinsuskaitse tegevuse allakäigu.¹⁵ Pikemaks ajaks katkenud konserveerimis- ja korrastustööd algasid taas 1950. aastate keskel. Vajalikku dokumentatsiooni asuti koostama 1954. aasta sügisel, tegelikud konserveerimistööd algasid 1956. aastal Rein Zobeli juhtimisel. Temaga liitus samal aastal Siberist asumiselt naasnud Villem Raam, kellest sai Padise uurimis- ja konserveerimistöde üldjuht.

Esmaste töödega püüti peatada varem tegeval progresseeruvat lagunemist. Enne Teist maailmasõda kaitses põhja- ja idatiiba katus, mis oli selleks ajaks sama hästi kui hävinud. 1956. aastal ehitati põhja- ja idatiivale uus puitfermidel katus, mis kaeti eterniidiga. Traditsiooniliste katusekivide kasutamisest loobuti: need lisanuks müüridele suurema koormuse, samuti oli toonaste savikivide ilmastikukindlus vägagi küsitav.

Järgnevatel konserveerimis- ja restaureerimistödel rakendati meetodikat, mida oli kasutatud juba 1930. aastatel Pirital. Usutavasti oli valik pigem intuitiivne, sest muid eeskujusid polnud esialgu võtta. Informatsioon restaureerimistegevuse kohta muus maailmas oli neil aastatel sama hästi kui olematu. Samas oli olemas kogemus sellise lahenduse efektiivsusest:

¹⁵ Toonaseid suhtumisi ilmestab kasvõi selline detail, et Arhitektuurimälestiste Kaitse Nõukogu koosolekul 28. mail 1956 otsustati likvideerida Padise kloostri idatiivas olev kanal.

kamanoita), mutta myös pari hävinnyttä ampuamakammiota rakennettiin kokonaan uudelleen. Yleensä löytyi riittävästi rakenteita, joiden perusteella pystyttiin melko aitoon entisöitiin. On korotettava tuolloisen työn ja materiaalien laadukkuutta: tornin muurit ovat yhä hyvässä kunnossa eivätkä ole kaivanneet restauroimista.

Vuonna 1939 restaurointityöt alkoivat myös kirkkosiivessä, jossa ryhdyttiin poistamaan kartanon aikana puhkaistujen aukkojen jälkiä. Lisäksi kunnostettiin osittain siiven sisäpihan puoleista seinää, jossa muun muassa rekonstruointiin oletetun ristikäytävän kilpikaaret.

Neuvostomiehitys ja toinen maailmansota lamauttivat kulttuuriperinnön suojelun.¹⁵ Pitkäsi aikaa katkenneet konservointi- ja kunnostustyöt alkoivat taas 1950-luvun puolivälissä. Tarvittavaa dokumentaatiota ryhdyttiin laatimaan syksyllä 1954, ja varsinaiset konservointityöt aloitettiin vuonna 1956 Rein Zobelin johdolla. Työryhmään liittyi samana vuonna kotiin palannut Villem Raam, joka oli ollut karkotettuna Siperiassa – hänestä tuli Padisen tutkimus- ja konservointitöiden johtaja.

Alkutoimilla pyrittiin keskeyttämään raunioiden enenevä rappeutuminen. Ennen toista maailmansotaa pohjois- ja itäsiipeä suojannut vesikatto oli jo hävinnyt lähes kokonaan. Vuonna 1956 rakennettiin pohjois- ja itäsiipiin uudet puuristikkokatot, jotka katettiin asbestisementtilevyillä. Perinteisten kattotiilien käytöstä luovuttiin, sillä ne olisivat lisänneet muurien rasitusta. Lisäksi tuolloin saatavilla olleiden savitiilien säänkestävyys oli erittäin kyseenalainen.

Seuraavissa konservointi- ja restaurointitöissä sovellettiin metodiikkaa, jota oli käytetty jo 1930-luvulla Piritassa. Valinta oli ilmeisesti pikemminkin intuitiivinen, koska alussa ei ollut tarjolla muita esikuvia. Tiedot restaurointitoiminnasta muualla maailmassa olivat näinä vuosina lähes olemattomia.

¹⁵ Tuolloisia asenteita luonnehtii vaikkapa sellainen yksityiskohta, että rakennusmuistomerkkien suojeluneuvoston (Arhitektuurimälestiste Kaitse Nõukogu) kokouksessa 28. toukokuuta 1956 päätettiin sulkea Padisen luostarin itäsiivessä oleva kanala.

Ratkaisun toimivuudesta oli kuitenkin kokemusta: lähes kaksikymmentä vuotta aikaisemmin konservoidut muurit olivat säilyneet yllättävän hyvin.

Katon rakentamisen lisäksi keskityttiin alun perin näkyvillä olevien muuriosuuksien kunnostukseen. Työt aloitettiin kirkosta, jossa purettiin kartanon aikaisia rakenteita ja entisöitiin yksittäisiä rakennusosia. Korostettakoon vielä kerran, että tuolloin suuri osa raunioista oli maan peitossa: sisäpihan maanpinta ulottui pohjoissivun kohdalla kirkon portaalien tasolle, länsi- ja eteläsiipi (eteläsiiven ulkoseinää lukuun ottamatta) olivat kokonaan maan peitossa ja suurin piirtein samalla tasolla oli myös läntinen etupiha. Seuraavaksi ryhdyttiin kaivamaan vyöhykkeittäin esiin klausuuria ja sen viereisiä rakennuksia. Työt aloitettiin vuonna 1957 porttitornista ja läntisestä etupihasta, ja ne jatkuivat vuoteen 1960. Samana vuonna aloitettiin länsisiiven ja sisäpihan puhdistaminen. Sitä seurasivat osittain eteläsiipi, lounaskulman oletettu kappelialue ja lännempänä oleva puolustusrakennelma. Kausiluonteiset kaivaukset jatkuivat vuoteen 1969. Yleensä kaivettiin käsin, mutta paikoittain maata siirrettiin kaivurillakin.

Muurit oli mittavan avauksen jälkeen konservoitava heti. Luosterialueella kasvoi suuria puita, joiden juurakot olivat paikoittain vahingoittaneet muuristoa merkittävästi. Uutuutena – kuitenkin jälleen Ruotsin mallin mukaan – matalammat muurit saivat koverat betonipäällysteet, ja niihin sijoitettiin siirtonurmea.

Tämä lähestymistapa johti kuitenkin yksittäisten detaljien uudelleenrakentamiseen. Puolen vuosisadan jälkeen on myönnettävä, että rekonstruktion aitous on paikoittain kyseenalainen. Esimerkiksi pohjois- ja länsisiiven pihasivulla kulkevat symmetristen kilpikaarien rivit, jotka osoittavat selvästi ristikäytävään. Restauraointitöitä edeltävät valokuvat herättävät epäilyä, että kilpikaarien uudelleenrakentamisen pääasiallisena lähtökohtana oli tieto, että kaikissa sisterssiläisluostareissa piti olla holvattuja ristikäytäviä. Näin ne rakennettiinkin, länsisiiven kilpikaarien muuraukseen valmistettiin jopa erityinen puinen muotti.

ligi kaksikümmentä aastat tagasi konserveeritud müürid olid säilinud üllatavalt hästi.

Lisaks katuse ehitamisele keskenduti esialgu nähtavate müüriõikude korrastamisele. Töid alustati kirikust, kus likvideeriti mõisa-aegsete ümberehituste pärandit ja taastati üksikuid ehitussõlmi. Olgu veel kord rõhutatud, et toona oli suur osa varemetest mattunud pinnasesse: sisehoovi tasapind ulatus põhjaküljel kiriku portaalide kõrgusele, lääne- ja lõunatiib olid täielikult varjatud (erandiks lõunatiiva välissein) ning umbkaudu sama kõrgelt oli varjatud ka lääne-eeshoov. Järgnevalt hakati üksikute tsoonide kaupa välja puhastama klausuuri ja sellega külgnevaid ehitisi. Algust tehti 1957. aastal väravatorni ja lääne-eeshooviga, kus tööd jätkusid 1960. aastani. Samal aastal alustati läänetiiva ja sisehoovi väljapuhastamist, järgnesid osalt lõunatiib, edelanurga oletatav kabelitsoon ja sellega läänes külgnev kaitseotstarbeline rajatis. Hooajalised kaevamised kestsid kuni 1969. aastani. Üldjuhul kaevati käsitsi, kuid kohati eemaldati pinnast ka ekskavaatoriga.

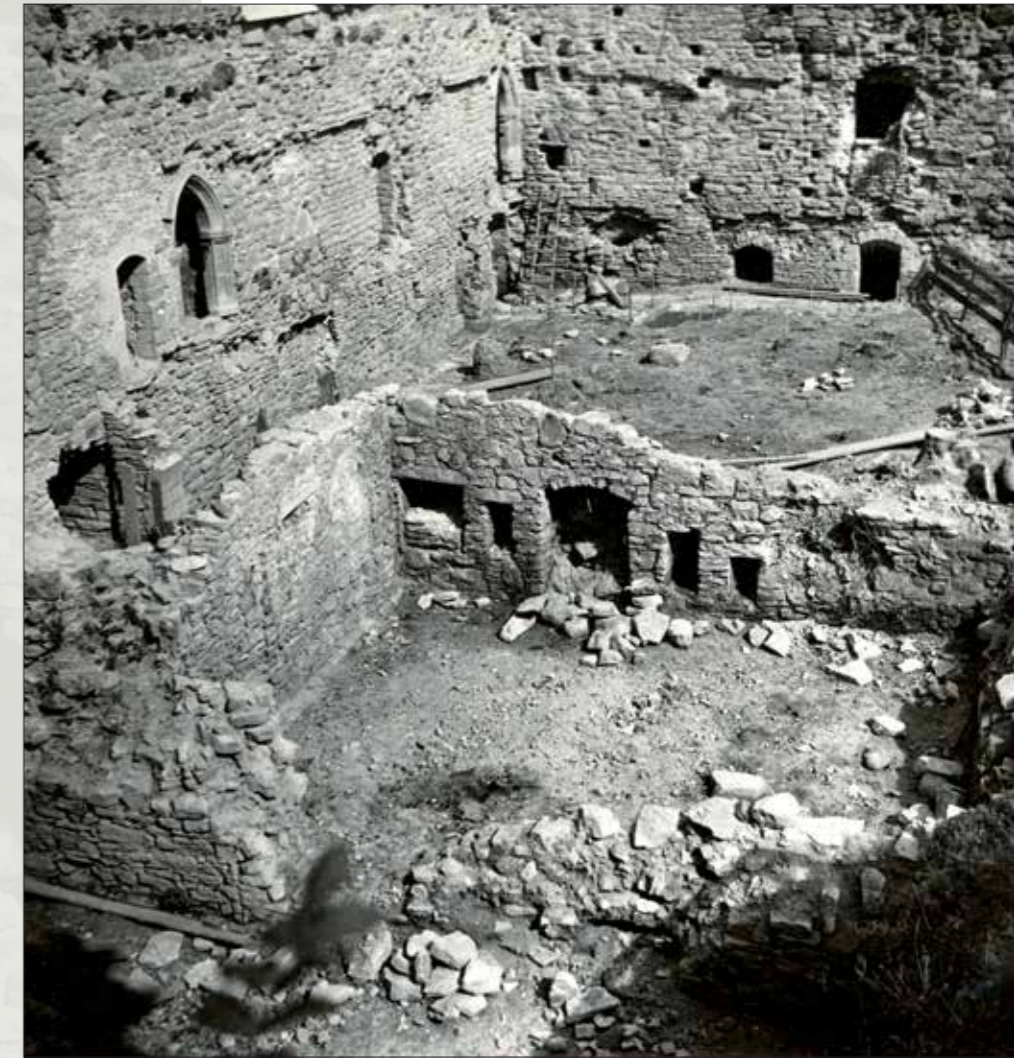
Pärast müüride ulatuslikku avamist tuli need kohe konserveerida. Muide, kloostri alal kasvas suuri puid, mille juurestik oli kohati müüristikku märkimisväärselt kahjustanud. Uudsena – taas küll Rootsi eeskujul – said matalamad müürid nõgusad betoonkatted, kuhu paigaldati murumättad.

Siiski tingis ka selline lähenemine üksikute detailide taasehitamise. Pool sajandit hiljem tuleb tõdeda, et rekonstruktsiooni tööpärasus on kohati küsitav. Näiteks kulgevad põhja- ja läänetiiva hooviküljel korrapäraste kilpkaarte read, mis osutavad selgelt ristikäigule. Restauraerimistöde eelsete fotode põhjal tekib kahtlus, et kilpkaarte taasloomisel oli peamiseks lähtekohaks teadmine, et ühes tsistertslaste kloostri pidid olema võlvid ristikäigud. Nii need ka ehitati, kusjuures läänetiiva kilpkaarte ladumiseks valmistati isegi spetsiaalne puidust raketis.

Konserveerimistöid hinnates tuleb arvestada ka toonaseid võimalusi. Eestis toodetud lubi oli madalakvaliteediline, mistõttu kasutati tsemendi lisandiga segamörti. Aeg-ajalt ehitati südavalvel,¹⁶ mil müüre laoti tsementmördiga.

Joonis 1. 1960. aastal väljapuhastatud läänetiib enne konserveerimistöid (foto: Villem Raam).

Kuva 1. Vuonna 1960 esiin puhdistettu länsisiipi ennen konservointitöitä (kuva: Villem Raam).

1950. aastate teisel poolel – veel enne Veneetsia hartat¹⁷ (1964) – hakkas läänemaalmas levima uus restaureerimisprintsip: uued

¹⁶ Näiteks kõrgendati kirikumüüre 1956. aasta jaanuarist aprillini.

¹⁷ Veneetsia harta on 1964. aastal sõlmitud mälestiste ja ajalooliste paikade konserveerimise ja restaureerimise põhimõtete rahvusvaheline kokkulepe. Lähemalt nt Aluve 1983.

Konservointitöitä arvioitaessa on otettava huomioon myös tuolloiset mahdollisuudet. Virossa valmistettu kalkki oli heikkolaatuista, joten käytettiin sementtilisäkkeellä parannettua sekalaastia. Joskus rakennettiin sydäntalvellakin,¹⁶ jolloin kiviä liitettiin yhteen sementtilaastilla.

1950-luvun jälkipuoliskolla – vielä ennen Veneetsian peruskirjaa¹⁷ (1964) – alkoi länsimaissa levitä uusi restaurointiperiaate: uudet lisäykset eivät

¹⁶ Esimerkiksi kirkon muureja korotettiin tammikuusta huhtikuuhun 1956.

¹⁷ Venetsian peruskirja on vuonna 1964 tehty kansainvälinen sopimus perintökohteiden ja historiallisten paikkojen konservoinnin ja restauroinnin periaatteista. Ks. tarkemmin esim. Aluve 1983.

jäljittele vanhoja, vaan eroavat niistä selvästi. Käytetään sekä nykyaikaisia materiaaleja että rakenteita. Tämän uudenlaisen lähestymistavan uranuurtaja Virossa oli Rein Zobel.¹⁸ Vuonna 1961 hän suunnitteli Padisen pääporttikäytävän katteeksi loivasti kaarevan teräsbetonilaatan. Lisäksi valettiin teräsbetonilaatta länsisiiven yhdelle osuudelle erittäin hyvin säilyneen hypokaustiunin suojaksi.

1980-luvulla keskeytyneet kunnostustyöt Padisen raunioissa jatkuivat Viron itsenäistyttyä uudelleen. Ensin oli arvioitava aikaisempien töiden tehokkuutta. On todettava, että 1950- ja 1960-luvulla suoritettut työt eivät usein ole saavuttaneet tavoitettaan. Verrattaessa konservoinnin aikaisia valokuvia nykytilaan selviää, ettei konservoinnilla pystytty keskeyttää hajoamista, ja paikoittain vauriot ovat erittäin suuria. Usein juuri yksityiskohdat (pielet, kamanat jne.) ovat hävinneet. Ne ovat yleensä paljon merkityksellisempiä kuin pelkkä muurin runko.

Muurin harjaa peittävä siirtonurmea kasvava betonikouru ei ole vastannut odotuksia: sama pätee myös Piritan luostariin ja Otepään linnahan. Nurmi on siellä hävinnyt kokonaan. Syynä ei ole talleminen, vaan helteisinä kesinä ahtaassa multakerroksessa ei riitä kosteutta ja nurmi vain kuihtuu. Sellainen ratkaisu edellyttää kesäisin säännöllisen kastelun.

Epäonnistuneiksi ovat osoittautuneet myös teräsbetoniset katteet. Niistä puuttuu kosteussuoja, ja raudotteet ovat alkaneet ruostua, joten porttikäytävän betonikuori on jo sortumaisillaan. Itse rakenteen tilanne ei kuitenkaan ole pääasia: laatan korvaaminen uudella ei olisi ilmeisesti ongelma. Sitä vastoin betonista huuhtoutuneet runsaat suolat ovat laajalti ja peruuttamattomasti vahingoittaneet porttikaaren alkuperäisiä kiviä, jotka on valmistettu Vasalemmän marmoriksi kutsutusta kalkkikivestä. Myöskään länsisiiven yläpuolelle asennettu peitelaa ei ole vastannut odotuksia. Sen tehtävänä oli suojata hypokaustiunua, joka suojasta huolimatta on hävinnyt lähes kokonaan.

¹⁸ Ensimmäisenä sellaisena työnä olivat teräsbetoniportaat vuosina 1958–1960 restauroidussa Tallinnan Nunnatornissa.

lisandid ei imiteeri vanu, vaid eristuvad neist selgelt. Kasutatakse nii kaasaegseid materjale kui ka konstruktsioone. Sellise uudse lähene-mise pioneeriks Eestis oli R. Zobel.¹⁸ 1961. aastal projekteeris ta Padisele peavaravakäigu katteks kergelt kumera raudbetoonplaadi. Samuti valati raudbetoonplaat läänetiiva ühele lõigule, kaitsmaks seal väga hästi säilinud hüpokaust-ahju.

1980. aastatel katkenud korrastustööd Padise varemetel jätkusid taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ajal. Esmalt oli vaja hinnata varasemate tööde efektiivsust. Tuleb tõdeda, et 1950.–1960. aastatel tehtud tööd pole sageli täitnud oma eesmärgi. Kui võrrelda konserveerimistöode aegseid fotosid tänapäevase situatsiooniga, siis selgub, et konserveerimisega ei suudetud lagunemist peatada ja kohati on kaod vägagi suured. Sageli on hävinud just detailid (palendid, sillused jmt), mis üldjuhul on palju kõnekamad kui lihtne müürimassiiv.

Müüriharja kattev murumättaga betoonvann pole end õigustanud – sama võib öelda ka Pirita ja Otepää linnuse puhul. Haljastus on siin täielikult hävinud. Põhjus pole tallamises, vaid kuumadel suvedel napib ahtas mullapinnas niiskust ning muru kõrbe lihtsalt ära. Selline lahendus eeldab suviti regulaarset kastmist.

Ebaõnnestunuks on osutunud ka raudbetoonist katted. Neil puudub niiskuskaitse ja terasarmatuurid on hakanud roostetama, mistõttu on väravakäigu betoonkoorik juba avariiseisundis. Konstruktsiooni enda olukord pole aga peamine: plaadi asendamine uuega poleks ilmselt probleem. Seevastu on betoonist väljauhitud rohked soolad ulatuslikult ja pöördumatult kahjustanud väravakaare Vasalemma marmorist originaalkive. Ka läänetiiva kohale paigaldatud katteplaat pole end õigustanud. Selle ülesandeks oli kaitsta hüpokaustahju, mis varjest hoolimata on tänaseks sama hästi kui hävinud.

¹⁸ Esimeseks sellelaadseks tööks oli raudbetoonitreppe Tallinnas 1958.–1960. aastal restaureeritud Nunnatornis.

Taasiseseisvunud Eestis oli Padisel esimeseks suuremaks tööks läänehoovi nn tornelamu alakorruse võlvi kindlustamine (insener Heino Uuetalu). Säilinud müüristikku püüti võimalikult lihtsalt ja ühtlasi maksimaalselt efektiivselt kaitsta järgmiste meetmetega. Et eelnenud poolsajandi jooksul kasutatud lahendused pole end alati õigustanud, peeti õigeks katta üksikud tsoonid eraldiseisvatele puittarinditele toetuvate katustega. Nii on loobutud ka petlikke ettekujutusi tekitatavatest imitatsioonidest. Ühtlasi on siin järgitud tänapäevase restaureerimise üht olulist printsiipi: kasutada võimaluse korral tagasipööratavaid protsesse. Nii saab kasutatud meetmed (sealhulgas konstruktsioonid) vajadusel väga väheste kahjude hinnaga eemaldada ja asendada muu lahendusega. Praeguseks on sellisel moel katustatud läänehoovi tornehitis, väravahoone ja lõunatiib. Sarnasel moel on kavas kaitsta ka kloostrikompleksi edelatsooni ehitisi.

Projekt „Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel“

2010.–2012. aasta projekti raames on valminud Padise kloostri konserveerimise ja eksponeerimise ulatuslik projekt, mille autoreiks on ASi Restor peaarhitekt Mart Keskküla, Arhigild OÜ arhitekt Liis Keskküla ja kunstiajaloolane Kaur Alttoa. Ehitusajalooliste uuringute kõrval on otsitud lahendusi praegustele kitsaskohtadele: varemete ohtlikkus, ööpäevane vaba juurdepääs, stiihiline liikumine varemete alal, atraktiivsete funktsioonide nappus. Mõistetavalt tegeldakse endiselt ka varemete konserveerimise ja eksponeerimisega.

Projekti lähtepunktiks võeti 2006. aastal nimetatud tööühma kahe liikme koostatud „Padise kloostrikompleksi väljaarendamise kava“.¹⁹ Allpool on toodud väljavõte selle töö kahest osast – „Kloostrikompleksi olemasoleva

¹⁹ Alttoa & Keskküla 2006, 10–11, 19–20.

Uudelleen itsenäistyneessä Virossa ensimmäisenä laajempaan työhön Padisessa oli länsipihan ns. tornitalon alakerran holvin vahvistaminen (insinööri Heino Uuetalu). Säilynyttä muuristoa yritettiin suojata mahdollisimman helpoilla ja samalla mahdollisimman tehokkailla toimilla. Koska puolen vuosisadan aikana käytetyt ratkaisut eivät aina ole vastanneet odotuksia, katsottiin oikeaksi kattaa yksittäiset alueet erillisiin puurakenteisiin tukevilla katoksilla. Näin luovuttiin myös harhakuvia aiheuttavista jäljittelystä. Samalla on noudatettu erästä nykyaikaisen restauroinnin tärkeää periaatetta: mahdollisuuksien mukaan on käytettävä peruutettavissa olevia prosesseja. Näin käytetyt toimenpiteet (mm. rakenteet) voidaan tarvittaessa poistaa erittäin pienin vahingoin ja korvata ne muunlaisilla ratkaisuilla. Tähän mennessä tällaisilla katoksilla on varustettu länsipihan tornirakennus, porttirakennus ja eteläsiipi. Samalla tavalla aiotaan suojella myös luostarialueen eteläosan rakennuksia.

Keskiajan silta Padisen ja Vantaan välillä -hanke

Vuosien 2010–2012 hankkeen puitteissa on valmistunut Padisen luostarin konservoinnin ja näytteilleasettamisen laaja suunnitelma, jonka tekijöinä ovat AS Restor nimisen yhtiön pääarkkitehti Mart Keskküla, Arhigild OÜ:n arkkitehti Liis Keskküla ja taidehistorioitsija Kaur Alttoa. Rakennushistoriallisten tutkimusten ohella on etsitty ratkaisuja nykyisiin pullonkauloihin: raunioiden vaarallisuus, vapaa pääsy ympäri vuorokauden, omaehtoinen kävely raunioalueella, houkuttelevien toimintojen niukkuus. Toimintaa jatketaan tietysti myös raunioiden konservoinnin ja näytteilleasettamisen saralla.

Hankkeen lähtökohdaksi otettiin vuonna 2006 edellä mainitun työryhmän kahden jäsenen laatima „Suunnitelma Padisen luostarialueen kehittämiseksi“.¹⁹ Jäljempänä on esitetty ote tämän työn kahdesta osasta: „Luostarialueen nykytilan kuvaus“

¹⁹ Alttoa & Keskküla 2006, 10–11, 19–20.

sekä „Konservoinnin ja restauroinnin laajuus ja luosterialueen säilyttämisen edellyttämät työt“.

Kaikkien aikaisempien töiden ja viime viidetoista vuoden töiden tuloksena on suuri osa luostarin raunioista jo vakaassa kunnossa, mikä antaa ihmisille mahdollisuuden kulkea turvallisemmin luostarin alueella ja tiloissa. Tehtyjen töiden osalta on noudatettu lähinnä vierailijoiden pääasiällisiä kulkureittejä luostarin alueella. Seuraavassa kuvailaan luostarin eri osien nykytilaa.

- **Pohjoissiipi.** Kirkon katto on katettu asbestisementtilevyillä, mikä takaa normaalin suojauksen koko siivelle. Kellarit on puhdistettu ja sekä sisäänkäynnit että portaad on osittain kunnostettu. Ikkuna- ja oviaukot ovat avoimia, joten kosteus pääsee sisään. Pohjoissivulle on sadeveden poisjohtamiseksi asennettu sadevesikourut, mikä on hidastanut kivien kerrostumista ja kuoriutumista seinän alaosa. Kirkon lattialta puuttuu sopiva päällyste. Kulmatorni ja tornin portaad on kunnostettu, mutta tornin ylätasolta puuttuu vesitiivis päällyste, joten vettä valuu torniin ja sieltä kirkon muureihin.
- **Itäsiipi.** Vesikatto suojaa koko siipeä, mutta kaipaab vuosittain huoltoa. Ihmisten kulkua varten on kerrosten välillä tilapäised puuportaad. Aukot ovat avonaisia. Kellarissa on paikokittain kivikasvoja sekä eteläosa sortunut väliseinä. Kaikkien kerrosten lattiad ovat hiekan ja kivien vuoksi epätasaisia ja epämukavia kävellä. Useimmat ovi- ja ikkuna-aukot ovat avonaisia.
- **Eteläsiipi.** Eteläsiiven eteläseinä sekä pohja- ja kellarikerroksen muurit on konserveoitu, mutta säältä suojaamattomina ne kaipaavat jatkuvaa huoltoa. Luostarin aikaisen refektorion jakaa kahtia kartanon aikainen kiviseinä, joka peittää keskiaikaiset rakenteed (pilasterit), eikä anna käsitystä luostarin edustustiloihin kuuluneesta tilasta.

olukorra kirjeldus“ ja „Konserveerimise ja restaureerimise ulatus ja kloostrikompleksi säilitamiseks vajalikud tööd.“

Kõigi varasemate tööde ja viimase viieteistkümnne aasta tööde tulemusel on suur osa kloostri varemeist juba stabiilses seisukorras, mis võimaldab inimestel kloostri territooriumil ja ruumides ohutumalt liikuda. Tehtud tööde osas on järgitud eelkõige huviliste põhilisi liikumisteid kloostri territooriumil. Järgnevalt olukorrast kloostri osade kaupa:

- **Põhjatiib.** Kiriku katus on kaetud eterniitplaadiga, mis tagab normaalse kaitse kogu tiivale. Keldrid on puhastatud ning sissepääsud ja trepid osaliselt korrastatud. Akna- ja ukseavad on lahtised, mistõttu pääseb niiskus sisse. Põhjaküljele on sademevede eemalejuhtimiseks paigaldatud vihmaveetorud – see on pidurdanud kivide kihistumist ja koorumist seinä alatasoonis. Kiriku põrandal puudub sobilik kate. Nurgatorn ja torni trepid on korrastatud, kuid torni ülemisel tasandil puudub veekindel kate, mistõttu vesi satub torni ja sealt kiriku müüridesse.
- **Idatiib.** Katus kaitseb kogu tiiba, ent vajab igal aastal hooldust. Inimeste liikumiseks on korruste vahel ajutised puittrepid. Avad on lahtised. Keldris on osaliselt kivihunnikud ja lõunapoolses otsas varisenud vahesein. Kõikide korruste põrandad on neid katva liiva ja kivitükkide tõttu ebatasased ja käimiseks ebamugavad. Enamik ukse- ja aknaavasid on lahtised.
- **Lõunatiib.** Lõunatiiva lõunasein ning esimese ja keldrikorruse müürid on konserveeritud, kuid olles ilmastikule avatud, vajavad need pidevat hooldust. Kloostri-aegset refektooriumi poolitab mõisa-aegne kivisein, mis varjab keskaegseid konstruktsioone (pilastreid) ega võimalda saada ettekujutust kloostri ühest esindusruumist.

- **Läänetiib.** Eeshoovi läänemüüri on puhastatud taimedest, kuid juba kasvavad seal uued: siin on vajalik pidev hooldus. Kloostri läänetiib koosneb põhiliselt varasematel perioodidel väljakaevatud ja konserveeritud müüridest, mis praegu on väga halvas olukorras ja lagunevad.
- **Tornelamu.** Keldri võlvid on taastatud ja kogu rajatis on kaitstud katusega, ent müürid on veel konserveerimata. Avad on kõik lahtised. Trepid on korrastatud. Puuduvad ohutuspiirded. Keldri põrandatasand on määratlemata.
- **Väravatorn.** Väravatorni erineva kõrgusega müüriõigud on kaetud katusega, mille all on võimalik müüre edasi konserveerida. 1960. aastate konserveerimistööd vajavad parandamist. Torni ülemisel korrustel puuduvad ohutuspiirded. Keldrikorruse ruumid on osaliselt avamata ja trepid suletud varingutega.
- **Kloostri siseõu ja eeshoovid.** Kõikides hoovides ja siseõues on algne tasand ja algsed sillutised määratlemata ja laiemalt uurimata. Puudub vihmavee ärajuhtimise süsteem. Suuremate vihmadega tungib vesi keldritesse. Vihmaveetorud on paigaldatud ainult kiriku põhjaküljel.

Kõigi konserveerimis- ja restaureerimistööde esmaeesmärk Padisel on tagada kloostri müüristiku maksimaalne säilivus võimalikult väheste lisanditega.

Sellist lähenemist on rakendatud ka Padise varasemate konserveerimistööde puhul, ent kohati ebaõnnestunult. Varasemate fotode põhjal selgub, et mõnikümme aastat tagasi konserveeritud lõikudes on keskaegne ehitussubstants tänapäevaks ulatuslikult vähenenud.

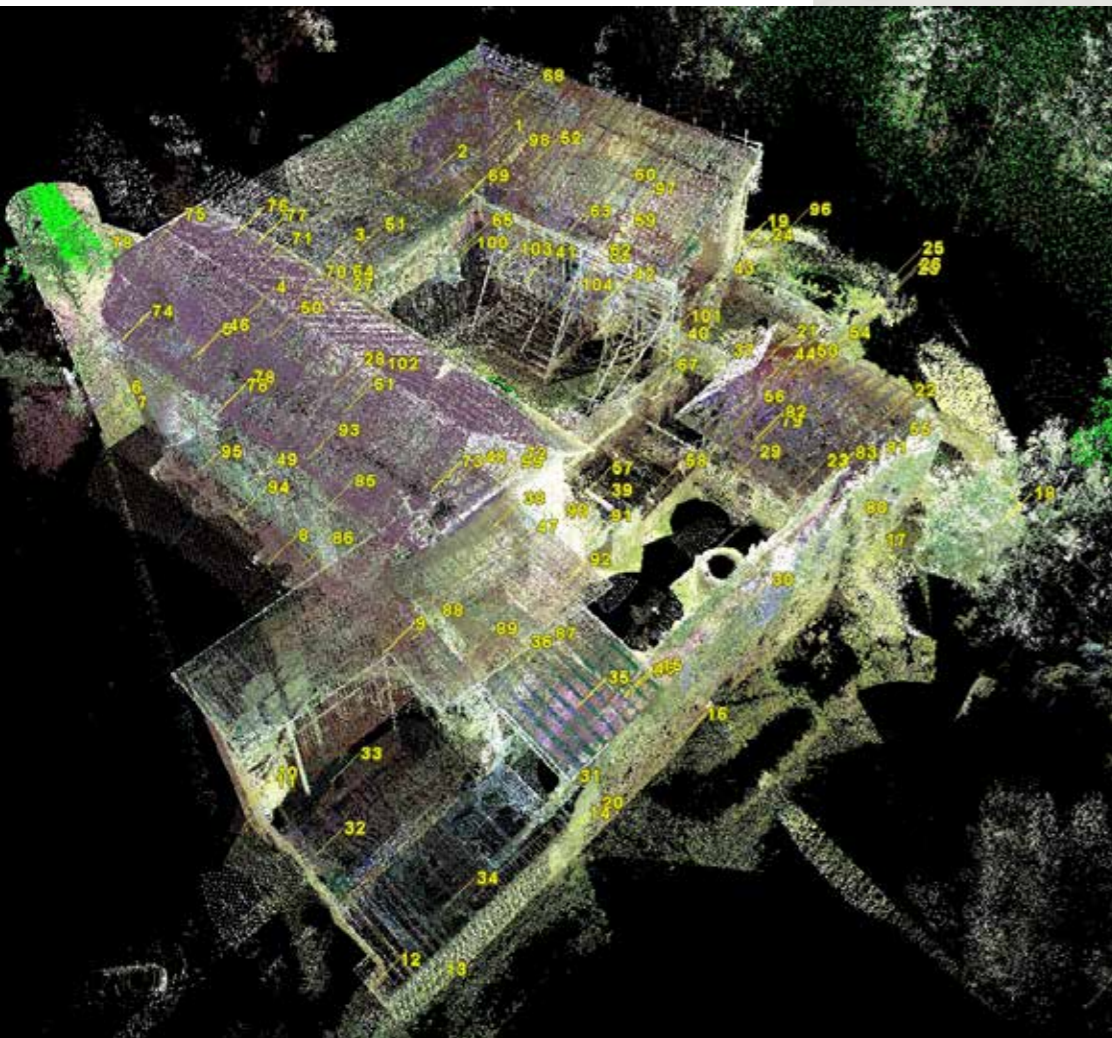
- **Länsisiipi.** Etupihan länsimuuria on puhdistettu kasveista, mutta uudet kasvavat jo: jatkuvaa huoltoa tarvitaan. Luostarin länsisiipi koostuu lähinnä aiemmin kaivetuista ja konserveiduidista muureista, jotka ovat nykyään erittäin huonossa kunnossa ja hajomaisillaan.
- **Tornitalo.** Kellarin holvit on entisöity ja koko rakennus on suojattu katoksella, mutta muureja ei ole vielä konserveoitu. Kaikki aukot ovat avonaisia. Portaad on kunnostettu. Turvakaiteed puuttuvat. Kellarin lattiataso on määritlemätön.
- **Porttitorni.** Porttitornin korkeudeltaan erilaiset muurinosuudet on katettu katoksella, jonka alla muurien konservointia voidaan jatkaa. 1960-luvun konservointityöt kaipaavat korjausta. Tornin ylemmistä kerroksista puuttuvat turvakaiteed. Kellarikerroksen tilat on osittain avaamatta ja portaad sortumien sulkemia.
- **Luostarin sisäpiha ja etupihat.** Kaikilla etupihalla ja sisäpihalla on alkuperäinen taso ja alkuperäiset kiveykset määritlemättä ja laajemmin tutkimatta. Järjestelmä sadeveden poisjohtamiseksi puuttuu. Rankkasateiden aikana vesi tunkeutuu kellareihin. Sadevesikourut on asennettu vain kirkon pohjoissivulle.

Kaikkien konservointi- ja restaurointitöiden ensisijainen tavoite Padisessa on turvata luostarin muuriston mahdollisimman pitkäaikainen säilyvyys mahdollisimman pienellä määrällä lisäyksiä.

Tällaista lähestymistapaa on sovellettu myös Padisen aikaisempia konservointitöitä tehtäessä, mutta osin epäonnistuneesti. Vanhoja valokuvia katsoessa ilmenee, että muutama vuosikymmen sitten konserveiduidissa osissa keskiaikainen rakennusaineisto on nykyaikaan tultaessa vähentynyt huomattavasti.

Edellä mainittu huomioon ottaen on ilmastovyöhykkeellämme tehokkainta suojella historiallista muuristoa katoksilla, jotka peittävät joko yksittäisen muurinosuuden, tilan tai suuremman osan rakennuksesta. Tätä lähestymistapaa pitäisi noudattaa Padisessakin.

Keskiajan silta Padisen ja Vantaan välillä - hankkeen ensisijaisena tavoitteena oli kartoittaa nykytila. Sitä varten mitattiin laserkeilauksella koko Padisen luostarialue. Näin voitiin päivittää Tõnu Parmaksonin²⁰ vuonna 1983 laatimat koko luostarin mittauspöytäkirjat.

Kuva 2.
Padisen luostarialueen laserkeilaus
(kuva: Liis Keskküla).

²⁰ Parmakson 1985.

Eelöeldud arvestades on meie kliimavõõndis kõige efektiivsem kaitsta ajaloolist müüristikku varikatustega, mis kataksid kas müüriõõndiku, ruumi või suuremat hooneosa. See lähenemine peaks domineerima ka Padisel.

Projekt „Keskaja sild Padise ja Vanta vahel“ esmaseks ülesandeks sai kaardistada praegune olukord. Selleks mõõdistati laserskaneerimise abil terve Padise kloostrikompleksi. Nii sai uuendada terve kloostrikompleksi, mille 1983. aastal oli viimati koostanud Tõnu Parmakson.²⁰

Joonis 2.
Padise kloostrikompleksi laserskaneering
(joonis: Liis Keskküla).

²⁰ Parmakson 1985.

Hankkeen osana laadittiin helppotajuinen piirustuskoelma, jossa on eritelty nykyisen rakennusaineiston pääkerrostumat. Koelmaan on koottu ja tarkennettu tietoja luostarialueen rakennushistoriallisesta muodostumisesta sekä dokumentoitu mahdollisimman tarkkaan 75 vuoden aikana tehtyjä konservointi- ja restaurointitoimia.

Rakennuskerrostumien tutkimuksen tuloksena eriteltiin seuraavat ajanjaksot:

I. Luostari.

Padisen luostarin rakennuskannan muodostumisen historiassa on edelleen paljon epäselvyyttä. Vain länsisiivessä sijaitsee yksi rakennuksen osa, joka on ilmeisesti luostarin aikainen, mutta rakennettu ennen nykyisen luostarialueen suunnittelua.

II. Luostarin jälkeinen vaihe – linnoituksen ja kartanon ajanjakso.

Kyseessä on pitkä vaihe (1558–1919), jolloin rakennuskokonaisuus toimitti hyvin erilaisia tehtäviä. Luostarin sulkemisen jälkeen isäntiä oli useita: 1558 Liivinmaan ritarikunta; 1561 ruotsalaiset; 1576 venäläiset; 1580 jälleen ruotsalaiset. Rakennuksilla oli tuolloin vain sotilaallinen rooli. Siitä lähtien niitä on täydennetty useassa vaiheessa.

Tämän jälkeen seurasi kartanovaihe: vuonna 1622 Padise läänitettiin Rammin suvulle, joka hallitsi sitä vuoden 1919 maaudistukseen asti. Luostari muutettiin ensin kartanorakennukseksi, jossa sijaitsivat sekä edustus-, asuin- että taloudenhoitotilat. Rakennuskokonaisuus paloi vuonna 1766. 1700-luvun lopussa rakennettiin uusi, nykyinen kartanorakennus ja luostarin rakennuksia käytettiin erilaisina taloudenhoitotiloina.

On korostettava, että sekä ennen toista maailmansotaa että sodan jälkeen suoritetujen kunnostustöiden yhteydessä on purettu valtaosa kartanon aikaisista rakennusosista. Tuolloisen käsityksen mukaan ne olivat arvottomia, joten yleensä niitä ei pidetty dokumentoinnin arvoisinaan. Kaikki edellä mainittu huomioiden on nykyään äärimmäisen vaikeaa, usein jopa mahdotonta, määrittellä

Projektin yhtenä osana koostatiin yleisaatlikkojen koonnosta, kus on välja toodud olemasoleva ehitussubstantsi peamised ladestused. Siin on koondatud ja täpsustatud andmeid kloostrikompleksi ehitusajaloolise kujunemise kohta, samuti dokumenteeritud võimalikult täpselt möödunud kolmveerandsajandi vältel tehtud konserveerimis- ja restaureerimistöid.

Ehituslike ladestuste uurimise tulemuseksena toodi välja järgnevad ajajärgud:

I. Kloostrikompleks.

Padise kloostrikompleksi kujunemise loom on seni palju ebaselgust. Vaid läänetiivas asub üks hooneosa, mis on ilmselt kloostrikompleksi, kuid ehitatud enne praeguse kloostrikompleksi kavandamist.

II. Kloostrikompleksi periood – kindlustuse ja mõisa ajajärg.

Tegemist on küllaltki pika perioodiga (1558–1919), mil hoonete kompleks täitis väga erinevaid ülesandeid. Pärast kloostrikompleksi sulgemist oli siin mitu peremeest: 1558 Liivi ordu; 1561 rootslased; 1576 venelased; 1580 taas rootslased. Sel ajal oli kompleksil puhtsõjaline roll, millest lähtuvalt on rajatist korduvalt täiendatud.

Järgnes mõisa-periood: 1622. aastal läänitati Padise Rammidele ja oli nende valduses kuni 1919. aasta maareformini. Kloostrikompleksi kohandati esmalt mõisahooneks, kus elasid nii paraad-, elu- kui ka majandusruumid. Kompleks põles 1766. aastal. 18. sajandi viimasel veerandil ehitati uus (praegune) mõisahooned ning kloostrikompleksi kasutati mitmesuguste majandusruumidena.

Tuleb toonitada, et nii enne kui ka pärast Teist maailmasõda toimunud korrastustööde käigus on enamus mõisaajast ehitusjärgest eemaldatud. Toonaste arusaamade järgi olid need väheväärtuslikud, nii ei peetud üldjuhul vajalikuks ka neid dokumenteerida. Kõige eelöeldud arvestades on praegu äärmiselt raske, sageli ka võimatu täpselt määratleda

tarkemmin yksittäisiä uudella ajalla tehtyjä muutoksia ja lisäyksiä, joten koko aikavälillä 1558–1919 rakennettua kerrostumaa on toistaiseksi tarkasteltu yhteisenä.

III. Konservointi- ja restaurointityöt.

Tässä on yritetty kartoittaa luostarinrakennuksien konservointi- ja restaurointitöitä. Ajanjakso jakaantuu kolmeen osaan:

- 1930-luku
- neuvostoaika
- 1990–2010.

Vuonna 2011 suoritettujen rakennusarkeologisten tutkimusten materiaalit odottavat vielä käsittelyä. Nykyisiä tietoja oletettavasti täsmennetään ja ehkä myös korjataan.

Kartoittamisen perusteena oli Padisessa toisen maailmansodan jälkeen suoritettujen kaivaus- ja restaurointitöiden dokumentit, joita säilytetään Viron museoviraston (Muinsuskaitseamet) arkistossa. Tärkeimmät asiakirjat on esitetty tämän artikkelin liitteenä 1.

Menneisyyttä tutkiessa olemme sen ongelman edessä, kuinka tätä kaikkea pitäisi esitellä vierailijoille. Jos otetaan huomioon luostarin raunioiden nykytila – pölyiset ja kuoppaiset lattiat, vuotavat katokset, vaaralliset aukot, irtoavat kivet, öiset kiipeilijät ja vandalisoijat –, niin luostarin hyötykäyttö on hankalaa. Tämän hankkeen puitteissa käytiin läpi tärkeimmät ongelmat ja löydettiin niille myös ratkaisut.

Ennen suunnittelua luostarin alue jaettiin vyöhykkeiksi, joiden perusteella vierailijoiden kulkureitit voitaisiin suunnitella. Ensin aiotaan aidata koko raunioalue, eli ympäröidä luostari ja sen pohjoinen etupiha aidalla, ja sulkea luostarin ulkoseinissä sijaitsevat aukot, jotta estetään sisäänkäynti väärästä paikasta. Aitauksella voidaan hallita luostarialueen tapahtumia, mutta aita on asennettava siten, että luostarin ympärillä voi kulkea vapaasti eikä aita ole näkyvässä vallitsevana.

üksikuid uusaegseid muudatusi ja lisandusi, mistõttu on kogu 1558.–1919. aasta ladestus esialgu loetud üheks.

III. Konserveerimis- ja restaureerimistööd.

Siin on püütud kaardistada klostriehitiste konserveerimise ja restaureerimise töid. Ajajärk on jagatud kolmeks:

- 1930. aastad;
- nõukogude aeg;
- 1990–2010.

2011. aastal toimunud ehitusarkeoloogiliste uuringute materjalid ootavad veel läbitöötamist. Eeldatavasti täpsustatakse ja vahest ka korrigeeritakse seeläbi praeguseid andmeid.

Kaardistamise aluseks oli Padisel pärast Teist maailmasõda toimunud kaeve- ja restaureerimistöde dokumentatsioon, mis asub Muinsuskaitseameti arhiivis. Neist olulisimad dokumendid on esitatud käesoleva artikli lisas 1.

Minevikku uurides seisame probleemi ees, kuidas seda kõike inimesteni tuua. Arvestades klostrikompleksi praegust seisust – tolmused ja konarlikud põrandad, läbitilkuvad katused ja laed, ohtlikud avad, pudenevad kivid, öised varemetel turnijad ja lõhkujad –, on klostri kasutamine raskendatud. Selle projekti raames töötati läbi olulisemad probleemid ja leiti neile ka lahendus.

Enne projekteerimist jagati klostri territoorium tsoonideks, millest lähtuvalt saaks paika panna inimeste liikumistrajektorid. Kõigepealt plaaniti kogu klostrivaremete ala sulgeda, st piirata klooster ja selle põhja-eeshoov aiaga ja sulgeda klostri väliskülgedel asuvad avad, et vältida klostrisse sisenemist selleks mitte ettenähtud kohast. Aiaga piiramine võimaldab kontrollida klostri alal toimuvat, kuid samas peab aed olema paigaldatud nii, et klostri ümber saaks vabalt liikuda ja aed ei domineeriks vaadetes.

Kloostri territoorium jagati järgmisteks tsoonideks:

- avalik tsoon;
- personali tsoon;
- arheoloogiliste väljakaevamiste tsoon.

Avalikuks tsooniks on loetud ruumid ja hoovid, kuhu inimestel on vaba juurdepääs. Nende hulka kuulub enamik keldriruume, välja arvatud kagunurga kaks keldriruumi, mis on jäetud personali ja esinejate kasutusse. Põhja- ning idatiiva keldreid on võimalik kasutada raiddetailide eksponeerimiseks. Padise klostri alalt on leitud väga suures koguses raidkive, mis praegu on vaatajate silme eest lattu viidud, ja pole paremat kohta kui klostri ruumid, kus kivid saaksid rääkida oma leidmise ja põlvnemise lugu.

Esimesel korral on avalikust alast välja jäetud lõunatiiva ja edelaehitise keldri ruumid, kus tulevikus peaksid toimuma arheoloogilised väljakaevamised. Selles alas ulatub läbikaevamata kultuurkihi paksus üle meetri ja piirkonna uurimine võib tuua olulist uut informatsiooni kunagise klostri ehituslooga kohta. Praegu on ajaloolased, arheoloogid ja restauraatorid paljudes küsimustes eriarvamusel, et mis ikkagi on varasem ja miks ikkagi need kivid on seal, kus nad üldse olema ei peaks. Loodetavasti toob selle ala edasine läbiuurimine neile ja teistele lahtistele küsimustele vastuse.

Võimaldamaks inimestel oma silmaga näha arheoloogiliste väljakaevamiste protsessi, on lõunatiiva refektooriumi tasapinda projekteeritud laudtee-rõdu, mis markeerib kunagise refektooriumi põranda tasapinda ja samal ajal võimaldab saada hea ülevaate all toimuvatest uuringutest. Samuti võimaldab laudtee-rõdu eksponeerida lõunaseinas asuvaid raidpiilareid. Laudtee ehitusega seoses tuleb küll teha ava mõisaaegsesse paekiviseina, kuid seeläbi on võimalik eksponeerida üht seni müüriiga varjatud lõunaseinas olevat raidpiilarit.

Luostarialue jaettiin seuraaviin vyöhykkeisiin:

- julkinen vyöhyke
- henkilökunnan vyöhyke
- arkeologisten kaivausten vyöhyke.

Julkisena vyöhykkeenä pidetään niitä tiloja ja pihvoja, joihin vierailijoilla on vapaa pääsy. Niihin kuuluu valtaosa kellaritiloista, lukuun ottamatta kaakkoiskulman kahta kellaritilaa, jotka on varattu henkilökunnan ja esiintyjien käyttöön. Pohjois- ja itäsiiven kellareihin voi asettaa näytteille kivistä veistettyjä rakennusosia. Padisen luostarin alueelta niitä on löydetty erittäin paljon. Osia säilytetään varastossa, mutta paras paikka niille olisi luostarin tilat, joissa kivet voisivat kertoa löytämisensä ja alkuperänsä tarinaa.

Ensimmäisessä kerroksessa on julkisen alueen ulkopuolelle jätetty eteläsiiven ja lounaisrakennuksen kellarin tilat, joihin on tulossa arkeologisia kaivauksia. Tällä alueella kaivamattoman kulttuurikerroksen paksuus ylittää metrin, ja alueen tutkiminen voi tuottaa uutta tärkeää tietoa luostarin rakennushistoriasta. Historioitsijat, arkeologit ja restauroijat ovat nykyisin useista asioista eri mieltä; mikä on vanhaa ja miksi nämä kivet ovat siellä, missä niiden ei pitäisi olla lainkaan. Toivottavasti tämän alueen tutkiminen tuottaa jatkossa vastauksen näihin ja muihin vastaamattomiin kysymyksiin.

Jotta ihmiset voisivat omin silmin nähdä arkeologiset kaivaukset, eteläsiipeen on suunniteltu pitkospuut tai parveke refektorion entisen lattian tasolle. Sieltä näkee hyvin alhaalla tapahtuvat kaivaustutkimukset. Pitkospuiden avulla on mahdollista nähdä myös eteläseinällä olevat kivistä hakatut pilarit. Pitkospuiden rakentamisen yhteydessä joudutaan tosin tekemään aukko kartanon aikaiseen kalkkikiviseinään, mutta se mahdollistaa erään aikaisemmin muurin peittämän eteläseinän pilarin näkemisen.

Luostarin ainutlaatuinen rauniopuisto on aina kiinnostanut monenlaisia esiintyjä. Esiintymisalueeksi on määrätty sisäpiha ja kirkko, joissa on mahdollista pitää konsertteja sekä esittää näytelmiä. Järjestämällä tapahtumia on mahdollista tuoda luostariin enemmän vierailijoita. Vierailijoiden turvallisuus on kuitenkin varmistettava heidän oleskellessaan luostarissa sekä taattava turvallinen evakuointi mahdollisissa hätätilanteissa. Itäsiiven kaakkoiskulman kellaritilat on tarkoitettu esiintyjille ja henkilökunnalle. Perusmuokavuusvarustetut tilat on erotettu puuvilla, sinne on suunniteltu wc:t, erillinen sisäänkäynti ulkoa ja pääsy esiintymisalueille. Kaikki nämä mahdollisuudet helpottavat tapahtumien järjestämistä, ja niiden pitäisi taata esiintyjien kiinnostus luostarialueen käyttöön.

Kun luostarialue muutetaan houkuttelevammaksi, tulee huolehtia myös vierailijoiden turvallisuudesta. Siksi luostarialueelle on suunniteltu kalkkikivilaatoilla päällystetyt tiet, jotka ohjaavat kulkua ja auttavat pitämään alueen hallinnassa. Lisäksi tilojen lattiat on määrä kunnostaa ja päällystää kalkkikivilaatoilla, sekä korvata huonokuntoiset puuportaat uusilla. Luostarin ympäristön kulkureitit on kunnostettava. Kaatamalla osa suurista puista taataan luostarin parempi näkyvyys maantieltä ja kartanolta päin saapujille.

Muureista irtoavat kivet ovat olleet huomion kohteena, ja konservointitöiden yhteydessä suositellaan kriittisimpien ja suosituimpien paikkojen korjaamista. Ennen konservointia on kuitenkin korjattava vaurioiden suurin syy eli vuotavat katokset. Suunnitelmaan on merkitty kohteet, jotka kaipaavat pikaisinta korjausta: pohjois- ja itäsiiven katokset. Myös länsiseinälle on suunniteltu katos, samoin kuin osittainen uusi katos läntiselle puolustusrakennelmalle. Uudet katokset antavat suojaa ennen suojaamattomille muureille sekä saattavat loppuun luostarin varustamisen katoksilla.

Kloostri varemepark oma unikaalsuses on alati huvi pakkunud esinejatele – esinemiste alaks on määratud sisehoov ja kirik, kus on võimalik korraldada nii kontserte kui ka näitemänge. Ürituste korraldamine on võimalus, kuidas tuua kloostrisse rohkem külastajaid. Selleks aga tuleb tagada külastajate turvalisus kloostri viibimise ajal ning turvaline evakueerimine võimalike ohtude korral. Idatiiva kagunurga keldriruumid on mõeldud esinejate ja personali jaoks ning seal on tagatud elementaarsed mugavused. Ruumid on eraldatud puitustega, sinna on projekteeritud WC-d, eraldi sissepääs väljast ja hea pääs esinemisaladele – kõik need võimalused teevad ürituste korraldamise lihtsamaks ja peaksid tagama esinejate huvi kloostrikompleksi kasutamise vastu.

Muutes kloostrikompleksi atraktiivsemaks, tuleb hoolitseda ka külastajate ohutuse eest. Selleks on kloostrialale projekteeritud paekivisillutisega teed, mis suunavad ja aitavad kontrollida inimeste liikumist. Samuti on ettenähtud, et ruumide põrandad korrastatakse ja kaetakse vabakujuliste paekiviplaatidega ning amortiseerunud puittrepid asendatakse uutega. Kloostri ümbruses tuleb korrastada ligipääsuteed ja osa suurte puude mahavõtmisega tagatakse kloostri parem nähtavus maanteelt ja mõisa poolt tulijatele.

Peale selle on tähelepanu pööratud müüridelt pudenevatele kividele, soovides konservimistöde käigus parandada kõige kriitilisemad ja käidavamad kohad. Kuid enne conserveerimist tuleb likvideerida kahjustuse kõige suuremad põhjused, milleks on vett läbi laskvad katused. Projektis on ära märgitud need, mis vajavad kiiremas korras remonti: põhja- ja idatiiva katus. Lisaks on katus projekteeritud veel lääneseinale ja osaline uus katus ka lääne-kaitserajatisele. Uued katused võimaldavad kaitsta veel kaitsmata müüre ja viia lõpule kloostri katustamise.

Joonis 3. 3D illustratsioon Padise kloostri edelanurgast (joonis: Liis Keskküla).

Ohutuse ja osalt mugavuse tagamiseks ning olulisemate väärtuslike raiddetailide kaitsmiseks on suurematele avadele projekteeritud avatäited. Kiriku suurtele aknaavadele on väljapoole ette nähtud terasraamiga klaasaknad, kaitsmaks säilinud raiddetailide ilmastikunähtuste eest ja hoidmaks kirikut suuremate tõmbetuulte eest. Terasraamide projekteerimisel on lähtutud eelkõige aknajaotusest ja võimalikult peenikese raami kasutamine laseb vaatajail olemasolevaid raiddetailide näha. Kiriku lõunaseina põrandatasapinnal olevad aknad tuleb seestpoolt katta punktinnitusega klaastahvliga, mis toimivad ohutuspiirdena ja kaitsevad ka tuulte eest. Teiste suuremate avade ette on allakukkumise vältimiseks projekteeritud sepiipiirded.

Kuva 3. 3D-kuva Padise luostarin lounaskulmasta (kuva: Liis Keskküla).

Turvallisuuden ja osittain mukavuuden takaamiseksi sekä keskeisten arvokkaiden kivistä veistettyjen osien suojaamiseksi suurehkot aukot suljetaan. Kirkon suurten ikkuna-aukkojen ulkoreunaan asennetaan teräskehysiset lasitetut ikkunat, jotka suojaavat säilyneitä osia säältä ja kirkkoa vedolta. Teräskehysten suunnittelussa on lähdetty lähinnä ikkunajaosta. Mahdollisimman ohuen kehyksen käyttö antaa katselijoille mahdollisuuden veistettyjen osien näkemiseen. Kirkon eteläseinän lattiatasolla olevat ikkunat on suljettava sisältä päin pistekiinnityksellä varustetulla lasitaululla, joka toimii turvakaiteena ja suojaa myös tuulelta. Muiden suurehkojen aukkojen eteen on suunniteltu putoamisen ehkäisemiseksi takorautaiset kaiteet.

Joonis 4.
Padise kloostri uue avatäite
3D illustratsioon
(joonis: Liis Keskküla).

Kuva 4.
3D-kuva Padisen luostarin
uudesta aukon sulkevasta
rakennusosasta
(kuva: Liis Keskküla).

Turvallisen kulkemisen takaamiseks suunitelman mukaisesti on jokaisessa tilassa oltava valotaulu, josta saa tietoa tilasta ja sen historiallisesta funktiosta. Tällä hetkellä se on mahdollista vain matkaoppaan seurassa, ja usein vierailijat joutuvat tyytymään vain muurien katseluun tietämättä, että ne voivat kertoa paljon mielenkiintoisia asioita.

Muuriston ja holvien parempaa esille tuomista varten suunnitelmassa on korostettu valaistusta. Nykyään Padisen luostari on valaistu ulkoa päin valonheittimillä. Tämä koko kohteen tasaisesti valaiseva ratkaisu säilytetään. Nykyisen ulkovaistuksen lisäksi valaistaisiin myös tykkitorni ja pohjoisseinä.

Inimeste organiseeritud ja ohutu liikumise tagamiseks peab projekti järgi igas ruumis olema valgustatud tahvel, kust oleks võimalik saada infot ruumi ja selle ajaloolise funktsiooni kohta. Praegu on see võimalik ainult giidi olemasolul ja tihti peavad inimesed piirduma vaid müüride vaatamisega, teadmata, et need võivad jutustada nii mõndagi.

Müüristiku ja võlvide paremaks eksponeerimiseks on projektis rõhku pandud valgustusele. Praegu on Padise klooster väljastpoolt valgustatud prožektorite abil, ning see, kogu kompleksi ühtlaselt valgustav lahendus säilitatakse. Olemasoleva välisvalgustuse kõrval valgustatakse veel suurtükitorni ja põhjaseini.

Kompleksi sisese valguslahenduse puhul on lähtunud põhimõttest, et valgustid ei tohi asuda müüride pinnal ja peavad olema võimalikult märkamatud. Sellest lähtuvalt on kõik siseruumide valgusallikad paigutatud põrandasse – need valgustavad võlve altpoolt ja valgus peegeldub sealt põrandapinnale tagasi. Katusega ruumides on valgusallikad kinnitatud katusekonstruktsiooni külge. Sisehoovi valgustatakse samuti katusekonstruktsioonidele kinnitatud prožektorite abil.

Projekt „Padise kloostri kompleksi konserveerimine ja eksponeerimine“ loob võimaluse tutvustada külastajatele organiseeritumalt ja paremini ühte unikaalsemat varemeparki ja selle minevikku.

Alueen sisäisessä valaistusratkaisussa on lähdetty periaatteesta, etteivät valaisimet saa sijaita muurien pinnalla ja niiden on oltava mahdollisimman huomaamattomia. Sen takia kaikki sisätilojen valaisimet on upotettu lattiaan: ne valaisevat holveja alta päin ja valo heijastuu holveista takaisin lattialle. Katoksella varustetuissa tiloissa valaisimet on asennettu katoksen rakenteisiin. Myös sisäpihaa valaistetaan katoksen rakenteisiin asennetuilla valonheittimillä.

Padisen luostarialueen konservointi ja näytteilleasettamishanke tarjoaa mahdollisuuden esitellä vierailijoille järjestelmällisemmin ja paremmin Viron ainutlaatuisimpiin kuuluvaa rauniopuistoa ja sen menneisyyttä.

Allikad ja kirjandus / Lähteet ja kirjallisuus

ERA (Eesti Riigiarhiiv, Tallinn)

66-17-1929. Haridusministri ja J. Thomsoni sõlmitud kinnisvara ostu-müügileping. Padise kloostri varemete remonditööde eelarve.

1108-5-865. Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsusvarade restaureerimise, ümberehituse, kaevamise ja teistes muinsusvaradesse puutuvates küsimustes.

Aluve, Kalvi 1983. Veste ehitusmälestistest. Tallinn.

Haridus- ja sotsiaalministeeriumi tegevus 1934/35. a. Äratrükk väljaandest „Valitsusasutiste tegevus 1934/35. a.“ Tallinn 1935.

Haridusministeeriumi tegevus 1936/37. a. Äratrükk väljaandest „Valitsusasutiste tegevus 1936/37. a.“ Tallinn 1937.

Haridusministeeriumi tegevus 1937/38. a. Äratrükk väljaandest „Valitsusasutiste tegevus 1937/38. a.“ Tallinn 1938.

Parmakson, Tõnu 1985. Padise kloostri varemete mõõdistusjoonised 1985. aasta seisuga. Tallinn. [Käsikiri Muinsuskaitseametis arhiivis, Ü-715].

Pöld, Eerik s.a. Aruanne Karki ordulinnuse varemete konserveerimistöödest 17. juulist 10. augustini 1939. a. Tallinn. [Käsikiri Muinsuskaitseametis arhiivis].

Raam, Villem 1958. Padise klooster. Tallinn.

Raam, Villem 1979. Pirita kloostri varemete minevikust ja tulevikust. – Teine elu. Kultuuriväärtuste restaureerimisest. Koostanud Endel Valk-Falk. Tallinn, 7–17.

Raam, Villem 1991. Villem Raam restaureerimisest ja muust. Küsitlenud Kaur Altoa. – Villem Raam. Bibliograafia. Koostanud Kaur Altoa ja Eve Palginõmm. Tallinn, 25–33.

Tuulse, Armin 1936. Ergebnisse der Ausgrabungen in der Klostersruine zu Pirita im Sommer 1934 und 1935. – Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1934. Tartu, 134–154.

Tuulse, Armin 1938. Ergebnisse der Ausgrabungen in der Klostersruine zu Pirita im Sommer 1936. – Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936. Tartu, 48–58.

Valitsusasutiste tegevus 1938/39. a. Tallinn 1939.

Liite 1

Padisen luostarialueen keskeisten kaivaus- ja restaurointitöiden dokumentaatio

Käsitruktoitukset
Viron museoviraston arkistossa

Alttoa, Kaur; Keskküla, Mart 2006. Padise kloostrikompleksi väljaarendamise kava. Tallinn. Padise vallavalitsus.

Keskküla, Mart 2001. Kloostri avariiliste konserveerimistööde plaan 2001. a. Tallinn. P-12091.

Keskküla, Mart 2001–2004. Padise kloostri 2001–2004 aasta konserveerimistööde aruanded. Tallinn. A-4848, A-5653, A-5654, A-5655.

Keskküla, Mart 2007. Osalised muinsuskaitse eritingimused ja 2007.–2008. aasta konserveerimis- ja korrastustööde kava ja lõunatiiva katuse eskiis. Tallinn. A-7320.

Keskküla, Mart; Alttoa, Kaur; Uetalu, Heino 1996. Kloostri restaureerimistööde aruanne. Tallinn. A-3826.

Raam, Villem 1957. Aruanne arhitektuuriajaloolistest tähelepanekutest end. Padise kloostri varemete väljakaevamisel ja restaureerimisel. Tallinn. P-114.

Raam, Villem 1963. Padise kloostri varemete 1963. a. väliuurimiste ja konserveerimistööde aruanne. Tallinn. P-495.

Raam, Villem 1967. Padise kloostri varemete uurimis-restaureerimistööde kaalutus. Tallinn. P-828.

Raam, Villem 1969. Padise kloostri varemetes 1968. a. hooajal toimunud kaevamistööde aruanne. Tallinn. P-1077.

Lisa 1

Padise kloostrikompleksi olulisemate kaeve- ja restaureerimistööde dokumentatsioon

Käsitruktojad asuvad
Muinsuskaitseameti arhiivis

Raam, Villem 1970. Aruanne 1969. aastal Padise kloostri varemetes toimunud uurimistöödest. Tallinn. P-1207.

Raam, Villem; Zobel, Rein 1957. Aruanne end. Padise kloostri objektile 1954–56. a. teostatud tööd. Kd I–III. Tallinn. P-159, P-160, P-166.

Raam, Villem; Zobel, Rein 1961. End. Padise kloostri objektile 1957. ja 1960. a. tehtud tööde aruanne. Kd I–II. Tallinn. P-269, P-270.

Raam, Villem; Zobel, Rein 1961. Padise kloostri varemetes 1961. a. tehtud tööde aruanne. Kd A–C. Tallinn. P-331 A–C.

Raam, Villem; Zobel, Rein 1962. Padise kloostri varemetel 1962. a. läbiviidavate konserveerimistööde ning uurimis-projekteerimistööde loetelu ja meetodika. Tallinn. P-351.

Raam, Villem; Zobel, Rein 1963. Padise kloostri varemete 1962. a. väliuurimiste ja konserveerimistööde aruanne. Kd I–II. Tallinn. P-464, P-465.

Raam, Villem; Zobel, Rein 1963. Täiendavaid graafilisi lisamaterjale end. Padise kloostri varemete 1957. a. uurimis- ja väljakaevamistöödele. Tallinn. P-466.

Zobel, Rein 1963. Padise kloostri varemete 1961...62. a. konserveerimise tööjoonised. Tallinn. P-456.

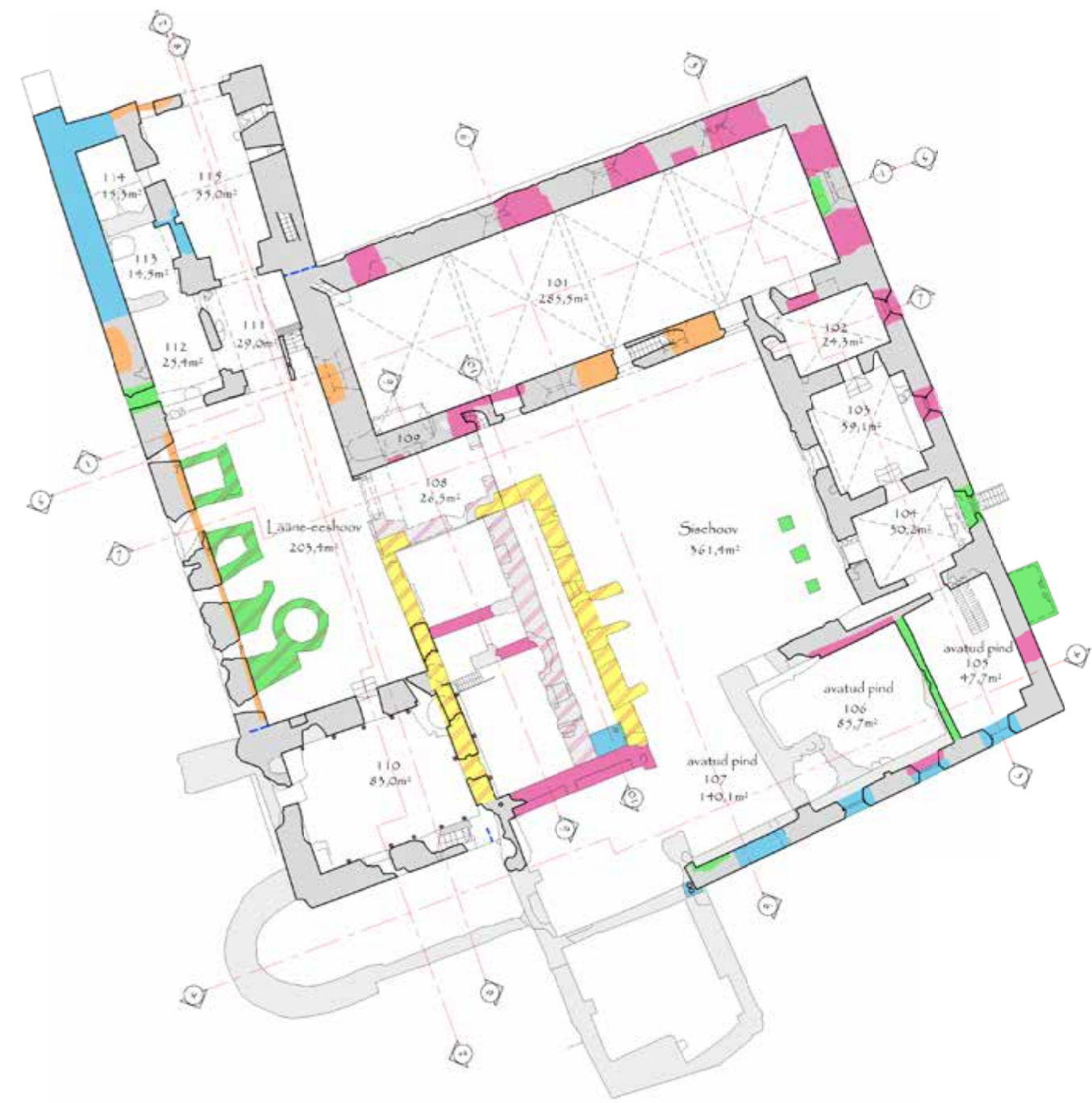
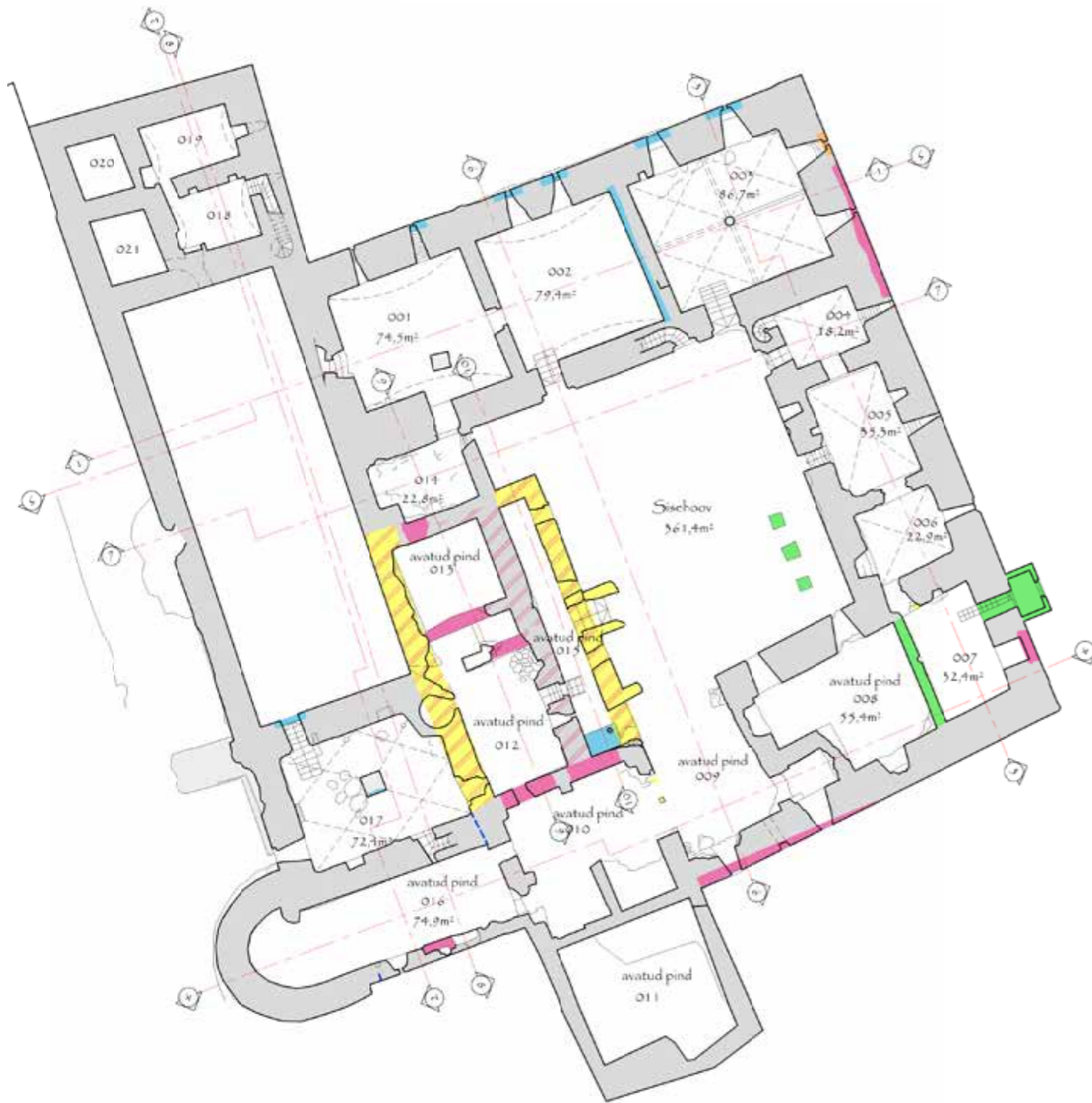
Lisa 2

Padise kloostri ülesmõõtmisjoonised (teostus: Liis Keskküla)

Padise luostari mittauspüürokset (toteutus: Liis Keskküla)

Asendiplaan / Asemakaava

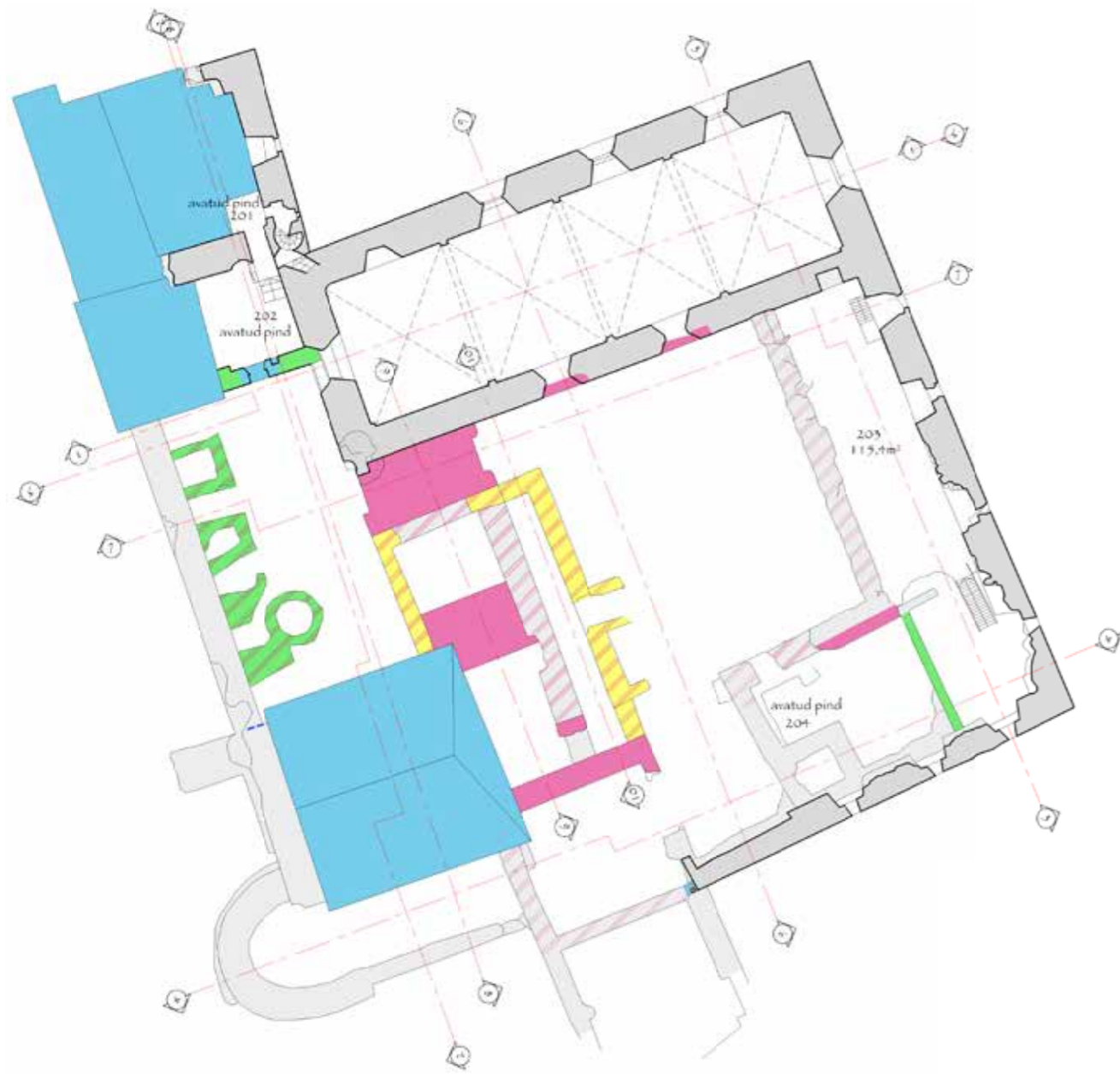

- 1990. a – 2010. a
Aikaväli 1990–2010
- Nõukogude ajaperiood
Neuvostoajka
- Nõukogude ajaperioodil konserveeritav
pealeladu või kattekiht
Neuvostoajkana konserveeritarkoitukseen
tehty päälleladonta tai peittokerros
- 1930-ndad aastad
1930-luku
- Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis)
Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)
- Keskaeg
Keskiaika
- Teadaolevad vanimad kloostri osad
Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
- Nähtavad vuugid
Näkyvät saumat

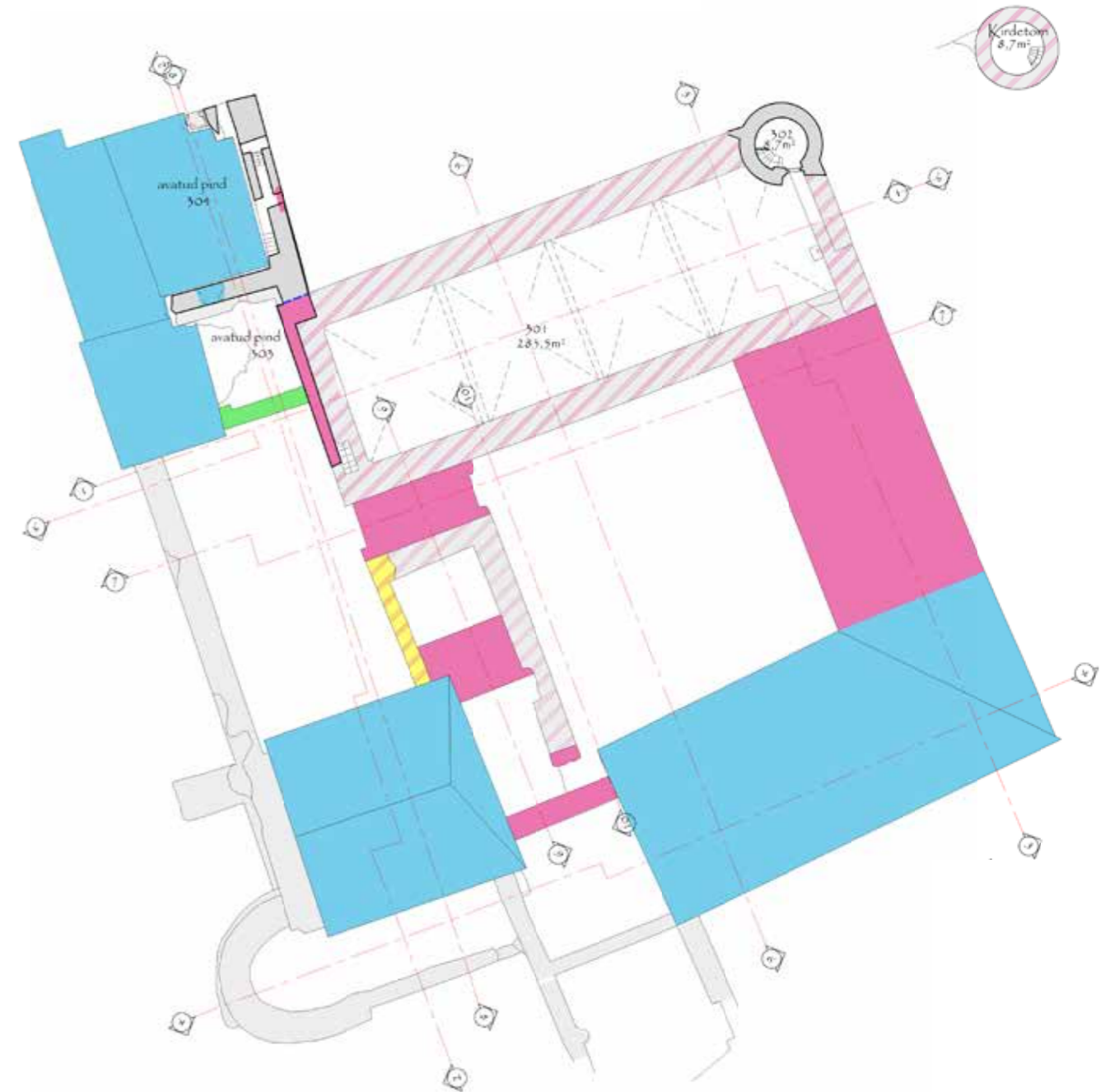
- 1990. a – 2010. a
Aikaväli 1990–2010
- Nõukogude ajaperiood
Neuvostoajka
- Nõukogude ajaperioodil konserveeritav
pealeladu või kattekiht
Neuvostoajkana konserveeritarkoitukseen
tehty päälleladonta tai peittokerros
- 1930-ndad aastad
1930-luku
- Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis)
Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)
- Keskaeg
Keskiaika
- Teadaolevad vanimad kloostri osad
Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
- Nähtavad vuugid
Näkyvät saumat

II korrus / Toinen kerros

- 1990. a – 2010. a
Aikaväli 1990–2010
- Nõukogude ajaperiood
Neuvostoajaka
- Nõukogude ajaperioodil konserveeritav
pealeladu või kattekiht
Neuvostoajakana konservoititarkoitukseen
tehty päälleladonta tai peittokerros
- 1930-ndad aastad
1930-luku
- Kloostrijärgne periood (kindlustus, möis)
Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)
- Keskaeg
Keskiaika
- Teadaolevad vanimad kloostri osad
Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
- Nähtavad vuugid
Näkyvät saumat

III korrus / Kolmas kerros

- 1990. a – 2010. a
Aikaväli 1990–2010
- Nõukogude ajaperiood
Neuvostoajaka
- Nõukogude ajaperioodil konserveeritav
pealeladu või kattekiht
Neuvostoajakana konservoititarkoitukseen
tehty päälleladonta tai peittokerros
- 1930-ndad aastad
1930-luku
- Kloostrijärgne periood (kindlustus, möis)
Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)
- Keskaeg
Keskiaika
- Teadaolevad vanimad kloostri osad
Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
- Nähtavad vuugid
Näkyvät saumat

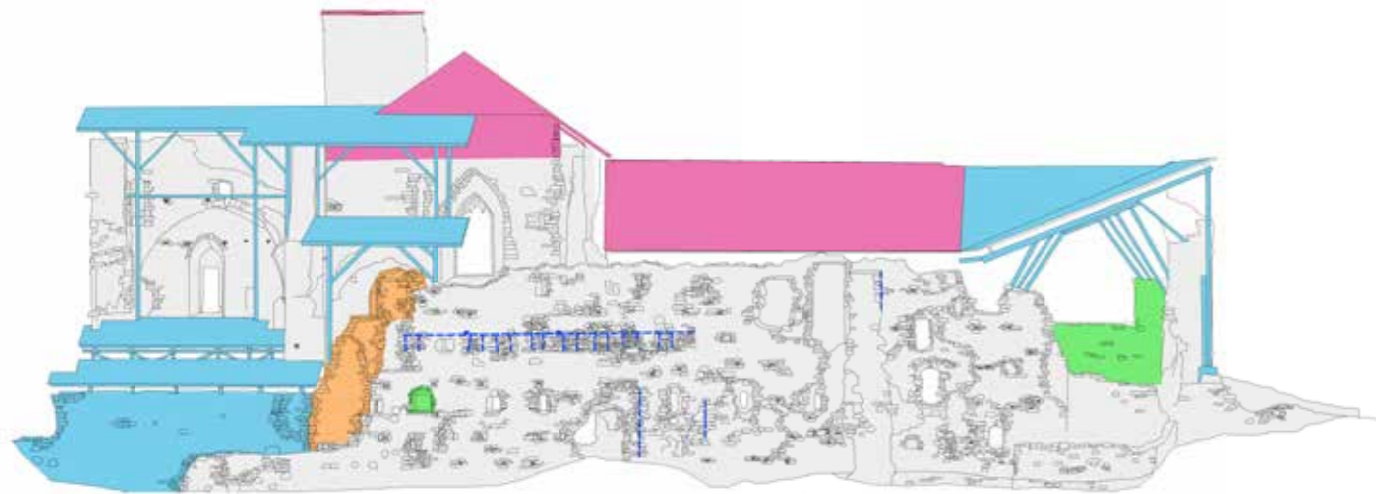
Vaade põhjast / Näkymä pohjoisesta

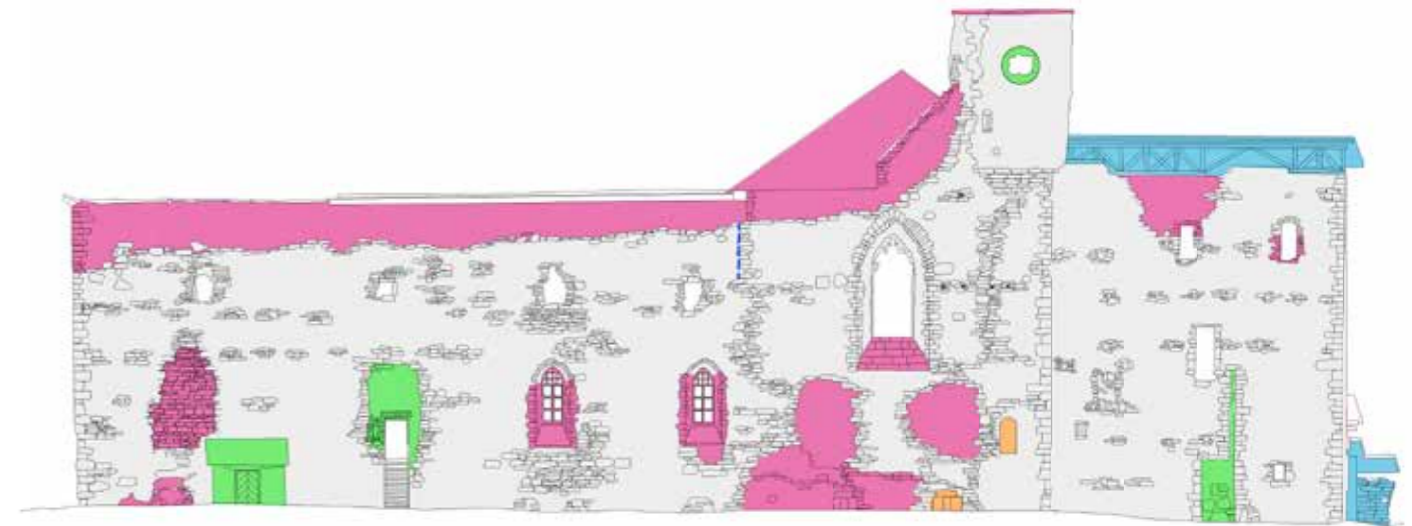
Vaade lõunast / Näkymä lännestä

Vaade läänest / Näkymä etelästä

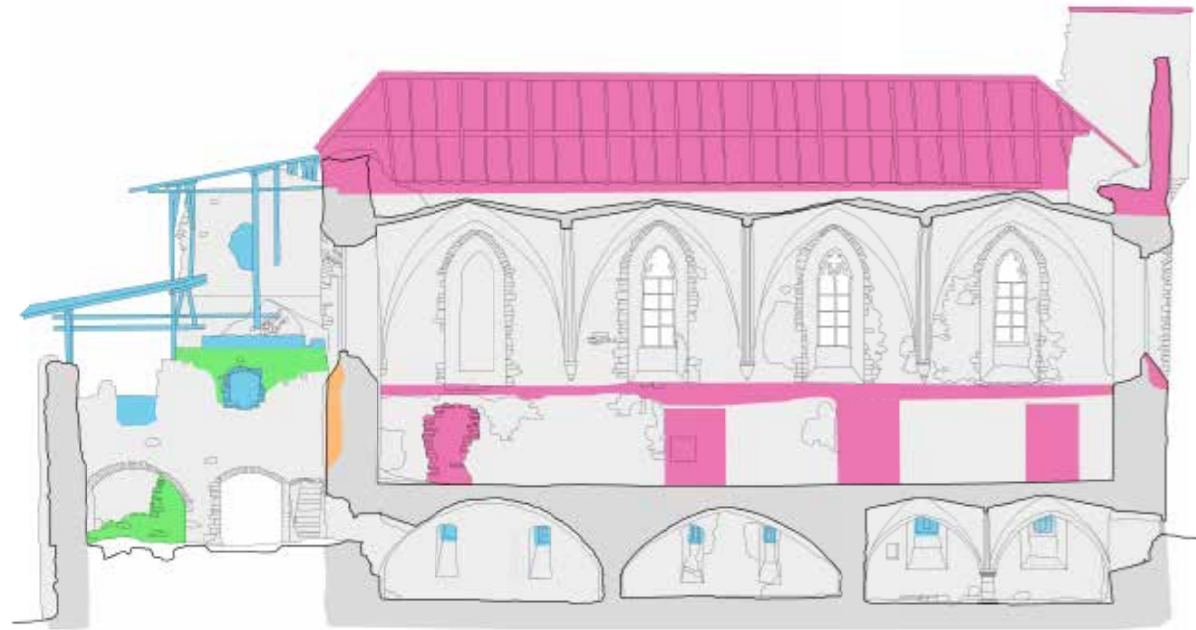
Vaade idast / Näkymä idästä

	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiaika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoaika		Teadaolevad vanimad kloostri osad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		

	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiaika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoaika		Teadaolevad vanimad kloostri osad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		

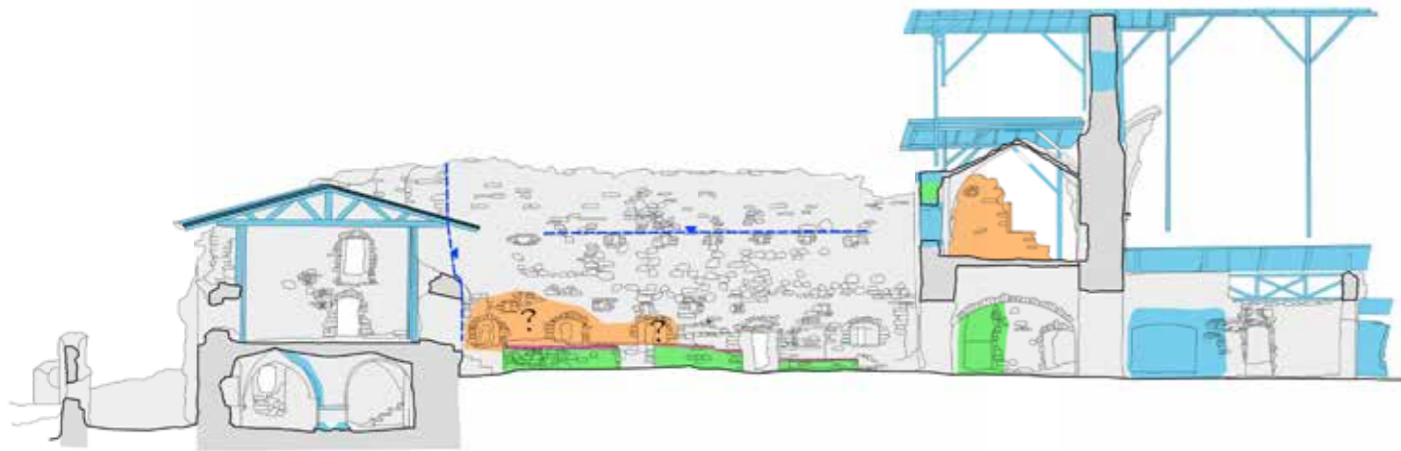
Lõige 1-1 / Leikkaus 1-1

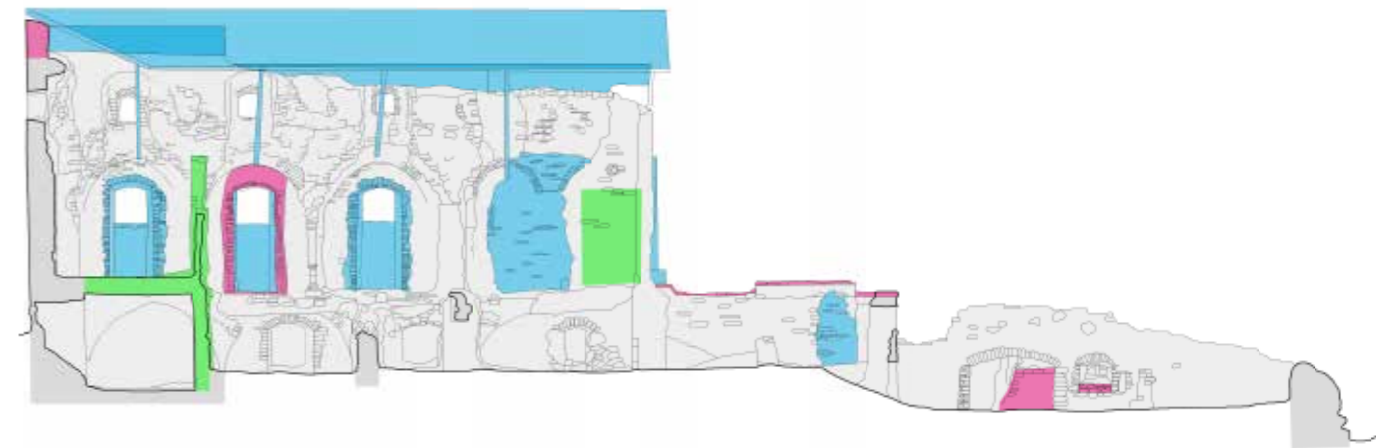
Lõige 3-3 / Leikkaus 3-3

Lõige 2-2 / Leikkaus 2-2

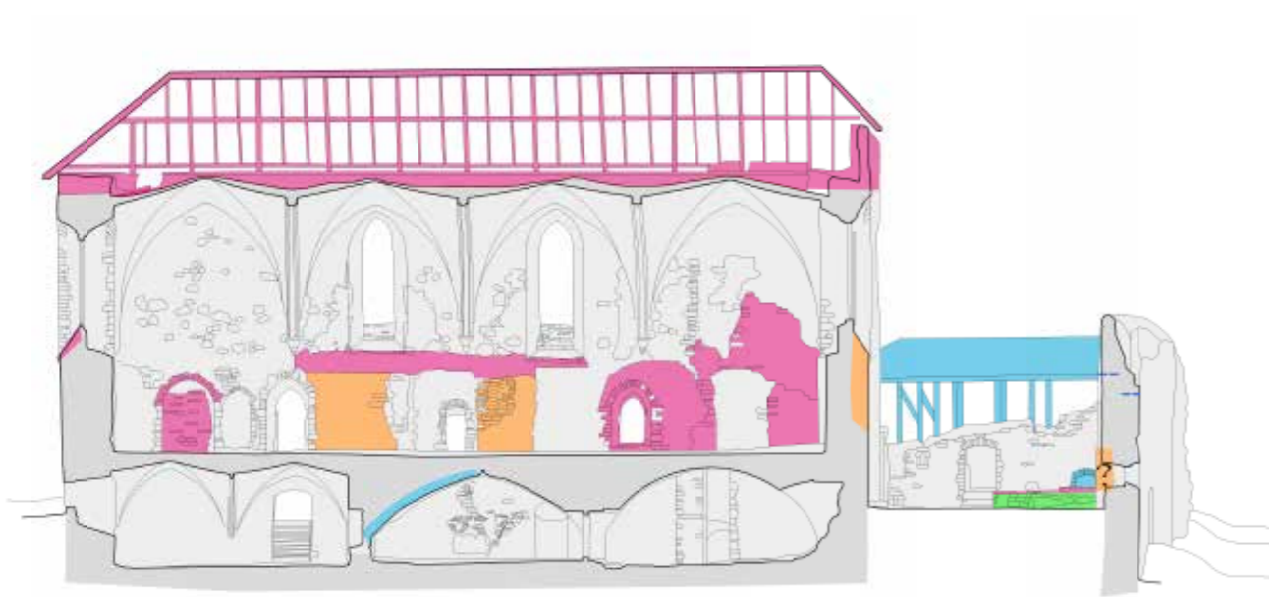
Lõige 4-4 / Leikkaus 4-4

	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiaika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoaika		Teadaolevad vanimad kloostriosad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		Täpsustamist vajavad kohad Tarkennettavat kohdat

	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiaika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoaika		Teadaolevad vanimad kloostriosad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		Täpsustamist vajavad kohad Tarkennettavat kohdat

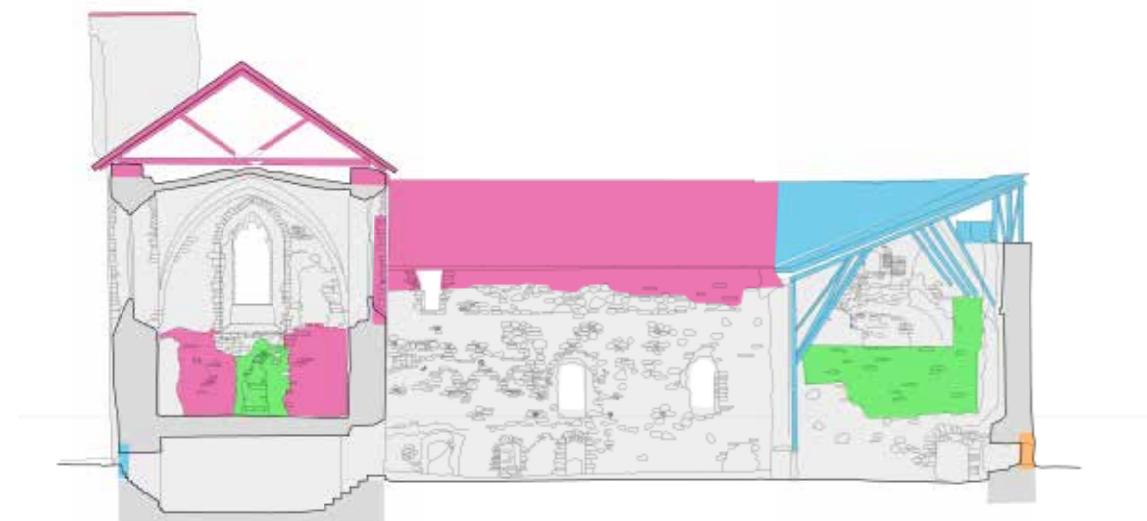
Lõige 5-5 / Leikkaus 5-5

Lõige 7-7 / Leikkaus 7-7

Lõige 6-6 / Leikkaus 6-6

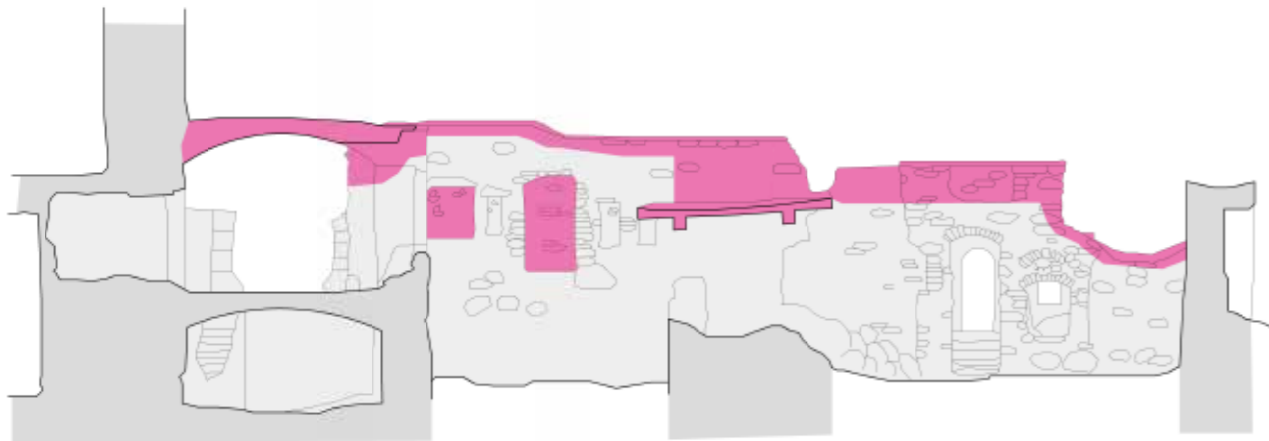
Lõige 8-8 / Leikkaus 8-8

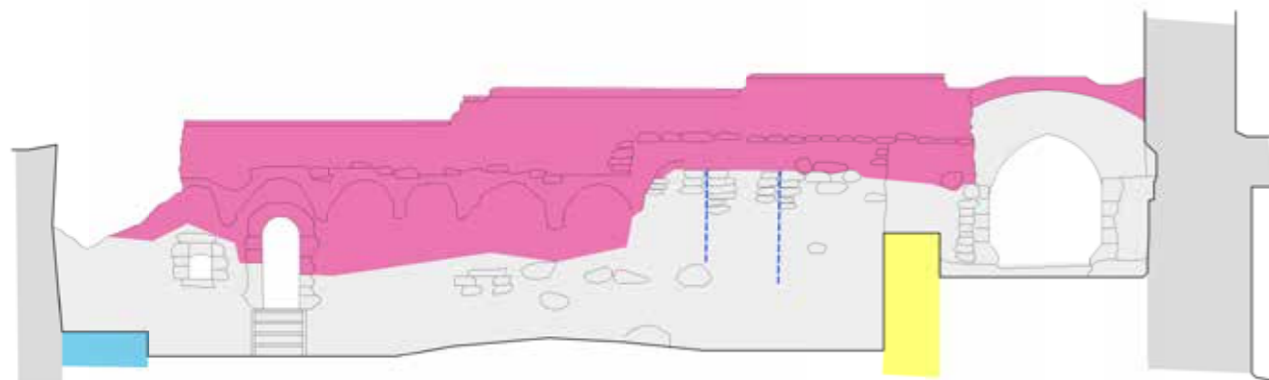
	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiaika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoaika		Teadaolevad vanimad kloostriosad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		Täpsustamist vajavad kohad Tarkennettavat kohdat

	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiaika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoaika		Teadaolevad vanimad kloostriosad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		Täpsustamist vajavad kohad Tarkennettavat kohdat

Lõige 9-9 / Leikkaus 9-9

Lõige 10-10 / Leikkaus 10-10

	1990. a – 2010. a Aikaväli 1990–2010		Keskaeg Keskiäika
	Nõukogude ajaperiood Neuvostoäika		Teadaolevad vanimad kloostri osad Vanhimmat tiedossa olevat luostarin osat
	1930-ndad aastad 1930-luku		Nähtavad vuugid Näkyvät saumat
	Kloostrijärgne periood (kindlustus, mõis) Luostarin jälkeinen kausi (linnoitus, kartano)		Täpsustamist vajavad kohad Tarkennettavat kohdat

foto / kuva: Andreas Koivisto

paavamab

Uusimaalaste Tallinna-pärandused 1350.–1560. aastal

1948. aasta aprillis pidas Uusimaa asustuse ajaloo ja Padise kloostri valduste teemal kraadi kaitsnud Gunvor Kerkkonen (1903–2002) Soomes rootsi ajalooühenduses (*Historiska föreningen*) ettekande, kus käsitles Uusimaa elanike pärandusi 16. sajandi Tallinnas. Ettekanne põhines tema uurimistööl Tallinna linnaarhiivis enne Teist maailmasõda ja puudutas aastaid 1510–1560. Kerkkonen ja Talvesoja lõpus hukkunud Gunnar Mickwitz (1906–1940) olid nende väheste Soome ajaloouurijate seas, kes jõudsid 1930. aastatel Tallinna linnaarhiiviga tutvuda, enne kui osa sellest 1944. aastal Saksa- maale viidi, kust see alles 1990. aasta novembris tagasi saabus. Hilisantiigi majandusajaloo teemal kraadi kaitsnud Mickwitz oli esimene soomlane, kellelt avaldati prantsuse ajakirjas *Annales* artikkel ja kes töötas 1936. aasta suvel vanas raekojas asunud arhiivis mitu kuud. Töö tulemuseks oli hiliskeskaja ja 16. sajandi kaubandustehnika alusteos *Aus Revaler Handelsbücher*.¹ Gunvor Kerkkonen töötas arhiivis 1937. aasta sügisel, kui see asus uutes ruumides Rüütli tänaval, kuhu see samal suvel raekojast oli viidud. Arhiivihooone hävis 1944. aasta märtsipommitamise ajal, aga 1877. aastal haldus- ja 1889. aastal kohtuorganina tegevuse lõpetanud rae asjaajamisi puudutav niinimetatud

¹ Mickwitz 1938.

Uusmaalaiisten Tallinnanperinnöt 1350–1560

Uudenmaan asutushistoriasta ja Padisen luostarin omistuksista väitellyt Gunvor Kerkkonen (1903–2002) piti huhtikuussa 1948 Suomen ruotsinkielisessä historiallisessa yhdistyksessä *Historiska föreningen*issä esitelmän, joka käsitteli Uudenmaan asukkaiden perintöjä Tallinnassa 1500-luvulla. Se perustui hänen toista maailmansotaa edeltäneisiin tutkimuksiinsa Tallinnan kaupunginarkistossa ja koski ajanjaksoa 1510–1560. Kerkkonen ja talvisodan lopulla kaatunut Gunnar Mickwitz (1906–1940) olivat niitä harvoja suomalaisia tutkijoita, jotka 1930-luvulla ehtivät tutustua Tallinnan kaupunginarkistoon ennen kuin osa siitä siirrettiin 1944 Saksaan, josta se palautui vasta lokakuussa 1990. Myöhäisantiikin taloushistoriasta väitellyt Mickwitz oli ensimmäinen ranskalaisessa *Annales*-aikakauskirjassa artikkelin julkaissut suomalainen ja työskenteli vanhalla raatihuoneella sijainneessa arkistossa usean kuukauden ajan kesällä 1936. Työn tuloksena oli myöhäiskeskiajan ja 1500-luvun kaupan tekniikan perusteos, *Aus Revaler Handelsbücher*.¹ Gunvor Kerkkonen työskenteli arkistossa syksyllä 1937, jolloin se sijaitsi uusissa tiloissa Rüütli-kadulla, jonne se oli siirretty samana kesänä raatihuoneelta. Arkistorakennus tuhoutui maaliskuun 1944 pommituksissa, mutta vuonna 1877 hallinto- ja 1889 oikeuselimenä lakkautetun raadin toimintaa koskeva nk. *Altes*

¹ Mickwitz 1938.

Ratsarchiv ja muut kaupunginarkistossa säilytetyt vanhat kokonaisuudet pelastuivat, koska ne oli jo aiemmin siirretty pankkien holveihin ja Tallinnan ulkopuolelle.²

Kerkkosen näkökulma uusmaalaisten Tallinnanperintöihin oli 1948 ennen kaikkea asutus- ja taloushistoriallinen. Hän pyrki erittelemään paitsi Uudeltamaalta Tallinnaan suuntautuneiden yhteyksien luonnetta ja muuttoliikkeen syitä, myös uusmaalaisten osuutta kaupungin väestöstä, ammatteja ja elinkeinoja sekä suhdetta kauppiasiin, jotka muodostivat kaupungin taloudellisen ja sosiaalisen eliitin. Samalla hän nosti esiin kysymyksen muuttajien sukupuolesta ja sosiaalisesta statuksesta. Pääosa Kerkkosen materiaalista koostui Tallinnassa kuolleiden vainajien perinnönjakoa varten Suomessa kirjoitetuista todistuksista, mutta koska tavoitteena oli laajempi selvitys uusmaalaisten suhteesta kaupunkiin, hän otti mukaan myös tietoja raadin antamista suojista (keskialasaksan *leide, lède*, lat. *salvus conductus, securitas*). Raadin suoja oli aina henkilökohtainen ja määräaikainen ja takasi hengen, ruumiin ja omaisuuden koskemattomuuden raadin tuomiovaltaan kuuluneella alueella. Käytännössä kyse oli raadin antamasta määräaikaisesta turvapaikasta, sillä huomattava osa henkilökohtaisista suojista annettiin virolaisille talonpojille tai Suomesta kotoisin olleille henkilöille, jotka olivat syyllistyneet kotipaikkakunnallaan johonkin rikokseen ja paenneet Tallinnaan. Yhtä yleinen kohde olivat henkilöt, jotka saapuivat kaupunkiin selvittelemään velka- tai muita oikeusjuttujaan kaupunkiyhteisön tai sen jäsenten kanssa. Suojan perimmäinen tarkoitus olikin edistää oikeusjuttujen rauhanomaista ratkaisua eikä sitä myönnetty meri- tai maantierosvoille tai rauhottomiksi julistetuille.³

Esitelmänsä perusteella Gunvor Kerkkonen oli 1948 tietoinen noin 155 uusmaalaisen kohtalosta

² Kerkkonen 1949, 147–164; Tallinnan kaupunginarkiston vaiheista Greiffenhagen 1933, 39–58; Kreem 2008; Kala 2008a; Kivimäe 2008; Kõiv 2008a–b; Pullat 1991 ja Salminen 2012. Gunnar Mickwitzistä Kivimäe 1993; 2007.

³ Kerkkonen 1949, 147–164; Ebel 1971, 394–400.

Altes Ratsarchiv ja muut linnaarhiivis säilitatud vanad tervikkogud pääsesid, kuna need oli juba varem jõutud pangakambritesse ja Tallinnast välja viia.²

1948. aastal oli Kerkkose vaatenurk uusmaalaste pärandustele Tallinnas ennekõike asustus- ja majanduslooline. Peale Uusimaa ja Tallinna vaheliste kontaktide iseloomu ning rändesuuna põhjuste üritas ta analüüsida ka uusmaalaste osakaalu linnarahva hulgas, nende ametid ja elatusalad ning suhet kaupmeestega, kes moodustasid linnas majandusliku ja sotsiaalse eliidi. Samas tõstis ta üles küsimuse ülekolijate soo ja sotsiaalse seisuse kohta. Põhi-osa Kerkkose materjalist koosnes Soomes koostatud tõenditest, mis kirjutati Tallinnas surnud soomlaste pärandi jagamisega seoses, aga kuna eesmärgiks oli laiem ülevaade uusmaalaste suhetest linnaga, kaasas ta andmeid ka rae välja antud turbekirjadest (keskalasaksaks *leide, lède*; ld *salvus conductus, securitas*). Rae turbekiri oli alati isiklik ja tähtajaline ning tagas elu, ihu ja varanduse puutumatus rae võimupiirkonnas. Praktikas oli tegu rae antud tähtajalise varjupaigaga, sest märkimisväärne osa isiklikest turbekirjadest anti eesti talupoegadele või Soomest pärit isikutele, kes olid oma kodukandis kuriteo sooritanud ja Tallinna põgenenud. Samamoodi said kaitset inimesed, kes saabusid Tallinnasse linnaühiskonna või selle liikmetega võla- või muud kohtuasju ajama. Turbekirja peamine mõte oligi kaasa aidata kohtuasjade rahumeelse lahendamisele ning seda ei antud ei meregea teeröövlitele ega lindpriiks kuulutatutele.³

Ettekande põhjal otsustades oli Gunvor Kerkkonen 1948. aastal teadlik umbes 155 uusmaalase saatusest Tallinnas ajavahemikul 1510–1560. Tema allikate puhul oli ligi 20 juhul tegu turbekirjade ja sünnijärgluse tõendamisega,

² Kerkkonen 1949, 147–164; Tallinna raearhiivi ajaloost Greiffenhagen 1933, 39–58; Kreem 2008; Kala 2008a; Kivimäe 2008; Kõiv 2008a–b; Pullat 1991, Salminen 2012. Gunnar Mickwitzit kohta Kivimäe 1993; 2007.

³ Kerkkonen 1949, 147–164; Ebel 1971, 394–400.

samas kui uurimise all olnud pärandusi oli umbes 150, millest pooled (75) jäid 1540.–1550. aastatesse. Peaaegu kolmandik (40) teadaolevatest pärandijagamistest seostus 1549.–1550. aasta surmajuhtumitega. Kõrge suremuse põhjuseks peab Kerkkonen Tallinnas puhkenud katkuepidemiaid, mille kohta on Soomes ja Rootsis andmeid 1551. aastast. Selle põhjal, mida toona teati Tallinna 16. sajandi elanike arvatast hulgast (6000 inimest), ning Soome 19. sajandi kooleraepidemia suremuse keskvaartuse põhjal (60/1000 inimest) arvab ta, et uusmaalased moodustasid linna elanikkonnast umbes 11%. See oli lähedal Paul Johanseni (1901–1965) 1929. aastal esitatud hinnangule, et umbes 12% Tallinna elanikest olid „rootslased” ehk teisiti öeldes Rootsi kuningriigist või Eesti rannikualadelt pärit rootsi ja soome keelt kõnelenud isikud. Kerkkose järgi oli Uusimaa rootsikeelse elanikkonna osakaal kõigist Tallinnas elanud „rootslastest” märkimisväärselt suur, mis oli üks tema ettekande peamisi seisukohti.⁴

Gunvor Kerkkose väheste allmärkustega varustatud ettekanne oli rohkem kui 60 aastat peamine kokkuvõte uusmaalaste Tallinna-pärandusi puudutavast andmestikust, seda täiendasid vaid tema 1952.–1962. aastal avaldatud Karjaa, Pohja ja Helsingi kihelkonna kohalikud ajalood.⁵ Kuna olen Vantaa keskaja ajaloo ja Paradise-Vantaa silla projektiga seoses ulatuslikult pärandusi puudutavat allikmaterjali läbi töötanud, on siin omal kohal avaldada täiendatud aruanne uusmaalaste pärandustest Tallinnas enne 1560. aastat. Nagu Kerkkose uurimused, pole ka käesolev artikkel kõikehõlmav, sest Tallinna rae keskajast ja 16. sajandist säilinud materjal on nii rikkalik, et selle täielik valdamine pole ühele inimesele jõukohane. Arhiivi osaline viimine Saksamaale ja ümberkorraldused eri aegadel on mõjunud mõne arhiivkogu sisule nii, et osa veel 19. sajandi lõpus ja enne Teist maailmasõda teada olnud ja avaldatud tekste on kas

⁴ Kerkkonen 1949, 150, 153.

⁵ Kerkkonen 1952; 1959; 1962.

Tallinnassa vuosina 1510–1560. Hänen lähteistään vajaa 20 liittyi suojiin ja syntyperän todistamisiin, kun taas selvitysten kohteina olleita perintöjä oli noin 150, joista puolet (75) ajoittui 1540- ja 1550-luvuille. Lähes kolmannes (40) tunnetuista perintöjutuista liittyi vuosina 1549–1550 tapahtuneisiin kuolemantapauksiin. Korkean kuolleisuuden syyksi Kerkkonen arveli Tallinnassa puhjenneen tautiepidemian, josta on Suomesta ja Ruotsista tietoja vuodelta 1551. Tallinnan tuolloisen 1500-luvun väkilukua koskeneen arvion (6000 henkeä) sekä Suomen 1800-luvun koleraepidemioiden kuolleisuuden keskiarvon (60/1000 henkeä) perusteella hän arvioi uusmaalaisten muodostaneen noin 11% kaupungin väestöstä, mikä oli lähellä Paul Johansenin (1901–1965) vuoden 1929 arviota, että n. 12 % Tallinnan väestöstä oli „ruotsalaisia”, ts. Ruotsin valtakunnasta tai Viron ruotsinkielisen kolonisaation alueelta lähtöisin olleita ruotsin- ja suomenkielisiä henkilöitä. Kerkkosen mukaan Uudenmaan ruotsinkielisen väestön osuus kaikista Tallinnassa asuneista „ruotsalaisista” olisikin ollut huomattavan suuri, mikä oli eräs hänen esitelmänsä pääväitteistä.⁴

Gunvor Kerkkosen vähin alaviittein varustettu esitelmä on yli 60 vuoden ajan ollut uusmaalaisen Tallinnanperintöjä koskevan tiedon perusesitys, jota ovat täydentäneet vain hänen 1952–1962 julkaisemansa Karjaan, Pohjan ja Helsingin pitäjien keskiaikaa koskevat paikallishistoriat.⁵ Koska olen Vantaan keskiajan historian ja Padisen silta-projektin yhteydessä käynyt laajasti läpi perintöjä koskevaa lähdemateriaalia, on paikallaan julkaista päivitetty esitys Uudenmaan Tallinnanperinnöistä ennen vuotta 1560. Kerkkosen tutkimusten tavoin tämäkään artikkeli tuskin on täysin kattava, sillä Tallinnan raadin keskiaikaisesta ja 1500-luvun kirjeenvaihdosta ja toiminnasta säilynyt materiaali on niin laaja, että sen täydellinen hallitseminen on yhden ihmisen ulottumattomissa. Arkiston osien siirto Saksaan ja eriaikaiset uudelleenjärjestelyt ovat vaikuttaneet joidenkin arkistokokonaisuuksien

⁴ Kerkkonen 1949, 150 ja 153.

⁵ Kerkkonen 1952; 1959; 1962.

sisältöön niin, että vielä 1800-luvun lopulla ja ennen toista maailmansotaa tunnettuja ja julkaistuja tekstejä on joko kadonnut tai joutunut toisiin arkistoyksiköihin, eikä yksittäisten asiakirjojen tai todistusten nykyinen sijainti ole aina selvitettävissä.

Talinnan vanhan raadin arkiston nykyinen kokoonpano perustuu sen myöhempiin vaiheisiin, joista ei puutu yllättäviä käännteitä, arkiston edun oman turvallisuutensa edelle asettaneiden arkistonhoitajien rohkeita tekoja tai muitakaan agenttiromaanin aineksia. Kun raadin syndikukseksi 1843 ja oikeusasioista vastaavaksi pormestariksi 1844 valittu Friedrich Georg von Bunge (1802–1897) ryhtyi tutkimus- ja julkaisutyönsä vuoksi järjestämään arkiston vanhinta osaa vapaina hetkinään, se sijaitsi kaupungin privilegioita lukuun ottamatta sekavassa tilassa raatihuoneen kellarissa, jonne Suuren Pohjan sodan aikaan säilötyt niput sisälsivät sekaisin 1200-luvulta 1600-luvun lopulle ulottuvaa materiaalia. Von Bunge ryhmitteli vuotta 1561 edeltävän aineksen omaksi kokonaisuudekseen ja sijoitti asiakirjat ja kirjeet niitä varten teetämiinsä peltilaatikoihin. Kun raati 1883 nimitti kaupunginarkistolle sen ensimmäisen varsinaisen johtajan Theodor Schiemannin (1847–1921, johtajana 1883–1887), hän laati arkistokaavan, jonka perusteella arkisto muodostettiin käytännöllisesti katsoen uudelleen. Von Bunge tai Schiemann eivät ajan tavan mukaisesti soveltaneet työssään provenienssiperiaatetta, vaan von Bungen ryhmittely oli pääosin kronologinen, kun taas Schiemann jakoi arkistoaineksen yhä käytössä olevan periaatteen mukaisesti Koodeksiin (*A, Codices*), Akteihin (*B, Akten*) ja oikeusasiakirjoihin (*C, Urkunden*). Laajoja osia arkistosta, mukaan lukien raadin kirjeenvaihto ryhmiteltiin 1920-luvun alussa kuitenkin uudelleen kun arkisto palasi Moskovasta, jonne se evakuoitiin vuosiksi 1915–1920. Järjestely jatkui kesään 1944 jolloin noin kaksi kolmasosaa arkistosta vietiin Saksaan. Kun arkisto 1990 palasi Tallinnaan, sen eräät Saksassa uudelleenorganisoidut osat, kuten raadin saamista kirjeistä kronologiseen muotoon koottu nk. *Briefarchiv* purettiin ja siinä ollut aines palautettiin toista maailman-

kadunud või sattunud teistesse arhiivisüsteesse ning iga üksiku dokumendi või tunnistuse uut asukohta pole alati võimalik välja selgitada.

Tallinna vana raearhiivi nüüdisaegne koosseis põhineb selle 19.–20. sajandi käekäigul, kust ei puudu oma üllatavad pöörded, julged teod arhiivihoidjatelt, kes seadsid arhiivi huvid oma turvalisusest ettepoole, või muudki spiooniromaani teemad. Kui 1843. aastal rae sündikuks ja 1844. aastal kohtuasjade eest vastutavaks linnapeaks valitud Friedrich Georg von Bunge (1802–1897) hakkas oma uurimise ja väljaandmistööde tarvis arhiivi kõige vane mat osa vabadel hetkedel korda seadma, asus see (välja arvatud linna privileegid) korrastamata kujul raekoja keldris, kus Põhjasõja ajal varjule viidud kastid sisaldasid materjali 13. sajandist kuni 17. sajandi lõpuni. Bunge kogus 1561. aastast varasema materjali omaette tervikuks ning paigutas dokumendid ja kirjad plekk-karpidesse, mis ta selleks otstarbeks valmistada laskis. Kui raad nimetas 1883. aastal linnaarhiivile selle esimese päris juhataja Theodor Schiemanni (1847–1921, juhataja 1883–1887), koostas see arhiivikava, mille alusel arhiiv praktiliselt uuesti kokku pandi. Bunge ega Schiemann ei kasutanud oma töös vastavalt oma aja tavadele provenientsi põhimõtet: Bunge rühmitas peamiselt kronoloogiliselt, ent Schiemann jagas arhiivimaterjali siis veel kasutusel olnud põhimõtte järgi koodeksiteks (*A, Codices*), aktideks (*B, Akten*) ja asjaajamisdokumentideks (*C, Urkunden*). Ulatuslikud osad arhiivist, kaasa arvatud rae kirjavahetus, korrastati uuesti 1920. aastatel, kui arhiiv saadi tagasi Moskvast, kuhu see oli 1915.–1920. aastal evakueeritud. Korrastamine jätkus 1944. aasta suveni, mil ligikaudu kaks kolmandikku arhiivist viidi Saksamaale. Kui arhiiv 1990. aastal Tallinna tagasi saabus, siis võeti mõned Saksamaal ümberkorrasatud osad, nagu näiteks kronoloogiliselt korrastatud rae kirjavahetus, niinimetatud *Briefarchiv*, koost lahti ja selle materjalid asetati tagasi kogudesse, kus nad olid enne Teist maailmasõda

olnud.⁶ Arhiivi erakordselt heast säilivusest annab tunnistust see, et kõik Kerkkose uurimuses mainitud Tallinna-pärandusi puudutavad dokumendid on säilinud ja vaid kahe Reinhold Hauseni 1904. aastal ja 1910.–1935. aastal avaldatud dokumendiväljaannetes registreeritud allika saatus või identifikatsioon on käesoleva artikli kirjutamise ajal ebaseg.⁷

Seadus keskaegsel Uusimaal ja Tallinnas

Kui keskajal Uusimaalt Tallinnasse kolinud isik suri, siis mis õigusega ja mil viisil said Soome lahe põhjakaldale jäänud sugulased oma õigust surnust järele jäänud pärandvarale põhjendada?

Keskaegsel ja 16. sajandi Uusimaal sätestas pärimisõigust kuningas Magnus Erikssoni ajal, 1340. aastatel koostatud üleüldine, kõigis Rootsi maakondades ehk maades (rts *land*; ld *terra*) kehtiv maaseadus (*Magnus Erikssons Landslag*), mis 14. sajandi teisel poolel kinnistus Soomes üldiseks õigusemõistmise normiks. Päril-Rootsis eelnesid üleüldisele maaseadusele vanal suulisel tavaõigusel põhinevad maakonnaseadused, mis kodifitseeriti ehk pandi kirja 1280.–1350. aastate vahel, välja arvatud üks neist. Samasugune suuline tavaõigus kehtis maaseaduse kasutuselevõtu eelsete allikate järgi rauaaja lõpu Soome püriasustusaladel, aga pole teada, et seda oleks enne üleüldist maaseadust üles kirjutatud või koodeksiteks kokku pandud.⁸ Linnade haldust ja õigusi sätestas Soomes

⁶ Kreem 2008, 30–31; Kala 2008a, 49–51; Kivimäe 2008, 77; Greiffenhagen 1933, 41–58; Pullat 1991, 93–97. Vana raearhiiv evakueeriti Tallinnast esimest korda Krimmi sõja ajal 1853.–1856. aastal, mil see asus Paides (Lenz 1980, 233).

⁷ FMU I–VIII; Raasepori foogti Häkan Björnssoni tõendi (lisa B, nr 19, FMU III, 2189, Hauseni daatum 17.9.1441) praegune asukoht on teadmata. 1547. aastal Suitias Erik Flemingi poolt välja antud, täpsemalt määratlemata pärimistõendi (BFH III, 271) sisu ja identifikatsioon on selgusetu ja seda pole käesolevas uurimuses arvestatud.

⁸ MEL; Klami 1981, 128–132. Maaseaduste dateerimise kohta vt nt Åström 2003, 17–18.

sotaa edeltäneisiin kokonaisuksiinsa.⁶ Arkiston erinomaisesta säilyvyydestä todistaa, että kaikki Kerkkosen tutkimuksissaan mainitsemat Tallinnanperintöjä koskevat asiakirjat ovat säilyneet ja vain kahden Reinhold Hausenin vuosien 1904 ja 1910–1935 asiakirjajulkaisuissaan regestoiman lähteen kohtalo tai identifikaatio on tätä kirjoitettaessa epäselvä.⁷

Laki keskiajan Uudellamaalla ja Tallinnassa

Kun Uudeltamaalta Tallinnaan keskiajalla muuttanut henkilö kuoli, millaiseen oikeuteen vedoten ja millä tavoin Suomenlahden pohjoispuolelle jääneet sukulaiset saattoivat perustella oikeutensa vainajan jäämistöön?

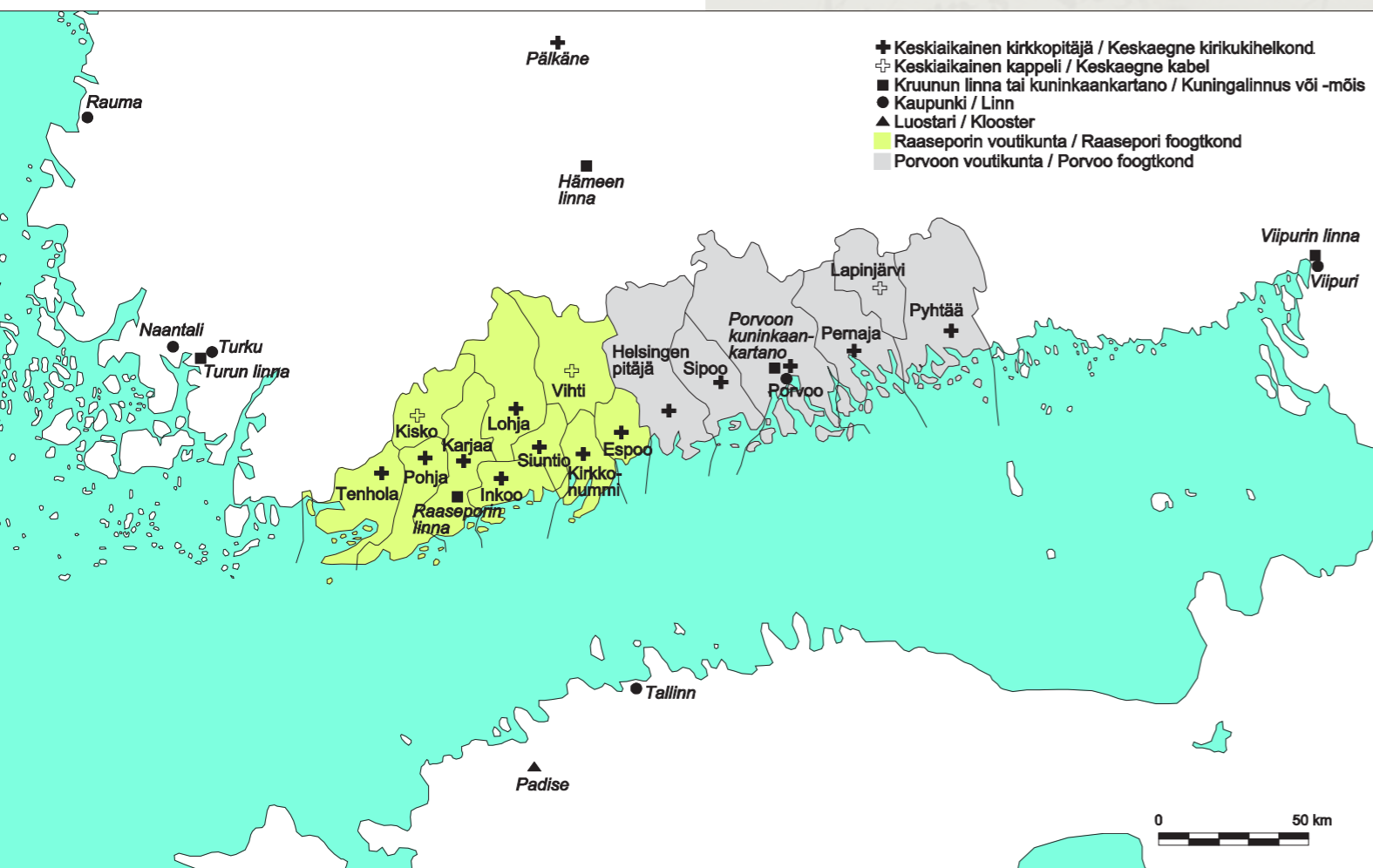
Keskiajan ja 1500-luvun Uudellamaalla perintöoikeutta määritteli kuningas Maunu Eerikipojan aikana 1340-luvun lopulla koottu yleinen, kaikkia Ruotsin valtakunnan maakuntia eli maita (r. *land*, lat. *terra*) koskenut maanlaki [r. *Magnus Erikssons Landslag*] joka vakiintui yleiseksi oikeudenkäytön normiksi Suomessa 1300-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Varsinaisessa Ruotsissa yleistä maanlakia edelsivät vanhaan suulliseen tapaoikeuteen perustuneet maakuntalait, jotka kodifioitiin eli koottiin kirjalliseen muotoon yhtä lukuun ottamatta noin vuosien 1280–1350 välillä. Samankaltaista suullisessa muodossa säilytettyä tapaoikeutta on maanlain käyttöönottoa edeltävien lähteiden perusteella ollut myös rautakauden lopun pysyvän asutuksen piirissä Suomessa, mutta sitä ei ennen yleistä maanlakia tiedetä kirjoitetun muistiin tai

⁶ Kreem 2008, 30–31; Kala 2008a, 49–51; Kivimäe 2008, 77; Greiffenhagen 1933, 41–58; Pullat 1991, 93–97. Raadin vanha arkisto evakuoitiin Tallinnan ulkopuolelle ensimmäisen keran Krimin sodan aikaan 1853–1856, jolloin se oli Paidessa (Lenz 1980, 233).

⁷ FMU I–VIII; Raaseporin voutin Häkan Björnssonin todistuksen (Liite B, nr. 19, FMU III 2189, Hausenin ajoitus 17.9.1441) nykyinen sijainti on tuntematon. Erik Flemingin Suitiassa 1547 antaman tarkemmin määrittelemättömän perintötodistuksen BFH III 271 sisältö ja identifikaatio on epäselvä eikä sitä ole huomioitu tässä tutkimuksessa.

järjestetyn koodiksi.⁸ Kaupunkien hallintoa ja oikeuksia määritteli Suomessa ja Ruotsissa kuningas Maunu Eerikinpojan aikana 1340-luvun lopulla koottu yleinen kaupunginlaki [r. *Magnus Erikssons Stadslag*], joka perustui pääosin nk. Bjärköön oikeuteen; Tukholman kaupungin hallinnosta ja kaupasta annetuista päätöksistä 1200-luvun lopussa ja 1300-luvun alussa muodostettuun kokoelmaan, jota täydennettiin muilla määräyksillä ja sovittiin maanlain linjauksiin. Kaupunginlakia sovellettiin 1350-luvun alusta lähtien kaikissa Ruotsin valtakunnan

ja Rootsis Magnus Erikssoni ajal, 1340. aastatel koostatud üleüldine linnaseadus (*Magnus Erikssons Stadslag*), mis põhines peamiselt niinimetatud Bjärkö öigusel – Stockholmi linna halduse ja kaubanduse kohta välja antud otsustest 13. sajandi lõpus ja 14. sajandi alguses koostatud seadusekogul, mida täiendati muude määrustega ja ühtlustati maaseaduse peajoontega. Linnaseadus kehtis 1350. aastatest alates kõigis Rootsi riigi linnades, nagu näiteks hiljemalt 14. sajandi teisel poolel raelinnaks nimetatud Porvoos.⁹

Kuva 1. Uudenmaan voutikunnat ja kirkkopitäjät keskiajan lopulla n. 1500 (kartta: Andreas Koivisto).

Joonis 1. Uusimaa foogtkonnad ja kirikukihelkonnad keskaja lõpus (u 1500) (joonis: Andreas Koivisto).

⁸ Klami 1981, 128–132. Maakuntalakien ajoituksesta esim. Åström 2003, 17–18.

⁹ Dahlbäck 1997, 103–113; MES. Dateerimise kohta vt Åström 2003, 98–100.

Öigusnormistiku seisukohalt jagunevad üleüldine maaseadus ja linnaõigus maakonnaseaduste eeskujul seadustikeks (või seadusvaldkondadeks, rts *balk*), mis käsitlevad mitmesuguseid era-, karistus- ja asjaajamisõiguse valdkondi tihti üksteisega kattudes. Pärimisõigust puudutab mõlemas seaduses pärimisseadustik (*Ærffda Balken*), aga selle kohta on sätteid ka teistes seadustikes. Rootsi maakonnaseaduste ja üleüldiste maa- ja linnaseaduste õigussubjekt on tavaliselt *en man* ehk mees, mispuhul seaduse või seda kodifitseerinud kirjutaja lähtealuseks on olnud mees, aga termin esineb tihti ka sooliselt neutraalses tähenduses „isik” ja lati ei viidata sellega tingimata ainult mehele.¹⁰

Kuningas Magnus Erikssoni üleüldine maaseadus ja linnaseadus kinnistusid praktikas 1350. aastatel, aga ei ole teada, milline õigus kehtis 13. sajandi lõpus ja 14. sajandi alguses Uusimaa ranniku rootsi kolonisatsioonialadel. Viimaste uurimuste põhjal on siiski selge, et tegu polnud 1320. aastate lõpus kodifitseeritud Hälsinglandi maakonnaseadusega ega selle varasema suulise versiooniga, nagu varem Soome õiguse olemust ja praktikad puudutavas uurimistöös on üritatud tõestada. Nagu Hannu-Tapani Klami on näidanud, on mitmed Hälsinglandi maaseaduse ja Soomes enne üleüldise maaseaduse laiemat kasutuselevõttu 14. sajandil järgitud õiguskomitee sarnasused seletatavad pigem keskvoimu esindajate ja suurmaaomanike algatusel majanduslikest tingimustest ja huvidest lähtunud lahendustega kui Hälsinglandi maakonnaseaduse teadliku kehtestamisega Soomes järgitavaks õigusnormiks.¹¹ Põhiosa Uusimaa sisserännanud asutusest oli viimaste kohanime- ja keeleteaduslike

¹⁰ Ekholst 2009, 49–56; Vainio 2010, 14–15.

¹¹ Klami 1981, 126–127; Hälsinglandi seadus (*helsinge lande laghbook*) kodifitseeriti umbes 1320. aastal. Seaduse järgimist puudutava diskussiooni ja selle kasutamise seotud argumentatsiooni kohta vt Klami 1981, 100–117. Uusimaa usaldusmehe (*laamanni*) seisundit varasemate alamkohtute kohtunikuna on Hälsinglandi seaduse abil üritanud põhjendada muuhulgas Kerkkonen 1966, 114–129.

kaupungeissa, kuten viimeistään 1300-luvun jälkimmäisellä puoliskolla pysyväksi raatikaupungiksi vakiintuneessa Porvoossa.⁹ Oikeusnormiston kannalta yleinen maanlaki ja kaupunginlaki jakautuvat maakuntalakien tavoin kaariin (r. *balk*), jotka käsittelevät erilaisia yksityis-, rikos- ja prosessioikeuden alueita usein toisiinsa sekoittuen tai lomittuen. Perintöoikeutta koskee molemmissa laeissa perintökaari [r. *Ærffda Balken*], mutta siitä on määräyksiä myös muissa kaarissa. Ruotsalaisten maakuntalakien sekä yleisten maan- ja kaupunginlakien oikeussubjekti on tavallisesti *en man*, „mies”, jolloin lain tai sen kodifioinen kirjuriin lähtökohtana on ollut mies, mutta termi esiintyy usein myös sukupuolineutraalissa merkityksessä „henkilö” eikä sillä välttämättä viitata aina pelkästään mieheen.¹⁰

Kuningas Maunu Eerikinpojan yleinen maanlaki ja kaupunginlaki vakiintuivat käyttöön 1350-luvulla, mutta se, millaista oikeutta Uudenmaan rannikolle 1200-luvun lopulla ja 1300-luvun alussa sijoittuneen ruotsalaisen kolonisaation alueella käytettiin, on tuntematonta. Nykyisen tutkimuksen perusteella selvää kuitenkin on, ettei kyse ollut 1320-luvun lopulla kodifoidusta Hälsinglannin maakuntalaista tai sen vanhemmasta suullisesta versiosta kuten vanhemmassa Suomen 1300-luvun oikeuslaitosta ja lainkäyttöä koskevassa tutkimuksessa pyrittiin osoittamaan. Kuten Hannu-Tapani Klami on esittänyt, eräät Hälsinglannin maanlain ja Suomessa ennen yleisen maanlain laajempaa käyttöön-ottoa 1300-luvulla noudatettujen oikeuskäytäntöjen samankaltaisuudet ovat pikemminkin selitettävissä keskusmahdin edustajien ja suurmaanomistuksen aloitteesta syntyneinä taloudellisiin olosuhteisiin ja intressinäkökohtiin perustuneina ratkaisuinakin kuin Hälsinglannin maakuntalain tietoisella asettamisella Suomessa noudatetuksi oikeusnormiksi.¹¹ Pääosa

⁹ Dahlbäck 1997, 103–113; MES. Ajoituksesta ks. Åström 2003, 98–100.

¹⁰ Ekholst 2009, 49–56; Vainio 2010, 14–15.

¹¹ Klami 1981, 126–127; Hälsinglannin laki (*helsinge lande laghbook*) kodifioitiin n. vuonna 1320. Lain noudattamista koskevasta keskustelusta ja sen käyttöön liittyvästä todistelusta Klami 1981, 100–117. Laamannin asemaa varhaisten alioikeuksien tuomarina on Hälsinglannin lain avulla yrittänyt Uudenmaan osalta perustella mm Kerkkonen 1966, 114–129.

Uudenmaan kolonisaatioasutuksesta on viimeaikaisen nimistö- ja kielentutkimuksen mukaan ollut peräisin itäiseltä Sveanmaalta ja Itägöötainmaalta, minkä vuoksi alueen yleistä maanlakia edeltäneen oikeusnormiston voi olettaa perustuneen näiden alueiden suulliseen tapaoikeuteen, mutta sen sisältöä ja suhdetta tuomiolaitokseen on vaikea rekonstruoida säilyneestä harvalukuisesta 1350-lukua edeltävästä lähdemateriaalista. Myös kysymys Varsinais-Suomen saaristoon 1100-luvulla asettuneiden skandinaavisten uudisasukkaiden tapaoikeuden vaikutuksesta myöhemmin 1200-luvulla ja 1300-luvun alussa Uudenmaan kolonisaation alueella noudatettuun tapaoikeuteen on yhä avoin.¹²

Maunu Eerikinpojan yleinen maanlaki ja kaupunginlaki sekä ruotsalainen ja suomalainen tapaoikeus säätelivät perintöoikeutta Suomessa, mutta jos vainaja kuoli Tallinnassa hänen jäämistönsä oli Tallinnan raadin tuomiovallan alainen. Tallinnan oikeus perustui Lyypekin lakiin, jonka Tanskan kuningas Kristoffer I vahvisti Tallinnan kaupungin viralliseksi laiksi 1255. Kaksi vuotta myöhemmin Tallinnan raati sai käyttöönsä ensimmäisen säilyneen lakikirjan, Lyypekin lain latinankielisen koodeksiin¹³, jonka Lyypekin raati oli kuningas Kristofferin pyynnöstä kopioituttanut Tallinnaa varten. Laista on säilynyt myös muita keskiaikaisia kopiota ja käännöksiä, joista tärkein on Tanskan kuninkaan Erik Klippingin ja hänen äitinsä leskikuningatar Margaretan vuonna 1282 vahvistama keskialasaksankielinen käännö¹⁴, joka sekin on tekstinsä perusteella kirjoitettu Lyypekissä. Varhaisin tieto Lyypekin lain noudattamisesta Tallinnassa on vuodelta 1248, jolloin Tanskan kuningas Erik Plovenning vahvisti Tallinnan porvareille kaikki ne oikeudet, jotka olivat Lyypekin porvareilla.¹⁵ Tallinnan raadin tietoisuutta siitä, että osa kaupungin

¹² Uudenmaan kolonisaatioasutuksen lähtöalueista Ivars 2002, 96; Kepsu 2005, 59–61; Haggrén 2011a, 13–14.

¹³ Tässä LL 1257.

¹⁴ Tässä LL 1282.

¹⁵ LUB I 284; Editiot: LL 1257; LL 1282; Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282; koodeksien välisistä suhteista ks. Kala 1998, 20–23, 28–29; LUB I 199; Lyypekin lain käsikirjoituksesta Ebel 1971, 194–216.

andmete kohaselt pärit Östra Svealandist ja Östergötlandist, mistõttu võib oletada, et piirkonna üleüldisele maaseadusele eelnenud õigusnormistik võis põhineda nende alade suullisel tavaõigusel, aga selle sisu ja suhet kohtuasutustega on 1350. aastatest varasema allikmaterjali vähesuse tõttu raske rekonstrueerida. Samamoodi on vastuseta küsimus, kuidas mõjutas Pärissuome (*Varsinais-Suomi*) saarestikku 12. sajandil elama asunud skandinaavlastest uusasukate tavaõigus hiljem, 13. sajandil ja 14. sajandi alguses, Uusimaa kolonisaationipiirkonnas kehtinud tavaõigust.¹²

Magnus Eriksoni üleüldine maaseadus ja linnaseadus ning rootsi ja soome tavaõigus määratlesid pärimisõigust Soomes, aga kui inimene suri Tallinnas, kuulus temast järele jäänud pärandvara Tallinna rae võimupiirkonda. Tallinna õigus põhines Lübecki õigusel, mille Taani kuningas Christoffer I oli 1255. aastal Tallinna linna ametlikuks seaduseks kinnitanud. Kaks aastat hiljem sai Tallinna raad endale kasutamiseks esimese meieni säilinud seaduseraamatu, Lübecki õiguse ladinakeelse koodeksi,¹³ mille Lübecki raad kuningas Christofferi palvel Tallinna jaoks ümber kirjutada laskis. Sellest seadusest on säilinud teisigi keskaegseid koopiaid ja tõlkeid, millest kõige tähtsam on Taani kuninga Erik Klippingi ja tema ema, lesk-kuninganna Margareta 1282. aastal kinnitatud keskialasaksakeelne tõlge,¹⁴ mis on teksti enese põhjal otsustades samuti Lübeckis kirjutatud. Kõige varasemad andmed Lübecki õiguse rakendamise kohta Tallinnas pärinevad 1248. aastast, kui Taani kuningas Erik Plovenning kinnitas Tallinna kodanikele kõik need õigused, mis olid Lübecki kodanikel.¹⁵ Tallinna rae teadlikkust

¹² Uusimaa kolonistide algkodu kohta vt Ivars 2002, 96; Kepsu 2005, 59–61; Haggrén 2011a, 13–14.

¹³ Siin LL 1257.

¹⁴ Siin LL 1282.

¹⁵ LUB I, 284; Väljaanded: LL 1257; LL 1282; Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282; koodeksite vaheliste suhete kohta vt Kala 1998, 20–23, 28–29; LUB I, 199; Lübecki õiguse käsikirjade kohta vt Ebel 1971, 194–216.

sellest, et osa linnakodanikke ja -elanikke tegutses Rootsi riigis järgitavate seaduste piirimal, ilmestab asjaolu, et rae valduses oli juba keskajal Magnus Eriksoni linnaseaduse käsikiri, mis pärineb 15. sajandi esimesest poolest või pigem 14.–15. sajandi vahetusest. Kuidas see koodeks rae valdusse sattus ja mis otstarbel seda kasutati, on siiski teadmata.¹⁶

Tallinna õigus kehtis rae võimupiirkonda kuuluvas müüri ümbritsetud all-linnas ja eeslinnades (alevites), millest kõige tähtsam oli müüridest põhja ja loode pool paiknenud Kalamaja. Tegelik õigusnormistik koosnes Lübecki õigusest ja *bursprake*'st ehk kodanikke ja elanikke puudutavatest korraldustest (alamsaksa *bursprake*; ld *civiloquium*). *Bursprake* juured olid 12. sajandi saksa linnakogukondades ja algselt tähendas see mitmesuguseid rae poolt kodanikkonnale ette loetud kuulutusi. Hiliskeskajaks kinnistus see termin tähistama rae avalike asjade kohta antud määruste kogu, mida pidulikel puhkudel linnakogukonnale tseremoniaalselt ette loeti, enamasti raekoja rõdult või aknalt. Lübeckis loeti *bursprake*'t turuplatsile kogunenud linnakogukonnale ette neli korda aastas ja selle sisu erines pisut vastavalt aastaajale. Kuna Tallinna linnakirjutaja Johannes Blomendal

¹⁶ TLA Cm 9. pärgamentkoodeks, 62 lehte, 8°; Kala 2007, 150–152. Koodeksi on 15. sajandi esimesse poolde dateerinud Per-Åke Wiktorsson, kelle järgi meenutab selle köide Turus 1452. aastal kirjutatud MESi koodeksit nr 44 ja on nähtavasti kirjutatud mingis Soome linnas, Wiktorsoni kiri 27.5.1990 Tallinna linnaarhiivile Cm 9 säilituskarbis. Cm 9 koosneb ühtlase käekirjaga ühele pärgamendiliigile kirjutatud kuuest algselt 10lehelisest vihikust, aga koodeksist on puudu kuningaseadustikku sisaldanud esimene vihik ja teadmata hulk vihikuid lõpust. Koodeksi algusse on köidetud üks ja lõppu kaks pärgamendist esilehte, mis erinevad vihikute pärgamendist; neist viimane on lahti rebitud ja eelviimasel on fragment 15. sajandisse või 16. sajandi algupuolele dateeritud joonistusest, mis kujutab Kristust ristil. Nahaga kaetud puitkaantega köide on hilisem kui pärgamentvihikud ja eeslehed ning nähtavasti 16. sajandist. Tallinna koodeksit Cm 9 ei ole mainitud Carl Johan Schlyteri 1865. aasta Magnus Eriksoni maaseaduse väljaandes ega Patrik Åströmi maaseaduse ja linnaseaduse teadaolevaid käsikirju käsitlevas dissertatsioonis, Åström 2003, 224–226.

porvareista ja asukkaista toimi Ruotsin valtakunnassa noudatettujen lakien rajapinnalla kuvaa, että sen hallussa oli jo keskiajalla Maunu Eerikinpojan kaupunginlain käsikirjoitus, joka ajoittuu 1400-luvun ensimmäiselle puoliskolle, ehkä 1300- ja 1400-lukujen taitteeseen. Se, miten koodeksi on raadin haltuun tullut tai mihin tarkoitukseen sitä käytettiin on kuitenkin tuntematonta.¹⁶

Tallinnan oikeus koski raadin tuomiovallan alaista muurein ympäröityä alakaupunkia ja esikaupunkeja, joista tärkein oli muurien pohjois- ja luoteispuolella sijainnut Kalamaja. Varsinainen oikeusnormisto koostui Lyypekin laista ja *bursprake*sta eli porvari- ja asukasmääräyksistä (lat. *civiloquium*). *Burspraken* juuret olivat 1100-luvun saksalaisissa kaupunkiyhteisöissä ja sillä tarkoitettiin vanhastaan erilaisia raadin porvarisyhteisölle lukemia julistuksia. Myöhäiskeskiajalle tultaessa termi vakiintui tarkoittamaan raadin yleisistä asioista antamien määräysten kokoelmaa, joka luettiin seremoniaalisesti kaupunkiyhteisölle julkisessa tilaisuudessa, yleensä raatihuoneen parvekkeelta tai ikkunasta. Lyypekissä *bursprake* luettiin torille kokoontuneelle kaupunkiyhteisölle neljä kertaa vuodessa, jolloin sisältö vaihteli hieman vuodenajan mukaan. Koska Tallinnan kaupunginkirjuri Johannes Blomendal (1405–1426) varusti noin 1414

¹⁶ TLA, Cm. 9. Pergamenttikodeksi, 62 lehteä, 8°; Kala 2007, 150–152. Koodeksin on ajoittanut 1400-luvun alkupuolelle Per-Åke Wiktorsson, jonka mukaan sen kokoonpano muistuttaa Turussa 1452 kirjoitettua MES koodeksia nr. 44 ja on nähtävästi kirjoitettu jossain Suomen kaupungissa, Wiktorssonin kirje 27.5.1990 Tallinnan kaupunginarkistolle Cm 9 säilytyskotelossa. Cm 9 koostuu yhtenäisellä kädellä samalle pergamenttilaudalle kirjoitetuista kuudesta alun perin 10 lehden vihosta, mutta koodeksista puuttuvat alussa ollut Kuninkaankaaren sisältänyt 1. vihko ja tuntematon määrä vihkoja sen lopusta. Koodeksin alkuun on sidottu yksi ja loppuun kaksi pergamenttiesilehteä, jotka ovat eri laatua kuin vihkojen pergamentti ja joista viimeinen on revitty irti ja toiseksi viimeisessä on fragmentti 1400-luvulle tai 1500-luvun alkupuolelle ajoittuvasta piirroksista, joka esittää Kristusta ristillä. Nahalla päällystettyihin puukansiin tehty sidos on pergamenttivilhkoja ja pergamenttiesilehtiä myöhempi ja nähtävästi 1500-luvulta. Tallinnan koodeksia Cm 9 ei ole mainittu Carl Johan Schlyterin 1865 Maunu Eerikinpojan maanlaista tekemässä editiossa tai Patrik Åströmin maanlain ja kaupunginlain tunnettuja käsikirjoituksia käsittelevässä väitöskirjassa, Åström 2003, 224–226.

kirjoittamassaan kaupungin *burspraken* kopiesa osan pykälästä merkinnällä *zommer* (kesä) ja *winter* (talvi), täysi *bursprake* luettiin Tallinnassa 1400-luvun alussa ainakin kahdesti vuodessa. Myöhempien tietojen perusteella talviversio luettiin Tuomaan päivänä (21. joulukuuta).¹⁷

Burspraken määräykset koskivat alun perin kaupunkiyhteisön valantehneitä porvareita, mutta ne laajentuivat jo varhain käsittämään kaikki raadin tuomiovallan alaiset asukkaat, minkä seurauksena siitä muotoutui 1600-luvulle tultaessa yleinen käyttäytymistä ja julkista rauhaa koskenut järjestyssääntö. Lyypekin lain vaikutuksesta *bursprake*sta tuli pysyvä osa useimpien Itämeren saksalaisten kauppakaupunkien normistoa ja se levisi viimeistään 1400-luvulla myös Skandinaviaan, jossa *bursprake*a tiedetään luetun ainakin Tukholmassa (1459) ja Ribessä (1500-luvulla). Keskiajan ruotsin kielessä '*bursprak*' tarkoittikin paitsi viranhaltijoiden, kuten voudin tai piispan kaupungissa tai toisinaan jopa maaseutupaikissa asukkaiden kesken pitämää neuvottelua ja sitä seurannutta päätösten julkistamista, myös paikkaa, josta julistus luettiin.¹⁸ Näin oli esimerkiksi 1504 Turussa, jossa raatihuoneen yhteydessä olleelta *burspraketil*ta luettiin torille kokoontuneelle Turun linnaläänin rälssin, porvareiden ja talonpoikien edustajille valtaneuvoston kirje Svante Nilssonin valitsemisesta Ruotsin valtionhoitajaksi.¹⁹ Suomesta ei ole säilynyt keskiaikaisia tai 1500-luvun kaupunkien *bursprake*ja eikä niiden käytöstä ole lähteitä, mutta eräät Turun joulurauhan julistuksen piirteet saattavat olla muistumia Tallinnan tavoin joulukuussa ehkä Tuomaan päivänä kaupunkiyhteisölle luetusta *bursprake*sta.²⁰

¹⁷ Ebel 1971, 307–317; Kala 2008b, 27. Ebelin 1971, 311 tieto siitä että Tallinnan *bursprake* olisi luetu vain kerran vuodessa Tuomaan päivänä on virheellinen.

¹⁸ Ebel 1971, 307–317; Fornsvensk lexikalisk databas, *bursprake* (<http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>, 7.1.2012).

¹⁹ FMU VI 5006: *Ther met wore wi i the helge trefolloghetz man (= nampn) forsamnet pa rodzstuffwe j dag her i Abo stadh met then menige man, ffrborne frelsszmen, köpstadzmen, bönder och bokarla, som byggie ok boo i Abo lzn ja VI 5007: ok lothom forkynne swadane breff pa burspraket.*

(aastatel 1405–1428) varustas umbes 1414. aastal kirja pandud linna *bursprake* koopias osa paragrahve märkmega *zommer* (suvi) ja *winter* (talv), loeti 15. sajandi alguse Tallinnas terve *bursprake* ette vähemalt kaks korda aastas. Hilisematel andmetel loeti talvist versiooni ette toomapäeval (21. detsember).¹⁷

Bursprake sätted puudutasid algselt linnakogukonna vannutatud kodanikke, aga juba varakult laienesid need kõigile rae võimupiirkonnas elavatele isikutele, mistõttu 17. sajandiks kujunes sellest üldist käitumist ja avalikku rahu käsitlev korramäärustik. Lübecki õiguse mõjul sai *bursprake*'st kindel osa enamuse Läänemere saksa kaubanduslinnade normistikust ja see levis hiljemalt 15. sajandil ka Skandinaaviasse – teadaolevalt on *bursprake*'t ette loetud vähemalt Stockholmis (1459) ja Ribes (16. sajandil). Keskaegses rootsi keeles tähendas *bursprak* mitte ainult ametiisikute, nagu näiteks ordu- või piiskopilinna või mõnikord isegi maakihelkonna elanike omavahelist nõupidamist ja sellele järgnenud otsuste väljakuulutamist, vaid ka kohta, kust otsus ette loeti.¹⁸ Nii oli näiteks 1504. aastal Turus, kus raekojaga seotud *bursprake*'t loeti turuplatsile kogunenud Turu lossi läänialamate, linnakodanike ja talupoegade esindajatele ette riiginõunike kiri Svante Nilssoni valimise kohta Rootsi riigihoidjaks.¹⁹ Soomes pole keskaegseid või 16. sajandi *bursprake*'sid säilinud ja nende kasutamise kohta puuduvad allikad, aga mõned Turu jõulurahu kuulutamise jooned võivad olla kauge kaja Tallinna kombel detsembris ehk toomapäeval linnakogukonnale ette loetud *bursprake*'st.²⁰

¹⁷ Ebel 1971, 307–317; Kala 2008b, 27. Ebeli teave (1971, 311) selle kohta, et Tallinna *bursprake* loeti ette vaid kord aastas toomapäeval, on ekslik.

¹⁸ Ebel 1971, 307–317; Fornsvensk lexikalisk databas, märksõna *bursprake* (<http://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>, 7.1.2012).

¹⁹ FMU VI, 5006: *Ther met wore wi i the helge trefolloghetz man (= nampn) forsamnet pa rodzstuffwe j dag her i Abo stadh met then menige man, ffrborne frelsszmen, köpstadzmen, bönder och bokarla, som byggie ok boo i Abo len ja VI 5007: ok lothom forkynne swadane breff pa burspraket.*

Pärimisõigus ja selle tõendamine

Keskaegses ja 16. sajandi Tallinnas kehtis kõigi surmajuhtumite puhul teadaandmiskohustus, mis oli sätestatud *bursprake*'s. Selle kõige varasem säilinud versioon on 1360. aastatest, aga korraldused laienesid märgatavalt 15. sajandi kahel esimesel aastakümnel, kust on säilinud kaks, lõplikul kujul 134 paragrahvi sisaldavat versiooni. Hiljemalt 1405. aastal kasutusel olnud *bursprake* 30. paragrahvi kohaselt pidi iga majaomanik, kelle majas keegi suri, olgu surija sakslane või mittesakslane, sellest raele teatama või ta mõistetaks süüdi varguses.²¹ Surija omandi varjamist samastati niisiis vargusega ja sellega seostus kõrgemalt poolt antud teadaandmiskohustus.

Pärimisõigust ennast ei sätestanud mitte linna üldine korrareeglistik, vaid Lübecki õigus, mille paragrahvid määratlesid pärandvara ja surmakoha jurisdiktsiooni ka siis, kui pärimisjärjekord oli ebaselge. Kui keegi suri ilma pärijateta, määras seadus tema varanduse rae valdusse. 1257. aasta koodeksi järgi puudutas see säte isikuid, kes ei olnud linnakodanikud ja kelle vara tuli säilitada aasta ja üks päev majas, kus isik oli elanud või külalisena viibinud. Kui see polnud võimalik, valvasid pärandvara selle aja jooksul raehärrad. Kui kedagi ei ilmunud pärandust õiguspäraselt endale nõudma,

²⁰ Joulurahu puhul viitab *bursprake*'le väljakuulutamise viisi, aga selle vorm on pärit kuninganna Kristiina aegsetest (1632–1654) rahumäärustest. See võib siiski osaliselt olla pärit ka keskaegsetest rahuseadustest, mida leidub muuhulgas Östgötlandi maakonnaseaduses jõulude ja lihavõtete kohta. Vt Östgöta-Lagen.

²¹ Tallinna *bursprake* kohta vt Johansen & Mühlen 1973, 61; TLA B.s.1, l. 3p (u 1405. aasta): *Js dat iemand vorsteruet oder vorstoruen is in iemandez hus dat sij dutsche edder undutsche vnde he gut edder haue achter leit do wert sakl dat openbarn deme Rade dat doet hes dez nicht men salt richten vor dufte* ja B.s.1, l. 11 (1410. aastad): *is dat jemand vorstervet vnd vor storven is in iemandes hues dat sij dutsche edder undutsche vnd letet he guet na edder haue de wert sal dat openbarn deme Raede doit he des nicht men sal dat Richten vor dufte* (Johansen & Mühlen 1973, lisa 1: D ja E § 30).

Perintõikeus ja sen osoittaminen

Keskiajan ja 1500-luvun Tallinnassa kaikkia kuolemantapauksia koski ilmoitusvelvollisuus, josta määrättiin *bursprake*ssa. Sen varhaisin säilynyt versio on 1360-luvulta, mutta määräykset laajentuivat merkittävästi 1400-luvun kahdella ensimmäisellä vuosikymmenellä, jolta on säilynyt kaksi, lopullisessa muodossaan 134 pykälää sisältävää versiota. Viimeistään vuonna 1405 käytössä olleen *burspraken* 30. kohdan mukaan jokaisen talonomistajan, jonka talossa joku kuoli, olipa vainaja sitten saksalainen tai ei-saksalainen, oli ilmoitettava asiasta raadille tai hänet tuomittaisiin varkaudesta.²¹ Vainajan omaisuuden pimitäminen rinnastettiin siis varkauteen ja siihen liittyi ylhäältä käsin määrätty ilmoitusvelvollisuus.

Varsinaisesta perintõikeudesta ei säädetty kaupungin yleisessä järjestyssäännössä vaan Lyypekin laissa, jonka pykälät määrittivät jäämistön ja kuolinpesän hallinto-oikeuden myös silloin, kun perintõjärjestys oli epäselvä. Jos joku kuoli ilman perillisiä, laki määräsi hänen omaisuutensa raadin hallintaan. Vuoden 1257 koodeksin mukaan säädös koski henkilöitä, jotka eivät olleet kaupungin porvareita ja joiden omaisuutta tuli säilyttää vuoden ja päivän ajan talossa jossa henkilö oli asunut tai ollut vierana. Jos tämä ei ollut mahdollista, kuolinpesää valvoivat saman ajan raatimiehet. Jos kukaan ei ilmaantunut vaatimaan perintõä oikeutetusti omakseen,

²⁰ Joulurauhassa *bursprake*en viittaa julistustapa, mutta sen muoto on peräisin kuningatar Kristiinan aikaisista (1632–1654) rauhansäädöksistä. Se saattaa kuitenkin joiltakin osin olla peräisin myös keskiaikaisista rauhanlaeista, jollaisia joulun ja pääsiäisen osalta sisältyy mm. Itägöötainmaan maakuntalaikiin. Kts. Östgöta-Lagen.

²¹ Tallinnan *bursprake*sta ks. Johansen & Mühlen 1973, 61; TLA, B.s.1, f. 3v (n. 1405) *Js dat iemand vorsteruet oder vorstoruen is in iemandez hus dat sij dutsche edder undutsche vnde he gut edder haue achter leit do wert sakl dat openbarn deme Rade dat doet hes dez nicht men salt richten vor dufte* ja B.s.1, f. 11r (1410-luku) *is dat jemand vorstervet vnd vor storven is in iemandes hues dat sij dutsche edder undutsche vnd letet he guet na edder haue de wert sal dat openbarn deme Raede doit he des nicht men sal dat Richten vor dufte* (Johansen & Mühlen 1973, Anhang 1: D ja E § 30).

se jaettiin puoliksi kaupungin ja kuninkaan vordin kesken.²² Sittemmin pykälä muokkaantui niin että vuoden 1282 koodeksin alkuperäisen määräyksen mukaan jokaisen ilman tunnettuja perillisiä kuolleen jäämistö tuli raadin hallintaan mutta säilytyspaikasta ei sanota mitään. Ellei kukaan vuoden ja päivän kuluessa ilmaantunut vaatimaan perintöä omakseen, se jaettiin puoliksi kuninkaan vordin ja kaupungin kesken.²³ Pykälä pyyhittiin kuitenkin jo koodeksin kirjoitusvaiheessa yli ja sama kirjuri kirjoitti sen lisäyksenä koodeksin loppuun, jolloin muoto oli muuten sama, mutta ellei vuoden ja päivän kuluessa ketään saapunut, perintö siirtyi raatimiesten hallintaan joiden oli huolehdittava siitä kunnes oikeutettu perillinen ilmaantuisi. Säädös turvasi tuntemattomien perillisten perintöoikeuden ja säilyi sellaisenaan Lyypekin lain myöhemmissä keskiaikaisissa laitoksissa ja vuoden 1586 revisiossa.²⁴ Lain korjattu määräys raatimiesten velvollisuudesta huolehtia jäämistöstä korosti raadin asemaa kaupungin asukkaiden ja heidän sukulaistensa intressien valvojana ja poikkosi Suomen puolella noudatettuista Maunu Eerikinpojan yleisestä maanlaista ja kaupunginlaista, joiden mukaan valtakunnassa (r. *inrikis*) perillisittä kuolleen omaisuus tuli säilyttää koskemattomana vuosi ja yö, mutta ellei ketään joka sen kuluessa pystyi asiakirjojen avulla todistamaan oikeutensa perintöön ilmaantunut, se meni kokonaan kuninkaalle. Jos vainaja oli maassa syntynyt (r. *inlaenzkaer*), puolet meni kuninkaalle ja puolet lahjoitettiin vainajan sielun pelastukseksi, ts. kirkolle tai armeliaisuuslaitoksille.²⁵

Vuoden ja päivän sääntö, joka oli tyypillinen myös eräille muille isännättömän tai löytötavaran säilytystä koskeville keskiaikaisille käytännöille, asetti muualla asuville perillisille määrääjän, johon mennessä vaade jäämistöön ja kuolinpesään oli julkistettava raadin edessä Tallinnassa. Kuten vuoden 1282 koodeksiin tehty muutos osoittaa,

²² LL 1257 § 19.

²³ LL 1282 § 18.

²⁴ LL 1282 § 168, TLA, Cm 6, f. 5r ja 27r; Ks. LL 1282 § 168, Kala 1998, 69 (TLA, Cm 10 ja 20; 1586 Lib. II, Tit. II, 14).

²⁵ MEL, Ærffda B § 21, MES, Ærffda B § 18.

jagati see linna ja kuninga foogti vahel pooleks.²² Pärastpoole muudeti paragrahvi nii, et 1282. aasta koodeksi algse sõnastuse järgi läks kõigi nende surnute pärandvara, kelle pärijad ei olnud teada, rae valdusse, aga hoiukoha kohta ei öelda midagi. Kui ühe aasta ja päeva jooksul ei ilmunud kedagi pärandust endale nõudma, jagati see kuninga foogti ja linna vahel pooleks.²³ Paragrahv kriipsutati aga juba kirjapaneku käigus läbi ja sama kirjutaja kirjutas selle lisana koodeksi lõppu, kusjuures sõnastus oli muidu sama, aga kui aasta ja ühe päeva jooksul kedagi ei saabunud, läks pärandus raehärrade valdusse, kes pidid selle eest hoolt kandma seni, kuni õiguspärane pärija välja ilmub. See säte kaitses tundmatute pärijate pärimisõigust ja jäi sellisena Lübecki seaduse hilisematesse keskaegsetesse väljaannetesse ja 1586. aasta revideeritud versiooni.²⁴ Parandatud seadusesäte raehärrade kohustuse kohta hoolitseda pärandvara eest rõhutas rae positsiooni linnaelanike ja nende sugulaste huvide kaitsjana ja erines Soome poolel järgitud Magnus Erikssoni üleüldisest maaseadusest ja linnaseadusest, mille järgi tuli riigis (rts *inrikis*) ilma pärijateta surnu vara puutumalt hoida aasta ja üks öö ning kui kedagi välja ei ilmunud, kes selle aja jooksul suudaks dokumentide abil tõendada oma õigust pärandusele, läks vara terveni kuningale. Kui surnu oli sellel maal sündinud (rts *inlaenzkaer*), läks pool kuningale ja teine pool kingiti surnu hinge päästmiseks, teiste sõnadega kirikule või heategevusasutustele.²⁵

Aasta ja ühe päeva reegel, mis oli tüüpiline ka mitmete muude peremeheta ja leitud vara hoidmist puudutavate keskaegsete kommete puhul, seadis mujal elavatele pärijatele tähtaja, mille jooksul tuli nõue pärandvara ja surnu kinnisvara kohta Tallinna raele teatavaks teha.

²² LL 1257 § 19.

²³ LL 1282 § 18.

²⁴ LL 1282 § 168; TLA Cm 6, l. 5 ja 27; LL 1282 § 168; Kala 1998, 69 (TLA Cm 10 ja 20; 1586 Lib. II, Tit. II, 14).

²⁵ MEL, Ærffda B § 21, MES, Ærffda B § 18.

Nagu 1282. aasta koodeksisse tehtud muudatus näitab, ei tähendanud see omandiõiguse täieliku lõppemist, küllap ka seepärast, et Tallinn oli teistest hansalinnadest võrdlemisi kaugel ja üks aasta oli purjetamishooaegu arvestades reageerimiseks liiga lühike aeg. Praktikas toimiti siiski nii ja Uusimaal üritati ikka aasta jooksul pärast isiku surma pärimisõigusest teada anda. Tähtaja järgimisest annab tunnistust see, et tõenditele kirjutati mõnikord märke surmaaja kohta, nagu näiteks Raasepori foogtkonnas 1550. aasta suvel ja sügisel, kui ringkonnakohtunik Erik Arvidsson (Stålarms) märkis mitmel välja kirjutatud tõendil isiku surma ajaks eelmise suve või 1549. aasta sügise. Kuna teistel tõenditel vastav märke enamasti puudub, pandi see kirja ilmselt ainult siis, kui sellel märkel oli tegelik mõte, ehk siis, kui tähtaeg aasta ja üks päev oli möödas või peaaegu möödas. Kuna kõik tõendid, kus on surmaaeg kirjas, puudutavad, kui üks erand välja arvata, 1549.–1553. aasta surmajuhtumeid, võis märke tegemist mõjutada ka päranduste suur hulk sel ajavahemikul ja suur suremus mõlemal pool Soome lahte, mistõttu pärimisõigusest teatamine ja selle tõendamine oli keerulisem ja pakilisem kui tavaliselt.²⁶

Teadaolevate pärijate või abikaasade vaheliste suhete korral sätestasid Tallinnas pärimisõigust Lübecki õiguse paragrahvid, mis puudutasid nii vannutatud kodanikke kui ka rae võimupiirkonda kuuluvaid elanikke. Nende põhjal meenutas Tallinna pärimisõigus paljuski Magnus Erikssoni linnaseaduse sätteid, aga mõlemad erinesid Uusimaa maakohtades järgitud üleüldisest maaseadusest eelkõige selle poolest, mis puudutas mehe ja naise pärandiosa. Kui abikaasad, lapsed või muud pärijad said Lübecki õiguse ja Magnus Erikssoni linnaseaduse kohaselt soost olenemata võrdse pärandiosa, siis maaseaduse järgi päris naine vaid

²⁶ Leitud vara puudutava aasta ja ühe päeva reegli kohta vt nt MEL, Thiuffua balk XXXI; lisa A, nr 59 (TLA BC 31, l. 3–4), 59, 62–63, 66–69, 72–74, 80, 84–85, 87 (1557).

se ei tarkoitanut omistusoikeuden täydellistä raukeamista, ehkä siksi, että Tallinna oli muista hanskakaupungeista katsoen melko kaukana ja vuoden aika reagointiin oli purjehduskausien vuoksi lyhyt. Käytännössä näin kuitenkin toimittiin ja ilmoitus perintöoikeudesta pyrittiin Uudellamaalla tekemään vuoden kuluessa vainajan menehtymisestä. Määrääjän noudattamisesta todistaa, että todistuksiin kirjoitettiin toisinaan tieto kuoleman ajankohdasta, kuten Raaseporin voutikunnassa kesällä ja syksyllä 1550, jolloin monessa kihlakunnantuomari Erik Arvidssonin (Stålarms) antamassa todistuksessa ilmoitetaan vainajan kuolleen edellisenä kesänä tai syksynä 1549. Koska vastaava tieto puuttuu useimmista muista todistuksista kokonaan, se näyttää merkityn vain silloin kun tiedolla oli todellista merkitystä eli kun varsinainen vuoden ja päivän määräaika oli miltei ohi tai päättynyt. Koska kaikki vainajan kuolinvuoden mainitsevat todistukset koskevat yhtä lukuun ottamatta kuolemantapauksia vuosina 1549–1553, tiedon kirjaamiseen on saattanut vaikuttaa myös tuolloisten perintöjen suuri määrä ja molemmin puolin Suomenlahtea koettu korkea kuolleisuus, joka on tehnyt sekä perintöoikeuden osoittamisesta että sen todentamisesta tavallista hankalampaa ja ruuhkaisempaa.²⁶

Kun kyse oli tunnetuista perillisistä tai aviopuolisoiden välisistä suhteista, perintöoikeutta Tallinnassa säätelivät Lyypekin lain pykälät, jotka koskivat sekä valantehneitä porvareita että raadin tuomiovallan alaisia asukkaita. Niiden perustella Tallinnan perintöoikeus muistutti monelta osin Maunu Eerikinpojan kaupunginlain määräyksiä mutta molemmat erosivat Uudenmaan maaseudulla noudatetusta yleisestä maanlaista etenkin siinä mitä miehen ja naisen osuudesta oli säädetty. Kun aviopuolisot, lapset tai muut perilliset Lyypekin lain ja Maunu Eerikinpojan kaupunginlain mukaan saivat sukupuolesta riippumatta perinnöstä aina keskenään yhtä suuren osan, peri maanlain

²⁶ Vuoden ja päivän säännöstä koskien löytötavaraa ks. esim. MEL, Thiuffua balk XXXI; Liite A, nr. 59 (TLA, BC 31, 3–4), 59, 62–63, 66–69, 72–74, 80, 84–85, 87 (1557).

mukaan nainen vain puolet siitä mitä mies, eli kolmanneksen koko omaisuudesta.²⁷ Jos toinen avio- puolisoista kuoli, perintö jaettiin Lyypekin lain mukaan jäljelle jääneen puolison ja heidän yhteisten lastensa kesken niin, että mies sai ottaa ensin päältä haarniskansa ja hankkimansa vaatteet ja vaimo kihlasormuksensa, jonka jälkeen omaisuus tasattiin perillisten kesken. Jos jompikumpi puolisoista kuoli eikä yhteisiä lapsia ollut, eloon jääneen oli luovutettava vainajan lähimmille perijöille puolet siitä omaisuudesta jonka hän oli omistanut yhdessä puolisonsa kanssa, mutta jos vainaja oli mies, vaimo sai ensin ottaa pesästä myötäjäisensä ja jako lesken ja miehen sukulaisten kesken tehtiin vasta sitten.²⁸ Lasten perinnöstä määrättiin, että jos joku lapsista kuoli vanhempansa kuoleman jälkeen, muut jakoi- vat perinnön yhtä suuriin osiin iästä riippumatta, ja jos sekä vanhemmat että lapset kuolivat, edunsaajina olivat lähimmät perijät, joita olivat perintöjärjes- tyksessä ensin vainajan elossa olevat isä ja äiti, sitten velipuoli ja sisarpuoli. Jos lapsi ei ollut vanhemman kuollessa täysi-ikäinen, hän peri osuutensa, mutta ei saanut sitä hallintaansa. Jos perinnöstä tuli riita ja asia meni raadin ratkaisuun, lapsi saattoi ottaa osuutensa perinnöstä myös rahana, ts. muut peri- jät saattoivat ostaa hänet ulos täydellä korvauksella, mutta vasta raadin ratkaisun jälkeen.²⁹ Eräs tärkeä ero Lyypekin lain ja Ruotsin valtakunnan lakien vä- lillä oli myös aviottomien lasten perintöoikeudessa. Lyypekin lain mukaan avioton lapsi ei voinut periä, vaan perintö siirtyi perintöjärjestyksessä seuraavil- le, kun taas Maunu Eerikinpojan yleisen maanlain mukaan perinnöitä jäivät vain huoruudessa, suku- rutsauksessa tai hengellisessä sukurutsauksessa eli kummi- ja lankoussuhteissa syntyneet. Samoin määräsi yleinen kaupunginlaki.³⁰ Näiden suhteiden ulkopuolella siitetyt mutta tunnustetut aviottomat lapset olivat maan- ja kaupunginlain mukaan jalka- vaimon lapsia, joilla oli nimellinen osuus perintöön isästään ja äidistään, mutta jotka voitiin periä kuten

²⁷ LL 1282 § 10, MES, Ærffda B § 1–2; MEL, Ærffda B § 1–2.

²⁸ LL 1282 § 5–6; LL 1282 § 12.

²⁹ LL 1282 § 10; LL 1282 § 17; LL 1282 § 11; LL 1282 § 13.

³⁰ LL 1282 § 25; MEL, Ærffda B § 18; MES, Ærffda B § 15.

poole sellest, mida mees sai, ehk kolmandiku kogu varast.²⁷ Kui üks abikaasadest suri, jagati pärandus Lübecki õiguse kohaselt lese ja nende ühiste laste vahel nii, et mees võis kõigepealt võtta oma raudrüü ja enda hangitud riided ja naine kihlasõrmuse, mille järel vara jaotati võrdselt pärijate vahel. Kui üks abikaasadest suri ja ühiseid lapsi polnud, tuli lesel pool sel- lest, mis abielu ajal ühismandis oli olnud, sur- nu lähimatele pärijatele jätta, aga kui surnud oli mees, võis naine pärandvarast võtta kogu oma kaasavara ja alles siis jaotati ülejäänud vara lese ja mehe sugulaste vahel.²⁸ Laste pä- rimisõiguse kohta sätestati, et kui keegi lastest suri pärast vanemaid, jagasid teised päranduse võrdselt vanusest sõltumata, ja kui nii vanemad kui ka lapsed surid, olid kasusaajaks lähimad pärijad, kelleks loeti pärimisjärjekorras esiteks surnu elusolev isa ja ema, siis poolvend ja pool- õde. Kui laps polnud vanema surres täisealine, siis ta küll päris oma osa, aga ei saanud seda enda valdusse. Kui pärandijagamise käigus tekkis tüli ja asi läks raele lahendada, võis laps pärandist oma osa ka rahas välja võtta. Teisi- ti öeldes võisid ülejäänud pärijad ta täishinna eest välja osta, aga alles pärast rae otsust.²⁹ Üks oluline erinevus Lübecki õiguse ja Rootsi ku- ningriigi seaduste vahel oli abieluväliste laste pärimisõiguses. Lübecki õiguse järgi ei saanud abieluvälise lapsi pärida, vaid pärandus läks pärimisjärjekorras järgmistele, samas kui Mag- nus Erikssoni üleüldise maaseaduse järgi jäid päranduseta ainult hooruse, verepilastuse või vaimuliku verepilastuse ehk ristivanema- või langusuhtest sündinud. Samamoodi sätestas üleüldine linnaseadus.³⁰ Väljaspool nimeta- tud suhteid sigitatud teadaolevad abieluvälised lapsed olid maa- ja linnaseaduse järgi liignai- se lapsed, kellel oli nimeline pärandiosa isalt

²⁷ LL 1282 § 10; MES, Ærffda B § 1–2; MEL, Ærffda B § 1–2.

²⁸ LL 1282 § 5–6; LL 1282 § 12.

²⁹ LL 1282 § 10; LL 1282 § 17; LL 1282 § 11; LL 1282 § 13.

³⁰ LL 1282 § 25; MEL, Ærffda B § 18; MES, Ærffda B § 15.

ja emalt, aga kelle vara päriti nagu muudegi meeste ja naiste puhul, ent nii, et pärimisõigus oli esmajärjekorras elusoleval isal ja emal ja al- les siis ülejäänutel.³¹

Nii Lübecki õiguses kui ka Rootsi üleül- distes seadustes oli hulgaliselt sätteid ka muu- de pärimisõigusega seotud erijuhtumite kohta. Lübecki õigus meenutas Magnus Erikssoni maaseadust selles osas, et mees ei tohtinud abi- kaasaga kaasomandis olnud vara ilma naise ja/või ühiste laste nõusolekuta müüa, kui tegu polnud just enese vangist, see tähendab võõra jurisdiktsiooni alt väljaostmisega, või kui valit- ses näljahäda või muu sundolukord.³² Lübecki õiguses oli sarnane säte ka juhuks, kui mehel ja naisel oli ühiseid lapsi ja kavandatud abielu jäi mehe surma tõttu ära. Sellisel juhul võis naine ühisvara endale jätta, aga ta pidi vande andma, et ei müü ega pandi seda ilma pärijate nõus- olekuta, välja arvatud eluohtlikus olukorras. Kui naine uuesti abiellus või kloostresse läks, tuli vara lastega jagada.³³ Tallinnas kehtinud Lübecki õigus toetas linna oma rahva varalist järjepidevust, sest linnakodanikuga abielus ol- nud, väljastpoolt linna pärit neiu või leskproua võis pärast mehe surma linnast ära kolides kaa- sa võtta ainult selle, mida ta sinna oli toonud, ehk siis oma kaasavara ja oma vanematelt või sugulastelt saadud pärandvara. Kõik muu pidi jääma surnud abielumehe pärijatele. Kui aga naine linnas uuesti mehele läks, võis ta kogu endisest mehest maha jäänud pärandvara oma- le jätta vastavalt sellele, mida muud sätted selle kohta ütlesid. Kui aga neiu või naine vastu sõp- rade nõuannet mehele läks, võis ta ainult enda hangitud riided omale jätta. Kõigest muust eraldati linnale kümme marka hõbedat ja üle- jäänu jagati lähimate pärijate vahel.³⁴

Tallinnas kasutatud Lübecki õiguse koo- deksites ega linna *burpsrake's* pole säilinud

³¹ MEL, Ærffda B § 16–17; MES Ærffda B § 13–14.

³² LL 1282 § 7; MEL, Eghno B 32.

³³ LL 1282 § 19.

³⁴ LL 1282 § 9; LL 1282 § 8.

muutkin miehet ja naised, mutta niin, että perin- töön olivat ensin oikeutettuja elossa olevat isä ja äiti ja vasta sitten muut.³¹

Sekä Lyypekin laissa että Ruotsin yleisissä la- eissa oli lukuisia säädöksiä myös muista perintöoi- keuteen liittyvistä erityistapauksista. Lyypekin laki muistutti Maunu Eerikinpojan maanlakia siinä, että mies ei saanut myydä yhdessä puolisonsa kanssa omistamaansa omaisuutta ilman vaimon tai yhteis- ten lasten suostumusta, ellei hän joutunut lunasta- maan itseään vankeudesta, ts. vieraan tuomiovallan alaisuudesta, tai vallitsi nälänhätä tai muu pakotta- va tilanne.³² Lyypekin laissa samankaltainen säädös koski myös tilannetta, jos miehellä ja naisella oli yh- teisiä lapsia ja suunniteltu avioliitto jäi toteutumatta miehen kuoleman vuoksi. Tällöin nainen sai pitää yhteisen omaisuuden, mutta hänen oli tehtävä vala ettei myisi tai panttaisi sitä ilman perillisten suos- tumusta muutoin kuin hengenhädässä. Jos nainen otti toisen miehen tai meni luostariin, omaisuus oli jaettava yhdessä lasten kanssa.³³ Tallinnassa käytös- sä ollut Lyypekin laki tuki kaupungin oman väes- tön varallisuuden jatkuvuutta, sillä jos kaupungin ulkopuolelta kotoisin ollut neito tai leskeksi jäänyt rouva nai kaupungin porvarin joka kuoli, nainen sai kaupungista muuttaessaan ottaa mukaansa vain sen mitä oli sinne tuonut, eli käytännössä myötäjäisensä ja vanhempiansa tai sukunsa kautta tulleen perintö- omaisuuden. Kaikki muu oli jätettävä miesvainajan perillisille. Jos taas nainen otti kaupungissa uuden miehen, hän sai pitää koko entisen miehensä jättä- män perintöomaisuutensa sen mukaan mitä asiasta oli muuten määrätty. Jos neito tai nainen kuitenkin nai miehen vastoin ystäviensä neuvoa, hän sai pi- tää vain hankkimansa vaatteet. Muusta erotettiin kaupungille kymmenen markkaa hopeaa ja loput jaettiin lähimpien perijöiden kesken.³⁴

Tallinnalaisissa Lyypekin lain koodekseissa tai kaupungin *burpsrakessa* ei ole säilynyt määrä- yksiä perintöoikeuden todistamisessa noudatetusta

³¹ MEL, Ærffda B § 16–17; MES Ærffda B § 13–14.

³² LL 1282 § 7; MEL, Eghno B 32.

³³ LL 1282 § 19.

³⁴ LL 1282 § 9; LL 1282 § 8.

menettelystä. Ainakin yhden 1550-luvun kolmannella neljänneksellä kirjoitetun Lyypekin ja Hampurin lakia yhdistelleen käsikirjoituksen mukaan oikeus perintöön oli kuitenkin todistettava hurskaiden ihmisten (*framen luden*) kanssa raadin edessä vuoden ja päivän kuluessa vainajan menehtymisestä, mikä tarkoitti raadin edessä kanssavannojen kanssa tehtyä valaa. Vannojen ei tarvinnut olla kaupunkiyhteisön jäseniä tai Lyypekin oikeuden alaisia henkilöitä.³⁵

Koska monet hansakaupunkien porvareiden perintöjutuista liittyivät useammassa kaupungissa vaikuttaneiden kauppiassukujen verkostoihin, kanssavannojen tuominen pitkien matkojen päähän oli hankalaa ja kallista. Sen vuoksi valan vahvistukseksi alettiin jo varhain hyväksyä toisten raatien tai todistusvoimaisten henkilöiden edessä annettu vala sekä sellaisen vannomistapahtumasta kirjoitettu sinetöity todistus. Oikeudelliselta kannalta tuloksena oli hybridiasiakirja, todistuksen ja kirjeen välimuoto, joka useimmiten sinetöitiin avoimen kirjeen muotoon, jossa sinetti sijoitettiin tekstin alle tai kirjeen taakse, mutta asiakirja osoitettiin vastaanottajana olleelle raadille kuten normaali suljettu kirje. Koska todistuksissa ilmoitettiin tavallisesti myös perintöön oikeutetun tai oikeutettujen henkilöiden suhde vainajaan, ne sisälsivät tiedot paitsi itse vala-aktista ja kanssavannoista, myös perintöoikeuden taustalla olleista sukulaisuussuhteista, jotka saattoivat olla hyvinkin monipolvisia ja koskea useampia vielä elossa olleita tai jo kauan sitten kuolleita henkilöitä.³⁶

Kaupunkien välisessä viestinnässä ja oikeudenharjoituksessa sukulaisuussuhteen ja perintöoikeuden todistaneita asiakirjoja kutsuttiin muiden vastaavien todistusten tavoin nimellä *tovorsichte* tai *tovorsichtesbreve*, 'toivomuskirje' (nyk. saksan *Zuversicht*). Toisin kuin joskus esitetään, nimellä ei kuitenkaan tarkoitettu antajan toivomusta siitä, että todistus otettaisiin huomioon, vaan asiakirjan sisältämää ehdollista toivomusta, että oikeusjutusta

³⁵ Ebel 1971, 409–410.

³⁶ Perintöä koskevasta *tovorsichte*-kirjeistä ks. Ebel 1971, 408–411; Dössler 1969, 10–18.

sätteid menetluse kohta, kuidas pärimisõigust tõendada. Vähemalt ühe 1550. aastate kolmandal veerandil kirjutatud, Lübecki ja Hamburgi seadusi ühendava käsikirja järgi tuli pärimisõigust tõendada rae ees koos vooruslike inimestega (*framen luden*) aasta ja ühe päeva jooksul pärast surmajuhtumit, see tähendas rae ees koos tunnistajatega vande andmist. Vandeandjad ei pidanud olema linnakogukonna liikmed ega Lübecki õiguse jurisdiktsiooni alused isikud.³⁵

Kuna paljud hansalinnade pärimisjuhtumid olid seotud mitmes linnas oluliste kaupmehesuguvõsade võrgustikuga, oli tunnistajate toomine pikkade vahemaade taha keeruline ja kallis. Seepärast hakati juba varakult tunnustama teiste raadide või pädevate isikute ees antud vannet ja selliselt antud vannet kinnitavat pitsereitud kirjalikku tõendit. Õiguslikust seisukohast oli tulemuseks hübriiddokument, tõendi ja kirja vahevorm, mis enamasti pitsereiti lahtise kirja vormis, mille puhul pitsereid paigutati teksti alla või kirja taha, aga dokument adresseeriti vastuvõtvale raele nagu tavaline suletud kiri. Kuna tõendites näidati tavaliselt ära pärimisõigusliku isiku või isikute suhe surnud pärandajaga, sisaldas kiri peale vande andmise toiminguga kirjelduse ja tunnistajate nimede andmeid ka pärimisõiguse aluseks olnud sugulussuhete kohta, mis võisid ulatuda lausa mitme sugupõlve taha ja puudutada mitmeid elusolevaid või juba ammu surnud isikuid.³⁶

Sarnaselt teiste samasuguste tõenditega kasutati linnadevahelises suhtluses ja õigusasjaajamises sugulussuhet ja pärimisõigust tõendavate dokumentide kohta nimetust *tovorsichte* või *tovorsichtesbreve* ehk soovikiri (sks *Zuversicht*). Erinevalt mõnikord väidetust ei tähendanud see nimetus kirja väljaandja soovi, et tõendit tähele pandaks, vaid dokumendis sisalduvat tingimuslikku soovi, et kohtuasjast ei

³⁵ Ebel 1971, 409–410.

³⁶ Pärandusi puudutavate *tovorsichte*-kirjade kohta vt Ebel 1971, 408–411; Dössler 1969, 10–18.

tekiks tõendamise tõttu kahju dokumendi väljaandjale. *Tovorsichte*-kiri oli tõend selle kohta, mida väljaandja ees vande all oli kinnitatud, mitte vande all antud kinnitus selle kohta, et vande sisu on kogu tõde. Kuna pärandusi puudutavates *tovorsichte*-kirjades oli alati ülevaade pärija ja surnud isiku vahelisest sugulus- või õigussuhtest, kujunes neist peagi omaette dokumenditüüp, mida 16. sajandi lõpu linnadevahelises õigussuhtluses kutsuti suguluskirjaks (sks *Sippebrief*, *Besippungsurkunde*).³⁷ Kuigi *tovorsichte*-kirja tüüp oli üldine, mainitakse seda keskaegsetes allikates harva. Tallinna rae materjalid esineb see nimetus enamasti linna märkmeraamatute (*Denkelbuch*) sissekannetes, kus sellega tähistati 15. sajandi lõpul päranduse väljanõudjale või mingi tüliga seoses rae ette saabunud isikule mõne teise rae välja antud tõendit. Hiljem kasutati selle kirja kohta ka nimetust *Erffbreff* ehk pärimiskiri, mis esineb näiteks Tallinna linnakirjutaja märkes Lään-Uusimaa ringkonnakohtuniku Erik Arvidssonin (Stålarms) 1550. aasta kirja tagaküljel.³⁸

Kõige vanem Lübecki raele adresseeritud pärandust puudutav *tovorsichte* on pärit 1261. aastast ja see dokumenditüüp oli 16. sajandi lõpuni kõige olulisem linnadevaheline tõend Läänemere piirkonnas, kaasa arvatud Soomes.³⁹ Vanim Tallinnas säilinud pärandust puudutav *tovorsichte*-kiri on Upplandis asuva Enköpings linna foogti ja rae tõend 13. maist 1324. Selle järgi volitasid Ketelögi ja Ragnildi nimelised isikud kirja ettenäitajat Ericust välja nõudma 20 hõbemarka, mille nende Tallinnas surnud vend *Olauus Kernesche* oli testamendiga neile jätnud.⁴⁰

³⁷ Ebel 1971, 408–411; Dössler 1969, 10–18.

³⁸ Nt TLA A.a.7, l. 35p: *Clemens philippenszonne Symons van der osee hussfrouwen seligen in god vorstoruen negeste eure na uthuisinges synes touorsichtes dat he brochte vamme rade van abo* (23.10.1479); A.a.7, l. 37p: *eynen machtbreff vnde touorsicht an de stad Stoxholm* (5.3.1482), A.a.7, l. 43: *hans kuter eyn fulmechtich procurator seligen hans bornhorsted gelik syn procuratorum vnd touorsicht van der stad Osenbrugge* (23.2.1483); TLA BC 28, l. 137: *Schwedese Erffbreff*.

³⁹ Ebel 1971, 308.

⁴⁰ TLA Urk. 1–I, 69; SDHK, nr 3279.

ei aiheutuisi todistuksen jälkeen vahinkoa asiakirjan antajalle. *Tovorsichte*-kirje oli todistus siitä, mitä antajan edessä oli valaheitoisesti vannottu, ei antajan valaheitoisen todistus siitä, että vannottu asia oli koko totuus. Koska perintöjä koskeneisiin *tovorsichte*-kirjeisiin sisältyi aina selostus perijän ja vainajan välisestä sukulaisuus- tai oikeussuhteesta, niistä muodostui pian oma asiakirjatyypinsä, jota 1500-luvun lopussa kutsuttiin kaupunkien välisessä oikeusviestinnässä sukukirjeeksi (sks. *Sippebrief*, *Besippungsurkunde*).³⁷ Vaikka *tovorsichte*-kirjeen tyyppi oli yleinen, sen nimi mainitaan keskiaikaisissa lähteissä vain harvoin. Tallinnan raadin materiaalissa nimi esiintyy useimmiten kaupungin muistikirjojen merkinnöissä, joissa sillä tarkoitettiin 1400-luvun lopulla perinnönhakijalla tai jonkin riidan vuoksi raadin eteen saapuneella henkilöllä ollutta toisen raadin antamaa todistusta. Myöhemmin kirjeestä käytettiin myös nimeä *Erffbreff*, "perintökirje", joka esiintyy esimerkiksi raadin kirjurin eräeseen Länsi-Uudenmaan kihlakunnantuomari Erik Arvidssonin (Stålarms) vuoden 1550 kirjeen taakse tekemässä merkinnässä.³⁸

Vanhin tunnettu Lyypekin raadille osoitettu perintöä koskeva *tovorsichte* on vuodelta 1261 ja asiakirjatyyppe säilyi tärkeimpänä kaupunkien välisten todistusten muotona Itämeren alueella 1500-luvun lopulle saakka, myös Suomessa.³⁹ Vanhin Tallinnassa säilynyt perintöä koskeva *tovorsichte* on Upplannissa sijaitsevan Enköpings kaupungin voudin ja raadin 13.5.1324 antama todistus, jonka mukaan Ketelög ja Ragnild nimiset henkilöt olivat valtuuttaneet kirjeen esittäjän Ericuksen noutamaan 20 hopeamarkkaa, jonka heidän Tallinnassa kuollut veljensä *Olauus Kernesche* oli heille testamentannut.⁴⁰

³⁷ Ebel 1971, 408–411; Dössler 1969, 10–18.

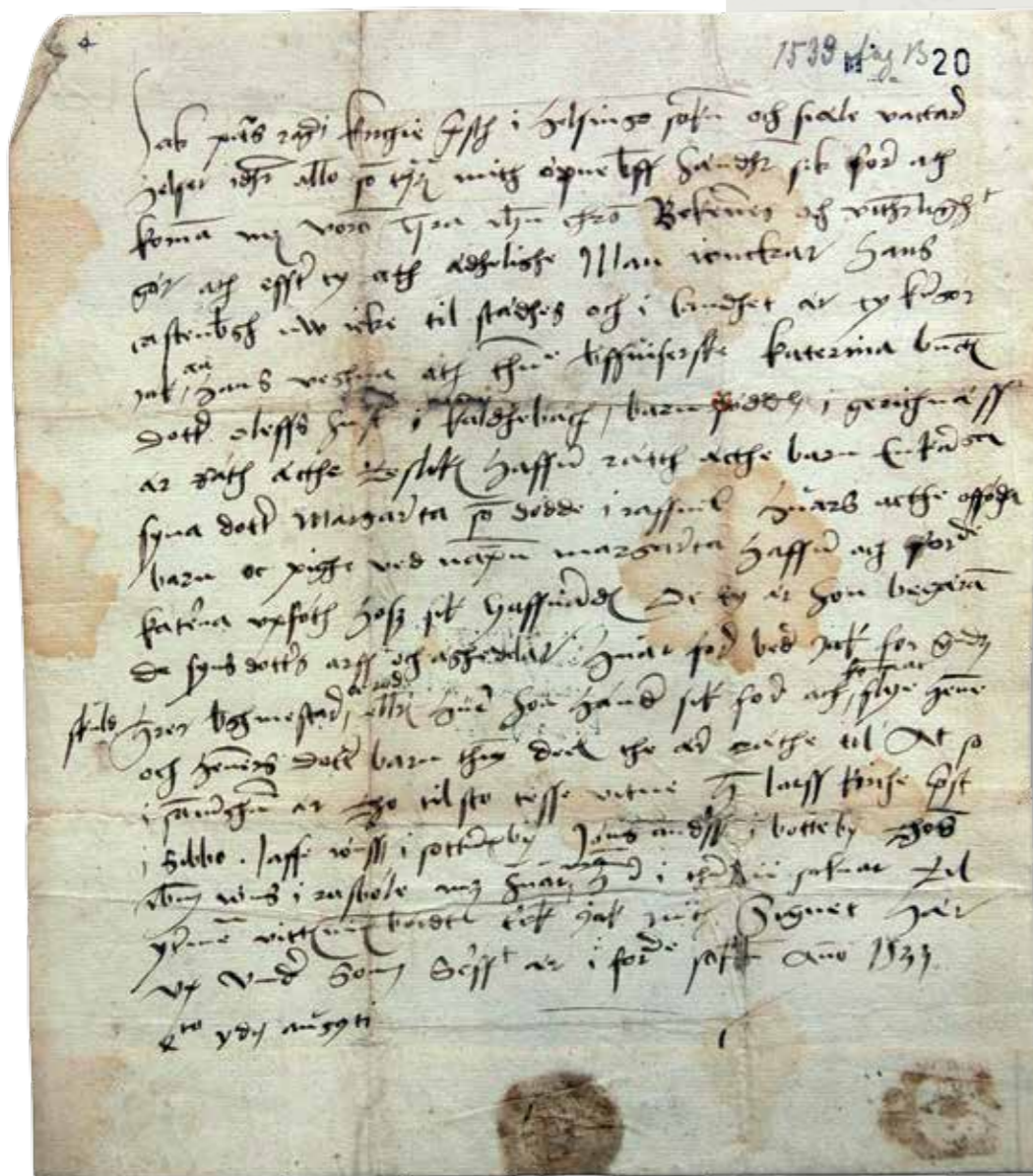
³⁸ Esim. TLA, A.a.7, s. 35v, *Clemens philippenszonne Symons van der osee hussfrouwen seligen in god vorstoruen negeste eure na uthuisinges synes touorsichtes dat he brochte vamme rade van abo* (23.10.1479), A.a.7, s. 37v *eynen machtbreff vnde touorsicht an de stad Stoxholm* (5.3.1482), A.a.7, s. 43r, *hans kuter eyn fulmechtich procurator seligen hans bornhorsted gelik syn procuratorum vnd touorsicht van der stad Osenbrugge* (23.2.1483); TLA, BC 28, 137 *Schwedese Erffbreff*.

³⁹ Ebel 1971, 308.

⁴⁰ TLA Urk. 1–I, 69; SDHK, nr. 3279.

Uudenmaan asutuksen varhaisesta suhteesta Tallinnaan todistaa, että vanhimpia Tallinnan kaupunginarkistossa säilyneitä Suomesta lähetettyjä asiakirjoja ja vanhin Suomesta tullut *tovorsichte* on Karjaan kirkkoherra Laurentiuksen ja Turun piispan veronkantajana Uudellamaalla toimineen Lindwiduksen 26.10.1326 päiväämää todistus, jolla he valtuuttavat *Laurentius Skyoldere* ja *Katillus*-nimiset miehet selvittämään erään haaksirikkoutuneen tavaran omistusoikeutta.⁴¹

Uusimaa elanikkonna varastest suhetest Tallinnaga annab tunnistust see, et Tallinna linnaarhiivi kõige vanemate Soome-dokumentide hulgast on vanim Karjaa kirikhärra Laurentiuse ja Turu piiskopi maksukogujana Uusimaal tegutsenud Lindwiduse *tovorsichte*-kiri 26. oktoobrist 1326. Sellega volitasid nad *Laurentius Skyoldere* ja *Katilluse* nimelisi mehi laevahukust päästetud kauba omandiõigust välja selgitama.⁴¹

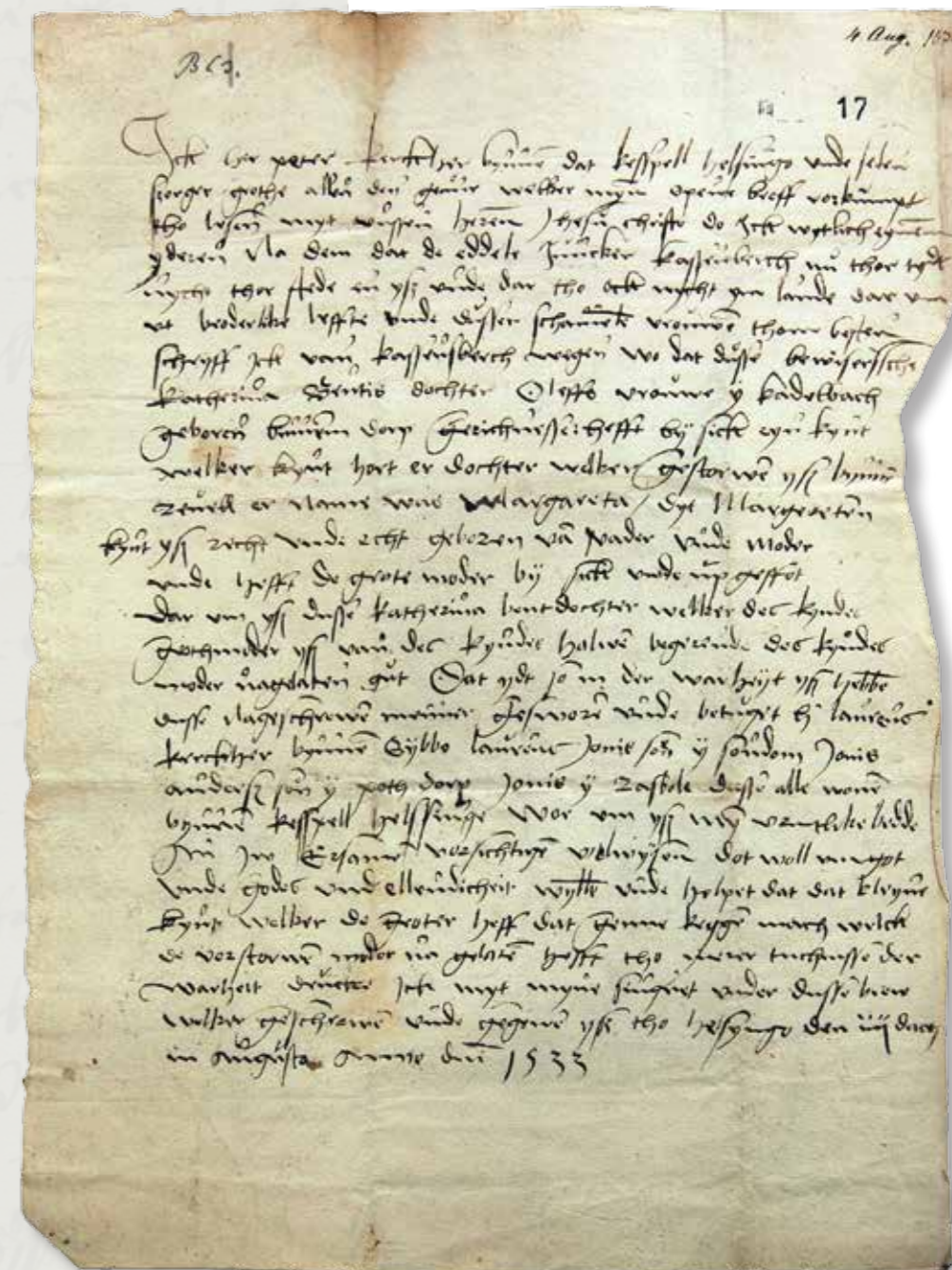

Joonis 2.
Pitsatijäljega
tovorsichte
(foto: Tapio Salminen).

Kuva 2.
Tovorsichte,
jossa sinetin jälki
(kuva: Tapio Salminen).

⁴¹ TLA, Urk. 1–I, 82; FMU I 346.

⁴¹ TLA Urk. 1–I, 82; FMU I 346.

Joonis 3.
Tõlge saksa keelde
(foto: Tapio Salminen).

Kuva 3.
Käännös saksaksi
(kuva: Tapio Salminen).

Helsingi kirikuõpetaja Petrus Ragvaldi lahtise kirja vormis ja pitsseeritud *tovorsichte* 10. augustist 1533 ning sellest Tallinnas tehtud keskalamsaksakeelne tõlge. Kuna originaaltõendi ja Petrus Ragvaldi Helsingi kihelkonnas 3. aprillil 1532 antud *tovorsichte*-kirja käekiri

Helsingen kirkkoherran Petrus Ragvaldin 10.8.1533 avoimen kirjeen muodossa antama ja sinetöimä *tovorsichte* sekä sen Tallinnassa kirjoitettu keskialasaksankielinen käännös. Koska aluperäisen todistuksen käsiala on sama kuin Petrus Ragvaldin Helsingin pitäjässä 3.4.1532 antamassa

tovorsichte-kirjeessä, hän on kirjoittanut molemmat itse. Todistuksen mukaan kirjeen esittäjä Katarina Bengtsdotter, (Sipoon) Kallbäckin Olavin vaimo, oli Tallinnassa kuolleen tyttärensä Margaretan äiti ja tämän samannimisen aviottoman alaikäisen tyttären huoltaja ja tyttärensä oikea perijä. Sukulaisuuden kanssavannoijina ovat Sipoon kirkkoherra Lars sekä neljä miestä Sotungin, Botbyn ja Rasbölen kylistä (nykyään Vantaan Sotunki sekä Helsingin Puotila ja Rastila). Koska latinankielinen päiväys „4ta idus Augusti” (10.8.) on käännöksessä tulkittu virheelliseksi Elokuun 4. päiväksi, tovorsichten kääntänyt henkilö ei ole ollut kirkkoherran tavoin perillä vanhoista roomalaisista päiväystavoista. Kirjeessä esiintyvistä kylien nimistä „kaldhebach” ja „botteby” on saksannettu muotoon „kadelbach” ja „poth dorp”. Sotung, Botby ja Rasböle kuuluivat Sipoon hallintopitäjään mutta Helsingin kirkkopitäjään. Vahvistajien kerrotaan alkuperäisessä todistuksessa olevan kotoisin „näistä kahdesta pitäjästä”, mutta koska kääntäjä on selventänyt asiaa toteamalla että kaikki kolme miestä ovat kotoisin Helsingin kirkkopitäjästä, hänellä on ollut tieto hallinto- ja kirkkopitäjien rajoista Helsingin ja Sipoon alueella.

Uusmaalaisen Tallinnanperinnöt ja niitä koskevat lähteet

Tallinnan raadin arkistossa uusmaalaisen perinnöstä on säilynyt tietoja sekä tovorsichte-kirjeiden että muutamista todistamistapahtumista kaupungin Denkelbuchiin tehtyjen merkintöjen kautta. Denkelbuch oli raadin muistikirjatyyppejä, joka Tallinnassa sisälsi lähinnä merkintöjä raadin erilaisissa yksityisoikeudellisissa asioissa kuten perinnönjaoissa sekä kauppa- ja yhtiöriidoissa antamista ratkaisuista ja vahvistuksista, ei rikosoikeudellisia tuomioita, kuten Ruotsin valtakunnan kaupunkien keskiaikaiset ja 1500-luvun Tånkeböckerit. Vuotta 1560 edeltävät säilyneet Tallinnan raadin Denkelbuchit eivät muodosta yhtenäistä sarjaa, vaan raadin päätöksiä koskevia merkintöjä tehtiin 1380-luvulta lähtien kahteen alun perin sekalaisiksi muistikirjoiksi tarkoitettuihin

kattuvad, pärinevad mõlemad tema sulest. Tõendi järgi on kirja esitaja (Sipoost pärit) Kallbäck Olavi abikaasa Katarina Bengtsdotter oma Tallinnas surnud tütre Margareta ema ning tema samanimelise alaealise vallalise tütre hooldaja ja õige pärija. Suguluse tunnistajateks on Sipoo kirikuõpetaja Lars ning neli Sotunki, Botby ja Rasböle (tänapäeval Vantaa Sotunki ja Helsingi Puotila ja Rastila) külast pärit meest. Kuna ladinakeelne kuupäev 4ta idus Augusti (10. august) on valesti tõlgitud 4. augustiks, polnud tovorsichte tõlkija kirikuõpetajaga sarnaselt kursis vanade roomlaste kuupäeva tähistamise viisidega. Kirjas esinevad külanimed kaldhebach ja botteby on tõlkes edasi antud kujul kadelbach ja poth dorp. Sotung, Botby ja Rasböle kuulusid Sipoo halduskihelkonda, kuid Helsingi kirikukihelkonda. Originaaldokumendis öeldakse, et tunnistajad on pärit „neist kahest kihelkonnast”, kuid kuna tõlkija on selgitanud asja märkusega, et kõik kolm meest on pärit Helsingi kirikukihelkonnast, tundis ta Helsingi ja Sipoo haldus- ja kirikukihelkonna piire.

Uusimaalaste pärandused Tallinnas ja neid puudutavad allikad

Tallinna raearhiivis on uusimaalaste päranduste kohta säilinud andmeid tovorsichte-kirjade näol ning linna Denkelbuch'i on tehtud sissekanded ka mõne tõendamisuhtumi kohta. Denkelbuch oli rae märkmeraamatu tüüpi raamat, mis Tallinna puhul sisaldas peamiselt sissekandeid rae otsuste ja kinnituste kohta mitmesuguste eraasjade ajamisel, nagu näiteks päranduse jagamisel või kaubandus- ja seltsitülides, aga mitte kriminaalkohtu otsuste kohta nagu Rootsi kuningriigi linnade keskaegsed ja 16. sajandi Tånkeböcker. 1560. aastast varasemad Tallinna rae Denkelbuch'id ei moodusta ühtset sarja, vaid rae otsuseid puudutavad sissekanded tehti 1380. aastatest alates

kahte algselt mitmesuguseks otstarbeks mõeldud pärgamentkoodeksisse, kus Denkelbuch'i iseloomuga sissekanded katavad ebaühtlaselt ajavahe mikkum umbes 1380–1455 ning ühtlasemalt aastaid 1471–1523. Hilisematest Denkelbuch'idest on 1560. aastani säilinud vaid katkeid aastatest 1542–1545 ja 1541–1554.⁴²

Tovorsichte-kirjade ja Denkelbuch'ide vahendusel on Tallinnas säilinud andmeid vähemalt 170 uusimaalaste päranduse kohta 1350.–1560. aastatest ja need puudutavad vähemalt 185 Tallinnas surnud Uusimaalt pärit isikut. Juhtumites esitati vähemalt 186 tõendit tovorsichte-kirja kujul ja kasusaajaid oli vähemalt 338 isikut. Kõik teadaolevad pärandiasjad ja neid puudutavad andmed on loetletud käesoleva artikli lisades A ja B. Kuna kõik juhtumid on Raasepori linnuse ja foogtkonna rajamise järgsest ajast, välja arvatud Kirkkonummi kirikhärra Roluereuse juhtum ja kihelkonnas 1350. aasta detsembris välja antud tõend, olen lisades ja järgnevatel graafikutel Raasepori ja Porvoo foogtkonna juhtumid jaganud eraldi rühmadeks, nii et 1350. aasta tunnistus on loetud Raasepori lossi foogtkonna juhtumiks, sest Kirkkonummi kihelkond kuulus 1370. aastatest alates sinna.

Raasepori ja Porvoo foogtkond koosnesid, nagu muudki keskaegse Soome foogtkonnad, kiriku- ja halduskihelkondadest, millest Lääne-Uusimaal paiknenud Tenhola, Karjaa, Inkoo, Kirkkonummi ja Lohja kirikukihelkond rajati viimaste uurimuste kohaselt umbes 1220.–1260. aastatel ja neist ida poole jäänud piirkond korraldati kirikukihelkondadeks 13. sajandi teisel poolel või hiljemalt 14. sajandi alguses. Lääne-Uusimaa kirikukihelkondadesse tekkis juba keskajal kabelikogudusi (kabeleid), millest Pohja, mis iseseisvus

⁴² TLA A.d.5, l. 12–162p, erinevad järgud; terve koodeks sisaldab märkmeid ja loetelusid aastatest 1373–1455; TLA A.a.7, l. 27p–198, koodeksit alustati rae tulude ja üüride märkmeraamatuna umbes 1415. aastal; TLA A.a.23, TLA A.a.23b. Aastatest 1515–1554 on säilinud ka rae otsuste märkmeraamat (Register van afsprokenn), mis puudutab peamiselt kohtuotsuseid kaubandus- ja seltsitülides, mida võidi Lübeckisse edasi kaevata, TLA A.a.16.

pergamentikoodeksihin, joiden Denkelbuch-merkinnät kattavat hajanaisesti ajanjakson n. 1380–1455 sekä yhtäjaksoisemmin vuodet 1471–1523. Sen jälkeisistä Denkelbucheista on säilynyt vuotta 1560 edeltävältä ajalta vain katkelmia vuosilta 1542–1545 ja 1541–1554.⁴²

Uusmaalaisen Tallinnanperinnöstä on tovorsichte-kirjeiden ja Denkelbuchien kautta säilynyt vuosilta 1350–1560 tieto vähintään 170 perintöjutusta, jotka koskevat ainakin 185 Tallinnassa kuollutta Uudeltamaalta lähtöisin ollutta vainajaa, joissa annettiin vähintään 186 tovorsichte-kirjeen muotoon kirjoitettua todistusta ja joissa edunsaajina oli ainakin 338 henkilöä. Kaikki tunnetut perintöjutut ja niitä koskevat tiedot on esitetty tämän artikkelin liitteissä A ja B. Koska kaikki tapaukset ovat Kirkkonummen kirkkoherran Roluereuksen ja pitäjän joulukuussa 1350 antamaa todistusta lukuun ottamatta Raaseporin linnan ja voutikunnan perustamisen jälkeiseltä ajalta, olen liitteissä ja seuraavissa kuvioissa erotellut Raaseporin linnan ja Porvoon voutikuntaa koskevat jutut omiksi ryhmikseen niin, että vuoden 1350 todistus on luettu osaksi Raaseporin linnan voutikunnan aluetta, johon Kirkkonummen pitäjä 1370-luvulta lähtien kuului.

Raaseporin ja Porvoon voutikunnat koostuivat muiden keskiaikaisen Suomen alueen voutikuntien tavoin kirkko- ja hallintopitäjistä, joista Länsi-Uudellamaalla sijainneet Tenholan, Karjaan, Inkoon, Kirkkonummen ja Lohjan kirkkopitäjät perustettiin nykyisen tutkimuskäsityksen mukaan noin vuosien 1220–1260 välisenä aikana ja niistä itään ollut alue järjestettiin kirkkopitäjiksi 1200-luvun jälkimmäisellä puoliskolla tai viimeistään 1300-luvun alussa. Länsi-Uudenmaan kirkkopitäjiin muodostui jo keskiajalla kappeliseurakuntia, joista Karjaasta itsenäistynyt Pohja aloitti kirkkopitäjänä jo 1300-luvulla, Kirkkonummesta eronneet Siuntio ja Espoo

⁴² TLA, A.d.5, f. 12r–162v eri jaksoja, koko koodeksi käsittää merkintöjä ja luetteloita vuosilta 1373–1455; TLA, A.a.7, f. 27v–198r, koodeksi aloitettiin raadin tulojen ja vuokrien muistikirjana n. 1415, TLA, A.a.23, TLA, A.a.23b. Vuosilta 1515–1554 on säilynyt myös erillinen raadin antamien ratkaisujen muistikirja (Register van afsprokenn), joka koskee pääasiassa tuomioita kauppa- ja yhtiöriidoissa, joista oli appellaatiomahdollisuus Lyypekkiin, TLA, A.a.16.

1400-luvun viimeisellä neljänneksellä ja Lohjasta eronnut Vihti viimeistään 1507. Pohjan kirkkopitäjän pohjoisosissa oli jo keskiajalla Kiskon kappeli ja Karjaan ja Lohjan osista muodostettiin 1531 Karjalohjan kappeli, joista tuli itsenäisiä kirkkopitäjiä 1500-luvun puolenvälin jälkeen ja 1600-luvun alussa. Nykyinen käsitys Itä-Uudellamaalla keskiajalla sijainneista Helsingin, Sipoon, Porvoon, Pernajan ja Pyhtään kirkkopitäjistä on, että ne perustettiin alun perin itsenäisiksi kokonaisuudeksi, mutta kirkon kymmenysverotuksen kannossa tehtyjen ratkaisuiden seurauksena Sipoo ja Pernaja yhdistettiin 1300-luvun toisella neljänneksellä kappeleiksi kutsuttuina annekseina Porvoon kirkkopitäjään, missä asemassa ne olivat vaihtelevasti läpi Padisen luostarin lahjoitusajan 1351–1428. Pernajan kirkkopitäjän koillisosat muodostivat jo 1414 Lapinjärven kappelin, josta tuli itsenäinen seurakunta 1575.⁴³ Kirkkopitäjien lisäksi Uudellamaalla oli vero- ja oikeushallinnollisina kokonaisuuksina toimineita hallintopitäjiä, jotka vakiintuivat myöhäiskeskiaikaiseen muotoonsa 1400-luvun alussa toteutettujen hallinnollisten uudistusten seurauksena. Raaseporin ja Porvoon voutikunnat muodostivat 1400-luvun alusta lähtien kumpikin oman kihlakuntansa, jossa hallintopitäjittäin 2–4 kertaa vuodessa pidetyillä käräjillä tuomiovaltaa käytti kihlakunnassa asuvien rälssimiesten joukosta nimitetty kihlakunnantuomari ja jossa pitäjästä neljänneskunnittain kerätyn veron kuittasi voudille suoritetuksi veroa maksavien talonpoikien keskuudestaan valitsema nimismies. Käräjillä käsiteltiin sekä hallinnollisia että yksityis- ja rikosoikeudellisia asioita, joissa todistuksen ja syyllisyyden arvioi kahdestatoista nimitystä pitäjän veroa maksavasta talonpojasta koostunut lautakunta. Uudellamaalla hallintopitäjän nimi oli aina sama kuin vastaavan kirkkopitäjän, mutta sen koostumus saattoi olla hieinan erilainen niin, että esimerkiksi nykyisten (2012) Helsingin ja Vantaan kaupunkien alueella sijainneen Helsingin kirkkopitäjään kuului osa Sipoon hallintopitäjän Sundomin neljänneksestä.

⁴³ Uudenmaan kirkollisesta ja hallinnollisesta rakenteesta viimeksi Haggrén 2011a, 12–21; Haggrén 2011b, 155–156; Salminen 2011, 50–51 sekä niissä viitattu kirjallisuus.

Karjaast, muutos kirikukihelkonnaks juba 14. sajandil. Kirkkonummist eraldunud Siuntio ja Espoo said kirikukihelkonnaks 15. sajandi viimassel veerandil ja Lohjast eraldunud Vihti hiljemalt 1507. aastal. Pohja kirikukihelkonna põhjaosas oli juba keskajal Kisko kabel ning Karjaa ja Lohja valdustest moodustati Karjalohja kabel, mis said 16. sajandi teisel poolel, 17. sajandi alguses iseseisvaks kirikukihelkonnaks. Praeguse seisukoha järgi asutati keskajal Ida-Uusimaal asunud Helsingi (Helsinge), Sipoo, Porvoo, Pernaja ja Pyhtää kirikukihelkond algselt iseseisvate üksustena, aga kiriku kümnisekogumise käigus tehtud otsuste tulemusel ühendati Sipoo ja Pernaja 14. sajandi teisel veerandil kabeliks kutsutud juurdelisandusena Porvoo kirikukihelkonnale ja selles staatuses olid nad nii enne Padise kloostri kinkimist 1351. aastal kui ka pärast 1428. aastat. Pernaja kirikukihelkonna kirdeosa moodustas juba 1414. aastal Lapinjärve kabeli, millest 1575. aastal sai iseseisev kogodus.⁴³ Lisaks kirikukihelkondadele oli Uusimaal maksu- ja kohtupiirkonnana tegutsenud halduskihelkondi, mille hiliskeskaegne kuju kinnistus 15. sajandi alguses läbi viidud haldusuuenduste tulemusel. Raasepori ja Porvoo foogtkond moodustasid 15. sajandi algusest alates oma ringkonna, kus halduskihelkondade kaupa kaks kuni neli korda aastas peetud kohtuistungitel mõistis kohut ringkonnas elavate maksuvabade meeste hulgast nimetatud ringkonnakohtunik ja kus maksu maksvate talupoegade seast valitud nimismees märkis kihelkonnast neljandike kaupa kogutud maksu foogtile üleantuks. Kohtupidamisel käsitleti nii haldusküsimusi kui ka era- ja kriminaalõiguslikke juhtumeid, kus tõendeid ja süüd hindas kaheteistkümnest kihelkonna maksujõulisest talupojast koosnev komisjon. Uusimaal kattus halduskihelkonna nimi alati vastava kirikukihelkonna omaga, ent nende territooriumid võisid veidi erineda, nii et näiteks tänapäeval (2012. aastal) Helsingi ja Vantaa linna alal

⁴³ Uusimaa kirikliku ja haldusstruktuuri kohta viimati Haggrén 2011a, 12–21; Haggrén 2011b, 155–156; Salminen 2011, 50–51 ja nendes viidatud allikad.

asunud Helsingi kirikukihelkonda kuulus osa Sipoo halduskihelkonna Sundomi neljandikust.

Kuna allikate põhjal näib, et Tallinna raad kujutas Uusimaa rannikut ette kirikukihelkondadel põhinevate üksustena ja linnakirjutajad kasutavad järjekindlalt keskalamaksakeelset nimetust *Karspel* või *Kerspel* (kirikukihelkond), olen ka käesolevas artiklis rühmitanud pärandiasjad ja neile alust andnud surnud isikud kirikukihelkondade kaupa, kuigi tegelik *tovorsichte* hangiti harilikult halduskihelkonnas kohut pidanud ringkonnakohtunikult. Ringkonnakohtuniku kõrval oli teine oluline keskvoimu kohalik esindaja foogt, kes vastutas foogtkonna maksude eest ning allus keskajal ja 16. sajandil kas otse keskvoimule või foogtkonda või laiemat ala läänina valitsenud läänihaldurile. Raasepori lossi rajamisega seoses 1370. aastatel tekkinud Raasepori foogtkond moodustas keskaja lõpul oma lossilääni, aga Ida-Uusimaa ja sellest pärast Raasepori rajamist moodustatud Porvoo foogtkond kuulusid keskajal ja veel 16. sajandi esimesel poolelgi tavaliselt Viiburi lossi läänihalduri alluvusse.⁴⁴

Päranduste ajaline jaotus

Uusimaa elanike Tallinna-pärandusi puudutavate andmete ajaline jaotumine on esitatud üksikute pärandiasjade hulgana foogtkondade kaupa graafikutel 1 ja 2. Kuna mõne 15. sajandi esimesest poolest pärit tõendi täpsem dateerimine on problemaatiline, on keskaegsed, 1350.–1519. aasta pärandused rühmitatud aastakümnete kaupa, seevastu 1520.–1560. aastate pärandiasjad on esitatud aastahaaval. Kõikide pärandiasjade andmed ja allikmaterjal on esitatud foogtkondade kaupa kronoloogilises järjekorras lisades A ja B. Graafikutel toodud arvud puudutavad ainult pärandiasju, mitte pärandajate hulka, sest sama pärandus võis tuleneda mitme isiku järjestikusest surmast, kui

⁴⁴ Raasepori lossi foogtkonna ja lääni ning Porvoo foogtkonna suhete kohta Viiburi lossi foogtkonna ja Viiburi lossi lääniga vt Fritz 1973, 137–141; Retsö 2009, 329–349.

Koska Tallinna raati vaikuttaa lähteiden perusteella hahmottaneen Uudenmaan rannikon asutuksen kirkkopitäjien mukaisiksi kokonaisuudeksi ja raadin kirjurit käyttivät niistä johdonmukaisesti keskialasaksankielistä nimitystä ”Karspel” tai ”Kerspel” (kirkkopitäjä), olen myös tässä artikkelissa ryhmitellyt perintöjutut ja niiden kohteena olleet vainajat kirkkopitäjittäin, vaikka varsinainen *tovorsichte* haettiin yleensä hallintopitäjän käräjiltä kihlakunnassa tuomiovaltaa käyttäneeltä kihlakunnantuomarilta. Kihlakunnantuomarin lisäksi toinen tärkeä keskushallinnon toimija alueella oli vouti, joka vastasi voutikunnan veroista ja oli keskiajalla ja 1500-luvulla joko suoraan keskushallinnon tai voutikuntaa tai laajempaa aluetta läänityksenä hallinneen läänityksenhaltijan alainen. Raaseporin linnan perustamisen yhteydessä 1370-luvulla syntynyt Raaseporin voutikunta muodosti keskiajan lopulla oman linnalääninsä, mutta Itä-Uusimaa ja siitä Raaseporin perustamisen jälkeen muodostettu Porvoon voutikunta oli keskiajalla ja vielä 1500-luvun ensimmäisellä puoliskolla yleensä Viipurin linnan läänityksenhaltijan tai voudin alainen.⁴⁴

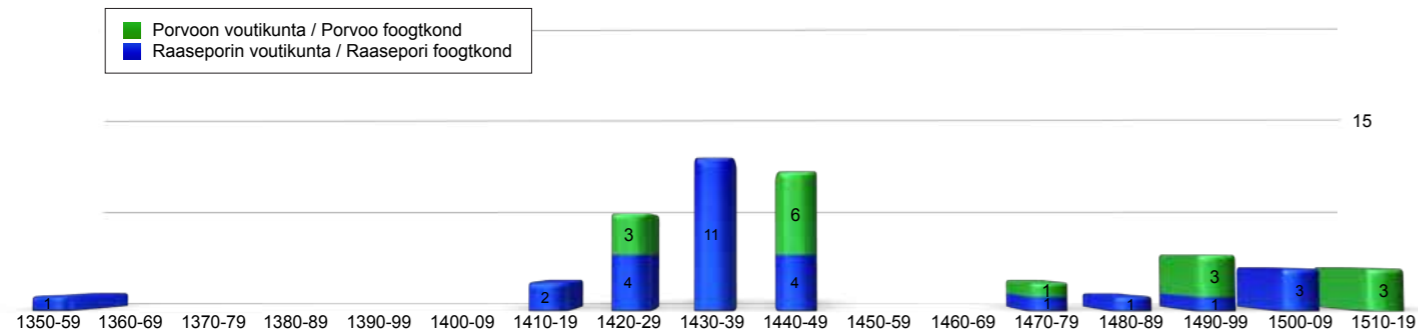
Perintöjen ajallinen jakautuminen

Uudenmaan asukkaiden Tallinnanperintöjä koskevien tietojen ajallinen jakautuminen on esitetty yksittäisten perintöjuttujen määränä voutikunnittain kuvioissa 1 ja 2. Koska joidenkin 1400-luvun ensimmäiselle puoliskolle ajoittuvien todistusten tarkempi ajoitus on ongelmallinen, on varsinaiseen keskiaikaan ajoittuvat perinnöt ryhmitelty kymmenvuotiskaksoittain 1350–1519, kun taas vuosien 1520–1560 osalta perintöjutut on eritelty vuosittain. Kaikkien perintöjuttujen tiedot ja lähdemateriaali on esitetty voutikunnittain kronologisessa järjestyksessä liitteissä A ja B. Kuvioissa esitetyt luvut koskevat ainoastaan perintöjuttuja, eivät yksittäisen perinnön lähteenä olleiden vainajien määrää, sillä sama perintö saattoi olla seurausta useamman henkilön

⁴⁴ Raaseporin linnan voutikunnasta ja läänityksestä sekä Porvoon voutikunnan suhteesta Viipurin linnan voutikuntaan ja Viipurin linnan läänitykseen ks. Fritz 1973, 137–141; Retsö 2009, 329–349.

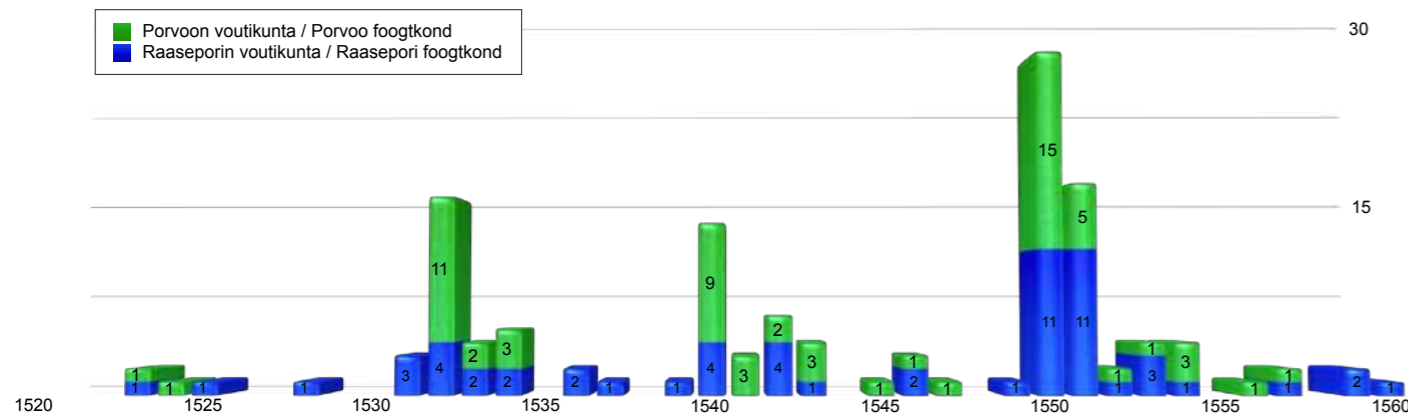
peräkkäisestä kuolemasta, jossa koko perhe menehtyi ja perintö tai osa siitä lankesi viimeisenä kuolleen sugulaisille perintöjärjestyksen mukaisesti. Koska Lyypekin lain ja Maunu Eerikinpojan yleisen maanlain perintöjärjestyksessä oli hienoisia eroja, joissakin Uudellamaalla annetuissa *tovorsichte*ssa viitataan Ruotsin valtakunnan lain määräyksiin silloin kun niiden katsotaan selventävän asiaa.⁴⁵

kogu pere hukkus ja pärandus või osa sellest jäi pärimisjärjekorra alusel viimasena surnud isiku sugulastele. Kuna Lübecki õiguse ja Magnus Erikssoni üleüldise maaseaduse pärimisjärjekorras oli peeni erinevusi, viidatakse mõnes Uusimaal välja antud *tovorsichte*-kirjas Rootsi kuningriigi seadusesätetele, kui on arvata, et need olukorda selgitavad.⁴⁵

Kuvio 1. Raaseporin ja Porvoon voutikuntien asukkaiden perinnöt Tallinnassa 1350–1519.

Graafik 1. Raasepori ja Porvoo foogtkonna elanike pärandused Tallinnas aastatel 1350–1519.

Kuvio 2. Raaseporin ja Porvoon voutikuntien asukkaiden perinnöt Tallinnassa 1520–1560.

Graafik 2. Raasepori ja Porvoo foogtkonna elanike pärandused Tallinnas aastatel 1520–1560.

⁴⁵ Liite A, nr. 33 (molemmat elossa olevat vanhemmat perivät kuolleen lapsensa), A, nr. 66 (sisarpuolen perintõikeus sekä sugulaisten velvollisuus kasvattaa orvoksi jäänyt lapsi), B 73 (Simon Kärrentekijän vaimo Gertrud Olafsdotter peri ensin miehensä ja heidän yhteiset lapsensa, jotka kaikki kuolivat lyhyessä ajassa ennen häntä. Kun myös Gertrud sitten kuoli, kaikkien perintö lankesi hänen sisarelleen Annalle).

⁴⁵ Lisa A, nr 33: mõlemad elusolevad vanemad pärisid surnud lastelt; lisa A, nr 66: poolõe pärimisõigus ja sugulaste kohustus kasvatada orvuks jäänud last; lisa B, nr 73: Simon Kärutegija naine Gertrud Olafsdotter päris alguses oma mehelt ja nende ühistelt lastelt, kes kõik lühikese aja jooksul enne teda ära surid. Kui ka Gertrud ise suri, jäi pärandus tema õele Annale.

Nagu graafikutelt näha, jaotuvad pärandiasjad nii, et märgatav osa varastest pärandustest langeb 1410.–1440. aastatesse (30, 17,7% koguhulgast), aga peaaegu kaks kolmandikku kõigist teadaolevatest pärandustest (107, 62,9%) asetub kolme, umbes kümneaastase vahel üksteisele järgnevasse vahemikku aastatel 1531–1534, 1539–1543 ja 1549–1554 (vastavalt 27 pärandit, 15,9%; 27 pärandit, 15,9% ja 53 pärandit, 31,2%). Mingil määral nõuti pärandusi välja ka 1497.–1500. ning 1505.–1513. aastal. Pärandiasjade hulk foogtkonniti ei erine kuigivõrd, aga aastatel 1350–1519 oli Raasepori foogtkonnast pärit isikute pärandiasju (29) peaaegu kaks korda rohkem kui Porvoo foogtkonnast pärit isikute omi (16). Aastatel 1520–1560 oli pärandusi mõlemal alal peaaegu sama palju, Raaseporis 61 ja Porvoo foogtkonnas 65.

Kuidas peaks päranduste ajalist jaotust ja toimunud muutusi tõlgendama? Graafikutel 1 ja 2 ning lisades A ja B esitatud andmed puudutavad ainult neid pärandiasju, mille kohta on Tallinna rae keskaegse ja 16. sajandi materjalide kaudu midagi teada. Kui kogu 14. sajandist on Uusimaalt pärit isikute pärandusi puudutavaid andmeid säilinud vaid ühe kohta, aga hilisem arv on mitmekordne, tuleb kõrvalekaldele leida muid seletusi kui vaid Tallinna elanikkonna absoluutne või uusimaalaste osakaalu suhteline kasv kahesaja aasta jooksul (1350–1550). Põhjuseks ei saa olla ka ainult Soome lahe üleste kontaktide hulga kasv, sest teiste allikate põhjal oli Uusimaa piirkonnal Tallinnaga tihedad sidemed juba 14. sajandi teise veerandi alguses.⁴⁶ Kuna Tallinna ja Soome lahe põhjaranniku piirkondade vahelised majanduskontaktid olid hiljemalt 14. sajandist alates pidevad, ongi mõistlikum seletust otsida tõendamistoimingust

⁴⁶ Kõige varasem teadaolev vaieldamatult Uusimaalt pärit Tallinnas elanud isik on *Johannes de Nylande, filio dicti Snipel*, kelle valduses oli 1320. aastate lõpul Oleviste kiriku juures Johannes Cochi nimelise isiku kõrval paiknenud maja, mille ta pantis 9 hõbemargase laenu vastu Tallinna linnakodanikule Bertoldus Hamerile. Vt Wittschopbuch, nr 317 (TLA A.a.1, l. 48).

Kuvioiden perusteella perintöjutut jakaantuvat sykkäyksittäin niin, että huomattava osa varhaisista perinnöistä ajoittuu 1410-luvulta 1440-luvulle (30 kpl, 17,7 % kaikista) ulottuneeseen jaksoon, mutta lähes 2/3-osaa kaikista tunnetuista perinnöistä (107 kpl, 62,9 %) sijoittuu kolmeen noin kymmenen vuoden välein toisiaan seuranneeseen ryppääseen 1531–1534, 1539–1543 ja 1549–1554 (27 kpl, 15,9 %; 27 kpl, 15,9 % ja 53 kpl, 31,2 %). Jonkin verran perintöjä noudettiin myös vuosina 1497–1500 sekä 1505–1513. Perintöjuttujen määrässä voutikuntien välillä ei ole juurikaan eroa, mutta vuosina 1350–1519 Raaseporin voutikunnasta kotoisin olleiden vainajien perintöjuttuja (29) oli miltei kaksi kertaa enemmän kuin samaan aikaan Porvoon voutikunnasta lähtöisin olleiden henkilöiden perintöjä (16). Vuosina 1520–1560 perintöjä oli molemmilla alueille lähes yhtä paljon, 61 Raaseporin ja 65 Porvoon voutikunnassa.

Miten perintöjen ajallista jakautumista ja sen muutoksia olisi tulkittava? Kuvioissa 1 ja 2 ja liitteissä A ja B esitetyt tiedot koskevat ainoastaan niitä perintöjuttuja jotka tunnetaan Tallinnan raadin toiminnasta säilyneen keskiaikaisen ja 1500-luvun materiaalin kautta. Kun Uudeltamaalta lähtöisin olleiden henkilöiden perintöjä koskevia tietoja koko 1300-luvun osalta säilynyt vain yksi, mutta luku on myöhemmin moninkertainen, on vääristymälle oltava muitakin selityksiä kuin vain Tallinnan väkiluvun absoluuttinen tai uusimaalaisten osuuden suhteellinen kasvu kahdensadan vuoden aikana 1350–1550. Taustalla ei myöskään voi olla pelkkä Suomenlahden ylittäneiden yhteyksien volyymin kasvu, sillä Uudenmaan alue on muiden lähteiden perusteella ollut läheisessä vuorovaikutuksessa Tallinnan kaupungin kanssa jo 1300-luvun toisen neljänneksen alussa.⁴⁶ Koska Tallinnan ja Suomenlahden pohjoisrannikon alueiden väliset taloudelliset yhteydet ovat viimeistään 1300-luvulta

⁴⁶ Varhaisin tunnettu kiistatta Uudeltamaalta kotoisin ollut Tallinnassa asunut henkilö on *Johannes de Nylande, filio dicti Snipel*, jonka hallinnassa oli 1320-luvun lopulla pyhän Olavin kirkon luona Johannes Coch -nimisen henkilön talon vieressä sijainnut talo, jonka hän panttasi 9 hopeamarkan lainasta Tallinnan porvari Bertoldus Hamerille. Ks. Wittschopbuch, nr. 317 (TLA, A.a.1, s. 48).

lähtien olleet jatkuvia, onkin järkevampää etsiä selitystä itse todistustapahtumassa ja siihen liittyneessä asiakirjakulttuurissa tapahtuneista muutoksista.

Eräs syy siihen, miksi 1410-lukua edeltävältä ajalta on säilynyt vain yksi varma tieto Uudelta maalta Tallinnaan muuttaneen henkilön perinnöstä saattaa liittyä perintötodistusten ja muiden *tovorsichte*-kirjeiden kirjoitus- ja käytössä olleeseen kalliiseen pergamenttiin, joka alkoi syrjäytyä vasta 1300-luvun lopulla kun paperi tarjosi huomattavasti edullisemman vaihtoehdon verotalonpoikien henkilökohtaisia asioita varten tuomareilta ja voudeilta hakemien sinetöityjen todistusten alustana.⁴⁷ Todistusten sijaan suurin osa 1300-luvun perintöjutuista onkin voitu hoitaa kanssavannojen avulla Tallinnassa, mutta niin, että perintöjen todistamisesta ja siihen liittyneestä suullisesta prosessista ei ole jäänyt jälkiä kaupungin 1380-luvulta alkaviin *Denkelbucheihin*. Paperin yleistymisen jälkeiseltä ajalta tietoja perintöjutuista on säilynyt verrattain tasaisesti ja myöhempien 1400-luvun kolmannen neljänneksen *tovorsichte*-kirjeiden lähes täydellinen puuttuminen saattaa liittyä arkistoinnissa jo keskiajan lopulla tai sen jälkeen tuntemattomasta syystä syntyneisiin aukkoihin, joista Suomesta saapuneiden kirjeiden ja asiakirjojen osalta on selviä merkkejä etenkin 1450- ja 1460-lukujen sekä 1480- ja 1490-lukujen aineistossa.⁴⁸

Vaikka sukulaisuussuhteen todistamisen piti tapahtua raadin edessä ja Tallinnan kaupunginkirjurien joidenkin säilyneiden *tovorsichte*-kirjeiden taakse tekemät lyhyet saapumis- tai käsittelypäivää koskevat merkinnät todistavat, että kirjeet esitettiin raadin tai asiaa hoitaneiden raatimiesten istunnoissa, jutuista vain harva päättyi merkinnäksi *Denkelbuchiin*.

⁴⁷ Tallinnan raadin vastaanottamissa kirjeissä paperi yleistyy 1300-luvun kolmannella neljänneksellä ja ohittaa pergamentin lukumäärissä 1300-luvun viimeisen neljänneksen kuluessa, Salminen 2006, 20. Kuten Uudenmaan *tovorsichte*-kirjeitä koskevat tiedot osoittavat, pergamentti säilyi satunnaisena kirjoitus- ja alustana läpi 1400-luvun ja vielä 1500-luvulla, Liite A, nr. 23, 25, 30–31, 47, Liite B, nr. 3, 6, 10, 13, 16, 18, 37.

⁴⁸ Esim. TLA, BC 36A ja 36B, jossa Viipurin linnanpäälliköiden ja voutien kirjeissä on miltei täydellinen aukko 1440-luvun lopulta 1470-luvun loppuun ja BC 28, jossa Raaseporin linnanpäälliköiden ja voutien kirjeet puuttuvat 1440-luvun lopulta vuoteen 1469 ja jälleen 1481–1498.

enesest ja sellega seotud dokumendikulttuuris toimunud muutustest.

Üks põhjus, miks enne 1410. aastaid on ainult üks kindel teade Uusimaalt Tallinnasse kolinud isiku päranduse kohta, võib olla seotud pärimistöendite ja muude *tovorsichte*-kirjade materjaliks kasutatud kalli pürgamendiga, mis hakkas oma tähtsust kaotama alles 14. sajandi lõpul, kui paber pakkus maksukohuslikele talupoegadele isiklike asjade ajamisel kohtunikelt ja foogtidelt saadavate pitseeritud töendite materjalina märgatavalt soodsamat lahendust.⁴⁷ Töendite asemel võidi suurem osa Tallinna 14. sajandi pärandiasjadest korda ajada hoopis tunnistajate vahendusel, aga nii, et pärimisõiguse töendamiseks ja sellega seotud suulisest menetlusest pole 1380. aastatel kasutusele võetud *Denkelbuch*'idesse jälge jäänud. Pärast paberi levikut on pärandiasjade kohta andmeid säilinud võrdlemisi ühtlaselt ja hilisemate, 15. sajandi kolmanda veerandi *tovorsichte*-kirjade peaaegu täielik puudumine võib olla seotud keskaja lõpul või hiljem teadmata põhjusel arhiivimaterjali tekkinud lünkadega, mille kohta Soomest saabunud kirjade ja dokumentide osas on selgeid märke eelkõige 1450.–1460. ning 1480.–1490. aastate materjalis.⁴⁸

Kuigi sugulussuhteid tuli töendada rae ees ja mõne Tallinna linnakirjutaja lühikesed märkused saapumis- või menetluspäeva kohta säilinud *tovorsichte*-kirjade taga tunnistavad, et kirju menetleti raeistungil või asjaga tegele- nud raehärrade istungil, tehti vaid mõne üksiku juhtumi kohta sissekanne *Denkelbuch*'i.

⁴⁷ Tallinna raele saabunud kirjade hulgas hakkas paber levida 14. sajandi kolmandal veerandil ja sajandi viimasel veerandil ületas nende arv pürgamentkirjade oma, Salminen 2006, 20. Nagu Uusimaa *tovorsichte*-kirju puudutavad andmed näitavad, säilis pürgament juhusliku kirjamaterjalina kogu 15. sajandil ja veel 16. sajandilgi, vt lisa A, nr. 23, 25, 30–31, 47; lisa B, nr. 3, 6, 10, 13, 16, 18, 37.

⁴⁸ Nt TLA BC 36A ja 36B, kus Viiburi lossi haldurite ja foogtide kirjavahetuses on peaaegu täielik lünk 1440. aastate lõpust 1470. aastate lõpuni, ja BC 28, kus Raasepori lossi haldurite ja foogtide kirjad puuduvad 1440. aastate lõpust 1469. aastani ja aastatest 1481–1498.

On ilmne, et pärimisõiguse kinnitamisel ja järelejäänud vara puudutavate õiguste üleandmisel tõusis rae andmehalduse seisukohalt hiljemalt 14.–15. sajandi vahetusel kõige olulisemaks *tovorsichte*, mille linnakirjutaja menetluseks märkis ja arhiivi talletas. Kõik seitse sissekannet uusimaalaste 1486.–1523. aasta Tallinna-päranduste kohta, mis on säilinud rae *Denkelbuch*'is, puudutavad rae ees koos tunnistajatega antud vandeid – sel puhul olid päranduse väljanõudjatega koos kohal mujalt kutsutud või Tallinnas elavad isikud. Kuna vahemaa Uusimaalt Tallinnasse oli lühike, ei käinud tunnistajate rae ette toomine üle jõu, aga *tovorsichte*-kirjade mitmekordselt suurem hulk võrreldes uusimaalaste pärandiasju puudutavate sissekannetega *Denkelbuch*'ides näitab, et hiljemalt 15. sajandil eelistati oma nõuete kinnituseks taotleda pitseeritud töendeid ja 16. sajandiks kujunes sellest valdav menetlusviis, mis põhines rae esitatud nõudmistel. Seda toetavad ka mõned andmed 16. sajandist, et ainult tunnistajate toomisest enam ei piisanud, vaid raad nõudis kirjalikku *tovorsichte*'t. Paistab, et seda nõuti eriti siis, kui pärijaid oli mitmest sugupõlvest, või siis, kui *tovorsichte* oli kuidagi puudulik või kahtlane. Nii pidid kahe Inkoost pärit ja Tallinnas surnud naise omaksed 1559. aastal ringkonnakohtunik Jacob Henrikssonilt hankima sugulussuhte kohta kirjaliku töendi pärast seda, kui päranduse väljanõudjad olid rae eest tühjade kätega tagasi tulnud, sest polnud suutnud esitada kirja ega muud töendit, mis oleks kaaspärijate õigust pärandile kinnitanud.⁴⁹ 1511. aastal tuli ka Margit Larsdotteril ja Peder Larssonil uus, ringkonnakohtunik Olof Erikssoni (Stålarms) välja antud ametlik *tovorsichte* hankida pärast seda, kui emb-kumb oli üritanud raelt kinnitust saada Tallinnas surnud õepoja pärandiosa kohta, milleks oli maa Helsingi kihelkonnas. Omaksed üritasid alguses õigust saada Helsingi kihelkonna nimismehel

⁴⁹ Lisa A, nr. 87 ja 88.

Ilmeistä onkin, että raadin informaationhallinnan kannalta tärkeimmäksi todisteeksi perintöoikeuden vahvistamisesta ja jäämistöä koskevien oikeuksien luovuttamisesta muotoutui viimeistään 1400- ja 1500-lukujen taitteessa *tovorsichte*, jonka kaupunginkirjuri merkitsi käsitellyksi ja talletti raadin arkistoon. Kaikki säilyneet seitsemän uusimaalaisten Tallinnanperintöjä koskevaa raadin *Denkelbuchin* merkintää vuosilta 1486–1523 koskevat raadin edessä kanssavannojen kanssa tehtyjä valoja, jolloin paikalla oli perinnön noutajien lisäksi mukana tuotuja tai Tallinnassa asuvia henkilöitä. Koska matka Uudelta maalta Tallinnaan oli lyhyt, kanssavannojen tuominen raadin eteen ei ollut ylivoimaista, mutta *tovorsichte*-kirjeiden moninkertainen määrä suhteessa uusimaalaisten perintöjuttuja koskeviin *Denkelbuchin* merkintöihin osoittaa, että sinetöityjen todistusten hankkiminen vaatimusten tueksi alkoi ohittaa kanssavannojen käytön viimeistään 1400-luvulla ja siitä muotoutui 1500-luvulle tultaessa normaali käytäntö, joka perustui raadin vaatimuksiin. Tätä tukevat myös eräät 1500-luvun tiedot, ettei pelkkä kanssavannojen tuominen enää riittänyt vaan raati vaati kirjoitetun *tovorsichten*. Yleensä näin näyttää olleen etenkin silloin kun perillisiä oli useammassa polvessa tai silloin, kun *tovorsichte* oli jollakin tavalla puutteellinen tai epäilyttävä. Niinpä kahden Inkoosta kotoisin olleen ja Tallinnassa kuolleen naisen omaiset joutuivat hakemaan kihlakunnantuomari Jacob Henrikssonilta 1559 kirjalliset todistukset sukulaisuussuhteistaan vainajiin sen jälkeen kun perinnön noutajat olivat joutuneet palaamaan raadin luota tyhjin käsin kun eivät olleet kyenneet esittämään kirjettä tai muuta todistusta, joka olisi vahvistanut kanssaperillisten oikeuden perintöön.⁴⁹ Uuden, kihlakunnantuomari Olof Erikssonin (Stålarms) antaman virallisen *tovorsichten* joutuivat hakemaan 1511 myös Margit Larsdotter ja Peder Larsson sen jälkeen kun jompikumpi oli yrittänyt saada raadilta vahvistuksen Tallinnassa kuolleen sisarenpoikansa osuuteen suvun perintömaasta Helsingin pitäjässä. Omaiset olivat ensin yrittäneet todistaa asian Helsingin pitäjän nimismiehen vaimon

⁴⁹ Liite A, nr. 87 ja 88.

Sigridin antamalla sinetöimättömällä *tovorsichtella*, mitä raati ei hyväksynyt. Vaikka uusi kihlakunnantuomarin sinetöimä todistus ratkaisi asian, Suomessa ollutta maaomaisuutta koskenut juttu on eräs niistä harvoista, joka raadin arkistoon talletettujen kahden *tovorsichten* lisäksi päätyi myös merkinnäksi raadin *Denkelbuchiin*.⁵⁰

Koska osa perinnönhauista hoidettiin jatkuvasti kanssavannojen avulla eikä tapahtumasta ole aina välttämättä jäänyt merkintää kaupungin muistikirjoihin, uusmaalaisia koskevia perintöjä lienee normaalitilanteessa ollut muutaman vuoden välein tai yksi vuodessa, kun taas poikkeuksellisen suuret luvut ovat selvästi olleet epidemioista tai muista syistä johtuneiden kuolemantapausten tulosta kuten jo Gunvor Kerkkonen on arvellut. Tautiepidemioista tai muista syistä johtunutta korkeaa kuolleisuutta on Tallinnassa perinnönhakuihin sisältyvä vuoden viive huomioon ottaen koettu ainakin 1430- ja 1440-lukujen taitteessa, 1490-luvun viimeisinä vuosina, 1530-luvun alussa, 1539–1540 ja etenkin 1549–1550, joista viimeisessä kuolleisuus oli Uudeltamaalta kotoisin olleessa väestönosassa ja mahdollisesti koko kaupungissa erittäin suuri niin että kahden vuoden aikana 1550–1551 Uudenmaan kahdesta voutikunnasta haettiin todistus yhteensä 42 perintöä varten. Vaikka Pohjan pitäjistä kotoisin olleen ja Suuren killan tai Pyhän Olavin killan palveluksessa olleen *Peter Ghildesknechtin* sanotaan vuoden 1433 *tovorsichtessä* menehtyneen kaupunkia kohdanneessa suuressa tulipalossa (1431), suurin osa 1430- ja 1440-lukujen kuolemantapauksista liittyynee samoihin aikoihin Liivinmaalla esiintyneisiin katoihin ja epidemioihin. Näin on varmasti ollut myös suurimmassa osassa 1500-luvun sykäyksittäin ilmenneessä kuolleisuudessa.⁵¹

⁵⁰ Liite B, nr. 14.

⁵¹ TLA, BC 28, 63 *van sines broders weggen gheheten Peter Ghildesknecht ... de dar vorbrande in der tiit do jw unde den juven de grote schade schach van brandes wegen*, ks. Liite, Raas. vk. nr. 11; Liivinmaan kadoista on säilynyt tietoja vuosilta 1412, 1414–1416, 1421, 1433–1434 ja 1436, ks. Ahvenainen 1965, 210. Dendrokronologisten tutkimusten perusteella poikkeuksellisia talvia olivat ainakin 1431/32 ja 1433/34–1437/38. Ks. Eronen 1990, 234–236.

naise Sigridi pitseeritud *tovorsichte*'ga, mida raad ei tunnistanud. Kuigi uus, ringkonnakohtuniku pitseeritud tõend lahendas olukorra, on see Soomes asunud maaomandit puudutanud juhtum üks vähestest, mis rae arhiivi talletatud kahe *tovorsichte* kõrval on ka rae *Denkelbuch*'i sisse kantud.⁵⁰

Kuna osa pärandinõuetest menetletiendiselt tunnistajate abil ja juhtumist pole alati linna märkmeraamatutesse sissekannet jäänud, oli uusimaalasi puudutavaid pärandiasju tavalukorras iga paari aasta tagant või kord aastas, samas kui erakordselt suured arvud on selgelt seotud epideemia või muude põhjustega, nagu arvas juba Gunvor Kerkkonen. Haiguspuhangutest või muudest põhjustest tulenenud kõrget suremust, kui arvestada Tallinna pärimisnõute puhul esinevat aastast viivitust, tuli ette vähemalt 1430.–1440. aastate vahetusel, 1490. aastate lõpul, 1530. aastate alguses, 1539.–1540. aastal ja eelkõige 1549.–1550. aastal, kusjuures viimasel juhul oli Uusimaalt pärit elanike ja arvatavasti kogu linna elanikkonna suremus eriti suur, nii et kahe aasta jooksul, 1550–1551, hangiti Uusimaa kahest foogtkonnast tõend ühtekokku 42 päranduse jaoks. Kuigi Pohja kihelkonnast pärit ja suurgildi või püha Olavi gildi teenistuses olnud *Peter Ghildesknecht* kohta öeldakse 1433. aasta *tovorsichte*'s, et ta hukkus linna suures tulekahjus (1431), siis suurem osa 1430.–1440. aastate surmajuhtudest on tõenäoliselt seotud samal ajal Liivimaad tabanud näljahädade ja epideemiatega. Nii oli kindlasti ka 16. sajandil puhanguiti suurenenud suremuse puhul.⁵¹

⁵⁰ Lisa B, nr 14.

⁵¹ TLA BC 28, 63: *van sines broders weggen gheheten Peter Ghildesknecht ... de dar vorbrande in der tiit do jw unde den juven de grote schade schach van brandes wegen*, vt lisa A, nr 11; Liivimaa näljahädade kohta on säilinud andmeid aastatest 1412, 1414–1416, 1421, 1433–1434 ja 1436, vt Ahvenainen 1965, 210. Dendrokronoloogiliste uuringute järgi olid vähemalt 1431/32. ja 1433/34.–1437/38. aasta talved erandlikud, vt Eronen 1990, 234–236.

Tallinna ja Uusimaa vaheliste keskaegsete ja 16. sajandi alguse kontaktidega seoses on eriti huvitavad Tallinna vanas raearhiivis säilinud, algupärastest pärimistõenditest tehtud tõlked. Kuna peaaegu kõik algupärased *tovorsichte*-kirjad kirjutati rootsi keeles, aga rae istungitel kasutati keskalamsaksa keelt ja dokumentide sisu loeti juuresolijatele valjusti ette, koostati Tallinnas keskalamsaksakeelne tõlge, mis talletati tõenäoliselt koos *tovorsichte* originaaliga raearhiivi. Rootsikeelsetest dokumentidest ja kirjadest tehtud tõlked on Tallinna rae teatmehalduse erijoon, mida siinkohal pole võimalik täpsemalt käsitleda. Siiski on tähelepanuväärne, et 70 säilinud tõlget on pärit pärast 1531. aastat, välja arvatud üks 15. sajandi teisest veerandist pärit tekst, samas kui kaks kolmandikku säilinud ladina- või keskalamsaksakeelsetest *tovorsichte*-originaalidest (27/43) on dateeritud enne 1531. aastat. 17 *tovorsichte* tekst on säilinud vaid Tallinnas sellel ajal tehtud tõlkena.⁵² Kuna tõlgitud tekst rühmitati osalt teisiti kui algupäränd ja tihti saksastati ka koha- ja isikunimed, mõjutavad tõlked nii pärandiasjade arvu puudutavaid andmeid kui ka üksikute pärandiasjade tõlgendusi eelkõige siis, kui allika avaldaja või uurija on teadlik kas ainult tõlke või ainult originaali olemasolust. Suurem osa koos originaalidega arhiveeritud tõlgetest sattus eraldi hiljem, kui rae arhiivi 19.–20. sajandil korduvalt ümber korrastati.

Kõigile ringkonnakohtunike, usaldusmeeste, lossihaldurite, foogtide, kirikhärrade ja Porvoo rae välja antud pärimistega seotud *tovorsichte*-kirjadele, mis on Tallinnas säilinud, on hiljemalt 1520. aastatest alates omane, et nad vastavad pigem Tallinna pärimisõiguse tõendamise nõuetele, mitte Uusimaal ja

⁵² Vaid keskalamsaksakeelses tõlkes säilinud: lisa A, nr 19, 35, 42–43, 54–55, 57, 64–65, 70, 81, 84; lisa B, nr 19, 23, 47, 50, 57, 78. Raasepori foogtkonnas pärast 1531. aastat keskalamsaksa keeles kirjutatud *tovorsichte*-kirju on 3/23, Porvoo foogtkonnas 13/20. Tõlgete kohta vt Salminen 1997, 158.

Erittäin mielenkiintoinen Tallinnan ja Uudenmaan välisiin keskiaikaisiin ja 1500-luvun alun yhteyksiin liittyvä piirre ovat Tallinnan vanhassa raadin arkistossa säilyneet alkuperäisistä perintötodistuksista tehdyt käännökset. Koska melkein kaikki alkuperäiset *tovorsichtet* kirjoitettiin ruotsiksi, mutta raadin istunnoissaan käyttämä kieli oli keskialasaksa ja asiakirjojen sisältö luettiin tilaisuudessa ääneen läsnä olleille, niistä laadittiin Tallinnassa keskialasaksankielinen käännös, joka näyttää alun perin tallennetun alkuperäisen *tovorsichten* kanssa raadin arkistoon. Ruotsinkielisistä asiakirjoista ja kirjeistä tehdyt käännökset ovat Tallinnan raadin informaationhallinnan erikoispiirre, jota tässä ei ole mahdollista käsitellä tarkemmin. Huomionarvoista kuitenkin on, että säilyneet 70 käännöstä ovat yhtä 1400-luvun toiselle neljännekselle ajoittuvaa tekstiä lukuun ottamatta vuoden 1531 jälkeiseltä ajalta, kun taas kaksi kolmasosaa säilyneistä latinan- tai keskialasaksankielisistä alkuperäisistä *tovorsichteistä* (27/43) ajoittuvat ennen vuotta 1531. Kaikkiaan 17 *tovorsichten* teksti on säilynyt vain Tallinnassa tehtynä aikalaissäilyneenä.⁵² Koska käännösten teksti ryhmiteltiin joiltakin osin toisin kuin alkuperäinen ja usein myös paikan- ja henkilönnimet saksannettiin, käännökset ovat vaikuttaneet paitsi perintöjuttujen määrää koskevaan tietoon myös yksittäisistä perintöjuutuista tehtyihin tulkintoihin etenkin silloin kun lähteen julkaisija tai tutkija on ollut tietoinen vain käännöksen tai pelkän originaaliasiakirjan olemassaolosta. Suurin osa yhdessä originaalien kanssa arkistoiduista käännöksistä on myöhemmin joutunut niistä erilleen, kun raadin arkistoa eri vaiheissa on 1800- ja 1900-luvuilla järjestelty.

Kaikille Tallinnassa säilyneille kihlakunnantuomareiden, laamannien, linnanpäällikköjen, voutien, kirkkoherrojen ja Porvoon raadin tuottamille perintöihin liittyneille *tovorsichte*-kirjeille

⁵² Vain keskialasaksankielisinä käännöksinä säilyneet, Liite A, nr. 19, 35, 42–43, 54–55, 57, 64–65, 70, 81, 84 ja Liite B, nr. 19, 23, 47, 50, 57, 78. Raaseporin voutikunnassa vuoden 1531 jälkeen keskialasaksaksi kirjoitettuja *tovorsichte*jeja on 3/23, Porvoon voutikunnassa 13/20. Käännöksistä Salminen 1997, 158.

on viimeistään 1520-luvulta lähtien ominaista, että ne vastaavat pikemminkin sitä, mitä Tallinnassa perintöoikeuden osoittamiselta vaadittiin, kuin sitä, millainen vannomis- ja todistamiskäytäntö oli Uudellamaalla ja Ruotsin valtakunnassa. Niinpä Uudellamaalla tuotettuihin 1500-luvun *tovorsichte*ihin sisältyy lähes aina vannomistapah-tuman kuvaus, joka tehtiin „ojennetuin käsin ja sormin jumalan ja hänen pyhimystensä nimeen vannomalla”, luettelo nimetyistä kanssavannoista ja vahvistus, että vainaja oli syntynyt kristillisestä avioliitosta.⁵³ Useimmissa 1500-luvun todistuksissa aviollinen syntyperä ja sukulaisuussuhde perinnön vaatijaan todennetaan nimeämällä vainajan isä ja äiti, jotka saattoivat olla perintöä vaatineiden sisarusten kanssa joko yhteiset tai sitten kuollut oli sisaruspuoli, jolloin asia mainitaan erikseen. Säily-neissä keskiaikaisissa 1400-luvun perintötodistuk-sissa todistustapa on jonkin verran suoraviivaisem-pi, mutta vahvistuksen todetaan aina perustuvan siihen mitä kirjeen antajan edessä oli valaehdoisesti tai muuten vahvistettu tai että hän itse tiesi mi-ten asian laita oli. Valan fyysisen kuvauksen mer-kityksestä 1500-luvulla kertoo, että kun Porvoon raadin kirjuri elokuussa 1550 unohti *tovorsichte*-kirjettä kirjoittaessaan osan itse valakaavasta, hän lisäsi puuttuvan osan valmiin kirjeen marginaa-liin, ehkä siksi, että todistusta voitiin Tallinnassa pitää pätemättömänä.⁵⁴

⁵³ Tallinnassa raadin edessä kanssavannojen kanssa tehdyn valan muoto ja kaava ilmenee useista Denkelbuchien merkin-nöistä, esim.: TLA, A.a.7, f. 192v–193r:1, 1.7.1523: *Quemen vor vnsen sittendes stoel des Rades Niles Korth Peter Korth Las Benthe vnd Peter Husen Borgere van Sibboghe yn Vinlandt vnd hebben rechtlicken utforderung Mattis Greuen done to wo recht is gefordert myt vtgestruckedes armen vnnd vpperichtedes liffflickes vingeren rechttes stantdes eedes tho gode vnd synen hilligen swerende geslecht getugheth vnnd woregemacht, Dat Peter Mattis vnnd hinrcik Gerue vnnd Margarete vnnd malik andere rechte naturlicke Broder vnd Syster ynwesende alle sampt van zelige Anders Greuen erem vadere vnd Elinen erer moder na ynfetting der Christlickes kercke vth eynen erlicke brutbedde echet vnd rechte gerelech vnd gebaren <syn> welcke den vorbenomptes also vaste egentlick wol beuest is sunde alle geseyde. Dat to urkunde der warheit vorgunde is yn dyth vnse denckelbock to rekenen.*

⁵⁴ TLA, BC 5, 55 (Liite B, nr. 67).

Rootsi kuningriigis järgitud vandeandmis- ja tõendamispraktikale. Seepärast kirjeldati Uu-simaa 16. sajandi *tovorsichte*'des peaaegu alati vande andmist, mida tehti „sirutatud käe ja sõrmedega Jumala ja tema pühakute nimel vandudes”, loetleti tunnistajad ja kinnitati, et surnu oli kristlikust abielust sündinud.⁵³ Enamasti kinnitatakse 16. sajandi tõendites abielulist sünnipära ja sugulussuhet pärandu-se väljanõudjaga sedasi, et nimetatakse surnu isa ja ema, kes võisid pärandust nõudvatel õdedel-vendadel olla kas ühised, või siis oli surnu poolode, mis puhul seda seika eraldi mainitakse. Säilinud keskaegsetes, 15. sajandi pärimistõendites on tõendusviis mõnevõrra sirgjoonelisem, aga sõnastatud alati vastavalt sellele, mida kirja väljastaja ees on vande all või muul viisil kinnitatud, või et ta teab ise, kuidas asjaga on. Vandeandmise protseduuri kirjelduse tähtsusest 16. sajandil kõneleb see, et kui Porvoo raekirjutaja 1550. aasta augustis *tovorsichte*-kirja kirjutamisel osa vandeforme-list ära unustas, lisas ta puuduva osa valmis kirja äärele, küllap seepärast, et muidu võidi tõend Tallinnas kehtetuks tunnistada.⁵⁴

⁵³ Tallinnas rae ees koos tunnistajatega antud vande vorm ja ülesehitus selgub mitmest *denkelbuch*'i-sissekannetest, nt TLA A.a.7, l. 192p–193:1 (1.7.1523): *Quemen vor vnsen sittendes stoel des Rades Niles Korth Peter Korth Las Benthe vnd Peter Husen Borgere van Sibboghe yn Vinlandt vnd hebben rechtlicken utforderung Mattis Greuen done to wo recht is gefordert myt vtgestruckedes armen vnnd vpperichtedes liffflickes vingeren rechttes stantdes eedes tho gode vnd synen hilligen swerende geslecht getugheth vnnd woregemacht, Dat Peter Mattis vnnd hinrcik Gerue vnnd Margarete vnnd malik andere rechte naturlicke Broder vnd Syster ynwesende alle sampt van zelige Anders Greuen erem vadere vnd Elinen erer moder na ynfetting der Christlickes kercke vth eynen erlicke brutbedde echet vnd rechte gerelech vnd gebaren <syn> welcke den vorbenomptes also vaste egentlick wol beuest is sunde alle geseyde. Dat to urkunde der warheit vorgunde is yn dyth vnse denckelbock to rekenen.*

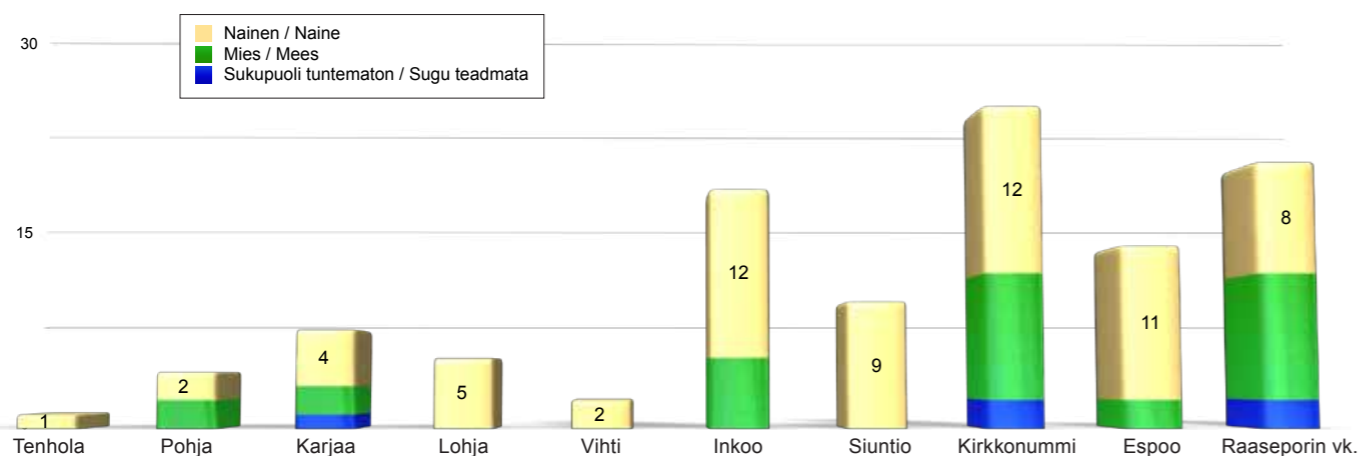
⁵⁴ TLA BC 5, 55 (lisa B, nr 67).

Surnute päritolukohad

Kes olid Tallinnas surnud uusimaalased ja kust nad pärinesid? Graafikutel 3 ja 4 on pä-randajad jagatud päritolukoha järgi Raasepo-ri ja Porvoo foogtkonnast pärit isikuteks, see-juures on mainitud ka tema sugu. Erinevalt graafikutest 1 ja 2 on siin tegu Uusimaalt pä-rit surnud isikutega ja nende pärandiasjades mainitud lastega, kelle pärandusele oli Uusi-maal elavatel sugulastel õigus, mitte Tallin-nas abiellunud uusimaalaste abikaasade ega üksikute pärandiasjadega, kus surnuid võis olla mitmeid või kus lapsed olid surnud enne pärandaja surma. Raasepori foogt- ja ring-konna kiriku- ja halduskihelkonnad olid enne 1560. aastat lääne poolt alates rootsi koloni-satsiooni piirkonnas asunud Tenhola (Tena-la), Pohja (Pojo), Karjaa (Karis), Inkoo (Ingå), Kirkkonummi (Kyrkslätt) ja Espoo (Esbo) ning Karjaast ja Inkoost põhja poole jäänud, peamiselt soomekeelsed Lohja (Lojo) ja Vihti (Vihtis), kusjuures suurem osa Vihtist kuulus maksuhalduslikult Hämeenlinna foogtkon-da. Porvoo foogt- ja ringkonna kiriku- ja hal-duskihelkonnad olid ranniku pool Helsingi (Helsinge), Sipoo (Sibbo), Porvoo (Borgå), Pernaja (Pernå) ja Pyhtää (Pyttis) kihelkond, mis kõik asusid rootsi kolonisatsiooni alal, aga eelkõige Pyhtääs võis kogu keskaja vältel säilida vana häme asustuse järjepidevus. Por-voov kirikukihelkonna alale tekkis 14. sajandi teisel poolel Porvoo raelinn, mida mainitakse säilinud allikates esimest korda 1383. aastal, aga mis on arvatavasti rajatud hiljemalt 14. sajandi teise veerandi lõpul, kui piirkonna kaubandust korraldati. Raasepori foogtkonna alale rajati 1546. aastal Tammissaari (Ekenäs) ja Porvoo foogtkonda 1550. aastal Helsingi linn (Helsingfors).

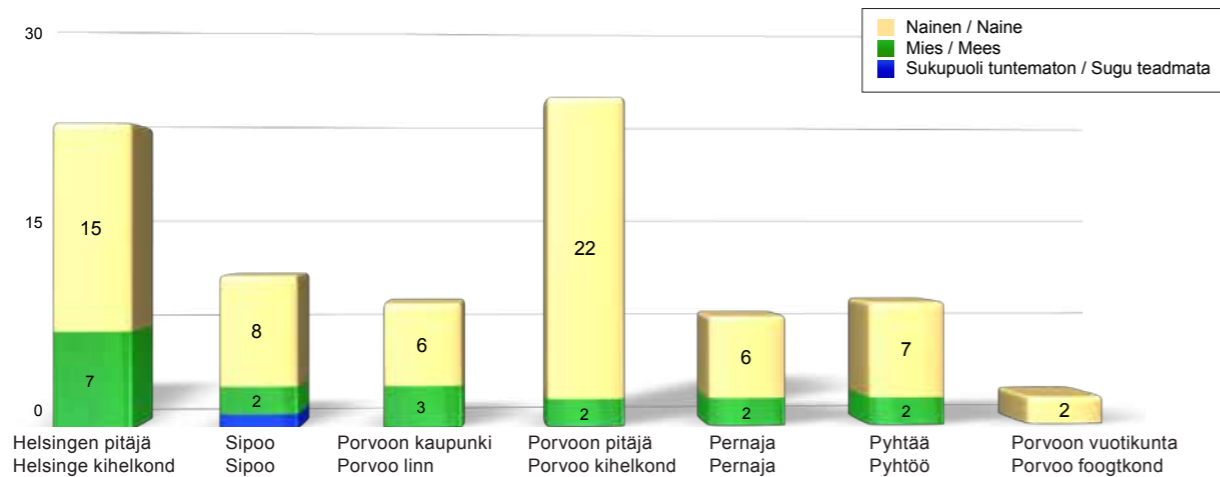
Vainajien lähtöalueet

Keitä Tallinnassa kuolleet uusmaalaiset olivat ja mistä he olivat kotoisin? Perintöjuttujen kohteena olleet vainajat on jaettu kuvioissa 3 ja 4 lähtöalu-eensa perusteella Raaseporin ja Porvoon voutikun-nista kotoisin olleisiin henkilöihin, jolloin myös vainajan sukupuoli on mainittu. Kuvioista 1 ja 2 poiketen kyseessä ovat Uudeltamaalta lähtöisin olleet vainajat ja ne perintöjutuissa mainitut lapset, joiden perintöön Uudellamaalla asuneet sukulaiset olivat oikeutettuja, eivät Tallinnaan avioituneiden uusmaalaisen aviopuolisot eivätkä yksittäiset pe-rintöjutut, joissa vainajia saattoi olla useampia tai jossa lapset olivat menehtyneet ennen varsinaisen perinnön jättäjän kuolemaa. Raaseporin voutikun-nan ja kihlakunnan kirkko- ja hallintopitäjät olivat ennen vuotta 1560 lännestä lukien ruotsinkielisen kolonisaation alueella sijainneet Tenhola (Tenala), Pohja (Pojo), Karjaa (Karis), Inkoo (Ingå), Kirkkonummi (Kyrkslätt) ja Espoo (Esbo) sekä Karjaan ja Inkoon pohjoispuolella olleet, pääosin suomen-kieliset Lohja (Lojo) ja Vihti (Vihtis), joista suurin osa Vihtiä kuului verohallinnollisesti Hämeen lin-nan voutikuntaan. Porvoon vouti- ja kihlakunnan kirkko- ja hallintopitäjät olivat rannikon suuntaisesti Helsingin pitäjä (Helsinge), Sipoo (Sibbo), Porvoo (Borgå), Pernaja (Pernå) ja Pyhtää (Pyttis), jotka kaikki sijaitsivat ruotsinkielisen kolonisaat-ion alueella, mutta joista etenkin Pyhtäällä on saattanut säilyä läpi keskiajan vanhan hämäläis-asutuksen jatkumo. Porvoon kirkkopitäjän alueelle syntyi 1300-luvun jälkimmäisellä puoliskolla Por-voon raatikaupunki, joka mainitaan ensimmäisen kerran säilyneissä lähteissä 1383, mutta joka lienee muodostettu viimeistään 1300-luvun toisen nel-jänneksen lopulla kun alueen kauppa järjesteltiin. Raaseporin voutikunnan alueelle perustettiin 1546 Tammissaaren (Ekenäs) ja Porvoon voutikuntaan 1550 Helsingin (Helsingfors) kaupungit.

Kuvio 3. Raaseporin voutikunnasta kotoisin olleet Tallinnassa 1350–1560 kuolleet vainajat pitäjittäin ja sukupuolen mukaan jaoteltuna.

Graafik 3. Tallinnas surnud, Raasepori foogtkonnast pärit isikute jaotus kihelkonniti ja soo kaupa (1350–1560).

Kuvio 4. Porvoon voutikunnasta kotoisin olleet Tallinnassa 1350–1560 kuolleet vainajat pitäjittäin ja sukupuolen mukaan jaoteltuna.

Graafik 4. Tallinnas surnud, Porvoo foogtkonnast pärit isikute jaotus kihelkonniti ja soo kaupa (1350–1560).

Liitteiden A ja B ja kuvioiden 3 ja 4 tieto vainajan kotipitäjästä perustuu joissakin tapauksissa suoraan lähteissä ilmoitettuun tietoon, mutta useimmiten lähtöalue on pääteltävä perinnön hakeneiden sukulaisten tai kanssavannojen kotipaikkakunnan perusteella. Jos perintöä koskenut *tovorsichte* annettiin käräjillä, vainajan kotipitäjäksi merkitty kirkkopitäjä on melkein aina ollut sama kuin hallintopitäjä, silloinkin kun vainajan

Lisade A ja B ning graafikute 3 ja 4 andmed surnute kodukihelkondade kohta põhinevad mõnel juhul allikates toodud andmetel, aga sagedamini peab päritolukoha tuletama pärandust nõudnud sugulaste või tunnistajate kodupaiga põhjal. Kui pärandit puudutav *tovorsichte* on ringkonnakohtus välja antud, oli surnud isiku kodukihelkonnaks märgitud kirikukihelkond peaaegu alati sama kui halduskihelkond,

isegi siis, kui surnu sugulased või tunnistajad pärinesid kahe või kolme erineva halduskihelkonna alalt. Selliseid juhtumeid oli vaid mõni ning nende puhul oli alati võimalik tuvastada kirikukihelkond, kust surnud isik pärit oli.⁵⁵ Mõnevõrra keerulisem olukord on Porvoo kihelkonnas ja linnas, kus suure hulga kihelkonda puudutavatest *tovorsichte*-kirjadest andis välja linna raad ja surnu koduküla pole alati mainitud. Ka siis on surnud isiku kodukoht peaaegu eranditult võimalik tema vanemate või tunnistajate kodupaiga abil välja selgitada, nii et suurem osa linna ja kihelkonda puudutavatest *tovorsichte*-kirjadest, mille Porvoo raad välja andis, seostub ilmselgelt Porvoo kirikukihelkonnast pärit surnutega. Kui tegu oli linlasega, on pärijate tunnistajate hulgas tihti linna raehärrasid või kodanikke, mis siiski pole kindel tagatis, et surnu pärines linnaperekonnast. Surnud, kelle kodukihelkonda ei õnnestunud tuvastada, on peamiselt Raasepori foogtkonnast: 15. sajandi esimesel poolel Raasepori ja Viiburi lossihaldurite antud 19 kirjast 11s ei nimetata tunnistajaid ega määratleta ka muul viisil, kust surnu omaksed pärit on. Et tegu oli Raasepori foogtkonnast pärit pärandajaga, selgub *tovorsichte* väljaandjast, kelle ülesannete hulka kuulus selliste asjade tõendamise. Nende Raasepori foogtkonnast pärit isikute pärandiasjad, kelle kodukoht pole teada, on pärit 1531.–1532. ja 1550. aastast, samas kui mõlemad Porvoo foogtkonna samasugused pärandused on pärit 15. sajandi esimesest poolest. Raasepori foogtkonda loodud Siundby mõisafoogtkonnas, mis hõlmas Siuntio, Inkoo ja Kirkkonummi kihelkonda, 1557. aastal välja antud *tovorsichte* objektiks olnud surnu kodukihelkond on teadmata.⁵⁶

⁵⁵ Lisa A, nr 41 (Espoo ja Helsingi kihelkond), 58 (Kirkkonummi ja Lohja), 79 (Karjaa ja Inkoo) ja 80 (Karjaa ja Pohja kihelkond); lisa B, nr 31 (Helsingi ja Sipoo), 33 (Helsingi ja Sipoo), 53 (Helsingi, Sipoo ja Porvoo kihelkond).

⁵⁶ Lisa A, nr 2–3, 5–7, 13–14, 19–22, 33, 35, 38 ja 66; lisa B, nr 1 ja 4; Siundby foogtkonna elanikule välja antud tõend on paigutatud Raasepori foogtkonna alla, lisa A, nr 86.

sukulaiset tai kanssavannojat ovat olleet kotoisin kahden tai kolmen eri hallintopitäjän alueelta. Käytännössä tällaisia tapauksia on vain muutamia, jolloin myös vainajan kotipitäjänä ollut kirkkopitäjä on aina ollut määriteltävissä.⁵⁵ Jonkin verran hankalampi tilanne on Porvoon pitäjässä ja kaupungissa, jossa suuren määrän pitäjää koskevista *tovorsichte*-ta antoi kaupungin raati eikä vainajan varsinaista lähtökylää pitäjän puolella ole aina mainittu. Myös tällöin vainajan lähtöalue on lähes poikkeuksetta selvitetävissä hänen vanhempiensa tai kanssavannojen kotipaikkojen avulla niin, että suurin osa Porvoon raadin antamista kaupunkia ja pitäjää koskevista *tovorsichte*-istä liittyy selvästi Porvoon kirkkopitäjästä lähtöisin olleisiin vainajiin. Jos kyseessä on kaupunkilainen, perillisten kanssavannoissa on usein kaupungin raatimiehiä tai porvareita, jotka eivät kuitenkaan ole tae siitä, että vainaja olisi ollut lähtöisin kaupunkiperheestä. Kotipitäjältään kokonaan tuntemattomia vainajia on erityisesti Raaseporin voutikunnasta, jossa kaikkiaan 11 tapausta 19:stä ajoittuu 1400-luvun ensimmäiselle puoliskolle, jolloin Raaseporin ja Viipurin linnanpäälliköiden antamissa kirjeissä ei vielä nimetä kanssavannoja tai muutenkaan aina eritellä mistä vainajan omaiset ovat kotoisin. Sen, että kyse on ollut Raaseporin voutikunnan alueelle langenneesta perinnöstä paljastaa *tovorsichten* antaja, jonka toimivaltaan asian todistaminen kuului. Muut Raaseporin voutikuntaan langenneet perinnöt joiden vainajan kotipaikka ei tunneta ovat vuosilta 1531–1532 ja 1550, kun taas molemmat Porvoon voutikuntaan langenneet vastaavat perinnöt ajoittuvat 1400-luvun alkupuoliskolle. Raaseporin voutikuntaan muodostetussa Siuntion, Inkoon ja Kirkkonummen pitäjät käsittäneessä Siundbyn kartanovoutikunnassa 1557 annetun *tovorsichten* kohteena olleen vainajan kotipitäjä on tuntematon.⁵⁶

⁵⁵ Liite A, nr. 41 (Espoo ja Helsingin pitäjä), 58 (Kirkkonummi ja Lohja), 79 (Karjaa ja Inkoo) ja 80 (Karjaa ja Pohjan pitäjä), Liite B, nr. 31 (Helsingi ja Sipoo), 33 (Helsingi ja Sipoo), 53 (Helsingi, Sipoo ja Porvoon pitäjä).

⁵⁶ Liite A, nr. 2–3, 5–7, 13–14, 19–22, 33, 35, 38 ja 66; Liite B, nr. 1 ja 4; Siundbyn voutikunnan asukkaalle annettu todistus on sijoitettu Raaseporin voutikuntaan, Liite A, nr. 86.

Kuten kuviot 3 ja 4 osoittavat, suurin osa Tallinnassa kuolleista uusmaalaisista oli lähtöisin keskiseltä Uudeltamaalta Inkoon ja Porvoon pitäjän väliseltä alueelta, jonka osuus kaikista tunnetuista vainajista on 69,6 % eli yli kaksi kolmannesta. Eniten kotipitäjältään tunnettuja vainajia on Porvoon pitäjästä (24), Kirkkonummelta (23) ja Helsingin pitäjästä (22), sitten Inkoosta (15), Espoosta (12) ja Sipoosta (10). Porvoon kaupungin ja pitäjän yhteenlaskettu lukumäärä kuolemantapauksista on kuitenkin 33, eli 17,9 % Uudenmaan ja 39,3 % Porvoon voutikunnan tunnetuista vainajista, mikä osoittaa seudun olleen eräs Tallinnaan suuntautuneen myöhäiskeskiaikaisen muuttoliikkeen ydinalueista. Länsi-Uudellamaalla vastaavassa asemassa oli Tallinnaa vastapäätä sijainnut Kirkkonummi, jonka 23 vainajaa olivat 12,5 % Uudenmaan ja 23,0 % Raaseporin voutikunnan kaikista tunnetuista Tallinnassa kuolleista henkilöistä. Kuten kuviot osoittavat, Tallinnan imu oli voimakkainta sen välittömään läheisyyteen kuuluvalla Inkoon ja Porvoon pitäjän välisellä alueella, mutta sen vaikutus kattoi koko Uudenmaan rannikon ja ulottui Lohjan kautta 1433 Vihtiin, jossa asunut Andreas Kelso pyysi Lohjan kirkkoherralta ja Turun kaniikilta Jacobus Rødhiltä *tovorsichten* noutaakseen Tallinnassa kalastajan vaimona olleen sisarensa Margareta-vainaan perinnön. Kun Vihdin kapelista ollut Andreas esitti asiansa kirkkoherralle, kaksi maailmaa kohtasi, sillä Jacobus Petri Rødh oli opiskellut Leidenin ja Pariisin yliopistoissa ja valmistumisensa jälkeen luennoinut vielä 1427 Pariisissa astronomiasta. Toisten oikeusasioiden hoito oli Rødhille tuttua, sillä Pariisissa ollessaan hän oli toiminut englantilais-saksalaisen kansakunnan prokuraattorina.⁵⁷

Vihdin tavoin Tallinnan vaikutus ulottui jo 1430-luvulla syväälle Uudenmaan rannikon taakse Hämeeseen, jossa kaukaisimman Suomesta perintöä hakemaan tulleen *tovorsichten* esitti 1435 Pälkäneen kirkkopitäjästä kotoisin ollut kuninkaan

⁵⁷ Röd, Jacobus Petri kts. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/296/> (9.1.2012).

Nagu graafikud 3 ja 4 näitavad, pärines suurem osa Tallinnas surnud uusimaalastest Kesk-Uusimaalt Inkoo ja Porvoo kihelkonna vaheliselt alalt, nende osakaal teadaolevatest surnud isikutest on 69,6% ehk üle kahe kolmandiku. Teadaoleva kodukohaga surnud isikuid oli kõige rohkem Porvoo kihelkonnast (24), Kirkkonummist (23) ja Helsingi kihelkonnast (22), seejärel Inkoost (15), Espoost (12) ja Sipoost (10). Porvoo linnast ja kihelkonnast pärit surnuid oli aga 33, mis tähendab 17,9% Uusimaa ja 39,3% Porvoo foogtkonna teadaolevatest surnud isikutest – see näitab, et nimetatud piirkond oli üks Tallinna-suunalise hiliskeskiaegse rahvarände tuumikaladest. Lääne-Uusimaal oli taoline koht otse Tallinna vastas asetsenud Kirkkonummi, kust pärit 23 surnud isikut moodustasid 12,5% Uusimaa ja 23,0% Raasepori foogtkonna kõigist teadaolevatest Tallinnas surnud isikutest. Nagu graafikud näitavad, mõjus Tallinna tõmbejõud kõige võimsamalt selle vahetusse lähedusse jäävale Inkoo ja Porvoo kihelkonna vahelisele alale, ent see mõjutas kogu Uusimaa rannikut ja ulatus Lohja kaudu 1433. aastal Vihtisse, kus elanud Andreas Kelso palus Lohja kirikhärralt ja Turu kanoonikult Jacobus Rødhilt *tovorsichte*'t, et Tallinna kalamehega abiellunud ja seal surnud õe Margareta pärandust välja nõuda. Kui Vihti kabelist pärit Andreas oma asja kirikhärrale esitas, said kaks maailma kokku, sest Jacobus Petri Rødh oli õppinud Leideni ja Pariisi ülikoolis ja pärast lõpetamist 1427. aastal veel Pariisis astronoomialoenguid pidanud. Teiste inimeste õigusasjade ajamine oli Rødhile tuttav, sest Pariisis oli ta tegutsenud inglise-saksa rahva prokuraatorina.⁵⁷

Vihti kõrval ulatus Tallinna mõju juba 1430. aastatel ka sügavale Uusimaa rannikualade taha Hämesse – sealt, kaugemast Soome kandist, Pälkäne kirikukihelkonnast esitas

⁵⁷ Jacobus Petri Rödi kohta vt <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/296/> (9.1.2012).

kuninga maksukohuslik talupoeg Gudmund Laurensen, kelle poeg Olaf Gudmundsson oli Tallinnas surnud, 1435. aastal päranduse välja nõudmiseks *tovorsichte*. Gudmund valmistus reisiks hoolega, sest tal olid kaasas nii Sääksmäe ringkonnakohtuniku Olaf Broderssoni Pälkänes 25. märtsil 1435 kui ka Häme lossifoogti Valdemar Djäkni Häme lossis 2. mail 1435 välja antud *tovorsichte*-kirjad. Tõendite põhjal otsustades toimus Gudmundi reis nähtavasti 1435. aasta suve hakul. Pälkäne kiriku juurest Tallinna raekotta on tänapäeval linnulennul 215 km, Häme lossist 176 km, aga ei ole teada, kas Gudmund läks Häme lossist Lääne-Uusimaale Vihti kaudu viivat teed pidi või piki Vantaa jõge Helsingi kihelkonda või Häme lossist Porvoosse suunduvaid maanteid pidi, enne kui üle Soome lahe purjetas.⁵⁸

Tovorsichte-kirjade väljaandjad

Kui saabus teade sugulase surma kohta Tallinnas, kelle juurde mindi tõendi järele, et pärandust välja võtta?

Raasepori ja Porvoo foogtkonnast päranduse jaoks hangitud *tovorsichte*-kirjad on väljaandja kaupa esitatud graafikutel 5 ja 6. Kuna mõne pärandiasja puhul võidi välja anda mitu tõendit, ei ole kirjade hulk võrdne pärandiasjade, päranduste ega pärandajate arvuga. Säilinud allikate põhjal on Raasepori foogtkonnas vähemalt seitsme juhtumi puhul välja antud rohkem kui üks tõend ja Porvoo foogtkonnas kuue juhtumi puhul. Nii andsid Karl Kristernssoni (Vasa) kannupoisi Mats Hermanssoni (Vasa) aastate teisel poolel Tallinnas surnud õe Ingridi pärandusega seoses tõendeid välja Kristern Niilonpoja (Vasa) asemikuna Viiburi ja Raasepori lossi hallanud Karl Kristernsson (2), Karjaa kirikhärra Botvid Niklisson (2), Raasepori foogt Karl Tordsson (Bonde) ning

⁵⁸ TLA BC 32, 3 (FMU III, 2122) ja BC 32, 2 (FMU III, 2123).

verotalonpoika Gudmund Laurensen, jonka poika Olaf Gudmundsson oli kuollut Tallinnassa. Gudmund varustautui matkaan hyvin, sillä hänellä oli mukanaan sekä Sääksmäen kihlakunnantuomarin Olaf Broderssonin Pälkäneellä 25.3.1435 että Hämeen linnan voutin Valdemar Djäknin 2.5.1435 Hämeen linnassa antamat *tovorsichtet*. Todistusten perusteella Gudmundin matka on nähtävästi ajoittunut alkukesään 1435. Pälkäneen kirkolta on Tallinnan raatihuoneelle nykyisin linnuntietä n. 215 km, Hämeen linnasta 176 km, mutta tuntematon on suuntasiko Gudmund Hämeen linnasta Vihdin kautta Länsi-Uudellemaalle vienyttä tietä vai käyttikö hän Vantaanjoen suuntaisesti Helsingin pitäjään tai Hämeen linnasta Porvooseen suuntautuneita maanteitä ennen purjehdustaan Suomenlahden yli.⁵⁸

Tovorsichte-kirjeiden antajat

Kun tieto sukulaisen kuolemasta Tallinnassa saapui, keneltä todistus perinnön noutamista varten haettiin?

Raaseporin ja Porvoon voutikunnista perintöjä varten haetut *tovorsichte*-kirjeet on esitetty antajan mukaan jaoteltuna kuvioissa 5 ja 6. Koska joissakin perintöjuttuissa saatettiin antaa useampia todistuksia, kirjeiden määrä ei ole sama kuin yksittäisten perintöjuttujen, perintöjen tai vainajien määrä. Enemmän kuin yksi todistus on säilyneiden lähteiden perusteella annettu ainakin seitsemässä Raaseporin voutikuntaa ja kuudessa Porvoon voutikuntaa koskevassa prosessissa, joista Karl Kristernssonin (Vasa) asepalvelijan Mats Hermanssonin Tallinnassa 1430-luvun jälkimmäisellä puoliskolla kuolleen sisaren Ingridin perintöön liittyen todistuksia antoivat Kristern Niilonpojan (Vasa) sijaisena Viipurin ja Raaseporin linnoja pitänyt Karl Kristernsson (2 kpl), Karjaan kirkkoherra Botvid Niklisson (2 kpl), Raaseporin vouti Karl Tordsson (Bonde)

⁵⁸ TLA, BC 32, 3 (FMU III 2122) ja BC 32, 2 (FMU III 2123).

sekä Raaseporin alivouti Pael Karo. Porvoon voutikunnassa useita todistuksia haettiin Tallinnassa porvarin vaimona kuolleen Agneta Dykerskan perinnöstä, josta Uudeltamaalta lähtöisin ollut Tallinnan porvari Olaf Hvit ja Uudeltamaalta lähtöisin ollut Turun Severin Henriksson räättäli (Schroder) 1540 riitelivät. Agneta Dykerskan sukulaisuussuhteista *tovorsichten* antoivat 1540–1541 Porvoon raati, Porvoon kihlakunnantuomari Erik Arvidsson (Stå-larm), Turun raati sekä Viipurin ja Porvoon läänien päämies Nils Grabbe. Näiden lisäksi jutusta on säilynyt Nils Grabben *tovorsichten* saatteena olleen Porvoon raadin kirje tai sellaisen käänös, jossa raati pyysi Tallinnan raatia palauttamaan Olof Hvitille antamansa *tovorsichten*, jossa oli väärää tietoa Hvitin sukulaisuussuhteesta vainajaan.⁵⁹ Koska *tovorsichten* motiivi oli siinä mainitun valahtoisien todistuksen vahvistaminen, Porvoon raadin pyyntö osoittaa, että kirje voitiin pyytää takaisin jos ilmeni, että vanhoja tai antajaa oli johdettu harhaan. Virheellinen tieto ei kuitenkaan aina ollut välttämättä tahallinen, vaan saattoi johtua kirjurin tai kirjeen antaneen henkilön väärinymmärryksestä, jolloin *tovorsichten* pyytänyt henkilö saattoi palata hakemaan asiasta uuden todistuksen. Näin kävi esimerkiksi 12.6.1550, jolloin Raaseporin kihlakunnan tuomari Erik Arvidsson (Stå-larm) antoi Inkoon Kocksbyn Jöns Nilssonille uuden todistuskirjeen, koska hänen aiemmassa kirjeessään oli Jönsin mukaan ollut virhe. Se, oliko Jöns lukutaitoinen ja ryhtynyt tutkiskelemaan virheellistä kirjettä vasta kotiin päästyään vai oliko hän luettanut sen itselleen ääneen jollakin muulla on tuntematonta.⁶⁰

Kuten kuvioista 5 ja 6 ilmenee Raaseporin ja Porvoon voutikuntien kesken oli huomattavia eroja siinä, keneltä perintöoikeutta ja sukulaisuussuhdetta

⁵⁹ Liite A, nr. 14, 17, 25, 39, 44, 58, 82 ja B, nr. 2, 14, 22, 37, 73 ja 77. Mats Hermanssonin sisaren Ingridin perintö Liite A, nr. 17, Agneta Dykerskan perintö Liite B, nr. 37, TLA, BC 1: II, 14 *wente he (Olaf Hvit) mijth sijnn thingen hebben de Sache vnrecht vor gebracht*.

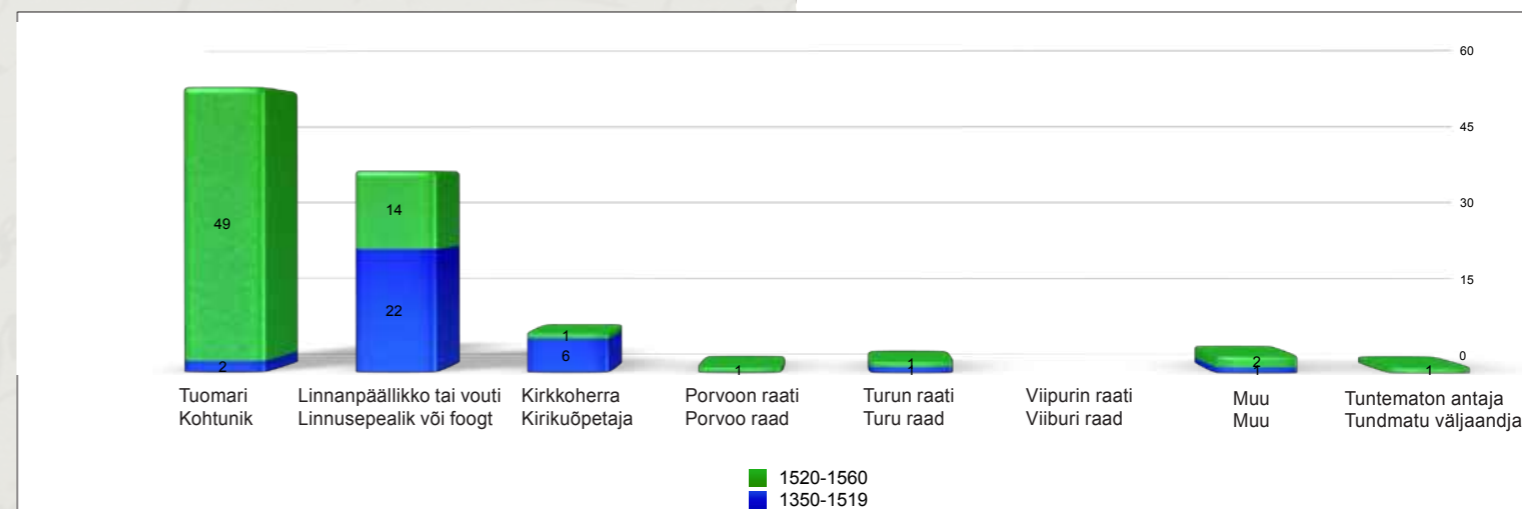
⁶⁰ Liite A, nr. 64, TLA, BC 28, 141 *quam vor vns jönis nilsson vt dem dorpe tho kockys myt dem breue als Jck em hyr tho vorne dede vnde sede dar ffeylde was am vnde vom my begerde noch eyn breff*.

Raasepori allfoogt Pael Karo. Porvoo foogtkonnast hangiti mitu tõendit Tallinna linnakodanikuga abiellunud Agneta Dykerska pärandiga seoses, mille üle 1540. aastal vaidlesid Uusimaalt pärit Tallinna linnakodanik Olaf Hvit ja Uusimaalt pärit Turu kodanik, rätsep (Schroder) Severin Henriksson. 1540.–1541. aastal andsid Agneta Dykerska sugulussuhete kohta *tovorsichte*-kirja välja Porvoo raad, Porvoo ringkonnakohtunik Erik Arvidsson (Stå-larm), Turu raad ning Viiburi ja Porvoo lääni haldur Nils Grabbe. Peale nende on juhtumi kohta säilinud Nils Grabbe *tovorsichte* lisa – Porvoo rae kiri või selle tõlge –, kus Porvoo raad palus Tallinna rael tagastada Olof Hvitile antud *tovorsichte*, mis sisaldas ekslikke andmeid Hvit'i sugulussuhte kohta surnud isikuga.⁵⁹ Kuna *tovorsichte* eesmärk oli kinnitada selles mainitud vandetootust, näitab Porvoo rae palve seda, et kiri võidi tagasi paluda, kui ilmnes tunnistajate või väljaandjate eksitamine. Vigased andmed polnud aga alati tingimata tahtlikud, vaid võisid tuleneda kirjutaja või kirja väljaandja valearusaamast, nii et *tovorsichte*'t vajav isik võis asja kohta uut tõendit taotlema tulla. Nii juhtus näiteks 12. juunil 1550, kui Raasepori ringkonnakohtunik Erik Arvidsson (Stå-larm) andis Inkoo Kocksby'st pärit Jöns Nilssonile uue tõendkirja, sest tema varasemas kirjas oli Jönsi jutu järgi viga. Ei ole teada, kas Jöns oli kirjaoskaja ja hakkas vigast kirja alles kodus täpsemalt uurima või lasi ta kellelgi selle endale valjusti ette lugeda.⁶⁰

Nagu graafikutelt 5 ja 6 näha, oli Raasepori ja Porvoo foogtkonna vahel märgatavaid erinevusi selles osas, kelle käest pärimisõigust ja

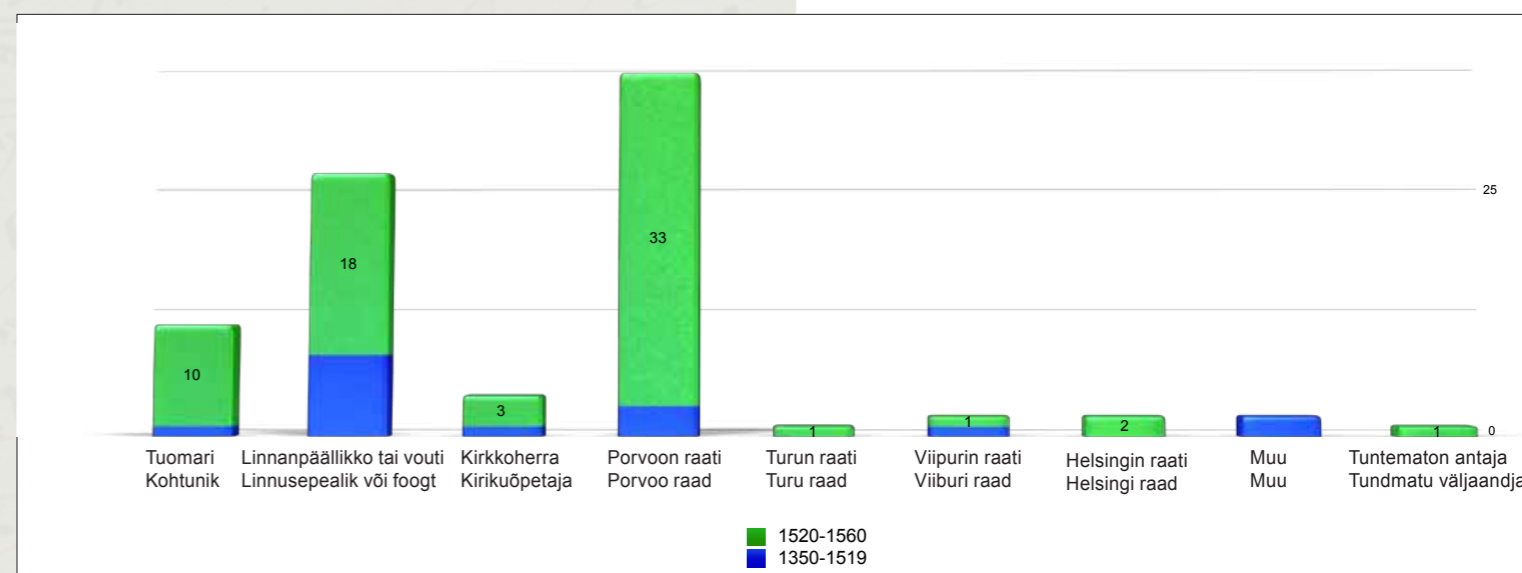
⁵⁹ Lisa A, nr 14, 17, 25, 39, 44, 58, 82; lisa B, nr 2, 14, 22, 37, 73 ja 77. Mats Hermanssoni õe Ingridi pärandus: lisa A, nr 17; Agneta Dykerska pärandus: lisa B, nr 37; TLA BC 1:II, 14: *wente he (Olaf Hvit) mijth sijnn thingen hebben de Sache vnrecht vor gebracht*.

⁶⁰ Lisa A, nr 64, TLA BC 28, 141: *quam vor vns jönis nilsson vt dem dorpe tho kockys myt dem breue als Jck em hyr tho vorne dede vnde sede dar ffeylde was am vnde vom my begerde noch eyn breff*.

Graafik 5. Raasepori foogtkonnas aastatel 1350–1519 ja 1520–1560 taotletud pärimis- ja sugulustõendite (*tovorsichte*) jaotus väljaandja järgi.

Kuvio 5. Raaseporin voutikunnasta 1350–1519 ja 1520–1560 haetud perintö- ja sukulaisuustodistukset (*Tovorsichte*) antajan mukaan jaoteltuna.

Graafik 6. Porvoo foogtkonnas aastatel 1350–1519 ja 1520–1560 taotletud pärimis- ja sugulustõendite (*tovorsichte*) jaotus väljaandja järgi.

Kuvio 6. Porvoon voutikunnasta 1350–1519 ja 1520–1560 haetud perintö- ja sukulaisuustodistukset (*tovorsichte*) antajan mukaan jaoteltuna.

sukulussuhet puudutavat tõendit taotleti. Porvoo foogtkonnas andis ülekaalukalt kõige rohkem tõendeid välja Porvoo raad, kes pitseeris 16. sajandil enam kui kaks korda rohkem pärimisega seotud *tovorsichte*-kirju kui ringkonnakohtunik või foogtkonnas maksu- ja mõnikord kohtuvõimu esindanud Viiburi lossihaldur või Porvoo lääni foogt. Varem aga taotleti suurem

koskeva tõendus haettiin. Porvoon voutikunnassa ylivoimaisest eniten tõestusi antoi Porvoon raati, joka 1500-luvulla sinetöi yli kaksi kertaa enemmän säilyneitä perintöön liittyneitä *tovorsichte*-kirjeitä kuin kihlakunnantuomari tai voutikunnassa verotus- ja toisinaan myös tuomiovaltaa käyttänyt Viipurin linnanpäällikkö tai Porvoon läänin vouti. Vielä varsinaisella keskiajalla suurin osa säilyneistä

todistuksista haettiin Viipurin linnan alaisella alueella ylintä tuomiovaltaa käyttäneeltä Viipurin linnanpäälliköltä, jonka asema poikkesi jonkin verran muista Suomen linnoista ja voutikunnista. Yleensä todistusta ei kuitenkaan haettu Viipurista, vaan käräjiltä, joissa linnaa läänityksenä tai kruunun alaisena voutina pitänyt mahtimies oli läsnä tai kun hän matkusti alueen halki maitse tai meritse. Porvoon raadin asema todistusten antajana todistaa paitsi kaupungin vakiintuneesta asemasta 1500-luvun Itä-Uudellamaalla, myös raatihallinnon luonteesta, jossa oikeustoimikelpoinen elin kokoontui kaupungin asioissa miltei joka viikko ja jonka puheille pääsy oli voutikunnan talonpoikien ennakoitavissa. Kun Helsingin kaupunki kesällä 1550 aloitti toimintansa ja Porvoon porvarit määrättiin muuttamaan sinne, sen raati antoi jo 4.7.1551 ensimmäisen säilyneen *tovorsichte*-kirjeensä erään Porvoonjoen yläjuoksulla nykyisessä Mäntsälässä asuneen talonpoijan asiassa.⁶¹

Vaikka Raaseporin linnan yhteydessä on useiden lähteiden perusteella viimeistään 1400-luvun ensimmäisellä puoliskolla toiminut kauppias- ja porvariyhteisö, voutikuntaan ei ennen vuonna 1546 perustettua Tammisaarta koskaan muodostettu varsinaista raatikaupunkia, jonka raati olisi ollut oikeustoimikelpoinen elin ja voinut antaa perintö- ja sukulaisuussuhteita koskevia todistuksia. Itä-Uudestamaasta ja Porvoosta poiketen suurimman osan Raaseporin voutikunnan *tovorsichte*-kirjeistä antoivat kihlakunnantuomari tai alueella oleskellut Etelä-Suomen laamanni. Lähes yhtä paljon todistuksia antoi Raaseporin linnanpäällikkö tai vouti, mikä todistaa linnan asevoiman haltijan merkityksestä alueen varsinaisena toimijana Suomenlahden suun vallan maisemassa. Toisinaan roolit yhdistyivät, kuten 1528–1540, jolloin Raaseporin linna ja voutikuntaa piti läänityksenä Etelä-Suomen laamannina 1524–1548 ollut Erik Fleming. Monet Erik Flemingin ja kihlakunnantuomari Erik Arvidssonin (Stålar) sinetöimistä todistuksista on annettu heidän asuinkartanoissaan Siuntion Suitiassa ja

⁶¹ Liite B, nr. 74.

osa säilinud tõenditest Viiburi lossi haldusalas kõige kõrgemat kohtuvõimu esindanud Viiburi lossihaldurilt, kelle seisund erines mõnevõrra neist, kes valitsesid muid Soome linnuseid ja foogtkondi. Harilikult ei taotletud tõendit Viiburist, vaid kohtust, kus osales suurnik, kes linnuses läänimehe või kroonile alluva foogtina resideeris, või siis, kui ta maitsi või meritsi piirkonnast läbi reisis. Porvoo rae tähtsus tõendite väljaandjana annab tunnistust nii linna kinnistunud positsioonist 16. sajandi Ida-Uusimaal kui ka rae valitsusvormi iseloomust – kohtupädevusega organ kogunes peaaegu igal nädalal ja selle vastuvõtule pääs oli foogtkonna talupoegade jaoks ette teada. Kui Helsingi linn 1550. aasta suvel rajati ja Porvoo linnakodanikel kästi sinna kolida, andis sealne raad juba 4. juulil 1551 ühe Porvoo jõe ülemjooksul, nüüdisaja Mäntsäläs elanud talupoja juhtumi puhul välja esimese säilinud *tovorsichte*-kirja.⁶¹

Kuigi mitmete allikate järgi tegutses Raasepori linnuse juures hiljemalt 15. sajandi esimesel poolel kaupmeeste ja linnakodanike kogukond, ei rajatud enne 1546. aastal asutatud Tammisaarit sellesse foogtkonda ühtegi raelinna, mille rael oleks olnud õigus kohut pidada ning pärimis- ja sugulussuhet puudutavaid tõendeid väljastada. Erinevalt Ida-Uusimaast ja Porvoost andis Raasepori foogtkonnas suurema osa *tovorsichte*-kirju välja ringkonnakohtunik või piirkonnas resideerinud Lõuna-Soome usaldusmees. Peaaegu sama palju tõendeid kirjutas Raasepori linnusepealik või foogt, mis annab tunnistust linnuse relvajõu valdaja tähtsusest piirkonna täidesaatva võimuna Soome lahe põhjakalda võimumaastikul. Mõnikord rollid põimusid, nagu näiteks 1528.–1540. aastal, kui Raasepori linnust ja foogtkonda valitses läänisandana Erik Fleming, kes tegutses 1524.–1548. aastal Lõuna-Soome usaldusmehena. Paljud Erik Flemingi ja ringkonnakohtunik Erik Arvidssonin (Stålar) pitseeritud tõenditest on välja

⁶¹ Lisa B, nr 74.

antud nende mõisates Siuntio Suitias ja Karjaa Grabbackas, kuhu taotlejad koos tunnistajatega selle tarvis kohale tulid. Kui kohtunikku kohal polnud, võis *tovorsichte* kinnitada ka tema naine, nagu näiteks 1550. aastal, kui Erik Flemingi abikaasa Hebla Siggesdotter (Sparre) andis Suitia mõisas välja ja pitseeris pärimistõendi Kirkkonummist pärit talupoja ja tema Lohjas abiellunud õe pärandiasja puhul.⁶²

Kuna osa 15.–16. sajandi tõenditest on mõisate kõrval välja antud Raasepori linnuses, tundub komme väljaspool kohtupidamise aegu otse foogtide, kihelkonnakohtunike ja usaldusmeeste jutule minna üsna üldine olevat ja näitab, et Uusimaa maksukohuslikud talupojad ei kartnud linnusepealikule ega kohtuvõimule läheneda, kui tegu oli pärandiasju puudutava tõendi taotlemisega. Kui palju tõendi kirjutada laskmine maksma läks või mis viisil selle hüvitamine kokku lepidi, on siiski teadmata. On selge, et paberile või pärgamendile kirjutatud juriidiliste, pitseeritud tõendite väljaandmine ei saanud maksukohuslike talupoegade jaoks olla tasuta haldusteenus. Käigud kohtunike ja linnusepealike mõisatesse näitavad, et pärimistõendeid küsiti meelsamini otse dokumentide kinnitajatelt ja pärandiasju ei tahetud kohtupidamise ajal kogu kihelkonnale teatavaks teha. Nii Raasepori kui ka Porvoo foogtkonnas andsid pärandiasju puudutavaid *tovorsichte*-kirju välja ka kirikhärrad, kes Raasepori foogtkonnas tegid seda pigem varasematel aegadel, samas kui Porvoo foogtkonnas on nende tõendeid säilinud alles 16. sajandist alates. Mõlemast foogtkonnast käidi suuremate juhtumite puhul tõendeid toomas ka Turu raelt ja mõne pärandiasja puhul ulatus Porvoo linna mõju Raasepori foogtkonda, nagu näiteks 1536. aastal, kui neli Espoo talupoega, nende hulgas talupoeg-purjetaja Erik Basse, hankisid Porvoo raelt tõendi Tallinnas surnud Lambert Goldschmedi (Kullassepp) naise Ramborgi vennapoegade jaoks.⁶³

⁶² Lisa A, nr 58 (TLA BC 31, 3–4).

⁶³ Lisa A, nr 43.

Karjaan Grabbackassa, jonne niiden pyytäjät ovat varta vasten kanssavannojen kanssa saapuneet. Jos tuomari ei ollut paikalla, *tovorsichten* saattoi vahvistaa myös hänen vaimonsa, kuten 1550, jolloin Erik Flemingin puoliso Hebla Siggesdotter (Sparre) antoi ja sinetöi Suitian kartanossa perintötodistuksen kirkkonummelaisen talonpojan ja tämän Lohjalle avioituneen sisarensa perintöasiassa.⁶²

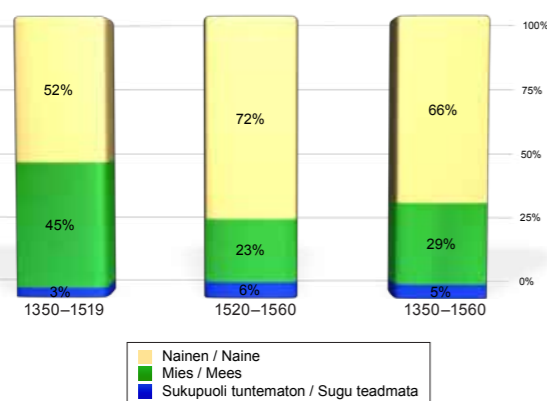
Koska osa 1400-luvun ja 1500-luvun todistuksista on kartanoiden lisäksi annettu Raaseporin linnassa, käytäntö suoraan voutien, kihlakunnantuomareiden ja laamannien puheille pyrkimisestä varsinaisten käräjäaikojen ulkopuolella vaikuttaa olleen varsin yleinen ja osoittaa, etteivät Uudenmaan verotalonpojat arastelleet lähestyä linnanpäällikköä tai tuomaria kun kyse oli perintöasiaa koskevan todistuksen pyytämisestä. Se, mitä todistuksen kirjoittaminen maksoi tai millä tavalla sen korvaamisesta sovittiin, on kuitenkin tuntematonta. Selvää on, ettei paperille tai pergamentille kirjoitettujen oikeuskelpoisten sinetöityjen todistusten tuottaminen ole voinut olla ilmainen verotalonpojille suunnattu hallinnollinen palvelu. Suorat vierailut tuomareiden ja linnanpäälliköiden kartanoissa paljastavat, että perintötodistuksia haettiin mieluiten henkilökohtaisesti niiden vahvistajilta, eikä perintöasiaa välttämättä haluttu tuoda käräjien kautta koko pitäjän tietoon. Sekä Raaseporin että Porvoon voutikunnassa perintöjä koskevia *tovorsichte*-kirjeitä antoivat myös kirkkoherrat, joiden rooli vaikuttaa Raaseporin voutikunnassa painottuneen varsinaiselle keskiajalle, kun taas Porvoon voutikunnassa heidän todistuksiaan on säilynyt vasta 1500-luvulta. Molemmissa voutikunnissa todistuksia haettiin mittavimmissa jutuissa myös Turun raadilta, Porvoon voutikunnassa Viipurista ja Porvoon kaupungin vaikutus ulottui joissakin perintöjutuissa myös Raaseporin voutikuntaan, kuten 1536, jolloin neljä Espoon talonpoikaa, joukossa talonpoikaislaivuri Erik Basse, haki Porvoon raadilta todistuksen Tallinnassa kuolleen Lambert Goldschmedin (Kultaseppä) vaimon Ramborgin veljenpojille.⁶³

⁶² Liite A, nr. 58 (TLA, BC 31, 3–4).

⁶³ Liite A, nr. 43.

Vainajien sosiaalinen status ja sukupuoli

Maantieteellisen jakautumisen lisäksi kuviot 3 ja 4 paljastavat mielenkiintoista tietoa Tallinnassa kuolleiden vainajien sukupuolesta, joista vain pieni osa jää kokonaan tuntemattomiksi. Tällöin kyse on yleensä nimeltä määrittelemättömistä vanhempien kanssa tai heidän jälkeensä menehtyneistä lapsista, mutta useimmiten vainajista mainitaan nimen ja sukulaisuussuhteen lisäksi paitsi aviosääty myös ammatti ja asema Tallinnassa.⁶⁴ Kuten jo kuvioista 3 ja 4 ilmenee, huomattava osa Tallinnassa menehtyneistä uusmaalaisista oli naisia, joiden välillä on edelleen havaittavissa sekä lähtöalueeseen että kuolinajankohtaan liittyvää vaihtelua. Tarkastelua voidaan edelleen syventää kuvioilla 7 ja 8, joissa 1350–1560 kuolleet vainajat on ryhmitelty sukupuolen mukaan kahteen ajalliseen jaksoon: vuosiin 1350–1519 ja 1520–1560.

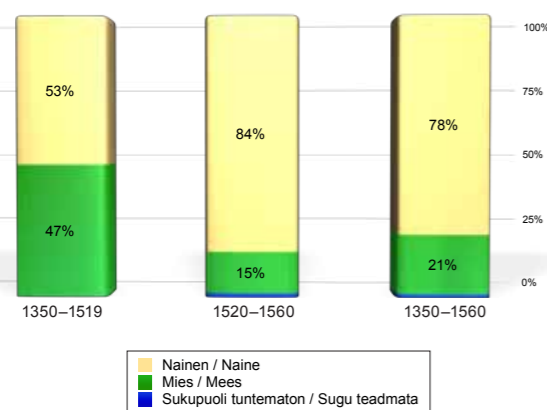

Pärandajate sotsiaalne staatus ja sugu

Geograafilise jaotumise kõrval annavad graafikud 3 ja 4 huvitavat informatsiooni Tallinnas surnud pärandajate soo kohta, mis on vaid vähestel juhtudel jäänud tuvastamata. Sellisel juhul on tegu lastega, kes surid koos vanematega või pärast neid, aga sagedamini mainitakse surnute puhul nime ja sugulusuhte kõrval nii abieluseisu, ametit kui ka seisust Tallinnas.⁶⁴ Nagu näha joonistelt 3 ja 4, oli suur osa Tallinnas surnud uusimaalastest naised, kelle puhul ilmnevad muutused nii päritolukoha kui ka ajastu lõikes. Analüüsi võib veelgi süvendada joonistega 7 ja 8, kus 1350.–1560. aastal surnud isikute sugusid on vaadeldud kahe ajajärgu kaupa: 1350–1519 ja 1520–1560.

Graafik 7. Tallinnas surnud, Raasepori foogtkonnast pärit pärandajate sooline jaotus.

Kuvio 7. Raaseporin voutikunnasta kotoisin olleet Tallinnassa kuolleet vainajat sukupuolen mukaan jaoteltuna.

Graafik 8. Tallinnas surnud, Porvoo foogtkonnast pärit pärandajate sooline jaotus.

Kuvio 8. Porvoon voutikunnasta kotoisin olleet Tallinnassa kuolleet vainajat sukupuolen mukaan jaoteltuna.

⁶⁴ Sukupuoleltaan tuntemattomat vainajat, Liite A, nr. 15, 48, 66 ja Liite B, nr. 17.

Kui jooniseid 3–4 ja 7–8 tervikuna vaadeld, võib Raasepori ja Porvoo foogtkonna aladelt Tallinnasse kolinud ja seal surnud naiste ja meeste arvu puhul märgata selgeid erinevusi nii algse kodukoha kui ka ajajärgu lõikes. Kui veel enne 1520. aastat paistab kummaski foogtkonnast pärit naiste ja meeste suhtarv olevat olnud suhteliselt võrdne ja naisi oli surnud isikute hulgas vaid pisut vähem kui mehi, siis 16. sajandi teisel veerandil tõusis Tallinnas surnud uusimaalannade osakaal umbes nelja viiendikuni kõigest Tallinnas surnud uusimaalastest. Kuna keskajast 16. sajandini naiste suhteline suremus vaevalt et kuigivõrd muutus, peab põhjuseks olema 16. sajandi alguses toimunud ränne Uusimaalt Tallinnasse, kusjuures suhteliselt suur osa naisi oli pärit Porvoo foogtkonnast. Üldistades võibki tõdeda, et keskajal ja enne 1520. aastat olid võrdlemisi paljud Tallinnas surnud uusimaalased sinna kolinud mehed, aga 1520. aastast alates Tallinnasse üha enam naisi, kes pärinesid järjest sagedamini Porvoo foogtkonnast. Samal ajal hakkas Porvoo linna mõjualalt Tallinnasse kolinud meeste hulk langema, samas kui Lääne-Uusimaalt Tallinnasse läinud meeste hulk jäi ligikaudu 15. sajandi esimese poole tasemele. Sama ilmneb ka 1350.–1560. aastate materjali analüüsis kihelkondade kaupa: Raasepori foogtkonna idaosas kihelkondadest pärit naiste osakaal surnud isikute hulgas oli suhteliselt ühtlane ja meestegi puhul kohati suur, samas kui Ida-Uusimaalt pärit naisi oli surnute hulgas märgatavalt rohkem.

Kes olid Tallinnasse kolinud uusimaalased, millisesse majanduslikku ja ühiskondlikku rühma nad kuulusid ning mis ametialadel nad tegutsesid?

Tallinnas surnud mehed ja naised võib majandusliku ja ühiskondliku seisundi alusel jagada kahte rühma: need, kelle tegevuse ja positsiooni kohta on Tallinnas säilinud pärimistöendites andmeid, ja need, kelle positsiooniga perekonnaseis ei ole teada. Töendite ja

Jos kuvioita 3–4 ja 7–8 tarkastellaan kokonaisuuena, Raaseporin ja Porvoon voutikunnan alueilta Tallinnaan muuttaneiden ja siellä kuolleiden naisten ja miesten määrässä voidaan havaita sekä lähtöalueeseen että aikakauteen liittyviä selkeitä eroja. Kun naisten ja miesten välinen suhde vaikuttaa vielä ennen vuotta 1520 olleen molemmissa voutikunnissa suhteellisen tasainen ja naisia oli vainajissa vain jonkin verran enemmän kuin miehiä, kasvoi Tallinnassa kuolleiden uusmaalaisen naisten osuus 1500-luvun toisella neljänneksellä noin 4/5-osaan kaikista uusmaalaisista vainajista. Koska muutoksen takana on tuskin ollut mikään naisten suhteellisessa kuolleisuudessa keskiajalta 1500-luvulle tapahtunut muutos, sen täytyy olla ollut Uudeltamaalta Tallinnaan suuntautuneen, erityisesti naisista koostuneen 1500-luvun alkupuolen muuttoliikkeen tulosta, jossa suhteellisesti suurempi osa naisista oli lähtöisin Porvoon voutikunnasta. Yleistäen voikin todeta, että varsinaisella keskiajalla ja ennen vuotta 1520 verrattain moni Tallinnassa kuollut uusmaalainen oli sinne muuttanut mies, kun taas 1520-luvulta lähtien Tallinnaan muutti kasvavassa määrin naisia, joista yhä useampi oli kotoisin Porvoon voutikunnasta. Samaan aikaan Porvoon kaupungin vaikutusalueelta Tallinnaan muuttaneiden miesten määrä alkoi laskea kun taas Länsi-Uudeltamaalta Tallinnaan hakeutuneiden miesten määrä pysyi lähempänä 1400-luvun alkupuolen tasoa. Sama ilmiö on nähtävissä myös koko vuosien 1350–1560 aineiston pitäjittäisessä tarkastelussa, jossa naisten osuus vainajista on Raaseporin voutikunnan itäosien pitäjissä suhteellisen tasainen ja miestenkin paikoin suuri, kun taas Itä-Uudeltamaalta kotoisin olleita naisia on vainajissa huomattavasti enemmän.

Keitä Tallinnaan muuttaneet uusmaalaiset olivat, millaiseen taloudelliseen ja sosiaaliseen ryhmään he kuuluivat ja millaisissa ammateissa he toimivat?

Tallinnassa kuolleet miehet ja naiset voidaan taloudellisen ja sosiaalisen asemansa perusteella jakaa kahteen ryhmään; niihin joiden toiminnasta ja statuksesta Tallinnassa on säilynyt tietoa perintöto-distuksissa ja niihin joiden asemaa tai aviosäätyä ei tunneta. Todistusten ja niissä mainittujen kanssa

⁶⁴ Surnud isikud, kelle sugu on teadmata: lisa A, nr 15, 48, 66; lisa B, nr 17.

vannojen perusteella kaikki ovat kuitenkin olleet lähtöisin Uudenmaan pitäjien verotalonpoikaistosta, osa sen ylimmistä kerroksista niin, että kanssavannojen joukossa on toisinaan paikalliseen rälssiin kuuluneita henkilöitä tai pitäjien vauraimpiin talonpoikiin lukeutuneita nimismiehiä ja talonpoikaishäivureita.⁶⁵ Mielenkiintoista on myös, että säilyneiden *tovorsichte*-kirjeiden perusteella suurin osa Tallinnassa menestyneistä uusmaalaisista oli Suomenlahden pohjoisrannikolla eläneiden sukulaistensa poikia, tyttäriä, veljiä ja sisaria, joissakin tapauksissa lastenlapsia, mutta vain yhdessä ainoassa tapauksessa Suomeen jääneiden lasten äiti, jonka perinnön noutamista varten hänen entisen miehensä veli haki lasten puolesta todistuksen Porvoon voudilta 1543.⁶⁶ Tyypillinen Tallinnaan muuttanut onkin ollut verotalonpojan poika tai tytär, joka katsoi löytävänsä pysyvemmän toimeentulon lahden takana olleesta suuresta kaupungista kuin kotiseudultaan Uudeltamaalta. Lastenlasten mainitseminen perintöjen lähteenä viittaa siihen, että verrattain moni kaupunkiin muuttaneista myös jäi sinne eikä enää palannut takaisin.

Myös sosiaalisen statuksensa ja ammatissa toimimisen perusteella Tallinnaan muuttaneet uusmaalaiset jakaantuvat kahteen ryhmään, joihin kuuluivat Tallinnassa ammatissa toimineet miehet ja heidän aviopuolisonsa sekä näiden tai kaupungin ylempien sosiaaliryhmien palkolliset. Useimmat niistä Uudeltamaalta lähtöisin olleista miehistä joiden asema tunnetaan, toimivat Tallinnassa joko porvareina ja käsityöläisinä tai statukseltaan alemmissa ammattikunnissa, kuten venemiehinä.⁶⁷ Samoihin sosiaaliin kerroksiin avioituivat myös uusmaalaiset naiset, joiden joukossa oli sekä äveriäiden kultaseppien että vähemmän varakkaiden venemiesten, ajureiden ja

⁶⁵ Esim. Liite B, nr. 37, jossa BC 5, 18 vanhojina on Kråkönen Lydike Larsson (Djåkn, Lydekenpokien suku) ja perintöriidan kohteena ollut Angneta Dykerska vaikuttaa olleen lähtöisin uusmaalaisesta piiristä.

⁶⁶ Liite B, nr. 51.

⁶⁷ Liite A, nr. 9 (*tunnabinder*, tynnyrintekijä), 11 (*Gildesknecht*), 30 (*baghar*, leipuri), 40 (*Goltsmitt*, kultaseppä), 53 (*skomagare*, suutari), 59 (*myndrick*, venemies), 82 (*Porvari*), 83 (*Snickare*, puuseppä), 86 (*Bökiere*, pikarintekijä), Liite B, nr. 7 (*Smedb*, seppä, Tallinnan ulkopuolella), 8 (*Porvari*), 9 (*Skipper*, kapteeni), 71 (*Myndrick*, venemies).

nendes mainitud tunnistajate põhjal otsustades on siiski kõik pärit Uusimaa kihelkondade maksukohuslikust talupoegkonnast, osa selle ülemkihist, nii et tunnistajate hulgas on mõnikord kohalikke maksuvabastuse alla kuulunud isikuid või kihelkondade jõukamate talupoegade hulgas olnud nimismehi ja talupoeg-purjetajaid.⁶⁵ Huvitav on ka see, et säilinud *tovorsichte*-kirjade põhjal oli suurem osa Tallinnas surnud uusmaalastest Soome lahe põhjakaldale jäänute pojad, tütreid, vennad ja õed, mõnel juhul lapselapsed, aga vaid ühel juhul Soome jäänud laste ema, kelle päranduse väljanõudmiseks taotles tema endise mehe vend 1543. aastal laste nimel Porvoos foogtilt tõendi.⁶⁶ Tüüpiline Tallinna kolinnud isik oli maksutalupoja poeg või tütar, kes arvas lahe tagant suurest linnast leidvat püsivamat sissetulekut kui kodukandist Uusimaalt. Lastelaste mainimine pärandajana viitab sellele, et võrdlemisi paljud linna kolinnutest jäidki sinna ega tulnud enam tagasi.

Ka ühiskondliku positsiooni ja ametialase tegevuse alusel jagunevad Tallinnasse kolinnud uusmaalased kahte rühma: Tallinnas ametis olnud mehed abikaasadega ning nende ja linna kõrgemate ühiskonnakihtide palgalised. Enamus neist Uusimaalt pärit meestest, kelle ühiskondlik positsioon on teada, olid kas Tallinna kodanikud ja käsitöölised või kuulusid näiteks paadimeestena madalamatesse tsunftidesse.⁶⁷ Samade ühiskonnakihtide liikmetega abiellusid ka Uusimaa naised, kelle hulgas oli nii jõukate kullasseppade kui ka vähem rikkaste paadi-, voori- ja kalameeste naisi, aga ka neid, kelle mehed töötasid pagarite, maalrite,

⁶⁵ Nt lisa B, nr 37 (TLA BC 5, 18) tunnistajaks oli Lydike Larsson Kråkö saarelt (Djåkn, Lydeke suguvõsa) ja Agneta Dykerska, kelle pärandi pärast tüli käis, paistab pärit olevat Uusimaa vabameeste hulgas.

⁶⁶ Lisa B, nr 51.

⁶⁷ Lisa A, nr 9 (*tunnabinder*, tünnitegija), 11 (*Gildesknecht*), 30 (*baghar*, pagar), 40 (*Goltsmitt*, kullassepp), 53 (*skomagare*, kingsepp), 59 (*myndrick*, paadimees), 82 (*Porvari*), 83 (*Snickare*, puusepp), 86 (*Bökiere*, peekritegija); lisa B, nr 7 (*Smedb*, sepp, väljastpoolt Tallinnat), 8 (*Porvari*), 9 (*Skipper*, kippert), 71 (*Myndrick*, paadimees).

puuseppade, pottseppade, kingseppade ja kannuvalajadena. Kuna naise ühiskondlikku seisundit väljendati juba 14. sajandil kinnistunud kombe kohaselt abikaasa ametinimest tuletatud lisanimega, nagu näiteks *goldsmedesche* ehk kullassepa naine või lesk või *taffelmakerska* ehk lauamängutegija naine või lesk, aga lisanimi võis mõnel juhul seostuda ka naise enese ametiga, nagu näiteks *hampespinner* ehk kanepike-traja. Alati ei ole selge, kas tegu oli naiskäsitöölisega või käsitöölise naise või lesega, kes oli tegev mehe ametis.⁶⁸

Kui Uusimaal või mujal Soomes elanud omaksed enda ja Tallinnas surnud sugulase sugulussuhte kohta Soomes tõendit taotlesid, oli peaaegu alati tegu linnas juba pikemat aega elanutega, mõnikord harva seal kaubatehingu või muu põhjuse tõttu ajutiselt viibinud isikuga. Kõigi pärandiasjade puhul, mis puudutavad linnas ajutiselt viibinud isikuid, on tegu ainult meestega, mitte kunagi naistega, kuigi nemandki käisid kindlasti samamoodi linnas. Nagu *tovorsichte*-kirjades päranduse väljanõudmiseks volitatud isikutest ilmneb, oli päranduse väljanõudjate hulgas ka Uusimaalt hiljuti Tallinnasse reisinud naisi ja päranduse hoolekandjaks võidi nimetada Tallinnas elanud naissoost sugulane.⁶⁹ Allikates aga ei viita miski sellele, et

⁶⁸ Lisa A, nr 1 (*fusoris*, rauavalaja naine või lesk), 4 (*beke-mesters wyff*, pagari naine), 12 (*piscatori*, kalamehe naine), 25 (*brakerske*), 26 (*molars hustru*, maalarin naine), 31 (*Formanschen*, voorimehe naine või lesk), 38 (*fodermans hustru*, voorimehe? naine), 43 (*goldsmesschen*, kullassepa naine või lesk), 50 (*keeswerters*), 58 (*scriureska*, kirjutaja naine), 59 (*Gröttsmedetz*, potivalaja ehk kannutegija naine või lesk), 62 (*timmerman*, puusepa naine või lesk), 75 ja 79 (*borgerska*, linnakodaniku naine või lesk), 87 (*bökiars*, peekritegija naine või lesk); lisa B, nr 4 (*myndrikes hustru*, paadimehe naine), 10 (*vingersche*), 15 (*Budeler*, kotitegija lesk), 16 (*Schumakeren*, kingsepa naine või lesk), 17 (*flurwerckes*), 32 (*hampespyner*, kanepiketrajaja), 33 (*moltweuersche*), 34 (*knyperska*), 35 (*karmandz hustru*, voorimehe naine), 37 (*dykerska*), 37 (*siel packars*, hülgepakkiija ehk loomarasvapakkija naine või lesk), 44 (*karmans vrouwe*, voorimehe naine), 53 (*Taffelmakaerska* (keskrootsi *Tafl* = lauamäng), lauamängutegija naine või lesk?), 73 (*Kärmakarens hustru*, kärutegija naine), 80 (*Skarperska*).

⁶⁹ Lisa A, nr 5; lisa B, nr 21.

kalastajien vaimoja, mutta myös niitä, joiden miehet toimivat leipureina, maalareina, puuseppinä, ruukuntekijöinä, suutareina ja kannunvalajina. Koska vaimon sosiaalinen status ilmaistiin jo 1300-luvulla vakiintuneen tavan mukaisesti ammattinimikkeestä johdetulla lisanimellä, kuten *goldsmedesche*, „kultasepän vaimo tai leski” tai *taffelmakerska*, „lautapelintekijän vaimo tai leski”, mutta lisanimi saattoi joissakin tapauksissa liittyä myös naisen omaan ammattiin, kuten *hampespinner*, „hampunkehrääjä”, ei aina ole selvää, oliko kyse ammatissa toimineesta naisesta tai käsityöläisen vaimosta tai leskestä, joka oli osallinen miehensä ammattiin.⁶⁸

Kun Uudellamaalla tai muualla Suomessa asuneet omaiset hakivat Suomesta todistuksen suhteestaan Tallinnassa kuolleeseen sukulaiseensa, kyseessä oli lähes aina kaupungissa jo pitemmän aikaa oleskellut asukas, vain harvoin siellä tilapäisesti kaupankäynnin tai jonkin muun syyn vuoksi vierailut henkilö. Kaikki tilapäisesti kaupungissa oleskelleisiin henkilöihin liittyvät perintöasiat koskevatkin vain miehiä, ei koskaan naisia, vaikka sellaisiakin varmasti oli. Kuten *tovorsichte*-kirjeissä perinnönhakua varten valtuutetuista henkilöistä ilmenee, perinnön noutajien joukossa oli kiistatta myös Uudeltamaalta Tallinnaan varta vasten matkustaneita naisia ja yhdeksi perinnön järjestelijäksi saatettiin nimetä Tallinnassa asunut sukulaishenkilö.⁶⁹

⁶⁸ Liite A, nr. 1 (*fusoris*, valurin vaimo tai leski), 4 (*beke-mesters wyff*, leipurin vaimo), 12 (*piscatori*, kalastajan vaimo), 25 (*brakerske*), 26 (*molars hustru*, maalarin vaimo), 31 (*Formanschen*, ajurin vaimo tai leski), 38 (*fodermans hustru*, ajurin? vaimo), 43 (*goldsmesschen*, kultasepän vaimo tai leski), 50 (*keeswerters*), 58 (*scriureska*, kirjurin vaimo), 59 (*Gröttsmedetz*, padanvalajan eli kannuntekijän vaimo tai leski), 62 (*timmerman*, puusepän vaimo tai leski), 75 ja 79 (*borgerska*, porvarin vaimo, leski tai porvarisnainen), 87 (*bökiars*, pikarintekijän vaimo tai leski); Liite B, nr. 4 (*myndrikes hustru*, venemiehen vaimo), 10 (*vingersche*), 15 (*Budeler*, laukuntekijän leski), 16 (*Schumakeren*, suutarin vaimo tai leski), 17 (*flurwerckes*), 32 (*hampespyner*, hampunkehrääjä), 33 (*moltweuersche*), 34 (*knyperska*), 35 (*karmandz hustru*, ajurin vaimo), 37 (*dykerska*), 37 (*siel packars*, hylkeenpakkaajan, ts. traaninpakkaajan vaimo tai leski), 44 (*karmans vrouwe*, ajurin vaimo), 53 (*Taffelmakaerska*, msv. *Tafl* = lautapeli, lautapelintekijän vaimo tai leski?), 73 (*Kärmakarens hustru*, kärryntekijän vaimo), 80 (*Skarperska*).

⁶⁹ Liite A, nr. 5 ja Liite B, nr. 21.

Mikään lähteissä ei kuitenkaan viittaa siihen, että talonpoikaisten naisten vierailua Tallinnassa olisi keskiajalla tai 1500-luvulla pidetty poikkeuksellisenä, pikemminkin päinvastoin. Perintötodistusten perusteella naisia on purjehtinut miesten kanssa meren yli sekä sukulaisivierailuilla ja oikeusasioissa ja vierailuiden yhteydessä on paitsi luotu ja ylläpidetty kontakteja paikalliseen väestöön myös saatu tietoja työ- ja avioliittomahdollisuuksista.

Tallinnaan avioituneiden uusmaalaisien rinnalla oman mielenkiintoisen ryhmänsä muodostavat siellä palkollisina olleet naiset. Kaikki tapaukset, joissa palveluspaikka mainitaan, ajoittuvat vasta 1530-luvulle ja sen jälkeiseen aikaan, mutta piiiaksi Tallinnaan lähteminen on saattanut olla yleistä jo keskiajalla. Osa Tallinnaan palvelukseen muuttaneista naisista oli palkollisena sukulaistensa taloudessa, kuten Sipoon Massbystä kotoisin ollut Christin Jönsdotter, joka 1530- ja 1540-lukujen taitteessa oli palkollisena sisarellaan Biritta Jönsdotterilla, Tallinnalaisen ajurin Michel Karmanin vaimolla. Kun molemmat naiset jonkin epidemian vuoksi n. 1540 kuolivat, heidän Massbyssä asunut isänsä Jöns Persson haki Porvoon raadilta todistuksen oikeudesta molempien tyttärensä perintöön.⁷⁰ Tallinnaan muuttaneiden sukulaisten ohella palveluspaikkoja tarjosivat porvarit, joilla oli kontakteja Suomeen. Niinpä esimerkiksi Gunnar Mickwitzin ja Gunvor Kerkkosen tutkimusten kautta tunnetuksi tulleella Tallinna porvari Helmich Fickellä oli pitkään palveluksessaan Porvoon kaupungista tai sitä ympäröivältä maaseudulta kotoisin ollut Katarina Andersdotter, jonka jäämistöön hänen sisarensa mies Hans Martensson haki heinäkuussa 1532 Porvoon raadilta todistuksen. Muina uusmaalaisnaisten piiiomispaikkoina mainitaan esimerkiksi Hans Frelikesin ja Pulcke Mortensin (1531), Henrik Kussin ja suutari Hans Kniperin (1532), Hans Kaperbeckin ja porvari Hans Königin (1540), ”mester larensin” (1550?), Henrik Bosmanin (1550), Tomas Huddin, Arn Mickilsin, porvari Morthen Herfelliin ja Herman Engelbrektin (1551) sekä Jacob Hamborghin

⁷⁰ Liite B, nr. 35.

talunaiste külaskäike Tallinnasse oleks keskajal või 16. sajandil haruldaseks peetud, pigem vastupidi. Pärimestõendite põhjal purjetasid naised koos meestega üle mere nii sugulastele külla ja kohtuasjadega seoses kui ka kohaliku rahvaga sidemete loomiseks ja alalhoidmiseks ning töö- ja abiellumisvõimaluste kohta teabe hankimiseks.

Abielu tõttu Tallinnasse kolinud uusmaalaste kõrval moodustavad omaette huvitava rühma palgalisteks olnud naised. Kõik need juhtumid, mille puhul mainitakse teenistuspaika, jäävad alles 1530. aastatesse ja hilisemasse aega, aga Tallinnasse teenijatüduruks minek võis levinud olla juba keskajal. Osa Tallinnasse teenijaks tulnud naistest oli palgal mõne sugulase majapidamises, nagu näiteks Sipoo Massbyst pärit Christin Jönsdotter, kes teenis 1530.–1540. aastate vahetusel oma õe Biritta Jönsdotteri, Tallinna voorimehe Michel Karmani naise juures. Kui mõlemad naised mingi epideemia tõttu 1540. aasta paiku surid, taotles nende Massbys elanud isa Jöns Persson Porvoo raelt tõendi oma õiguse kohta mõlema tütre pärandile.⁷⁰ Tallinnasse kolinud sugulaste kõrval pakkusid teenistuskohi linnakodanikud, kellel oli kontakte Soomega. Nii näiteks pidas Gunnar Mickwitzi ja Gunvor Kerkkose uurimistööde kaudu tuntuks saanud Tallinna linnakodanik Helmich Ficke enda juures palgal Porvoo linnast või selle lähedalt pärit Katarina Andersdotterit, kelle päranduse tarvis hankis tema õemes Hans Martensson 1532. aasta juulikuus Porvoo raelt tõendi. Teiste Uusimaa naiste teenistuskohana mainitakse näiteks Hans Frelikese ja Pulcke Mortensi (1531), Henrik Kussi ja kingsepp Hans Kniperi (1532), Hans Kaperbecki ja linnakodanik Hans Königi (1540), *mester larensin*’i (1550?), Henrik Bosmani (1550), Tomas Huddi, Arn Mickils, linnakodanik Morthen Herfelli ja

⁷⁰ Lisa B, nr 35.

Herman Engelbrekti (1551) ning Jacob Hamborghi (1554) maja. Mõni teenijatüdruk võis ka mitme linnakodaniku majapidamises pikeemat karjääri teha, nagu näiteks Helsingi kihelkonna Granbölest pärit Greta Larsdotter, kes enne surma 1550. aastal oli jõudnud teenida vähemalt kolmes majas.⁷¹ Naiste reiseid kohta omaenese asjaajamistega seoses üle Soome lahe annab tunnistust ka see, et kui Sipoo Kärrbyst pärit ja Tallinnas Hans Königi nimelise linnakodaniku majapidamises palgal olnud Margit Bengtsdotter 1539. või 1540. aastal mehele pidi minema, käis ta pärast kihlumist kodus Uusimaal, kus ta vanemad Bengt Andersson ja Kirstin Nilsdotter andsid tütrele kaasavaraks 7 marka raha, 9 lammast, rüüuvaiba, 3 tekki, 2 naela (umbes 17 kilogrammi) võid, 2 naela humalat ja kirstu, mis oli liha ja pekki täis. Kui aga tütar enne abiellumist suri, hankis isa 29. juulil 1540 Porvoo raelt tõendi enda ja oma naise õiguse kohta pärandile, millega seoses ka kaasavara liigitati saadaoleva vara hulka. Asi võeti Tallinna rae ees ligi kolm nädalat hiljem, 14. augustil 1540 menetlusse, aga päranduse tegelik väljanõudja on ebaselge. Samuti ei ole teada, kellega Margit või Margareta, nagu teda Tallinnas kutsuti, pidi abielluma.⁷² Kuna *tovorsichte*-kirjade eesmärk oli tõendada pärimisõigust, ei loetleta neis enamasti Tallinnas surnud isiku pärandvara, kui tegu polnud juba varem teada olnud kinnis- või vallasvaraga, mis oli vaieldamatult kuulunud surnud isikule. Peale Margit Jönsdotteri enne surma vanematelt

⁷¹ Lisa B, nr 23 (Ficke), 41 (König), 19 (Hans Kniper), 53 (Greta Larsdotter), 60 (Herik Bosman), 72 (Morten Herfell); Lisa A, nr 33 (Hans Frelikes), 34 (Pulcke Mortens), 37 (Henrik Kuss), 47 (Hans Kaperbeck), 69 (*mester larens*), 74 (Tomas Hudd), 76 (Arn Mickils), 78 (Herman Engelbrekt), 85 (Jacob Hamborgh).

⁷² Lisa B, nr 41, TLA BC 5, 20: *theris elskeligh och echte dotther margidh bentzdotther och hon tienthe ther i Refwelse stadhen en borgher benempdhe hans köningh ... then tidh hon här i nylandh sisthe war hulppe the henne til syn bedhersdagh och til godbo epther hon troloffz war til echte skaph vij marc peningar ix for i rija iij vepoor ij pwndh smör ij pwndh humbla i kistho fwl medh kiöth och flesk.*

(1554) talot. Jotkut piiiosta saattoivat myös tehdä pitkän työuran useamman porvarin taloudessa, kuten Helsingin pitäjän Granbölestä kotoisin ollut Greta Larsdotter, joka ennen kuolemaansa 1550 oli ehtinyt palvella ainakin kolmessa eri talossa.⁷¹ Naisten matkoista omista asioissaan Suomenlahden yli todistaa myös, että kun Sipoon Kärrbystä kotoisin ollut ja Tallinnassa Hans König -nimisen porvarin taloudessa palkollisena ollut Margit Bengtsdotter oli 1539 tai 1540 menossa Tallinnassa naimisiin, hän kävi kihlauksensa jälkeen kotona Uudella- maalla, jossa hänen vanhempansa Bengt Andersson ja Kirstin Nilsdotter antoivat tyttärensä mukaan myötäjäisiksi 7 markkaa rahaa, 9 lammasta, ryijyn, 3 vaippaa (sängynpeitettä), 2 puntaa (n. 17 kg) voita, 2 puntaa humalaa ja kirstun joka oli täynnä lihaa ja läskiä. Kun tytär ennen avioitumistaan kuitenkin kuoli, isä haki Porvoon raadilta 29.7.1540 todistuksen omasta ja vaimonsa oikeudesta perintöön, missä yhteydessä myös myötäjäiset eriteltiin saatavien joukkoon. Asia käsiteltiin Tallinnan radin edessä vajaa kolme viikkoa myöhemmin 14.8.1540, mutta perinnön varsinainen noutaja on epäselvä. Myös se, kenen kanssa Margit tai Margareta kuten häntä Tallinnassa kutsuttiin oli menossa naimisiin, on tuntematonta.⁷² Koska *tovorsichte*-kirjeiden tarkoitus oli perintöoikeuden osoittaminen, niissä ei yleensä eritellä Tallinnassa kuolleen vainajan jäämistöä, ellei kyse ollut jo tiedossa olleesta merkittävästä kiinteästä tai irtaimesta omaisuudesta, jonka vainaja oli kiistatta omistanut. Margit Jönsdotteriin vanhemmiltaan hieman ennen kuolemaansa saamien myötäjäisten lisäksi näihin kuului esimerkiksi Raaseporin

⁷¹ Liite B, nr. 23 (Ficke), 41 (König), 19 (Hans Kniper), 53 (Greta Larsdotter), 60 (Herik Bosman), 72 (Morten Herfell), Liite A, nr. 33 (Hans Frelikes), 34 (Pulcke Mortens), 37 (Henrik Kuss), 47 (Hans Kaperbeck), 69 (mester larens), 74 (Tomas Hudd), 76 (Arn Mickils), 78 (Herman Engelbrekt) ja 85 (Jacob Hamborgh).

⁷² Liite B, nr. 41, TLA, BC 5, 20: *theris elskeligh och echte dotther margidh bentzdotther och hon tienthe ther i Refwelse stadhen en borgher benempdhe hans köningh ... then tidh hon här i nylandh sisthe war hulppe the henne til syn bedhersdagh och til godbo epther hon troloffz war til echte skaph vij marc peningar ix for i rija iij vepoor ij pwndh smör ij pwndh humbla i kistho fwl medh kiöth och flesk.*

voutikunnasta kotoisin olleen Jusse Houeden hevonen tai Tukholmalaisen Gorius kultasepän yhdessä Tallinnassa asuneen veljensä Laurens Ragwaldssonin kanssa omistama kivitalo, jonka he olivat perineet Tallinnassa kuparisepän vaimona kuolleelta Siunttiosta kotoisin olleelta tädiltään Sigridiltä.⁷³

Hans Königillä palveluksessa olleen Margit Bengtsdotterin kohtalo osoittaa, että piikominen Tallinnassa saattoi johtaa avioliittoon, ei välttämättä palvelupaikassa, mutta kaupungissa sinänsä. Etenkin 1500-luvun alkupuolen Porvoon voutikunnassa Tallinnaan palkolliseksi lähteminen vaikuttaakin olleen verotalonpoikien tyttärille käypä selviytymisstrategia, jossa suurkaupungin mahdollisuudet saattoivat tuottaa paremmat elinolosuhteet kuin kotiin jääminen, joka parhaimmassakin tapauksessa tarkoitti avioitumista toiseen verotaloon, mutta usein sosioekonomista vajoamista tilojen palkollisväkeen. Koska tytär maaseudulla peri parhaimmassakin tapauksessa vain puolet siitä mitä veli, onnistunut avioituminen Tallinnan kaupunkiväestön alempiinkin kerrokseen paransi paitsi omia, myös jälkeläisten mahdollisuuksia taloudelliseen vakauteen, sillä sekä Tallinnassa että Ruotsin kaupungeissa noudatettuna laissa tyttären asema oli poikaan nähden ainakin nimellisesti tasavertainen. Uusmaalaisten Tallinnanperintöjä koskevien tietojen perusteella selvää onkin, että kaupunkiin hakeuduttiin, ei ajauduttu, ja että etenkin verotalollisten tyttären muutto Tallinnaan oli 1500-luvun alkupuolen Itä-Uudeltamaalta aktiivista. Yhtä lailla monista uusmaalaisista koskevista lähteistä käy ilmi, että alueelta pois muuttaneita

⁷³ Liite A, nr. 1 ja 46. Sigrid oli veljesten äidin sisar. Hänen kuoltuaan noin vuonna 1499 taloa olivat asuneet suvun sisäisellä sopimuksella Goriuksen isän sisar ja tämän sukulaiset (kupariseppiä), joiden kuoltua veljekset hankkivat 1539 laamanni Erik Flemingiltä todistuksen sukulaisuudestaan Sigridiin ja oikeudesta taloon. Talo sijaitsi *oppå smidie gatwn* eli *sepänkadulla*, joka on nykyinen Harju-katu; Hollolan kirkkoherra Philippus Matsson valtuutti 8.9.1535 Porvoon raadin vahvistamalla *tovorsichtell*ä Matts Öfferskärer ja Bertill Bomhwfft (käännöksessä Mattis Wantscherer ja Bertolt Bonthamrere) myymään sisareltaan perimänsä kivitalon puolikkaan Tallinnassa, TLA, BC 23:39, 19 (käännös BC 23:39, 18), mutta sisaren lähtöalue on tuntematon eikä perintöä ole laskettu tässä artikkelissa Uudemaan Tallinnanperintöjen joukkoon.

saadud kaasavara võib välja tuua näiteks Raasepori foogtkonnast pärit Jusse Houede hobuse ja Stockholmi kullassepa Goriuse ja tema Tallinnas elanud venna Laurens Ragwaldssonin kaasomandisse kuulunud kivimaja, mille nad pärisid oma Siunttiost pärit tädilt Sigridilt, kes oli olnud Tallinna vasksepa naine.⁷³

Hans Königi juures teeninud Margit Bengtsdotteri saatus näitab, et teenijatüdrukude olemine võis Tallinnas viia abieluni kui mitte teenistuskohas, siis linnas. Paistab, et eriti 16. sajandi esimesel poolel oli Porvoon foogtkonnast Tallinnasse palgaliseks minek maksukohuslike talupoegade tütarde ellujäämisstrateegia – suurlinna võimalused võisid kaasa tuua parema eluolu kui koju jäämine, mis isegi parimal juhul tähendas abiellumist teise maksukohuslikku talusse, aga tihti ühiskondlikku ja majanduslikku langust talu palgatöjõu hulka. Kuna maakohas päris tütar parimal juhul vaid poole sellest, mida vend, parandas õnnestunud abielu isegi Tallinna madalamast seisusest linnaelanikuga nii tema enese kui ka järglaste majanduslike võimalusi, sest nii Tallinnas kui ka Rootsi linnades järgitud seaduse järgi oli tütre seisund po-jaga vähemalt nimeliselt võrdväärne. Uusmaalaste Tallinna-pärandusi puudutavate andmete põhjal on selge, et linna mindi teadlikult, mitte ei satunud, ja et eriti aktiivselt kolisid 16. sajandi esimesel poolel Tallinna Ida-Uusimaa maksukohuslike talupoegade tütreid. Samamoodi selgub paljudest uusimaalasi puudutavatest

⁷³ Lisa A, nr 1 ja 46. Sigrid oli vendade ema õde. Pärast tema surma umbes 1499. aastal elasid majas suguvõsasisese kokkuleppe alusel Goriuse isa õde ja tema sugulased (vasksepad), kelle surma järel taotlesid vennad 1539. aastal usaldusmees Erik Flemingilt tõendi oma sugulussuhte kohta Sigridiga ja õiguse kohta majale. Maja asus *oppå smidie gatwn* ehk Sepa tänaval, tänapäeva Harju tänav; Hollola kirikhärra Philippus Matsson volitas 8. septembril 1535 Porvoon rae kinnitatud *tovorsichte* alusel Matts Öfferskärer ja Bertill Bomhwfft (tõlkes Mattis Wantscherer ja Bertolt Bonthamrere) oma õelt päritud poolt kivimaja Tallinnas ära müüma, TLA BC 23:39, 19 (tõlge BC 23:39, 18), aga õe esialgne kodukoht on teadmata ning tema pärandust pole siinses artiklis uusimaalaste Tallinna-päranduste hulka loetud.

allikatest, et 16. sajandil võis piirkonnast lahku da mitu õde-venda, kellest osa suundus Tallinnasse, aga teised kaugematele Läänemere-aladele, nagu näiteks Riiga ja Danzigisse. Allikatest on näha ka uusimaalaste kontaktid ja kolimine Stockholmi ja päris-Rootsi linnadesse. Tallinnast on samuti andmeid seal abiellunud Uusimaa noorte meeste Saksamaale mineku kohta, selle põhjuseks võis olla õppimine ülikoolis või käsitöölise tsunftis. Nagu paljudest 16. sajandi *tovorsichte*-kirjadest ilmneb, oli Tallinnas surnud naistel ja meestel samas linnas elavaid vendi ja õdesid, nii et surnud isikute alusel saadud pilt Tallinnasse kolinute soolisest koosseisust on parimalgi juhul vaid provisoorne ja võib näidata vaid seda, et eelkõige naised jäid linna kogu eluks, aga mitte mehed.⁷⁴ Samal põhjusel ei saa vaid teadaolevaid surmajuhtumeid ja pärandiasju kasutada otsese tõendina, kui üritada Kerkkose moodi hinnata Uusimaalt Tallinnasse kolinute osakaalu linna elanikkonnast keskajal või 16. sajandi esimesel poolel. Uusimaalt ja Soomest pärit elanikkonna osakaal Tallinna mõnes ühiskonnakihi oli allikate põhjal märkimisväärne, aga selle tegelik suurus on mõistatus, nagu ka selles keskajal ja 16. sajandi alguses toimunud muutused.

Kokkuvõte

Nagu Tallinna-päranduste kohta säilinud allikad näitavad, toimisid uusimaalaste kontaktid Tallinnaga keskajal ja 16. sajandi esimesel poolel linna argipäevaste suhete kontekstis. Linna ja selle põhjapoolse tagamaa vahelise suhte üks erijooni olid Uusimaalt Tallinnasse püsivalt elama kolinud isikud, kelle seas paistab 16. sajandil järjest enam sinna teenijatüdrukude või abielluma tulnud naisi olevat. Põhiosa Tallinnasse suundunud rändest oli kogu keskaja

⁷⁴ Lisa A, nr 44 (*Riga*), 75 (*Dansco*), 83 (*tyskelandh*), 46 (*Stockholmen*).

sisaruksia saattoi 1500-luvulla olla useita, sekä naisia että miehiä, joista osa suuntasi Tallinnaan, mutta toiset kauemmas Itämeren alueelle, kuten Riikaan ja Danzigiin. Lähteissä näkyvät myös uusmaalaisten yhteydet ja muutto Tukholmaan ja varsinaisen Ruotsin kaupunkiin. Tallinnasta on myös tietoja sinne avioituneiden uusmaalaisten poikien hakeutumisesta Saksaan, jolloin syynä on voinut olla opiskelu yliopistoissa tai käsityöläisammattien piirissä. Kuten monista 1500-luvun *tovorsichte*-kirjeistä käy ilmi, Tallinnassa kuolleilla naisilla tai miehillä oli samassa kaupungissa yhä eläviä veljiä ja sisaria, joten pelkkien vainajien antama kuva Tallinnaan muuttaneiden sukupuolijakautumasta on parhaimmillaankin vain viitteellinen ja saattaa osoittaa vain että etenkin naiset jäivät miehiä pysyvämmiin kaupunkiin koko eliniäkseen.⁷⁴ Samasta syystä pelkkiä tunnettuja kuolemantapauksia ja perintöjuttuja on mahdoton käyttää sellaisenaan perusteena, jos Kerkkosen tavoin yritettäisiin arvioida Uudeltamaalta Tallinnaan muuttaneiden osuutta kaupungin väestöstä keskiajalla tai 1500-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Uudeltamaalta ja Suomesta lähtöisin olleen väestön osuus joissakin kaupungin sosiaalisissa ryhmissä on lähteiden perusteella ollut huomattava, mutta sen todellinen prosenttiluku on arvoitus kuten myös siinä keskiajan ja 1500-luvun alun kuluessa tapahtuneet muutokset.

Yhteenveto

Kuten Tallinnanperinnöistä säilyneet lähteet osoittavat uusmaalaisten yhteydet Tallinnaan toteutuivat keskiajalla ja 1500-luvun ensimmäisellä puoliskolla kaupungin arkipäivän yhteyksien kontekstissa. Kaupungin ja sen pohjoisen takamaan välisen suhteen eräs piirre olivat Uudeltamaalta Tallinnaan pysyvästi muuttaneet henkilöt, joista 1500-luvulla yhä useampi näyttää olleen naisia, jotka saapuivat Tallinnaan piikomaan tai avioon. Pääosa Tallinnaan suuntautuneesta muuttoliikkeestä oli läpi keskiajan

⁷⁴ Liite A, nr. 44 (*Riga*), 75 (*Dansco*), 83 (*tyskelandh*), 46 (*Stockholmen*).

ja 1500-luvun lähtöisin sitä vastapäätä lahden takana olleelta Inkoon ja Porvoon pitäjän väliseltä alueelta, jossa Porvoon kaupunki on voinut vaikuttaa omalta osaltaan muuttoliikkeeseen niin, että kun Länsi-Uudeltamaalta Tallinnaan muutti käsityöläisiksi ja alempiin ammattiryhmiin myös miehiä, oli pääosa Itä-Uudeltamaalta muuttaneita palkollisiksi hakeutuneita naisia ja seudun miehet hakeutuivat ensisijaisesti Porvooseen. Tallinnaan Uudeltamaalta muuttaneet naiset olivat miltei poikkeuksetta verotalonpoikien tyttäriä, sisaria ja lopulta kauan kaupungissa oleskelleita tätejä, muttei koskaan Uudellamaalla asuvien henkilöiden vanhempia, mikä todistaa, ettei Tallinnasta yleensä palattu takaisin Uudellemaalle ja Suomeen.

Lopuksi on vielä syytä palata Gunvor Kerkkosen keväällä 1948 Historiska Föreningenissä Helsingissä pitämään esitelmään, joka on pitkään ollut ainoa yhteenvedo siitä, mitä Tallinnan vanhassa raadin arkistossa säilyneet tiedot uusmaalaisten perinnöistä kaupungissa paljastavat. Kerkkosen näkemys Tallinnan ja Uudenmaan suhteesta oli varsin lohduton ja hän katsoi perintöjen todistavan keskiaikaisen kaupungin ja sitä ympäröivän maaseudun ongelmallisesta suhteesta riippumatta siitä, että osa kaupungin takamaasta sijaitsi kokonaan toisen tuomiovallan alaisuudessa noin päivän purjehduksen päässä merenlahden takana. Vaikka Kustaa Vaasa kielsi palkollisten muuton Tallinnaan 1551 ja 1558, muuttoliike oli Kerkkosen mielestä selvä suonenisku alueen väestönkasvulle ja vaikka Tallinnan kanssa käyty kauppa oli Uudenmaan talonpoikien elinehto, tavaroista saatu hinta oli vain puolet tai vähemmän niiden todellisesta hinnasta. Tallinnan ja Uudenmaan taloudellisen suhteen kannalta Kerkkonen lähestyi-kin jo 1948 mielenkiintoisella tavalla 1970- ja 1980-luvuilla muotiin noussutta Immanuel Wallersteinin teoriaa keskuksen ja periferian vuorovaikutuksesta, jonka mukaan kapitalistisen talousjärjestelmän kanssa läheiseen suhteeseen tullut periferia joutuu primaarituotteiden tuottajan asemaan ja sen talous taantuu. Wallersteinin keskus-periferia -asetelma on sittemmin ollut suosittu etenkin Ruotsissa, jossa sitä on sovellettu Tukholman ja Pohjanlahden alueen

jooksul ja 16. sajandil pärit otse linna vastas, teisel pool lahte asunud Inkoo ja Porvoo kihelkonna vaheliselt alalt. Seejuures võis Porvoo linn omalt poolt rännet mõjutada: kui Lääne-Uusimaalt kolis Tallinnasse käsitöolisteks ja madalamatesse töölistihtidesse ka mehi, siis Ida-Uusimaalt läksid palgaliseks peamiselt naised ja selle piirkonna mehed suundusid eelkõige Porvoosse. Uusimaalt Tallinnasse kolunud naised olid peaaegu eranditult maksumohuslike talupoegade tütreid, õed ja lõpuks kaua linnas viibinud tädid, aga mitte kunagi Uusimaal elanud isikute vanemad, mis näitab, et Tallinnast ei olnud kombeks Uusimaale või Soome kolida.

Lõpetuseks on veel põhjust tagasi tulla Gunvor Kerkkose 1948. aasta kevadel Helsingis rootsi ajalooühenduses peetud ettekande juurde, mis on kaua aega olnud ainus kokkuvõtte sellest, mida Tallinna vanas raearhiivis säilinud andmetel uusimaalaste päranduste kohta öelda on. Kerkkose nägemus Tallinna ja Uusimaa suhetest oli üpris nukker ja tema arvates annavad pärandid tunnistust keskaegse linna ja seda ümbritseva maapiirkonna problemaatilisest suhtest, olenemata sellest, et osa linna tagamaast paiknes hoopis teise kohtu võimupiirides umbes päevase laevasõidu kaugusel teisel pool lahte. Kuigi Gustav Vasa keelas palgaliste kolimise Tallinnasse 1551. aastal ja 1558. aastal ära, mõjus ränne Kerkkose meelest ilmselgelt halvasti piirkonna rahvastiku kasvule ja kuigi kaubavahetus Tallinnaga oli Uusimaa talupoegade ellujäämise tingimus, saadi kauba eest vaid pool või veelgi vähem selle tegelikust hinnast. Huvitaval kombel vastas Kerkkose lähenemine Tallinna ja Uusimaa majanduslikele suhetele juba 1948. aastal alles 1970.–1980. aastatel moodi läinud Immanuel Wallersteini teooriale keskuse ja perifeeria vastastikusest mõjust, mille järgi satub kapitalistliku majandussüsteemiga lähedastes suhetes perifeeria esmatarbekaupade tootja seisundisse ja selle majandus mandub. Wallersteini keskuse ja perifeeria mudel oli

hiljem eriti soositud Rootsis, kus seda on rakendatud Stockholmi ja Botnia piirkonna suhteid puudutavas uurimustöös, aga kuna tegu on olemuselt teoreetilise raamistikuga, mille eesmärk oli selgitada riigi tekke ja poliitilise hegemonia nähtusi majandusliku ekspluateerimise põhjuse ja tagajärje seostega, on selle rakendamisel raske vältida ühe või teise komponendi ülehindamist.⁷⁵ Kerkkose tähelepanek Uusimaa kui Tallinna majanduse ja elanikkonna kasvulava kohta juhtis teda aga kirjutama ühte olulisemat artiklit Soome hiliskeskaja majandusliku arengu kohta, mis ilmus saksa põllumajandusajaloolase Wilhelm Abeli juubeliraamatus 1974. aastal.⁷⁶ Kerkkose nägemus Uusimaa hiliskeskagest elust Tallinna majandusliku tagamaana on siiani põhjendatud ja kummagi piirkonna, ei Tallinna ega Uusimaa keskaegse mineviku mõistmine pole teiseta võimalik.

Allikad ja kirjandus / Lähteet ja kirjallisuus

Ahvenainen, Jorma 1965. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. *Societas scientiarum Fennica. Commentationes humanarum litterarum*, 34:2. Helsinki.

BFH III = Bidrag till Finlands Historia III. I tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1904.

Dahlbäck, Göran 1997. Svensk stadslagstiftning under medeltiden. Nordiske middealderlover: tekst og kontekst. Red. av Audun Dybdahl og Jørn Sandnes. Trondheim, 103–113.

Dössler, Emil 1969. Toversichtsbrieft für Soest 1325–1639. *Veröffentlichungen der Historischen Kommission Westfalens*, XXXI. Münster.

Ebel, Wilhelm 1971. Lübisches Recht. Lübeck.

suhdetta koskevassa tutkimuksessa, mutta koska kyseessä on perimmältään teoreettinen viitekehys, jonka tavoitteena on ollut selittää valtionmuodotuksen ja poliittisen hegemonian ilmiöitä taloudellisen hyväksikäytön syy- ja seuraussuhteilla, sen soveltamisessa on vaikea välttää ylilyönneiltä suuntaan tai toiseen.⁷⁵ Kerkkosen havainto Uudestamaasta Tallinnan taloudellisena ja väestöllisenä hankinta-alueena johti kuitenkin hänet kirjoittamaan erään tärkeimmistä Suomen myöhäiskeskiajan taloudellisen aseman rakentumisesta koskeneista artikkeleista, saksalaisen agraarihistorian tutkijan Wilhelm Abelin juhlaikirjassa 1974 julkaistun kirjoituksen Suomen asemasta Tallinnan ja Tukholman taloudellisena hankinta-alueena.⁷⁶ Kerkkosen näkemys Uudenmaan myöhäiskeskiaikaisesta asutuksesta Tallinnan taloudellisena takamaana onkin yhä perusteltu, eikä kummankaan alueen, Tallinnan ja Uudenmaan keskiaikaisen menneisyyden ymmärtäminen ole mahdollista ilman toista.

Ekholst, Christine 2009. För varje brottsling ett straff: Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna. Stockholm.

Eronen, Matti 1990. Muuttuva ilmasto. – Terra 102: 4, 220–238.

FMU = Finlands Medeltidsurkunder I–VIII. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1910–1935.

Fritz, Birgitta 1972–1973. Hus, Land och Län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, 1–2. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History*, 16. Stockholm.

Greiffenhagen, Otto 1933. Zur Geschichte des Revaler Stadtarchivs. – Viiskümmend aastat teaduslikku tööd Tallinna Linnaarhiivis / Fünfzig Jahre wissenschaftlicher Arbeit im Revaler Stadtarchiv. Tallinn, 39–58.

⁷⁵ Wallerstein 1974, 347–350; nt Sandström 1990, 385–386.

⁷⁶ Kerkkonen 1974, 518–543.

⁷⁵ Wallerstein 1974, 347–350; Esim. Sandström 1990, 385–386.

⁷⁶ Kerkkonen 1974, 518–543.

Haggrén, Georg 2011a. The Colonisation of Western Uusimaa in the Middle Ages. – Colonists on the Shores of the Gulf of Finland: Medieval Settlement in the Coastal Regions of Estonia and Finland. Ed. by Marjo Poutanen. *Vantaa City Museum Publications*, 22. Lahti, 7–25.

Haggrén, Georg 2011b. Colonization, Desertion and Entrenchment of Settlements in Western Nyland ca. 1300–1635 AD. – Iskos 19. Maritime Landscape in Change: Archaeological, Historical, Paleoecological and Geological Studies on Western Uusimaa. Helsinki, 152–179.

Ivars, Ann-Marie 2002. Vad säger dialekterna om bebyggelsehistorien? – När kom svenskarna till Finland. Redaktörer Ann-Marie Ivars, Lena Huldén. *Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland*, 646. Helsingfors, 81–98.

Johansen, Paul & Mühlen, Heinz von zur 1973. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. *Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, 15. Köln, Wien.

Kala, Tiina 1998. Sissejuhatus / Einleitung. Lübecki Õiguse Tallinna Koodeks 1282 / Der Revaler Kodex des Lübischen Rechts. Tallinn, 5–32.

Kala, Tiina (Hrsg.) 2007. Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtsarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums, Katalog. Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn.

Kala, Tiina 2008a. Friedrich Georg von Bunge editeerimistöö ja Tallinna raearhiiv. – Ex archivio civitatis, Tallinna Linnaarhiivi ajaloost. Koostanud Lea Kõiv. *Tallinna Linnaarhiivi toimetised*, 12. Tallinn, 43–64.

Kala, Tiina 2008b. Lübecki õigus ja Tallinna keskaegne õiguspraktika. – Ex archivio civitatis, Tallinna Linnaarhiivi ajaloost. Koostanud Lea Kõiv. *Tallinna Linnaarhiivi toimetised*, 12. Tallinn, 15–29.

Kepsu, Saulo 2005. Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan asutus ja nimistö. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia*, 1027. Helsinki.

Kerkkonen, Gunvor 1949. De nyländska Revalsarven under 1500-talet (Föredrag iför Historiska föreningen 14/4 1948). – Nyländska Studier, 2. *Svenska Litteratursällskapet i Finland, Historiska och Litteraturhistoriska Studier*, 24. Helsingfors, 139–164.

Kerkkonen, Gunvor 1952. Karis socken från forntiden till våra dagar, III. Medeltiden. Ekenäs.

Kerkkonen, Gunvor 1959. Medeltiden och 1500-talet. Pojo sockens historia, I. Pojo. (= Keskiaika ja 1500-luku. Pohjan pitäjän historia, 1. Pohja 1964.)

Kerkkonen, Gunvor 1962. Helsing medeltid. Helsing sockens historia, I. *S. I.* (= Helsingin pitäjän keskiaika. Helsingin pitäjän historia, 1. Porvoo 1965.)

Kerkkonen, Gunvor 1966. Spår av helsingerrätt i Finland. – Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland 102, 114–129.

Kerkkonen, Gunvor 1974. Finnland – natürliches nördliches Hinterland Revals durch Jahrhunderte. – Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag. Hrsg. von I. Bog *et al. Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen*, 70. Hannover, 518–543.

Kivimäe, Jüri 1993. Papyrer i senmedeltida köpmansböcker. Linjer i Gunnar Mickwitz' livsverk. – Historisk Tidskrift för Finland 78, 3–15.

Kivimäe, Jüri 2007. Gunnar Mickwitz and the Techniques of Baltic Trade in the Early Sixteenth Century. – Gunnar Mickwitz nella storiografia Europea tra le due guerre. Atti del Colloquio all'Institutum Romanum Finlandiae 6–7 Giugno 2005. A cura di Mika Kajava. *Acta Instituti Romani Finlandiae*, 34. Roma, 141–155.

Kivimäe, Jüri 2008. Theodor Schiemann – Tallinna esimene linnaarhivaar, 1883–1887. – Ex archivio civitatis, Tallinna Linnaarhiivi ajaloost. Koostanud Lea Kõiv. *Tallinna Linnaarhiivi toimetised*, 12. Tallinn, 65–103.

Klami, Hannu Tapani 1981. Jus Finnonicum: Ruotsalaisen maakuntaoikeuden omaksumisesta Suomessa. – Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisu, A:154. Vammala.

Kreem, Juhana 2008. Tallinna raearhiivi kasutamist 16. sajandil. – Ex archivio civitatis, Tallinna Linnaarhiivi ajaloost. Koostanud Lea Kõiv. *Tallinna Linnaarhiivi toimetised*, 12. Tallinn, 30–39.

Kõiv, Lea 2008a. Tallinna Linnaarhiiv 1939–1941. – Ex archivio civitatis, Tallinna Linnaarhiivi ajaloost. Koostanud Lea Kõiv. *Tallinna Linnaarhiivi toimetised*, 12. Tallinn, 107–139.

Kõiv, Lea 2008b. Tallinna Linnaarhiiv 1941–1944. – Ex archivio civitatis, Tallinna Linnaarhiivi ajaloost. Koostanud Lea Kõiv. *Tallinna Linnaarhiivi toimetised*, 12. Tallinn, 140–176.

Lenz, Wilhelm 1980. Das Revaler Stadtarchiv. Bemerkungen zu seiner Geschichte, seinen Archivaren und seinen Beständen. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Helmut Weiss zum 80. Geburtstag. Hrsg. von J. von Hehn, C. J. Kenéz. Marburg/Lahn, 233–242.

LL 1257 = Lateinischer Codex des Lübischen Rechts für Reval vom Jahr 1257. – Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Hrsg. von D. F. G. von Bunge. Erster Band. Dorpat 1844.

LL 1282 = Niederdeutsche Codex des Lübischen Rechts für Reval vom Jahre 1282. – Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Hrsg. von D. F. G. von Bunge, Erster Band. Dorpat 1844.

LUB I = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Band I. Hrsg. von Dr. Friedrich Georg von Bunge. Reval 1851.

Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282 / Der Revaler Kodex des Lübischen Rechts. Transkription und Übersetzung ins Estnische von Tiina Kala. Tallinn 1998.

MEL = Konung Magnus Erikssons landslag. Samling af Sweriges gamla Lagar, 10. Utg. af D. C. J. Schlyter. Lund 1862.

MES = Konung Magnus Erikssons stadslag. Samling af Sweriges gamla Lagar, 11. Utg. af D. C. J. Schlyter. Lund 1865.

Mickwitz, Gunnar 1938. Aus Revaler Handelsbücher. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. *Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum*, IX:8. Helsingfors.

Pullat, Raimo 1991. Der Kampf um die Provenienz. Tallinn bekommt seine Geschichte zurück. – Hansische Geschichtsblätter 109, 93–97.

Retsö, Dag 2009. Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History*, 56. Stockholm.

Salminen, Tapio 1997. Multilinguality and Written Correspondence in the Late Medieval Northern Baltics – Reflections of Literacy and Language in the Communication between the Council of Reval and the Finnish Bailiffs. – Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung. Zeitschrift des Mediävistenverbandes. Band 2, Heft 1, 151–162.

Salminen, Tapio 2006. Aspects on Multilinguality in Late Medieval Livonia and Finland. – Einfluss, Vorbilder, Zweifel. Studien zu den Finnisch-Deutschen Beziehungen vom Mittelalter bis zum Kalten Krieg. Hrsg. von Vesa Vares. 6. Deutsch-finnisches Historikerseminar in Tampere 27.–31.3.2003. *Institut für Geschichte, Tampere Universität, Publikationen*, 20. Tampere, 15–22.

Salminen, Tapio 2011. Fishing with Monks – Padise Abbey and the River Vantaanjoki from 1351 to 1429. – Colonists on the Shores of the Gulf of Finland: Medieval Settlement in the Coastal Regions of Estonia and Finland. Ed. by Marjo Poutanen. *Vantaa City Museum Publications*, 22. Lahti, 37–64.

Salminen, Tapio 2012. The Medieval Holdings of the Tallinn City Archives and the Study of the Finnish Middle Ages. Some Remarks on Early Finnish Contacts with the Ratsarchiv. – Die Archive Estlands im europäischen Kontext / Estonian Archives in the European Context. Vorträge der Konferenz im Tallinner Stadtarchiv vom 15. bis zum 16. September 2005 / Papers of the Conference in the Tallinn City Archives on September 15–16, 2005. Hrsg. von Lea Kõiv und Peep Pillak / Ed. by Lea Kõiv and Peep Pillak. Tallinn, 156–170.

Sandström, Åke 1990. Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i region- och utrikeshandel 1600–1650. *Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad*, 102. Borås.

SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (http://www.riksarkivet.se, 9.1.2012).

Vainio, Charlotte 2010. Den medeltida svenska husfrun och lagen – En studie i förmyndarskap, begränsningar och möjligheter. Avhandling pro gradu framlagd 2010–05–05, Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Humanistiska fakulteten, Helsingfors universitet. (<https://helda.helsinki.fi/handle/10138/27590>).

Wallerstein, Immanuel 1974. The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York; London.

Wittschopbuch = Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval, 1312–1360. Hrsg. von L. Arbusow. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, III. Folge, Band I. Reval 1888.

Östgöta-Lagen. Samling af Sweriges gamla Lagar, 2. Bandet. Utg. af D. C. J. Schlyter. Lund 1830, Kristnu Baelkaer, XXII.

Åström, Patrik 2003. Senmedeltida svenska lagböcker. 136 lands- och stadslagshandskrifter, Datering och dateringsproblem. *Acta universitatis stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, New Series*, 32. Stockholm.

Lisad

Uusimaalaste Tallinna-pärandused aastatest 1350-1560

Lisas on kronoloogilises järjekorras loetletud Tallinnas surnud uusimaalaste pärandiasjad nii, et iga surnud isiku puhul on kõigepealt mainitud aasta, kust kõige varajasem teadaolev pärandust puudutav *tovorsichte*-kiri või sissekanne rae *Denkelbuch*'is on säilinud, siis allikas sisalduvad andmed surnud isiku ja tema sugulaste kohta ja lõpuks muud sama pärandiasja kohta säilinud teadaolevad allikad. Iga *tovorsichte*-kirja juures on mainitud algupärase rootsi-, keskalamsaksa- või ladinakeelse dokumendi kohaviit Tallinna vanas raearhiivis (fond 230, nimistu 1, Tallinna magistraat), dokumendist säilinud omaaegse tõlke kohaviit (ümarsulgudes), andmed selle kohta, kas dokumendi tekst on avaldatud või registreeritud Reinhold Hauseni allikaloeteludes [registreeritud, aga väljaandes avaldamata teksti viide on nurksulgudes], kirja väljaandja, daatum ja koht.

Lisas kasutatud lühendid

..	pole säilinud või pole teada
BFH III	Bidrag till Finlands Historia III. I tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1904.
Db.	<i>Denkelbuch</i>
FMU	Finlands Medeltidsurkunder I–VIII. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1910–1935.
EB III	Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval, 1383–1458. Hrsg. von Dr. E. von Nottbeck. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. III Folge, Band III. Reval 1892. (A.a.6c).

Liitteet

Uusmaalaisten Tallinnanperinnöt 1350-1560

Liitteessä on lueteltu kronologisessa järjestyksessä Tallinnassa kuolleiden Uudeltamaalta lähtöisten olleiden vainajien perintöjutut niin, että kustakin vainajasta on mainittu ensin vuosi, jolta varhaisin tunnettu perintöä koskeva *tovorsichte*-kirje tai maininta raadin *Denkelbuch*issa on säilynyt, siten lähteessä olevat vainajaa ja hänen sukulaisiaan koskevat tiedot ja lopuksi muut samasta perintöjutusta säilyneet tunnetut lähteet. Jokaisesta *tovorsichte*-kirjeestä on mainittu alkuperäisen ruotsin-, keskialasaksan- tai latinankielisen asiakirjan signum Tallinnan raadin vanhassa arkistossa (Fond nr. 230, Nim nr. 1. Tallinna Magistraat), asiakirjasta säilyneen aikalaiskäännöksen signum (kaarisuluissa), tieto siitä, onko asiakirjan teksti julkaistu tai regestoitunut Reinhold Hausenin lähdejulkaisuissa [regestoidun mutta ei editiona julkaistun tekstin viite hakasuluissa], kirjeen antaja, päiväys ja paikka.

Liitteessä käytetyt lyhenteet

..	ei säilynyt tai ei tiedossa
BFH III	Bidrag till Finlands Historia III. I tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1904.
Db.	<i>Denkelbuch</i>
FMU	Finlands Medeltidsurkunder I–VIII. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1910–1935.
EB III	Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval, 1383–1458. Hrsg. von Dr. E. von Nottbeck. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. III Folge, Band III. Reval 1892. (A.a.6c).

khra.	kirkkoherra
kkt.	kihlakunnantuomari
laam.	laamanni
mnd.	<i>mittelniederdeutsch</i> , keskialasaksankielinen
perg.	Pergamenttia
pm.	päämies (linnanhaltija)
Tv.	<i>Tovorsichte</i> -kirje
v.	vouti
viim.	viimeistään
vk	voutikunta

khra.	kirikhärra
kkt.	kihelkonnakohtunik
laam.	usaldusmees
mnd.	<i>mittelniederdeutsch</i> , keskalamsaksakeelne
perg.	pärgament
pm.	peamees (lossihaldur)
Tv.	<i>tovorsichte</i> -kiri
v.	foogt
viim.	hiljemalt
fk	foogtkond

Muu viitattu kirjallisuus / Muu viidatud kirjandus

Kerkkonen 1933	Kerkkonen, Gunvor. Kungsgårdsbygget vid Helsingfors 1550–51. Kulturhistoriska Årsbok 1933. Centralutskottet för hembygdsforskningen i Finland. Helsingfors.
Kerkkonen 1949	Kerkkonen, Gunvor. De nyländska Revalsarven under 1500-talet (Föredrag iför Historiska föreningen 14/4 1948). Nyländska Studier, 2. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Historiska och Litteraturhistoriska Studier 24. Helsingfors 1949, 139–164.
Kerkkonen 1952	Kerkkonen, Gunvor. Karis socken från forntiden till våra dagar, III. Medeltiden. Ekenäs.
Kerkkonen 1959	Kerkkonen, Gunvor. Medeltiden och 1500-talet. Pojo sockens historia, 1. Pojo 1959 (= Keskiaika ja 1500-luku. Pohjan pitäjän historia, 1. Pohja 1964).
Kerkkonen 1962	Kerkkonen, Gunvor. Helsing medeltid. Helsing sockens historia, I. s. I. (= Helsingin pitäjän keskiaika. Helsingin pitäjän historia, 1. Porvoo 1965).
Gardberg 1996	Gardberg, Carl Johan. Keskiaika ja 1500-luku. Porvoon kaupungin historia, I. Porvoo 1996.

Lisa A

Raasepori foogtkond

- 1350, Kirkkonummi:** *Tenore presencium publice protestamur matronam discretam Ingeborgem uxorem legitimam latoris presencium Røryci parochiani nostri dilecti sororem fore Margarete uxoris Nicolai fusoris ciuis Reualiensis secundum leges terre nostre et juris canonici sanctiones ... dicto Røryco in suo negotio, videlicet bona mobilia et immobilia prenominati fusoris felicis memorie nomine hereditario exigenti.* Tv.: Urk. 1–I, 194, perg. lat., FMU I 572: Kirkkonummen khra. Roluerus, Gerardus Smale, Nicolaus Promus ja pitäjä, 28.12.1350, Kirkkonummi.
- n. 1410, Raaseporin vk.:** *de erbare vruwe jusse houedes hussfru was des sele ghot ghenedich si vnd heft sik beclaghet wo dat ere perde und dink dat jusse houet mit sik hadde dar bekummert si in iuwer stat ... so wetet ok dat nils bekemestere iuwe borgher heft suluerene pande van des ergescreuen jussen weghene dar desse erbenomede vruwe ene wedder wichte van heft ... willet behulpik ween hinrik kemerere minen knechte van erer weghene wnet se heft ene mechtich ghemaket.* Tv.: BC 28, 29, mnd., FMU II 1312: [Raasep. pm.] Tomas van Vitzen, 24.3. [n. 1410], Raasepori.
- n. 1410, Raaseporin vk.:** *thenne brefförare gunnar gummesson ... han aer retther aerwinghe eptther edher borghare pedher knagghe som dödher bleff ther j reffla Och ath han war thenne forscriffna gunnars husfru brodher.* Tv.: BC 28, 32 (..): [Raasep. pm.] Tomas van Vitzen, pe ennen palmusunnuntaita [n. 1410], Raasepori.
- n. 1420, Espoo:** *dusse brefförre heft vor my gewest up eme gesetten dynghe vnd heft betuger dat hans bekemesters wyff de dar wonende was dat got ere sele hebben mote de syn suster was echte vnd rechte van vader vnd van moder.* Tv.: BC 28, 17, mnd., [FMU II 1661]: [Raasep. pm.] Janeke Hampamos, [n. 1420], Espoon käräjät.
- n. 1420, Raaseporin vk.:** *dar myt ju starfen man de het lasse <k> schuette dede wonaftyh was hir yn mynem ghebede vnde dar is we van juwen borgeren de hebben bekummert yn juwen rechte wes de vorbenomeden lasse van hir myt syk ouer hade vnde segget dat se syne neghesten eruen sin dar segget se eren willen anen dot wol vnde latet den armen vrouwen volget wes de vor benomede lasse dar laten heft wente se sin echte bedderue was.* Tv.: BC 28, 15, mnd., [FMU II 1662]: Raasep. pm. Janeke Hampamos, [n. 1420], [Raasepori].
- n. 1420, Raaseporin vk.:** *desse breff forere Peter Niclissone for my gheweset heft vnde foore eynen setten dinghe vnde bewiset dat Peter Lampankely sin rechte broder was de dar mit jw for storwen js.* Tv.: BC 28, 7, mnd., FMU VIII 6625: Raasep. v. Janeke Hampamos, [n. 1420], Käräjät.
- 1425, Raaseporin vk.:** *to jw kompt en myns heren des konnynges bur deme dar wat van pennyngen uttestat na synes broders dode de sich heyte Peyter Goos dat Got syner selen ghenedich zii vnde dusse man het sich Jons Goos de syn rechte unde echte broder is.* Tv.: BC 28, 35, mnd., FMU II 1790: Raasep. v. Kort Gartz, 27.10.[1425], Raasepori.
- 1430, Kirkkonummi:** *desse jeghenwardighe breffwiser Laurens Smidzsson eyn mynes gnedighes heren des koninges schattebur wonhafftich to Kirkiosleth clagende wo sin broder geheten Mikkell vnd was mit eynem geheten hildebrant van der boken dar mit jw vorstorven is saliger dechnisse vnd eyn gheheten andreus korpesw wonhafftich dar mit jw to Revele de hevet des vorbenomeden michels penninghe unde desse breffwiser Laurens is de negeste arffname darto also he secht.* Tv.: BC 28, 46, mnd., FMU II 1940: [Raasep. pm.] Otto Pogwisch, [20.4.1430], Raasepori.
- 1431, Karjaa:** *desse breffwiser Germundh Laurensen mynes gnedigen heren des koninges schattebur beseten in mynem karspele heft sik to eyner echten husvrouwen Elinen Olavesdochter de dar is Jönis tunnabinders saliger dechnisse de dar wonede to Revele sin rechte echte suster Oc so is de vorbenomede Germundh up siner vorgescreven husvrouwen Elinen wegen rechte erffname unde vormunder vor de twe kindere de de vorbenomede Jönis Olaff[esson] na sik leet.* Tv.: BC 39, 4, mnd., FMU III 1997: Karjaan khra. Botvid Niklissou, 24.1.1431, Karjaa.

Liite A

Raaseporin voutikunta

10. **1431, Espoo:** *desse jegenwerdighe brefförer olaff rehoys berichtet heft wo syn suster dar in juwer stad vorstoruen is to saliger dechnisse vnd he ere negeste erue is also he secht.* Tv.: BC 28, 58, mnd., [FMU III 1999]: Raasep. pm. Otto Pogwisch, 4.3.1431, Raasepori.
11. **1433, Pohja:** *desse breffwiser Nigles Swenssone heft my ghebeden to juwer erbaricheyt to scrivende also van sines broders weghe gheheten Peter Ghildesknecht ... de dar vorbrande in der tiit do jw unde den juwen de grote schade schach van brandes wegen ... des konninghes heredzhöffdinghe unde meer siner gnaden bur hebben hiir vor my ghesecht unde betughet dat desse vorgescreven Nighcles Swenssone was des doden Peter Gildesknechtes halffbroder van erer moder weghe unde de moder heft dessen Nighels mundich unde mechtich ghemaket van erer weghe <vulmechtich gemaket> to manende unde uptoborende wes em na sinen vorbenomeden brodere boren mach to ervende ... de moder hiir noch in deme lene wonet unde is in kost mit dessem vorghescreven Nighelse.* Tv.: BC 28, 63, mnd., FMU III 2079: [Raasep. pm.] Otto Pogwisch, 20.6.1433, Raasepori.
12. **1433, Vihti:** *lator presencium Andreas Kelso parrochianus meus de capella Wikten sororem habuit legitimam nomine Margaretam matrimonio junctam cuidam piscatori Revalie que quidem Margareta vita defungebatur in hyeme proxime preterita circa natale Jhesu Cristi Domini nostri.* Tv.: BC 39, 5, lat., FMU III 2085: Lohjan khra. Jacobus Rødh, 6.9.1433, Lohja.
13. **viim. 1434, Raaseporin vk.:** *thenna brefförare Törghils Magnusson myns nadhugha herra konungsens skattabonde beraeth thet hans modher syster som heeth Luci Andresa dotter aer thet död bliffven i idhrom stadh ... och han aer henne raetta aerffvinge epther thy som hans bewiisningh wthvisar.* Tv.: BC 28, 71, FMU III 2092: [Raasep. v.?] Petrus Fleming, 1.5.[viim. 1434], Raasepori.
14. **1434, Raaseporin vk.:** *hiir vor my was desse arme vrouwe Amundz Ingeborgh wisersche desses breves sik beclaghende wo eer suster gheheten Ramborgh unde ere dochter Katerine gheheten dar mit jw vorstorven sin ... eer van rechtes weghe bort to ervende van erer v[o]rscreven suster unde susterdochter.* Tv.: BC 28, 72, mnd., FMU III 2107: [Raasep. v.?] Petrus Fleming, 29.7.[1434], Raasepori. Samasta perinnöstä tn. myös Raaseporin pm. Bengt Mårtenssonin Tv. Paul Hemmingssonille ja Olof Bengtsonille BC 28, 79, [19.5.1442], Raasepori, [FMU III 2335], dessen <ij> *twen brefffores pauwel hemmyngesson vnd olaff bentsson beholppelick to Erffende all her van Erer beider hoeffffrowen wegen wat en boret met rechte vpp to borende alzo van dessen twen sosteren ramborgh vnd kateryn de her doet sseyng gebleffen.*
15. **n. 1435, Karjaa:** *Som jac hafver scrivat idher waerdicheyt ... tilforinde om thet arvit som Niclis Smidh aer tilfallit ther i Revelae, tha hafvir jac mich aennw ythermeer bespoort met the dondemaen som boo i Rasaborgx laen at han hafvir ther Gudz raeth til ok alt landtt staar hanom til.* Tv.: BC 39, 10, mnd., FMU III 2143: Karjaan khra. Botvid Niklissin, to enn. 8.9.[n. 1435], [Karjaa]. Mahdollisesti sama kuin Nigles Swenssonin perintö velipuolestaan Peter Gildesknechtistä (nr. 11).
16. **1436, Kirkkonummi:** *thenne brefuisare Laurens Niclissin soknabonde j for:de Kirkeslet aer affsinne husfrv weghna raetther erfvinge til thet gotz hans hustrus syster katerin paedher [...] hustru ther j Raeflom doo Gudh hennes siael nadhe mate oc atherleffde epther sin dödh.* Tv.: BC 39, 6, mnd., FMU VIII 6640: Kirkkonummen khra. Olaf Jönissin, 25.4.1436, Kirkkonummi. Samasta perinnöstä Tallinnan kaupunginvoudin Gerd Grymmertin merkintä koskien perinnönjakoa 13.5.1437, A.a.6, f. 11r, *was ick gerd grymmert to merten des hanpspynners hus dar delde men eyns nalaet de heyt Peter und syns wyues katterymen des wyves deel erbede eyn de heyt laverens nyckelessen vnd he wont in dem kerspel to kyrcsleyf vnd vor ene borgede Lyste Jonus du vorman vor na manynge,* FMU III 2211.
17. **1437, Karjaa:** *thenne brefföraren Matis Hermanzson min swen aer nakot arff tilfallit ther i Raeffla epter sin syster.* Tv.: BC 36A, 86 (.), FMU III 2210: Raasep. v. Karl Kristernsson (Vasa), [17.2.1437], Raasepori. Kerkkonen 1952, 188, jossa prosessin ajoitus epävarma. Samasta perinnöstä Karl Kristernssonin (Vasa) Tv. BC 36A, 92, [tammikuu 1437], Viipuri, [FMU III 2199], *my myn dener matias heft tho kennende gegeuen dat eme sin swager laurens basun vnd sine syster affgestoruen sint in juwer stat ... bidde ik ... dat gy ... latet dat gut vorwaren tho trouwerhant wes darna gebleuen is tho der tiit dat ik matias ergenant tho jw sende,* Karjaan khra. Botvid Niklissin Tv. BC 39, 9, 23.4.[1437], FMU III 2210, jonka mukaan *thenne breffo[ra]re Mattis Hermanson war Ingridis aecthe brodher afffadher oc modher som Laurens Baaswn*

idher borghare til hustru hadde Gud baeggias thera sjaell hafve, Karjaan khra. Botvid Niklissin Tv. BC 39, 8, 8.9.[1437], FMU VIII 6664 *thaenna brefförere Matthis a Bakka, Herman Hermanson, Olaff Hermanson aero raetthe aeruinghia at aerua Laurens Baaswn oc Ingrido hans hustru oc aenghin annar,* Raasep. v. Karl (Thordsson) Bonden Tv. BC 28, 77, [19.9.1437], FMU III 2234 *dussem jegenwordigen breffwisere behulplik wesen to syme rechte, dar he recht an is, alz umme erffgudes wegen van synes wyves suster wegen, de dar gestorven is myt iw. Unde der brodere sint iij, unde dusse man de hem de suster, unde de iij sint dar erffname to deme huse unde to deme gude, dat Laurens Basow(!) unde sin wiiff Ingret nagelaten hebben, sekä Raasep. linnanv. Pauell Karon Tv. BC 28, 73, [15.9.1444?], Raasepori, FMU III 2268, *dusse breffwiser Hermen Hermensone ... hefft vor my berichtet, wo dat eme arff angevallen sy myt jw in der stat an eyneme stenhuse na syner suster dode ... wente dar anders nene rechte arffnamen to syn, sunder he unde syn broder Olaff unde eyn suster, de de levendich sint.* Ks. myös EB III 1223, joka koskee Hermen ja Maties Hermenssonin valtuuttaman Oleff Hermenssonin tekemää kivitalon luovutusta 28.9.1444.*

18. **1437, Espoo:** *“thennae brefföraere Olaff Magnusson war haer oc beraette fore mich at hanom aer paenningha til arff fallit ther i Raeflae epter hans brodher Matis Jaernpungh Gudh hans sjael nadhe oc ... han hafver warit fore idher om thet arffveth oc han fik engtae fore then skuldh, at han haffdhe engin bewiisningh met sik thel til at han war raetter arffwinge til fornempde arff”.* Tv.: BC 36A, 88, FMU III 2203: Raasep. v. Karl Kristernsson (Vasa), [24.2.1437], Espoo.
19. **1441, Raaseporin vk.:** *brevvisaren Olof Petersson, herr Krister Nilssons tjänare ... var närmaste arvinge till Margareta Petersdotter, som avlidit i Reval.* Tv.: .. (.), [FMU III 2189]: Raasep. v. Håkan Björnsson, [17.9.1441], Raasepori.
20. **1442, Raaseporin vk.:** *desseme brefförer mickel jonsson beholpelik alher in juwer stat to Erffen synen broder laurenz jonsson de her dot bleff in deme herweste.* Tv.: BC 28, 80, mnd., [FMU III 2207]: Raasep. pm. Bengt Mårtensson, [4.4.1442], Raasepori.
21. **1442–45, Raaseporin vk.:** *dusseme breffuiser eyn Arm bure de hyr geseten is jn myneme gebede dat ik vorstaa van myner vrouwen wegen vnde he geheten is Jonis nygelsson vnde eme eyn arff an geuallen is van syner syster wegen de dar gheheten is Crystyn nygles dochter vnde is dar dot gebleuen.* Tv.: BC 28, 81, mnd., [FMU III 2372]: Raasep. pm. Bengt Mårtensson, [29.4.1442 – 10.10.1445], Raasepori.
22. **1443–45, Raaseporin vk.:** *schal ju witlich sin leven heren borgermeisters und ratlude dat dar to juwer erborcheit komet ene vrouwe und wil erve hebben na erer doden suster.* Tv.: BC 28, 4, mnd., FMU I 1105: Raasep. v. Nils Stigulfsson, kevät [n. 1443 tai 1445], Raasepori.
23. **1472, Inkoo:** *andris jönissin j lydekullä met sinä samsyskene som är laurens ok niels margit ok cristina ... at ärffua sin samsyster kadrin som bleff död j räfflä.* Tv.: Perg. Urk. 1–I, 752 (.): laam. Christern Frille Raasep. v. Jeppe Olafssonin ja kkt. Biörn Ragvaldssonin läsnäollessa, 18.1.1472, Inkoon käräjät.
24. **1486, Karjaa:** *magnus magnusson ym kerspell to karys de negiste erue war to seligen peter lampen gudere bir in god vorstoruen.* Db.: A.a.7, f. 46v:1, 13.5.1486. Kerkkonen 1952, 189. Tv. tai käännöstä ei säilynyt.
25. **1498, Karjaa:** *desse tue gude mans geheten erik hansson vnd mans hansson ... reuel stad ghestoruen is er vadersysther gheheten vrowe barbara brakerske.* Tv.: BC 28, 96, mnd., FMU VI 4787: Raasep. pm. Tönne Eriksson (Tott), 27.4.1498, Raasepori. Käsittelypäivä 5.5.1498. Samasta perinnöstä tn. myös Turun raadin Tv. Urk. 1–I, 872, perg. mnd., 12.6.1500, Turku, FMU VI 4869, jossa edunsaajina kolme Karjaalla asuvaa sisarta: *Margareta Kroges Katherina Berndes vnde Birgitta dantzick vth dem gebede van Ratzeborch Jn bywesen erer eeliken manne vnde hebben to erkennende geuen wo dat erer drier sustere zelige Barbara brokes Jn god vorsoruene Juwe borgerynne gewesen sy ... gebaren van ... van Laurens Anno eren vader vnde Katherinen erer moder Jude dorpe Antubue Jude Carspel Karres ... Hirumme hebben se vor vns ... mit willen vnde vulbordt erer eeliken manne vulmechtich gemaket ... Jn krafft desses vnser breues Jn erer richten waren vnde vutwynelhaftigen procuratoren vnde houethman hinrich kroch togere desses breues.* Kerkkonen 1952, 189.

26. **n. 1500, Tenhola:** *thenne breffvisare henric henricson ... adh ärrffe syne systhers hustrv kaderin yrians molars hustrv ... bydher iac idher borgharmestare oc raedh ... och ther stoor mik al thenala sookn om sama ärandes.* Tv.: BC 28, 95 (.), FMU VI 4889: Magnus Olsson liggjande för Rasborch”, osoitettu “Beskedhelighen man Hans snickare boandes i Raefflae, n. 1500.
27. **1505, Inkoo:** *Jacob Jontzen vth deme Carspel vom Jngeso vnd vorleeth Gerd Anebat van deme nalate synes zeligen Broders Oloff Jonsesson alhw.* Db.: A.a.7, f. 85r:1, 16.12.1505. Tv. tai käännöstä ei säilynyt.
28. **1506, Inkoo:** *Michel tornesson vnde oloff Ramsson vth dem kerspel to Ingeso van wegben ener husfrouwe dede syn vullerusteren vnde negeste erffname to eres zeligen broderen Oloff schonwerde.* Db.: A.a.7, f. 87r–v, 1.10.1506. Tv. tai käännöstä ei säilynyt.
29. **1523, Kirkkonummi:** *thenne epstersciffne breffuiisare olaff skarp och hans mogh nils staffansson kungjordhe ... adh for:de olaff skarpas brodh lasse skarp borghr i reffle bleff dödh ... kan iach for nyne ad ingen er nomer til arffss kunne en hans köthsliggin broder och hans moghr som haffer hans systher.* Tv.: BC 28, 110 (.): Raasep. v. Lasse Krorke, 1523, Raaseporin latokartano.
30. **1525, Kirkkonummi:** *thesse breffuisare Michel Brethugudh oc Michel Groth haffwe varit ffor mik met syne vethne som är Lasse Erikson j Jodböle oc Poffwel j Böle j Kirksläth som öffwer haffwe warit oc fforhörth met Larss baghars ärwingha som döddhe i Räffwele hwarss siäl Gwdh nadhe; tho haffwa the alla samans her i landet ära giorth ffor:de Michel Brethugudh myndugh oc mäctogh adh thala oppa huss oc grwn j Räffwele ... som honom met syne met ärrffwingha tiil ffallt är oc oskildher man sik intrenkth oc insäth haffwer jn j ffor:de Lars baghars huss.* Tv.: BC 28, 112, perg. (.), FMU VIII 6257: Raasep. pm. [ja kkt.] Nils Grabbe, 21.11.1525, Raasepori.
31. **1528, Inkoo:** *Anna zeligen Laurens Breden nagelatene wedewe vth dem kerspel Jngo vnde dorpe Bresbuve ere vader myt namen Laurens Scharppe vnde der zelige Anneken Formanschen hyr jnt langest vorstoruen ere vader Oleff Scharppe syn rechte naturlicke vulle broder gewesen van eynem vader Joens Scharppe vnde eyner moder Kattherina echt vnde rechte vth eynem liken bruth bedde getelet vnde gebaren syn vnde ok dem gelicken dat de vorgemelte Anna Breden nagelatene wedewe noch jm leuende van erem zeligen vader Laurens Scharppe vnde erer moder Birgitte ok echt vnde rechte vth eynen liken bruthbedde getelet vnde gebaren sy vnde tho eres zeligen vader broders Oleff Scharppe hir vorstoruenen dochter else nomlick der Annchen Formanschen nagelatenen guderen de alder negeste erue is wesende ... volmechtich gemaket Mychel Breden eren szon affhendich else jegenwardich vnde Mychel Groten eren suster soen jegenwardighen breffthoger ... jn namen van erent wegen vmbe alle vnde jslike gemelten Annen Formanschen na doder hant nagelatene gudere.* Tv.: BC 1:II, 7, perg. mnd., FMU VIII 6420: Turun raati, 19.6.1528, Turku.
32. **1531, Vihti:** *thenne brefförare Mattis Laresson y supala j victis soken i tavesthuss lään ... ath ärrffue syn dotther margrethe oc henness barn.* Tv.: BC 28, 114 (.): [Raasep. pm. ja kkt.] Nils Grabbe, 2.9.1531.
33. **1531, Raaseporin vk.:** *thenne brefförare per monsson och hans æckte hustru alin ... the hadhe en dotter vtoff lagh giffthe ... margreta som tijenthe i reffle i hanss ffrelijket huss ... i thette rike æ ecke sedwenie ath nogen ærffwer annath ffdhber och moder sith barn i medhan the bodhe leffwa såå ær her i rikijth lag i andre landh.* Tv.: BC 28, 111 (BF 25:I, 4), [BFH III 7]: laam. Erik Fleming, 11.7.1531, Suitia.
34. **1531, Kirkkonummi:** *Thenne här breffwisare <y kirkesl> Tomas michilsson i myn soken bondhe han haffer wngiuffh mik och sakt ath hans sisther karin är dödh ... som Tiänthe pulcke morthens huss i räuel ... Tha bider iak ider käre her iohan sälhorsth ath y lathe Thenne her for:de man ske sa mykit som räth är.* Tv.: BC 39, 14 (.), [BFH III 592]: Kirkkonummen khra. Tönne Grabbe. Osoitettu kauppias Johan Selhorstille, 1.11.1531, Kirkkonummi. Käsittelypäivä 28.11.1531. Takana: Anno xxxj am xxvij Jn november hebben Olaff Larson vnde Magnus Jacobson Niles Jacobson Jn namens dusses stad Reuel guthgeschreuen vor wie der namens der gudere haluen zo Dinniges Michelsson yn Kirchslet van syner zelige suster Katherinen i vorsteruenen denten gelentich syn.
35. **1532, Raaseporin vk.:** *dusse breffwisere hinrcik sonnesson oc walborg mit syner twer broders sonn petter <aff> olefsson vnde michel olefsson vnde las andersson her afgeweset an reuell ... arffdel siness broders son de op gewest by jacupp knowckenhouwere van eskell michelsson dede in got beyde vorstoruen syn.* Tv.: .. (BC 28, 113): Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 13.4.1532, Suitia.
36. **1532, Siuntio:** *thenne breffuisere peder olsson i Nordanböle äff Siundo soken ... ath arffue sine äkta dotter thes nw Jnnen kortz ther i Christo affsomneden är.* Tv.: BC 28, 115 (.): Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 7.4.1532, Suitia.
37. **1532, Siuntio:** *thenne breffuisere anders jönsson aff quarnaby i Siundo soken ... sin akta dotter giertrud anderss dotter henrich kuss tienste pige.* Tv.: BF 25:I, 5 (BF 25:I, 7), [BFH III 20]: Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 7.4.1532, Suitia.
38. **1532, Raaseporin vk.:** *thenne breffuisere jons ärlandson och michel finne borgere i reffle ... theres hustrer syster som wes j höst wtj räffle dödt bliffeun och hethe Elin ffodermans hustrv.* Tv.: BF 25:I, 6 (BF 25:I, 8): Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 21.9.1532, Suitia.
39. **1533, Kirkkonummi:** *thenne breffuisere Peder olefsson aff paelsby kyrkesleth met sine äkta födde systrar elin ach anneken oleffs döttrar ... vm noget arff them til ffallt är äpter theres retta äkte ffödde Syster katerine oleffsdotther som j godh affsomnedh är met hennis barn.* Tv.: BF 25:I, 9 (BC 28, 116), [BFH III 34]: Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 23.3.1533, Suitia. Samasta perinnöstä Tallinnan porvareiden Peter Lange, Jacob Klene ja Peter Swyn päiväämätön Tv. BC 29, 5, mnd., kopio tai käännös, jonka mukaan katherine Oleffwes dochter ... myt eren kinder vorstoruen syndt.
40. **1533, Kirkkonummi:** *dusse Jegenwardigenn breues bringere ... als by namen peter anderssoenn vndhe husstrne birgitte andersdochter undhe Anna anders dochter wo datt enn er Salige broder Michel goltsmytth wonnaffrigh tho Reuel Jnn Godtt Entslappen is.* Tv.: BF 25:I, 11, mnd., [BFH III 36]: Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 23.5.1533, Raasepori.
41. **1534, Espoo:** *Thenne breffwisare marten larsson j querneby medth syn broder oleff larsson och hans aelskelige kaere moder hustru matte .. ath ffor:de morten laresson medh hans brodher och hans Elskelijge kære modher hustrv mette ær sin dotters Reth ærffwinge hustrv kirstin hulkiyt gwdh hænners siell benådhe.* Tv.: BF 25:I, 12 (BC 28, 117), [BFH III 42]: Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 10.3.1534, Raasepori. Kerkkonen 1962, 94. Vainaja Espoosta, vanhojat Espoosta ja Helsingin pitäjistä.
42. **1534, Inkoo:** *dusse brefwysar mattis andersson wonende tho Gadsto or<dt> byn dem kerspel tho Jnggo belegen ... dat syne suster katherina ... welck ... in dem heren entslapen yst.* Tv.: .. (BC 28, 132): Etelä Suomen käskynh Erik Fleming, 15.5.1534, Suitia.
43. **1536, Espoo:** *dussen nageschrewe ne menner van dem kerspell Espo Jonis Kurte Eryck Basse Jönis peterson <matren> marten nielssoenn synt vor vnsz erschrenenn ... vnd evor vnsz be edet wo dat hyr nemant neger selygen lambert goltsmedeschenn erwe synt dan er broder kynder genannt Jönis peersoenn Clawes petersoenn hans laurensoenn peeter hanssoenn dusse synt selygen Ramborgh lambert goltsmedeschen broder kynder.* Tv.: .. (BC 5, 14): Porvoon raati, 23.8.1536, Porvoo. Kerkkonen 1949, 158.
44. **1536, Espoo:** *thenna epther:na brefförarer Erwast larenszon iacob jönsson pedher nilsson pedher mekilsson ock larens karlsson ... Ath opspöria pätaka ock ärrffwa effther theas närskylla frenka Lynbergs silia som dödde j fiordh om hösten Ock är her ingen närmaren Erffwinge y landet epther for:na linberges silia än thesse forskreffne v men.* Tv.: BF 25:I, 17 (.), [BFH III 80]: Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 8.10.1536, Suitia. Kerkkonen 1949, 158. Samasta perinnöstä Erik Flemingin sijaisena toimineen Erik Håkanssonin Tv. BC 43, 1 (BC 43, 2), 10.1.1536 Espoossa breffuisere Erwast larsson j Rödskog oc peder nilsson i gamble grd aff Espo och helsingo soknar .. theres ffäder modersyster benemdt Cicilia nilssdoter peder stebug[gares eff]tirleffue, Raasep. pm. [ja laam.] Erik Flemingin Tv. BF 25:I, 18 (BF 25:I, 19), 10.1.1537 Espoon käräjät, Erwast laurenszon y rydzko, peder nilsson y gambla gårdh, iäp ionsson y boda, päffwell karlssony koskierffwi och peder michelsson ibidem ... Att worstes sylvia i Reffle (käännöksessä Cilye worstersche wonende tho Reuall) Jacopp koperslagare y Riga, karll nilsson i korkiieffwi, michell nilsson ibidem, lasse nilsson y redzko, Anna ibidem ock elin y gambla gårdh gudh allas theres siell nädhe vår alle ehta och somboren sydzkan, Ock att Jacob försth dödde, Ock forskreffna worst sylvia honom allena Erffde, Ock sedhan hon barnlöst Aff daghen leedh, var ingen nermaren henne Erffwa, heller hennas broder jacops deel ighenkalla, än forskreffnen feem menn hennas Brödher och systher barn sekä Erik Flemingin Tv. BC 28, 122–123 mnd., 28.4.1538, Suitia, jossa takana saapumispäivä 8.5.1538.

45. **1537, Siuntio:** *thenna breffvisare Anders andersson i groenskogh och hans hustru Elszeby olaffs dotther ... Att Erffwa Elszebys systher Christina olaffs dotther som ther dödde y höstas.* Tv.: BC 28, 118 (BC 28, 119): Raasep. pm. [ja laam.] Erik Fleming, 4.4.1537, Raasepori.
46. **1539, Siuntio:** *När jack stadder var påå Siwnde kyrkebacka kom för mick Beskedeligh man Gorius gultzsmidt borgare y Stockholmen på Syna och sin brodher Larens raffwalssons vägna Ock begiaeradhe mitt vittneszbreff oppa Noghen Arffszom honom och för:na hans broder larens rawalsson j reffle til fället var epther theris modherssyster hustru sigridh för xl år sedhan szom aer itt steenhws oppå smidhie gatwn y Rewele; Ther sedhan för:da gorius fadherssyster hustru Gertrvdh och hennas man Jöns koperslagare medtt görius godha mynne och venskapp vti bodde Noch epther begges theras dödth kom ther ock een boende benempdh Sewerin koperslaghare Szom och var vtåffsamma Gorius fädhernes släckt Ock inthet till hwistt skylldh heller bbyrdingh Ock epther hans dödth kom husitdh borth vndber retta byrden ... Att inghen var skylldh heller nermere byrdeman till för:na stenhus oppa smidegatun y reffle än thenna för:na Gorius Ock hans broder larens och ingen annan Ock thet för:na Jöns koperslagare och seffwerin kopersslagare jngen Andeell vti samma hus atthe hwadske på theras egna heller theras hustrus vegna Vtan Att the then medt för:da gorius och larensza loff och mynne bodde Epter thet var theras Möderne och icke fäderne.* Tv.: BF 25:I, 23 (BF 25:I, 20–21), BFH III 135: laam. Erik Fleming, 25.5.1539, Siuntion kirkonmäki. Saapumispäivä 9.10.1539. Kerkkonen 1949, 157–158.
47. **1540, Kirkkonummi:** *thenne breffuisare Jönss Larsson j porkall och hans kötzliga Syster gertrud Laresdotter ... at för:de Jönss Laresson oc hans syster gertrud med thenna ena halff Systran Elin påuals dotter som boende üt j Reffuel Äre rätte arfftagne vt ärffua effter theris Syster Anna Lares dotter gud hennes siel node Som Tiente hanss kamperbeck Borgare j Reffuel.* Tv.: BC 28, 120, perg. (.): laam. Erik Fleming, 23.5.1540, Suitia.
48. **1540, Kirkkonummi:** *dhenne breffwiserer lasse y k[nyra?]by peder andersson y vorness och lasse pedersson ibidem af kyrkesleth sochn (käännös: laurens tho ffress dorp vnde peter andersson Laurens Petersson) ... ath erffa effther sina syskan barn lasse vikman(s) elin heeth hans modher olaff y vornes hennes brodher pedber ibidem och hennes brodher karin hennes systher (käännös: thoerwende selygen laurens wychmanna gelaten kinder welck ock in got vorstoruen synt).* Tv.: BC 28, 121 (BC 28, 126), [BFH III 150]: Raasep. v. Hans Jönesson, 15.6.1540, Raasepori.
49. **1540, Kirkkonummi:** *dhenne breffwisare anders jopsson y öfferby y kyrkesleth sochn (käännös: Andres Jonesson bynnen ouerdorp wonende yn kerspell tho kyrcksleth) ... medh thenne ij barn jacob andersson och anders jopsson och isz tredhie är y reffle benempn pleniamatesdotther och the iij barn äre retthe och närmast arff... effther syn modher systher ramborgh tansses dotther som y reffle dödth (käännös: he vnde syne beyde kinder muyt namen Jacob andresson vnde andres Jonsisson vnde Applonie selige matis hoffmansdotter desse sunt de negeste tho erwende ere moder suster Ramborgh dantz dochter).* Tv.: BC 28, 124 (BC 28, 125): Raasep. v. Hans Jönesson, 22.6.1540, Raasepori. Saman suvun perintöihin liittyy Apollonia Mattsdotterin perintö 1542 (nr. 52).
50. **1540?, Inkoo:** *thenna breffwisare påffwell olsson y domareby ... Att hustru christin peter keeswerters y reffle (godh hennas siell nädhe) jngen nermere erffwingar her y landet epther sigh hadhe Än hennas halffsydzskan för:da påffuell olsson y domareby och hans samsyster elin olafis dotter Som alle try aff laggisto senghe een fadher hade Ock christin doch eenskyllt moder hadhe Ock ingen samsydzskan heller barn epther sigh hadhe.* Tv.: BF 25:I, 3 (BF 25:I, 2), FMU VIII 6228, aj. 1525: laam. Erik Fleming, [1540?], Suitia. Ajoitus epäselvä, originaali päiväämätön, käännöksessä vuosi [15]40.
51. **1541–47, Kirkkonummi:** *att thenne breffuisere Thommas personn hade eine soestherson som heeth Andhers Jacobson som döde i Reffuell Gud hans siel nåade hans moder heett Biritte pedbersdotther hun war Thommas persons rette aechte soesther och theris fadher heitt peder Olson och theris moder heitt Elseboe michelsdotter Och these epterne Thomas person Biritta pedbersdotter Silia persdotter och Karin persdotter ... ware alle rette och aechet soesterne både thiill fadher och modber* Tv.: BC 28, 104 (.): Raasep. v. Arvid Olsson (Stålar), ma 6.1. jälkeen [1541–47], Kirkkonummen käräjät.
52. **1542, Kirkkonummi:** *thenne breffuisere Andhers Jacopsson hans barn oc hans syslingar meth siich ... att för:ne Anders Jacobsson och hans syslingar är rette arffuinge effther Apollonia som döde i Reffuell ... Sää är färst begynnelssen att ther bode enn man öwenskog benempd Thomas Jensson och hanns dotther heytt karyn thomasdotther oc then andra söstereren heett Margrete oc then tridie heett Birritte och then fierde heet Ramborgh These wore æchte tiill fader oc moder Birritte bleff död i Reffuelle oc hennes barn erffde henne oc saa döde then andre sösteren Ramborgh och hade jne barn epther siich och gaff so Ramborgh alt sytt löst och fast syne syskan barn alla tiilhopa som han hade bode i Reffle oc i Nyland Nu sedan bleff en ene söstherdotther död benempd Apollonia ... hennis fadher heitt Mattis hoffmand och hennis modber heytt Biritte oc förbe:de Mattis hoffmand war Anders Jacopssons æchte broder Och nu döde Appollonia Reffuel och gaff hun syne syslingar alt sytt arff baade löst oc fast som hun atte baade i Reffuel oc i Nylande.* Tv.: BC 28, 127–128 (BC 28, 129), [BFH III 182, jossa väärä ajoitus 18.6.1542]: Raasep. v. Arvid Olsson (Stålar), 21.1.1542, Kirkkonummen käräjät. Saman suvun perintöihin liittyy Ramborg Danssesdotterin perintö 1540 (nr. 49).
53. **1542, Inkoo:** *ath Salige Jons kock en skomagare som j reffle vdi thenne förlidne vintter j herranom affsomned är war thenne för:da Jacob nielsson Ekta och Retta broder aff en ffader och modher ... her j landz ingen nermare arffua är ... En för:da iacop nielsson oc hans ij bröder som beta per nilsson oc bertil nilsson oc thera syster margrita nielss dottir huilke sydzken alla ... haffua giort thenne breffuisare Mattis Junckke en skomagere aff Reffla ful myndig oc mektig.* Tv.: BC 31, 1–2 (BF 25:I, 29–30): laam. Erik Fleming, 18.5.1542, Suitia.
54. **1542, Lohja:** *dusse bewyser michel tho Radissdorp vt dem kespel tho Loyo mynes gnedighen heren bur yss recht insyne saken van hyraff na Reuell getogen inthomann allens wes syn dochter katherine welck in godt van dusser erden entslapen yssz nagelate.* Tv.: .. (BC 43, 16): 24.9.1542, Laam. Erik Flemingin sijainen Erik Håkansson, Suitia.
55. **1543, Kirkkonummi:** *Thomas Peterson vnde hefft byr vor dem rechte bekant wo dat he hebbe eyne suster bynnen rewell gehadt welck in godt vor storuen yss de sulwige Syster ... hefft eynen son nagelaten myt name anders Jacobson welck ock in godt den heren konnet ... Thomes peerson vnde syn suster ... wo dat se van eynen vader myt namen peter Olesson vnde van eyner moder Esleby recht vnde echt geboren synt.* Tv.: .. (BC 28, 130–131): Raasep. v. Arvid Olsson (Stålar), 8.1.1543, Kirkkonummen käräjät.
56. **1546, Kirkkonummi:** *thenne breffuisare Tonnie Larsson aff hellines by j kirckeslet Socken ... att erffa sin rette systher anna larssz Dotther.* Tv.: BF 25:I, 55 (BF 25:I, 56), [BFH III 255]: laam. Erik Fleming, 16.5.1546, Suitia.
57. **1546, Espoo:** [Alku tuhoutunut] *dusse bewyser Jones mychelszoen vnde katherine mychellis doch[ter] welck in godt vorstoruen yss vnde margaretha mychelis dochter sint echt vnde recht ... van eynen vader vnde moder geboren.* Tv.: .. (BC 10, 1): Tuntematton, 4.7.1546, Espoo. Vanojat: Erych Basse, Lasse Hansson, Jones curte.
58. **1549, Kirkkonummi:** *these epter:ne gode men erich larsson i korffkulla i kirckslett socken och karll mognusson till veijby i loyo socken och olof monsson och begerade ett vitnesbreff aff mig om nagon arfdeell som them röttelig tilfallit är epter theras faders lass olsson i korffkulla söster dotter salige katerina matzsdotter eller scriuerska som dödde ther i Räfte ... och haffé the alle tilhopa giörtt tem för:de myndig och mechtig vp att ... kräuia på all slectingarnas vegna huadh thet helst är är ... i löst och i fast innan stadzs vtan.* Tv.: BC 20, 3 (.): kkt. Nils Grabbe, 15.8.1549, Grabbacka. Kerkkonen 1949, 159. Samasta perinnöstä Erik Flemingin vaimon Hebla Siggesdotterin (Sparre) 27.3.1550, Suitiassa antama ja sinetöimä Tv. BC 31, 3–4, jonka mukaan tesse breffuisere ... Erich Lareson j korckulla aff kyrkioslet soken Karl Mongson j Weyeby aff loyo Socken po sin hustrus vegne Och Oleff monsson j för:de korckulla ... vm noget arff äpter theris fader syster dottir som är så tilkomit at Lass Olsson j Korckulla aff för:de Kyrkioslett socken hade en syster j Reffle benempd Kirstin Oleffsdotter hon hade en man benepd Mattis long Och theris dottir hedde kadrin skriffuerska som nu j forliden woor Anno 49 Barnlöss dödth bleff j Reffle sekä kkt. Erik Arvidssonin (Stålar) samansisältöinen Tv. BC 28, 133–134, 30.4.1550, Grabbacka [BFH III 324?].

59. **1550, Espoo:** jöns mickelsson i finneby med son mickel jönsson ... om noget arff som honom tilfallit är epter son bertil jönsson myndrick i räffle som dödde i framlidne höst A:o 49 ... för:de Jöns michelsson giortt sin son michel Jönsson full myndig oc mechtig att fara till räffle oc vtreua för:de arff epter sin broder bertil jönsson. Tv.: BC 28, 136 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 1550, Espoon käräjät, Espoon nimismiestalo. Takana: bertelt myndrick sines broders vulmacht dast stunt by oleff wittes hans bost eyn tymmeruer vnd oleff witte hebben gudtgesecht vor Namans ...
60. **1550, Inkoo:** lasse henderson i österkulla oc olaf larsson i bredetsby på sin hustrus vegna Anna och per olsson i bastöö på sin hustrus vegna aelinn ... om noget arff som them tilfallit aer epter hustru karin per Gröttsmedetz borgerska i Rääffwell som är för:de lass hinderson rätte syster bode aff fader och möder och för:de annas och aelins rätte syster. Tv.: BC 28, 135 (.), [BFH III 324?]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 30.5.1550, Grabbacka.
61. **1550, Siuntio:** thenn breffuisare michel persson i nordanvick sampt met sin moder hustru marett i nordanvick ... om noget arff som honom tilfallit är epter sin söster karin som nu i förlidin höst dödhd bleff i räffle oc är för:de michel persson karin persdotter rätte äcte bröder bode aff fader oc möder. Tv.: BC 28, 137 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 6.6.1550, Siuntion nimismiestalo. Takana: Swedessche Erffbreuel/desse erffbreff entffangen van vrbau deynen is by mynem besten belangende merten her melnick enes muntergesellen bent myt deme wiue gestoruen sinens wiues Eruen.
62. **1550, Kirkkonummi:** erich jönsson gesterby och britta j[önsdotter i] öfverby och hinrik siursson i quernby på sin hustrus ve[gna] ... om noget arff som them tilfallit[...] räffle epter barbro jönsdotter som hade en man benempd olaf timmerman som nu i förlidin somar A:o 49 dödde i räffle oc den för:de barbro för:de erich jönsson äcte syster bode aff fader och möder oc britt Jönsdotter rätte echte syster teslikes och henrik siurssons hustru karin rätte äckte syster teslikes. Tv.: BC 28, 138 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 10.6.1550, Kirkkonummen käräjät.
63. **1550, Inkoo:** mattzs perssons i inguarskila .. om noget arff som honom tilfallit är epter sin dotter älsby mattys dotter som dödde i förlidne höst A:o 49 i räffle ... att för:de älsby är för:de mattzs äcte dotter och haffer för:de mattz en [...] en dotter i räffle benemdh birgitta mattzs dotter som än [...]er som skall oc bevitne vitnas ... och gör för:de matt[...] persson sin son lass mattysson fulmechdig och mechtig till [...] vkomma för:de arff på hans vegna äpter han är sielff en [gam]mal man. Tv.: BC 28, 163 (BC 28, 142), [BFH III 328?]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 12.6.1550, Inkoon käräjät.
64. **1550, Inkoo:** quam vor vns jönis nilesson vt dem dorpe tho kockys myt dem breue als Jck em hyr tho vorne dede vnde sede dar ffeylde was am vnde vom my begerde noch eyn breff des Erwes hauen vom wegen syn beyde broder myt Name Erich Nillesoen vnde Oleff Nilleson vnde hefft ock dusse bewysar ij susters in dem Erwende de eyen hedt katherine nilsesdochter vnd eander hedt annyke nylisdochetr de eyne yss tho reuel wonafftich de ander in Nylandt ... Jönes nilisson vnde sine beyde susters Katherina vnde anneke yss vorbenomede Erich Nilleson vnde Oleff Nillesoen recht systems Echt vnde recht vom van vader vnde moder geboren. Tv.: .. (BC 28, 141): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 12.6.1550, Inkoon käräjät.
65. **1550, Inkoo:** dusse bewyser peter laurensson van Seylboel ... dat vorgemelte peter laurensson vnde kerstin laurensdochter ... sint echt vnde recht na godes ordenynge geboren van eynen vader vnde moder ... Na dem nu kerstin ingodt vorstoruen ys vnde hyr nemant neger tho erwede dan deye broder peter genant. Tv.: .. (BC 28, 143), [BFH III 329]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 16.7.1550, Grabbacka.
66. **1550, Raaseporin vk.:** thenne breuiserska hustru anna haffer varit hoss mich och begeredh aff mich ett vitnesbreff om noget arff som henne tilfallit är met hennes son som lass jönsson epter som hon hade met Jöns munck myndrick i räffle oc var för:de jöns munck tilförande hiffit oc hade ii barn met sin för hustru Och är för:de Jöns Munck bliffuit dödhd i räffle A:o 49 om kindelmesstijdh och hans ii barn bleff dödhd epter honom nu i framliden höst ... hustru annas som Ärffuer sin halff sysken för then skuld thet står så j vår laghen ½ sysken ärffuer för all frender Haffuer hon suörtt och louadh til gudh och sine helgon thet hon vill veta barnens besta ... thet står och oc i vår lagh thet barsens frender skulle taga barnedh till sigh och thes arff men om mödran vill veta barnens besta som han louad och suörtt haffer så är hon nest till haffa för

all fadernes sculder och ther tidh Jöns munck bleff dödhd så skattat her marcus som nu dödher är och hans hustru leffer och olef huitt myndruck från hustru anna för L marck tingest och ii kiortäll för xvij mark som löper sig lxvij mark och sedan Jöns muncks för hustrus karin dödde så fäll sedan hustru anna oc barn [arff]ued till. Tv.: BC 6, 13 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 16.7.1550, Grabbacka. Takana: soster anna/ dut erffgudt steit by her Marcus des vndusthen predicanten weff[en?] dar synt 6 mark affgenanten vnd gegeven enem wiue de de beider vorstoruer kinder gewachtet hadde.

67. **1550, Espoo:** thenne breffuisare olaf aruedsson i tackola ... om noget arff som honom tilfallit är epter sin ij söster benemd Ingeborgh aruedhs dotter oc anna som dödde i framlidne höst A:o 49 i räffle ... rätte äckte syster båd aff fader och moder. Tv.: BC 28, 139 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 13.9.1550, Espoo.
68. **1550, Espoo:** thenne breffuisare mattzs mattzsson i bolaskogh ... om noget arff som honom tilfallit är epter sin söster benemdh marett mattzs dotter som dödhd bleff i Räffle i framlidne höst A:o 49 barn löss och haffer för:de mattzs en syster i räffle leffuandh benemd kirstin mattzs dotter som tiente hendrich bössman ... rätte äckte syster. Tv.: BC 28, 144 (.), [BFH III 335]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 20.9.1550, Grabbacka. Takana: desse vulmacht is up dem sone gestalt auerst de vader is her suluest gewest myt deme sone dar de vumacht vp meldet dar mede hefft sick syn Jegendellvnd alle ander vtmente anspreker zvtmeldet ... als steffen ysack myt eme vordragen ...
69. **1550?, Siuntio:** Asiakirja pahoin tuhoutunut. ... arff som hans hustrus tilfallen ... dotter epter sin söster benemdh birgitta ... räffle a:o 4 ix som tiente mester larens ... att förde birgitta är för:de kirstins ol[afss] dotter rette äckte syster födh bode aff fader och moder ... att han motte vtfä för:de sin hustrus söster epterlatne arff. Tv.: BC 40, 21 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), [?]3 septembris anno domini 5[0?]. Takana: Dat erue gestan by dirick herdes vnd is de persone vorstoruen by laurens indeme Smede ock yn goth vorstoruen desse breff vtbegegen van Erich Arfvedszons Jnne vor Namane. Mahd. sama kuin BHF III 326, joka Hausenin mukaan kkt. Erik Arvidssonin (Stålarms) 6.5.1550 antama todistus siuntiolaiselle Kirstin Olaffsdotterille koskien tämän sisaren Birgitan jäämistöä Tallinnassa.
70. **1551, Kirkkonummi:** [Alku tuhoutunut] ... oc för:de kerkslett sockn vitt[nade] och epter suortt ... att ther inge nermare ärffuinga är annat än lass jönsson och hans sysken huilkit jag och vitnar ... att han motte vtfä för:ne sit fader syster epter latene arff. Tv.: .. (BC 20, 2), [BFH III 341, jossa ajoitus tammikuu 1551]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 1551.
71. **1551, Lohja:** michil bentsson i höuele och eskill bengtsson i höuele på flere sin syskens och met äruengans vegna ... om nogot arff som Them tilfallit är i räffle epter ij sin söstror benemdh mariett bengttzdotter och karin bengttzdotter och var för:de mariett bengttzdotter theres ½ syster aff fader och icke aff mödrom och haffer hon icke ingen närmaerärffuinga aff mödernet ... att för:de karin är theres rätte äckte samsyster bode aff fader och möder oc för:de marieth theres rätte äckte ½ syster aff fader. Tv.: BC 28, 147 (.), [BFH III 342?]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), [tyhjä]. 2.1551, Lohjan käräjät. Kerkkonen 1949, 171.
72. **1551, Lohja:** marett j jnnula ... om noget arff som henne tilfallit är j räffle epter ij sin döttrar benemd anna och marett som haffa tientt hanss kissman i räffle som hade bliffett dödhd A:o 50 ... rätte äcte barn bode aff fader och möder. Tv.: BC 28, 140 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 5.5.1551, Lohjan nimismiestalo.
73. **1551, Siuntio:** thenne breffuiserska kirstin i nordanvik ... om noget arff som henne tilfallit är epter sin dätter benemdh älin mårtens dotter som dödde ther i räfle A:o 50 ... rätte äckte dotter bode aff fader och möder. Tv.: BC 28, 146 (.), [BFH III 362], jossa väärä vuosi 1550: kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 6.5.1551, Siuntion nimismiestalo.
74. **1551, Siuntio:** per olafsson i Jäsby på flere sin söskens vegna oc met ärffuingans vegna ... om noget arff som them tilfallit är theres söster benemdh birgitta olafsdotter som tiiente thomas hudd oc dödde A:o 49 Och haffer för:de birgitta 4 söstror oc är nu ij dödhd bliffne benemd kirstin oc anna olafs dotter oc för:de annas barn leffua ännu och the 2 systrar leffua en nu benemd Gertrvtt oc birgitta ... att för:de birgitta Olafsdotter är för:de per olafsson oc Gertrvttz och birgittas rätte äcte syster både aff fader och möder. Tv.: BC 28, 145 (.): kkt. Erik Arvidsson (Stålarms), 7.5.1551, Siuntion käräjät, Siuntion nimismiestalo.

75. **1551, Siuntio:** *thenne breffuisare Jöns eskilsson i äleskoghes ... om noget arff som honom tilfallitt är epter sin söster karin eskils dotter borgerska i Räfteffell oc hade för:de karin 2 men then förste hett anders skreddare oc then andre hett erich skreddare oc hade ingen barn met för:de erich vtan met anders hade hön 4 barn oc the 3 hennes barn äre bliffuin dödh ... oc then fierde sonen han för till dansko och är och dödh bliffen ther oc är ingen närmare än för:de Jöns. Tv.: BC 28, 149 (..): kkt. Erik Arvidsson (Stålarml), 7.5.1551.*
76. **1551, Karjaa:** *thenna Breffuisare hustru anna Jöns smeds j quarn by i karis Soken i Raszebrog Länn ... att ärrffua sinn systher Maysa ... tienade i arn mickils hus och finnes Jnghen närmare brdh att ärrffua henne äffther fahder och modher doedh är. Tv.: BC 28, 151 (..): Porvoon ja Raasep. läänien ja Helsingforsin v. Erik Spora, 28.5.1551. Kerkkonen 1952, 189.*
77. **1551, Espoo:** *thenne breffuisare morthen andersson i hapierrff i Espo socken på sin moders vegna som ... om noget arff som henne till falleth epter sin dotter älin anders dotter som dödh bleff i räffle en tidh long sedan ... so hafft hon giortt sin son för:de morthen andersson på flera sin barns vegna myndighoch mechtigh till at vpbara oc vtråwa för:de sin söster tingitt ... för:de älin är för:de kristins rätte äckte dotter bode aff fader oc moder. Tv.: BC 28, 148 (..), [BFH III 349]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarml), 6.6.1551, Grabbacka.*
78. **1551, Espoo:** *thenne Breffuisere matz tordzsson j matthi by aff åsbo Socken ... ath ärrffua ssyne saligh dotther hetandis giertrud som ffordom tientt hade herman engelbricktt och bleff iffro honon bortt giffth j stadhen. Tv.: BC 12, 7 (..), [BFH III 344]: Helsingeborghin [ja Porvoon] v. Erik Spora, [?]. 3.1551, Hellsing borgh. Kerkkonen 1933, 33.*
79. **1551, Inkoo:** *kom för os ... Måns Eriksson i Swartte Med både Synne broder be:ne Jürgen Erichsson Oluf Erichsson oc herman Tideman y Jngwåldsby y Karis socken begierendes et fästes wittnesbyrdh wtåff hele Kåriis Socken oc Inggå Socken om Oluff Månsson och Tijdeman Månsson ock Agneta dröpe Jngeborgh Meyerske både borgerske y reffuel om the haffue wariitt retthe Samsysken wtåff en fader och moder ... These for:ne two broder oc two Systher haffuer wariitt wtåff en fader ok moder ... Teslijkes haffuer Tesse ... Sworiitt ädt thenne dyghaftig quinne Gertrudh bernth Symensson effterleffuerske och Karijn luitke fan der heijde effterleffuersk både borgerske y reffuel ock Täriis broder Eriic oluffszon äre Oluff Månsson Naturlige retthe oc echtte baern Ytterliige Sää herrman Tijdemanszon är Salige tydeman Månsson retthe echtte Sön Teslickes som y nemne Mortthen by der becke ock Maensz Eriickszon Oluff Eriickszon Jürghen Eriickszon äre salige Eriick Olsson retthe echtte barnn ... Teslikes haffuer ... wijttnedt med täriis edh ... adt Oluff Mansson ock tydeman månszon haffer öffuerleffuidt bade Synen Syster Som bode y reffuel nemliigen agneta dröpen ock Jngeborgh Meyerske ... Effter .. adt the Sielff icke komme konde ... haffue the giort allesamen helä Slechtten ... Mortten by der beke han war icke Sielff tiilstedz Erliigh Man Jürgen Mäckeprångh (= Jürgen Erichsson?) eder Medborger Som är en wtåff Medärrffuinghe med Them y samme godz Myndich ock fulmechtigh ädt forfordrå ... arff ... påå hellä Slechtens wegne. Tv.: BC 28, 159–160 (BC 28, 152–153 ja BC 28, 157–158): Raasep. v. Bent Scriffuer ja kkt. Erik Arvidsson, 18.9.1551, Inkoon kärjät. Kerkkonen 1949, 160–161, Kerkkonen 1952, 189–190. Vainaja Karjaalta, vannotat Karjaalta ja Inkoosta. Samasta perinnöstä kkt. Erik Arvidssonin samana päivänä yksin sinetöimä Tv. BC 28, 154 (BC 28, 155–156), 18.9.1551, Inkoon kärjät, sekä kkt. Erik Arvidssonin (Stålarml) Tv. BC 40, 30, 24.9.1551 Jöns Makepronghille perinnön noutamista varten.*
80. **1551, Pohja:** *thenne breffuis[are ...]kson i köperby i poyo sockn ... på flera sin söskens och met ärrffuingans vegen om nogett arf[...]. tillfallit är eptyer Sin fader syster benemdh valborgh hindersdotter [som] dödde i Räfteffle Ao 50 barnlöss ... att för:de valborgh är flr:de bengtt andersson rätte äcte fader syster bade aff fader och möder epter gudzs och Sueriges lagh. Tv.: BC 28, 150 (..), [BFH III 358]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarml), 21.9.1551, Karjaan kärjät, nimismiestalo. Kerkkonen 1952, 190; 1959, 315. Todistus Karjaan kärjällä, perijä Pohjan pitäjällä.*
81. **1552, Kirkkonummi:** *dys bewysar michel Jonson van bruggendorp vt dem kesspell kyrckslett ... tho erwende syn sabyge moder syster myt name Ellyn laurens dochter wonafftych up de langestraden in hinrich huss der halwen ... her nemant neger tho erwende ys den dusse vorbenmede mychll Jonsesson vnde eyn bruder selygen Ellyn myt namen Jöness Larsson welcker Jönes hefft dyen mychel ffulmechtich gemaket tho erwende van syner wegen. Tv.: .. (BC 12, 8): Helsingforsin ja Porvoon v. Erik Spora, 20.5.1552.*
82. **1553, Kirkkonummi:** *ist henrich andersson zu finbacka denn 15 Junij A:o etc 53 för gesegtem dinge erschienen vnd angezeigt wie das ein Burger zu Refel zelig Claes droge van desser welt versieden vndt das verlassene guet erblos verlirenn vnd derower gedecht guet gemaken henrich andersson das seliger Claus droge mutter bruder syn gewesen. Tv.: BC 12, 9, mnd.: Helsingforsin ja Raaseporin läänin v. Erik Spora ja kkt. Erik Arvidsson (Stålarml), 15.6.1553, kärjät. Samasta perinnöstä Raasep. v. Hans Larssonin ja kkt. Erik Arvidssonin (Stålarml) Tv. BC 20, 6–7 (BC 20, 4–5), 24.5.1554 Kirkkonummen kärjät, [BFH III 386]: *thenne breffwisere Jacob hendrichszon wdi hindersby medt sin szwäre hendrich Anderszon i Finbacka ... att ingen närmere ärrffwe är effther framlidne Claes droije i Reffwell (käännös: Clawes Drogen) är för:ne hendrich Anderszon ... The ropå befallningsman Erich Spore och heredzhöffdingen (käännös: hern holtes!!) theris wittnesbreff giffuit och same Eedt bekräftigett haffwe ... och hendrich [ander]son haffwer giortt thenne sin mågh J[acob] hendrichszon fullmectigh och myndich samme arff ther i Reffle vtträffwe och vpbara på hans wegna. Orig. Käsittelypäivä 9.6.1554.**
83. **1553, Kirkkonummi:** *thässe bräffuisare Lass personn Karin persdotter är ... att erffua thaeris fader broder salige Erich larssonn snickare wonandis i räffuell hade han och epter:ne syster söner hätandis madz morthensonn i fryggisby j Kirckslett Sokenn och mats morthenson bökiare vonandis i räffuell haffuer fför:ne salige Erich och andre ärrffuingher bode syster och bröder söner somptt vonandis i räffuell och somptt här vdi nyland, doch alle the som här vonandis är vdi nylandh haffuer waritt här hos migh vidh hälsinge ffors och giortt thässe fför:ne bräffuisare myndich och mechtigh på alle theris vegne at vpbara alle theris arff ... genom thenne epter:ne vrsegtt så att fför:ne saligh Erich hade hafft en son huilkenn som hade farit till tyskelandh och är dödh bliffuenn och fruchte thässe att ther är icke skäliä vitne till huilkenn there fförre är döder bliffuen fadren eller sonen ... vell vittherligitt är att barnssens moder är förre bliffuenn död en barnadh hade fard till tyskelandh. Tv.: BC 12, 10–11 (BC 12, 12): Helsingforsin ja Raaseporin läänin v. Erik Spora, 7.5.1553, Helsingfors.*
84. **1553, Pohja:** *Oleff Hansson van Espescher ... van wegen syn suster Anna genent welck tho Reuall gestorwen yss anno 51 ... oleff hansson vnde anna hans dochter sint recht vnde echt van eynem vader vnde moder geboren vnde also hefft selige anna eynen son nagelaten myt namen hans dye yss ock in Godt vstoruen so yss hyr nemant neger the erwende als oleff hansson siner syster soen hans genant. Tv.: .. (BC 28, 162): kkt. Erik Arvidsson, 31.9.1553, Pohjan kärjät. Kerkkonen 1952, 190; 1959, 315.*
85. **1554, Karjaa:** *thenne breffuiserska Ingerdh mattzs dotter j pärsöö by aff karis sockn ... om nogott arff som henne tillfallit är epter sin söster benemdh karin mattzs dotter som tienthe j iacob hamborghs huss och är nu dödh bilffuin A:o 53 ... för:de karin och thenne her ingredh voer rette samsysken ächte bode aff fader och moodher epter gudzs och Sueriges lagh. Tv.: BC 28, 161 (..), [BFH III 385]: kkt. Erik Arvidsson (Stålarml), 16.5.1554, [Grabbacka]. Kerkkonen 1952, 190.*
86. **1557, Siundbyn (Siuntion, Kirkkonummen ja Inkoon) vk.:** *Thennes her bewyssare benemdh niels Jönson K:M: vndersäte ... vpbara någott arff som honom vptter synn salige fader bräder benemdh berrne bökiere. Tv.: BC 31, 5 (..), [BFH III 453]: Inkoon, Siuntion ja Kirkkonummen v. Anders Larsson, worfru dagh [25.3.?] 1557, Siundby.*
87. **1559, Inkoo:** *kome ör rätte tesse effter:ne Menn och boofaste bönder aff för:ne Jngå Sockenn Nemligen Jön person och hans broder Oleff person samfelt med teris Syster Kirstin peersdatter Och gäffue tilkenne at teris Syster Sigret perssdatter peter bökiare är död bliffuen i Reffle för tw år siden som är anno 57. Och at for:ne Oleff person på for:de sine syskenes vegne alrede någre reeser haffer varit ter hann at begäre den deel som efter for:ne hans Syster for:de Sigred haffer kunnet finnes. Doch intit bekåmet efter han thå Jnge breff eller bewijs hade ter med som bewijse kunde ... for:de Jöns person och oleff person äre for: ne Sigredz rätte och Eckte sambröder ... Och for:de kirstin peersdotter äre och vdj lijke mätte ... Så at for:de Sigret haffwer Jnge flere eller närmare ärrffuinger vtan allenest två sine Systems Karines söner Siffredh Nijlsån i Kärr och Jacob Nijlson som der tianar i Reffla huilkes moder reden för någre åar haffuer varit dödh ... tesse breffuisare Szom äre for:ne oleff person och hans broder sån Nijls Jönson for:ne Jöns persons sån. Tv.: BC 16, 3–4 (BC 16, 5–6): kkt. Jacob Henriksson, 7.10.1559, Inkoon kärjät.*

88. 1559, **Inkoo:** *kom för mich ... karin persdatter i berga aff for:ne Jngo socknn Och gaff tilkenne at hennes Syster Margrete persdatter Nyls Knagges efter leffue i Räfte är dööd bliffuen nu i förliden wår Och at hon alrede ene reese haffuer warit der hån och begäret den deel som efter for:ne hennes Syster Margrete haffuer komer finnes Doch intit bekämeth efter hon thå Jnge breff eller bewijs hade ter med hon bewyse kunde ...at for:de karin persdatter är for:ne Margretes rätte och eckte som syster åff en fader som war per anderson Och en Moder karin Nylsdatter ... at for:de Margrete Jnge närmere eller rätttere ärffuinge haffuer utan allenest hennes broders Anders persons dottror Som äre Anna andersdatter den der i Reffle giffit är Och hennes Syster Biritta Mickels hustrv i Sunnanwijck huilkis fader alrede för någre äär haffuer dööd warit. Tv.: BC 16, 1–2 (BC 16, 7–8): kkt. Jacob Henriksson, 7.10.1559, Inkoon käräjät.*

89. 1560, **Inkoo:** *thenne breffuisere Oleff person aff Jnnanbeck vthen Jngo sokn ... och haffuer giordt sådana egentliga bericht Ath hustru Catherina salige Valentini (huilken en houemestere innan Reuel vidh helige Andes kyrkio varit haffuer och anno 49 affkommath är) hafuer varit Oleff persons hustru (benemd gertrud) ecthe och rethe syster, Så haffuer förmelte valentinus ott en dotter medh syn förmelte hustru Katherina, huilkin dotter och Catherina betth, thenne samme hendrich möller en borgare i Reuell hafft till syn echthe hustru, och hon är framleden vthan leffz arffuinghe ... Såsom ... faste och ... vitnesmenn aff Jngo sokn swort haffwa ... Siffrid Jonsson en vantscherer knecht innan Reuel och hans broder Jacob Jonsson boendes till Lappenäs j Ingo samt en pighe benemd Anneth Oleff persons dother innan Reuell, the two broder aff theres fader, Jöns glader aff theres moder Barbara, och thenna pigha, aff sin fader Oleff persson och aff syn moder Gertrudh, echte und rechte ... födde och borne äre ... Och är Jöns glader fatige Valentini howmesters framlidne hustrus (benemd Katherines) echte fulbroder Och för:ne piges modher benemd gertrudh sin echte fulsysther. Ther aff følger, att he same äre the neste arffuingar och ingen närmare ... J vilde låtha Sifferd Jonsson ... bekomma thett arff godz som hans fader syster effther sig låthet haffer. Tv.: BC 28, 164–165: kkt. sijainen Bertill Hendersson, 4.8.1560, Kyrknäs. Kerkkonen 1949, 159.*

Lisa B

Porvoo foogtkond

Liite B

Porvoon voutikunta

1. **1419–42, Porvoon vk.:** *thenne brefförare karl matsson hafuer mik beräth at ther do en husfru ok heth cecilia gud henne siel hafui ok han aer ther nästh ärffuinge til ok epther thet at han j härskapsens ärende wart hafuer ok ey til idher förre kunde koma tha hafui han mik bidht fore sik til idher at scriffua. Tv.: BC 36A, 25 (BC 40, 1): Viip. pm. Kristiern Nilsson (Vasa), [1419–42?], Porvoo.*
2. **1421, [Helsingen pitäjä?]:** *niclis vnde olle naghepauualssons hebben vulmechtich maket eren broder hans vt to manende van erer wegen dat gud unde erfuedat dar js ghebleuen na peter naghepauualsson eren broder. Tv.: BC 36A, 15, mnd.: Viip. alivouti Arnold Swensson, 28.2.1421, Viipuri. Kerkkonen 1962, 90. Samasta perinnöstä Viipurin r. Tv. BC 37, 4: 28.2.1421, Viipuri, FMU II 1672 Hans Nackepawelssonille, jonka veli Peter kuollut Tallinnassa.*
3. **1423, Porvoon kaupunki:** *kerstynen lasse copmans zuster seliger dechtnisse ... ere broder vnd zuster kyndere ... mathias jngewaldessone vnnd syn bruder peter vnnd margrete yngwaldesdochter vnnd margrete lucien dochter vnnd ere zuster elsebe vnnd rangwalder gudeleffessone vnnd margarete syne zuster Tv.: BC 5, 1, perg. mnd., [FMU II 1732]: Porvoon raati, 4.10.1423.*
4. **viim. 1441, Porvoon vk.:** *thenna brefförare tywde pedersson oc pedher pedhersson ... arf tilfallet i raeffla epter there syslinga katerine magnus myndrikes hustrw. Tv.: BC 6, 1 (.), [FMU III 2358], [FMU III 2425]: [Porvoon v.?] Johannes Danielsson, 14.10.[viim. 1441], Porvoo.*
5. **1440–49, Helsingen pitäjä:** *brefforare magnus keme oc laurens keme ... Cristin armkas husfru ... there syster. Tv.: BC 36A, 104 (.), FMU VIII 6645, [FMU III 2362]: [Porvoon v.?] Niklis Laurensso, P. Ruumiin päivä [1440-luku], Helsingen pitäjä. Kerkkonen 1962, 90.*
6. **1442, Sipoo:** *thenne naeruarande brefföraren Torsten j Massaby ar henrix fadher som nw för eth aar bleff dödher j raefflom gudh hans siael nadhe ok lagh til haerbaergen til hannus happenrik oc antwardadhe han alla sina lösöra testamenth ok peningha tessom twem som aera hannus kannagivtare ok Claus hyvike ath the skulle fframdeles antwarda al hans tingh oc paeningha hans raettom arfuom. Tv.: Perg. Urk. 1–I, 649 (.), [FMU III 2486]: 12 Sipoon talonpoikaa, 30.9.1442, Porvoo.*
7. **1447, Helsingen pitäjä:** *thenne breffwisare skipper Henrik hawer bereth for mich om eth arff, ssom fallith war efter Niclis Swrempae och war en s[mi?]dh ther pa landet ner Reffla och hawer sath sina paeninger jn til en borgare i Refflo som hether Henning Karman och then for:de Henning hawer the paeningarne jnne medh sigh och wil ey wara them bekendher ... thenna breffwisare ... hans hustrv er for: na Niclis Swrenpae Gudh hans siel nadhe systher och hawer enghon nermere arffwa en henne. Tv.: BC 36A, 118 (.), FMU VIII 6650, [FMU III 2504]: Viip. lääninh. Karl Knutsson (Bonde), 22.2.[1447], Helsingen pitäjä. Kerkkonen 1962, 90–91.*
8. **1447, Helsingen pitäjä:** *thenne mine böndher magnus bagge och jon magnusson medh flere thera skiftes brödher, ath theres brodher olaff magnusson gudh hans sjel nadhe dödhe nw eth ar sidhan i Reffla och war ther idher borgher Och thenne forescriffne aero hans rettha arffwa och the hawa ward ther i refflo och bedet arff effther sin brodhere aff hans hustru hustru ramborgh Och hon sigther ath hon wil them jnthe giffwa. Tv.: BC 36A, 130 (.), FMU III 2508: Viip. lääninh. Karl Knutsson (Bonde), [26.2.1447], Helsingen pitäjä. Kerkkonen 1962, 90–91.*
9. **1447, Helsingen pitäjä:** *thennae miner böndher jos olaffson och flere hans skiftis brödher hawa beret för mich ath hans brodher som het skipper Jnge gudh hans siel nadhe dödhe nw eth ar sidhan i Refflo och hans hustru hustru Eline <Ingerd> haldher them theris rettha arff fore som them medh rettha burde effther theris brodher. Tv.: BC 36A, 132 (.), FMU VIII 6651, [FMU III 2509]: Viip. lääninh. Karl Knutsson (Bonde), 26.2.[1447], Helsingen pitäjä. Kerkkonen 1963, 90–91.*

10. **1474, Helsingen pitäjä:** *desse ... bewiser Laurens perszon vnnd birgitte vingersche waren suster vnde broder kindere Vnnd he myt anderen mynen vndersaten synt ere rechte erffname wes se hijr myt vromen luden vor rechte betuget hebben ... bidde ick ... laurens juwe medeborger ... behulpplik willen.* Tv.: BC 36B, 4, perg. mnd., FMU IV 6673: Viip. pm. Erik Axelsson (Tott), 8.5.1474, Santahamina.
11. **1497, Porvoon pitäjä:** *hans ywanepoyke yns Carspel to Borgo wonafftich ... arffsichtigen van hinrick raszeborch van wegen zyner zelige bussvruwen Kerstinen dessuluen hanses achte dochter.* Db.: A.a.7, f. 67v:1, [FMU VI 4752], 14.6.1497.
12. **1498, Porvoon kaupunki:** *dusse erbare vroue helene olaffsdochter is gewesen der vrouwen cristinen de nw to reffuel in got gestoruen is ere rechte syster van vader vnd moder.* Tv.: BC 5, 2, mnd., FMU VI 4794: Turun kaniikki ja Porvoon khra. Laurens Johansson sekä Porvoon pormestarit Henrik Henrikson ja Olaf Nielsson, 17.6.1498, Porvoo.
13. **1496, Porvoon kaupunki:** *erlike vrouwe katherina Grope ... gestoruen is Laurens Grope ere elike broder van vader vnnd moder ... Bartolomeus des ergenanten laurens sone ock in god vorstoruen is.* Tv.: Urk. 1–I, 851a (ex 854), perg. mnd.: Porvoon raati, 23.8.1496, Porvoo.
14. **1511, Helsingen pitäjä:** *thenne breffuisare och thenne breffviserska margit larisdotter och pader laris son athe vore samsyskan met kirsthin lariss dotter gud henne syal node och henners bonde hetthe nilss och the hade et barn thet leffde et skipte epter modrom och barnet var hoss sin moder syster hon heter elin laris dotter och ær rath ffor gudz doin sampsysken och henners bonde heter mickel och vore thet goth at huar finge sin del som dom vördo.* Tv.: BC 40, 14 (..): Helsingen pitäjän nimismiehen vaimo Sigrid, 1511, [Helsingen käräjät]. Kerkkonen 1962, 92. Kirjeen takana: *van Nicles fynne synes vorstoruen Soens wegendat Nagelaten Erffgudt.* Samasta Nils Finnen pojan perinnöstä kkt. Olof Erikssonin (Stålarml) Tv. BC 15, 2, FMU VI 5560, 1511, Helsingen pitäjän käräjät sekä Denkelbuchin merkintä Db. A.a.7, s. 100v:7, 15.11.1511, FMU VI 5556.
15. **1511, Helsingen pitäjä:** *Michel Jappersson tho helzinge in Swedenrick ... zelige Elzebe budelers Milder dechtnisze Mychel Budeler Nagelaten wedewe ... syn echte rechte fulle Broder vnde Suster gewesen.* Db.: A.a.7, f. 100r:1 ja 2, 20.5.1511. Tv. tai käännöstä ei säilynyt.
16. **1513, Porvoon kaupunki:** *dusse thegerynne dusses oppene breues mit namen Birgitta vnnde Cristina ere suster mit Anna Schumakerenn Echte vnnde Rechte geborenen Syn vt ... van erem vader Andreas Merten genannt vnnd Cristina ere moder.* Tv.: Urk. 1–II, 23, perg. mnd.: Porvoon raati, 23.6.1513, Porvoo.
17. **1523, Sipoo:** *Quemen vor vnsen sittendes stoel des Rades Niles Korth Peter Korth Las Benthe vnd Peter Husen Borgere van Sibboghe yn Vinlandt vnd hebben rechtlicken utfordering Mattis Greuen done to wo recht is gefordert myt vtgestruckedes armen vnnd vpperichtedes lifflickes vingeren rechtes stanedes eedes tho gode vnd synen hilligen swerende gesecht getugheth vnnd woregemacht, Dat Peter Mattis vnnd Hinrick Greue vnnd Margarete vnnd malik andere rechte naturlicke Broder vnd Syster ynwesende alle sampt van zelige Anders Greuen erem vadere vnd Elinen erer moder na ynfetting der Christlickes kercke vth eynen erlicke brutbedde echet vnd rechte gerelech vnd gebaren <syn> welcke den vorbenomptes also vaste egentlick wol beuest is sunde alle geseyde. Dat to urkunde der warheit vorgunde is yn dyth vnse denckelbock to rekenen.* Db.: A.a.7, f. 192v–193r:1, 1.7.1523. Tv. tai käännöstä ei säilynyt. Mattis Greuen sitoumuksiin liittyvät myös Db. A.a.7, f. 193r:1–2, 3.7.1523. Greuet olivat avioliiton kautta osa suurempaa maalari Hans Beckerin ympärille kietoutunutta juttua, A.a.7, f. 194v:2, 195r:1–2, 195v:2.
18. **1524, Pernaja:** *Jons Larenxensenn der fflurwerckschenn unde Rangnete der sulvestenn eylike hussffrouwe unde yn eylikem stande to hoepe geleuet hebben dat ock selligenn margareta flurwerckers katherina unde jacob jonssenn vollenkomene suster und broder synt.* Tv.: Urk. 1–I, 968, perg. mnd.: Viipurin ja Olavinl. pm. [ja Porvoon kkt.] Olof Eriksson (Stålarml) Nils Grabben läsnäollessa, 14.2.1524, Pernajan käräjät.
19. **1532, Porvoon pitäjä:** *dusse bewyser Oleff Nilses son y kullo ... katherina nils dochter welck in gut vor storuen ysz vnde Oleff nyles son synt rechte vnde echt vom vader vnde moder geboren dar vm heffte de vader dusses benomen oleff nyles son ffulmechtich vor my gemaket syner suster katheryne erffgut an tho manen vnde vp tho boren welcker gedenet hefft tho Reuell by hans kniper up de schomeker stare woenafftich.* Tv.: .. (BC 7, 1): Porvoon v. Hans Garstenberg, 3.3.1532, Porvoon kuninkaankartano.
20. **1532, Helsingen pitäjä:** *breffuisare mattis olefsson aff hanaböle är rätther ærrffendhe och äcthe fadher til syna försthe födda dotther birgita mates dotter ... oc rätter molszman til syna barnom flerom oleff matsson elin katerin och walborgh at wtskriffuua oc vpböra then deel och arff som epter thenne for:de birgita hans dotter faller.* Tv.: BC 39, 16 (..): Helsingen pitäjän khra. Petrus Ragvaldi, 3.4.1532, Helsingen pitäjä. Kerkkonen 1962, 94.
21. **1532, Pernaja:** *hederlig quine gertrud oleffsdotter aff perno soken i kuskoskyby och gaff aff til känne at hennes bonde vedh namn lille bertel dödh bleff i höstes i reffle och hadhe han effther segh v thunnor salt som han hadhe betalet.* Tv.: BC 5, 4 (BC 5, 5): Porvoon raati Porvoon v. Hans Garstenbergin läsnäollessa, 2.5.1532, Porvoon käräjät.
22. **1532, Pyhtää:** *thenne här breiuisiker [katherina] ... syn rett samskyllogha syster om möderne betande cristin henders rwdhans dotter ... the wore icke mere en tess e ii syskene katherina och cristin.* Tv.: BC 39, 12 (BC 39, 15), [FMU VIII 6506, jossa väärä vuosi 1530]: Pyhtään khra. Andres Pedersson, 3.6.1532, Pyhtään pappila. Samasta perinnöstä Porvoon läänin v. Hans Garstenberghin Tv.: BC 42, 2 mnd., 1532, Pyhtää, jonka mukaan kirjeen esittäjä Hinrick Jacobsson ja tämän tytär Katherinen ovat Kristina-nimisen naisen oikeat perijät, Kristinan ensimmäinen mies Michel ja toinen mies Hans kuolleet häntä ennen.
23. **1532, Porvoon kaupunki:** *dusse bewyser hans martenszon ... syn vrouwen syster katherina anders dochter ... weck lange gedent hadde ynnen Jwenn mede borger genometh helmick vickken ... syner vrouwen halu[en] katherina welck eyn suster ysz der sulwigen vorstoruen margareta welck helmich ffyck maget gewest.* Tv.: .. (BC 5, 3): [Porvoon raati], 29.7.1532, Porvoo.
24. **1532, Sipoo:** *jegenwerdyghe bewysser vnde tagher myt namenn mertten oloffsonn ... synn suster myt namenn byrryte angenetess dochter synn lyfflyche suster iss gewesen ... jss so dusse vorbenomde byrthe jnn got demherren vorstoruen jss tho Reuel.* Tv.: BC 42, 1 mnd., Porvoon v. Hans Garstenbergh, 15.8.1532, Sipoo.
25. **1532, Sipoo:** *jegenwerdyghe bewysser vnde tagher myt namenn merten jonssenn ... synn suster myt namenn anneke elyns dochter synn lyfflyche suster jss gewessenn echt cnde Recht jss geborenn so dusse vorbenomede anneke jnn got denn herren vorstoruenn to Reuel.* Tv.: BC 42, 5 mnd., [BFH III 26], Porvoon v. Hans Garstenbergh, 15.8.1532, Sipoo.
26. **1532, Porvoon pitäjä:** *Jegenwardijghe bewysser vnde tagher alsse myt namenn tomess oloffsonn ... synn echte vnde Rechte lyfflyche dochter gewesen jss vnde jnn got denn herren vorstoruenn jst to Reual hettende gerdrud engeborcs dochter.* Tv.: BC 42, 4 mnd., Porvoon v. Hans Garstenbergh, 17.8.1532, Porvoon kuninkaankartano. Takana: *Anno etc xxxij Sonnauendes vor michaelis (28.9.1532) entfangen van Garstenbergh hans herseuels vsturene vruen nalat belangende dar ynt vor geworedes is.*
27. **1532, Porvoon pitäjä:** *Jegenwerdyghe bewysser vnde tagher alsse myt namenn per jonsson ... synn echte vnde Rechte lyfflyche dochter jss vnde jnn got denn herren vorstoruen jss hettende anneke Krystynns dochter.* Tv.: BC 42, 7 mnd., [BFH III 27], Porvoon v. Hans Garstenbergh, 17.8.1532, Porvoon kuninkaankartano.
28. **1532, Porvoon pitäjä:** *Jegenwardighe bewysser myt namenn anderss personn ... synner suster kynder hetende myt namenn byrrythe krystynns dochter jnn goth denn herren hebben vorstoruen jss to Reuel.* Tv.: BC 42, 3 mnd., [BFH III 29], Porvoon v. Hans Garstenbergh, 26.9.1532, Porvoon kuninkaankartano. Käsittelypäivä 19.10.1532.

29. **1532, Sipoo:** *jegenwardyghe bewysser vnde tagher alse myt namenn lasse larsson ... synder moder syster kynder byrrythe nylyss dochter jnn got denn herren vrstoruenn jss ... sy vnde synder moder syster hettende engebor.* Tv.: BC 42, 6 mnd., [BFH III 29], Porvoon v. Hans Garstenbergh, 26.9.1532, Porvoon kuninkaankartano.
30. **1533, Porvoon pitäjä:** *hinrik jensen iss seuerin jensen sin Reckthe broder.* Tv.: BC 5, 6 (..): Porvoon raati, 20.8.1533, Porvoo.
31. **1533, Helsingen pitäjä:** *thenne breffuiserske katerina bencetes dotter oleffs hustru i kaldheback barn föddh i gerichnäss ... haffuer rätth æcthe barn Enkanstes syna dotter Margareta som döde i raffuil huars acthe offödh barn oc pighe ved namn margareta haffuer och katerina vpsoth hosz sik haffuandes.* Tv.: BC 39, 20 (BC 39, 17), [BFH III 39]: Helsingen pitäjän khra. Petrus Ragvaldi, 10.8.1533, [Helsingen pitäjä]. Perijät ja vanhojat Helsingen kirkkopitäjän Sipoon Sundomin hallintopitäjän neljänneksestä.
32. **1534, Porvoon kaupunki:** *pauel clemethsson vor borger ... hans fader syster katerine hampespyenner hennes man och barn äre dödh bleffue.* Tv.: BC 5, 8 (BC 5, 11), BFH III 44: Porvoon raati Porvoon läänin v. Hans Garstenberghin läsnäollessa, 21.5.1534, Porvoo. Käsittelypäivä 15.7.1534 (käännöksessä). Kerkkonen 1949, 160; Gardberg 1996, 252.
33. **1534, Helsingen pitäjä:** *niles pedherson i östersundom i sibbo sokn pa sin hustrus vegne margarete nilsdotter ... hans hustrus syster katerina moltewrives (Katherina Moltweuersche).* Tv.: BC 5, 7 (BC 5, 12): Porvoon raati Porvoon läänin v. Bertel Hakonsonin läsnäollessa, 21.6.1534 (käännös 19.6.1535), Porvoo. Käsittelypäivä 18.7.1535 (käännöksessä). Perijä ja vanhojat Helsingen kirkkopitäjän Sipoon Sundomin hallintopitäjän neljänneksestä.
34. **1534, Porvoon pitäjä:** *symon olefson hans olefson clemet olefson annicka oleffs docter vnde walborgh oleffs docter ... erem vader syster elene knyperska ys gestoruen.* Tv.: BC 5, 10, mnd.: Porvoon raati, 24.8.1534, Porvoo. Käsittelypäivä 21.6.1535 (käännöksessä). Kerkkonen 1949, 161–162. Kirjeeseen on kuulunut liiteseteli BC 5, 9, joka koskee Elene Knyperskan isälleen antamia tavaroita.
35. **1540, Sipoo:** *Bekennes jac Jöns Persson i masseby samffelth ... Gudh han fframkallade min ffatighe ächte barn aff thenne werldene biritta iönsdotter mickell karmandz hustru oc andere systron hett Christin iönsdotter Gudz theris szieell nodhe oc hon tiente sin eigin syster her i reffle biritte iönsdotter.* Tv.: BC 5, 26 (BC 5, 15): Jöns Persson i Masseby ja Porvoon raati, 1540, Porvoo. Käsittelypäivä 14.8.1540.
36. **1540, Porvoon pitäjä:** *Sigfridt iönsson bonde båande i borgho soken i siggeböle ... syna syster Anna Iönssdotter.* Tv.: BC 5, 16 (BC 5, 17): Porvoon raati, 23.2.1540, Porvoo. Käsittelypäivä 18.10.1540 (käännöksessä).
37. **1540, Porvoon pitäjä:** *oleff hwith borgare j räffuil stadh och bekande sigh ath han skulde få någhot arff j räffuil på sins hustru vegno agnete dykerskan ... oleff huidz hustrus moder oc dykerskan wore two bröder dottror dukerskans fader heth bern och oleff huidz hustrus moder fader heth michel dandz.* Tv.: BC 5, 18, perg. (BC 5, 19): Porvoon raati, 11.6.1540, Porvoo. Käsittelypäivä 12.8.1540. Samasta perinnöstä merkintä Tallinnan tai Porvoon raadin edessä 23.6.1541 vannotusta Clawes Dukerin vaimon sukulaisuussuhteista BC 46, 4r, kkt. Erik Olofssonin (Stålarml) Tv. BC 7, 2, 15.8.1541 (käännös BC 1:II, 13), Turun r. Tv. BC 1:II, 11–12, mnd., 1.9.1541, Porvoon r. ja Viipurin pm. Nils Grabben Tv. BC 5, 31–32, mnd., 15.1.1542, sekä viimeisen saatteena olleen Porvoon r. mnd. kirje tai sen käännös BC 1:II, 14 ja Porvoon r. kirjeen käännös BC 46, 4r–v, 3.9.1542.
38. **1540, Pyhtää:** *Anders Lindvedhsson j cappellen och hustru Ingeborgh ... swa haffuer ffordh anders och hustru ingeborg giort kirstin skarppeskere borgerska i Reffle myndigh och mechtogh at vtkräffue och vpbäre fförnemde arff epter theres dödh sonn peder andersson.* Tv.: BC 40, 24 (BC 40, 23): kkt. sijainen Peder Nielsson Porvoon v. Johan Olefssonin läsnäollessa, 12.6.1540, Pyhtään käräjät.
39. **1540, Helsingen pitäjä:** *tommass mortensson i taffuest bij ... ssin ssalige ssösters gudh [... ...] de hustru annen iönss ssiel packars.* Tv.: BC 6, 4 (BC 6, 3): Porvoon v. Johan Olefsson, 12.7.1540, Porvoo. Kerkkonen 1962, 94.
40. **1540, Helsingen pitäjä:** *iönss persson i skatt manss bi ... hustru biritta lass wickmans hustru hans ssöster.* Tv.: BC 6, 7 (BC 6, 5): Porvoon v. Johan Olefsson, 12.7.1540, Porvoo. Kerkkonen 1949, 159.
41. **1540, Sipoo:** *benth andersson i kerreby i Sibbo soken och hans hederliken hwstrw hwstrw kirstin nielsdotter ... theris elskeligh och echte dotther margidh bentzdotther och hon tienthe ther i Refwelse stadhen en borgher benempdhe hans köningh ... then tidh hon här i nylandh sisthe war hwlppe the henne til syn hedhersdagh och til godho eptther hon troloffz war til echte skaph vij marc peningar ix for i rija iij vepoor ij pwndh smör ij pwndh humbla i kistho fwl medh kiöth och flesk.* Tv.: BC 5, 20 (BC 5, 22): Porvoon raati, 29.7.1540, Porvoo. Käsittelypäivä 14.8.1540 (käännöksessä).
42. **1540, Porvoon pitäjä:** *matz persson bonde boande i borgo soken i hiintzeböll ... sina fatiga syster som hetes kaderin päders dotter.* Tv.: BC 5, 21 (BC 5, 25): Porvoon raati, 10.8.1540, Porvoo. Käsittelypäivä 15.10.1540 (käännöksessä).
43. **1540, Sipoo:** *oleff jopsson aff Sibbo soke boande i kärre by ... syn saliga brodher ionis iopsson ... hwilken boandes var i sama räffuel stadh.* Tv.: BC 5, 24 (BC 5, 23): Porvoon raati, 10.8.1540, Porvoo.
44. **1541, Porvoon pitäjä:** *vrowes personen margreta vnd byryta ffransses dochter von tusserdorp in dem kerspel tho borgo ... na erem vorstoruen suster geheten anna petter karmans vrouwe gewesen ... dat se mochten erlangen wes eme van erer vorstoruen haluen tho quemmen.* Tv.: BC 5, 27, mnd.: Porvoon raati, 1541, Porvoo.
45. **1541, Porvoon pitäjä:** *hedherlighe quinne kadrin jönssdotter met sin son hendric henricsson i norycke och bekende sigh at hennes dotther dotther karine sigffredzdotther är dödh bliffwin ... och heth hennes fadher sigfredh andersson och hennes moder birgitta henricsdotther och hennes ståar fader henric iönsson The är alle dödh Men hennes stor moder kadrin iönsdotter fföre benempd är i thenna breffuet hon leffwer ännw.* Tv.: BC 5, 28 (BC 5, 29): Porvoon raati, 14.9.1541, Porvoo.
46. **1541, Porvoon kaupunki:** *thesse Beskedes Män wäär [borga]re Mickijl olsson Sampt Matths bertils[son] ... att ... wputbera eth stycke peningar som J fförskriffne Reeffle tiill rântte Wszates är aff Salige Hans Tiiding hustru wære framliden Medborger hans siell gudh benader. Och äre tesse för:ne godemen Szalige hanses retta arffinge på theres hustrus wegna.* Tv.: BC 5, 30, mnd.: Porvoon raati ja Porvoon v. Bertil Håkansson, 28.9.1541, Porvoo.
47. **1542, Helsingen pitäjä:** *dusse bewyser Eryck kloeckke ... hefft van my begert eyn tuchenysse van syner dochter wegen welck in der stat Reuel in godt vorstoruen yss des Namen gewesen yss walburgh.* Tv.: .. (BC 15, 3), [BFH III 181]: kkt. Olof Eriksson (Stålarml), [31.5.1542], Helsingen pitäjä.
48. **1542, Helsingen pitäjä:** *Simon Jönsson och Lasse jonsson ... ath lasse mickelsson i Payby var äcktta boder aff faar och moor samalediss hwstru margareta Breuens och hennes broder Jons Larsson och thesslickes ärer thesse fattiga men som broder barnen ärer Simon Jönsson och Lasse Jönsson äcktte och syster barnen som är Anders Larsson och Lasse Larsson och theris mor hetes agnis deslikes hade hon en annen syster hett elin och hon hade en som epter sigh vit namp berttel michelsson i hwilkit han haffer en som epter sig vit nampen iacop bertelsson delsikes hade elin en dotter vit namn karrin och hon haffuer twoo söner eptther sigh vit nampen Lass Ly[dik]sson och Knut Ly[dik]sson.* Tv.: BC 40, 25–26 (BC 6, 6), [BFH III 185]: kkt. Erik Olofsson (Stålarml), 22.7.1542, Helsingen pitäjän käräjät. Käsittelypäivä 26.10.1542 (käännöksessä).
49. **1543, Pernaja:** *thenne breffueförer michel brandt bonde boande i perna socken i härkäpä ... syn broder som heet Siffred Brandt.* Tv.: BC 5, 33 (BC 5, 34): Porvoon raati, 1.9.1543, Porvoo.
50. **1543, Pyhtää:** *dusse bewyser marcus erycksson van hyr vt pyttes kerspel ... syn bruder hinrick eriksson.* Tv.: .. (BC 6, 8): Porvoon v. Knut Matsson, 1543, Pyhtää.

51. **1543, Helsingen pitäjä:** *thenne breffisare anders persson ... hedan iffron helsingo Socken ... att erffue sin broder hustru benempd elin persdotter hwars siell gud nodhe och poo hans broder barns vegne ... här finnes ingen nemar erffuinge till före benempde arff en hennes egen barn som menigen socknen poo vt satt ting vitnande och till stodhe.* Tv.: BC 15, 1 (..): Porvoon v. Knut Matsson, 1543, Helsingen pitäjän käräjät. Kerkkonen 1962, 95.
52. **1545, Porvoon pitäjä:** *thesse breffwijsare jörn tomasson i gambelby och hans susterman Simon i Siggeböle och iacop spellman i reffle ... theres salige syster widh nampn anna tomasdatter i gambelby ... wppå alles theres Syskenes wegne som är anders tomasson i gambelby Sitzell tomasdotter i Greggeböle morthen siffridzsson i Kuskoskij erich persson i emsaleby i borgho sochen thomas andersson i iakarby.* Tv.: BC 5, 35 (..): Porvoon raati, 16.8.1545, Porvoo.
53. **1546, Sipoo:** *tesse breffuisare nils i onas (Porvoon pitäjä), oloff i kää (Sipoo), lasse i löckoskij (Porvoon pitäjä) ja margareth i wijck i helsingio sochen ja Lass nilsson i sibbo sochen att ärfwa sin ffatige hustrus syster i reffle hustru karin Taffelmakaerska och war salige hustru karin nils hustrus syster i onäs och oleffs ffader syster i kää och lasse perssons hustrus syster i Löckåskij och <war> hustru margetha i wijck hennes [...] lasse nisson i sond[om ...]roder.* Tv.: BC 5, 36 (..): Porvoon raati, 7.6.1546, Porvoo. Kerkkonen 1962, 120. Perijät Porvoon pitäjistä, Sipoosta ja Helsingen pitäjistä.
54. **1547, Pernaja:** *Olof C[awson] myt synen broder andreas vnnd myt dreen Susteren [...] Margareta Birgitta van pernowe gebade ... myt namen anna ... erer vorstoruenen suster.* Tv.: BC 37, 31–32, mnd.: Viipurin raati, 12.9.1547, Viipuri.
55. **1550, Sipoo:** *erich olsson aff masseby aff Sibbo sokenn frans larsson ibidem ... theris syster kijrstin olssdotter ... ffor:de kijrstin olssdotter haffue jnghen närmar ärfuinge epter sikh än tesse epter:ne hennes sytzkennbröder och systror som är Erich olsson Kadrin olssdotter Segrett olssdotter anna olssdotter och birgitta olssdotter.* Tv.: BC 5, 38–39 (..), [BFH III 327]: Porvoon raati, 11.6.1550, Porvoo. Käsittelypäivä 9.10.1551. Takana: *dyt is erik olffsson aff masseby vth sybbo sokn syn erffbreff dat ane hefft Jtem entff[langen] stunt by der horststhes vnd Oleff Witte A:o 51 des 9 octo.*
56. **1550, Porvoon pitäjä:** *thenne breffuisare Jacob åmundsson med sin hustru karin simonsdotter aff yleby ... sin dotter Anna Jacobsdotter.* Tv.: BC 5, 37 (BC 5, 41): Porvoon raati, 23.6.1550, Porvoo.
57. **1550, Porvoon pitäjä:** *dusse bewysar Jacob Jonnesson van Lyckeszdorp ... dusse bewyser matis Jacobsson yst echt vnde Recht na godes gesette van eynem vader myt Name Jones anderson vnde van der moder Margrete Steeffens dochter myt syner halff suster gertrud matzdochter welch tho Reuell gestorwen yss.* Tv.: .. (BC 5, 40): Porvoon raati, 23.6.1550, Porvoo. Käsittelypäivä 24.10.1550 (käännöksessä).
58. **1550, Porvoon pitäjä:** *anna Jönsdotter margitt Jönsdotter och poffliin (käännöksessä: Apollonia) Jonsdotter ... theas syster Gertrud Jönsdotter.* Tv.: BC 5, 43 (BC 5, 42): Porvoon raati, 23.6.1550, Porvoo. Käsittelypäivä 1550.
59. **1550, Helsingen pitäjä:** *thenne breffuisare hendrich hendrichsson Jören hendrichsson thomas hendrichsson samt medt theriis systror nämbligh Barbro hendrichsdotter walborgh hendrichsdotter och Kadrin hendrichsdotter som nu boor i fisker maijon Till Råffuel alle thesse forschriffne sytzkenn till komtnes tiill Staffansby aff helsingo sokenn ... tesse for:ne sytzkenn bröder och systror äre äcte och rett epter gudz lagh aff en fader som heytt hendrich olsson och aff en moder som heytt margitt olsdotter och äre neste ärfuinge effther theriis fader systher margitt olsdotter medh thet wedher nampnett Kors margitt som dödd i Reffuell ... Och wijdare haffuer tesse for:ne sytzkenn giorth Thenne breffuisare sin broder hendrich hendrichsson på alle theriis wegne fulle myndigh och mechtigh tiill att wtt Kråffua och wpbera ffor:ne arff.* Tv.: BC 5, 44–45 (..): Porvoon raati, 28.6.1550, Porvoo. Kerkkonen 1949, 156; 1962, 95–96. Samasta perinnöstä Porvoon ja Raasep. Läänin ja Helsingforsin v. Erik Sporan Tv.: BC 12, 6, 6.8.1551, Helsingen pitäjän nimismiestalo, jonka mukaan *thenne breffuisare K:M: tienare hinrick hinricksson är stade i synn rätta reszå hedan iffron hellsingefors och till Reffle att ärfua synnen fadher systher Krus Margreta som then tiidh Bode i fyskermayona.* Kerkkonen 1962, 95–96, katsoo kaikkien sisarusten asuneen 1550 Kalamajassa, mutta Henrik Henrikssonin muuttaneen Helsingin kuninkaankartanon rakennustöiden aikaan takaisin Suomeen.
60. **1550, Helsingen pitäjä:** *Las Bertillsson j grannböle ... synner dotther [...] j Reffle wijdh nampn Greta Larssdotter ... och haffer for:de Lasse Jnge barnnen mera enn szom enn dotther henens bosz Sigh Karin Larssdotter Och haffer Salig Greta Larssdotter Tientth Jören [...] andher och hendric Boszman och j mönsther mansz husz.* Tv.: BC 6, 12 (..): kkt. Erik Olofsson (Stålar) Porvoon v. Erik Sporen läsnäollessa, 1550, Helsingen käräjät.
61. **1550, Pyhtää:** *thenne breffuisare matz bensonn tiill konunges böle aff Pyttis sokenn ... och gör for:ne matz bensonn thenne sin sonn Erich matzsson myndich och mechtigh a[tt] wtt Kråffua thet honom tiill komber epter sin saligh dotter Elin matzdotter.* Tv.: BC 5, 48 (BC 5, 46): Porvoon raati, 30.6.1550, Porvoo.
62. **1550, Pyhtää:** *ingerd andersdotter aff stor abborfors aff pyttis sokenn ... thenne for:ne Jngred är Rätt arffuinge effther sin saliigh dotter Kijrstin pedersdotter som dödde i Reffuell ... och haffuer ffor:ne Jngred giortt thenne sin sonn morthen perssonn samth medh hans systher Kyrsten persdotter som nu leffuer i Råffuel full myndiigh och mehtiigh tiill att wtkråffua althen deel henne kann tiillfalle effter saliigh Kijrstin.* Tv.: BC 5, 49–50 (BC 5, 47): Porvoon raati, 30.6.1550, Porvoo.
63. **1550, Porvoon pitäjä:** *thenne breffuisare Erich thomassonn morthen thomasson och mattis thomasson ... alle thesse tiill komandes i pellinge ... aff en fader som heytt thomas Jönson och aff enn moder som heytt Jngred osldotter samt med theriis systher Ingeborgh thomasdotter som dödde i reffuell.* Tv.: BC 5, 51 (..): Porvoon raati, 2.7.1550, Porvoo. Takana: *dut eruet hefft nagelaten enen denre by Michel hendebrokes dem wantscherer hefft ende entffangen heth Erick Tomesson is deme rade affgekamen to x mark peningar — — — 4½ mark.*
64. **1550, Helsingen pitäjä:** *thenne breffuisare morthen hendersson oleff hendersson och seffred hendersson ... alle thesse tiill komandes tiill malm iill helsingo sokenn ... aff en fader som hett hendrich clemetzsson och aff en moder som heyte byrgitta åsmundsdotter samt medh theas broder mattis hendersson som dödde i reffuell.* Tv.: BC 5, 52 (..): Porvoon raati, 5.7.1550, Porvoo. Kerkkonen 1962, 95–96.
65. **1550, Porvoon pitäjä:** *Jöns Larssonn aff Sigge böle aff borga sokenn ... [...] Larssonn är rett epter gudz lagh [...] Jönsdotter kötzliigh fader som dödde i Reffuell ... Och epter Jön Larssonn är en aldriigh man haffue hann giortt medh thetta wort wpne breff thenne breffuisare sin sonn thomas Jönsson full myndiigh och mehtiigh att wtt Kråffua och wpbera alth thet arff honom Kann tiill faklla epter sin salighe dotter.* Tv.: BC 5, 53 (..): Porvoon raati, 4.8.1550, Porvoo.
66. **1550, Porvoon pitäjä:** *kyrstin jacobsdotter ja anna iacobsdotter aff honnanes i Borgo socken ... äre rett epter gudz lagh Kadrin jacobsdotter kötzliigh systher som dödde i Råffuel ... Och haffue ffor:ne kyrstin och anna giortt thenne breffuisare met thetta wortt vpne breff Mattis hendersson full myndiigh och megtiigh tiill att wtt Kråffua och wpbara alth thet arff ffor:ne kyrstin och anna kann till fallla epter sin saliighe syster.* Tv.: BC 5, 54 (..): Porvoon raati, 4.8.1550, Porvoo. Käsittelypäivä 26.8.1550. Takana: *Matz hendersson als eyn vulmechtiger ener vorstoruenen by hinrich ostman hefft desse breff gehatt vandeme rade to borga is Jnne vor namaningen a:o 50 des 26 augusti.*
67. **1550, Pyhtää:** *thenne breffuisare anders henderson aff tesio aff pyttis sokenn ... är Rätt och ekt epter gudz Lagh saliighe Byrgitta andersdotters kötzlighe ffader som dödde i Råffuel ... och haffuer ffor:de anders giortt thenne breffuisare oleff siffridsson full myndiigh och mehtiigh medh thetta woortt vpne breff att wtt Kråffua och wpbera all then dell honom tiill faller epter sin saliighe dotter.* Tv.: BC 5, 55 (..): Porvoon raati, 11.8.1550, Porvoo. Takana: *Dat Erue is gestoruen by Mattis Molder.*
68. **1550, Porvoon pitäjä:** *kadrin bensdotter och kadrin bensdotter samtt medh theriis brodhernson mattiis matzsons aff woghelax i borgå soken ... thenne ffor:de två Kadrin samt medh theriis broderson äre Rätt och echte aff en fader som hett bentt morthensson och aff moder Kyrstin Jonsdotter samt medh theriis syster walborgh bensdotter som dödde i Raffuell.* Tv.: BC 5, 56 (..): Porvoon raati, 11.8.1550, Porvoo. Takana: *Dat Erue is by Hans Sassen gestoruen.*

69. **1550, Pernaja:** *thenne breffuisare Mattiis anderszonn aff anteby i Perno sokenn ... thenne forschriffne Mattiis är rätt ecth epter gudz lagh aff en fadher somm hett anders persson och aff en modher som hett Kyrstins larsdotter samtt met theriis syster anna andersdotter som dödde i Raffuell.* Tv.: BC 5, 57 (..): Porvoon raati, 6.9.1550, Porvoo.
70. **1551, Porvoon kaupunki:** [Alku tuhoutunut] *att for:ne pauall är för gudh och werdhen ächte aff en ffader som heet clemett persson och aff en moder som heet Margette Staffansdotter Samptt medh hans systher anna clemetz dotter som dödde i Reffuell och ingen är närmar att arffna än ffor:ne pouall sampt met hans systersonn iacob thomasson och hans broder dotter i reffuell.* Tv.: BC 5, 13 (BC 5, 58): Porvoon raati, 20.5.1551, Porvoo.
71. **1551, Helsingen pitäjä:** *thene breffuissare Erick i brendö och Hindrick persson idem ... Jffro helsinge Sokn ... att ärfva there neste frende hetandis Jönss persson ... som var en myndricka tienandis en änckia i räffuala szå att före:ne erick är för:ne salige Jönss persson ffadher brodher och hindrick persson är saligh Jönss persson brodher.* Tv.: BC 12, 2 (..): Helsinge borghin [ja Porvoon] v. Erik Spore, 1.5.1551, Helsingh borgh. Käsittelypäivä 24.5.1551. Kerkkonen 1962, 96.
72. **1551, Helsingen pitäjä:** *kom för rätta åsätte tingh hustru Älinä nilsdotther i Kärreböle by widnat och giorde witterligt ... att honn haffuer giortt myndigh och mecktigh sin son i Räffuell hetandes Inge michillsson en myndrick och sin dotther hetandis karin michlis dotther wonandis i stenn wartes huus att ärfua sin salige dotther anna michills dotther huilke hon tiente en Borgare Morthen herfell.* Tv.: BC 12, 3 (..): Helsingforsin ja Porvoon v. Erik Spore, 28.6.1551, Helsingen käräjät. Käsittelypäivä 10.7.1551. Kerkkonen 1949, 157; 1962, 97.
73. **1551, Helsingen pitäjä:** *Thenne breffuisare Anna ollefs dotther aff Helsinge Kirke by ... att ärfua sin systher Gertrudz oldz dotther wonandis i räffuel ... och war honn Simon Kärmakarens hustru. Och samma Simon Kärmakar haffuer gudh först kallatt sidan barn efther honom och för:de gertrudt olssdotther sidan all effthes. Så effther Suerigis lagh ärfue för:de gertrut bode synn man och Barn effther hon allesthes döödh bliffuen är.* Tv.: BC 12, 4 (..): Helsingforsin ja Porvoon v. Erik Spore, 29.6.1551, Helsingen pitäjän nimismiestalo. Kerkkonen 1962, 97.
74. **1551, Porvoon pitäjä:** *kom för oss mattis nilsson aff sexiärfue aff Borgo Soknen Att för:de mattis nilsson är för gudh och werdhen epter guds lagh echt född aff en fader som hett nils nilsson och aff en moder som heet kadrin larsdotter samt met hans fader broder barn som dödde i räffuel michill iönsonn och anna ionssdotter knuth swartes hustru til fisker Maijon.* Tv.: BC 13, 1 (..): Helsingin raati, 4.7.1551, Helsingfors.
75. **1552, Pyhtää:** *Tesse breffuisare Jacob Persson och mattz persson ... effther theris ffarsyster benempd Cittill persdotther Som dödh bliffuenn är i Reffle.* Tv.: BC 40, 35 (..): kkt. Erik Olofsson (Stålar), 5.4.1552, Pyhtään nimismiestalo.
76. **1553, Porvoon pitäjä:** *kom för oss tesse epterne kongelighe majestetts undersetter som är michel olsson j mörckeby j Borgho sokenn och mattis olsson thet sama stadz och markus Bentzsonn j haghajibij vppo synn hustrus vegne och Haffue tiilkenne att thenne fförnempdhe Trij söskenn hadhe enn syster som ar dödh bliffuenn j Reffle ... och hennes namn war Karinn olleff dotter och wart eskill hustru som bodhe j kalcunen (käännös: kalckouenn).* Tv.: BC 13, 2–3 (BC 13, 4): Helsingin raati, 19.9.1553, Helsingfors.
77. **1554, Pernaja:** [Alku ja keskiosa tuhoutunut] *gambleby per Jönsson [...] att war Saliige Kaderin Oleffsdotter neste [...] war Albriicht Suarttes hustru j Reffle ... dher ingen nermare ärfuinge är epter fförberörde kaderin oleffsdotter enn för:ne Anders Jönsson j biergby som är hennes Brodher Som och 3 henes Syster Söner som är Markus Larsson j eskelom Anders enualsonn j gambleby per Jönsson j ärlantz:le.* Tv.: BC 40, 36–37 (..): Antaja tuntematon, [1554], Pernaja. Käsittelypäivä 1554. Samasta perinnöstä kkt. Erik Olofssonin (Stålar) Tv. BC 6, 16–17 (BC 6, 18–19), 10.6.1555, Pernajan käräjät, (käsittelypäivä 27.6.1555) *Kaderin Olssdotter (Suertterska) barnefödh wdj Biergoby saliige albriigt Suarttz epterleuerska war för:ne Marcus larssons Per iönssons och Anders eualdssons modher syster och Anders Jönssons faar syster wdj Biergeby födde aff Lappuffihe.*
78. **1554, Pernaja:** *dyt bewysar pawwell peterson tho malkdorp ... etlich erffgut ... van wegen syner modersuster myt name kerstine ollzdochter welck tho Reuel gestorwen yss ... hyr inden lande keyn neger erue sy tho erwende den dy bewysare Pael peterson vnde de syster vnde en kynder myt name peter mattisson tho Sweytom vnde sint dyr iij recht echt systers gewesen nycht anderss ... de drie syster anna olffzdochter vnde mattis oleffson.* Tv.: .. (BC 27, 1): kkt. Erik Olofsson (Stålar), 16.7.1554, Pernaja. Käsittelypäivä 4.8.1554.
79. **1554, Pyhtää:** *michel moguszonn j Broby Oleff nilszonn j Cupis och lasze perszonn j högelandh ... the neste ärfuingue äre epther Salige margerita Jönzdothter och agnis perszdothter Som bodde wdy reffle ... för:ne Lasze Perszonn hade ener broor dotther benempdes margerita nielsdotther huilcken oäckte war bode aff fadher och modher ... för:de margerita Jönzdothter war michill mogenzons oleff nielssons och Lasze perszons faarsysther och Lasze hendrickszons modher systher ... Salige agnis perszdotther war lasz perszons systher wdy högelandh och för:ne margerita oäckttthe ther och menige man om wittnades och suore Therfördenskull ingen närmar till att ärfua för:de margerita Jönzdothter änn hennes Bröder söner michill moguszonn j Broby oleff nilsson j Kupis och Lasze perszonn j högelandh och hennes systers son Lasze henderszonn wonafftigh wdj reffle Och epther för:de agnis perszdotther är ingen närmare Erffuinge enn hennes brodher lasze perszonn j högelandh ... fwlmegettigh giortt thenne Närwarande theris slegtt och frende lasz henderszonn som är salige margerita Jönzdotthers systheronn.* Tv.: BC 6, 14–15 (BC 40, 38–39): kkt. Erik Olofsson (Stålar), 22.9.1554, Pyhtään käräjät.
80. **1556, Pernaja:** *per matzsonn j suettom och Poffuall perszonn i malsby ... effther Kirstina Skarperska som bodde vdy reffle ... att salige Kirstina Skarperska war för:ne per matzsonns faarsyster och pauall persons morsysther ... Och epter teht att ffor:bne per matzsson met sine medh ärfuinge haffer all Redhan anno 55 warit j tegangh i reffle ffram för edher Ersame weluisze herrer vm same arff och i godhe herre haffer honom verdheligenn tildömtt altt thet arff honom ther met rättthe tilfallight är och hann thet icke altt tilfyllesth bekommit haffer.* Tv.: BC 6, 20–21 (..): Porvoon v. Matts Sigfredsson, 29.8.1556, Pernajan käräjät. Käsittelypäivä 23.10.1556.
81. **1557, Porvoon pitäjä:** *matts andersson och Sine Söster Birgitte andersdotter, som nu nogen förleden tijd sedan tiill Reffle är dödh bliffuen, wleff theres ffadher anders Jönsson och theres moder hustru Scisill andersdotter huilcke wanafftigh wore wi Borgo sochn enn by heter biurböll.* Tv.: BC 6, 25–26 (BC 6, 23 ja 24): Porvoon v. Christoffer Jörensso, 13.6.1557, Porvoon kuninkaankartano. Käsittelypäivä 8.7.1557.

Lillase talu Mårtensbys – talupojapurjetaja Göran Bonde kodu

Sissejuhatus

Lillase talu oli üks Helsingi kihelkonna (tänapäeva Vantaa) Mårtensby küla taludest. Eriti huvitavaks teeb selle talu asjaolu, et keskaja lõpul elas seal ajaloolistest allikatest tuntud Göran Bonde nimeline talupojapurjetaja (sm *talonpoikaispurjehtija*; rts *bondeseglar*) ja tema suguvõsa. Göran Bonde oli 16. sajandi Helsingi kihelkonnas tähtis mees. Peale selle, et ta oli jõukas kaupmees, tunti teda koguni Tallinnas kui üht kihelkonna usaldusmeest. Tänu sellele mainitakse tema nime omaaegsetes dokumentides rohkem kui üks kord. *Lillas* on arvatavasti nime saanud Görani poja Lille Görani järgi.

2011. aasta suvel korraldas Vantaa linnamuseum arheoloogilised väljakaevamised Mårtensbys Lillase krundil. See koht huvitas uurijaid, sest pakkus võimalust läheneda mõnele Soome oludes erandlikule uurimisküsimusele: kas Bonde suguvõsa ulatuslikud kaubaretked on arheoloogilises aineses näha? Kas ainese põhjal on võimalik tuvastada tiheidaid kontakte üle Soome lahe? Milline oli talu areng pärast keskaega?

Käesoleva artikli kirjutamise ajal olid väljakaevamiste järeldused just algamas, mistõttu siin tutvustatavad tulemused on esialgsed.

Lillaksen tila Mårtensbyssa – Talonpoikaispurjehtija Göran Bonden koti

Johdanto

Lillaksen tila oli yksi Helsingin pitäjässä (nykyinen Vantaa) sijaitsevan Mårtensbyn kylän tiloista. Eri-tyisen kiinnostavaksi tilan tekee se, että siellä on keskiajan lopulla asunut historiallisista lähteistä tunnettu Göran Bonde -niminen talonpoikaispurjehtija ja hänen sukunsa. Göran Bonde oli tärkeä mies 1500-luvun Helsingin pitäjässä. Sen lisäksi, että hän oli varakas kauppias, hänet tunnettiin Tallinnassa asti yhtenä pitäjän luottomiehistä. Sen ansiosta hänen nimensä mainitaan useamman kerran aikalaislähteissä. *Lillas* on luultavasti nimetty Göranin pojan, Lille Göranin, mukaan.

Vantaan kaupunginmuseo suoritti arkeologisia kaivauksia Mårtensbyn Lillaksen tonttimaalla vuoden 2011 kesällä. Paikka kiinnosti tutkijoita, sillä se tarjosi mahdollisuuden lähestyä monia Suomen oloissa poikkeuksellisia tutkimuskysymyksiä: Näkyikö Bonde-suvun laajamittainen kaupankäynti arkeologisessa aineistossa? Oliko aineistosta mahdollista havaita tiiviit kontaktit Suomenlahden yli? Entä miltä tilan vaiheet ovat näyttäneet keskiajan jälkeen?

Tätä artikkelia kirjoitettaessa kaivausten jälkitöitä oltiin juuri aloittamassa, joten tässä esiteltävät kaivaustulokset ovat vasta alustavia. Ne tarkentuvat myöhemmin kunhan kaivauslöydöt saadaan

luetteloitua, kartat piirrettyä puhtaaksi, analyysien tulokset saapuvat laboratorioista ja muut jälkitöiden eri osat valmistuvat.

Need täpsustuvad hiljem, kui väljakaevamiste leiud on registreeritud, kaardid puhtaks joonistatud, analüüside tulemused laboratooriumidest saabunud ja muud järeltööd valminud.

Kuva 1.
Lillaksen tonttimaa vuonna 2011 kuvattuna Vantaanjoelta päin (kuva: Andreas Koivisto).

Historiallinen tausta

Mårtensbyhyn liittyvää varhaisempaa historiallista lähdeaineistoa löytyy Suomesta melko niukasti. Mårtensbyn keskiaikaa koskevia arkistolähteitä ei ole säilynyt Suomessa ollenkaan, vaan niitä löytyy ainoastaan Tallinnasta. Historioitsija Gunvor Kerkkonen on käynyt näitä lähteitä läpi tutkimuk-

Joonis 1.
Lillase krundimaa 2011. aastal Vantaa jõe poolt vaadates (foto: Andreas Koivisto).

Ajalooline taust

Mårtensbyga seonduvat varasemat ajaloolist allikmaterjali leidub Soomes üsna napilt. Mårtensby keskaega puudutavaid arhiivialikaid pole Soomes üldse säilinud, neid leiab ainult Tallinnast. Ajaloolane Gunvor Kerkkonen käsitles neid allikaid oma uurimustes juba

1950. aastatel.¹ Kõige varasemad teated Mårtensbyst (1513) pärinevadki Soome lahe lõunakaldalt Tallinnast Helmich Ficke nimelise kaupmehe arveraamatust.² Ka Tapio Salminen on uurinud Tallinna Linnaarhiivi allikaid, mis puudutavad Uusimaa elanikke ja eriti nende pärandit Tallinnas.³

Korrapärased teated Mårtensby kohta – need puudutavad teisigi Helsingi kihelkonna külasid – algavad 1540. aastal foogti märkmetega, mis asuvad Porvoo lääni maksuraamatus.⁴ Just maksuandmed on peamine allikmaterjal 16. sajandi mårtensbylaste kohta. 1540. aastal pidid Mårtensby talud kokku maksma neli täismaksu (rts *skatt*). Sellest järeldub, et külas oli algse maksustamise ajal ilmselt neli talu, millest igaühele oli määratud täismaks. Neist esialgsest taludest oli 1540. aastateks üks külast väljapoole Kvarnbackasse kolinud, kuhu hiljemalt 16. sajandi lõpuks moodustus omaette küla.

1540. aastal jagunesid neli täismaksu Mårtensby elanike vahel järgmiselt:

täismaks	{ Henrik Andersson } { Matt Mortensson }
1/3 täismaksu	Jören Bonde
täismaks	Jöns Person
2/3 täismaksust	{ Staffan Olson } { Pär Larson }

Mårtensby maksumaksjate hulgas olev Jöns Person elas Kvarnbackas, mille elanikud loeti maksuraamatus kuni 1560. aastateni tihti mårtensbylaste hulka, ilma et nende elukohta oleks eraldi välja toodud. Näiteks 1556. aasta maksuraamatus esineb maksustatud külade hulgas⁵ ainult Mårtensby, kuigi 1555.–1556. aasta kirikumaksude juures⁶ on külad eraldi ära näidatud. Ilmselt muutus Kvarnbacka omaette

¹ Nt Kerkkonen 1959 ja 1965.

² Kerkkonen 1959, 111–112.

³ Vt Tapio Salminen artiklit käesolevas kogumikus.

⁴ KA 2920, 41–43.

⁵ KA 3044, 46.

⁶ KA 3048, 42.

sissaan jo 1950-luvulla.¹ Varhaisimmat maininnat Mårtensbystä (1513) löytyvätkin juuri Suomenlahden eteläpuolelta, tallinnalaisen Helmich Ficke-nimisen kauppiaan tilikirjoista.² Myös Tapio Salminen on tarkastellut Tallinnan kaupunginarkistossa lähteitä, jotka koskevat uusmaalaisia ja erityisesti heidän Tallinnan-perintöjään.³

Säännölliset lähteet Mårtensbystä, kuten muitakin Helsingin pitäjän kylä koskien, alkavat vuoden 1540 voudintileistä, jotka löytyvät Porvooon läänin maakirjasta.⁴ Juuri veroluettelot ovat pääasiallinen lähdeaineisto mårtensbyläisiä koskien koko 1500-luvun ajan. Vuonna 1540 Mårtensbyhyn on merkitty 4 täysveroa, eli kylässä on alkuperäisen verollepanon aikaan ollut ilmeisesti 4 tilaa, joista jokainen on saanut maksettavakseen yhden veron. Näistä alkuperäisistä tiloista yksi on 1540-luvulle mennessä siirtynyt varsinaisen kylän ulkopuolelle Kvarnbackaan, johon viimeistään 1500-luvun kuluessa muodostuu oma erillinen pieni kylänsä.

Vuoden 1540 täysverot jakautuvat Mårtensbyn asukkaiden kesken seuraavasti:

En heel skatt	{ Henrik Andersson } { Matt Mortensson }
En skatt och en tridiung	Jören Bonde
En heel skatt	Jöns Person
Tuå tridiungar	{ Staffan Olson } { Pär Larson }

Mårtensbyn veronmaksajien joukosta löytyvä Jöns Person asui Kvarnbackassa. Kvarnbackan asukkaat esiintyvät verotuksessa 1560-luvulle saakka usein mårtensbyläisten joukossa ilman että heidän asuinpaikkaansa on merkitty erikseen. Esimerkiksi vuoden 1556 maakirjassa verotettujen kylien joukossa⁵ esiintyy pelkästään Mårtensby, vaikka vuosien 1555–1556 kirkollisessa verotuksessa⁶ kylät on esitetty erillisinä. Ilmeisesti Kvarnbacka siis vakiintuu

¹ Esim. Kerkkonen 1959 ja 1965.

² Kerkkonen 1959, 111–112.

³ Katso Tapio Salmisen artikkeli tässä teoksessa.

⁴ KA 2920, 41–43.

⁵ KA 3044, 46.

⁶ KA 3048, 42.

omaksi erilliseksi kyläkseen ainakin verotuksen näkökulmasta juuri 1500-luvun kuluessa, sillä vuosisadan loppuun mennessä jako kylien välillä on käynyt pysyväksi. Kvarnbackalaisten osuudeksi alkuperäisestä veromäärästä siirtyy yhteensä yksi kokonainen vero, joten Mårtensbylle täysveroja jää maksettavaksi kolme.

külaks, vähemalt maksustamise seisukohalt, just 16. sajandi jooksul, sest sajandi lõpuks olid külad lõplikult eraldunud. Esialgsest maksu-määrast lähtudes pidid kvarnbackalased ühtekokku maksuma ühe täismaksu suuruse summa, Mårtensby aga kokku kolm täismaksu.

Kuva 2.

Vuoden 1699 Samuel Broteruksen kartassa Mårtensbyn talot näkyvät hajanaisena ryhmänä etelässä, Kvarnbackan kaksi taloa taas sijaitsevat pohjoisempana kosken rannalla (KA).

Yhteensä veronmaksajien, eli näin ollen luultavasti myös tilojen, määrä lisääntyy hieman vuosien 1540 ja 1556 välillä, sillä jälkimmäisenä vuonna Mårtensbyssä ja Kvarnbackassa keskiajalta periytyvät neljä täysveroa maksavat:⁷

⁷ KA 3044, 46.

Joonis 2.

Samuel Broteruse 1699. aasta kaardil asuvad Mårtensby majad hajali rühmana lõuna pool, Kvarnbacka kaks maja põhja pool kose kaldal (KA).

Maksumaksjate koguarv, seega arvata- vasti ka talude arv, kasvas 1540. ja 1556. aasta vahel veidi, sest viimatinimetatud aastal jagunesid neli täismaksu keskaegse Mårtensby ja Kvarnbacka vahel järgmiselt:⁷

⁷ KA 3044, 46.

täismaks Benth Jörensso

täismaks { Matt Jönsson }
{ Michell Jönsson }

täismaks { Henrich Andersson }
{ Matt Morthenson }
{ Olaff Morthenson }

täismaks { Per Larsson }
{ Staffan Olesson }

1 skath Benth Jörensso

1 skath { Matt Jönsson }
{ Michell Jönsson }

1 skath { Henrich Andersson }
{ Matt Morthenson }
{ Olaff Morthenson }

1 skath { Per Larsson }
{ Staffan Olesson }

Mårtensby talude arvuks kinnistus 16. sajandi jooksul kuus, millele naaberkülas Kvarnbackas lisandus sajandi teisel poolel kaks talu. Talude arv muutus alles sajandi lõpul. Siis räsib 25aastane sõda⁸ ka Helsingi kihelkonda nii vaenlaste hävitusretkede, kasvava maksukoormuse kui ka sõjaväkke värbamiste kaudu.⁹ Arvatavasti just nende raskuste tõttu märgiti maksuandmetes osa talusid vahel tühjaks. Mårtensbys tähendas tühjaksmärgimine enamasti vaid maksujõuetust, sest talus oli elanikke ja nad ei kadunud kunagi täielikult – parematel aegadel pidid nad jälle makse maksuma.

17. sajandi lõpul, kui kõige vanem maksuraamatukaart¹⁰ valmis sai, oli aga Mårtensby talude arv langenud viiele ehk siis üks maja jäi sajandi jooksul tühjaks. Arvatavasti oli see üks väiketaludest, mis võitlesid juba sajandi alguses korduvalt maksuraskustega.¹¹

Kõige varasemad maksuteated ei maini Mårtensby talude nimesid, vaid ainult küla maksumaksjaid, nende maksumäär ja põllumaa suurust. Mida varasem aeg, seda raskem on allikate põhjal üksikute talude elanike üle usaldusväärset arvet pidada, sest näiteks 16. sajandi lõpu rahutute aegade ja 18. sajandi alguse Põhjasõja¹² aegsed allikad on lünklikud.

⁸ 25aastane sõda ehk pikk viha oli Venemaa ja Rootsi vaheline sõda, mis toimus aastatel 1570–1595. Sõja ajal tegid Vene väed muuhulgas hävitusretki Uusimaa rannikule Helsingi kihelkonnas.

⁹ Kuisma 1990, 77–82.

¹⁰ KA MHA B11a 4/1-2; Leskinen & Lillbroända 2001.

¹¹ Nt KA 3661, 4.

¹² Soomes kutsutakse suure Põhjasõja (1700–1721) aegset Vene vägede okupatsiooni 1713.–1721. aastal suureks vihaks (isoviha).

Mårtensbyn tilojen määräksi vakiintui 1500-luvun aikana kuusi, minkä lisäksi naapurikylässä Kvarnbackassa sijaitti vuosisadan puolivälin jälkeen kaksi tilaa. Tilojen määrässä tapahtui muutoksia vasta vuosisadan lopulla. Tällöin 25-vuotinen sota⁸ rasitti pahoin myös Helsingin pitäjää esimerkiksi vihollisen hävitysretkien, kasvavan verotaakan sekä sotaväenottojen kautta.⁹ Luultavasti juuri näiden rasitusten ansiosta osa tiloista on välillä merkitty autoiksi veroluetteloissa. Mårtensbyssä auto-merkintä tarkoitti useimmissa tapauksissa vain veronmaksukyvyttömyyttä, sillä tiloilta löytyi asukkaita, eivätkä ne hävinneet kokonaan missään vaiheessa vaan palasivat verotuksen piiriin taas parempien aikojen koittaessa.

1600-luvun lopulla, vanhimman maakirjakartan¹⁰ valmistuessa Mårtensbyn tilojen määrä oli kuitenkin pysyvästi laskenut viiteen, eli yksi talo jäi vuosisadan kuluessa pysyvästi autioksi. Luultavasti kyseessä oli toinen kylän pienistä tiloista, jotka kamppailivat jo vuosisadan alkupuolella veronmaksu vaikeuksien kanssa toistuvasti.¹¹

Varhaisimmat verotuslähteet eivät mainitse Mårtensbyn tilojen nimiä vaan pelkästään kylän veronmaksajat ja heidän verolukunsa sekä viljelyalansa. Lähteiden avulla on vaikea seurata luotettavasti taaksepäin yksittäisten tilojen asukkaita, sillä lähteissä on aukkoja esimerkiksi 1500-luvun lopun

⁸ 25-vuotinen sota tai pitkä viha oli Venäjän ja Ruotsin välinen sota, joka käytiin vuosien 1570–1595 välissä. Sodan aikana venäläiset joukot tekivät mm. hävitysretkiä Uudenmaan rannikolle Helsingin pitäjän alueelle.

⁹ Kuisma 1990, 77–82.

¹⁰ KA MHA B11a 4/1-2; Leskinen & Lillbroända 2001.

¹¹ Esim. KA 3661, 4.

levottomina aikoina sekä isonvihan¹² aikaan 1700-luvun alussa. Vaikka useimmat – elleivät jopa kaikki – kylän 1600-luvun lopun kartassa mainitut tilat periytynevät keskiajalta, on kuitenkin vaikea sanoa kuka varhaisimmissa maakirjoissa tai muissa lähteissä mainituista henkilöistä on asunut milläkin tilalla tai missä yksittäiset tilat ovat sijainneet ennen ensimmäisten karttojen ilmestymistä. On täysin mahdollista, että tilat ovat vaihtaneet paikkaa tai nimeä vuosisatojen kuluessa ennen kuin ensimmäisiin historiallisiin lähteisiin on tallennettu tietoa kylästä.

Tiettyjä oletuksia tilojen asukkaista voidaan kuitenkin tehdä jo vanhemman ajan osalta. Sekä nimistötutkija Saulo Kepsu että Gunvor Kerkkonen liittävät tilannimen Lillas Göran Bonde nuoremman lisänimeen Lille, ja olettavat tämän myös asuneen tilalla.¹³ Lillas säilyy 1700-luvulle asti kylän suurimpana tilana, joten sen asukkaita on periaatteessa mahdollista tietyllä varauksella seurata myös vanhemmista verotuslähteistä veroluvun perusteella.

Bonde-suku ja Lillaksen tila

Gunvor Kerkkonen on löytänyt tallinnalaisen Helmich Ficke -nimisen kauppiaan tilikirjoista mainintoja useista märtensbyläisistä, jotka ovat harjoittaneet kaupankäyntiä kaupungissa 1500-luvun alkupuoliskolla. Ficken tilikirjoista tunnetaan Kerkkosen mukaan myös vanhin maininta Märtensbystä vuodelta 1513. Tosin jo vuonna 1511 mainitaan Tallinnan Denkelbuchissa Helsingin pitäjältä kotoisin oleva talonpoikaispurjehtija Jurgen Peterzon erään perinnönjaon yhteydessä. Kyseessä lienee juuri Märtensbyn Göran Persson Bonde.¹⁴

Märtensbyläiset talonpoikaiskauppiat kuuluivat Bonde-sukuun, jonka jäsenistä tai palkollisista Kerkkonen on löytänyt tilikirjoista seuraavat: Göran Bonde (vanhempi), Per (Petter) Persson Bonde (Göranin veli), Anna (Perin vaimo), Jöns (Larsson)

¹² Suomessa isoksivihaksi kutsutaan suuren Pohjan sodan (1700–1721) aikaa, jolloin venäläiset sotajoukot vuosina 1713–1721 miehittivät Suomen.

¹³ Kepsu 2005, 133–134; Kerkkonen 1965, 69.

¹⁴ Kerkkonen 1965, 48.

Kuigi enamik, kui mitte kõik, küla 16. sajandi lõpu kaardil mainitud talusid on tõenäoliselt pärit keskajast, on enne esimeste kaartide ilmumist siiski raske öelda, kes varasemates maksuramatutes või teistes allikates mainitud isikutest millises talus elas või kus üksikud talud asusid. On täiesti võimalik, et talud vahetasid sajandite jooksul asupaika või nime, enne kui need andmed küla kohta esimestesse ajaloolistesse allikatesse talletati.

Siiski võib juba varasemate talude elanike kohta teatud oletusi teha. Nii nimeuurija Saulo Kepsu kui ka Gunvor Kerkkonen seostavad talunime Lillas noorema Göran Bonde lisänimega Lille ja oletavad, et ta ka elas seal.¹³ Lillas jäi 18. sajandini küla suurimaks taluks, nii et teatud reservatsioonidega on selle elanike jälgi võimalik uurida ka kõige vanematest maksuandmetest.

Bonde suguvõsa ja Lillase talu

Gunvor Kerkkonen leidis Tallinna kaupmehe Helmich Ficke raamatupidamisest sissekandeid mitme märtensbyläise kohta, kes 16. sajandi algupoolel seal kauplemas käisid. Kerkkoneni järgi on Ficke raamatupidamisest teada ka Märtensby esmamaining 1513. aastast. Tegelikult mainiti juba 1511. aastal ühe pärandi jaotamise seoses Tallinna rae märkmeraamatus (*Denkelbuch*) Helsingi kihelkonnast pärit talupojapurjetajat Jurgen Peterzoni. Küllap on tegu just Göran Persson Bondega Märtensbyst.¹⁴

Märtensby talupoegadest kaupmehed kuulusid Bonde suguvõssa, kelle liikmete või majaliste hulgast Kerkkonen on raamatupidamisest leidnud järgmised: Göran Bonde (vanem), Per (Petter) Persson Bonde (Göranin vend), Anna (Peri abikaasa), Jöns (Larsson) Bonde (Quernbackke; Anna uus abikaasa 1518/1519. aastast), Petter (Andersbuw; Göran

¹³ Kepsu 2005, 133–134; Kerkkonen 1965, 69.

¹⁴ Kerkkonen 1965, 48.

vanema lang), Göran Göransson Lele (Lill-Göran, Göran vanema poeg), Hink Göransson ja Mårten Göransson (Göran vanema pojad), Hans Olsson (Kyrckby; öpoe), Göran vanema vennapoeg, kelle nime ei mainita, Mårten Göransson (Göran vanema pojapoeg) ning Göran vanema kipper Jöns Ingelsson ja Per Bonde sulane Mickel Persson.¹⁵

Kui kõige varasemate maksuallikate andmeid võrrelda Kerkkoneni Tallinnast saadud andmetega Märtensby elanike kohta,¹⁶ võib küla maksumaksjate ja talupojapurjetajate vahel seoseid leida. Kõige vanemas maksuramatust¹⁷ mainitud Göran Bonde on ilmselt Göran vanema poeg. Seda oletust toetab 1548. aasta Porvoo lääni kümniseraamat,¹⁸ kus märtensbylased on Winitteby alla paigutatud ja kus esimese märtensbylasena on kirjas, kuigi läbi kriipsutatud, nimi Lille Örinson. Kerkkoneni järgi oli Lille Göran noorema lisanimi ning ta peabki Göran Bonde nooremat ja kümniseraamatu Lille Örinsoni samaks isikuks.¹⁹

Kvarnbacka esimene teadaolev maksumaksja Jöns Persson võis samuti kuuluda Bonde suguvõssa. Göranin venna Peri abikaasa Anna naitus pärast esimese mehe surma Jöns Perssoniga Kvarnbackast. Seega võib olla, et 1540. aastal oli Kvarnbacka peremeheks Göranin venna Peri poeg ja hilisemad Mickell ja Mats Jönsson olid kas tema pojad või pojad Anna ja Jöns Larssoni abielust. Jöns Larsson oli ise ka talupojapurjetaja ning sai Ficke raamatupidamisest omale lisanimeks Bonde.²⁰

Lisaks ajaloolistele allikatele on Märtensby ja selle elanike varasemasse minevikku üritatud kohanime abil selgust tuua. Saulo Kepsu on seda küla käsitletud teoses *Uuteen maahan – Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö*. Kohanimede tuginedes väidab Kepsu,

¹⁵ Kerkkonen 1959, 111–113.

¹⁶ Kerkkonen 1959, 111–113.

¹⁷ KA 2920.

¹⁸ KA 2969, 17.

¹⁹ Kerkkonen 1965, 69.

²⁰ Kerkkonen 1959, 112.

Bonde (i Quernbackke, Annan uusi aviomies vuodesta 1518/1519), Petter (i Andersbuw, Göran vanhemman lanko), Göran Göransson Lele (Lill-Göran, Göran vanhemman poika), Hink Göransson ja Mårten Göransson (Göran vanhemman poikia), Hans Olsson (i Kyrckbyn, sisarenpoika), nimeltä mainitsematon Göran vanhemman veljenpoika, Mårten Göransson (Göran vanhemman pojanpoika) sekä Göran vanhemman laivuri Jöns Ingelsson ja Mickel Persson, Per Bonden knihti.¹⁵

Kun varhaisimpien verotuksellisten lähteiden tietoja verrataan Kerkkosen Tallinnasta keräämiin tietoihin Märtensbyn asukkaista,¹⁶ on mahdollista löytää yhteyksiä kylän veronmaksajien ja talonpoikaispurjehduksen harjoittajien välillä. Vanhimman maakirjan¹⁷ Göran Bonde on ilmeisesti Göran vanhemman poika. Tätä oletusta tukee myös se, että vuoden 1548 Porvoon läänin kymmenysluettelosta,¹⁸ jossa märtensbyläiset on sijoitettu Winittebyn alle, löytyy ensimmäisenä märtensbyläisenä, tosin yliviivattuna, nimi Lillen Örinson. Kerkkosen mukaan Lille oli Göran nuoremman lisanimi, ja hän pitääkin Göran Bonde nuorempaa ja kymmenysluettelon Lillen Örinsonia samana henkilönä.¹⁹

Myös Kvarnbackan ensimmäinen tunnettu veronmaksaja, Jöns Persson, saattaisi kuulua Bonde-sukuun. Göranin Per-veljen Anna-vaimo meni ensimmäisen miehensä kuoltua naimisiin Kvarnbackasta kotoisin olevan Jöns Larssonin kanssa. Voisi siis olla mahdollista, että Kvarnbackan vuoden 1540 isäntä olisi Göranin Per-veljen poika, ja häntä myöhemmin seuraavat Mickell ja Mats Jönsson joko hänen poikiaan tai poikia Annan ja Jöns Larssonin avioliitosta. Jöns Larsson oli itsekkin mukana harjoittamassa talonpoikaispurjehdusta ja sai Ficken tilikirjoissa myös lisänimeksen Bonde.²⁰

¹⁵ Kerkkonen 1959, 111–113.

¹⁶ Kerkkonen 1959, 111–113.

¹⁷ KA 2920.

¹⁸ KA 2969, 17.

¹⁹ Kerkkonen 1965, 69.

²⁰ Kerkkonen 1959, 112.

Historiallisten lähteiden lisäksi Mårtensbyn ja sen asukkaiden varhaisia vaiheita on pyritty selvittämään nimistön avulla. Saulo Kepsu on käsitellyt kylää teoksessaan *Uuteen maahan – Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö*. Kepsu esittää nimistöön perustuen, että Mårtensby on ruotsalaisväestön keskiajalla perustama kylä. Hän epäilee, että Mårtensbystä käsin on asutettu Kvarnbackan osakylä sekä luultavasti myös lähistön kylistä Silvola ja Kaarela.²¹ Näistä Kvarnbacka onkin vielä 1500-luvulla tiiviisti yhteydessä Mårtensbyhyn.

Kuten jo aiemmin todettiin, sekä Kepsu että Kerkkonen yhdistävät Mårtensbyn tilannimen Lillas Görän Bonde nuoremman Lille-lisänimeen. Kepsu esittää lisäksi tarkennuksena tulkinnan, että tila olisi vaihtanut nimeä ennen historiallisiin lähteisiin päätymistä. Kepsu epäilee, että Lillas saattaisi olla kylän vanhin talo, ja sen aikaisempi nimi saattaisi olla Bonde tai Bondas. Tila olisi sittemmin nimetty uudelleen Lille Göränin mukaan.²²

et Mårtensby küla rajasid keskajal rootslased. Ta oletab, et Mårtensbyst väljarännanud asustasid Kvarnbacka osaküla ja arvatavasti ka lähikülad Silvola ja Kaarela.²¹ Nendest Kvarnbacka oli veel 16. sajandil Mårtensbyga tihedalt seotud.

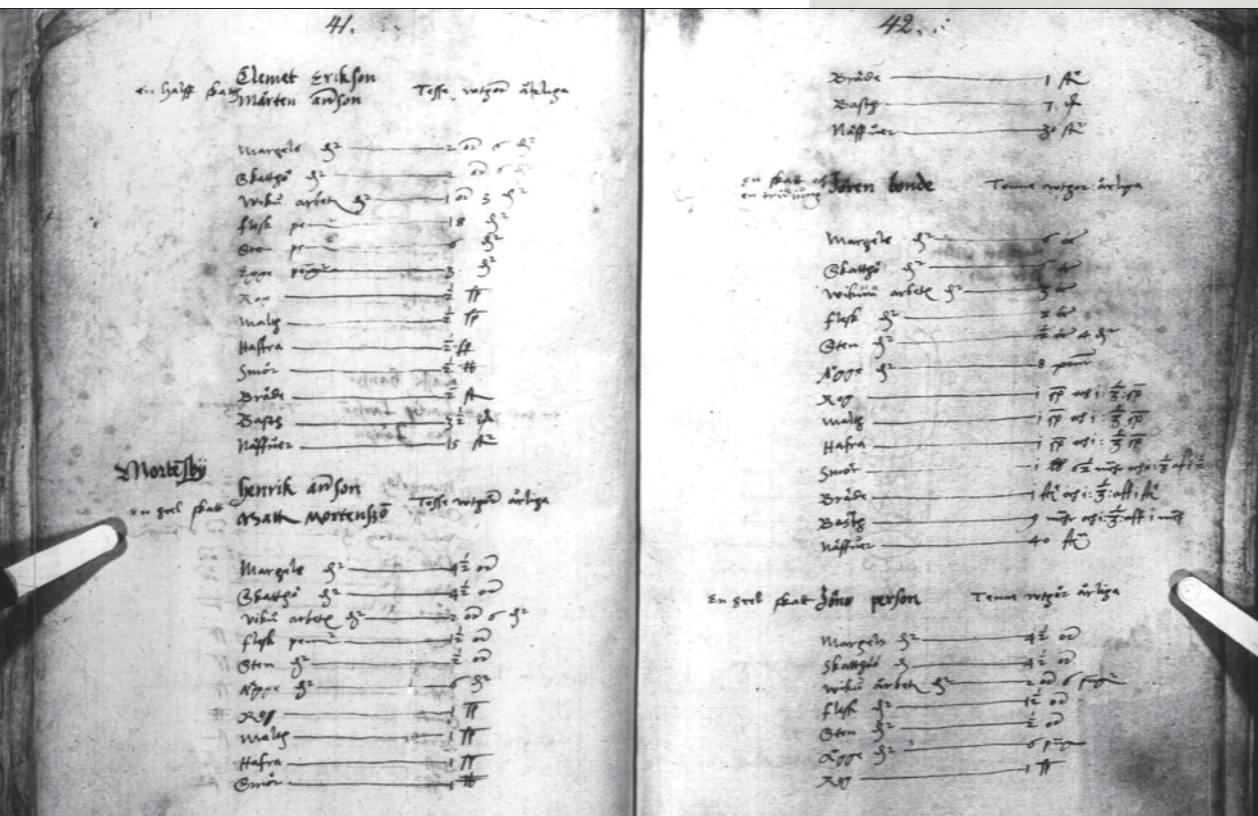
Nagu juba sedastatud, seostavad nii Kepsu kui ka Kerkkonen Mårtensby Lillase talu nime Görän Bonde noorema lisanimega Lille. Kepsu lisab täpsustuseks oletuse, et talu võis enne ajaloolistesse allikatesse sattumist nime vahetada. Ta kahtlustab, et Lillas võib olla küla vanim talu, varasema nimega Bonde või Bondas. Talu olevat uue nime saanud Lille Göräni järgi.²²

Joonis 3.

Mårtensby kõige vanemasse, 1540. aasta maksuraamatusse on kantud Görän Bonde makstud maksud (KA).

Kuva 3.

Mårtensbyn vanhin maakirja vuodelta 1540 listaa Görän Bonden maksamat verot (KA).

²¹ Kepsu 2005, 130–132.

²² Kerkkonen 1965, 69; Kepsu 2005, 131–132.

²¹ Kepsu 2005, 130–132.

²² Kerkkonen 1965, 69; Kepsu 2005, 131–132.

Arheoloogilised uuringud Lillase talus

2011. aasta suvel toimusid Lillase vanal krundil arheoloogilised väljakaevamised. Krunt leiti üles 17.–18. sajandi kaartide järgi. Siis asus Lillas põldude keskel kingul, kust avanes vaade ida pool voolavale Vantaa jõe. Veel Johan Bonej 1769. aastal mõõdetud ja Timothy Winteri 1797.–1798. aastal täiendatud kaardil²³ asus Lillas just selle koha peal, kus ta tõenäoliselt keskajast alates oli olnud. A. F. Bymani 1861. aasta kaardil²⁴ asus Lillas juba uues kohas küla vanade põldude lääne-serval nagu suurem osa

Joonis 4.

Lillase krundimaad uuriti arheoloogistel väljakaevamistel 2011. aasta suvel. Pildil on ka väljakaevamistel töötanud arheologe Eestist (foto: Andreas Koivisto).

²³ KA MMH B11 a 1/1-8.

²⁴ KA MMH B11 a 1/10-30.

Lillaksen tilan arkeologiset tutkimukset

Vuoden 2011 kesällä Lillaksen vanhalla tontilla suoritettiin arkeologisia kaivauksia. Tonttimaa paikannettiin 1600–1700-luvun karttojen perusteella. Tällöin Lillas sijaitisi peltojen keskellä kumpareella, jolta aukesi näkymä itäpuolella virtaavalle Vantaanjõe. Vielä Johan Bonejn vuonna 1769 mittamalla ja Timothy Winterin vuosina 1797–1798 täydentämällä kartalla²³ Lillas sijaitisi juuri tällä paikalla, jossa se oli todennäköisesti ollut keskiajalta lähtien. A. F. Bymanin vuoden 1861 kartalla²⁴ Lillas, kuten suurin osa kylän muistakin tonttimaista, oli

Kuva 4.

Lillaksen tonttimaata tutkittiin arkeologisin kaivauksin kesällä 2011. Kuvassa on myös kaivauksilla työskennelleitä virolaisia arkeologeja (kuva: Andreas Koivisto).

²³ KA MMH B11 a 1/1-8.

²⁴ KA MMH B11 a 1/10-30.

muuttanut uuteen paikkaan kylän vanhojen peltojen länsireunoille. Aiemmin peltojen keskellä sijainneet tonttimaat olivat jääneet pois asutuskäytöstä, ja niillä sijaisi kartan mukaan enää yksittäisiä ulkorakennuksia. Talojen tonttimaat sijaitsivat nyt etelä-pohjoissuuntaisena nauhana kylän länsireunalla olevalla kallioharjanteella.

Ennen kaivausten alkua Lillaksen tonttimaa oli ollut asumattomana 1800-luvulta lähtien aina nykypäivään saakka, joten aivan moderneja löytöjä paikalta ei ollut odotettavissa. Näin ollen kylätontti olikin päässyt metsittymään ja kaivaukset jouduttiin aloittamaan raivaamalla alue tyhjäksi pienistä puista ja tiiviistä pensaikosta. Raivauksen jälkeen oli helpompi havaita tontin maastomuotoja, joten paikalta löydettiin useita maan päälle näkyviä uuni-raunioiksi tulkittuja kumpareita. Näistä muutama lähiympäristöineen valittiin kaivaustutkimusten kohteeksi. Uunin pohjien ja niihin liittyvien rakennusten jäänteiden lisäksi kaivauksilta paljastui myös hirsistä rakennettu kaivo.

Kuva 5.
Hirsistä salvottu kaivo kuului vuoden 2011 kaivausten yllättävimpiin ja samalla hienoimpiin löytöihin (kuva Andreas Koivisto).

teistestki talukohtadest. Varem põldude keskel asunud majaplatsid olid jäänud asustamata ja kaardi järgi asusid seal veel vaid üksikud kõrvalhooned. Talude majaplatsid asusid nüüd põhja-lõunasuunaliselt küla lääneserva kaljuharjal.

Enne väljakaevamiste algust oli Lillase talukoht olnud 19. sajandist kuni tänapäevani asustamata, nii et moodsaid leide polnud sealt oodata. Seepärast oli krunt metsa kasvanud ning väljakaevamisi tuli alustada väikeste puude ja võsa mahavõtmisega. Võsast puhastamise järel oli lihtsam krundi maastikuvorme vaadelda: nii leiti mitu kühmu, mida tõlgendati ahjuvaremetena. Neist mõni valiti koos oma vahetu ümbrusega väljakaevamiste objektiks. Ahjupõrandate ja nende juurde kuuluvate hoonete jäänuste kõrval leiti väljakaevamistel ka palkidest ehitatud kaev.

Joonis 5.
Palkidest laotud kaev kuulus 2011. aasta väljakaevamiste üllatavamate avastuste sekka (foto: Andreas Koivisto).

Väljakaevamistel päevalgele tulnud leiuaines oli rikkalik. Muuhulgas korjati üles Kesk-Euroopas valmistatud peente kaunistustega savi- ja klaasnõude kilde ning merevaigust ja klaasist helmeid. Rikas leiuaines paisab sobivat ajalooliste andemetega selle kohta, et mäel elas jõukas kaupmehesuguvõsa.

Suurem osa kaevamistel välja tulnud leidudest ja hoonetest pärines 17. ja 18. sajandist. Sellest vanemaid leide oli aga vaid mõni üksik, nagu näiteks 16. sajandi esimesel poolel Tallinnas löödud münt (penn) ja kukefiguuriga ehitud õllekraan. Lisaks oli leidude hulgas mõni kild kiviaegset kammkeraamikat, millest võib järeldada, et külakingul oli inimasustus juba aastatuhandeid enne keskaega. Ilmselt kasutati kiviaegseid esemeid külas ka maagiliste vahenditena, sest ühest Lillase majast leiti 18. sajandi põrandakonstruktsiooni alla teadlikult peidetud kiviaegne kivikirves, mis seostub tõenäoliselt ebausuga ja mis pandi maja alla kaitseks kurjade vaimude eest.²⁵

Joonis 6.
Keskaegne kukefiguuriga ehitud vaadikraan (KM2011018:550; foto: Pekka J. Heiskanen).

Kuva 6.
Keskiaikainen kukkokufiguurilla koristettu tynnyrinhana (KM2011018:550) oli säilynyt maakerrosten kätköissä vuosisatoja (kuva: Pekka J. Heiskanen).

²⁵ Vrd Hukantaival 2007.

²⁵ Vrt. Hukantaival 2007.

Kaivauksilta esiin tullut löytöaineisto oli rikasta. Löytöinä paikalta talletettiin mm. hienosti koristeltuja Keski-Euroopassa valmistettujen keramiikka- ja lasiastoiden sirpaleita sekä meripihkasta ja lasista valmistettuja helmiä. Rikas löytömateriali näyttäisi sopivan hyvin yhteen historiallisten tietojen kanssa siitä, että mäellä on asunut varakas kauppiassuku.

Suurin osa kaivauksilla esiin tulleista löydöistä ja rakenteista oli peräisin 1600- ja 1700-luvuilta. Vanhempia löytöjä taas oli vain yksittäisiä kappaleita, kuten esimerkiksi 1500-luvun alkupuoliskolla löyty tallinnalainen penninki sekä kukkokufiguurilla koristettu oluthana. Lisäksi kaivauslöytöjen joukossa oli muutamia paloja kivikautista kampakeraamiikkaa, joten kyläkumpareella näyttää olleen ihmistoimintaa myös vuosituhansia ennen keskiaikaa. Kivikautisia esineitä on ilmeisesti käytetty kylässä myös taikakaluina, sillä yhdestä Lillaksen talosta löytyi 1700-luvun lattiarakenteen alle tarkoituksella piilotettu kivikautinen taltta. Taltta liittyi todennäköisesti taikauskoon ja se on asetettu talon alle suojelemaan asukkaita pahoilta hengiltä.²⁵

Lillaksen kumpare näyttää niin arkeologisen kuin historiallisen aineiston perusteella olleen asutuna pitkään, ja paikan asutukseen liittyi useita eri rakennusvaiheita. Siitä kertovat kaivauksilla havaitut eri rakenteiden päällekkäisyydet. Näyttäisi siltä, että samoilla paikoilla on sijainnut useampia eriaikaisia rakennuksia. Vuoden 2011 kaivauksilla kaikkia alueita ei ehditty kaivaa pohjaan asti, joten voi olla, että tulevien vuosien kaivauksilla tontilta paljastuu myös 1600-lukua vanhempia rakenteita.

Kaivausten aikana kyläkumpareelta otettiin myös paljon erilaisia näytteitä. Esimerkiksi löydetyt kaivon sisältä saatiin talteen paljon kasvijäänteitä, jotka kertovat alueen luonnonympäristöstä ja viljelyhistoriasta. Analyysit ovat vielä kesken, mutta niiden valmistuttua saamme toivon mukaan monipuolisen kuvan Lillaksen kylätontin erilaisista toiminta-alueista, elinkeinoista ja asukkaista.

Kirjandus / Lähteet

KA (Kansallisarkisto, Helsinki)

KA MMH B11 a 1/1-8. Johan Bonej (1769) & Timothy Winter (1797–1798). Karta öfver Mårtensby och Qvarnbacka Byars Ägor, belägne uti Helsinge Socken, Borgå Härad och Nylands Län.

KA MHA B11a 4/1-2. Samuel Broterus. Carta Uppa Mårtensby aff Bårge Lähn och Hellsingh sochn afmät anno 1699.

KA MMH B11 a 1/10-30. A. F. Byman. Karta ofver Mårtensby och Qvarnbacka samfällighets egor i Helsinge socken af Helsinge Härad och Nylands Län (1861).

KA 2920 – Porvoon läänin maakirja, Uudenmaan vuoden 1540 voudintilit.

KA 2969 – Porvoon läänin maakirja, Uudenmaan vuoden 1548 voudintilit.

KA 3044 – Porvoon läänin maakirja, Uudenmaan vuoden 1555 voudintilit.

KA 3048 – Porvoon läänin maakirja, Uudenmaan vuoden 1555–1556 voudintilit.

KA 3661 – Porvoon läänin maakirja, Uudenmaan vuoden 1663 voudintilit.

Lillase kink paistab nii arheoloogilise kui ka ajaloolise ainese põhjal olevat olnud asustatud pikka aega ja sellest on tingitud ka erinevad ehitusjärgud. Sellest kõneleb väljakaevamistel leitud eri rajatiste asend üksteise peal. Tundub, et eri ajastutel asus samas paigas mitu hoonet. Kuna 2011. aasta väljakaevamistel ei jõutud kõiki kohti põhjani kaevata, on võimalik, et järgnevatel aastatel leitakse krundilt 17. sajandist vanemaid rajatisi.

Väljakaevamiste ajal võeti külakingult ka palju mitmesuguseid proove. Näiteks leitud kaevust talletati mitmeid taimejäänuseid, mis räägivad piirkonna looduskeskkonnast ja põllumajanduse ajaloost. Leidude analüüs on veel pooleli, ent selle lõppedes saame loodetavasti mitmekülgsema pildi Lillase talu elanikest ning nende tegemistest ja eluviisist.

Hukantaival, Sonja 2007. Hare's feet under hearth – Discussing 'ritual' deposits in buildings. – Hortus novus. Fresh approaches to medieval archaeology in Finland. Ed. by Visa Immonen, Mia Lempiäinen & Ulrika Rosendahl. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XIV*. Turku, 66–75.

Kepsu, Saulo 2005. Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö. *Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia, 1027*. Tampere.

Kerkkonen, Gunvor 1959. Bondesegel på finska viken. Kustbors handel och sjöfart under medeltid och äldsta Wasatid. *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland, 369*. Porvoo.

Kerkkonen, Gunvor 1965. Helsingin pitäjän keskiaika. *Helsingin pitäjä, 1*. Porvoo.

Kuisma, Markku 1990. Helsingin pitäjän historia II. Vanhan Helsingin synnyistä isoonvihaan 1550–1713. Jyväskylä.

Leskinen, Teresa & Lillbroända, Pia (toim) 2001. Samuelin kartat. Helsingin pitäjä vanhimmissa kartoissaan 1681–1712. *Vantaan kaupunginmuseon julkaisuja, 11*. Jyväskylä.

Talupojauelu keskaja Gubbackas

Sissejuhatus

Vastupidi Eestile, kus põllumehed olid keskajal peamiselt pärisorjad ja mõne aadliku omad, kuulus Uusimaa talupoegade maa Rootsi riigis neile endile. Seepärast erines keskaja talupoegade argipäev Soome lahe erinevatel kallastel. Soome riiki polnud keskajal veel olemas ning tänapäevase Vantaa linna ala ehk Helsingi kihelkond, nagu seda siis kutsuti, oli osa Rootsi Östlandist.

Soome keskaja alguseks loetakse üldiselt Soome esimest ristisõda 1150. aastatel. Keskaja lõpuna on aga tihti määratletud Gustav Vasa võimuletulekut 1523. aastal. Gustav Vasa ajast alates kasvab säilinud ajalooliste dokumentide hulk tunduvalt ja seda loetakse uusaja alguseks.¹

Keskaja kirjalikud allikad keskenduvad valdavalt kuningatele, piiskoppidele, aadlikele ja muudele ülikutele, ent arheoloogiliste uurimistööde kaudu võib saada ettekujutuse tavalise talupoja elust. Väljakaevamiste abil saab välja selgitada inimeste söögiharjumusi, mida nad kasvasid, milliseid koduloomi pidasid, mis esemeid kasutasid ja missugustes majades elasid.

¹ Soome keskaja piiritlemise kohta vaata täpsemalt näiteks Hiekkänen 2005, 22–23 ja Haggrén 2005, 3.

Andreas Koivisto

Talonpoikaiselämää keskiajan Gubbackassa

Johdanto

Päinvastoin kuin Virossa, jossa maanviljelijät olivat keskiajalla pääosin maaorjia ja jonkun aateli- sen omistuksessa, uusmaalaiset talonpojat Ruotsin valtakunnassa omistivat usein itse maansa. Siten talonpoikien arki keskiajalla erosi toisistaan suuresti eri puolilla Suomenlahtea. Suomen valtiota ei keskiajalla ollut olemassa, vaan nykyisen Vantaan kaupungin alue tai Helsingin pitäjä, joksi sitä silloin kutsuttiin, oli osa Ruotsin Itämaata.

Suomen keskiaika katsotaan yleensä alkaneen ensimmäisen ristiretken jälkeen 1150-luvulla. Keskiajan loppuajankohdaksi on puolestaan usein määritelty Kustaa Vaasan valtaantulo vuonna 1523. Kustaa Vaasan ajalta säilyneiden historiallisten asiakirjojen määrä lisääntyy tuntuvasti, ja tällöin katsotaan uuden ajan alkaneeksi.¹

Kun keskiajan kirjalliset lähteet suureksi osaksi keskittyvät kuninkaisiin, piispoihin, aateli- siin ja muuhun ylimystöön, voi arkeologisten tutkimusten kautta päästä kiinni tavallisen talonpojan elämään. Kaivausten avulla on ollut mahdollista selvittää esimerkiksi ihmisten ruokailu-tottumuksia, mitä he viljelivät, mitä kotieläimiä heillä oli, minkälaisia esineitä he käyttivät ja minkälaisissa taloissa asuivat.

¹ Suomen keskiajan määrittämisestä tarkemmin esimerkiksi Hiekkänen 2005, 22–23 ja Haggrén 2005, 3.

Keskiajalla Vantaalla on pääosin ollut kahdenlaisia kyliä: niin sanottuja raittikyliä ja hajakylä. Raittikylässä kylän talot sijaitsevat kylää halkovan kylätien varrella. Hajakylässä tilat ovat puolestaan hajallaan ja sijaitsevat usein peltojen keskeltä kohoavilla kummuilla. Niiden tilat sijaitsevat useasti laajalla alueella, jolloin välimatka kahden naapuritalon välillä voi olla useampia satoja metrejä. Gubbacka on ollut tyypillinen raittikylä. Kaikki maastossa havaitut rakennukset sijaitsevat rinteessä kyläraitin varrella.

Vantaan Gubbackan keskiaikaisessa kylässä talonpojan arkea on tutkittu arkeologisin menetelmin useamman vuoden ajan. Tässä artikkelissa pyritään esittelemään kaivaustuloksiin perustuvia tulkintoja talonpoikaisesta elämästä keskiajan Gubbackassa.

Kuva 1. Vantaan kaupunginmuseo järjesti arkeologisia kaivauksia Gubbackassa vuosina 2008–2010. Kuva on vuoden 2010 kaivauksilta jolloin paikalla oli myös virolaisia arkeologeja (kuva: Andreas Koivisto).

Keskajal oli Vantaas peamiselt kahte tüüpi külasid: niinimetatud tänavkülad ja hajakülad. Tänavkülas paiknesid talud külast läbi mineva tee ääres, hajakülas olid talud seevastu üksteisest eemal ja paiknesid tihti põldude keskel kõrguvatel küngastel. Hajaküla talud asusid enamasti laial alal, kus vahemaa kahe naabertalu vahel võis olla mitusada meetrit. Gubbacka oli tüüpiline tänavküla: kõik maastikul hoomatavad hooned asuvad külatee ääres nõlval.

Vantaa Gubbacka küla keskegse talupoja argielu on arheoloogiliste meetoditega mitme aasta jooksul uuritud. Käesolevas artiklis üritatakse tutvustada väljakaevamiste tulemustele rajanevaid tõlgendusi talupoja elust keskaja Gubbackas.

Joonis 1. 2008.–2010. aastal korraldas Vantaa linna-museum Gubbackas arheoloogilised väljakaevamised. Pilt on 2010. aasta väljakaevamistelt, kus osales ka Eesti arheoloog (foto: Andreas Koivisto).

Ajahorisonidid

Väljakaevamiste põhjal oli Gubbacka küla asustatud 10. sajandi lõpust kuni 17. sajandi alguseni ehk umbes 600 aastat.² Selle aja jooksul jõudis küla ja selle struktuur palju kordi muutuda. Küla nimi on samuti vahetunud. Kõige varasem teadaolev, tõenäoliselt Gubbacka küla tähistav nimi on Gudstensby aastast 1347.³ Seejärel sai küla nimeks Sundom või Västersundom. Enne praegust Gubbackat kutsuti külamäge ka Gölabacka nimega.⁴

Külamäel võib tänapäevalgi märgata mitmeid vanade hoonete ahjuvaremeid, mis on nähtavad madalate küngastena. Maapinnal eraldatavad rajatiseid Gubbackas pärinevad peaaegu kõik küla viimasest asustusperioodist ehk 16. sajandist. Varasemast asustusest leiti märke ebaühtlaselt nooremate rajatiste alt või kõrvalt. Seepärast põhineb pilt küla kõige varasematest perioodidest peamiselt üksikleidudel.

Pole selge, kui kuu keskajees maa-kohas majasid üldse kasutati. Rootsist on leitud viiteid, et rauaaegsed majad võisid kasutuses olla kaugelt üle saja aasta.⁵ Gubbackast on samuti märke väga pikast kasutusajast. 2010. aastal uuritud maja (hoone nr 3) juurest tuli välja nii 14.–15. kui ka 16.–17. sajandi vahetusse dateeritavaid leide. 14.–15. sajandi leiud olid kolm S-brakteaati ehk ühelt poolt vermitud münti, klaaspeekri tükk ning Lõuna-Alam-Saksi kivi-keramiika katke. Keskaja lõpust või uusaja algusest pärinevad seevastu killuke siledat klaasi ja mõni tükk majoolikat.⁶ Hoonest leitud luu dateeriti aga süsinikmeetodiga 15. sajandi teise poole.⁷ Kui kõik hoonest leitud esemed on pärit ühest ja samast

² Koivisto 2011.

³ FMU I, 540.

⁴ Nimedest lähemalt Suhonen 2010; Lönnqvist 2010.

⁵ Göthberg 2000, 108–109.

⁶ Koivisto 2011; majoolika dateerimisest Veeckman *et al.* 2002.

⁷ Hela-2667.

Aikahorisonitit

Kaivaustulosten perusteella Gubbackan kylä on ollut asuttuna aina 900-luvun lopusta 1600-luvun alkuun, eli noin 600 vuotta.² Sinä aikana kylä ja sen rakenne ovat ehtineet muuttua moneen kertaan. Myös kylän nimi on vaihdellut. Varhaisin tunnettu, todennäköisesti Gubbackan kylää kuvaava, nimi on Gudstensby vuodelta 1347.³ Tämän jälkeen kylän nimeksi tuli Sundom tai Västersundom. Ennen nykyistä Gubbacka-nimitystä kylämäestä on käytetty myös nimeä Gölabacka.⁴

Kylämäellä voi tänäkin päivänä havaita useita vanhojen rakennuksien uuniraunioita, jotka erottuvat maan pinnalle matalina kumpuina. Maan päälle havaittavat rakenteet Gubbackassa ovat lähes kaikki peräisin kylän viimeisimmästä asutusvaiheesta, eli 1500-luvulta. Merkkejä 1500-lukua vanhemmasta asutuksesta on löytynyt hajanaisesti uudempien rakenteiden alta tai vierestä. Tämän takia kuva kylän varhaisimmista vaiheista perustuu lähinnä yksittäisiin havaintoihin.

On epäselvää, kuinka kauan keskiaikaisen maaseutukylän yksittäinen talo on yleensä ollut käytössä. Ruotsista on löydetty viitteitä siitä, että rautakautiset talot olisivat saattaneet olla käytössä pitkälle yli sata vuotta.⁵ Myös Gubbackasta on merkkejä hyvin pitkästä käyttöajasta. Vuonna 2010 tutkitun talon (rakennus 3) yhteydestä tuli sekä 1300–1400-luvuille että 1500–1600 lukujen taitteeseen ajoituvia löytöjä. 1300–1400-luvuille ajoituvia löytöjä olivat kolme S-brakteaattia (yksipuolisesti löytyjä kolikoita), lasipikarin palanen sekä pala alasaksi-laista kivisavikeramiikkaa. Keskiajan loppuun tai uudenajan alkuun ajoituivat sen sijaan tasolasin palanen ja muutamat palat majoolika-keramiikkaa.⁶ Rakennuksesta löytynyt luu ajoitettiin puolestaan radiohiilimenetelmällä 1400-luvun jälkipuoliskolle.⁷

² Koivisto 2011.

³ FMU I, 540.

⁴ Nimityksistä tarkemmin Suhonen 2010; Lönnqvist 2010.

⁵ Göthberg 2000, 108–109.

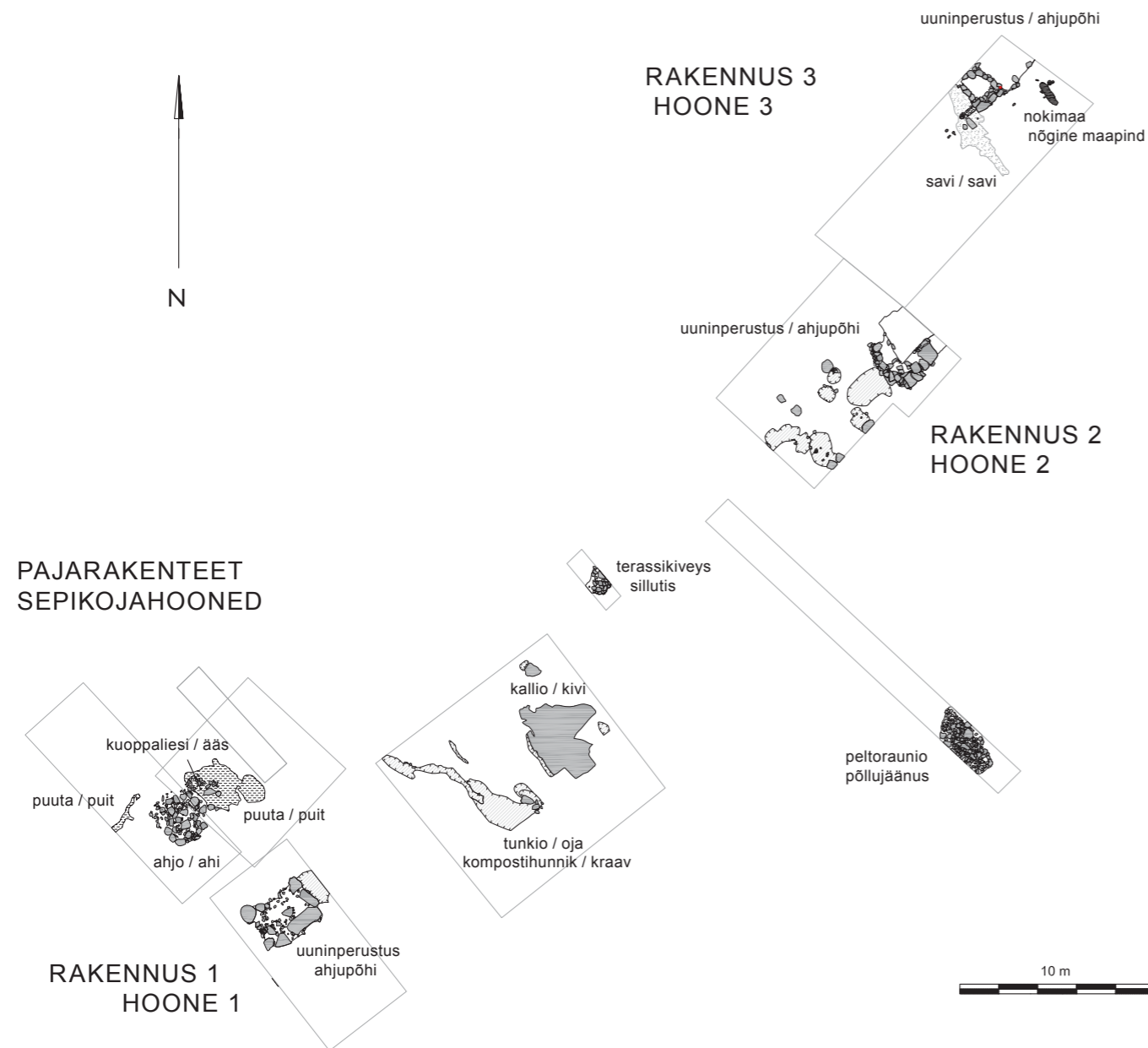
⁶ Koivisto 2011; majoolikan ajoituksista tarkemmin Veeckman *et al.* 2002.

⁷ Hela-2667.

Jos kaikki rakennuksen yhteydestä löytyneet esineet ovat peräisin yhdestä ja samasta talosta, vaikuttaisi siltä, että talo on ollut käytössä ainakin 1300-luvun lopusta 1500-luvun loppuun.

majast, siis tundub, et seda kasutati vähemalt 14. sajandi lõpust 16. sajandi lõpuni.

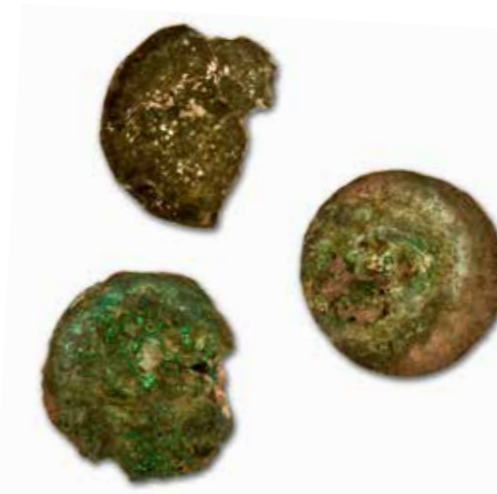
Gubbackast on samuti leitud märke üks-teise peale ehitatud hoonetest. 2009. ja 2010.

Kuva 2. Kartta Gubbackassa vuosina 2008–2010 tutkituista alueista sekä niistä löytyneistä rakenteista (kartta: Riikka Väisänen).

Joonis 2. 2008.–2010. aastal Gubbackast avastatud objektid ja rajatised (kaart: Riikka Väisänen).

aastal uuritud ahjupõranda ja selle juurde kuulunud hoone (hoone nr 2) kohal asus varem tõenäoliselt kaks eraldi hoonet. Süsinikmeetodi abil dateeriti esimene neist 13. sajandi teise poole.⁸ Ahju kõrval oli ehitised säilinud veel maapinnal asunud koldease, sissekaeved ja kivist põrandasillutus. Otse 13. sajandi hoone peale oli hiljem ehitatud uus hoone, mis dateeriti süsinikmeetodiga 15. sajandisse.⁹

Gubbackasta on löytynyt myös merkkejä päällekkäisistä rakennuksista. Vuosina 2009 ja 2010 tutkitun uunin pohjan ja siihen liittyvän rakennuksen (rakennus 2) paikalla oli hyvin todennäköisesti sijainnut kaksi erillistä rakennusta. Ensimmäinen näistä rakennuksista olisi radiohiiliajoitusten perusteella ollut käytössä 1200-luvun jälkipuoliskolla.⁸ Rakennuksesta oli säilynyt lähinnä uunin suoraan maan päällä sijainnut palotaso, kuoppia ja jonkinlainen lattiataason kiveys. Suoraan 1200-luvun rakennuksen päälle oli myöhemmin rakennettu uusi rakennus, joka ajoitettiin niin ikään radiohiilimetelmällä. Sen perusteella uudempi rakennus olisi ollut käytössä 1400-luvulla.⁹

Joonis 3. Gubbacka hoonest nr 3 leitud kolm 14.–15. sajandi S-brakteaati (Rahakammio KM 2010058: 1–2; foto: Pekka J. Heiskanen).

Kuva 3. Gubbackan rakennuksesta 3 löytyneet kolme S-brakteaattia, jotka ajoittuvat 1300–1400-luvuille (Rahakammio KM 2010058: 1-2; kuva: Pekka J. Heiskanen).

Küläst läbi kulgev tee peegeldab samuti erinevaid ehitusjärke. See rajati arvatavasti 12.–13. sajandi vahetusel, hinnanguliselt samal ajal, kui Rootsi uusasukad saabusid Uusimaa rannikule.¹⁰ Võimalik, et Gubbackas oli soome asustus juba enne rootsi siserändajate saabumist, sest külämäe vanimad rajatised pärinevad juba 10. sajandi lõpust.¹¹ Soome asustus oli arvatavasti Häme hajaasustus. Rootsi siserändajate saabumisega seoses asutati piirkonda uusi külasid ja samas ehitati välja teedevõrk. Vantaa vanim teedevõrk on seega pärit arvatavasti just keskaja algusest.

Kylää halkova kyläraitti edustaa myös eri rakennusvaiheita. Tie on luultavasti perustettu 1100–1200-lukujen vaihteessa, samoihin aikoihin kuin Uudenmaan rannikolle on arveltu saapuneen uudisasukkaita Ruotsista.¹⁰ Gubbackassa oli mahdollisesti ollut suomalaisperäistä asutusta jo ennen ruotsalaisiirtolaisten saapumista, sillä kylämäen vanhimmat löydetty rakennukset ovat jo 900-luvun lopulta.¹¹ Suomalaisperäinen asutus oli luultavasti jonkinlaisia hämäläisten eräasutusta. Ruotsalaissiirtolaisten tulon myötä alueelle perustettiin uusia kyliä ja samalla rakennettiin kylien väliin myös tieverkosto. Vantaa vanhin tieverkosto on siis luultavasti peräisin ajalta, jolloin ruotsalaissiirtolaiset perustivat Vantaa alueelle kyliä aivan keskiajan alussa.

⁸ Hela-2289, Hela-2639, Hela-2669.

⁹ Hela-2668.

¹⁰ Vrd Kepsu 2005.

¹¹ Vrd Koivisto 2011.

⁸ Hela-2289, Hela-2639, Hela-2669.

⁹ Hela-2668.

¹⁰ Vrt. Kepsu 2005.

¹¹ Vrt. Koivisto 2011.

Rakennukset

Arkeologisilla kaivauksilla löydetään usein vain pieni murtoosa alkuperäisestä rakennuksesta. Yhdistelemällä kaivaushavaintoja kansatieteeseen ja perimätietoon on kuitenkin mahdollista muodostaa jonkinlainen kuva siitä, minkälaisissa rakennuksissa Gubbackassa keskiajalla asuttiin.

Gubbackassa sijainneet rakennukset ovat mitä luultavimmin olleet tehty kuusesta ja männystä tehdyistä hirsistä. Kyseiset puulajit ovat niiden hyvien rakennus- ja kestävyysominaisuuksien takia olleet vallitsevia rakennuspuita keskiajalla. Tätä tukevat myös Gubbackan rakenteista otetut puulajinäytteenä, joista kaikki ovat osoittautuneet kuuseksi tai männnyksi. Näytteitä otettiin vuoden 2010 kaivausten aikana, jolloin rakennuksen 3 muutamasta rakenteesta saatiin talteen hiilittymättömiä puulajinäytteitä, jotka olivat poikkeuksellisesti säilyneet maassa läpi vuosisatojen. Puulajinäytteitä näistä rakenteista otettiin yhteensä yhdeksän kappaletta ja näistä neljä oli kuusta ja viisi mäntyä. Molempia lajeja näyttää siis käytetyn aika tasaisesti.¹³

Maanpinnan päälle erottuvat uunirauniot ovat näkyvin jäännös Gubbackan muinaisista rakennuksista. Nämä uuninperustukset ovatkin usein ainoa osa, mikä talosta on jäljellä. Täytyy myös muistaa, että uuniraunioissakin on vain hyvin pieni osa itse uunista säilynyt ja sekin on hajonnut. Tutkitut uunin pohjat antavat kuitenkin viitteitä siitä miten taloja lämmitettiin ja minkälaisissa olosuhteissa laitettiin ruokaa. Uuni oli talon lämmön ja valon lähde. Uunin lisäksi valoa saatiin myös seiniin kiinnitetyistä kynttilöistä sekä lämpimällä säällä auki olevasta ovesta ja ikkunaluukuista. Gubbackasta on löytynyt rautainen seinään hirsien väliin työnnettävä kynttilänpidike.

¹² Kykyri 1989, 55–56.

¹³ Vanhanen 2011.

Hooned

Arheoloogilistel kaevamistel leitakse tihti vaid väike osa esialgsest hoonest. Kombineerides leide etnograafia ja folkloristika andmetega, on siiski võimalik luua mingisugune ettekujutus sellest, millistes majades keskaja Gubbackas elati.

Gubbacka hooned olid suure tõenäosusega ehitatud kuuse- ja männipalkidest. Need puuliigid olid oma heade ehitusomaduste ja vastupidavuse tõttu peamine ehituspuit keskajal.¹² Seda toetavad ka Gubbacka hoonetelt võetud dendroproovid, millest kõik on osutunud kuuseks või männiks. Proovid võeti 2010. aasta väljakaevamiste ajal, kui hoone nr 3 mõnest osast saadi kätte söestumata puitu, mis oli erandlikult maa sees sajandeid säilinud. Ühtekokku võeti üheksa proovi, millest neli osutus kuuseks ja viis männiks. Mõlemat liiki paistab niisiis üsna võrdset kasutatud olevat.¹³

Maapinnal näha olevad ahjuvaremed on Gubbacka muistsete hoonete silmatorkavam jäänuk. Tihti on ahjupõrand ainus asi, mis majast järel on. Peab ka meenutama, et ahjuvaremetes on säilinud vaid väga väike osa ahjust enesest, seegi lagunenu. Uuritud ahjupõrandad annavad siiski teavet selle kohta, kuidas maju köeti ja millistes tingimustes toitu valmistati. Ahi oli majas soojuste ja valguse allikas. Peale ahju kasutati ruumi valgustamiseks seintele kinnitatud küünlaid ning sooja ilmaga avati ukse ja aknaluugid. Gubbackast on leitud seinasse palkide vahele pistetav rauast küünlahoidik.

¹² Kykyri 1989, 55–56.

¹³ Vanhanen 2011.

Gubbacka hooned olid suitsutared, sest uuritud ahjust ei leitud viiteid korstnatele, mis oleksid suitsu välja juhtinud. Seega jäi suitsu majja, nii et siseõhk oli suitsune ja pisut raskesti hingatav. Elumajade ahjukolletele ehitati siiski tõenäoliselt juba keskajal suitsu juhtivaid lõõre, mis viisid suitsu ahju ülaossa. Suurem osa suitsust juhiti sedaviisi katuse ligidalt luukidest ehk räpnaakudest välja.¹⁴

Joonis 4. Gubbackast on leitud seinapalkide vahele pistetav küünlahoidik (KM 2003102: 658; foto: Pekka J. Heiskanen).

Peale selle, et ahjud andsid valgust ja soojust, valmistati nende juures ka toitu. Gubbacka ahjud olid tõenäoliselt saviga viimistletud ja pealt kinnised, mõnel ahjul oli ka palkraamistik. Ahju ees oli kivist leasest toidu valmistamiseks. Sinna võidi koldest tõmmata kuuma sütt, mille kohal toitu keeta või küpsetada. Toitu keedeti kas punasest savist kolme jalaga potis või leaseme kohal raamil rippuvas vaskpajas. Ahjud paiknesid tihti ukse kõrval nurgas,

¹⁴ Tevali 2010.

Rakennukset Gubbackassa olivat niin sanottuja savupirttejä, sillä tutkituista uuneista ei ole löytynyt viitteitä savupiipuista, jotka olisivat johtaneet savun ulos. Tämä tarkoittaa sitä, että savu jäi talon sisälle tehden sisäilmasta utuisen ja hieman vaikeasti hengitettävän. Asuinrakennuksien uunien tulipesistä oli kuitenkin todennäköisesti jo keskiajalla savua johtavia kanavia, jotka veivät savun uunien yläosiin. Suurin osa savusta saatiin näin johdettua ulos katon lähellä olevista luukuista, eli räppänoistä.¹⁴

Kuva 4. Gubbackasta on löytynyt seinän hirsien väliin työnnettävä kynttilänpidike (KM 2003102: 658; kuva: Pekka J. Heiskanen).

Sen lisäksi, että uunit toivat valoa ja lämpöä, niiden äärellä laitettiin ruokaa. Gubbackan uunit ovat todennäköisesti olleet savella silattuja ja päältä umpinaisia. Lisäksi muutamilla uuneilla on ollut hirsikehikko. Niiden edustalla on sijainnut kivistä tehty arina ruoan keittämistä varten. Arinalle voitiin vetää kuumat hiilet uuninpesästä ja keittää tai paistaa ruokaa niiden yllä. Keittäminen tapahtui joko punasavisissa kolmijalkapadoissa tai arinan yläpuolella telineestä roikkuvassa kuparisessa padassa.

¹⁴ Tevali 2010.

Uunit ovat usein sijainneet ovensuunurkassa, suu kohti oviaukkoa. Tällä tavalla uuni sai vetoa ja luovutti parhaiten lämpöä ja valoa asukkaille.¹⁵

Kuva 5. Gubbackassa vuonna 2010 tutkittu rakennuksen 3 uuni
(kuva: Andreas Koivisto).

Isossa osassa Gubbackan tutkittujen uunien vieressä on ollut jonkinlainen kuoppa. Mahdollisesti kuopilla on ollut eri tarkoituksia. Ainakin yksi noensekaisella hiekalla täyttynyt kuoppa näyttää olleen tulensäilytyskuoppa, jonne hiilet vedettiin uunista säilöön yön ajaksi, jotta tulen sytyttäminen aamulla olisi helpompaa. Toisen rakennuksen yhteydestä löytynyt savella vuorattu kuoppa on puolestaan voinut olla jonkinlainen ruoanvalmistuskuoppa. Tästä kielii kuopasta löytyneet naudanluun kappaleet sekä viljanjyvät.¹⁶

¹⁵ Vrt. Tevali 2010, 68–71.

¹⁶ Kivikero 2011; Vanhanen 2011.

ahjusuu ukseava poole. Sedasi oli tõmme parem ning ahi andis elanikele kõige paremini sooja ja valgust.¹⁵

Joonis 5. Gubbackas 2010. aastal uuritud hoone nr 3 ahi
(foto: Andreas Koivisto).

Paljude Gubbackas uuritud ahjude juurde oli kaevatud auk. Võimalik, et neil oli mitu otstarvet. Vähemalt üks nõgise liivaga täidetud auk paistab olevat olnud tulehoidmisauk, kuhu süsi ööseks hoiule tõmmati, et hommikul oleks lihtsam tuld süüdata. Teisest hoonest leitud saviga vooderdatud auk võis omakorda olla toiduvalmistamisauk – sellele viitavad leitud veiseluutükid ja viljaterad.¹⁶

¹⁵ Vrd Tevali 2010, 68–71.

¹⁶ Kivikero 2011; Vanhanen 2011.

Peale ahjuga elumajade oli külas muidki ahjuga ehitisi, nagu reheaidad ja saunad. Erinevalt elumajade kinnisest niinimetatud umbahjust olid välihoonete ahjud tõenäoliselt kerisahjud, kus koldevõlvi kohale on kuhjatud kivid ilma sidumissavita. Kerist köeti altpoolt ja kivid hoidsid kaua sooja.¹⁷ Selline kerisahi on tuttav näiteks suitsusaunadest. Ka reheaidas oli sageli kerisahi, mida köeti vaid viljapeksu ajal.

Ahju ei olnud aga erinevates aitades, hoiuruumides ja loomade varjualustes. Sellised hooned rajati tihti otse maapinnale või nurgakivide peale ja neist ei jäänud tingimata püsivaid jälgi maha. Gubbacka väljakaevamiste käigus ei ole sellistest hoonetest kindlaid märke leitud, kuigi neid küla territooriumil kindlasti oli.

Elatusala

Gubbacka elanike peamiseks tegevusalaks keskajal oli põllumajandus. Toidus saadi enamasti põllundusest ja karjakasvatusest, aga toiduvalikut täiendati jahi, kalastamise ja metsataimede korjamisega. Väljakaevamiste käigus leiti Gubbackast loomaluid, mille abil on võimalik saada ettekujutus küla loomastikust. Võeti ka mitmeid pinnaseproove, millest leitud taimejäänused näitavad, mida külaelanikud kasvasid, mis taimi loomad söid ja milliseid metsataimi koguti.

Põllumajandust juhtis suuresti aastaaegade ringkäik. Kevadel lasti talve jooksul kõhnunud loomad põldudele, kus maa oli kõige viljakam. Põldudel olles väetasid loomad pinnast, nii et vili kasvas paremini. Kevade edenedes, kui loomad said toitu ka mujalt, viidi nad heinamaadele, mis asusid tihti küla keskusest kaugel. Gubbackast on leitud mitmesuguseid

¹⁷ Vrd Tevali 2010, 68.

Asuinrakennuksien uunien lisäksi kyläsä on myös ollut muita uunillisia rakennuksia. Tällaisia olivat ulkorakennuksista riihet ja saunat. Asuinrakennusten umpinaisesta, niin sanotuista liesiuunista poiketen, ulkorakennusten uunit olivat todennäköisesti kiuasuuneja. Kiuasuunissa on kasattu kiviä tulipesän holvin päälle ilman tiiviste-savea. Kiuas sytytettiin alapuolelta ja sen päällä olevat kivet varasivat lämpöä pitkäksi aikaa.¹⁷ Tällainen kiuasuuni on tuttu esimerkiksi savusaunoista. Usein myös riihissä oli kiuasuuni. Riihi lämmitettiin kiuasuunin avulla kun oli puinnin aika.

Uunittomia rakennuksia tilalla on ollut ainakin erilaiset aitat, varastot ja eläinsuojat. Tällaiset rakennukset olivat usein perustettu suoraan maahan tai nurkkakivien varaan. Niistä ei välttämättä jää pysyviä jälkiä maahan. Gubbackasta ei ole kaivauksilla havaittu varmoja merkkejä tällaisista rakennuksista vaikka niitä varmuudella kylän alueella on ollut.

Elinkeino

Gubbackan asukkaiden pääelinkeino keskiajalla oli maatalous. Ruokaa saatiin pääasiassa viljelyn ja karjanhoidon kautta, mutta ruokavaliota täydennettiin myös metsästämyllä, kalastamalla ja keräilemällä luonnonkasveja. Kaivausten aikana Gubbackasta on löytynyt eläinten luita, joiden avulla on voitu muodostaa kuva kylän eläimistöä. Kaivausten aikana on myös otettu useita maanäytteitä, joista löytyneet kasvijäänneet kertovat mitä kyläläiset ovat viljelleet, mitä kasveja karja on laiduntanut ja mitä luonnonkasveja on kerätty.

Maataloutta ohjasi hyvin pitkälle vuotuiskierto. Keväällä päästettiin talvella laihtuneet eläimet pelloille, jossa maa oli rehevintä. Pelloilla ollessaan eläimet lannoittivat samalla maaperää, jotta vilja kasvaisi paremmin. Kun kevät oli ehtinyt edetä siihen pisteeseen, että eläimille riitti ravintoa myös muualta, siirrettiin ne luonnonniityille, jotka usein sijaitsivat kaukana kylän keskustasta. Gubbackasta

¹⁷ Vrt. Tevali 2010, 68.

on löytynyt erilaisia sarakasvien jäänteitä, jotka kertovat eläinten laiduntaneen avoimilla ja puolivarjoisilla kovapohjaisilla niityillä.¹⁸

Syksy oli kiireistä aikaa. Silloin puitiin vilja ja kerättiin kasveja varastoon talvea varten. Oli hyvin tärkeää koota tarpeeksi ruokaa sekä ihmisille että eläimille, jotta se riittäisi koko pitkän talven. Gubbackassa on kasvijäänteiden perusteella viljelty kaikkia neljää viljalajia. Yleisin oli ruis ja sen jälkeen tuli kaura. Ohraa ja vehnää on viljelty vähemmissä määrissä.¹⁹ Kaikkea viljaa ei sopinut syödä, sillä osa piti säästää kevääksi siemenviljaksi.

Koska maa oli talvella jäänyt ja kesti raskaita lasteja, harjoitettiin talvisin metsänhoitoa ja hoidettiin muita kuljetuksia. Tällöin kaadettiin esimerkiksi puita ja kuljetettiin ne kylään jatkokäsittelyä varten. Puuta tarvittiin rakennushirsiksi taloja varten ja polttopuiksi pitämään talot lämpiminä. Niistä valmistettiin myös monia työkaluja ja esineitä.

Maateitä ei keskiajalla vielä paljon ollut ja ne olivat kesäisin usein huonossa kunnossa. Ne kestivät myös huonosti raskaita kuljetuksia ja olivat usein hyvin kapeita, enemmän metsäpolun kaltaisia. Talvisin reellä pääsi kätevästi kulkemaan talviteitä pitkin. Talvitiet kulkivat usein jäätyneitä soita ja vesistöjen jäitä pitkin. Hevosille oli talvikelejä ja jäätyneitä teitä varten erityiset hokkinaulat, jotka toimivat niin kuin nastat nykyisissä autojen talvirenkaissa ja antoivat hevosenkengille paremman pidon liukkaalla alustalla. Kulkeminen oli siis monin puolin helpompaa talvisaikaan.

Hevosten lisäksi kylässä oli myös muita kotieläimiä. Näistä löytyy joitakin mainintoja historiallisissa lähteissä, mutta konkreettisemmin niistä kertovat kaivauksilta löytyneet luut. Luiden perusteella kylässä olisi pidetty hevosia, nautoja, sikoja, vuohia, lampaita ja kanoja. Lisäksi olisi metsästetty ainakin hirveä, metsäjänistä, oravaa ja erilaisia metsä- ja vesilintuja. Kylässä on myös pidetty koiria. Koirat ja mahdollisesti kissat ovat auttaneet kylä-

¹⁸ Vanhanen 2010.

¹⁹ Vrt. Vanhanen 2010; 2011.

jälgi löikheinalistest, mis räägivad sellest, et loomi karjatati avatud ja poolvarjulistel kõva maapinnaga niitudel.¹⁸

Sügis oli kiire aeg. Siis peksti vilja ja varuti talveks taimi. Oli väga oluline koguda nii inimestele kui ka loomadele piisavalt toitu, et seda jaguks kogu pikaks talveks. Taimejäänuste järgi otsustades kasvatati Gubbackas kõiki nelja liiki vilja. Kõige tavalisem oli rukis, seejärel kaer. Otr ja nisu viljeldi väiksemal hulgal.¹⁹ Kogu viljasaaki ei sobinud ära süüa, sest osa tuli kevadiseks seemneviljaks jätta.

Kuna maa oli talvel jääs ja kannatas raskaid koormaid, tehti talviti metsa ja hoolitseti muude koormavedude eest. Siis raiuti näiteks puid ja veeti need külasse töötlemiseks. Puid oli vaja majade ehituspalkideks ja kütteks, et majad soojad püsiksid. Puidust valmistati ka palju tööriistu ja tarbeesemeid.

Maateid polnud keskajal palju ja suviti olid need tihti kehvas seisukorras. Nad talusid suuri koormaid halvasti ja olid sageli väga kitsad, rohkem metsaraja moodi. Talviti aga sai reega mugavalt talveteedel sõita. Talveteed kulgesid tihti üle jäätnud soode ja veekogude. Hobuste jaoks olid talve- ja jääteedel liikumiseks erilised konksnaelad, mis toimisid nagu naastud tänapäeva autode talverehvidel ja andsid hobuserauale libedal pinnal parema pidamise. Niisiis oli talvel mõneti lihtsam liikuda.

Peale hobuste oli külas muidki koduloomi. Ajaloolistes allikates on neid mõnikord mainitud, aga täpsemalt räägivad väljakaevamistel leitud luud. Neist järeldub, et külas peeti hobuseid, veiseid, sigu, kitsi, lambaid ja kanu. Peale selle paistab olevat jahti peetud vähemalt põtradele, jänestele, oravatele ning mitmesugustele metsa- ja veelindudele. Külas peeti ka koeri. Koerad ja arvatavasti ka kassid aitasid

¹⁸ Vanhanen 2010.

¹⁹ Vrd Vanhanen 2010; 2011.

külaelanikel rotte ja muid kahjurloomi eemal hoida, kellest on samuti luuaineses märke.²⁰

Koduloomad ja põllumajandus mõjutasid teineteist vastastikku. Loomadelt sai villaa, piima ja liha, aga eelkõige väetasid nad põlde. Mida rohkem koduloomi oli, seda suuremale põllualale väetist jagus. Kui loomad põllul polnud, koguti nende väljaheited sõnnikuhunnikusse, kuhu pandi tihti muudki prügi. Prügi oli peamiselt orgaaniline ja kõik see laotati koos sõnnikuga põldudele. Sestap polnud keskaja ühiskonnas vaja eraldi prügimägesid nagu tänapäeval.

Joonis 6. Hobuse talvel liikumise vahendid:

1 - jääking (KM 2003102: 246, KM 2010077: 161);
2 - konksnaelad (KM 2010077: 53, 89, 143, 159)

(foto: Pekka J. Heiskanen).

Kuigi Gubbacka asus mere ääres, on luuaineses üllatavalt vähe kalaluid. See tuleneb peamiselt sellest, et väikesed ja tähelepandamatud kalaluud lähevad sõelast läbi ja jäävad väljakaevamistel kergesti leidmata. Pinnaseproovidest leiab mõnikord peale taimejäänuste ka väikesi kalaluid ja -soomuseid,

²⁰ Vrd Kivikero 2010.

läisiä pitämään loitolla rottia ja muita tuholaiseläimiä, joista on myös merkkejä luuaineistossa.²⁰

Kotieläimet ja maanviljely olivat vuorovaikutuksessa keskenään. Eläimistä saatiin villaa, maitoa ja lihaa, mutta ennen kaikkea ne lannoittivat peltoja. Mitä enemmän kotieläimiä oli, sitä enemmän ne lannoittivat ja sitä suuremmille peltoalueille lannoite riitti. Kun eläimet eivät olleet pelloilla, kerättiin niiden ulosteet tunkiolle. Tunkiolle laitettiin usein myös muita jätteitä. Jätteet koostuivat pääosin orgaanisesta materiaalista ja kaikki levitettiin pelloille. Näin ollen keskiaikaisessa yhteiskunnassa ei tarvittu erillisiä jätteenäilytyspaikkoja kuten nykyään.

Kuva 6. Hevosen talviliikkumisvälineitä.

1 - jääkenkä (KM 2003102: 246, KM 2010077: 161);
2 - hokkinauloja (KM 2010077: 53, 89, 143, 159)

(kuva: Pekka J. Heiskanen).

Vaikka Gubbacka on sijainnut meren rannalla, on luuaineistossa yllättävän vähän kalaluita verrattuna muuhun luuaineistoon. Se johtuu pääosin siitä, että kalaluut ovat pieniä ja huomamattomia. Ne menevät seulojen läpi ja jäävät näin kaivauksilla helposti löytämättä. Maanäytteistä löytyy välillä kasvijäänteiden lisäksi myös pieniä

²⁰ Vrt. Kivikero 2010.

kalanluita ja -suomuja, jotka muuten olisivat jääneet löytämättä. Löydettyjen kalanluiden joukossa on suuri kirjo erilaisia kalalajeja. Sen perusteella miltei kaikki pyydetyt kalat ovat kelvanneet ruoaksi kylän asukkaille eikä mitään lajia näytä olevan erityisesti syrjitty tai suosittu. Gubbackassa syötiin ainakin haukea, ahventa, turpaa tai säyneä, vim-paa, turskaa, lohta ja härkäsimppua.²¹

Kaikkia ruokia säilöttiin talvea varten. Yleisin säilömismenetelmä lienee ollut kuivattaminen. Lihaa ja kalaa on myös suolattu, jolloin sen säilyvyys on parantunut. Suolattu kala säilytettiin tynnyreissä ja ennen kuin se syötiin, piti sitä liottaa jonkin aikaa vedessä jotta liika suola lähtisi pois. Vilja kuivatettiin lämmitetyssä riihessä, jossa lämpö ja savu desin fioivat viljan.²²

Kyläyhteisö

Elämä keskiajan Gubbackassa on vaatinut paljon yhteistyötä minkä vuoksi se on varmasti ollut tiivistä ja yhteisöllistä. Itse kylän tilat sijaitsivat vierekkäin kyläraitin varrella, eikä naapuritaloon ollut matkaa montakaan metriä. Jo tämä on varmasti luonut naapurihenkeä, niin hyvässä kuin pahassakin.

Talonpojat omistivat itse peltonsa. Jotta kaililla olisi samanarvoiset osat, olivat pellot sarkajaon mukaisesti jaettu tiheästi, vierekkäin sijaitseviin, pitkittäisiin kaulaliinanomaisiin palstoihin. Näin ollen peltoja hoidettiin luultavasti usein yhteistyössä kylän tilojen kesken. Vaikka pellot olivat tilojen omia, olivat metsät ja kalavedet kylän yhteisessä omistuksessa. Metsästyä ja kalastusta harrastettiin luultavasti myös yhteisesti ja talvella raskaat metsätyöt vaativat useimmiten useamman ihmisen yhteisen työpanoksen.

Lisäksi kylällä oli velvollisuuksia, joita tuli hoitaa yhdessä. Pitäjän teistä piti huolehtia ja koska pitäjällä ei ollut yhteisiä varoja teiden hoitamiseen, piti jokaisen kylän itse hoitaa kylänsä rajojen sisäpuolella olevia teitä. Muun muassa teiden hoitoa varten kylässä oli usein yhteisiä hiekkakuoppia,

²¹ Kivikero 2010, 169.

²² Vrt. Vanhanen 2010, 156.

mis muidu oleks tähelepanuta jäänud. Leitud kalaluude põhjal kõlbased peaaegu kõik püütud kalaliigid külaelanikele söögiks ja ei paista, et mõnda oleks eriti välditud või soositud. Gubbackas söödi teadaolevalt haugi, ahvenat, turba või säinast, vimba, turska, lõhet ja merihärga.²¹

Kõiki toiduaineid hoidistati talveks. Enamasti tõenäoliselt kuivatati, ent liha ja kala on ka sisse soolatud, mis parandas nende säilivust. Soolakala hoiti tünnides ja enne söömist pidi seda mõnda aega vees leotama, et liigset soola eemaldada. Vilja kuivatati köetud reheaidas, kus soojus ja suits vilja desinfitseerisid.²²

Külakogukond

Elu keskaja Gubbackas nõudis palju koostööd, mistõttu see oli kindlasti tihe ja kogukondlik. Talud asusid külge kõrval külatänava ääres ja naabermajja polnud kuigi palju maad. Juba seegi tekitas naabrivaimu nii heas kui ka halvas mõttes.

Põllud olid talupoegade omad. Et kõigil oleks samaväärsed osad, jagati põllud saraste järgi tihedalt kõrvutiasuvateks pikkadeks sallitaolisteks ribadeks. Seepärast tegid talud maa harimisel arvatavasti koostööd. Kui põllud kuulusid taludele, siis metsad ja kalaveed olid küla ühisomand. Jahi ja kalapüügiga tegeleti arvatavasti ühiselt ning ka rasked talvised metsatööd nõudsid enamasti mitme inimese ühist tööpanust.

Peale selle oli külal kohustus, mida tuli täita koos, näiteks kihelkonna teede eest hoold kanda. Kuna kihelkonnal polnud ühiseid varasid teehoolduseks, pidi iga küla ise hoolitsema oma piirides olevate teede eest. Muuhulgas olid külades teehoolduse tarvis tihti ühised liivaugud, kust sai teedesse

²¹ Kivikero 2010, 169.

²² Vrd Vanhanen 2010, 156.

tekkinud aukude lappimiseks liiva võtta. Lisaks pidid külaelanikud hoidma korras kihelkonnas kindlaksmääratud sillad, isegi kui need polnud küla piirides. Nii pidi Västersundomi küla 17. sajandil korras hoidma Hakkila silda, mis asus külast üle seitsme kilomeetri eemal.²³ Arvatavasti pidid gubbackalased sellesama silla eest hoold kandma juba keskajal.

Töö polnud siiski ainus tegevus. Kuigi aastaaegade seonduvad tööülesanded määrgistasid aastast ringkäiku, oli külaelanikel mahti ka vaba aega veeta. Siis võib-olla rüübati õlut või kalja maja peentest ja hinnalistest kivikeraamilistest importnõudest ning mängiti täringumänge – viimasele osutab Gubbackast leitud täring. Kivikeraamilised nõud olid Gubbackas väga haruldased ja neid hoiti hästi. Väljakaevamistel on leitud ainult üksikuid väikseid tükke purunenud kivikeraamilistest nõudest.

Joonis 7. Gubbackast 2003. aastal leitud täring (KM2003102: 621)
(foto: Pekka J. Heiskanen).

Kuva 7. Gubbackasta vuonna 2003 löytynyt noppa (KM2003102:621)
(kuva: Pekka J. Heiskanen).

Kuigi talud tegid omavahel palju koostööd, ei olnud kõigi külaelanike varaline seisund kindlasti võrdne, ent seda on väga raske arheoloogiliste meetoditega kindlaks teha. Sellistele küsimustele heidavad kõige paremini valgust ajaloolised allikad. 1540. aastatest

²³ Kuisma 1990, 253–256.

joista sai hakea hiekkaa paikkaamaan teihin syntyneitä kuoppia. Lisäksi kyläläisten tuli osallistua määrättyjen siltojen ylläpitoon pitäjässä, vaikka silta ei olisikaan sijainnut oman kylän mailla. Näin ollen Västersundomin kylän velvollisuuteen kuului 1600-luvulla Hakkilan sillan hoito, vaikka silta sijaitsi yli seitsemän kilometrin päässä kylästä.²³ Luultavasti gubbackalaiset olivat joutuneet osallistumaan samaisen sillan hoitoon jo keskiajalla.

Työ ei kuitenkaan ollut kaikki kaikessa. Vaikka eri vuodenaikoihin liittyvät työskareet määräsivätkin vuotuiskierron, oli kyläläisillä aikaa viettää välillä vapaa-aikaa. Tällöin ehkä siemailtiin olutta tai simaa talon hienoista ja arvokkaista kivisavisista tuontiasutioista ja pelattiin noppapelejä. Kivisaviastiat olivat hyvin harvinaisia Gubbackassa ja niistä pidettiin erittäin hyvää huolta. Kaivauksilta on löytynyt ainoastaan yksittäisiä pieniä paloja hajonneista kivisaviastioista. Gubbackasta on myös löytynyt noppa, joka kertoo kylässä pelatun noppapelejä.

Vaikka kylässä onkin tehty paljon yhteistyötä eri tilojen välillä, on kylässä varmasti ollut varallisuuseroja. Eri kyläläisten välisiin eroihin on kuitenkin hyvin vaikea päästä kiinni arkeologisten menetelmin. Tällaisia kysymyksiä valottavat parhaiten historialliset lähteet. 1540-luvulta lähtien

²³ Kuisma 1990, 253–256.

säilyneissä verokirjoissa pystyy seuraamaan myös Gubbakan silloisten asukkaiden varallisuutta.²⁴ Lähteistä käy hyvin ilmi, että kylässä on asunut muutama muita varakkaampi talonpoika, joilla on ollut muita enemmän omaisuutta. Lähteistä ei kuitenkaan käy ilmi, miten varallisuus on vaikuttanut kylän sisäiseen hierarkiaan. Luultavasti rikkailla on kuitenkin ollut enemmän vaikutusvaltaa kuin köyhemmillä asukkailla.

Kylän asukkaat olivat myös kanssakäymisissä Gubbakan ulkopuolella asuvien ihmisten kanssa. Gubbakan läheisyydessä oli useita muitakin kyliä, joiden välillä kulki tieverkosto ja joihin oli helppo päästä. Niissä kylissä asui varmasti sukulaisia ja ystäviä, joita tavattiin aina välillä. Lisäksi kyläläiset tapasivat muita pitäjäläisiä sunnuntaisin kun koko pitäjän asukkaat kävivät kirkossa jumalanpalveluksessa. Siellä kuultiin myös juurija uutisia läheltä ja kaukaa.

Kyläläiset ovat myös käyneet kauppaa kylän ulkopuolella. Siihen viittaa kylästä löytyneet keraamiset tuontiaasiat ja muutama plombilyöntö. Plombit olivat sinettejä, jollaisia usein laitettiin vaatekääröjen ympärille. Suurin lähialueen kauppapaikka oli Suomenlahden toisella puolella sijainnut Tallinna, jonne varmasti myös gubbackalaiset purjehtivat. On myös mahdollista, että jotkut kyläläisistä olisivat voineet harrastaa talonpoikaispurjehdusta, vaikka tästä ei olekaan viitteitä historiallisissa

säilinud maksuraamatud peegeldavad muuhulgas ka Gubbacka toonaste elanike varalistseisu.²⁴ Allikatest ilmneb selgelt, et külas elas mõni teistest jõukam talupoeg, aga need ei näita, kuidas jõukus mõjutas külasisesest hierarhiat. Arvatavasti oli rikastel siiski rohkem mõjuvõimu kui vaesematel elanikel.

Külaelanikud suhtlesid ka inimestega väljastpoolt Gubbackat. Lähedal asus mitu küla, mida ühendas teedevõrk ja kuhu oli lihtne pääseda. Nendes külades elas kindlasti sugulasi ja sõpru, kellega aeg-ajalt kohtuti. Peale selle kohtusid külaelanikud teiste kihelkondlastega pühapäeviti, kui inimesed kogu kihelkonnast kirikus jumalateenistusel käisid. Seal kuuldi kuulujutte ning uudiseid lähedalt ja kaugelt.

Külaelanikud tegelesid ka kaubavahetusega, sellele viitavad külast leitud keraamilised importnõud ja mõni kangarullide pitseerimiseks kasutatud plomm. Suurim lähipiirkonna kaupleiskoht oli Tallinn Soome lahe teisel kaldal, kuhu gubbackalased kindlasti purjetasid. Võimalik, et mõned külaelanikud harrastasid meresõitu, kuigi ajaloolistes allikates selle kohta viiteid ei leidu. Helsingi kihelkonna asukoht nü ligidal Tallinnale löi selleks

Joonis 8. Gubbackast leitud tinaplommid (KM 2010077: 142; KM 2003102: 720) võisid külasse sattuda näiteks koos kangarullidega (foto: Pekka J. Heiskanen).

Kuva 8. Gubbackasta löytyneet lyijystä valmistetut plombit tai sinetit (KM 2010077: 142; KM 2003102: 720) ovat voineet päätyä kylään esimerkiksi kangaskääröjen ympärillä (kuva: Pekka J. Heiskanen).

²⁴ 1540-luvulla lähteissä mainittu Västersundom on luultavasti Gubbacka, sillä kylän muutto nykyiselle paikalleen on tapahtunut vasta tämän jälkeen.

²⁴ 1540. aastate allikates mainitud Västersundom on arvatavasti Gubbacka, sest küla koliti praegusele asukohale alles hiljem.

eldused. On ka võimalik, et mõni külaelanik sattus mõnda Euroopa linna, kas õppima või sõjaretke käigus. Üks selline mees on soome kirjanduse isaks nimetatud Mikael Agricola, kes pärines tavalisest külast, Pernaja Torsbyst, ja kes õppis Wittenbergi ülikoolis.²⁵

Külaelanikud

Arheoloogiliste kaevamiste ja ajalooliste allikate põhjal võib teha mõningaid järeldusi külaelanike kohta. Enamiku külarahvast moodustasid kindlasti põllupidajad ja nende perekonnad. Peale selle elas taludes abiväge, nagu sulased ja tüdrukud. Popsikohad olid keskajal erandjuhtum, need kuuluvad peamiselt hilisemasse ajaloojärku ja neid hakkas küladesse rohkem tekkima alles 18. sajandi teisel poolel.²⁶ Niisiis polnud keskaegses külas arvatavasti kuigi palju liikuvat rahvast ega maata peresid.

Külarahvas oli käsitöös osav ja valmistas suurema osa vajalikest esemetest ise, tööriistadest hooneteni. Gubbackas elas siiski vähemalt üks käsitöölaine, sepp, kes oli väga tähtis terve küla jaoks. Sepikojas valmisid muuhulgas tööriistad ja raudnaelad, mida ehitamisel vajati. Peale selle rautas ta kärurattaid ja reejalaseid, et need vastupidavamad oleksid, ning parandas katkiläinud metallesemeid.

Gubbackast leitud tööriistade hulgas on palju puutööriistu, mida kasutati majade ehitamisel ja muude puitesemete valmistamisel. Kahjuks pole arheoloogilises aineses säilinud puunõusid ega muid puitesemeid, kuigi suur osa tarbeesemetest, nagu nõud, lusikad, mööbel, oli kindlasti just puidust.

²⁵ Nt Heininen 2007.

²⁶ Rask 2004, 96–98.

lähteissä. Helsingin pitäjän sijainti niin lähellä Tallinnaa loi edellytykset tällaiselle toiminnalle. Ei ole myöskään poissuljettua, että joku kyläläinen olisi päätyynyt johonkin Euroopan kaupungeista, vaikkapa opiskelemaan tai sotaretkien mukana. Esimerkki tällaisesta on suomalaisen kirjallisuuden isäksi nimitetty Mikael Agricola, joka oli kotoisin tavallisesta talonpoikaiskylästä, Pernajan Torsbysta, ja joka opiskeli Wittenbergin yliopistossa.²⁵

Kylän asukkaat

Arkeologisten kaivausten ja historiallisten lähteiden perusteella voi tehdä joitakin päätelmiä kylän asukkaista. Pääosa kylän väestöstä on varmasti koostunut maanviljelijöistä ja heidän perheistä. Lisäksi eri tiloilla on saattanut asua apuväkeä, kuten renkejä ja piikoja. Torppia ei keskiajalla ollut kuin poikkeustapauksissa. Torpat kuuluvat pääosin myöhempään historian vaiheeseen ja niitä alkoi laajemmin ilmesytyä kylien maille vasta 1700-luvun jälkipuoliskolla.²⁶ Näin kylässä ei keskiajalla luultavasti asunut juurikaan irtoväkeä tai tilattomia.

Kylän asukkaat olivat taitavia käsistään ja valmistsivat suurimman osan kylän tarpeellisista esineistä itse, rakennuksista ja työkaluista lähtien. Gubbackassa asui kuitenkin ainakin yksi erikoistunut ammatinharjoittaja, nimittäin kyläseppä. Seppä oli hyvin tärkeä kylälle. Sepän pajassa valmistui mm. työkaluja ja rautanauloja, joita tarvittiin rakentamisessa. Lisäksi hän päällysti kärrynpyöriä ja reenjalaksia raudalla, jotta niistä tulisi kestävämpiä, sekä korjasi rikkoutuneita esineitä.

Gubbackasta löytyneiden työkalujen joukossa on paljon puuntyöstöön tarkoitettuja esineitä. Työkaluja on käytetty talojen rakentamiseen sekä muiden puuesineiden työstämiseen. Valitettavasti arkeologisessa aineistossa ei ole säilynyt puuastioita tai muita puuesineitä, vaikka kylän käyttöesineistöstä varmasti suuri osa on ollut juuri puusta. Puusta on valmistettu erilaisia astioita, lusikoita, huonekaluja ja paljon muuta.

²⁵ Esim. Heininen 2007.

²⁶ Rask 2004, 96–98.

Arkeologisessa aineistossa on myös viitteitä siitä, että Gubbackassa olisi asunut ratsusotilas. Tästä todisteena on kaksi rataskannusta, panssarinuolenkärkiä, väkipuukko ja haarniskaan kuuluneen rautahansikkaan osa. Ratsusotilas ei ollut mikään tavallinen talonpoika. Hänen varusteensa olivat hyvin kalliita ja sellaisia ei tavallinen kyläseppä pystynyt valmistamaan. Jo kylästä löytynyt rautahansikkaan osa koostuu monimutkaisesti taivutetusta ohuesta rautalevystä, joka on kiinnitetty usealla niitillä. Ratsusotilaiden kuului keskiajalla hankkia hyvä hevonen ja varustaa itsensä sotaan kaikkine tarvittavine varusteineen. Ratsupalvelun kautta henkilön oli mahdollista nousta yhteiskunnan eliitin reunamille ja tulla osaksi rälssiä.²⁷ On siis mahdollista, että Gubbackassa olisi keskiajalla asunut suomalaisen pienrälssiin kuulunut ratsumies.

Arheoloogilises aineses on viiteid sellegi kohta, et Gubbackas elas ratsaväelane. Sellest annab tunnistust kaks rataskannust, soomustatud nooleotsad, nuga ja raudrüü juurde kuulunud raudkinda osa. Ratsaväelane polnud sugugi tavaline talupoeg. Tema varustus oli väga kallis ja seda ei suutnud tavaline küläsepp valmistada. Küläst leitud raudkinda osa koosneb keeruliselt painutatud ja mitme neediga kinnitatud õhukesest raudplaadist. Keskajal pidid ratsaväelased ise endale hea hobuse ja kõik muu sõjaks vajamineva hankima. Ratsaväeteenistuse kaudu võis inimene tõusta ühiskonna eliidi piirimaile ja saada osa maksuvabastusest.²⁷ Seepärast on võimalik, et see Gubbacka ratsaväelane kuulus Soome alamate vabameeste hulka.

Kuva 8. Gubbackan rakennuksesta 3 löytyi sotamiehen varustukseen kuuluvia esineitä.

- 1 - väkipuukko (KM 2010077: 259);
2 - haarniskan hansikkaan osa (KM 2010077: 223);
3 - panssarinuolenkärki (KM 2010077: 157)

(kuva: Pekka J. Heiskanen).

²⁷ Salminen 2010, 144–145.

Joonis 9. Gubbacka hoonest nr 3 leiti sõjamehe varustuse hulka kuuluvaid esemeid:

- 1 - nuga (KM 2010077: 259);
2 - raudrüü kinda osa (KM 2010077: 223);
3 - ammunoole ots (KM 2010077: 157)

(foto: Pekka J. Heiskanen).

²⁷ Salminen 2010, 144–145.

Külarahvas kõneles keskajal tõenäoliselt rootsi keelt. Nagu enamuse Helsingi kihelkonna elanikest olid nad keskaja alguses Rootsist saabunud sisserändajate järglased. On siiski võimalik, et Gubbackas elas enne rootsi sisserändajate tulekut piirkonna põliselanike hulka kuulunud soome sugu inimene. Sellele viitab 1347. aastast pärinev dokument, milles rootsi sisserändajad vaidlevad hämelastega kalavete kasutamise õiguste üle, mis hämelaste arvates kuulunud igavesest ajast neile.²⁸ Pealegi asub Gubbacka lähedal hämelastele viitav koht nimega Tavastängen.²⁹

Tarbekultuur

Keskaegse küla elanikel polnud kaugeltki sama palju asju kui tänapäeva inimestel. Olulisimad neist olid möödapääsmatud tööriistad ja muud igapäevases elus vajalikud esemed. Gubbacka arheoloogilised väljakaevamised on pinnale toonud läbilõike küla keskaegsest materiaalsest kultuurist. Peab aga meeles pidama, et leiud on peamiselt inimeste katkiläänud, ära visatud või kaotatud esemed. See tähendab, et nad ei paku tingimata terviklikku pilti.

Gubbacka väljakaevamistel on leitud palju tööriistu, mis peegeldavad külaelanike argielu. Üks levinumaid neist oli pussnuga, mida on leitud hulganisti eri suuruse ja tegumoega. Pussnuga oli väga oluline tööriist, mida kasutati nii puidu töötlemisel, jahil kui ka söömisel. Söömisest rääkides, kaevamistel leiti ka eraldi selleks otstarbeks valmistatud sööginugade katkeid. Peale nende leiti palju rauast tööriistu, nagu kirves, peitel, jääpuur, uhrinui ja voolimisnuga. Enamikku neist kasutati puidu töötlemiseks ja nad näitavad selle materjali olulisust.

²⁸ FMU I, 540.

²⁹ KA MH B11b 7(1).

Kylän asukkaat puhuivat keskiajalla mitä todennäköisimmin ruotsia. Kuten enemmistö Helsingin pitäjän asukkaista, koostuivat he pitäjään keskiajan alussa saapuneiden ruotsalaisten siirtolaisten jälkeläisistä. On kuitenkin mahdollista, että Gubbackassa on ennen ruotsalaissiirtolaisten tuloa asunut alueen kantaväestöön kuuluvia suomalaisperäisiä ihmisiä. Näistä on viitteinä vuodelta 1347 peräisin oleva asiakirja, jossa ruotsalaiset siirtolaiset riitelevät hämäläisten kanssa kalavesien oikeuksista, jotka ovat asiakirjassa esiintyvien hämäläisten mukaan kuuluneet heille ikuisista ajoista lähtien.²⁸ Lisäksi Gubbackan lähellä on hämäläisiin viittaava paikannimi Tavastängen.²⁹

Esinekulttuuri

Keskiajalla talonpoikaishämeen asukkailla ei ollut lähimain yhtä paljon tavaraa kuin ihmisillä nykyään. Tärkeimpiä tavaroita olivat välttämättömät työkalut ja muut päivittäisessä elämässä tarpeelliset esineet. Gubbackan arkeologisilla kaivauksilla on saatu esille otanta kylän keskiaikaisesta materiaalisesta kulttuurista. Pitää kuitenkin muistaa, että kaivauksilta löytyneet esineet ovat pääosin asukkaiden rikkoutuneita, pois heittämiä tai hukkaamia tavaroita. Eli ne eivät välttämättä kerro koko kuvaa.

Gubbackan kaivauksilta on löytynyt monia esineitä, jotka kertovat kyläläisten arkisesta elämästä. Yksi yleisimmistä työvälineistä oli puukko, jollaisia on löytynyt runsaasti erikokoisia ja mallisia. Puukko on ollut hyvin tärkeä yleistyökalu ja niitä on käytetty niin puun työstämiseen, metsästyksen kuin ruokailuun. Ruokailuun liittyen on löytynyt myös erikseen tätä tarkoitusta varten valmistettujen pöytäveitsien katkelmia. Lisäksi kylästä on löytynyt monia eri raudasta valmistettuja työkaluja, kuten kirves, taltta, kairoja, petkel ja vuolinrauta. Niitä on tavallisimmin käytetty puun työstöön ja ne kertovat puun olleen materiaalina erittäin tärkeä.

²⁸ FMU I, 540.

²⁹ KA MH B11b 7(1).

Maaperästä löytyneitä astianpalasia ovat lähinnä sirpaleet erilaisista keraamisista astioista. Yleisin keraamisista astioista on ruoanlaittoon tarkoitettu punasavesta valmistettu ja sisäpinnalta lasitettu kahvallinen kolmijalkapata. Lisäksi kylästä on löytynyt yksittäisiä sirpaleita erilaisista kivisavikeramiikasta valmistetuista astioista, joita käytettiin lähinnä juoma-astioina. Kivisaviastiat olivat tuontitavaraa ja valmistettu jossakin nykyisen Keski-Euroopan alueella.³⁰ Gubbackaan ne olivat todennäköisesti kulkeutuneet joidenkin lähistöllä sijainneiden suurempien kauppapaikkojen, kuten Porvoon tai Tallinnan kautta. Gubbackasta on myös viitteitä paikallisesta saviastiavalmistuksesta keskiajalla. Siitä esimerkkinä on isot karkeasekoitteiset ja huonosti poltetut saviastiat, joita aluksi luultiin rautakautisiksi. Yksi paloista ajoitettiin kuitenkin termoluminesenssimenetelmällä 1400–1500-lukujen vaihteeseen.³¹ Todennäköisesti ne olivat kyläläisten itsensä valmistamia ja olivat toimineet jonkinlaisina säilytysastioina.

Kuva 10. Erilaisia Gubbackan kaivauksilta löytyneitä puuntyöstövälineitä. 1 - Vuolinrauta (KM 2010077: 6); 2 - taltta (KM 2010077: 87); 3 - kaira (KM 2010077: 146) (kuva: Pekka J. Heiskanen).

³⁰ Väisänen 2010, 119–120.

Kaevamistel leitud nõud on enamasti killud mitmesugustest keraamilistest nõudest. Kõige levinum neist oli kahvaga, punasest savist valmistatud ja seestpoolt glasuuritud kolmjalgpott, mida kasutati toidu valmistamisel. Lisaks on küläst leitud üksikuid kivikeraamiliste jooginõude kilde. Kivikeraamika oli importkaup ja valmistatud Kesk-Euroopas.³⁰ Gubbackasse jõudsid taolised nõud tõenäoliselt mõne lähedal asunud kauplemiskoha, nt Porvoo või Tallinna kaudu. Leidub viiteid, et keskajal valmistati Gubbackas ka kohapeal keraamikat. Seda tõendavad suured koredad ja kehvasti põletatud savinõud, mida algul peeti rauaaegseks, ent termoluminesentsmeetodiga dateeriti üks tükk 15.–16. sajandi vahetusse.³¹ Tõenäoliselt olid need külaelanike enda tehtud ja neid kasutati säilitusnõudena.

Joonis 10. Gubacka väljakaevamistelt leitud puutööriistu: 1 - voolimisraud (KM 2010077: 6); 2 - peitel (KM 2010077: 87); 3 - puur (KM 2010077: 146) (foto: Pekka J. Heiskanen).

³⁰ Väisänen 2010, 119–120.

Gubacka toidunõudest räägib peale potikildude veel ühe hoone ahju eest leitud rauast potisang, mis võis kuuluda vaskpoti juurde. Vaskpotid olid nii väärtuslikud, et neid ei sobinud hooletusse jätta ja seepärast leitakse arheoloogilistel väljakaevamistel neid harva. Gubbackast on siiski leitud õhuke vaselehti, mis tõenäoliselt pärinevad sellistest pottidest või mida kasutati vaskpottide lapipimisel. Seegi räägib pottide väärtusest, et neid alati paigata ja sedaviisi nende kasutusiga pikendada üritati.

Lõpetuseks

Arheoloogiliste kaevamiste ja nendega kaasnevate analüüside abil on võimalik kokku panna pilt sellest, milline talupoja argielu Gubbackas võis olla. Seda täiendavad mitmesugused ajaloolised allikad. Arheoloogide töö ei ole niisiis ainult kaevamine. Olulisim osa tööst – tulemuste analüüsimine ja nende paigutamine suuremasse tervikusse – algab alles pärast väljakaevamiste lõppu. Parima tulemuse saavutamiseks on vajalik koostöö eri teadusalade vahel.

Uurijad töötasid Gubbackas mitu aastat ning visa tööga saadi külakrundilt palju uusi andmeid, mis on viinud mitmekesiste uurimistulemusteni. Uurimistöe Gubbackas lõppes 2010. aasta välihoajal, ent küläs on veel palju uurimata kohti ja võib olla, et uurimistööd jätkuvad seal tulevikuski.

³¹ Hel-TL04208.

Ruoanlaitosta Gubbackassa kertoo punasavipatojen katkelmien lisäksi yhden rakennuksen uunin edustalta löytynyt raudasta valmistettu padankahva. Padankahva on saattanut kuulua kuparipataan. Kuparista tehtyt padat olivat niin arvokkaita, että niitä ei sopinut jättää jälkeensä ja siksi sellaisia löytyy arkeologisilta kaivauksilta harvoin. Gubbackasta on kuitenkin löytynyt ohuita kuparipaloja, jotka ovat todennäköisesti peräisin tällaisista padoista tai ovat sellaisten paikkoja. Myös nämä kielivät patojen arvokkuudesta, sillä kun niihin tuli reikiä, pyrittiin ne aina paikkaamaan ja näin lisäämään niiden käyttöikä.

Lopuksi

Arkeologisten kaivausten sekä niiden yhteydessä tehtävien erilaisten analyysien avulla on mahdollista koota kuvaa siitä, minkälaista talonpojan arkielämä on Gubbackassa voinut olla. Kuvaa täydentävät erilaiset historialliset lähteet. Arkeologien työ ei siis ole pelkkää maan kaivamista, vaan iso osa työstä alkaa vasta kaivausten päätyttyä. Tällöin on aika käsitellä kaivaustuloksia ja laittaa ne laajempaan kokonaisuuteen. Tekemällä yhteistyötä eri tieteenalojen kesken päästään parhaaseen tulokseen.

Tutkijat tekivät töitä Gubbackan parissa useiden vuosien ajan, ja joka vuosi tuli esille paljon uutta tietoa ja näkökulmia. Monivuotisen ja pitkäjänteisen tutkimuksen avulla on kylätontista voinut luoda monipuolisia tutkimustuloksia. Tutkimukset Gubbackassa päättyivät ainakin toistaiseksi vuoden 2010 kenttäkauteen. Kylässä on kuitenkin paljon tutkimattomia alueita ja voi olla, että paikalla suoritetaan tutkimuksia vielä tulevaisuudessakin.

³¹ Hel-TL04208.

Allikad ja kirjandus / Lähteet ja kirjallisuus

KA (Kansallisarkisto, Helsinki)
MH B11b 7(1) (Maanmittauskonsepti MMA Helsinki Ibe* 56:/- -). Samuel Broterus. Geometrisk Carta och Afritning uppå Heickbacka by i Bärjo herad, Sibbo S: och Helsing Kyrckiogiäll afmät år 1708.

FMU I = Finlands medeltidsurkunder I. –1400. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910.

Göthberg, Hans 2000. Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid. *Occasional Papers in Archaeology*, 25. Uppsala.

Haggrén, Georg 2005. Historialliset lähteet ja niiden käyttö arkeologian apuvälineenä. – Merellinen Perintömme – Vårt Maritima Arv [CD-rom].

Heininen, Simo 2007. Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki.

Hiekkanen, Markus 2005. Arkeologian muuttuvat ajoitukset. – Tieteessä tapahtuu 7, 20–25.

Kepsu, Saulo 2005. Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia*, 1027. Tampere.

Kivikero, Hanna 2010. Luulöydöt ja eläinten merkitys kyläyhteisölle. – Gubacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 160–171.

Kivikero, Hanna 2011. Vantaa Länsisalmi Gubacka 2010. Osteologinen analyysi maanäytteiden luista. – Vantaa Länsisalmen Gubackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2011 [käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston arkisto].

Koivisto, Andreas 2011. Settlement at the Gubacka site. – Colonists on the shores of the Gulf of Finland. Medieval settlement in the coastal regions of Estonia and Finland. Ed. by M. Poutanen. *Vantaa City Museum publications*, 22. Lahti, 67–76.

Kuisma, Markku 1990. Helsingin pitäjän historia II. Vanhan Helsingin synnystä isoonvihaan 1550–1713. Jyväskylä.

Kykyri, Marita 1989. Puurakennukset ja puurakennustekniikka Turun kaupungissa 1300–1600-luvulla arkeologisen lähdeaineiston valossa. Pro gradu tutkielma. Turun yliopisto, suomalainen ja vertaileva arkeologia. Turku.

Lönnqvist, Bo 2010. Västersundomin vanhan kylän elinkeinot ja muutto. – Gubacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 50–63.

Rask, Henry 2004. Torparväsendet och torparfrågan. – Finlands historia 3. Kejsartiden. Helsingfors, 96–99.

Salminen, Tapio 2010. Sota ja sodankäynti Suomessa myöhäiskeskiajalla. – Suomalainen sotilas. Muinaisurhosta nihtiin. Hämeenlinna, 136–163.

Suhonen, Veli-Pekka 2010. Samuel Broterus ja konseptikartan autiotontti. – Gubacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 24–49.

Tevali, Riikka 2010. Uunit lämmön lähteinä ja valon tuojina. – Gubacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 66–85.

Vanhanen, Santeri 2010. Kasvinjäänteet kertovat elinkeinosta. – Gubacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 142–159.

Vanhanen, Santeri 2011. Kasvimakrofossiili-tutkimus ja puulajianalyysi Vantaa Länsisalmi Gubacka, 2010. – Vantaa Länsisalmen Gubackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2011 [käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston arkisto].

Veeckman, Johan (ed.) 2002. Majolica and Glass from Italy to Antwerp and Beyond: The Transfer of Technology in the 16th and Early 17th Century. Antwerpen.

Väisänen, Riikka 2010. Patoja, kannuja ja ruokailutottumuksia. – Gubacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 112–125.

Gubacka sepikoda – varajane rauakäitlemine Uusimaal

Sissejuhatus

2008. aastal jätkati Gubacka väljakaevamis- tega seoses küla läbiva tee uurimist, millega oli alustatud juba 2002. aastal. Mõlemal korral koguti tee alt välja tulnud kihtidest leide, mis dateeriti 11.–13. sajandisse, nii et tee piirkonda otsustati avaramalt uurida ja küla varasematesse perioodidesse selgust tuua. Järgmistel aastatel ilmnes, et leiud seostusid keskaegse sepikoja asukohaga.¹

Sepikoja ala uuriti laialt 2009.–2010. aasta väljakaevamisel, mille käigus saadi palju andmeid varajase rauatöötuse kohta Gubackas. Uurimisvaldkond moodustab huvitava koosluse ka laiemas seoses, sest seni on Soomes keskaegseid ja varasemaid rauatöötuskohti vähe uuritud. Metallurgiaga seotud küsimuste kõrval pakub sepikoja piirkond huvitavaid võimalusi näiteks kesk- aegsete elatusalade ja kaubanduskontaktide uurimiseks.

Sepikoja ala rajatised

Uurijatele üllatuseks tuli Gubacka sepikoja ala välja keskaegsete teekihtide alt. Maapinnal polnud enne kaevamist sepikoja rajatistest

¹ Suhonen 2004; Koivisto 2008; 2009; 2011.

Tuuli Heinonen

Gubackan paja – varhaista raudankäsittelyä Uudellamaalla

Johdanto

Vuonna 2008 Gubackan kaivausten yhteydessä jatkettiin myös kylän läpi kulkeneen tien tutkimuksia, jotka oli aloitettu jo vuonna 2002. Molempina vuosina tien alta paljastuneista kerroksista saatiin 1000–1200 -luvulle osuvia ajoituksia, joten tien ympäristöä päätettiin tutkia laajemmin kylän varhaisten vaiheiden selvittämiseksi. Seuraavina vuosina kävi ilmi, että ajoitukset liittyivät paikalla keskiajalla harjoitettuun paja-toimintaan.¹

Paja-aluetta tutkittiin laajasti vuosien 2009–2010 kaivausten yhteydessä. Kaivauksilla saatiin runsaasti tietoa Gubackan varhaisesta raudankäsittelystä. Tutkimusalue muodostaa kiinnostavan kokonaisuuden myös laajemmassa mittakaavassa, sillä Suomessa on toistaiseksi tutkittu melko vähän keskiaikaisia tai sitä varhaisempia raudankäsittelypaikkoja. Metallurgiaan liittyvien kysymysten lisäksi paja-alue tarjoaa myös kiinnostavia mahdollisuuksia esimerkiksi keskiaikaisten elinkeinojen ja kauppayhteyksien tutkimukselle.

Paja-alueen rakenteet

Gubackan paja-alue paljastui täytenä yllätyksenä tutkijoille keskiaikaisten tiekerrosten alta. Pajarakenteista ei ennen kaivauksia ollut havaittavissa

¹ Suhonen 2004; Koivisto 2008; 2009; 2011.

merkkejä maanpinnalle, joten oli onnekas sattuma, että ne osuivat juuri tutkimusalueelle. Kaivauksilla rakenteet näkyivät pääasiassa hiiltyneen maan ja kuonan täyttämänä kuoppina, joiden todellinen merkitys selvisi vasta kaivausten jälkeen kun osa suuresta kuonamäärästä lähetettiin analysoitavaksi Ruotsiin, Uppsalassa sijaitsevaan Riksantikvarieämbetetin (Ruotsin kulttuuriperinnöstä vastaava viranomaisen) geoarkeologiseen laboratorioon. Analyysin yhteydessä kävi ilmi, että useimmat kuopat ovat ahjoja ja ne liittyvät rautakautiseen ja keskiaikaiseen rautaesineiden valmistukseen.² Ahjojen lisäksi kaivausten yhteydessä tutkittiin myös muita pajatoimintaan liittyviä rakenteita.

mingit märki, mistõttu oli tegemist õnneliku juhusega, et need uurimisalale jäid. Väljakaevamistel olid rajatised näha peamiselt söestunud mulla ja räbuga täidetud aukudena, mille tegelik olemus selgus alles hiljem, kui osa suuremast räbuproovist saadeti analüüsiks Rootsi muinsuskaitseameti (*Riksantikvarieämbetet*) geoarheologia-laboratoriumisse Uppsalas. Analüüsist ilmnes, et enamik auke olid rauaaegsete ja keskaegsete raudesemetete valmistamisega seotud ääsid.² Lisaks ääsidele uuriti väljakaevamistel muid sepikoja tegevusega seotud rajatisi.

Ääsid

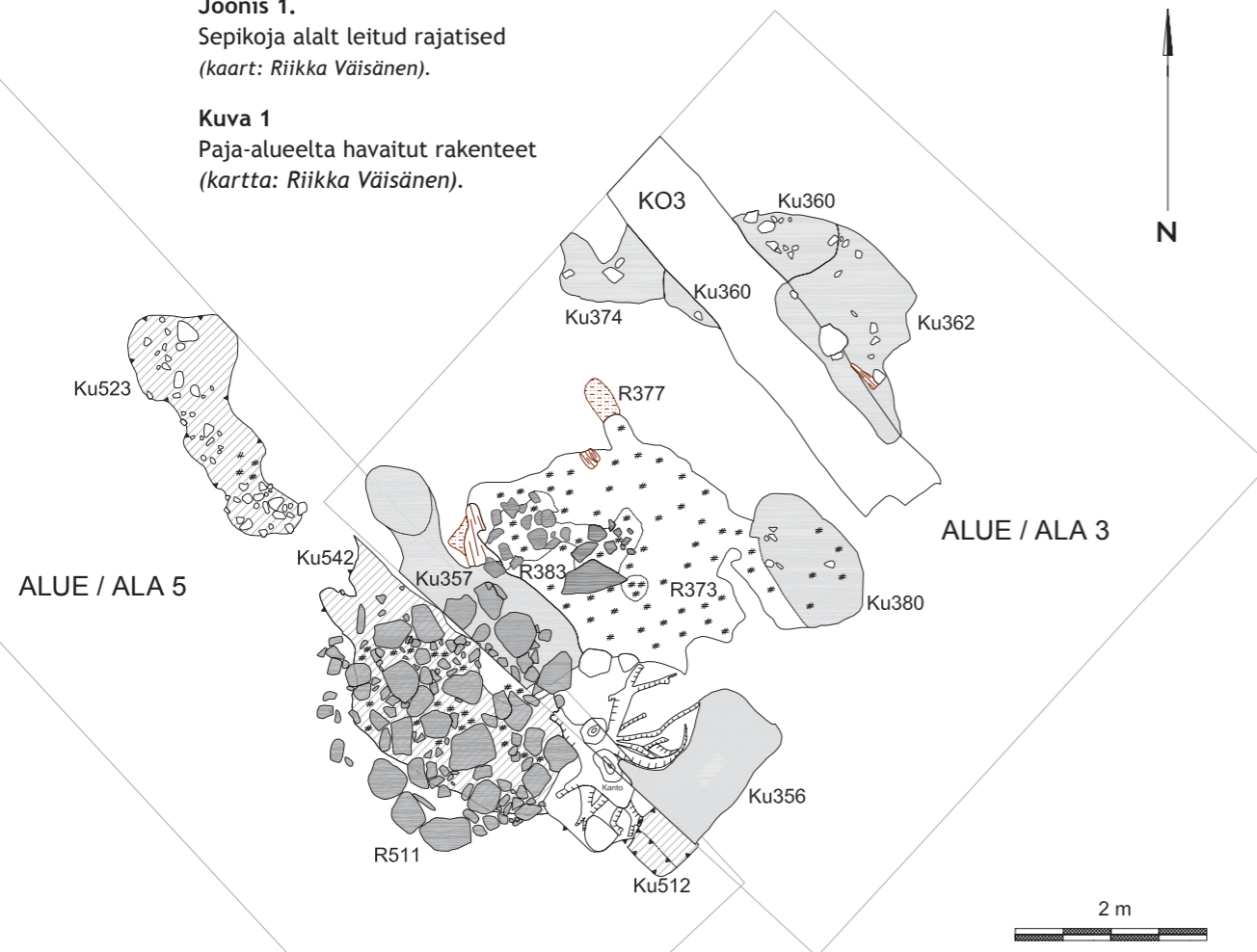
Ääsid on tänapäevalgi sepikoja keskne rajatis, kus kuumutatakse rauda kõrgel temperatuuril nii kaua, kuni sellele on võimalik tagudes kuju anda. Gubbäckast leiti väljakaevamiste käigus jälgi neljast tõenäolisest ääsist (R383, R511, Ku357, Ku523), millest kõiki samal ajal ei kasutatud. Enamikul uuritud ääsirajatistel oli säilinud ainult alumine osa: enamasti oli alles kaheosaline auk, millest üks oli kolle ise, aga teine seotud ääsi õhuliikumise või räbu eemaldamisega.

Ahjut

Ahjut ovat vielä nykyäänkin keskeisin rakenne pa-joissa. Ahjoissa rauta kuumennetaan korkeassa lämpötilassa pisteeseen, jossa sitä on mahdollista muokata takomalla. Gubbäckasta löydettiin kaivausten aikana jälkiä neljästä todennäköisestä ahjosta (R383, R511, Ku357, Ku523), joista kaikki eivät ole olleet käytössä samaan aikaan. Tutkituista ahjorakenteista useimmat olivat säilyneet vain aivan alimilta osiltaan. Useimmista oli jäljellä ahjon pohjana toiminut kaksiosainen kuoppa, jonka toinen osa on ollut varsinainen tulipesä toisen osan liittyessä ahjon ilmanvaihtoon tai kuonanpoistoon.

Joonis 1.
Sepikoja alalt leitud rajatised
(kaart: Riikka Väisänen).

Kuva 1
Paja-alueelta havaitut rakenteet
(kartta: Riikka Väisänen).

Joonis 2. Väljakaevamistelt leitud ääsirajatiseid eristunud söestunud mulla ja räbuga täidetud aukudena
(foto: Andreas Koivisto).

Kuva 2. Kaivauksilta löydetud ahjorakenteet erottuivat hiiltyneen maan ja kuonan täyttämänä kuoppina
(kuva: Andreas Koivisto).

² Willim & Grandin 2010, 7.

² Willim & Grandin 2010, 7.

Vaikka rakenteet ovat säilyneet huonosti, löytyneiden osien perusteella on mahdollista tehdä päätelmiä ahjojen rakenteesta. Ahjot on perustettu kaivamalla maahan tulipesää varten kuoppa, jonka pohja on saatettu vuorata savella. Lisäksi savesta on voitu muokata ahjolle myös seinämät. Tämän tyyppisiä kuoppaan perustettuja ahjoja tunnetaan esimerkiksi Virosta keskiajalta.³ Gubbackan ahjokuoppien yhteydestä saatiin talteen hieman korkeassa lämpötilassa palanutta ja sulanutta savea, joka analysoitiin Uppsalassa kuonien kanssa. Analyysin perusteella savi on todennäköisesti peräisin juuri ahjojen pohja- tai seinärakenteista.⁴

Saven käyttöön ahjojen rakenteissa viittaa palaneen saven lisäksi paja-alueen yhteydestä löytynyt savella täytetty kuoppa, johon rakennusmateriaalina käytettyä savea on ilmeisesti varastoitettu.⁵ Savisia seinärakenteita on voitu vahvistaa kivillä, joita ahjokuoppien yhteydestä löydettiin kaivauksilla.

Selkein viite raudankäsittelystä Gubbackan paja-alueella oli ahjokuoppien yhteydestä löytynyt kuona. Kuonaa on syntynyt, kun raudasta on taontaprosessin kuluessa irronnut epäpuhtauksia. Kuona on valunut ahjon pohjalla olevaan kuoppaan, johon se on ahjon viilentyessä jähmettynyt. Taonnan päätyttyä kuona on yhdessä hiilten jäänösten kanssa puhdistettu ahjon pohjalta. Tämä on tapahtunut joko yläkautta eli ahjon suuaukon kautta tai ahjon alaosan seinämään tehdyn reiän kautta. Gubbackassa molemmat vaihtoehdot ovat mahdollisia, mutta luultavasti ahjokuoppien toinen osa liittyy juuri kuonan poistoon alakautta.

Viimeisen käyttökerran jälkeen ahjoja ei ole välttämättä vaivauduttu tyhjentämään, mikä selittänee niistä arkeologisten kaivausten yhteydessä löytyneen kuonan ja hiilensekaisen maan. Ahjojen yläosien rakenteet on luultavasti purettu käytön päätyttyä, ja ainakin yhdessä tapauksessa Gubbackassa vanhan ahjonpohjan päälle on rakennettu myöhemmin toinen paja.

³ Peets 2003, 128.

⁴ Willim & Grandin 2010, 26.

⁵ Koivisto 2009, 16; Willim & Grandin 2010, 31.

Kuigi rajatised on halvasti säilinud, võib leitu alusel teha järeldusi ääside ülesehituse kohta. Ääsid rajati nii, et maa sisse kaevati kolde jaoks auk, mille põhi võidi vooderdada saviga. Peale selle võidi ääsile ehitada savist seinad. Sedalaadi auku ehitatud ääse tuntakse näiteks Eesti keskajast.³ Gubbacka ääsiaukude juurest leiti mõned kõrgel temperatuuril põlenud ja sulanud savitükid, mida analüüsiti Uppsalas koos räbunäidistega. Analüüsi järgi pärineb savi tõenäoliselt just ääside põhjast või seinast.⁴

Peale põlenud savi viitab selle tooraine kasutamisele ääside ehitamisel ka sepikoja alalt leitud saviga täidetud auk, kuhu ilmselt oli seda kui ehitusmaterjali varutud.⁵ Savist seinarajatisi võidi tugevdada kividega, mida leiti ääsiaukudest.

Kõige selgem viide rauatöötlemisele Gubbacka sepikoja alal on ääsiaukudest leitud räbu. Räbu tekkis rauast tagumise ajal eraldunud purust, mis vajus ääsi põhja, kus see ääsi jahenedes hangus. Pärast raua tagumist puhastati räbu koos söejäänustega ääsi põhjast ära. Puhastamine toimus kas ülevalt ehk ääsi suu kaudu või ääsi seinalaossa tehtud ava kaudu. Gubbackas on mõlemad variandid võimalikud ning arvatavasti seostub ääsiaukude teine osa just räbu eemaldamisega alt-poolt.

Pärast viimast kasutuskorda pole ääse nähtavasti vaevutud tühjendamaks, mis selgitab räbu- ja söeseguseid leide arheoloogilistel kaevamistel. Arvatavasti lammutati ääside pealmised rajatised pärast kasutamist ja vähemalt ühel juhul ehitati Gubbacka vana ääsi alusele hiljem uus sepikoda.

Ilmseks erandiks Gubbacka halvasti säilinud ääside seas osutus rajatis, kus ääsi ümbritses suurematest kividest laotud neli-

³ Peets 2003, 128.

⁴ Willim & Grandin 2010, 26.

⁵ Koivisto 2009, 16; Willim & Grandin 2010, 31.

nurkne raam (R511). Tegu on arvatavasti ääsi ümbritsenud äärisega (rts *härpall*), milleks oli kividest, mullast ja puidust tehtud piire. Selline rajatis hakkas Rootsi sepikodades levima rauaaja lõpus ja oli keskajal tavaline.⁶ Võimalik, et ääsi taoline ehitus viitab just uue ääsiümbri omaksõtmisele keskaja Gubbackas. Hea säilivuse ja asukoha järgi otsustades paistab ääs kuuluvat sepikoja ala viimasesse kasutusjärku.

Et ääsidesse sepatöökse piisavalt kõrge temperatuur saada, juhiti neisse ääsi seintes olevate aukude kaudu õhku. Kõige suurem kuumus saavutati lõõtsadega, millega sai ääsi ühtlaselt õhku puhuda. Gubbackast pole otseid jälgi lõõtsadest leitud, aga neid arvatavasti kasutati. Ääsides kolde alaosas asetsevad auke võidi lisaks räbu eemaldamisele kasutada ka lõõtsade tugikohana.

Ala kõige vanemas rajatises (R383) oli ääsiaugu ja ääsi jalamil madalama lohu vahele asetatud kaks kivi, mis võisid lõõtsa tule eest kaitsta või moodustada õhku suunava kanali. Peale selle võib osa räbust leida jälgi, mis teki vad, kui räbu hangub lõõtsa suutoru või muu õhuavasse pandud toru ümber.

Muud rajatised ja asukoht

Ääside kõrval leiti Gubbacka sepikoja alalt vähe jälgi muudest püsirajatistest. Osaliseks seletuseks on kindlasti see, et mõni rajatis võis sepikoja sajanideid kestnud tegevuse käigus näiteks tulekahjus hävida.⁷ Peale selle võidi rajatis lammutada või pärast kasutusperioodi lõppu ümber paigutada. Suurem osa viimastest rajatistest hävis arvatavasti keskajal, kui tee üle sepikoja ala joondati.

Peale ääside kuulus juba raua- ja keskajal sepikodade juurde muidki rajatisi, mida

⁶ Willim & Grandin 2010, 29.

⁷ Koivisto 2011, 34.

Ainoan selvän poikkeuksen Gubbackan huonosti säilyneiden ahjorakenteiden joukossa teki rakenne, jossa ahjoa ympäröi suurehkoista kivistä ladottu nelisivuinen kehikko (R511). Kyseessä on luultavasti ahjoa ympäröivä reunus (r. *härpall*), joka koostui kivistä, maasta ja puusta ahjon ympärille tehdystä kehikosta. Tällaiset rakenteet alkavat yleistyä ruotsalaisissa pajoissa rautakauden lopulta alkaen, ja ovat keskiajalla tavallisia.⁶ Onkin mahdollista, että ahjon poikkeava rakenne liittyy Gubbackassa juuri uuden ahjotyyppin omaksuamiseen keskiajan kuluessa. Ahjo vaikuttaisi kuuluvan paja-alueen myöhäisimpään käyttövaiheeseen myös hyvän säilyneisyytensä ja sijaintinsa perusteella.

Jotta ahjoihin saatiin riittävän korkea lämpötila sepän työskentelyä varten, niihin johdettiin ilmaa ahjon seinämissä olevien ilmareikien kautta. Korkeimmat lämpötilat voitiin saavuttaa käyttämällä palkeita, joilla ilmaa saatiin puhallettua ahjoon tasaisesti. Gubbackasta ei ole löytynyt suoria jälkiä palkeista, mutta niitä on luultavasti käytetty. Ahjoihin tulipesän lisäksi kuuluneita, alarinteen puolelle sijoitettuja kuoppia on voitu kuonan poistamisen lisäksi käyttää myös palkeiden sijoituspaikkana.

Alueen vanhimmassa rakenteessa (R383) varsinaisen ahjokuopan ja alarinteen matalamman painanteen väliin oli aseteltu kaksi suurta kiveä, jotka ovat voineet suojata palkeita tulelta tai muodostaa muuten kanavan ilman johtamiseen. Lisäksi muutamista kuonista on mahdollista löytää jälkiä, jotka ovat syntyneet kuonan jähmettyttyä joko palkeen suokappaleen tai muun ilmareikään asetetun putken ympärille.

Muut rakenteet ja sijainti

Ahjojen lisäksi Gubbackan paja-alueelta löydettiin vähän jälkiä muista kiinteistä rakenteista. Tämä selittyy varmasti osittain sillä, että osa rakenteista on voinut tuhoutua vuosisatoja kestäneen pajatoiminnan kuluessa esimerkiksi tulipalojen yhteydessä.⁷

⁶ Willim & Grandin 2010, 29.

⁷ Koivisto 2011, 34.

Lisäksi rakenteita on voitu purkaa tai siirtää yksittäisten käyttövaiheiden päättyessä. Viimeistään tielinjauksen vetäminen paja-alueen yli keskiajan kuluessa on luultavasti tuhonnut suurimman osan viimeisistäkin rakenteista.

Pajoihin on kuitenkin rautakaudella ja keskiajalla liittynyt ahjojen lisäksi myös muita rakenteita, joita tunnetaan aikakauden arkeologisilta kohteilta esimerkiksi Ruotsista. Pajat ovat voineet olla yhdeltä tai useammalta sivulta puuseinillä varustettuja rakennuksia, joiden seinät on saatettu perustaa kivien varaan. Ahjojen lisäksi pajoissa on ollut tavallisesti paikka palkeille sekä astioille, joissa on voitu säilyttää taonnan yhteydessä tarvittua hiekkaa ja vettä. Pajan toiminnan kannalta erittäin keskeinen rakenne on ollut alasin, jonka päällä rautaa on taottu. Kyseessä on tavallisesti ollut puupaalu jonka päähän on voitu asettaa erillinen rautainen tai kivinen alasin. Pajojen varustelu on vaihdellut pajan koon ja käyttötarkoituksen mukaan.⁸

Gubbackasta on löydetty viitteitä yhdestä mahdollisesta pajarakennuksesta, jonka käyttö vaikuttaisi päättyneen tulipaloon. Kaivausten yhteydessä löydettiin hiiltyneen puun peittämä alue, joka voi olla palon yhteydessä romahtanut seinä tai lattiataso (R373). Lisäksi kiveyksellä varustetun ahjon yhteydestä löytyi pienistä kivistä koostuva taso.⁹ Kyseessä saattaa olla joko seinän perusta tai esimerkiksi palkeille varattu alue.

Alueelta on löydetty jälkiä ainakin yhdestä ahjojen lähellä sijainneesta puupaalusta, joka voi joko liittyä pajarakennuksen seinään tai alasimeen (R377). Varsinaisten alasinpylväiden lisäksi taon- tapakoista antavat viitteitä pienet kuonapisarot, ”vasarakuona”, joita taonnan yhteydessä syntyy.¹⁰ Gubbackassa näitä ei havaittu kaivauksilla niiden pienen koon vuoksi, mutta myöhemmin analysoituista maanäytteistä pisaroita on saatu talteen.¹¹ Näiden avulla on voitu rajata ainakin kaksi aluetta, joilla on sijainnut alasin.

⁸ Englund 2002, 16; Lindman *et al.* 2007, 27–28.

⁹ Koivisto 2011, 17–20

¹⁰ Willim & Grandin 2010, 29.

¹¹ Vanhanen 2010; 2011.

tuntakse näiteks Rootsi arheoloogilistelt objektidelt. Sepikojad võisid olla ühest või mitmest küljest puuseintega hooned, mille seinad võidi rajada kivist vundamendile. Lisaks ääsile oli sepikojas tavaliselt ruumi lõõtsale ja nõudele, kus hoiti rauatagumise käigus vajatavat liiva ja vett. Sepikoja keskne rajatis oli alasi, millel rauda taoti. Tavaliselt oli tegu puupakuga, mille peale asetati rauast või kivist alasi. Sepikoja varustus erines sepikojas suuruse ja otstarbe järgi.⁸

Gubbackast leiti viiteid ühe võimaliku sepikojahoone kohta, mille kasutamine lõppes arvatavasti pärast tulekahjut. Väljakaevamiste käigus leiti söestunud puiduga kaetud ala, mis võib olla tulekahju ajal varisenud sein või põrand (R373). Lisaks leiti kivilisillutisega ääsi juurest väike kividest laotud tasand.⁹ Tegü võib olla kas sein vundamendiga või näiteks lõõtsa jaoks ettenähtud kohaga.

Uuritud alalt leiti jälgi vähemalt ühest ääside ligidal asunud puupakust, mis võib seostuda kas sepikojas sein vundamendiga (R377). Peale alasi postide annavad raua tagumise kohtadest tunnistust väikesed räbutükid, nn vasararäbu, mida sepistamise käigus tekib.¹⁰ Gubbacka väljakaevamistel neid nende väikesuse tõttu ei leitud, kuid hiljem analüüsitud pinnaseproovidest avastati räbutükke.¹¹ Nende abil suudeti tuvastada vähemalt kaks kohta, kus alasi võis paikneda.

Üks sepikojarajatiste vähesuse põhjus võib peituda selles, et neid oligi algusest peale üsna vähe. Leitud ääsides ei pruukinud kõik sepikojas sees asuda – mõni võis olla kaetud kerge katusega või nad võisid paikneda väljaspool hoonet. Sellest on märke näiteks Rootsis Lääne-Götalandis Salmeredis uuritud sepikojas juures.¹²

⁸ Englund 2002, 16; Lindman *et al.* 2007, 27–28.

⁹ Koivisto 2011, 17–20

¹⁰ Willim & Grandin 2010, 29.

¹¹ Vanhanen 2010; 2011.

¹² Lindman *et al.* 2007, 35.

Rauatöötlemiskoha asend küla läänepool on vaevalt juhuslik. Tulekahjuohu tõttu üritati sepikojad küla keskusest eemale paigutada. Kuigi Gubbacka kõige vanemate hoonete asukohta pole suudetud kindlalt määratleda, viitab 2003. aastal küla idapoolsest osast võetud pinnaseproov¹³ sellele, et koht oli asustatud juba 13.–14. sajandil. Siit vaadates asusid sepikojad hoopis teisel pool küla.

Asukoht nõlval kaitses tuule eest ja seega lihtsustas õhu kontrollitud juhtimist ääsidesse. Peale selle oli nõlval lihtsam rauatagumise käigus tekkivat räbu teatud suunas juhtida ja koldeid oli lihtsam soovi korral nõlvast alla puhastada. Sepikodade asukohta teadlikule valikule nõlval viitab seegi, et sinna piirkonda on toodud täiteliiva juba enne tee rajamist; teed on samuti mujalt toodud liivaga parandatud.¹⁴ Ääse oli lihtne ehitada liivale, mille abil võis ka nõlva kallakut kergesti muuta.

Joonis 3. Väikesed, vaid mõne millimeetrise läbimõõduga räbutükid jutustavad sepiste tagumisest (foto: Santeri Vanhanen).

¹³ Oinonen *et al.* 2010, 179–180; Suhonen 2004, 10.

¹⁴ Koivisto 2009, 12–18.

Yksi syy löytyneiden pajarakenteiden vähäiseen määrään voi olla myös se, että niitä on jo alun perin ollut melko vähän. Kaikki alueelta löytyneet ahjot eivät välttämättä ole sijainneet sisällä pajarakennuksissa, vaan osaan on saattanut liittyä vain kevytrakenteisia katteita tai ne ovat voineet sijaita rakennusten ulkopuolella. Täällaisesta on viitteitä esimerkiksi Ruotsin Länsi-Götanmaalla Salmeredisissa tutkitusta pajasta.¹²

Raudankäsittelypaikan sijoittuminen kylän läntisellä reuna-alueella sijaitsevaan rinteeseen on tuskin sattumaa. Pajat pyrittiin sijoittamaan syrjään kylän keskuksesta palovaaran takia. Vaikka Gubbackassa kylän vanhimpien rakennusten sijaintia ei ole voitu varmasti määrittellä, antaa kylän vuonna 2003 tutkitulta itäiseltä alueelta saatu ajoitustulos¹³ viitteitä siitä, että asutus on saattanut sijaita paikalla jo 1200–1300 -luvulla. Tähän alueeseen verrattuna pajat ovat sijainneet aivan kylän toisella laidalla.

Rinnesijainti taas on tarjonnut suojaa tuulelta, ja helpottanut näin myös ilman hallittua johtamista ahjoihin. Lisäksi rinteessä on ollut helpompi ohjata taonnan yhteydessä ahjoihin syntyvää kuonaa tiettyyn suuntaan, ja uunit on ollut helpompi haluttaessa puhdistaa alarinteeseen. Pajojen tietoiseen rinnesijoitteluun viittaa sekin, että paja-alueelle on tuotu täyttöhiekkaa jo ennen kuin paikalle on perustettu tie, jonka paikkaa on myös paranneltu muualta tuodulla hiekalla.¹⁴ Ahjot on ollut helppo perustaa hiekkaan, jonka avulla myös rinteeseen kaltevuutta on voitu kätevästi säännellä.

Kuva 3. Pienet, halkaisijaltaan vain muutaman millimetrin kokoiset kuonapisarot kertovat esineiden taonnasta (kuva: Santeri Vanhanen).

¹² Lindman *et al.* 2007, 35.

¹³ Oinonen *et al.* 2010, 179–180; Suhonen 2004, 10.

¹⁴ Koivisto 2009, 12–18.

Pajan ajoitus

Gubbackassa tutkitut ahjot ovat sekä niistä otettujen ajoitusnäytteiden että keskinäisen sijaintinsa perusteella ainakin osittain eri-ikäisiä. Vanhin ajoitus on saatu ahjokuopasta (R383), joka löytyi myöhäisempien pajarakenteiden alta.¹⁵ Ajoituksen perusteella pajatoimintaa on harjoitettu alueella viimeistään aivan 1000-luvun alussa, rautakauden lopulla. Ahjon päälle on myöhemmin romahtanut palanut puurakenne (R373),¹⁶ joka liittyy myöhäisempään, 1000–1100-lukujen taitteessa toimineeseen pajaan.¹⁷

Kolmas luonnontieteellisin menetelmin ajoitettu rakenne sijaitsi edellisten itäpuolella, ja sen käyttöaika osuu todennäköisesti 1100–1200-lukujen taitteeseen (Ku360/ Ku362).¹⁸ Rakenteiden iät on saatu selville ajoittamalla niistä löydettyjä puuhiilen kappaleita radiohiilimenetelmällä. Koska saadut ajoitukset ovat peräisin puuhiilestä, on mahdollista että rakenteiden ikäero ei todellisuudessa ole niin selkeä kuin ajoitustulosten perusteella vaikuttaisi. Puuhiiltä ajoitettaessa puun oma ikä vaikuttaa tulokseen, joten jos ahjoja on lämmitetty puilla, jotka ovat kaatamishetkellä ehtineet kasvaa vuosikymmeniä tai -satoja, voivat ahjoista saadut ajoitustulokset olla huomattavasti vanhempia kuin ahjojen todellinen käyttöajankohta.

Gubbackan ahjot ovat luultavasti kaikkiaan olleet rakenteeltaan melko pelkistettyjä, ja yksittäisten rakenteiden käyttöikä vaikuttaisi jääneen suhteellisen lyhyeksi. Alueella tutkitut rakenteet ovat ajoitusnäytteiden perustella olleet käytössä 900-luvun lopusta 1200-luvun puoleenväliin ulottuvalla ajanjaksolla. On mahdollista, että yksittäinen ahjo on ollut käytössä vain joitakin vuosikymmeniä – tai jopa lyhyemmän ajanjakson. Ahjon tultua käyttöikänsä

¹⁵ Hela-2290 1061 ± 30 BP (cal. 95,4 % 896 AD (16,7 %) 924 AD; 939 AD (78,7 %) 1024 AD; cal. 68,2 % 905 AD (6,0 %) 912 AD; 971 AD (62,2%) 1018 AD).

¹⁶ Hela-2291 909 ± 30 BP (cal. 95,4 % 1035 AD (92,4 %) 1190 AD; 1197 AD (3,0 %) 1207 AD; cal. 68,2 % 1045 AD (39,7 %) 1097 AD; 1120 AD (15,8 %) 1142 AD; 1147 AD (12,7 %) 1165 AD).

¹⁷ Koivisto 2009, 14–15.

¹⁸ Hela-1873 845 ± 35 BP; Koivisto 2010, 16–17.

Sepikoja dateering

Gubbackas uuritud ääsid on nii söeproovide kui ka erineva asukoha põhjal otsustades vähemalt osaliselt eri aegadest. Kõige vanemaks dateeriti ääsi auk (R383), mis leiti hilisemate sepikojarajatiste alt.¹⁵ Dateeringu põhjal tegeleti sellel alal sepatööga hiljemalt 11. sajandi alguses, ehk rauaaja lõpul. Hiljem kukkus ääsile põlenud puitrajatis (R373),¹⁶ mis on seotud hilisema, 11.–12. sajandi vahetusel tegutsenud sepikojaga.¹⁷

Kolmas loodusteaduslike meetoditega dateeritud rajatis asus eelmistest ida pool ja seda kasutati tõenäoliselt 12.–13. sajandi vahetusel (Ku360/Ku362).¹⁸ Rajatise vanuse väljaselgitamiseks kasutati radiosüsinikmeetodit. Kuna saadud daatumid pärinevad puusöest, on võimalik, et rajatise kasutamise ajavahemik ei ole tegelikult nii selge, kui analüüsitulemused näitavad. Puusütt dateerides mõjutab tulemust puu enda vanus, nii et kui ääse köeti puudega, mis langetamise ajaks olid jõudnud aastakümneid või -sadu kasvada, võivad ääsidest võetud proovid osutada märgatavalt vanemaks kui ääside tegelik kasutamise aeg.

Gubbacka ääside ehitus oli arvatavasti väga lihtne ja tundub, et eri rajatiste kasutusiga jäi suhteliselt lühikeseks. Sellel alal uuritud rajatised olid võetud proovide järgi kasutusel 10. sajandi lõpust kuni 13. sajandi keskpaigani. Võimalik, et iga ääsi kasutati mõnikümne aastat või isegi lühemat aega. Kui ääsi kasutus-aeg täis sai, ei vaevunud seda enam parandama,

¹⁵ Võetud söeproovide numbrid ja dateeringud: Hela-2290 1061 ± 30 BP (cal. 95,4 % 896 AD (16,7%) 924 AD; 939 AD (78,7%) 1024 AD; cal. 68,2% 905 AD (6,0%) 912 AD; 971 AD (62,2%) 1018 AD).

¹⁶ Võetud söeproovide numbrid ja dateeringud: Hela-2291 909 ± 30 BP (cal. 95,4% 1035 AD (92,4%) 1190 AD; 1197 AD (3,0%) 1207 AD; cal. 68,2% 1045 AD (39,7%) 1097 AD; 1120 AD (15,8%) 1142 AD; 1147 AD (12,7%) 1165 AD).

¹⁷ Koivisto 2009, 14–15.

¹⁸ Hela-1873 845 ± 35 BP; Koivisto 2010, 16–17.

vaid lähedale ehitati uus. Sepikoja ala ei suudetud väljakaevamiste käigus piiritleda, mistõttu on võimalik, et piirkonnas asub rohkemgi eri ajast pärit sepikojarajatisi.

Sepikoja dateerimise tulemused on Gubbacka varajase ajaloo seiskohalt väga huvitavad, sest küla elamutest leitud esemed ja ülejäänud loodusteaduslikud dateeringud paigutuvad kõige varem 13. sajandisse ja enamasti veelgi hilisemasse aega. Paistab, et sepikoda tegutses juba küla kõige varasemas asustusjärgus, millega seoses on seni ainult sepatööga seotud rajatis leitud. Analüüside järgi 2008.–2010. aasta väljakaevamistel uuritud sepikojalal keskaja lõpul esemete valmistamisega enam ei tegeletud.¹⁹ See-eest märgati 2002.–2003. aasta väljakaevamistel märke võimalikust sepikojast küla idaosas otse 16. sajandi elamute keskel. Koht on üpris ebatüüpiline, sest sepikojad üritati enamasti tuleohutuse huvides elamutest eemale paigutada.²⁰

Sepikojas kasutatud raud - kohalik või sisseveetud?

Gubbacka sepikojaga seoses ei leitud mingeid viiteid selle kohta, et kohapeal oleks maaki rauaks sulatatud. Kõik rajatised ja analüüsitud räbu seostuvad esemete valmistamisega.²¹ Niisiis toodi tooraineks kasutatud raud kohale mujalt juba valmissulatuna.

Raud tähendas keskaja inimese argielus väga palju. Kuigi rauda ei kasutatud määratul hulgal, oli sellel oluline roll näiteks tööriistade, nagu nt noad, valmistamisel. Rautatud adrad ja labidad võimaldasid tõhusalt maad harida. Paljud väiksed argised esemed, nagu näiteks ehitusel olulised naelad, valmistati just nimelt rauast. Nende valmistamiseks polnud vaja nii

¹⁹ Koivisto 2009; 2011; Oinonen *et al.* 2010, 179–183.

²⁰ Tevali 2010, 81–82.

²¹ Willim & Grandin 2010, 7.

päähän sitä ei ole enää vaivauduttu korjaamaan, vaan lähistölle on perustettu uusi. Paja-alueetta ei kaivausten aikana saatu rajattua, joten on mahdollista että ympäristössä sijaitsee vielä useampia eri-ikäisiä pajarakenteita.

Paja-alueen ajoitukset ovat erittäin kiinnostavat Gubbackan varhaisen historian kannalta, sillä kylän asuinrakennuksista saadut esinelöydöt ja luonnontieteelliset ajoitukset ovat peräisin aikaisintaan 1200-luvulta ja useimmissa tapauksissa vasta sen jälkeiseltä ajalta. Vaikuttaisikin siltä, että pajatoimintaa on harjoitettu jo kylän varhaisimmassa asutusvaiheessa, johon liittyen on toistaiseksi löydetty ainoastaan pajatoimintaan liittyviä rakenteita. Ajoitusten perusteella vuosien 2008–2010 kaivauksilla tutkitulla paja-alueella ei ole harjoitettu esineiden valmistusta enää keskiajan lopulla.¹⁹ Sen sijaan vuosien 2002–2003 kaivauksilla havaittiin merkkejä mahdollisesta pajasta kylän itäosassa, aivan 1500-luvun asuinrakennusten keskellä. Paikka on melko epätyypillinen, sillä pajat on pyritty yleensä sijoittamaan kauemmas asutuksesta paloturvallisuuden takia.²⁰

Pajassa käytetty rauta - kotitarvevalmistusta vai tuontia?

Gubbackan pajan yhteydestä ei löydetty mitään viitteitä siitä, että paikalla olisi pelkistetty malmia raudaksi. Kaikki alueen rakenteet ja analysoitu kuona liittyivät esineiden valmistukseen.²¹ Esineiden raaka-aineena käytetty rauta oli siis tuotu paikalle jostain muualta valmiiksi pelkistettynä.

Raudalla oli keskiajalla suuri merkitys ihmisten arjessa. Vaikka raudaa ei käytetty suunnattomia määriä, oli sillä tärkeä rooli esimerkiksi työkalujen, kuten veitsien valmistuksessa. Raudoitettut aurat ja lapiot takasivat mahdollisuuden tehokkaaseen maanmuokkaukseen viljelyn yhteydessä. Monet pienet ja arkipäiväiset esineet, kuten rakentamisen kannalta tärkeät naulat, valmistettiin juuri raudasta. Niiden

¹⁹ Koivisto 2009; 2011; Oinonen *et al.* 2010, 179–183.

²⁰ Tevali 2010, 81–82.

²¹ Willim & Grandin 2010, 7.

valmistus ei ole vaatinut yhtä suurta taitoa kuin esimerkiksi hienojen teräseiden, joten tavallinen kyläseppä on kyennyt valmistamaan niitä helposti. Ruotsissa analysoitujen raudan- ja kuonankappaleiden perusteella Gubbackan paja-alueella käytetty rauta sopi juuri tällaisten arkipäiväisten käyttöesineiden valmistukseen.²²

Huolimatta raudan keskeisestä asemasta, sen valmistus ja käsittely keskiajan Suomessa ovat melko huonosti tunnettuja aihepiirejä. Rautakauden ja keskiajan taitteeseen ajoittuvia raudanvalmistus- tai -käsittelypaikkoja tunnetaan Suomessa melko vähän.²³ Tunnettujen kohteiden vähäinen määrä saattaa osittain selittyä niiden vaikealla tunnistettavuudella: säilyneet rakenteet saattavat koostua yksittäisistä kuopista ja niihin liittyvästä kuonasta. Toinen syy, joka saattaa selittää etenkin valmistuspaikkojen vähäisen määrän saattaa olla se, että ne ovat voineet sijaita kaukana asutuksen keskusalueista, joihin arkeologinen tutkimus on perinteisesti painottunut.

Suo- ja järvimalmia, jota Suomessa on keskiajalla käytetty raudan raaka-aineena, ei ole saatavilla tasaisesti ympäri maata. Laajimmat esiintymät painottuvat etenkin Itä-Suomeen, alueille joilla asutus on ollut melko harvaa pitkälle keskiajalle.²⁴ Onkin mahdollista, että rautakaudella ja keskiajalla, ennen kuin suurten malmiesiintymien läheisyyteen on muodostunut laajemmin pysyvää asutusta, esiintymiä on hyödynnetty osana kaukonautintaa: malmia on nostettu ja pelkistetty kaukana varsinaisesta asutuksesta aivan kuten metsästystä tai kaskeamista voitiin harjoittaa satojen kilometrien päässä.²⁵ Esimerkiksi Ruotsissa raudanvalmistus on ollut yksi keskeinen osa syrjäisempien alueiden resurssien hyödynnyksessä.²⁶

Oliko Gubbackan pajassa käytetty rauta siis peräisin kylän takamailta? Jos Gubbackan asukkaat tulivat Ruotsista rautakauden lopulla tai varhaiskes-

²² Willim & Grandin 2010, 27–28.

²³ Esim. Pukkila 2007; Schulz 1994; Schulz & Schulz 1993; Mäki vuoti 1989.

²⁴ Lehtinen 1998, 1–3.

²⁵ Jutikkala 1958, 28–33.

²⁶ Svensson 1998, 79; Ödman 1998, 208–209.

palju oskusi kui näiteks peente külmrelvade puhul, nii et tavaline külasepp sai nendega kergesti hakkama. Rootsisis analüüsitud raua- ja räbutükkide põhjal sobis Gubbacka sepikodades kasutatud raud just selliste argiste tarbesemetete valmistamiseks.²²

Raua keskest tähtsusest hoolimata on selle valmistamine ja käitlemine keskaja Soomes halvasti tuntud valdkond. Rauaaja ning keskaja üleminekuaga dateeritud raua sulatus või -käitlemiskohti tuntakse Soomes üsna vähe.²³ Tuntud objektide vähesust saab osaliselt seletada sellega, et neid on raske leida: säilinud rajatised võivad olla vaid üksikud augud ja neisse jäänud räbu. Teiseks, eelkõige tuntud valmistamispaikade vähest hulka selgitab see, et need võisid paikneda eemal asustuskeskustest, millele arheoloogiline uurimistöo traditsiooniliselt keskendub.

Soo- ja järHEMAAKI, mida Soomes keskajal raua toorainena kasutati, ei leidunud igal pool. Kõige suuremad leiukohad jäävad eelkõige Ida-Soomesse, piirkonda, kus keskaegne asustus oli pikka aega hõre.²⁴ Võimalik, et raua- ja keskajal, enne kui suurte maagileiukohtade juurde tihedam püsiasustus tekkis, kasutati leiukohti n-ö kõnnumaakasutamise korras: maaki kaevandati ja sulatati rauaks elukohtadest kaugel, nii nagu ka jahipidamise ja alepõletamisega võidi tegeleda sadu kilomeetreid eemal.²⁵ Näiteks Rootsisis oli raudasulatusel keskne osa ääremaade ressursside ära kasutamisel.²⁶

Kas Gubbacka sepikojas kasutatud raud pärines küla tagamaadelt? Kui Gubbacka asunikud rauaaja lõpul või varakeskajal Rootsist tulid ja hämelaste kasutatavale kõnnumaale

²² Willim & Grandin 2010, 27–28.

²³ Nt Pukkila 2007; Schulz 1994; Schulz & Schulz 1993; Mäki vuoti 1989.

²⁴ Lehtinen 1998, 1–3.

²⁵ Jutikkala 1958, 28–33.

²⁶ Svensson 1998, 79; Ödman 1998, 208–209.

elama asusid,²⁷ tundub ebatõenäoline, et nad oleksid saanud omastada ulatuslikke tagamaid, kust maaki hankida. Paljud hämelaste ja pärissoomlaste (*Varsinais-Suomi*) kõnnumaad hakkasid keskajal püsiasustuse levides kahanema.²⁸

Seega, vaevalt et Gubbacka seppade raud pärines küla kaugetest valdustest. Samas ei tunta ka küla ligidalt raudasulatuskohti ega sobivaid maagileiukohti, mistõttu on võimalik, et raud toodi valmis kujul kuskilt kaugemalt. Raua sissevedamisele viitavad peale raudasulatuskohtade puudumise ka Gubbacka väljakaevamistel leitud mitu võimalikku rauakangi tükki.²⁹ Esialgu on Gubbackas kasutatud raua algupära veel lahtine. Siiski saab teha oletusi, kust see tuua võidi.

Jüri Peets on ulatuslikult uurinud Eesti raudvalmistamist. Peetsi uurimistöoga seoses on ilmnenu, et Põhja-Eestis sulatati 12.–14. sajandil nii palju rauda, et osa sellest veeti mujale. Peets paneb ette, et osa ekspordist võis olla suunatud just Soome lahe põhjarannikule, mille elanikud olid Eestiga sõbrakaubandussuhtes lausa 20. sajandini.³⁰ Niisiis on vägagi võimalik, et Gubbacka sepikojas keskajal kasutatud raud pärines just Soome lahe lõunakaldalt. 16. sajandi alguse kirjalike allikate põhjal on teada, et Helsingi kihelkonna talupoegadel oli püsivaid kaubandussuhteid Tallinnaga ja raud kuulus importkaupade hulka.³¹

Võimalik, et Gubbacka sepikojas kasutatud raud jõudis külasse Eestist rannaaladel elanud talupojapurjetajate vahendusel. Võib ka olla, et Uusimaa ranniku rootsi päritolu asukad hoidsid endise koduga suhteid alal ning raud pärineb Rootsist. Sepikojala kasutamise aegu, hiljemalt 13. sajandil, kolis Rootsist elanikke ka Eesti saartele ja rannikualale, mis

²⁷ Suhonen 2005, 13.

²⁸ Jutikkala 1958, 28–33.

²⁹ Nt KM 2010077: 97, KM 2010077: 99.

³⁰ Peets 2003, 135–136.

³¹ Kerkkonen 1963, 116–131.

kiajalla ja asettuivat asumaan hämäläisten kaukonautinta-alueelle²⁷, tuntuu epätodennäköiselt, että he olisivat ehtineet hankkia laajoja eräomistuksia, joilta he olisivat voineet hankkia malmia. Useimmat hämäläisten ja varsinaissuomalaisienkin erämaat alkoivat keskiajalla hävitä kiinteän asutuksen laajentuessa.²⁸

Gubbackan seppien käyttämä rauta siis tuskin on peräisin kylän kauko-omistuksilta. Kylän läheisyydestä ei myöskään tunneta raudanvalmistuspaikkoja tai sopivia malmiesiintymiä, joten on mahdollista, että rauta on tuotu valmiina jostain kauempaa. Raudan tuontiin viittäisivat puuttuvien pelkistyspaikkojen lisäksi myös mahdolliset rautaharkon kappaleet²⁹, joita Gubbackan kaivauksilta on löytynyt muutamia. Toistaiseksi Gubbackassa käytetyn raudan alkuperä on vielä avoin. Oletuksia mahdollisista tuontisuunnista on kuitenkin mahdollista tehdä.

Jüri Peets on tutkinut laajasti Viron raudanvalmistusta. Peetsin tutkimusten yhteydessä on käynyt ilmi, että Pohjois-Viron raudanvalmistus on 1100–1300 -luvulla ollut niin suurta, että osa raudasta on päätynyt vientiin. Peets esittää, että osa viennistä on saattanut suuntautua juuri Suomenlahden pohjoisrannikolle, jonka asukkaat harjoittivat Viron kanssa niin sanottua ystävyys- eli seprakauppaa (vi. sõbrakaubandus) aina 1900-luvulle saakka.³⁰ On siis hyvin mahdollista, että Gubbackan pajassa käytetty rauta oli keskiajalla peräisin juuri Suomenlahden eteläpuolelta. 1500-luvun alun kirjallisten lähteiden perusteella tiedetään, että Helsingin pitäjän talonpojilla on ollut kiinteät kauppasuhteet Tallinnaan, ja rauta on kuulunut tuontitavaroiden joukkoon.³¹

Onkin mahdollista, että Gubbackan pajassa käytetty rauta on kulkeutunut kylään Virossa talonpoikaispurjehduksen mukana. Saattaa myös olla, että Uudenmaan rannikon ruotsalaissiirtolaiset ovat säilyttäneet suhteet entisiin kotiseutuihinsa, ja rauta voi olla peräisin Ruotsista. Paja-alueen käyttöaikana, viimeistään 1200-luvulla Ruotsista muutti siirtolaisia

²⁷ Suhonen 2005, 13.

²⁸ Jutikkala 1958, 28–33.

²⁹ Esim. KM 2010077: 97, KM 2010077: 99.

³⁰ Peets 2003, 135–136.

³¹ Kerkkonen 1963, 116–131.

myös Viron saaristoon ja rannikkoalueille, joten voi olla että Uudenmaan rannikon kontaktit seudulle selittyvät tällä. Suomenlahden molempien rantojen asukkaat ovat tulleet saman kulttuuripiirin alueelta, joten heidän on ollut luontevaa olla tekemisissä toistensa kanssa.³² Rautakauppa on voinut olla yksi kontaktien ilmenemismuoto. Rautaa on toki voitu hankkia myös esimerkiksi hämäläisiltä, joita siirtolaiset ovat kohdanneet Uudellamaalla.

Lopuksi

Gubbackan paja tarjoaa hienon mahdollisuuden päästä tutkimaan raudan käsittelyä keskiajalla. Vaikka nyt kaivettu paja on vain yksittäinen kohde ja kattavien yleistysten tekemiseen vaadittaisiin laajaa vertailuaineistoa, Gubbackan löydöt voivat osaltaan avata mahdollisen tutkimuskentän potentiaalia ja monipuolisuutta.

Viime vuosien kaivausten perusteella on mahdollista tarkastella suomalaisen, keskiaikaisen kylän raudankäsittelyä. Gubbackassa pajatoimintaa on harjoitettu kylän reuna-alueella vuosisatojen ajan. Aluetta on paranneltu toimintaan sopivaksi muualta tuodun hiekan avulla, ja ahjorakenteita on voitu korvata uusilla vanhojen rakenteiden tullessa käyttöikänsä päähän. Pajassa valmistetut esineet eivät ole olleet laadultaan mestarillisia, mutta ne ovat soveltuneet hyvin käyttötarkoituksiinsa. Nauloilta ja muulta vastaavalta pienesineistöltä ei ole vaadittu samanlaista hienostuneisuutta kuin esimerkiksi koristeellisilta pöytäveitsiltä.

Gubbackan pajan yhteydestä ei ole löydetty merkkejä malmin pelkistyksestä raudaksi, mikä tarkoittaa että esinevalmistuksessa raaka-aineena käytetty rauta on tuotu jostain kauempaa. Raudan alkuperää ei ole voitu toistaiseksi määrittää varmasti, joten on mahdollista, että kyläläiset ovat valmistaneet sen itse jossain hieman kauempana. Tällöin raudanvalmistus kertoisi osaltaan keskiajan maaseudulla harjoitetuista monipuolisista elinkeinoista. Toisaalta rauta saattaa hyvin olla peräisin

³² Johansen 1951, 121–171; Markus 2004, 86–89.

võib seletada Uusimaa ranniku kontakte selle piirkonnaga. Soome lahe mõlema kalda elanikud pärinesid samast kultuuripiirkonnast, mistõttu oli täiesti loomulik üksteisega läbi käia.³² Rauakaubandus võis olla üks kontaktide avaldumise vorme. Rauda võidi muidugi hankida ka hämelastelt, keda sisserändajad Uusimaal kohtasid.

Lõpetuseks

Gubbacka sepikoda pakub hea võimaluse uurida keskaegset rauakäitlust. Kuigi praeguseks välja kaevatud sepikoda on vaid üksikobjekt ja ulatuslike üldistuste tegemiseks oleks vaja rohkem võrdlevat aineistikut, võivad Gubbacka leiud avardada uurimisvälja potentsiaali ja mitmekülsust.

Viimaste aastate väljakaevamiste põhjal on võimalik vaadelda rauakäitlemist Soome keskaegses külas. Gubbacka küla serval tegutses sepikoda aastasadu. See koht kohandati tegevusele sobivamaks mujalt toodud liiva abil ja ääsirajatised asendati tõenäoliselt uutega, kui vanade rajatiste kasutusiga lõppes. Sepikojas valmistatud esemete kvaliteet polnud meisterlik, aga nad sobisid hästi oma otstarbeks. Naelad ja muud sarnased pisiesemed ei nõudnud sama peent töötlust kui näiteks ehitud lauanoad.

Gubbacka sepikojaga seoses ei leitud märke maagi sulatamisest rauaks, mis tähendab seda, et esemete valmistamisel toorainena kasutatud raud toodi kuskilt kaugemalt. Raua algupära pole seni suudetud kindlaks teha, mistõttu on võimalik, et külaelanikud sulatasid seda ise kuskil kaugemal. Sellisel juhul räägiks rauasulatus keskaja maakoha elatusalade mitmekülsusest. Teisest küljest võib raud väga tõenäoliselt olla pärit näiteks Põhja-Eestist, kus keskajal tegeleti ulatusli-

³² Johansen 1951, 121–171; Markus 2004, 86–89.

kult rauasulatamisega, ning teadaolevalt hiljemalt keskaja lõpus olid Uusimaa elanikud selle piirkonnaga kaubandussuhetes. Uurimistöö jätkudes oleks võimalik rohkem teada saada Uusimaa elanike elatusalade ja kaubandussuhete kohta keskajal.

myös esimerkiksi Pohjois-Virolasta, jossa harjoitettiin mittavaa raudanvalmistusta keskiajalla ja jonne Uudenmaan asukkailla tiedetään olleen kauppasuhteita viimeistään keskiajan lopulla. Jatkotutkimusten avulla saattaisikin olla mahdollista saada lisää tietoa keskiajan uusmaalaisten elinkeinoista ja kauppasuhteista.

Kirjandus / Kirjallisuus

Englund, Lars-Erik 2002. Blästbruk. Myrjärnshanteringens förändringar i ett långtidsperspektiv. *Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie*, 40. Stockholm.

Johansen, Paul 1951. Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. *Stockholm. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar*, 74. Stockholm.

Jutikkala, Eino 1958. Suomen talonpojan historia. *Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia*, 257. Helsinki.

Kerkkonen, Gunvor 1963. Helsinge medeltid. Porvoo.

Koivisto, Andreas 2008. Vantaan Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2008. [Käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston arkisto].

Koivisto, Andreas 2009. Vantaan Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2009. [Käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston arkisto].

Koivisto, Andreas 2011. Vantaan Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2010. [Käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston arkisto].

Lehtinen, Leena 1998. Kansanomainen raudanvalmistus läntisellä Rantasalmella. Mikkelin.

Lindman, Gundela; Forenius, Svante; Andersson, Daniel & Grandin, Lena 2007. Smedjan i Salmered. En medeltida smedja i Landvetter. Västergötland, Landvetters socken, Salmered 1: 306, RAÄ 87. *UV Väst Rapport* 2007: 6. [http://www.arkeologiuv.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/arkeologiuv/publikationer_uv/rapporter/uv_vast/uv_vast_2007/rv2007_06.pdf]

Markus, Felicia 2004. Living in Another Shore. Early Scandinavian Settlement on the North-Western Estonian Coast. *Occasional Papers in Archaeology*, 36. Uppsala.

Oinonen, Markku; Nordqvist, Heidi & Koivisto, Andreas 2010. Radiohiiliajoituksia puusta ja raudasta. – Gubbacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. Vantaa, 172–183.

Mäki vuoti, Markku 1987. Om den förhistoriska järntillverkning i Nordfinland. Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser. – *Studia historica septentrionalia*, 14:1. 59–71.

Peets, Jüri 2003. The Power of Iron. Iron Production and Blacksmithy in Estonia and Neighbouring Areas in Prehistoric Period and the Middle Ages. *Muinasaja teadus*, 12. Tallinn.

Pukkila, Jouku 2007. Raudanvalmistus-paikojen ajoituskysymyksiä – eikö rautakaudella valmistettukaan rautaa? – *Muinaistutkija* 1/2007, 29–36.

Schulz, Eeva-Liisa & Hans-Peter 1993. Hämeenlinna Varikkoniemi – eine späteisenzeitlich-frühmittelalterliche Kernsiedlung in Häme. Die Ausgrabungen 1986–1990. – *Suomen Museo* 1992. 41–85.

Schulz, Hans-Peter 1994. Frühmittelalterliches Metallhandwerk in der Provinz Häme, Finnland. – *Fenno-Ugri et Slavi* 1992: Pre-historic economy and means of livelihood. Ed. by Paula Purhonen. *Arkeologian osaston julkaisu*, 5. Helsinki, 124–145.

Suhonen, Veli-Pekka 2004. Vantaan Länsisalmen Gubbacka autiotontin arkeologiset tutkimukset vuonna 2003. [Käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston arkisto].

Suhonen, Veli-Pekka 2005. Gubbackan auti-
oituminen yhä arvoitus. Kylätontin arkeologiset tut-
kimukset Vantaan Länsisalmessa. – Helsingin pitäjä
2006. Vantaa, 11–26.

Svensson, Eva 1998. Människor i utmark. *Lund
studies in medieval archaeology*, 21. Lund.

Tevali, Riikka 2010. Uunit lämmön lähtenä ja
valon tuojina. – Gubbacka. Keskiajan arkea Vantaalla.
Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka
Hako. Vantaa, 66–85.

Vanhanen, Santeri 2010. Vantaa Länsisalmi
Gubbacka 2009. Makrofossiilianalyysi. [Käsikiri /
käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv / Museoviraston
arkisto].

Vanhanen, Santeri 2011. Kasvimakrofossiilitut-
kimus ja puulajianalyysi Vantaa Länsisalmi Gubbacka,
2010. [Käsikiri / käsikirjoitus: Museovirasto arhiiv /
Museoviraston arkisto].

Willim, Annika & Grandin, Lena 2010.
Medeltida smide i Vanda. Okulär och metallografisk
undersökning av material från en smedja. Findland,
Nyland kommun, Vanda stad. *UVGAL Rapport 2010:2*.
[[http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/
extern_webbplats/arkeologiuv/publikationer_uv/
rapporter/uv_gal/uv_gal_2010/rg2010_02.pdf](http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/arkeologiuv/publikationer_uv/rapporter/uv_gal/uv_gal_2010/rg2010_02.pdf)].

Ödman, Anders 1998. Northern Skåne – a
resource area for medieval Denmark. – Outland use
in Preindustrial Europe. Ed. by Hans Andersson, Lars
Ersgård & Eva Svensson. *Lund studies in medieval
archaeology*, 20. Lund, 204–218.

Niitude saak ja külatänava umbrohi – Vantaa Gubbacka keskaegse külakrundi põllumajandusest ja loodusest

Vantaa Gubbackast koguti kolme väljakaevamissuve vältel hulgaliselt makrofossiilide proove, mille põhjal on saadud palju uut teavet põllumajanduse, taimede korjamise ja piirkonna keskkonna kohta. Käesolevas artiklis tutvustatakse esmakordselt tervikuna Gubbacka taimemakrofossiilide uuringute ja puuliigianalüüsi tulemusi ning kõrvutatakse neid väljakaevamiste leidudega.

Kuidas saab uurida põllumajanduse ja taimestikuga ajalugu?

Soome kohta ei ole keskaegset kirjalikku materjali, mille põhjal võiks öelda, milliseid taimi kasvatati või isegi missugune taimestik siin maal valitses. Ent seda valdkonda saab uurida loodusteaduslike meetodite abil – Gubbackas tehti makrofossiilide uuringuid ja puuliigianalüüse. Lähipiirkonnas on varem tehtud ka õietolmuanalüüse.

Õietolmuanalüüsid põhinevad õietolmuosakeste identifitseerimisel ja dateerimisel.

Vainioiden elot ja raitin rikat – Vantaan Gubbackan keskiaikaisen kylätontin viljelystä ja luonnosta

Vantaan Gubbackasta on kolmen kaivauskesän aikana kerätty runsaasti makrofossiilinäytteitä, joiden perusteella on saatu paljon uutta tietoa maanviljelystä, luonnonkasvien keräilystä ja alueen ympäristöstä. Tässä artikkelissa esitellään ensimmäistä kertaa kokonaisuudessaan Gubbackan kasvimakrofossiilitutkimuksen ja puulajianalyysin tulokset ja peilataan niitä kaivaushavaintoihin.

Miten viljely- ja kasvillisuus-historiaa voidaan tutkia?

Suomessa ei ole keskiaikaista kirjallista materiaalia, jonka perusteella voitaisiin sanoa mitä kasveja on viljelty tai etenkin minkälainen kasvillisuus maassa on vallinnut. Asiaa voidaan kuitenkin tutkia luonnontieteellisten menetelmien avulla. Gubbackassa käytettyjä menetelmiä ovat makrofossiilitutkimus ja puulajianalyysi. Lähitöltä on aiemmin tehty myös siitepölyanalyysijä.

Siitepölytutkimukset perustuvat siitepölyhiukkasten tunnistamiseen ja ajoittamiseen. Niiden

perusteella voidaan tutkia pitkän aikavälin muutoksia kasvillisuudessa ja ihmistoiminnassa. Gubbackasta katsoen lähin siitepölyanalyysi on tehty Vuosaaren Kangaslammien pohjasedimentistä,¹ joka sijaitsee noin 2,5 kilometrin päässä kohteesta. Analyysin perusteella Vuosaarissa on viljelty ohraa, ruista, vehnää ja humalaa suunnilleen 900-luvulta lähtien.² Myös, noin 3 kilometrin päässä sijaitsevasta Sipoon Stortträsketistä on tehty siitepölyanalyysi, jonka perusteella alueella on viljelty ja harjoitettu laidunnusta rautakauden loppupuolelta lähtien.³

Makrofossiilitutkimusten kohteena ovat kasvinjäänteet. Yleisimpiä jäänteitä ovat siemenet ja jyvät, jotka voidaan usein tunnistaa lajin tarkkuudella. Suotuisissa olosuhteissa jäänteet voivat säilyä tuhansia vuosia. Niiden löytämiseksi arkeologisilla kaivauksilla otetaan maanäytteitä, joista löytyvien kasvinosien perusteella voidaan tehdä päätelmiä viljelyhistoriasta ja luonnonympäristöstä.

Kasvinjäänteet säilyvät hiiltyneinä tai hiilymättöminä. Yleensä hiilymättömiä jäänteitä löytyy kaupungeista, joissa siemenet voivat säilyä paksumien maakerrosten alla kosteissa ja hapettomissa oloissa. Esimerkiksi Turun keskiaikaisista kerroksista on löytynyt erittäin runsaasti hiilymättömiä kasvinjäänteitä.⁴ Maaseutukohteissa maakerrokset ovat ohuita, joten yleensä niissä säilyy ainoastaan hiilinyttä materiaalia. Gubbackassa tutkitusta tunkkiosta löytyi suhteellisen runsaasti hiilymättömiä niittykasvien siemeniä, jotka mahdollisesti ovat säilyneet lannan säilövän vaikutuksen ansiosta. Hiilymättömiä kasvinjäänteitä käsiteltiin laajemmin aiemmassa artikkelissa⁵ ja tässä artikkelissa keskitytään hiiltyneisiin kasvinjäänteisiin, joita tutkimuksissa on löytynyt ilahduttavan runsaasti.

Kasvinjäännetutkimuksia varten kaivauksilla kerättiin talteen yhdeksänkymmentä maanäytettä erilaisista löytökonteksteista, kuten kuopista,

Nende põhjal saab uurida pikemaageid muutusi taimestikus ja inimtegevuses. Gubbackale kõige ligem õietolmuanalüüs on võetud umbes 2,5 kilomeetri kauguselt Vuosaari Kangaslammijärve põhjasetetest.¹ Analüüsi põhjal kasvatati Vuosaaris otra, rukist, nisu ja humalat ligikaudu 10. sajandist alates.² Samuti on umbes 3 kilomeetri kaugusel asuvast Sipoo Stortträski järvest võetud õietolmuanalüüs, mille põhjal on piirkonnas tegeletud rauaaja lõpust alates põllumajanduse ja karjakasvatusega.³

Makrofossiiluringute objektiks on taimejäänused. Tavalisemad jäänused on seemned ja ivad, mida saab identifitseerida liigi täpsusega. Soodsates tingimustes võivad jäänused aastatuhandeid säilida. Nende leidmiseks võetakse arheoloogilistel kaevamistel pinnaseproove, milles leiduvate taimejäänuste põhjal saab teha järeldusi põllumajanduse ajaloo ja loodusliku keskkonna kohta.

Taimejäänused säilivad söestunult või söestumata kujul. Tavaliselt leidub söestumata jäänuseid linnades, kus seemned võivad kultuurikihi pakside ladestuste all niisketes ja hapnikuvaestes tingimustes säilida. Näiteks Turu keskaegsetest kihtidest on leitud erakordselt palju söestumata taimejäänuseid.⁴ Maakohtades asuvatel objektidel on pinnaseladestused õhukesed, nii et tavaliselt säilib seal ainult söestunud materjali. Gubbackas uuritud jäätmeühikust leiti suhteliselt palju niidutaimede söestumata seemneid, mis on tõenäoliselt säilinud sõnniku konserveeriva mõju toimetel. Söestumata taimejäänuseid käsitleti ulatuslikumalt varasemas artiklis,⁵ ent käesolevas artiklis keskendutakse söestunud taimejäänustele, mida on uurimistöökäigus leitud rõõmustavalt palju.

Taimejäänuseuringute jaoks võeti välja kaevamistel üheksakümmend pinnaseproovi

erinevatest leiukontekstidest, nagu näiteks aukudest, ahjustest, jäätmeühikust, sepikojast ja hoonete seest.⁶ Uuringud viidi läbi Helsingi ülikooli arheoloogialaboratooriumis, Taime-muuseumis (*Luonnontieteellisen keskusmuseon kasvimuseo*) ja Umeå ülikoolis, kus eraldati taimeosad ja määrati võimalikult täpselt kirjanduse ja võrdlusmaterjali abil.

Puuliigianalüüs põhineb puurakustiku anatoomilisel struktuuril, mille abil saab puid identifitseerida perekonna ja liigi täpsusega. Gubbackast on analüüsitud nii hoonetega seotud söestumata puidujäänuseid kui ka pinnaseproovide puusütt. Uuringud viidi läbi Helsingi ülikooli arheoloogialaboratooriumis ja Taime-muuseumis Tuuli Timose juhendamisel.

Sütt analüüsides saadakse infot keskkonnatingimuste ja küttepuude valiku kohta. Küttepuid koguti lähiumbruskonnast ja küttepuuks valiti kergesti kättesaadavat materjali. Oksi on lihtsam korjata kui puid raiuda, kuid teisalt põlevad oksad väga kiiresti ära. Niisiis, kui oletada, et puumaterjali koguti asunduse ümber, saab söe põhjal järeldada, mis puid ümbruskonnas kasvas. Tähtsad põlemisomadused on kütteväärtus ja puu tekitatava suitsu tüüp.⁷ Ilma korstnata majades soositi kahtlemata vähesuitsevaid puuliike, ent teisalt võidi suitutamisel kasutada suitsevamaid liike. Ehitistest analüüsitud puitu võib võrrelda söeproovide liikidega, et saada teada, kas samu liike kasutati nii küttepuudeks kui ka ehitusmaterjalina.

Küla keskkond ja elatusalad

Gubbacka kuulub madalasse ja väheliigendatud lõunapoolsesse põllumajanduspiirkonda. Maastik koosneb viljakast, põldudeks haritud savisest pinnasest ja vähemviljakatest metsatukkadest.⁸ Gubbacka tänavküla asus künka

⁶ Vt Koivisto, joonis 2 käesolevas väljaandes.

⁷ Smart & Hoffman 1988.

⁸ Pykälä & Bonn 2000.

uuneista, tunkiolta, pajasta ja rakennusten sisältä.⁶ Tutkimukset tehtiin Helsingin yliopiston arkeologian laboratoriossa ja Kasvimuseolla sekä Uumajan yliopistossa, jossa kasvinosat poimittiin näytteistä ja määritettiin mahdollisimman tarkasti kirjallisuuden ja vertailumateriaalin avulla.

Puulajianalyysi perustuu puusolukon anatomiseen rakenteeseen, jonka avulla puut voidaan tunnistaa suvun tai lajin tarkkuudella. Gubbackasta on määritetty sekä rakenteisiin liittyviä hiilymättömiä puujäänteitä että puuhiiltä maanäytteistä. Tutkimukset on tehty Helsingin yliopiston arkeologian laboratoriossa ja Tuuli Timosen ohjauksessa Luonnontieteellisen keskusmuseon kasvimuseossa.

Analysoimalla hiiliä saadaan tietoa ympäristöolosuhteista ja polttopuiden valinnasta. Polttopuut kerätään lähiympäristöstä ja polttopuiksi valitaan helposti saatavilla olevaa puuta. Oksia on helpompi kerätä kuin kaataa runkoja, mutta haittana on, että oksat palavat hyvin nopeasti. Jos siis oletetaan, että puuta on kerätty asutuksen liepeiltä, voidaan hiilten avulla päätellä, mitä puita ympäristössä on kasvanut. Tärkeitä poltto-ominaisuuksia ovat ainakin lämpöarvo ja puun tuottaman savun tyyppi.⁷ Savupiiputtomissa taloissa on varmaankin suosittu vähän savuttavia puulajeja ja toisaalta savustuksessa on voitu käyttää enemmän savuavia lajeja. Rakenteista analysoituja puita voidaan verrata hiilinäytteiden lajeihin, jolloin saadaan tietää, onko samoja lajeja käytetty sekä polttopuiksi että rakentamiseen.

Kylän ympäristö ja elinkeinot

Gubbacka kuuluu alavaan ja pienipiirteiseen eteläiseen viljelyseutuun. Maisema koostuu viljavista, pelloiksi raivatusta savikoista ja karumpien alueiden metsäsaarekkeista.⁸ Gubbackan raittikylä on sijainnut hiekkaisella etelärinteellä, joka on ollut

¹ Vuorela *et al.* 1990.

² *Ibid.*

³ Sarmaja-Korjonen 1992.

⁴ Lempiäinen 2003.

⁵ Vanhanen 2010a.

¹ Vuorela *et al.* 1990.

² *Ibid.*

³ Sarmaja-Korjonen 1992.

⁴ Lempiäinen 2003.

⁵ Vanhanen 2010a.

⁶ Katso Koivisto, kuva 2 tässä julkaisussa.

⁷ Smart & Hoffman 1988.

⁸ Pykälä & Bonn 2000.

hyvä paikka asua ja viljellä maata. Kylän läpi on johtanut 1100–1200-luvun vaihteessa rakennettu tie.⁹ Vuoden 1708 kartassa pellot ovat sijainneet alarinteessä kylän eteläpuolella, jossa vesistön äärellä on ollut myös niittyjä.¹⁰ Kartan perusteella kylän pohjoispuolisella kallioisella kumpareella on kasvanut metsää, jossa on laidunnettu vielä 1900-luvun viimeisille vuosikymmenille asti.¹¹

Metsäniityllä tehdyssä kasvillisuuskartoituksessa löytyi muun muassa kartioakankaalia ja hakarasaraa,¹² joiden hiiltymättömiä siemeniä saatiin talteen myös makrofossiilinäytteistä. Kartioakankaali on mahdollisesti levinnyt Uudellemaalle 1200-luvulla Ruotsista.¹³ Hiiltymättömät siemenet voivat olla melko uusia, mutta kiinnostavaa on että kasvin leviäminen voi liittyä ruotsalaisekspansioon.

Kaivauksilla löytyneiden esineiden ja luiden perusteella voidaan päätellä kyläläisten saaneen elantonsa maataloudesta, metsästyksestä ja kalastuksesta. Kylän monipuolinen ympäristö on ollut suotuisa erilaisten elinkeinojen harjoittamiseen. Karjan rehua on voitu kerätä kylän eteläpuolella sijainneilta niityiltä, joilla eläimet ovat voineet myös laiduntaa. Laitumia on varmastikin ollut myös metsäisellä alueella kylän pohjoispuolella. Kumpareelta on voitu kerätä rakennusmateriaalina käytettyä puuta ja metsästää pienriistaa. Peltojen sijainti kylään nähden alarinteessä on ollut käytännöllistä, koska se on helpottanut lannan levittämistä ja estänyt veden seisomisen pelloilla.

Makrofossiilianalyysin tulokset

Maanäytteistä löytyi noin 500 hiiltynyttä siementä tai jyvää ja runsaasti hiiltyneitä kuusenneulasia. Materiaali koostuu viljoista, rikkaruohoista, kerätyistä luonnonkasveista, niityillä ja kosteikoilla

⁹ Koivisto 2010, 140.

¹⁰ KA MH B11b 7(1).

¹¹ Pykälä & Bonn 2000, 352.

¹² Pykälä & Bonn 2000, 352.

¹³ Suominen & Hämet-Ahti 1993, 39.

liivasel lõunanõlval, mis oli elamiseks ja maa-harimiseks hea koht. Küllast viis läbi 12.–13. sajandi vahetusel ehitatud tee.⁹ 1708. aasta kaardil paiknevad põllud nõlvalt allapoole küla lõunaküljel, kus veekogude ääres asusid ka niidud.¹⁰ Kaardi põhjal kasvas küla põhjaküljel künkjal mets, kus loomi karjatati 20. sajandi viimaste aastakümnediteni.¹¹

Metsaniidu taimestikku kaardistades leiti muuhulgas püramiid-akakapsast ja lakk-tarna,¹² mille söestumata seemneid avastati ka makrofossiilide proovidest. Püramiid-akakapsas levis tõenäoliselt 13. sajandil Rootsist Uusimaale.¹³ Söestumata seemned võivad olla üsna uued, aga huvitav on see, et taime levik seostub tõenäoliselt rootslaste ekspansiooniga.

Väljakaevamistel leitud esemete ja luude põhjal võib järeldada, et külaelanikud elatusid põllumajandusest, jahist ja kalapüügist. Küla mitmekesine keskkond oli soodne erinevate elatusalade viljelemiseks. Kariloomade sööta võidi koguda küla lõunaküljel paiknenud niitudelt, kus võidi ka loomi karjatada. Karjamaid oli kindlasti ka metsasematel aladel külast põhja pool. Künkalt võidi varuda ehituspuitu ja seal kütiti väiksemaid loomi. Põldude asukoht allamäge oli kasulik, sest see kergendas sõnniku laotamist ja hoidis ära vee kogunemise põldudele.

Makrofossiilanalüüsi tulemused

Pinnaseproovidest leiti umbes 500 söestunud seemet ja iva ning hulganisti söestunud kuuseokkaid. Materjal koosneb teraviljadest, umbrohu, loodusest korjatud taimedest, niitudel ja märgaladel kasvanud liikidest ning õuealadel vohanud liikidest. See klassifikatsioon kattub

⁹ Koivisto 2010, 140.

¹⁰ KA MH B11b 7(1).

¹¹ Pykälä & Bonn 2000, 352.

¹² Pykälä & Bonn 2000, 352.

¹³ Suominen & Hämet-Ahti 1993, 39.

osaliselt ja näiteks kadakas võib niitudel kasvada, aga teisest küljest võidi kadakamarju korjata. Leidude tõlgendamisel tuleb tähele panna leiu konteksti. Kui vaarikaseemneid leidub majas, kus on näha toiduvalmistamise jälgi, võib vaarikaid pidada söögitaimeks. Seevastu kui seemneid leidub kivihunnikus, kus tõenäoliselt kulu põletati, võib arvata, et vaarikas kasvas kivihunnikus ja seemned söestusid põletamise käigus.

Gubbackast leiti ühtekokku 185 viljatera, millest 112 on suudetud identifitseerida. Teraviljadest oli ilmselgelt kõige tavalisem rukis, mis moodustab identifitseeritud ivadest rohkem kui poole. Peale selle leiti kaera, otra ja hariliku või kandilist nisu. Kõik alamliigi täpsusega identifitseeritud odraivad kuulusid kestaga odrade. Hariliku ja kandilise nisu ivad on väga sarnased ning neid on võimalik eristada rohkes ja hästi säilinud materjalis, ent selles uuringus oli ivasid vähevõitu ja need olid suhteliselt kehvast seisusest. Kuna keskajal kasvatati nii harilikkui kui ka kandilist nisu, kasutan käesolevas uurimuses üldnimetust nisu.

Umbrohu seemneid leiti 74 tükki. Neist kõige tavalisemad olid vesihein, erilehine linnurohi, põldmadar, valge hanemalts, harilik nälghein, harilik hiirehernes, sinine või punane malts, pügaldunud või kare kõrvik ja neljaseemnene hiirehernes.

Toidutaimede seemneid leiti 25 tükki, millest kõige rohkem oli vaarikat. Peale selle leiti kadakat ja metsmaasikat.

Niitudel ja märgaladel kasvavate taimede seemneid leiti ühtekokku 114 tükki. Nende hulgas olid vaarikas, alsid, murunurmikas, tarnad, väike oblikas, harilik jänesekapsas, aruhein, kadakas, roomav tulikas, metsmaasikas ja soopihl.

Murunurmikat, erilehist linnurohtu, vesiheina, vaarikat, väikest oblikat, harilikkui jänesekapsast ja metsmaasikat võib lugeda õuetaimedeks. Nende seemneid leiti eelkõige sepikojast, kus need võisid sepatöö käigus söestuda.

kasvaneista lajeista ja pihapiirissä viihtyvistä lajeista. Luokittelu on osittain päällekkäinen, ja esimerkiksi kataja voi kasvaa niityillä, mutta toisaalta sen marjoja voidaan kerätä. Löytöjen tulkinassa tuleekin ottaa huomioon niiden kontekstit. Jos vadelman siemeniä löytyy talon sisältä, josta on löytynyt jäänteitä ruuanlaitosta, voidaan niitä pitää keräilykasveina. Jos taas siemeniä löytyy kiviröykkiöstä, jota on voitu mahdollisesti kulottaa, voidaan ajatella, että vadelmaa on kasvanut röykkiössä ja sen siemenet ovat hiiltyneet polton yhteydessä.

Gubbackasta löytyi yhteensä 185 viljanjyvää, joista 112 saatiin tunnistettua. Viljoista selvästi yleisin oli ruis, jota oli yli puolet tunnistetuista jyvistä. Tämän lisäksi löytyi kauraa, ohraa ja leipä- tai pölkkyvehnä. Kaikki lajikkeen tarkkuudella tunnistetut ohranjyvät olivat kuorellista ohraa. Leipä- ja pölkkyvehnän jyvät ovat hyvin samankaltaisia, joskin ne voidaan erottaa toisistaan runsaslukuisessa ja hyvin säilyneessä materiaalissa. Tässä tutkimuksessa jyviiä oli vähän ja ne olivat suhteellisen huonokuntoisia. Sekä leipä- että pölkkyvehnä viljeltiin keskiajalla, ja siksi käytän tässä tutkimuksessa yhteisnimitystä vehnä.

Rikkakasvien siemeniä löytyi 74 kappaletta. Näistä yleisimpiä olivat pihatähtimö, pihatatar, peltomatara, jauhosavikka, peltotatikka, hiirenvirna, sini- tai punasavikka, pelto- tai karheapillike ja mäkivirvilä.

Luontaisten keräilykasvien siemeniä löytyi 25 kappaletta, joista selvästi runsain oli vadelma. Tämän lisäksi löytyi katajaa ja ahomansikkaa.

Niityillä ja kosteikoilla kasvavien kasvien siemeniä löytyi yhteensä 114 kappaletta. Näitä olivat vadelma, sarat, kylänurmikka, luikat, ahosuolaheinä, ketunleipä, nadat, kataja, rönsyleinikki, ahomansikka ja kurjenjalka.

Kylänurmikkaa, pihatatarta, pihatähtimöä, vadelmaa, ahosuolaheinää, ketunleipää ja ahomansikkaa voidaan pitää pihapiirissä kasvaneina. Näiden siemeniä löytyi etenkin pajasta, jossa ne ovat voineet hiiltä pajoiminnan yhteydessä.

Jyvien ajoitukset

Gubbackasta on ajoitettu kaksi hiiltynyttä jyvää, jotka molemmat ovat peräisin tunkiokerroksesta. Näistä kauranjyvä ajoittuu vuosiin 1415–1445 (68,2 %) ja rukiinjyvä vuosiin 440–490 (13,1 %) tai 530–610 (54,9 %).¹⁵ Näiden suoraan viljanviljelyä ajoittavien ajoitustulosten lisäksi hieman epätarkempaan ajoitukseen voidaan käyttää muita konteksteista tehtyjä radiohiiliajoituksia ja esinetytologiaan perustuvia ajoituksia. Rukiin ajoitus on kiinnostava, sillä kohteelta ei ole löytynyt muuta näin varhaista materiaalia. Kauranjyvän ajoitus puolestaan sopii hyvin yhteen muun löytömateriaalin kanssa.

Puuhiilet

Kuudesta maanäytteestä määritettiin 110 puuhiilen fragmenttia, joista 104 kappaletta saatiin määritettyä suvun tai lajin tarkkuudella. Tämän melko pienimuotoisen tutkimuksen perusteella selvitettiin Gubbackan ympäristön puulajistoa ja pajatoimintaan liittyvää polttopuiden tietoista valintaa. Gubbackan ympäristössä on kasvanut ainakin leppää, koivua, katajaa, kuusta, mäntyä, haapaa ja pajua.

Rakenteisiin liittyvät puut

Gubbackassa oli säilynyt jonkin verran hiiltymättömiä puita. Nämä olivat mahdollisesti peräisin uuneja ympäröineistä puukehikoista, joita on löytynyt myös keskiaikaisesta Turusta.¹⁶ Rakenteisiin liittyvät puut olivat kaikki kuusta ja mäntyä. Nämä puulajit ovat olleet Suomessa yleisiä rakennuspuita hyvien ominaisuuksiensa johdosta.¹⁷ Mänty on hyvä rakennuspuu, koska se kasvaa niin suoraksi ja oksattomaksi, eikä lahoa helposti. Kuusi kestää hyvin kosteusvaihtelua, mutta kieroutuu helposti ja on oksaisempaa kuin mänty.¹⁸

¹⁴ Hela-1994, 480 ± 35.

¹⁵ Hela-1996, 1515 ± 40; Oinonen *et al.* 2010, 180.

¹⁶ Kykyri 2003, 112.

¹⁷ Ks. Kykyri 2003, 110.

¹⁸ Metsälä 2000, 12–36.

Ivade dateerimine

Gubbackast on dateeritud kaks söestunud iva, mis pärinesid jäätmehunnikust. Sealjuures dateeriti kaeraiva aastatesse 1415–1445 (68,2%)¹⁴ ja rukkiiva aastatesse 440–490 (13,1%) või 530–610 (54,9%).¹⁵ Nende, viljakasvatust otseselt dateerivate tulemuste kõrval võib pisut ebatäpsemaks määramiseks kasutada muid kontekstuaalseid radiosüsinikdateeringuid ja esemetüpoloogiat. Rukki dateering on huvitav, sest muud nii varajast materjali Gubbackast ei leitud. Kaeraiva daatum see-eest sobib hästi kokku ülejäänud leiumaterjaliga.

Puusüsi

Kuuest pinnaseproovist eristati 110 puusöefragmenti, millest 104 suudeti perekonna või liigi täpsusega kindlaks teha. Selle üpris mikroskoopilise uuringu põhjal selgitati välja Gubbacka ümbruskonna puuliigid ja sepikoja tegevusega seotud küttepuude teadlik valik. Gubbacka ümbruskonnas kasvas vähemalt leppa, kaske, kadakat, kuuske, mäнди, haaba ja paju.

Rajatistes kasutatud puit

Mingil määral on Gubbackast säilinud söestumata puitu. See pärineb tõenäoliselt ahjude ümbert puitraamistikust, mida on leitud ka keskaegsest Turust.¹⁶ Rajatistes kasutati vaid kuuske ja mäнди. Need puuliigid olid Soomes tavaline ehituspuit tänu headele omadustele.¹⁷ Mänd on hea ehituspuit, kuna kasvab nii sirgeks kui ka oksavabaks ega lähe kergesti mädanema. Kuusk peab hästi vastu niiskustaseme kõikumisele, aga kasvab kergemini kõveraks ja on okslikum kui mäнди.¹⁸

¹⁴ Hela-1994, 480 ± 35.

¹⁵ Hela-1996, 1515 ± 40; Oinonen *et al.* 2010, 180.

¹⁶ Kykyri 2003, 112.

¹⁷ Vt Kykyri 2003, 110.

¹⁸ Metsälä 2000, 12–36.

Makrofossiilid ja puusüsi Gubbacka hoonetes, sepikojas ja jäätmehunnikus

Gubbackas uuriti mitmesuguseid rajatise, millest valdava osa moodustasid hooned ja nendega seotud ahjud. Peale selle uuriti jäätmehunnikut ja sepikoja rajatise. Gubbacka hooned olid tõenäoliselt ruudu- või ristkülikukujulised ja arvatavasti olid need suitsutared. Hooned olid umbes 5–8 meetrit laiad ja 7–8 meetrit pikad.¹⁹

Hoonete leiumaterjal, nende mõõdud, nendega seotud püsikonstruktsioonid, tuleasemete olemus ja hoonete asukoht ümbruskonna suhtes võivad anda teavet hoonete funktsiooni kohta.²⁰ Ka makrofossiilne materjal võib anda infot hoonete otstarbe kohta. Järgnevas käsitlem kolmest hoonest, sepikojast ja jäätmehunnikust leitud makrofossiile.

Hooned

Hoone 1

Arvatavasti elamuna kasutatud maja on keraamikaleiu põhjal dateeritud ligikaudu 16. sajandi keskele.²¹ Maja ahi oli hobuserauakujuline, 2 × 3 meetri suurune ja selle koldeava asus põhja pool. Ahi oli rajatud saviga vooderdatud täiteliivakihi peale ja sellel oli tõenäoliselt saviga tugevdatud võlvkonstruktsioon.²² Ahju ligidalt leiti sea- ja veiseluid.²³

Ahjust ja selle ümbert leiti mõnel määral söestunud taimematerjali. Teraviljadest leiti otra ja rukist. Valge hanemalts oli ainus ahjust leitud ilmne umbrohutaim. Niidu- ja märgalataimedest leiti tarnasid, murunurmikat, väikest oblikat ja vaarikat. Peale selle leiti kuuseokkaid. Toidutaimedest leiti vaarikat.

¹⁹ Koivisto 2009, 38.

²⁰ Koivisto 2009, 36 ja tsiteeritud kirjandus.

²¹ Koivisto 2008, 13.

²² Tevali 2010, 82–83.

²³ Kivikero 2009, 9.

Makrofossiilit ja puuhiilet Gubbackan rakennuksissa, pajassa ja tunkiolla

Gubbackassa on tutkittu erityyppisiä rakenteita, joista valtaosan muodostavat rakennukset ja niihin liittyvät uunit. Niiden lisäksi on tutkittu tunkiota ja pajarakenteita. Gubbackassa tutkitut rakennukset ovat todennäköisesti nelion tai suorakaiteen muotoisia, ja ne ovat luultavasti olleet savutupia. Rakennukset ovat olleet noin 5–8 metriä leveitä ja 7–8 metriä pitkiä.¹⁹

Rakennusten löytömateriali, niiden koko, niihin liittyvät kiinteät rakenteet, tulisijojen olemus ja rakennusten sijoittuminen ympäristöön saavat antaa tietoa rakennusten funktiosta.²⁰ Myös makrofossiilimateriaali voi antaa tietoa rakennusten käyttötarkoituksesta. Käsittelen seuraavaksi kolmesta rakennuksesta, pajasta ja tunkiolta tutkittua makrofossiilimateriaalia.

Rakennukset

Rakennus 1

Luultavasti asuinkäytössä ollut talo ajoittuu keraamiikkalöydön perusteella 1500-luvun puolivälin tienoille.²¹ Talon uuni on ollut hevosenkengän muotoinen, 2 × 3 metriä laaja, ja sen suuaukko on osoittanut pohjoiseen. Uuni on perustettu savella vuoratun täytehiikkakerroksen päälle ja siinä on ollut mahdollisesti savettu holvirakenne.²² Uunin yhteydestä on löytynyt sian ja naudan luita.²³

Uunista ja sen ympäristöstä löytyi jonkin verran hiiltynyttä kasvimateriaalia. Viljoista löytyi ohraa ja ruista. Jauhosavikka oli ainoa selkeä uunista löytynyt rikkakasvi. Niitty- ja kosteikkokasveina löytyi saroja, kylänurmikkaa, ahosuolaheinää ja vadelmaa. Lisäksi löytyi kuusenlehtia. Keräilykasvina löytyi vadelmaa.

¹⁹ Koivisto 2009, 38.

²⁰ Koivisto 2009, 36 ja siteerattu kirjallisuus.

²¹ Koivisto 2008, 13.

²² Tevali 2010, 82–83.

²³ Kivikero 2009, 9.

Luulöytöjen, viljanjyvien ja keräilykasvien siementen perusteella rakennuksessa on valmistettu ruokaa. Uunin sisältä ja uunin suuaukon lähellä sijainneesta kuopasta löytyi runsaasti kuusenneulasia. Sieltä löytyi myös sarojen, vadelman ja aho-suolaheinän siemeniä. On mahdollista, että uunia olisi puhdistettu, jolloin neulaset ja muut jäänteet olisi laitettu kuoppaan. Kuoppa on voinut toimia myös tulensäilytyskuoppana, jossa hiiliä on säilytetty yön aikana. Kuusenneulaset voivat olla peräisin uunissa poltetuista oksista tai harjasta, jolla uunia on voitu puhdistaa.²⁴

Kuva 1. Rakennus 1:n 2 × 3 metrin kokoinen uuni (kuva: Andreas Koivisto).

Joonis 1. Esimese hoone 2 × 3 meetri suurune ahi (foto: Andreas Koivisto).

²⁴ Tevali 2010, 84.

²⁴ Tevali 2010, 84.

Luuleidude, viljaterade ja toidutaimede seemnetele tuginedes valmistati hoones toitu. Ahju seest ja ahju koldeava lähedal asunud august leiti hulgaliselt kuuseokkaid. Sealt leiti ka tarnade, vaarika- ja väikese oblika seemneid. Võimalik, et pärast ahju puhastamist pandi kuuseokkad ja muud jäänused auku. Auk võis olla mõeldud ka tule säilitamiseks ja söe hoidmiseks. Kuuseokkad võivad pärineda ahjus põletatud okstelt või luua küljest, millega ahju puhastati.²⁴

Hoone 2

Hoone nr 2 kohal on ilmselt paiknenud kaks ahjuga hoonet eri ajastutest. Käsitlen siin ahjust uuritud proove, mis dateeriti radiosüsinikmeetodiga 13. sajandi või 14. sajandi lõppu. Umbes 3 × 3 meetri suurune ja looduslikest kividest laotud ahi paiknes ilmselt hoone nurgas. Ahju juurest leiti veise-, sea-, ahvena- ja särjeluid.²⁵

Joonis 2. Teise hoone u 3 × 3 meetri suurune ahi (foto: Andreas Koivisto).

Ahjust võetud proovidest leiti üpris palju söestunud ivasid ja seemneid. Rukist leiti kõige rohkem. Odra, kaera ja nisu osakaal oli umbes võrdne. Põllu-umbrohtude ehk valge hanemaltsa, põldmadara, pügaldunud kõrviku, hariliku hiireherne ja neljaseemnese hiireherne põhjal oli osa põllumaad väga viljakas ja osa

²⁵ Kivikero 2011a–b.

Rakennus 2

Rakennus 2 kohdalla on ilmeisesti sijainnut kaksi eriaikaista uunillista rakennusta. Käsitelen tässä uunista tutkittuja näytteitä, jotka ajoittuvat radiohiiliajoituksen perusteella 1200-luvun tai 1300-luvun lopulle. Uuni on ilmeisesti sijainnut rakennuksen kulmassa ja se on ollut noin 3 × 3 metrin kokoinen ja luonnonkivistä ladottu. Uunin yhteydestä löytyi naudan, sian, ahvenkalan ja särkikalan luita.²⁵

Kuva 2. Rakennus 2:n noin 3 × 3 metrin kokoinen uuni (kuva: Andreas Koivisto).

Uunista tutkituista näytteistä löytyi varsin paljon hiiltynyttä jyviä ja siemeniä. Ruista löytyi selkeästi eniten. Ohran, kauran ja vehnän osuudet olivat suunnilleen yhtä suuria. Peltorikkaruohojen eli jauhosavikan, peltomataran, peltohatikan, hiirenvirnan ja mäkivirvilän perusteella osa pelto- maasta on ollut runsasravinteista ja osa vähäravin-

²⁵ Kivikero 2011a–b.

teisempaa. Tämä on voinut johtua siitä, että eri viljat ovat kasvaneet omilla pelloillaan, joita on voitu lannoittaa eri tavoin. Matalakasvuisten rikkakasvien perusteella vilja on leikattu korren alaosasta, jolloin myös oljet on saatu talteen.

Niitty- ja kosteikkokasveina löytyi saran, lukan, heinän ja vadelman siemeniä. Lisäksi löytyi kuusen siemen ja -neulasia. Analysoidut hiilen kappaleet olivat mäntyä, katajaa, koivua ja leppää.

Luiden, viljanjyvien ja vadelman siementen perusteella rakennuksessa on valmistettu ruokaa. Vaikuttaa siltä, että uunin lämmittämiseen käytettyjä polttopuita ei ole erikseen valittu, ja että ne on kerätty lähimaastosta. Valoa vaativa kataja on voinut kasvaa avoimilla niityillä tai laiturilla.

vähemviljakas. See võis tuleneda sellest, et erinevad teraviljad kasvasid erinevatel põldudel, mida võidi erineval viisil väetada. Madalakasvuliste umbrohtude põhjal järeldub, et vilja lõigati kõrre alaosast, mis tähendab, et ka õled korjati üles.

Niidu- ja märgalataimedest leiti alsit, tarna-, heina- ja vaarikaseemneid. Peale selle leiti kuusesemneid ja -okkaid. Analüüsitud söetükid olid mänd, kadakas, kask ja lepp.

Luude, viljaterade ja vaarikaseemnete põhjal järeldub, et hoones valmistati toitu. Näib, et ahju kütmiseks kasutatud küttepuid eriti ei valitud, vaid neid korjati lähimbruskonnast. Valgust vajav kadakas võis kasvada avaramatel niitudel või karjamaadel.

Kuva 3. Hiiltyneitä viljanjyviä ja rikkakasvien siemeniä rakennus 2:n uunista (kuva: Santeri Vanhanen).

Joonis 3. Teise hoone ahjust leitud söestunud viljaterad ning umbrohtude seemned (foto: Santeri Vanhanen).

Rakennus 3

Rakennus oli uunillinen ja sieltä löytyneen luun kalibroitu radiohiiliajoitus on 1440–1490 (68,2 %).²⁶ Rakennuksen esinelöydöt ajoittuvat 1300-luvulta jopa 1600-luvun alkuun.²⁷ Rakennuksen sisältä on löytynyt naudan, lampaan tai vuohen, sian, hevosen, jäniksen, ahvenkalan, kiiskan ja simpun luita.²⁸

²⁶ Hela-2667, 412 ± 31.

²⁷ Koivisto 2010, 26.

²⁸ Kivikero 2011a–b.

Hoone 3

Hoones oli ahi ja sealt leitud luu kalibreeritud radiosüsinikdateering viitab aastatele 1440–1490 (68,2%).²⁶ Hoonest pärinevad esemeleid ulatuvad ajaliselt 14. sajandist koguni 17. sajandi alguseni.²⁷ Hoonest leiti veise-, lamba- või kitse-, sea-, hobuse-, jänese-, ahvena-, kiisa- ja meripuugi luid.²⁸

²⁶ Hela-2667, 412 ± 31.

²⁷ Koivisto 2010, 26.

²⁸ Kivikero 2011a–b.

Ahjust ja hoone kultuurkihist võeti proove, millest leiti viljaterasid, umbrohutaimi ning niidu- ja märgalataimi. Teravilja leiti nelja liiki ehk rukist, kaera, otra ja nisu. Umbrohtudest leiti suhteliselt palju põldmadarat ja peale selle valget hanemaltsa, pügaldunud kõrvikut ja harilikku hiirehernest. Niidu- ja märgalataimi esindasid tarnad, alsid, kadakas, roomav tulikas, vaarikas, murunurmikas ja heintaimed. Nende hulgast kadakat ja vaarikat võidi korjata toiduks, maitseaineks või muuks otstarbeks.

Uunista ja rakennuksen kulttuurikerroksesta otettiin näytteitä, joista löytyi viljanjyviä, rikkakasveja sekä niitty- ja kosteikkokasvillisuutta. Viljoista löytyi neljää viljalajia eli ruista, kauraa, ohraa ja vehnää. Rikkakasveista löytyi suhteellisen runsaasti peltomataraa ja sen lisäksi jauhosavikkaa, peltohatikkaa ja hiirenvirnaa. Niitty- ja kosteikkokasveja edustivat sarat, luikat, kataja, rönsyleinikki, vadelma, kylänurmikka ja heinäkasvit. Näistä katajaa ja vadelmaa on voitu kerätä ruuaksi, mausteeksi tai muuhun käyttöön.

Joonis 4. Kolmanda hoone ahi (foto: Andreas Koivisto).

Kuva 4. Rakennus 3:n uuni (kuva: Andreas Koivisto).

Hoone seest ja tugiposti tarvis kaevatud august uuriti kahte söeproovi, millest leiti kaskke, kuuske, leppa, mändi ja haaba. Ahju ümbritses arvatavasti puitraamistik.²⁹ Identifitseeritud tükkide põhjal oli raam ehitatud männist ja kuusest.

Rakennuksen sisältä ja paalua varten kaive-tusta kuopasta tutkittiin kaksi hiilinäytettä, joista löytyi koivua, kuusta, leppää, mäntyä ja haapaa. Uunia on ilmeisesti kiertänyt puukehys.²⁹ Tunnistettujen kappaleiden perusteella kehys oli rakennettu männystä ja kuusesta.

²⁹ Koivisto 2010, 24.

²⁹ Koivisto 2010, 24.

Viljanjyvien, keräilykasvien siementen ja luulöytöjen perusteella rakennusta voidaan pitää asuinrakennuksena. Polttopuut on ilmeisesti valittu melko sattumanvaraisesti, joten niiden voidaan katsoa edustavan ympäristön puustoa. Mäntyä ja kuusta on käytetty sekä polttopuiksi että rakentamiseen, joten niiden voidaan katsoa olleen yleisiä kohteen ympäristössä.

Rakennusten vertailu

Rakennuksista 2 ja 3 tutkittujen näytteiden perusteella Gubbackan päävilja on ollut ruis, jonka lisäksi on viljelty kauraa, ohraa ja vehnää. Vadelman ja katajan siementen perusteella lähimaastosta on keräilty luonnonkasveja, joita on voitu käyttää ravinnoksi, lääkkeeksi tai mausteena. Kaikista rakennuksista löytyi myös niitty- ja kosteikkokasvien jäänteitä, jotka yhdistetään yleensä laiduntamiseen tai rehun keräämiseen. Tämän perusteella olisi mahdollista, että myös eläimiä olisi pidetty sisällä, mutta kasvinjäänteiden määrä ei kuitenkaan ole riittävän runsas varmaan tulkintaan. Kaikista kolmesta tutkitusta talosta löytynyt materiaali on varsin samankaltaista ja niitä voi mielestäni kaikkia pitää asuinrakennuksina.

Tunkioalue

Tunkion alueelta löytyi hiiltyneitä viljanjyviä, rikkakasvien siemeniä sekä niitty- ja kosteikkokasvien siemeniä. Tunkion viljat olivat kauraa, kuorellista ohraa ja ruista. Rikkakasveina tunkiolta löytyi jauhosavikkaa, pihatatarta, ahosuolaheinää, peltohattikkaa ja pihatähtimöä. Niitty- ja kosteikkokasvien siemeniä löytyi myös jonkin verran ja niitä edustivat seuraavat kasvit: sarat, luikat ja heinät. Lisäksi tunkiolta löytyi hiiltyneitä kuusen neulasia. Tunkion materiaali muistuttaa suuresti talojen materiaalia, joten on varsin todennäköistä että talojen jätteet on viety tunkiolle.

Viljaterade, toidutaimede seemnete ja luuleidude põhjal võib hoonet pidada eluhooneks. Küttepuid valiti nähtavasti üsna juhuslikult, mistõttu võib oletada, et need esindavad ümbruskonna puuliike. Mändi ja kuuske kasutati nii küttepuuks kui ka ehitamiseks ning võib oletada, et need olid Gubbacka ümbruskonnas tavalised.

Hoonete võrdlus

Hoonetest 2 ja 3 võetud proovide põhjal oli Gubbacka peamine teravili rukis, millele lisaks kasvatati kaera, otra ja nisu. Vaarika- ja kadakaseemnete põhjal korjati ümbruskonnast taimi, mida võidi kasutada toiduks, raviks või maitseainena. Kõikidest hoonetest leiti ka niidu- ja märgalataimede jäänuseid, mida tavaliselt seostatakse karjakasvatuse või loomasööda kogumisega. Selle põhjal võiks järeldada, et ka loomi hoiti sees, aga taimejäänuste hulk ei ole siiski piisavalt suur kindla tõlgenduse andmiseks. Kõigist kolmest uuritud majast leitud materjal on üpris sarnane ja neid võib kõiki pidada eluhooneteks.

Jäätmehunnik

Jäätmehunniku alalt leiti söestunud viljateri, umbrohuseemneid ning niidu- ja märgalataimede seemneid. Jäätmehunniku teraviljad olid kaer, kestaga oder ja rukis. Umbrohtudest leiti valget hanemaltsa, erilehist linnurohtu, väikest oblikat, pügaldunud kõrvikut ja vesiheinä. Samuti leiti mingil määral järgmiste niidu- ja märgalataimede seemneid: tarnad, alsid ja heinad. Peale selle leiti siit söestunud kuuseokkaid. Jäätmehunniku materjal meenutab suuresti majade materjali – tõenäoliselt viidi majadest prügi jäätmehunnikusse.

Sepikoda

Gubbackast leiti sepikojarajatise, mida kasutati 10. sajandi lõpust 13. sajandi keskpaigani. Sepikodades kasutati ääse raudesemete valmistamiseks.³⁰ Sepikojarajatiste lähedalt võetud proovidest leiti mõni viljateri, millest liigi täpsusega identifitseeriti kaer, rukis ja nisu. Sealsed viljaterad seostuvad arvatavasti mõne muu tegevusega kui sepatöö.

Joonis 5. Sepikoja ääs
(foto: Andreas Koivisto).

Proovidest leiti rohkesti õuealal kasvavate taimede seemneid, nagu erilehine linnurohi, vesihein, sinine või punane malts, metsmaasikas, väike oblikas, soopihl, murunurmikas, vaarikas ja harilik jänesekapsas. Peale selle leiti männikäbi soomus, tarnasid, aruheina seemneid ja kuusekäbi soomuseid, kuuseseeme ja hulganisti kuuseokkaid.

³⁰ Täpsemalt Heinonen käesolevas väljaandes.

Paja

Gubbackasta löytyi pajarakenteita, jotka ovat olleet käytössä 900-luvun lopusta 1200-luvun puoleenväliin. Pajojen ahjoja on käytetty rautaesineiden valmistukseen.³⁰ Pajarakenteiden läheltä otetuista näytteistä löytyi muutamia viljanjyviä, joista lajin tarkkuudella tunnistettiin kaura, ruis ja vehnä. Viljanjyvät liittynevät muuhun kuin pajatoimintaan alueella.

Kuva 5. Pajan ahjo
(kuva: Andreas Koivisto).

Näytteistä löytyi runsaasti pihapiirissä viihtyvien kasvien siemeniä, joita olivat pihatatar, pihatähtimö, sini- tai punasavikka, ahomansikka, ahosuolaheinä, kurjenjalka, kylänurmikka, vadelma ja ketunleipä. Lisäksi löytyi männyn käpysuomu, saroja, nadan siemeniä sekä kuusen käpysuomuja, kuusen siemen ja runsaasti kuusenneulasia.

³⁰ Tarkemmin Heinonen, tässä julkaisussa.

Metallin työstöön tarvittiin korkeaa lämpötilaa, joten puumateriaalin valinnassa todennäköisesti suosittiin korkeita polttolämpötiloja tuottavia puita. Pajat ovat voineet sijaita ulkoilmassa, jolloin pihapiirin kasvien siemenet olisivat voineet hiiltyä ahjon lähellä vallitsevassa kuumuudessa.

Hiiltyneiden siementen perusteella voidaan tehdä päätelmiä pihapiirin kasvuympäristöstä. Suurin osa kasveista viittaa runsaaseen ravinnepitoisuuteen, joka on kohonnut pihassa tehtyjen toimien johdosta. Pihatähtimö, sarat ja kurjenpolvi viittaavat kosteisiin kasvuolosuhteisiin. Toisaalta ahomansikka ja ahosuolaheinä viihtyvät kuivemalla alustalla ja vadelma kivikkoisella alustalla. Rinteen kivikot tai ihmisen kasaamat kivikot ovat luoneet kasvupaikkoja kuivemalla maalla viihtyville lajeille. Valoa vaativat lajit ovat voineet viihtyä avoimella pihamaalla, ja rakennukset ovat voineet luoda varjoa varjoisammilla kasvupaikoilla viihtyville lajeille.

Kuva 6. Pihatähtimön, vadelman, kylänurmikan ja ketunleivän hiiltyneitä siemeniä pajarakenteista (kuva: Santeri Vanhanen).

Kahdesta ahjosta analysoitiin hiilen kappaleita. Toinen näistä oli Gubbackan todennäköisesti vanhin ahjo, josta on radiohiiliajoitettu hiilen kappale ajalle 939–1024 AD.³¹ Melkein kaikki ahjosta analysoidut hiilen kappaleet sisälsivät sienirihmastoja, jonka perusteella voidaan päätellä, että puut on kerätty maasta tai ne ovat olleet muuten infektoituneita. Näytteestä löytyi koivua, katajaa, kuusta, haapaa ja pajua.

³¹ Hela-2290; Koivisto 2010, 34.

Metalli töötlemiseksi oli tarvis kõrget kuumust, nii et küttematerjali valikul eelistati kõrge kütteväärtusega puid. Sepikojad võisid paikneda välitingimustes, mistõttu õuetaimede seemned võisid ääsi ligidal kuumuse käes söestuda.

Söestunud seemnete põhjal võib teha järeldusi õue kasvukeskkonna kohta. Enamik taimi viitab mulla suurele toitainesaldusele, mis õuealal toimunu tõttu oli veelgi tõusnud. Vesihein, tarnad ja kurereha eeldavad niiskeid kasvutingimusi. Teisest küljest metsmaasikale ja väikesele oblikale meeldib kuivem ja vaarikale kivisem aluspind. Nõlva kivisemad kohad või inimese moodustatud kihvunnikud pakkusid kasvupaika kuivemal maal kasvavatele taimedele. Valgust vajavad liigid võisid kasvada lahtisemal õuealal ja hooned võisid pakkuda varju neile liikidele, mis eelistavad varjulisemaid kohti.

Joonis 6. Vesiheina, vaarika, murunurmika ja hariliku jänesekapsa söestunud seemneid sepikoja ehitistest (foto: Santeri Vanhanen).

Kahest ääsisist analüüsiiti söetükke. Üks neist oli tõenäoliselt Gubbacka kõige vanem ääs, kust pärit süsi dateeriti radiosüsinikmeetodiga aastatesse 939–1024.³¹ Peaaegu kõik analüüsitud söetükid sisaldasid seeneniidistikke, mille põhjal võib järeldada, et küttepuud korjati maapinnalt või need olid muul viisil nakatunud. Proovist leiti kaske, kadakat, kuuske, haaba ja pajua.

³¹ Hela-2290; Koivisto 2010, 34.

Teisest ääsisist võetud proov oli huvitav, sest kõik söetükid olid männist ja suurem osa pärit okstest. Oksad võidi koguda kubusse, neid võidi ääsi kuumutamisel kasutada tänu nende kõrgele põlemistemperatuurile.³² Paisatab, et vanemasse ääsi koguti nähtavasti ümbruskonnast leitud puuliike ja uuemasse ääsi hoolega valitud küttepuud.

Mis teravilja Soomes keskajal kasvatati?

Rukis oli Gubbackas kõige tähtsam põllumajandustaim. Varem, rauaajal, oli oder Soome kõige tähtsam teravili.³³ Soome esimesed rukikileiud on dateeritud meie ajaarvamise algusesse³⁴ ja selle kasvatamine muutus tavaliseks rauaaja jooksul, samas kui odra viljelemine vähenes. Rukis oli rauaaja lõpul kohati kõige suurema levikuga teravili.³⁵ Keskajal oli rukis odra kõrval kõige olulisem põllumajandustaim.³⁶

Kaera kasvatati nii rauaajal kui ka keskajal, aga see ei olnud kunagi eriti oluline põllumajandustaim.³⁷ Nisu viljeleti kesk- ja rauaajal suhteliselt vähe. Nisu oli mitut liiki, millest pundnisu kasvatati veel rauaajal, samas kui keskajal kasvatati ainult harilikku ja kandilist nisu.³⁸

Teistel keskaegsetel külakruntidel on mingil määral tehtud makrofossiiluuringuid. Espoo Mankbys oli rukis nagu Gubbackaski kõige levinum teravili, aga sealt leiti ka otra.³⁹ Hanko Gunnarsängeni külakrundilt leiti otra, rukist, kaera ja arvatavat kandilist nisu,⁴⁰ aga viljaterasid oli liiga vähe, et teraviljade tähtsust hinnata.

³² Vrd Marguerie & Hunot 2007.

³³ Vanhanen 2010c, 50.

³⁴ Lempiäinen 2006, 36.

³⁵ Vanhanen 2010c, 50.

³⁶ Lempiäinen 2007, 104.

³⁷ Lempiäinen 2007, 104; Vanhanen 2010c, 50.

³⁸ Häkkinen & Lempiäinen 1996, 147.

³⁹ Lempiäinen 2008; 2009; 2010.

⁴⁰ Jansson *et al.* 2010, 76.

Toisesta ahjosta tutkittu näyte oli kiinnostava, sillä kaikki hiilen kappaleet olivat mäntyä ja suurin osa oli peräisin oksista. Oksista on voitu kasata nippuja, joita on voitu käyttää ahjon kuumentamisessa niistä saatavan korkean polttolämpötilan johdosta.³² Vaikuttaa siltä, että vanhempaan ahjoon olisi kerätty ympäristöstä löytyneitä puun kappaleita ja nuorempaan ahjoon olisi käytetty tarkoin valittua polttopuuta.

Mitä viljoja Suomessa on viljelty keskiajalla?

Ruis on ollut Gubbackan merkittävin viljelykasvi. Aiemmin rautakaudella ohra oli tärkein vilja Suomessa.³³ Suomen ensimmäiset ruislöydöt ajoittuvat ajanlaskumme alkuun,³⁴ ja sen viljely yleistyy rautakauden kuluessa ohran viljelyn vähetessä. Ruis onkin paikoin runsaslukuisin vilja rautakauden lopulla.³⁵ Keskiajalla ruis on ohran ohella tärkein viljelykasvi.³⁶

Kauraa on viljelty kautta rautakauden ja keskiajan, mutta se ei missään vaiheessa ole ollut erityisen merkittävä viljelykasvi.³⁷ Vehnän viljelyä on harjoitettu keskiajalla ja rautakaudella suhteellisen vähän. Vehnästä on olemassa lukuisia eri tyyppisiä, joista emmervehnää on viljelty vielä rautakaudella, kun taas keskiajalla on viljelty ainoastaan leipä- ja pölkkyvehnää.³⁸

Muilta keskiaikaisilta kylätonteilta on tehty jonkin verran makrofossiilitutkimuksia. Espoon Mankbyssä ruis on ollut Gubbackan tapaan runsaslukuisin vilja, mutta sieltä on löytynyt myös ohraa.³⁹ Hangon Gunnarsängenin kylätontilta on löytynyt ohraa, ruista, kauraa ja mahdollista pölkkyvehnää,⁴⁰ mutta jyviä on löytynyt liian vähän viljojen merkityksen arviointiin.

³² Vrt. Marguerie & Hunot 2007.

³³ Vanhanen 2010c, 50.

³⁴ Lempiäinen 2006, 36.

³⁵ Vanhanen 2010c, 50.

³⁶ Lempiäinen 2007, 104.

³⁷ Lempiäinen 2007, 104; Vanhanen 2010c, 50.

³⁸ Häkkinen & Lempiäinen 1996, 147.

³⁹ Lempiäinen 2008; 2009; 2010.

⁴⁰ Jansson *et al.* 2010, 76.

Ruokakulttuuri

Historiallisena aikana ja todennäköisesti keskiajalakin viljoista on valmistettu erilaisia jauhoruokia, olutta ja leipää. Talkkuna oli yksinkertainen jauhoruoka, johon on sekoitettu eri osissa Suomea eri viljoja tai herneitä. Se on mahdollisesti slaavilaista perua ja ehkä levinnyt Suomeen keskiajalla Karjalan kautta. Ruisjauhoista, ohramaltaista ja vedestä valmistettu mämmi on ollut keskiajalla paastonajan ruokaa. Tärkein jauhoruoka on ollut ruisjauhoppuro eli huttu. Oluen valmistukseen on käytetty Suomessa ohraa ja ruista.⁴¹

Historiallisena aikana koko maan yleisin arkkileipä on ollut uunissa paistettu hapana ruisleipä. Ruis ja leipä ovat germaanisia lainasanoja, jotka liittyvät nostatetun ja hapatetun, hyvin säilyvän leivän käyttöön.⁴² Gubbackassa käytössä olleet suuret uunit ja rukiin yleisyys voivat liittyä happaman ruisleivän valmistukseen. Rukiista valmistettu leipä on ollut keskiajalla yleistä Saksassa⁴³ ja se on voinut levitä hansakaupan välityksellä Suomeen. Leivän mausteena on käytetty suola,⁴⁴ jota on voitu hankkia Tallinnasta. Vehnäleipä on ainakin Saksassa ollut ylempien säätyjen ruokaa. Kauraa on käytetty sekä ihmisten ravinnoksi että eläinten rehuksi.⁴⁵

Lopuksi

Gubbackan makrofossiilitutkimusten ja puulaji-analyysien avulla on saatu paljon uutta tietoa alueen viljelyhistoriasta ja luonnonympäristöstä. Makrofossiilianalyysin perusteella uunillisissa rakennuksissa on valmistettu ruokaa viljoista ja lisäksi rakennuksista on löytynyt keräilykasvien jäänteitä. Pihapiirin kasvillisuudesta saatiin tietoa pajassa hiiltyneiden siementen avulla. Puulajianalyysin

⁴¹ Talve 1990, 144–150.

⁴² Talve 1990, 144.

⁴³ Alsleben 2007, 22.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Alsleben 2007, 22–23.

Toitumiskulttuur

Ajaloolisel ajal ja tõenäoliselt veel keskajalgi valmistati teraviljadest mitmesuguseid jahuroogi, õlut ja leiba. Kama oli lihtne jahuroog, millesse Soome erinevates kohtades segati erinevaid teravilju või herneid. Võimalik, et see roog on slaavi päritolu ja levis Soome arvatavasti keskajal Karjala kaudu. Rukkijahust, odralinnastest ja veest valmistatud rukki-linnasejahupuder oli keskajal paastuaja roog. Kõige tähtsam jahuroog oli rukkijahupuder ehk kört. Õlle valmistamiseks kasutati Soomes otra ja rukist.⁴¹

Ajaloolisel ajal oli kogu maal kõige tavalisem ahjus küpsetatud hapu rukkileib. Rukis ja leib on germaani laensõnad, mis seostuvad arvatavasti kergitatud ja hapendatud, hästi säiliva leiva kasutuselevõtuga.⁴² Gubbackas kasutusel olnud suured ahjud ja rukki tavalisus võivad osutada hapu rukkileiva valmistamisele. Rukkist valmistatud leib oli keskaja Saksamaal tavaline⁴³ ja see võis hansakaubanduse vahendusel Soome levida. Leiva maitsestamiseks kasutati soola,⁴⁴ mida võidi hankida Tallinnast. Nisuleib (sai) oli vähemalt Saksamaal kõrgemate seisuste roog. Kaera kasutati nii inimeste toiduks kui ka loomasöödana.⁴⁵

Lõpetuseks

Gubbacka makrofossiiluurungute ja puuliigianalüüside abil saadi piirkonna põllumajandusajaloo ja looduskeskkonna kohta palju uut infot. Makrofossiiluurungute põhjal valmistati ahjudega hoonetes teraviljadest toitu ja peale selle leiti hoonetest toidutaimede jäänuseid. Õuetaimestikuga saadi andmeid sepikojas söestunud seemnete abil. Puuliigianalüüside

⁴¹ Talve 1990, 144–150.

⁴² Talve 1990, 144.

⁴³ Alsleben 2007, 22.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Alsleben 2007, 22–23.

alusel kasutati Gubbackas ehitamiseks samu puuliike nagu keskaegses Turu linnas. Söeanalüüside põhjal koguti ühe ääsi jaoks männioksi, samas kui teistes kolletes põletati enamasti juhuslikult kogutud puuliike.

Materjal annab põhjust ka lisaküsimusteks, nagu näiteks ahjukonstruksioonide ja rukkikasvatamise seose täpsem väljaselgitamine. Ilmselt sobisid suured võlvahjud hästi kergitatud rukkileiva küpsetamiseks. Ahjud levisid keskajal ja paistab, et samal ajal muutus ka rukis tavaliseks. Võimalik, et need uuendused levisid hansakaubanduse vahendusel. Samuti oleks huvitav välja selgitada, kas makrofossiilse materjali abil õnnestub kindlaks teha muid hoonetüüpe peale elamute.

Allikad ja kirjandus / Lähteet ja kirjallisuus

KA (Kansallisarkisto, Helsinki)

MH B11b 7(1) (Maanmittauskonsepti MMA Helsinki Ibe* 56:-/-). Samuel Broterus. Geometrisk Carta och Afritning uppå Heickbacka by i Bärge herad, Sibbo S: och Helsing Kyrckiogiäll afmät år 1708.

Alsleben, Almuth 2007. Food consumption in the Hanseatic towns of Germany. – Medieval Food traditions in Northern Europe. Ed. by Sabine Karg. *PNM, Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History*, 12. Copenhagen, 13–38.

Häkkinen, Kaisa & Lempiäinen, Terttu 1996. Die ältesten Getreidepflanzen der Finnen und ihre Namen. Finnisch-ugrische Forschungen. – Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde 53, 1–3, 115–182.

Jansson, Henrik, Haggren, Georg, Mannermaa, Kristiina & Tenhunen, Tanja 2010. Settlement History and Economy of the Gunnarsängen site at the Hanko Peninsula. – *Fennoscandia archaeologica* XXVII, 69–88.

Kivikero, Hanna 2009. Vantaa Länsisalmi Gubbacka. Osteologinen analyysi. Raportti. [Vantaa kaupunginmuseo].

perusteella Gubbackassa on käytetty rakentamiseen samoja puulajeja kuin Turun keskiaikaisessa kaupungissa. Hiilianalyysien perusteella yhteen ahjoon on kerätty männynoksia, kun taas muissa uuneissa on poltettu enemmänkin sattumanvaraisesti kerättyjen lajien puita.

Materiaali antaa myös aihetta lisäkysymyksiin, joita voisivat olla esimerkiksi uunirakenteiden ja rukiinviljelyn yhteyden tarkempi selvitys. Ilmeisesti suuret holvatut uunit olisivat olleet soovia nostatetun ruisleivän paistamiseen. Uunit yleistyvät keskiajalla ja vaikuttaa myös siltä että ruis yleistyy samanaikaisesti. On mahdollista että nämä uutuudet olisivat levinneet hansakaupan välityksellä. Olisi myös kiinnostavaa selvittää, voidaanko muita kuin asuinrakennuksia havaita makrofossiilimateriaalin avulla.

Kivikero, Hanna 2010. Luulöydöt ja eläinten merkitys kyläyhteisölle. – Gubbacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 160–171.

Kivikero, Hanna 2011a. Vantaa Länsisalmi Gubbacka 2010. Osteologinen analyysi maanäytteiden luista. [Vantaa kaupunginmuseo].

Kivikero, Hanna 2011b. Vantaa Länsisalmi Gubbacka (KM2010077). Osteologinen analyysi vuoden 2010 aineistosta. [Vantaa kaupunginmuseo].

Koivisto, Andreas 2008. Vantaa Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2008. Kaivauskertomus. [Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto].

Koivisto, Andreas 2010. Teitä pitkin lähelle ja kauas. – Gubbacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja*, 34. Porvoo, 126–141.

Koivisto, Andreas 2011. Vantaa Länsisalmen Gubbackan arkeologiset tutkimukset vuonna 2010. Kaivauskertomus. [Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto].

Koivisto, Riina 2009. Talonpojan tila. Rakentaminen ja arjen tilankäyttö keskiajan ja uuden ajan taitteen Gubbackassa, Vantaalla. Pro gradu -tutkielma. [Helsingin yliopisto, humanistinen tiedekunta, kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia].

Kykyri, Marita 2003. Puurakentaminen Turun kaupungissa. – Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Toimittanut Liisa Seppänen. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, IX*. Turku, 105–120.

Lempiäinen, Terttu 2003. Kasviarkeologiaa Aurajoen rannoilla. – Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Toimittanut Liisa Seppänen. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, IX*. Turku, 323–340.

Lempiäinen, Terttu 2007. Archaeobotanical evidence of plants from the medieval period to early modern times in Finland. – Medieval Food traditions in Northern Europe. Ed. by Sabine Karg. *PNM, Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History, 12*. Copenhagen, 97–118.

Lempiäinen, Mia 2008. Espoo Mankby. Keski-ikäisen kylätontin kasvimakrofossiilitutkimukset 2008. Tutkimusraportti. [Turun yliopisto, Biodiversiteetti- ja ympäristötutkimusosasto].

Lempiäinen, Mia 2009. Espoo Mankby. Keski-ikäisen kylätontin kasvimakrofossiilitutkimukset 2009. Tutkimusraportti. [Turun yliopisto, Biodiversiteetti- ja ympäristötutkimusosasto].

Lempiäinen, Mia 2010. Espoo Mankby. Keski-ikäisen kylätontin kasvimakrofossiilitutkimukset 2010. Tutkimusraportti. [Turun yliopisto, Biodiversiteetti- ja ympäristötutkimusosasto].

Marguerie, Dominique & Hunot, Jean-Yves 2007. Charcoal analysis and dendrology: data from archaeological sites in north-western France. – *Journal of Archaeological Science* 34, 1417–1433.

Metsälä, Harri 2000. Puukansa. Puulajiemme perinnettä ja nykyaikaa. Nurmijärvi.

Oinonen, Markku, Nordqvist, Heidi & Koivisto, Andreas 2010. Radiohiiliajaituksia puusta ja raudasta. – Gubbacka. Keski-ajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja, 34*. Porvoo, 172–183.

Pykälä, Juha & Bonn, Thomas 2000. Uudenmaan perinnemaisemat. Ängar, hagmarker och skogsbeten i Nyland. *Alueelliset ympäristöjulkaisut, 178*. Helsinki.

Sarmaja-Korjonen, Kaarina 1992. Fine-interval pollen and charcoal analyses as tracers of early clearance periods in S Finland. *Acta Botanica Fennica, 146*. Helsinki, 1–75.

Smart, Tristine Lee & Hoffman, Ellen S. 1988. Environmental Interpretation of Archaeological Charcoal. – Current Paleoethnobotany. Analytical Methods and Cultural Interpretations of Archaeological Plant Remains. Ed. by C. A. Hastorf & V. S. Popper. Chicago; London, 167–205.

Suhonen, Veli-Pekka 2003. Vantaan Länsisalmen Gubbackan autiotontin arkeologiset tutkimukset vuonna 2003. Kaivauskertomus. [Museovirasto, rakennushistorian osasto].

Suominen, Juha & Hämet-Ahti, Leena 1993. Kasvistomme muinaistulokkaat: tulkintaa ja perusteluja. *Norrinia, 4*. Helsinki.

Talve, Ilmar 1990. Suomen kansankulttuuri. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 514*. Helsinki.

Tevali, Riikka 2010. Uunit lämmön lähteinä ja valon tuojina. – Gubbacka. Keski-ajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja, 34*. Porvoo, 66–85.

Vanhanen, Santeri 2010a. Kasvinjäänteet kerovat elinkeinosta. – Gubbacka. Keski-ajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja, 34*. Porvoo, 142–159.

Vanhanen, Santeri 2010b. Vantaa Länsisalmi Gubbacka 2009. Makrofossiilianalyysi. Liite kaivauskertomuksessa.

Vanhanen, Santeri 2010c. Charred seeds in Mikkeli Orijärvi – A study of subsistence strategies of an Iron Age settlement in East Finland. Pro gradu-tutkielma. [Helsingin yliopisto, humanistinen tiedekunta, kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia].

Vanhanen, Santeri 2011. Kasvimakrofossiilitutkimus ja puulajianalyysi Vantaa Länsisalmi Gubbacka 2010. Liite kaivauskertomuksessa.

Vuorela, Irmeli, Grönlund, Tuulikki & Kankainen, Tuovi 1990. Helsingin Vuosaaren luonnon- ja asutushistorian paleoekologinen tutkimus. [Geologian tutkimuskeskus. Raportti KA 43/90/2, Espoo].

javamab

Padise tsistertslaste kloostri ning Gubbacka ja Mårtensby asulakoha keraamikaleidudest

Sissejuhatus

Euroopa Liidu finantseeritud PAVAMAB ühisprojekti „Padise-Vantaa keskajal“ (2010–2011) käigus toimusid arheoloogilised kaevamised kahel Soome keskaegsel asulakohal – Gubbacka¹ ja Mårtensby külaasemel – ning Eestis Padise tsistertslaste kloostri varemetes.² Käesoleva artikli eesmärk on esitleda põgusalt nende muististe keraamikaleide. Kuna paigad on nii oma olemuselt kui ka ajastult väga erinevad, on nende leiumaterjali võrdlemine keeruline. Siiski üritame artikli lõpus sünteesida mõningaid ühisjooni.

¹ Koivisto 2011.

² Lähemalt Kadakas 2011.

Padisen sisterssiläisluostarin sekä Gubbackan ja Mårtensbyn kylätonttien keramiikkalöydöistä

Johdanto

Euroopan unionin rahoittaman PAVAMAB-yhteishankkeen „Padise-Vantaa keskiajalla“ (2010–2011) aikana tehtiin arkeologisia kaivauksia kahdella Suomen keskiaikaisella kylätontilla – Gubbackassa¹ ja Mårtensbyssä – sekä Viron Padisen sisterssiläisen luostarin raunioilla Virossa.² Tämän artikkelin tarkoituksena on esitellä näiltä kolmelta kohteelta löytynyttä keramiikka-ainestoa. Koska Suomen ja Viron kohteet ovat luonteeltaan – ja osin ajoitukseltaankin – hyvin erilaisia, on löytöaineistojen vertailu hieman ongelmallista. Tarkoituksena on kuitenkin lopuksi koota yhteenvetona keramiikkamateriaalien yhteispiirteitä.

¹ Koivisto 2011.

² Ks. tarkemmin Kadakas 2011.

Padise

EU-hankkeen aikana Padisen luostarin raunioilla kaivettiin kesinä 2010³ ja 2011. Padisesta on itse asiassa löytynyt paljon keraamisten käyttöesineiden ja uunikaakeleiden palasia jo 1950- ja 1960-luvun kaivauksissa.⁴

Toisin kuin Suomen Gubbackan ja Mårtensbyn kylätonteilla, joiden kulttuurikerrokset ovat suhteellisen ohuet ja joissa eri-ikäiset löydöt ovat usein sekoittuneet keskenään, Padisen luostarin raunioissa on paljon tiiviitä maakerroksia, joista saadut löydöt ovat peräisin suhteellisen lyhyeltä aikaväliltä. Esimerkiksi klausuurin sisäpihan alla, uudemman kiveyksen alapuolella, oli paikoitellen säilynyt luostarinaikainen kerros. Kellaritilojen täyttömaissa oli muutamia harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta vain uuden ajan, lähinnä von Rammin suvun aikaista löytöaineistoa. Yksittäisiä luostarin ja Liivinmaan sodan (1558–1583) aikaisia löytöjä on tullut nuoremmistakin kerroksista, joihin ne ovat joutuneet todennäköisesti uudehkojen purku- ja vanhemmasta kulttuurikerroksesta siirretyn maa-aineksen sekoittuessa. Ylempi, noin puoli metriä paksu maakerros itäisen etupihan alueella sisälsi löytöaineistoa pelkästään 1600–1700-luvuilta. Kerroksesta esiin tulleiden kymmenien löytöjen joukossa ei ole yhtään luostarin aikaista löytöä, ei edes ”munkki ja nunna” -tyyppisten kattotilten paloja.

Luostarialueen vanhimmat, noin 1200–1300-luvulta peräisin olevat keramiikkalöydöt eivät kuitenkaan ole peräisin alkuperäisistä keskiaikaisista maakerroksista, vaan ne ovat löytäneet samasta kerroksesta uuden ajan alkuun ajoittuvien löytöjen kanssa. Kyse on yksittäisistä, mahdollisesti paikallista alkuperää olevista saviastioiden paloista. On täysin mahdollista, että jotkut paloista olisivat käsin valmistetusta astiasta ja voisivat olla peräisin esihistorialliselta ajalta (ajalta ennen 1200-lukua), mutta todennäköisemmin astiat on kuitenkin valmistettu 1200- tai 1300-luvulla. Yksi aalto-ornamentilla koristellun padan kylkipala

³ Kadakas 2011, 32–34.

⁴ Raam 1957. Löydösten säilytyspaikka ei ole tiedossa. Ilmeisesti kokoelmat hävisivät 1980-luvun lopussa, jolloin niitä säilyttänyt tutkimuslaitos lakkautettiin.

Padise

Käesoleva projektiga seotud kaevamised Padise kloostri varemetes toimusid 2010.³ ja 2011. aasta suvel. Tegelikult leiti Padise kloostri varemetest suurtes kogustes tarbekeraamikad ja ahjukahleid juba 1950.–1960. aastatel toimunud kaevamistel.⁴

Erinevalt Soome asulakohtadest Gubbackast ja Mårtensbyst, kus kultuurikiht on suhteliselt õhuke ja eri vanusega leiud paiknevad tihti läbisegi, on Padise kloostri varemeis palju kompaktsid pinnasekihte, mille leidude ajaline ulatus on suhteliselt väike. Nii näiteks on klausuuri sisehoovi all, hilisemast sillutisest sügavamal laiguti säilinud puhtalt kloostriaegne ladestus. Keldriruume täitvas pinnases on väheste eranditega vaid uusaegne, põhiliselt Rammide perioodi leiumaterjal. Üksikuid kloostri- ja Liivi sõja (1558–1583) aegseid leide on ka hilisemates ladestustes, kuhu need sattusid uuema rusu ja varasemasse kultuurikihti tehtud sissekaevetest pärit pinnase segunemisel. Samuti sisaldab ainult 17.–18. sajandi leiumaterjali ülemine, ligi poole meetri paksune pinnasekiht idapoolse eeshoovi alal. Seal saadud kümnete leidude hulgas pole ühtki kloostriaegset, isegi mitte munk-nunn tüüpi katusekivide kilde.

Kõige varasemad leiud kloostri alalt – umbes 13.–14. sajandist – ei pärine siiski oma kaasajal ladestunud pinnasekihtidest, vaid tulid päevavalgele koos varauusaegsete leidudega. Tegemist on üksikute, arvatavasti kohalikku päritolu savipottide kildudega. Ei saa välistada, et mõni neist on vormitud käsitsi ning pärineb muinasajast (s.o enne 13. sajandit), kuid tõenäolisemalt on need siiski valmistatud 13.–14. sajandil. Esiletõstmist väärib ühe lainornamendiga poti küljetükk. See sarnaneb

³ Kadakas 2011, 32–34.

⁴ Raam 1957. Leidude asukoht on tänaseks teadmata, ilmselt läksid kollektioonid 1980. aastate lõpus leide talletanud uurimisasutuse tegevuse lõpetamisel kaduma.

Gubbackast leitud nn Läänemere-keramikaga, millele on laineornament eriti iseloomulik. Väheste teadmiste tõttu Põhja-Eesti tolleaegsest keramikast ei ole neid võimalik kuigi täpselt dateerida. Osa kilde võivad pärineda ka kolmjalgpottide ehk graapenite kohalikest imitatsioonidest, millele osutab üks leitud potijalg. Segadust suurendab seegi, et osa seda tüüpi kilde on väga sarnased Vene pottidele, mida 1576.–1580. aastal kasutasid suure tõenäosusega Vene väed. Eriti väiksemate ja ilmetumate kildude puhul on lihtne eksida.

ansaitsee erityisesti tulla huomioduksi, sillä se muistuttaa Gubbackasta löydettyä ns. Itämeren keramiikkaa, jolle aalto-ornamentti on erittäin tyypillinen. Koska tämän aikaista keramiikkaa tunnetaan Pohjois-Virosta vähän, on palaa vaikea ajoittaa kovin tarkasti. Osa paloista voisi olla peräisin myös kolmijalkapatojen eli ”grapenien” paikallisista jäljitelmistä, mihin viittaisi eräs löydetty padanjalka. Lisää sekaanusta aiheuttaa se, että osa tämän tyyppisistä paloista on erittäin samankaltaisia kuin venäläisten valmistamat astiat, joita Venäjän sotajoukot todennäköisesti käyttivät vuosina 1576–1580. Varsinkin pienehköjen ja koristelemattomien palojen tapauksessa mahdollisuus virhetulkintaan on suuri.

Joonis 1. Kohalik u 13.–14. sajandi keraamika Padiselt (foto: Villu Kadakas).

Seestpoolt glasuuritud punaste kolmjalgpottide kilde leiti Padiselt suhteliselt vähe võrreldes nii Gubbacka ja Mårtensby kaevamiste kui ka Põhja-Eesti leiukogumitega. Õieti ei ole peaaegu ühtki leitud kolmjalgpottide kildu võimalik kindlalt seostada kloostriperioodiga – keskajast pärit keraamikaleiud on peaaegu eranditult kivikeraamiliste jooginõude katked. Vähesed, peamiselt 17.–18. sajandist pärit graapenite killud on enamasti ilmetud ega luba täpsemat dateerimist, sest nende nõude valmistamise tehnikad ja nüansid selle aja jooksul kuigivõrd ei muutunud, välja arvatud

Kuva 1. Padisesta löydettyä paikallista keramiikkaa noin 1200 ja 1300-luvuilta (kuva: Villu Kadakas).

Sisäpuolelta lasitettujen punasavisten kolmijalkapatojen paloja on Padisesta löytynyt suhteellisen vähän verrattuna sekä Gubbackan ja Mårtensbyn kaivauksiin että Pohjois-Viron muihin löytökokonaisuuksiin. Oikeastaan yhtään kolmijalkapadan palaa ei voida varmuudella yhdistää luostariaikaan: keskiajalta peräisin olevat keramiikkalöydöt ovat lähes poikkeuksetta kivisavisten juoma-astioiden paloja. Vähäiset, lähinnä 1600- ja 1700-luvuilta peräisin olevat grapenien palat ovat yleensä koristelemattomia, eikä niitä pystytä ajoittamaan tarkemmin, koska tämän tyyppisten astioiden valmistustapa ja yksityiskohdat eivät muuttuneet kovinkaan paljoa

ajan kuluessa, lukuun ottamatta kahvan, reunan ja jalkojen koristelutapaa. On vaikea päätellä, voisiko jokin niistä olla paikallista alkuperää, mutta löytöjen joukossa on varmasti myös tuontitavaraa Pohjois-Saksasta ja Alankomaista.⁵ Paloja punaisesta ja beigestä grapenista, joissa oli lasitettu keraaminen kahva, voidaan pitää esimerkkinä mahdollisesta 1700-luvun hollantilaisesta tuontiasiasta.

käepidemete, serva ning jalgade kujundus. Raske on otsustada, kas mõni neist võiks olla kohaliku päritoluga, kuid leidude seas on ka nii Põhja-Saksamaalt kui ka Madalmaadest imporditud tarbenõusid.⁵ Samuti võib umbes 18. sajandi Hollandi importnõuks pidada ühe punase ja ühe beeži glasuurkeraamilise sanga graapeni tükke.

Kuva 2. Lasitettua savitavaraa Padisesta
(kuva: Villu Kadakas).

Huomattavasti enemmän Padisen löytöaineistossa on uuden ajan alun punasavia koristeltuja kulhoja sekä vateja, joiden kaltaisia on löydetty myös Mårtensbyn kaivauksilta. Jotkut näistä paloista saattavat olla peräisin jo Liivinmaan sodan ja ruotsalaisen kruununkartanon ajalta, mutta valtaosa niistä joutui Padiseen pikemmin sen ollessa von Rammin suvun asuinkäytössä. Eräästä vanhemmasta, 1500-luvun jälkipuoliskolle tai 1600-luvulle ajoittuvasta koristellusta kulhosta on säilynyt isohko reunapala, jossa näkyy myös koristeornamentti. Yhtään ehjempää kulhoa Padisesta ei ole löytynyt.

⁵ Russow 2006, 111.

Joonis 2. Glasuurkeraamikad Padiselt
(foto: Villu Kadakas).

Märksa enam on Padise leiumaterjalis varausaegseid punaseid maalingutega kausse ja liudasid, mille sarnaseid leiti ka Mårtensby kaevamistel. Üksikud neist võivad pärineda juba Liivi sõja ning Rootsi kroonumõisa ajast, kuid lõviosa sattus Padisele pigem Rammide perioodil. Ühest varasema perioodi, 16. sajandi teise poole või 17. sajandi maalitud kausist on säilinud suurem servatükk, millel on võimalik näha ka ornament. Ühtki tervet kaussi Padiselt ei leitud.

⁵ Russow 2006, 111.

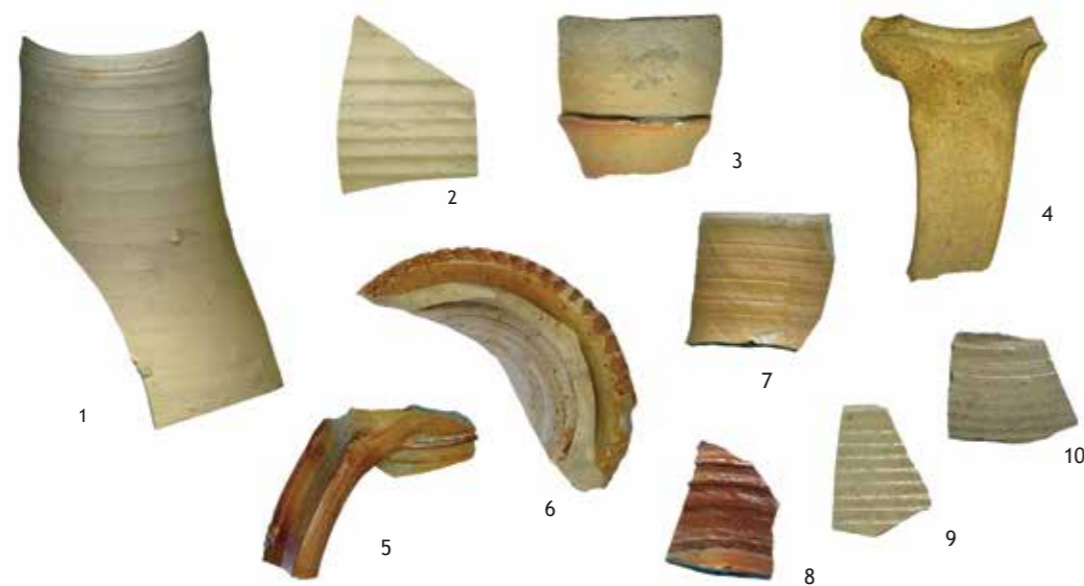

Joonis 3. Maalingutega glasuurkeraamikad Padiselt
(foto: Villu Kadakas).

Padiselt leitud keskaegne kivi-keramika (54 kildu) moodustab suure osa kogu kloostriaegsest keraamikast. Kõik killud on pärit jooginõudest – peekritest ja kannudest. Nende vormide päritolu ning ajaline ulatus on üllatavalt väike. Tootmiskeskuste järgi võib leitud jaotada kolme rühma: 1) Siegburg (u 30 tk) ja Raeren (3 tk) Reini ja Maasi jõe keskjooku piirkonnas, 2) Waldenburg (15 tk) Saksimaal ning 3) üks täpsemalt määratamata valmistamiskoht Lõuna-Alam-Saksimaal. Ajaliselt võib need jagada kahte rühma: vanemad Sieburgi nõude killud umbes 14. sajandi teisest poolest, ning veidi nooremad Sieburgi, Waldenburgi ja Raereni nõude killud 15. sajandist ja 16. sajandi esimesest poolest. Tegemist on lihtsate kaunistamata nõudega, mille vormist hea ettekujutuse saamiseks sobivad suuri iseloomulikke kilde Padiselt ei leitud, küll aga leiab häid vasteid Tallinna arheoloogilistel kaevamistel kogutud keraamika seast.

Kuva 3. Maalikoristeltua lasitettua savitavaraa Padisesta
(kuva: Villu Kadakas).

Padisesta löydetty keskiaikainen kivi-keramiikka (54 palaa) muodostaa valtaosan koko luostariajan keramiikasta. Kaikki palaset ovat peräisin juoma-astioista – maljoista ja kannuista. Niiden muodon, alkuperän ja iän suhteellinen homogeenisuus on yllättävää. Valmistuskeskuksen mukaan löydöt voidaan jakaa kolmeen osaan: 1) Siegburg (n. 30 kpl.) ja Raeren (3 kpl.) Reinin ja Maasin keskivirran paikkeilla, 2) Waldenburg (15 kpl.) Saksissa sekä 3) yksi tarkemmin määrittelemätön valmistuspaikka Ala-Saksin eteläosassa. Ajallisesti kivi-keramiikan löydöt voidaan jakaa kahteen ryhmään: vanhemmat Siegburg-astioiden palat ovat noin 1300-luvun jälkipuoliskolta ja hiukan nuoremmat Siegburg-, Waldenburg- ja Raeren-astioiden sirpaleet 1400-luvulta ja 1500-luvun alkupuoliskolta. Kyse on yksinkertaisista ja koristelemattomista astioista, joiden muodosta hyvän käsityksen antavia suuria luonteenomaisia paloja Padisesta ei ole löytynyt, mutta tämän tyyppisille astioille on hyviä vastineita Tallinnan arkeologisista kaivauksista löytyneen keramiikan joukossa.

Joonis 4. Keskaegset kivikeraamikat Padiselt.

1–3 - Siegburgi kivikeraamika
4 - Löhna-Alam-Saksi kivikeraamika
5–8 - Waldenburgi kivikeraamika
9–10 - Raereni kivikeraamika
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 4. Padisesta löytyntä keskiaikaista kivisavikeramiikkaa.
1–3 - Siegburgissa valmistettua kivisavitavaraa;
4 - Kivisavitavaraa eteläisen Ala-Saksin alueelta;
5–8 - Waldenburgissa valmistettua kivisavitavaraa
9–10 - Raerenissa valmistettua kivisavitavaraa
(kuva: Villu Kadakas).

Kuva 5. Kaksi Siegburgissa valmistettua kivisavikannua, jotka löytyivät Tallinnasta Vene St. 11 nimiseltä kohteelta
(kuva Villu Kadakas).

Joonis 5. Kaks Siegburgi kivikeraamilist kannu Tallinnast Vene tn 11 kinnistult
(foto: Villu Kadakas).

Verrattuna Tallinnan vanhankaupungin 1300-luvun jälkipuoliskon kivisavikeramiikan yleiseen jakaumaan on epätavallista, että tuota aikakautta Padisessa edustaa vain Siegburgi valmistuskeskus.

Tallinna vanalinna 14. sajandi teise poole kivikeraamika üldise jaotusega võrreldes on ebatavaline, et seda ajajärku esindab Padisel vaid Siegburgi tootmiskeskus.

Tallinna arheoloogilises leiumaterjalis on Siegburgi kõrval arvestataval määral ka Löhna-Alam-Saksi ja Langerwehe nõusid. Selles osas vastab nt Gubbacka vastava perioodi kivikeraamika erinevalt Padise kloostri omast paremini Tallinna kui lähima suurema linna materjali jaotusele. Omanäoline on ka Padise 15. sajandi kivikeraamika päritolu võrreldes Tallinnaga. Selleks ajaks muutusid Siegburgi nõud Tallinnas selgeks „turuliidriks“, tõrjudes muud tootmiskeskused kõrvale. Viimastest on Padisel vähesel määral esindatud Raeren (3 tk), mis asus tänapäeva Belgia kaguosas, ning Löhna-Alam-Saksimaa (1 tk). Üllatavalt palju, isegi rohkem kui Siegburgi omi, leiti Padiselt 15. sajandi Waldenburgi nõude kilde. Waldenburgi kildude suur osakaal Siegburgi omade kõrval on tähelepanuväärne. Üks väheseid Tallinna vanalinna krunte, kust 15. sajandi Siegburgi nõukildude kõrval leiti põhiliselt Waldenburgi kilde, on Vene tn 22, mis keskajal kuulus Padise kloostri.⁶ 15. sajandi elutegevuskihist leiti seal üheksa Waldenburgi nõu kildu ning vaid üks Siegburgi oma. Arvatavasti varustati mõlemat majapidamist tarbenõudega ühtviisi, mis tekitas teatud erinevuse Tallinna n-ö keskmise kaupmehe-käsitöölise nõude valikust. Kahjuks ei ole kirjalikest allikatest midagi teada kloostri kaubandussuhete ega imporditavate tarbekaupade valiku põhimõtete kohta.

Padise keskaegsete kivikeraamiliste leitud hulgas tuleb täiesti eriliseks pidada üht väikest dekoreeritud jooginõukildu. Kannu välispinnale on kleebitud mingid elemendid, ent killu väiksuse tõttu on raske aru saada, mis kujutise need moodustavad. Leid kuulub Eestis haruldase kivikeraamika hulka, mida toodeti 15. sajandil arvatavasti kusagil Saksimaal, kuid vähestes kogustes on see levinud kõikjal üle põhjapoolse Euroopa.⁷ Tolle aja

⁶ Kadakas et al. 2008, 196–198.

⁷ Gaimster 1997, 282.

Tallinna arkeoloogilises leiumaterjalis on Siegburgi kõrval arvestataval määral ka Löhna-Alam-Saksi ja Langerwehe nõusid. Selles osas vastab nt Gubbacka vastava perioodi kivikeraamika erinevalt Padise kloostri omast paremini Tallinna kui lähima suurema linna materjali jaotusele. Omanäoline on ka Padise 15. sajandi kivikeraamika päritolu võrreldes Tallinnaga. Selleks ajaks muutusid Siegburgi nõud Tallinnas selgeks „turuliidriks“, tõrjudes muud tootmiskeskused kõrvale. Viimastest on Padisel vähesel määral esindatud Raeren (3 tk), mis asus tänapäeva Belgia kaguosas, ning Löhna-Alam-Saksimaa (1 tk). Üllatavalt palju, isegi rohkem kui Siegburgi omi, leiti Padiselt 15. sajandi Waldenburgi nõude kilde. Waldenburgi kildude suur osakaal Siegburgi omade kõrval on tähelepanuväärne. Üks väheseid Tallinna vanalinna krunte, kust 15. sajandi Siegburgi nõukildude kõrval leiti põhiliselt Waldenburgi kilde, on Vene tn 22, mis keskajal kuulus Padise kloostri.⁶ 15. sajandi elutegevuskihist leiti seal üheksa Waldenburgi nõu kildu ning vaid üks Siegburgi oma. Arvatavasti varustati mõlemat majapidamist tarbenõudega ühtviisi, mis tekitas teatud erinevuse Tallinna n-ö keskmise kaupmehe-käsitöölise nõude valikust. Kahjuks ei ole kirjalikest allikatest midagi teada kloostri kaubandussuhete ega imporditavate tarbekaupade valiku põhimõtete kohta.

Padise keskaegsete kivikeraamiliste leitud hulgas tuleb täiesti eriliseks pidada üht väikest dekoreeritud jooginõukildu. Kannu välispinnale on kleebitud mingid elemendid, ent killu väiksuse tõttu on raske aru saada, mis kujutise need moodustavad. Leid kuulub Eestis haruldase kivikeraamika hulka, mida toodeti 15. sajandil arvatavasti kusagil Saksimaal, kuid vähestes kogustes on see levinud kõikjal üle põhjapoolse Euroopa.⁷ Tolle aja

⁶ Kadakas et al. 2008, 196–198.

Eurooppaan.⁷ Aikakautensa muihin astioihin verrattuna nämä olivat hyvin runsaasti koristeltuja, ja muodoltaan usein jalometallisia astioita jäljitteleviä, joten niitä on yleensä pidetty ylellisyystavaroina. Tällaisten astioiden tyypillisiä löytöpaikkoja ovat linnojen ohella juuri luostarit,⁸ joten palan löytymisen Padisesta ei ole yllättävää.

Joonis 6. 15. sajandi Lausitzi kivikeraamilise kannu katke Padiselt
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 6. Padisesta löytyneen 1400-luvun Lausitzissa valmistetud kivisavikannun katkelma
(kuva: Villu Kadakas).

Noin 1500-luvun puolivälistä eteenpäin, Liivinmaan sodan ja ruotsalaisen kruununkartanon aikaan ajoittuvista Siegburgin, Raerenin, Kölnin ja Frechenin valmistuskeskusten taiteellisesti erittäin tasokkaista kivisavikeramiisista astioista Padisesta on löytynyt vain Raeren-keramiikan paloja (11 kpl.). Valtaosa paloista on kuitenkin yksinkertaisia ja koristelemattomia. Mainitsemisen arvoineen on ison, muodoltaan pyöreän kannun lieriömäisen kaulan pala, jossa on matriisilla painettua kohokuvioita. Samanaikaisia löytöjä ovat Padisesta löytyneet kaksi vaatimatonta eteläpuolalaisen tai pohjoisböömiläisen harmaasavikeramiikan kylkipalaa.

Joonis 7. Reljeefkaunistusega Raereni kivikeraamika katke Padiselt
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 7. Padisesta löytyneen Raerenissa valmistetud relieefkoristeisen kivisaviastian katkelma
(kuva: Villu Kadakas).

⁸ Stephan & Gaimster 2003.

⁷ Gaimster 1997, 282.

⁸ Stephan & Gaimster 2003.

kohta olid need nõud erakordselt rikkalikult dekoreeritud ning sageli väärismetallist nõusid imiteeriva kujuga, mistõttu neid peetakse luksustoodeteks. Nende nõude üks tüüpilisi leiukohti on linnuste kõrval just kloostrid,⁸ seega ei tohiks sellise killu leidmine Padiselt üllatada.

Joonis 6. 15. sajandi Lausitzi kivikeraamilise kannu katke Padiselt
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 6. Padisesta löytyneen 1400-luvun Lausitzissa valmistetud kivisavikannun katkelma
(kuva: Villu Kadakas).

Umbes 16. sajandi keskpaigast alates, s.o Liivi sõja ja Rootsi kroonumõisa perioodil levinud Siegburgi, Raereni, Kölni, Frecheni kunstiliselt väga kõrgel tasemel kivikeraamilistest nõudest on Padisel esindatud vaid Raereni omad (11 tk). Enamik kilde on lihtsad ja dekoreerimata. Tähelepanu väärrib neist suure ümara kannu silinderja kaela kild, millel on matriitstrukis reljeefkaunistus. Samast perioodist leiti Padiselt kaks Lõuna-Poola või Põhja-Böömi päritolu hallide savinõude tagasihoidlikku küljekildu.

Joonis 7. Reljeefkaunistusega Raereni kivikeraamika katke Padiselt
(foto: Villu Kadakas).

Kuva 7. Padisesta löytyneen Raerenissa valmistetud relieefkoristeisen kivisaviastian katkelma
(kuva: Villu Kadakas).

Rammide perioodi leidude hulgast puudub üllataval kombel täielikult Westerwaldi kivikeraamika, mis alates 17. sajandi algusest võttis Tallinnas üle Raereni nõude turuosa ning on ka Mårtensby leidude seas tavaline. Sellest ajajärgust väärrib esiletõstmist üks täiesti terve, vaid veidi pragunenud Raereni salvitops, mis leiti käärkambri aluse keldri põrandapinnast. Arvatavasti on samast perioodist ka Duingeni päritolu kivikeraamika (5 kildu), mis on muuhulgas tuntud kosmeetiliste ja meditsiiniliste ainete säilitusnõude poolest.⁹ Padise leidude hulgas on vähemalt ühe väikese Duingeni salvitopsi jäänused. Samuti kasutati Rammide perioodil, kuid ka hiljem, Padisel mitmes erinevas tootmiskeskuses valmistatud kivikeraamilisi mineraalveepudelid, mille killud sarnanevad esmapilgul keskaegsete kannude omadega.

Joonis 8. Kivikeraamiline salvitops ja topsi katked Padiselt (foto: Villu Kadakas).

Kuva 8. Kivisavesta valmistettu voideastia ja voideastioiden katkelmia Padisen kaivauksilta
(kuva: Villu Kadakas).

⁹ Gaimster 1997, 300.

Luostarirakennuksen von Rammin suvun käyttöaikaan ajoittuvien löytöjen joukosta puuttuu yllättäen kokonaan Westerwald-kivisavikeramiikka, joka 1600-luvun alusta lähtien valtasi Tallinnassa Raerenin astioiden markkinaosuuden. Westerwald-keramiikka oli tavallista myös Mårtensbyn löytöaineiston joukossa. Padisen 1600-luvulle ajoittuvista astioista kannattaa mainita yksi lähes ehjä, vain hiukan lohjennut voidepurkki Raerenin tuotantokeskuksesta, joka löytyi sakariston alla olevan kellarin lattian tasolta. Oletettavasti samanaikaisia ovat myös palat ns. duingenilaista kivisavikeramiikkaa (5 sirpaletta), joka on tyypillistä juuri mm. hosteiden ja lääkkeiden säilytysastioiden materiaalina.⁹ Padisen löytöjen joukossa on ainakin yhden pienen duingenilaisen voidepurkin paloja. Lisäksi Padisessa käytettiin von Rammin aikakaudella, mutta myös myöhemmin, monessa eri keskuksessa valmistettuja kivisavisia kivennäisvesipulloja, joiden palat muistuttavat ensi silmäyksellä keskiaikaisten kannujen paloja.

Joonis 9. Kivikeraamiline mineraalveepudeli põhjakatke Padiselt (foto: Villu Kadakas).

Kuva 9. Padisesta löytyneen kivisavesta valmistetud seltteripullon põhjapala
(kuva: Villu Kadakas).

⁹ Gaimster 1997, 300.

Padisen kirkon alla sijaitsevasta kryptasta löytyi yhden venäläisen vihreällä lasitetun harmaasaviastian katkelma, joka on oletettavasti peräisin Liivinmaan sodan aikana ja 1600-luvulla käytettyistä keraamisista kenttäpulloista.¹⁰ Padisessa pullot voisivat liittyä venäläisten sotajoukkojen läsnäoloon vuosina 1576–1580. Samalta ajalta ja samoin venäläistä alkuperää voisivat olla joukko yksinkertaisten astioiden paloja, jotka löytyivät porttitornin vanhan kävelyportin edestä lannalla täytetystä ojasta.

Joonis 10. Vene päritolu nõude killud Padiselt: roheline glasuuriga välipudeli kild ning lihtsad savipotid, arvatavasti Liivi sõja ajast (foto: Villu Kadakas).

Kuva 10. Padisesta löytyntä venäläistä savitavaraa: sirpale vihreästä lasitetusta leilimäisestä astiasta sekä yksinkertaisten astioiden katkelmia, todennäköisesti Liivinmaan sodan ajalta (kuva: Villu Kadakas).

Von Rammien ruokapöydän kattauksesta ovat todennäköisesti peräisin erilaisten vanhempien ja nuorempien fajanssiastioiden palat (n. 40 kpl.), jotka ajoittuvat 1600-luvulta 1800-luvulle saakka. Vanhempi fajanssi on luonteenomaisesti massaltaan kellertävää, ja lasitetut pinnat on maalattu koboltinsinisellä maalilla. Nuoremmat astiat ovat massaltaan valkoisempia, ja joko koristelua ei ole ollenkaan tai palat ovat liian pieniä, jotta koristelua voitaisiin havaita. 1800-luvulle ja 1900-luvun alulle ominaisia painokuvioin varustettuja fajanssiastioita ei Padisesta ole löytynyt. Astiamuodoista tunnistettavissa ovat etupäässä erilaiset

¹⁰ Russow 2006, 135.

Padise kiriku alusest krüptist leiti ühe Vene päritolu, roheline glasuuriga halli savinõu katkend, mis arvatavasti pärineb Liivi sõja ajal ja 17. sajandil arvukalt kasutusel olnud välipudelist.¹⁰ Padisel võiks see seostuda Vene vägede kohalolekuga 1576.–1580. aastal. Samast ajast ja samuti Vene päritolu võiks olla hulk lihtsate pottide tükke, mis leiti väravatorni kunagise jalgvärava eest sõnnikuga täidetud kraavist.

Rammide söögilaualt pärinevad mitmesuguste varasemate ja hilisemate fajanssnõude killud (u 40 tk) ajavahemikust 17.–19. sajandini. Varasem fajanss on üldiselt iseloomulikult kollaka murdega ja käsitsi koobaltsinise värviga maalitud. Hilisemad nõud on valgema struktuuriga, kohati puudub dekoor üldse või on killud liiga väikesed, et selle üle otsustada. 19. sajandile ja 20. sajandi algusele iseloomulikke trükimustriga fajanssnõusid ei leitud. Nõudest on esindatud eeskätt mitmesugused taldrikud ja kausid, samuti vaagnad. Leiti ka

¹⁰ Russow 2006, 135.

ühe nõu kaane nupp. Suur osa fajanssnõudest on imporditud, eeskätt Madalmaadest. Hilisema toodangu hulgas võib olla ka mitme keiserliku Venemaa, eeskätt Riia Kuznetsovi vabrikute toodangut, kuigi valmistajamärgiga kilde Padiselt ei leitud. Samuti korjati üles 11 portselannõu kildu, millest vanemad pärinevad ilmselt 18. ja uuemad 19. sajandist. Esindatud on eeskätt mitmesugused tee- või kohvitassid ja alustassid. Leitud killud on käsitsi kaunistatud ühe- (sinine) või mitmevärviliste maalingutega, näiteks roheline ja kuldse värviga alustass või kuldse ja pruuni dekooriga tass. Enamik kilde on tõenäoliselt pärit imporditud, kuid osa võib olla kohalike manufaktuuride, näiteks 18. sajandi teisel poolel Põltsamaal tegutsenud portselanitööstuse toodangust.

Joonis 11. Fajanssnõude kilde Padiselt (foto: Villu Kadakas).

lautaset, kulhot ja vadit. Löytöjen joukossa on myös yhden astian kannen nappi. Suurin osa fajanssiastioista on ollut tuontia ulkomailta, lähinnä Alankomaista. Uudemman tuotannon joukossa voi olla myös monen keisarillisen Venäjän, varsinkin riikalaisen Kuznetsovin, tehtaan tuotteita, vaikka kyseisten tehtaiden leimoilla varustettuja paloja Padisesta ei olekaan löytynyt. Lisäksi Padisesta on löytynyt 11 posliiniastian palaa, joista vanhimmat ovat peräisin todennäköisesti 1700-luvulta ja uudemmat 1800-luvulta. Astiamuodoista edustettuina ovat lähinnä erilaiset tee- tai kahvikupit sekä aluslautaset. Löydetty palat on koristeltu käsin yksivärisin (sinisin) tai monivärisin aihein, esimerkkinä vihreän- ja kullavärinen aluslautanen ja kullavärisellä sekä ruskealla kuviolla koristeltu kuppi. Valtaosa paloista on todennäköisesti tuontia, mutta osa voi olla paikallisten tehtaiden, esimerkiksi 1700-luvun jälkipuoliskolla Põltsamaalla toimineen posliinitehtaan tuotantoa.

Kuva 11. Padisesta löytyneiden fajanssiastioiden katkelmia (kuva: Villu Kadakas).

Ruoka- ja juoma-astioiden lisäksi Padisesta löydettiin vielä 21 poltetusta savesta valmistetun piipunvarren katkelmaa, jotka on ajoitettu 1600-luvun jälkipuoliskolta 1800-luvun alkuun. Joukossa on mm. yksi kuvioitu varsipala.

Joonis 12. Madalmaade savipiipude katkeid Padiselt (foto: Villu Kadakas).

Padisesta löydettiin runsaasti myös keskiajalle ja uuden ajan alkuun ajoittuvaa rakennuseramiikkaa. Luostarivaiheen rakennusten vesikatoista on peräisin erimuotoisia ”munkki-nunna”-tyyppisten kattotiilien paloja. Lisäksi porttitornin kellarin raunioista löydettiin yksi lähes ehjä tiili. Uuden ajan alusta ovat peräisin ns. S-tyyppiset kattotiilet. Mõnen luostarin huoneen lattia oli ilmeisesti päällystetty keraamisilla laatoilla. Valtaosa laatoista oli päällystetty värillisellä lasitteella, jonka sävy saattoi vaihdella paljonkin, mutta yleisellä tasolla lasitteet voidaan jakaa keltaisiin, ruskeisiin ja vihreisiin. Eriväriset laatat olivat todennäköisesti muodostaneet kuvion lattiaan. Laattojen paksuus vaihteli neljästä viiteen senttimetriin. Koska useimmat löydetty palat ovat pieniä, on vaikea olla varma laattojen alkuperäisestä muodosta ja koosta. Oletettavasti suurin osa niistä on ollut nelionmuotoisia. Parin isohkon säilyneen palan sivun pituus on 22 cm. Yhtäkään lasitettua laattaa ei löydetty alkuperäiseltä paikaltaan. Näyttääkin siis siltä, että kaikkien tilojen keskiaikaiset lattiat on purettu. Suurin laattakokoelma löydettiin kirkon itäosan alla olevasta kellarikappelista, ns. kryptasta, mistä

Söögi- ja jooginõude kõrval leiti Padiselt veel 21 põletatud savist piibuarre katket, mis pärinevad 17. sajandi teisest poolest kuni 19. sajandi alguseni, teiste seas üks ornamenteeritud varretükk.

Kuva 12. Padisesta löytyneiden Alankomaissa valmistettujen liitupiippujen katkelmia (kuva: Villu Kadakas).

Suures koguses leiti kesk- ja varauusaegsete ehituskeraamikate. Kloostriaegsete hoonete katusest pärinevad erineva kujuga munk-nunn tüüpi katusekivide tükid. Muuhulgas leiti värvatorni keldri rusudest ka üks enam-vähem terve eksemplar. Varauusajast pärinevad nn S-tüüpi katusekivid. Ilmselt oli mitme kloostri-ruumi põrand kaetud keraamiliste plaatidega. Enamus plaate on kaetud värvilise glasuuriga, millele toon varieerub tublisti, kuid üldiselt võib need jaotada kollasteks, pruunideks ja rohelisteks. Ilmselt olid eri värvi plaadid põrandasse laotud mustriks. Plaatide paksus kõigub 4 ja 5 cm vahel. Kuna enamus kilde on väikesed, on raske tuvastada plaatide kuju ja mõõte. Arvatavasti oli suur osa neist ruudukujulised. Paari suurema säilinud tüki küljepikkus on 22 cm. Ühtki glasuuritud plaati ei leitud oma algselt kohalt – kõigis ruumides näivad keskajased põrandad lammutatud olevat. Kõige suurem kolleksioon plaate leiti kiriku idaosa alusest kelderkaabelist, nn krüptist, millest võib järeldada, et seal oli suure tõenäosusega

keraamiliste plaatidega kaetud põrand. See ei tohiks üllatada – tegemist oli kiriku järelkloostrikompleksi ühe tähtsama ruumiga. Samas ei tähenda käärkambri ja arvatava kapiitlisaali alustest keldritest leitud plaatide suurkogus tingimata, et neis oli glasuurkeraamiline põrand. On teada, et siin hoiti 1960. aastate väljakaevamiste leide, millest pärast äraviimist jäi osa mingil põhjusel maha: ühel plaaditükil on isegi toleaeagne inventarinumber – nr 362. Selle plaadi kloostriaegset asukohta pole võimalik enam tuvastada, sest vana leiunimekirja järgi leiti see sisehoovi täitnud rusust.¹¹

Joonis 13. Keskaegne nn munk-nunn tüüpi katusekivi Padiselt (foto: Villu Kadakas).

Kuva 13. Padisesta löytynyt ns. munkki-nunna tyyppinen kattotiili (kuva: Villu Kadakas).

voidaan päätellä että ainakin siellä on mitä todennäköisimmin ollut laatoitettu lattia – mikä ei olisi-kaan yllättävää: onhan kyseessä kirkon jälkeen yksi tärkeimmistä luostarin tiloista. Sakariston ja oletetun kapitulisalin alla olevista kellareista löydettyjen laattojen suuri määrä ei kuitenkaan välttämättä tarkoita, että näissä tiloissa olisi ollut laatoitettu lattia. Tiedetään, että täällä varastoitiin 1960-luvulla kaivausten löytöjä, joista osa on jostakin syystä jäänyt jälkeen: yhdessä laatanpalassa näkyy jopa sen aikainen löytönumero – 362. Tämän laatan luostarinaikaista sijaintia ei ole enää mahdollista paikantaa, koska vanhan löytöluettelon mukaan se tuli sisäpihan täyttäneistä purkukerroksesta.¹¹

Joonis 14. Kollase, roheline ja pruuni glasuuriga keraamiliste kloostriaegsete plaatide killud Padiselt. Nr 81 on teist korda leitud – see kannab 1960. aastate väljakaevamiste inventarinumbrit 362 (foto: Villu Kadakas).

Kuva 14. Padisesta luostariajalt peräisin olevia keltaisella, vihreällä ja ruskealla lasitteella päällystettyjä lattiatiiliä. Numero 81 on löydetty kahteen eri otteeseen – siinä on 1960-luvun kaivausten löytönumero 362 (kuva: Villu Kadakas).

¹¹ Raam 1957, 86.

¹¹ Raam 1957, 86.

Toisen merkittävän rakennuskeramiikkalajin, joka on epäilemättä kokonaan peräisin luostarin jälkeiseltä ajalta, muodostavat uuden ajan alun uunikaakelit ja niiden fragmentit. Luostarinaikainen keskuslämmitysjärjestelmä – isot kiukaalla varustetut hypokaustiunit, joista jokainen tuotti lämmintä ilmaa todennäköisesti monessa eri kerroksessa sijaitseviin tiloihin – lakkasi toimimasta oletettavasti Liivinmaan sodan aikana, ja se korvattiin vaiheittain kaakeliuuneilla. Jos hypokaustiuneja oli ilmeisesti rakennuksen jokaisessa siivessä vain yksi, niin kaakeliuuneja, jotka lämmittivät vain yhtä tilaa kukin, oli oltava samanaikaisesti käytössä vähintään kymmenkunta. Liki kahdensadan vuoden aikana eli luostarivaiheen lopusta vuoden 1766 tulipaloon, Padisessa rakennettiin ja käytettiin loppuun kymmeniä kaakeliuuneja: on oletettu, että yhden uunin käyttöikä kesti parhaimmillaan puoli vuosisataa.¹² Yhtään selvää luostariaikaista kaakelinpalaa ei löytöjen joukosta ole vielä havaittu. Typologisesti varhaisimpia ovat ehkä jotkut yksinkertaiset keltaruskealla lasitteella päällystetyt uunikaakelinpalat. Oman ryhmänsä muodostavat Liivinmaan sodan ja kruununkartanon aikaan ajoitetut, koristelultaan renessanssityyliset kaakelit, mutta niiden joukossa ei ole kokonaisia ja koristeltuja paloja. Padisesta on löydetty sekä tavallisten kaakeleiden kappaleita että yksittäisiä uunin yläreunaa koristaneita ns. kruunkaakeleiden paloja. Selvimmin erotettavan ja suurimman ryhmän muodostavat mustalla lasitetut ja kasviornamentein koristellut kaakelit, jotka on oletettavasti valmistettu 1600-luvun jälkipuoliskolla tai 1700-luvun alussa. Vain tälle kaakeliryhmälle löydettiin vastineita Suomen Märtnensbysta. Padisen kaakelien joukossa on säilynyt myös joitakin kokonaisempia uuninosia, esim. kaareva kulmakaakeli ja yksi korniisin osa. Harvalukuisena löytyi myös yksinkertaisia valkoiseksi lasitettuja kaakeleita, jotka ovat ilmeisesti peräisin 1700–1800-luvuilta. Kaikkien uunien ei ole tarvinnut sijaita vanhassa luostarirakennuksessa: uuden kartanorakennuksen korjaus-

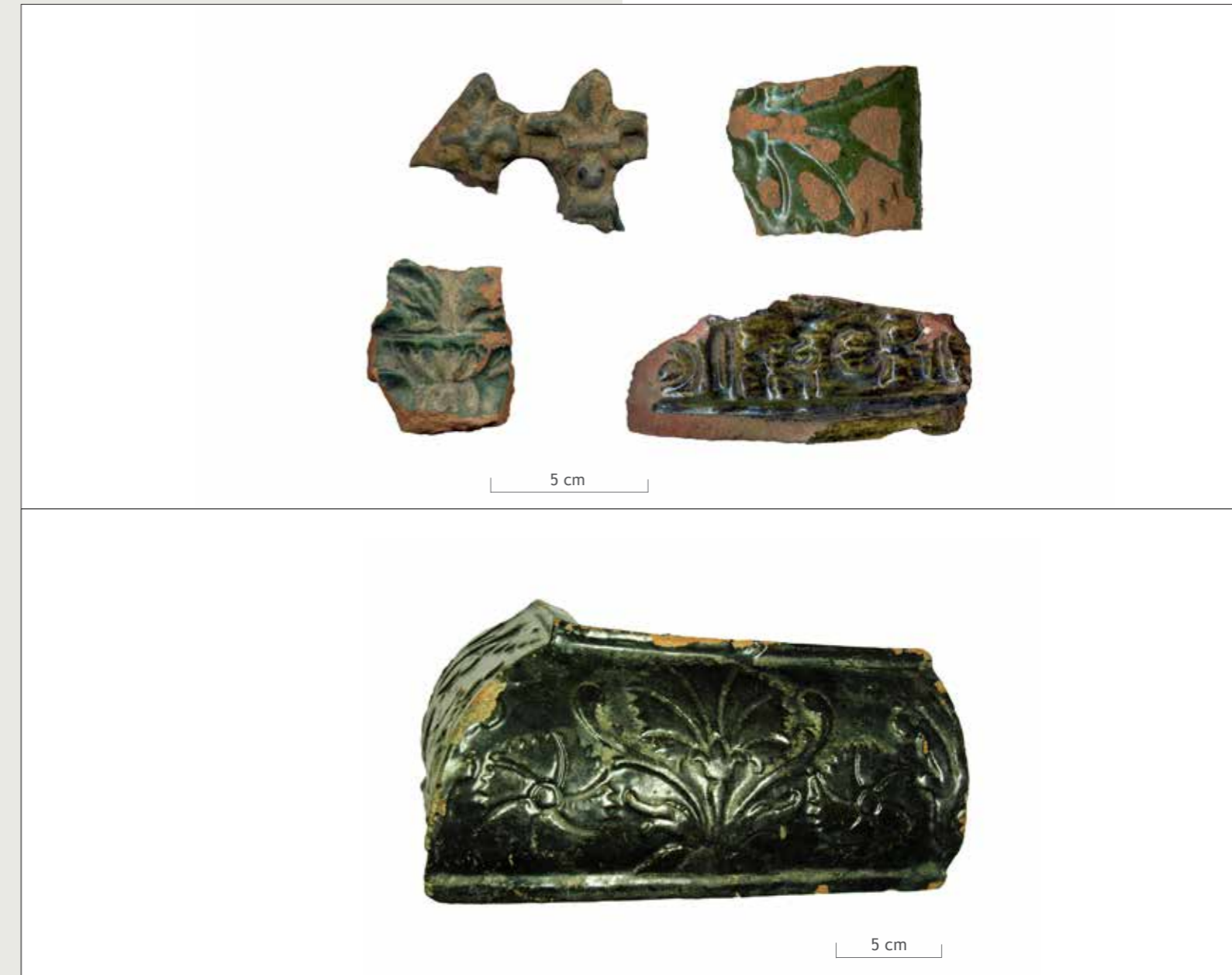
¹² Russow *et al.* 2010, 252.

Teine suur ehituskeraamika liik, mis esmapilgul pärineb tervikuna kloostrijärgsest ajast, on varauusaegsed ahjukahlid ja nende fragmendid. Kloostriaegne keskküttesüsteem – suured kerisega hüpokaustahjud, millest igäüks varustas sooja õhuga ilmselt mitme korruse ruume – läks käigust välja arvatavasti Liivi sõja käigus ning asendati järk-järgult moodsate kahhelahjudega. Kui hüpokaustahjusid oli ilmselt iga hoonetiiva kohta üks, siis kahhelahjusid, mis soojendasid tavaliselt vaid ühte ruumi, pidi korruga käigus olema vähemalt kümme-kond. Ligi kaheksa aasta jooksul, s.o kloostriperioodi lõpust kuni 1766. aasta tulekahjuni, pidi Padisel ehitatama ja läbi kuluma mitu põlvkonda kahhelahjusid – on oletatud, et ühe ahju eluiga võis parimal juhul küündida poole aastasajani.¹² Ühtegi selgelt kloostriaegset kahlakatket ei ole seni leidude hulgas tuvastatud. Tüpoloogiliselt varaseimad on ilmselt mõned lihtsad kollakaspruuni glasuuriga pottkahlilikillud. Omaette rühma moodustavad Liivi sõja ja kroonumõisa aega dateeritavad renessanss-stiilis dekooriga kahlid, ent puuduvad terviklikumad ja ilmekamad eksemplarid. Leiti nii tavaliste kahlite tükke kui ka üksikuid ahju ülaserkaunistanud nn kroonkahlite kilde. Selgepiirilise ja kõige suurema rühma moodustavad musta glasuuri ning taimornamendiga kahlid, mis valmistati arvatavasti 17. sajandi teisel poolel või 18. sajandi alguses. Vaid sellele rühmale leiti vasted Soomest Märtnensbyst. Padise kahlite hulgas on säilinud ka mõned terviklikumad ahjudetailid, nt kaarjas nurgakahhel ning üks karniisidetail. Väikeses koguses leidis ka lihtsaid valge glasuuriga kahleid, mis pärinevad ilmselt 18.–19. sajandist. Kõik ahjud ei pruukinud asuda endises kloostrihoones – uue mõisahoone ümberehituste käigus tekkinud lammutuspraht võidi

¹² Russow *et al.* 2010, 252.

ladustada kloostrivaremetesse. Hulgaliselt leiti ka ilmetuid ja raskesti dateeritavaid glasuurimata kahleid, millest osa on kaunistatud reljeefse ornamendiga.

rakentamisesa syntyneet purkujätteet on saatettu tyhjentää luostarin raunioihin. Padisesta löytyi runsaasti myös koristelemattomia ja vaikeasti ajoitettavissa olevia lasittamattomia kaakeleita, joista osa on koristeltu kohokuvioin.

Joonis 15. Valik ahjukahleid Padiselt (foto: Villu Kadakas).

Kuva 15. Valikoima Padisesta löytyneistä uunitiilistä (kuva: Villu Kadakas).

Gubbacka

Vantaan Länsisalmen Gubbackan keskiaikaisella kylätontilla on kaivettu vuosina 2003 Museoviraston toimesta ja 2008–2010 Vantaan kaupunginmuseon toimesta. Tänä aikana kertynyt keramiikkamateriaali ajoittuu keskiajalta aina uuden ajan alkuun (1300–1600-luvuille). Aineisto paljastaa Gubbackan väellä olleen käytössä Keski-Euroopasta tuotuja astioita jo hyvin varhaisessa vaiheessa. Tuontitavaran rinnalla käytettiin myös paikallisen vanhemman tradition mukaan valmistettuja astioita.

Vanhinta kerrostumaa Gubbackan keramiikka-aineistossa edustaa yksittäinen karkeasekoitteinen, dreijaamaton keramiikan kylkipala (mustasavi- tai ns. Itämerenkeramiikka), joka löytyi 1200-luvulle ajoittuvaan pajaan liittyvistä keroksista. Tämä keramiikka todennäköisesti edustaa paikallista tuotantoa, mutta jo 1300-luvulla ja varsinkin 1400-luvulla alkaa keramiikkalöytöihin ilmestyä tuontitavaraa, punasaviastioita sekä kivi-savikannuja.

Valtaosa Gubbackan keramiikkamateriaalista on punasavea. Se oli Länsi- ja Pohjois-Euroopassa yleisin keramiikkatuote keskiajalta lähtien, koska sen raaka-ainetta oli saatavissa lähes kaikkialla. Punasavikeramiikkaa massatuotettiin, ja astiamuodot olivat hyvin samankaltaisia laajalla alueella. Suurin osa astiamuodoista oli tarkoitettu arkipäivän käyttöön.¹³ Valtaosa Gubbackan punasaven kappaleista on yleisimmän ruuanvalmistusastian, eli kolmijalkapadan palasia: kylki- ja reunapaloja, jotka ovat ulkopinnaltaan rihlattuja ja usein nokisia, sisäpuolelta lyijylasitettuja joko väritömällä, vihreällä tai ruskealla lasitteella. Padoista on säilynyt myös padanjalkojen ja putkikahvojen katkelmia. Näiden perusteella voidaan sanoa, että patoja oli käytössä erikokoisia. Osa kylkipaloista – varsinkin noettomista – voi olla myös kulhoista, koska niitä on muotonsa perusteella lähes mahdoton erottaa padoista.

¹³ Gaimster 2007; Niukkanen 1994; 2007.

Gubbacka

Vantaas Länsisalmi Gubbacka keskaegsel külakrundil toimusid 2003. aastal väljakaevamised Soome muuseumiameti (*Museovirasto*) eestvõttel ja 2008.–2010. aastal Vantaa linnamuuseumi eestvõttel. Täna seks kogunenud keraamikamaterjal on dateeritud keskajast uusaja alguseni (14.–17. sajand). See materjal näitab, et Gubbacka rahvas kasutas Kesk-Euroopast toodud nõusid juba väga varakult. Sisseveetud kauba kõrval kasutati ka kohaliku, varasema traditsiooni järgi valmistatud nõusid.

Gubbacka keraamikaaineses esindab kõige vanemat kihti üksik jämeda puruga käsikeraamika küljekild (niinimetatud Läänemere-keramika), mis leiti 13. sajandisse dateeritud sepikojaga seotud kihtidest. See keraamikaleid esindab tõenäoliselt kohalikku toodangut, aga juba 14. sajandil ja eriti 15. sajandil hakkas keraamikaainesesse ilmuma importtoodangut, punaseid savinõusid ja kivi-keramiilisi kannusid.

Valdav osa Gubbacka keraamikast on punane glasuurkeramika. Keskajast alates oli see Lääne- ja Põhja-Euroopas kõige tavalisem keraamikaliik, sest toorainet oli peaaegu igal pool saada. Punast keraamikat toodeti massiliselt ja nõude liigid olid väga ulatuslikul alal sarnased. Enamik nõuliike oli mõeldud igapäevaseks kasutamiseks.¹³ Valdav osa Gubbacka punase glasuurkeramika kildudest on kõige tavalisema toiduvalmistusnõu ehk kolmjalgpoti külje- ja servakillud, mille välispind on sooneline ja tihti nõgine, sisepind aga kaetud kas värvitu, roheline või pruuni pliiglasuuriga. Säilinud on ka potijalgade ja sangade tükke. Nende põhjal võib öelda, et kasutati eri suuruses potte. Osa küljetükke – eriti nõest puhtad – võivad pärineda ka kaussidest, sest kuju põhjal on neid peaaegu võimatu pottidest eristada.

¹³ Gaimster 2007; Niukkanen 1994; 2007.

Punaste savinõude hulgas on ka mõni liuakild lamedate serveerimisnõude küljest, mis muutusid tavaliseks alles 16. sajandi teisel poolel.¹⁴ Sellised nõud olid tihti angoobmaalingutega kaunistatud, kuid tavapärase angoobmaalingutega liudade kõrval leiti Gubbackast ka 17. sajandist pärit, niinimetatud *hemring*-dekooriga (s.o rulltempelornamendiga) liua kilde.¹⁵

Punaseid savinõusid on keeruline dateerida, sest nende kuju jäi väga kauaks ajaks samaks. Gubbacka punaste savinõude kilde on siiski suudetud mingil määral dateerida ja suurem osa paistab pärinevat 15.–16. sajandist.¹⁶ Üks glasuurimata servakild võib tõenäoliselt olla isegi 14. sajandi poti küljest.¹⁷ Keraamiliste liudade killud pärinevad 16.–17. sajandist. Osa Gubbacka punaseid savinõusid – kui mitte kõik – oli Lääne-Euroopa importkaup, peamiselt Põhja-Saksamaalt, vähemal määral Hollandist.¹⁸

Eranditult imporditud kivi-keramiilisi nõusid esineb Gubbackas harvem: nelja väljakaevamisaasta jooksul leiti objektilt kuus kivi-keramiika kildu ja mõned tükid halli keraamikat. Viimasena mainitud keraamikaliik on glasuurimata, helehalli murruga ja selle välispind on tihti sooneline. See on kas Böömi-Saksi või Lõuna-Poola algupära ja Soomes võib selle leiukonteksti alusel dateerida 16. sajandisse.¹⁹

¹⁴ Niukkanen 1994; 2007.

¹⁵ Johansson 2007.

¹⁶ Suhonen 2004; 2005, analüüsinud M. Niukkanen.

¹⁷ See kild oli varem identifitseeritud Läänemere-keramiikana (vt Väisänen 2010, 123), aga E. Russowi arvates on see varane punane savinõu (suuline teadaanne 16.3.2011).

¹⁸ E. Russowi suuline teadaanne 16.3.2011.

¹⁹ Halli keraamikad ja varakivi-keramiikad on Soomest leitud muuhulgas Siuntion Suintia mõisa väljakaevamistelt (Niukkanen 1998), Espoost Kauklahti keskaegse külakrundi väljakaevamistelt (Haggrén *et al.* 2003), Pernajast Gammelby Tomtäkeri keskaegse külakrundi uurimisel (Salonen & Väisänen 2006) ja Porvoost Ida-Uusimaa Osuuspankki väljakaevamistelt (Koivisto 2007).

Punasavilöytöjen joukossa on myös muutama pala vadeista – laakeista tarjoiluastioista, jotka yleistyivät vasta 1500-luvun puolen välin jälkeen.¹⁴ Vadeissa oli usein ns. boluskoristelua, eli sisäpinnalle savilietteellä lyijylasitteen alle tehtyjä koristemotiiveja. Perinteisempien boluskoristeisten vatiien lisäksi Gubbackasta on löydetty paloja myös yhdestä niin sanottua *hemring*-koristelua (pilkkuja savilietekoristelussa) sisältäneestä vadista, joka ajoittuu 1600-luvun puolelle.¹⁵

Punasavilöytöjä on vaikea ajoittaa, koska astiamallit pysyivät samankaltaisina pitkiä aikoja. Gubbackan punasavipaloja on pystytty kuitenkin jonkun verran ajoittamaan, ja suurin osa niistä lie nee peräisin 1400–1500-luvuilta.¹⁶ Yksi lasittamaton reunapala voisi mahdollisesti olla jopa 1300-luvun padasta.¹⁷ Punasavivatien palaset ajoittuvat 1500–1600-luvuille. Osa Gubbackan punasaviastioista – elleivät kaikki – on ollut tuontitavaraa Länsi-Euroopasta, lähinnä Pohjois-Saksan alueelta ja vähäisemmässä määrin Hollannista.¹⁸

Poikkeuksetta tuontitavaraa edustaneet kivisaviastiat ovat olleet harvinaisempia Gubbackassa: kaiken kaikkiaan neljän kaivausvuoden jälkeen kohteesta on löytynyt yhteensä 6 palaa varsinaista kivisavikeramiikkaa sekä muutamia paloja kovaksi poltettua harmaasavikeramiikkaa. Tämä viimeksi mainittu keramiikka on lasittamatonta, massaltaan vaaleanharmaata ja sen ulkopinta on usein rihlattu. Se on alkuperältään böömiläis-saksilaista tai eteläpuolalaista ja ajoittuu Suomessa muiden löytökontekstiensä perusteella 1500-luvulle.¹⁹

¹⁴ Niukkanen 1994; 2007.

¹⁵ Johansson 2007.

¹⁶ Suhonen 2004; 2005, analysoinut M. Niukkanen.

¹⁷ Tämä pala oli aikaisemmin tunnistettu ns. Itämerenkeramiikaksi (kts. Väisänen 2010, 123), mutta E. Russowin mielestä se on varhaista punasavea (Suullinen tiedonanto 16.3.2011).

¹⁸ E. Russow suullinen tiedonanto 16.3.2011.

¹⁹ Tätä harmaasavi- ja ns. läheskivisavikeramiikkaa on Suomesta löytynyt mm. Siuntion Suintian kartanon kaivauksilta (Niukkanen 1998), Espoon Kauklahtien keskiaikaisen kylätontin kaivauksilta (Haggrén *et al.* 2003), Pernajan Gammelbyn Tomtäkerin keskiaikaisen kylätontin tutkimuksissa (Salonen & Väisänen 2006) ja Porvoon Itä-Uudenmaan Osuuspankin kaivauksilta (Koivisto 2007).

Kuva 16. Kovaksi poltettua harmaasavikeramiikka (eli ns. läheskivisavikeramiikkaa): vasemmallä olevat viisi palaa ovat Märtensbyn kaivausten aikana löytyneitä (KM 2011018: 190, 367, 573, 711 ja 732) ja oikealla oleva yksittäinen pala (KM 2008043: 15) on löytynyt Gubbackasta (kuva: Pekka J. Heiskanen).

Varsinaisten kivisavikannujen palasten joukossa on kolme palaa ns. Siegburg-keramiikkaa. Siegburg oli Reininmaan kivitavaravalmistuksen merkittävin keskus, jossa tuotanto alkoi jo 1200-luvulla, vaikka kukoistuskautsi osui vasta 1400–1500-luvuille.²⁰ Gubbackan kolmesta Siegburg-palasta kaksi on ajoitettu 1300-luvulle²¹ ja yksi voi olla nuorempaa tuotantoa 1400–1500-luvulta.²² Kaksi kivisavikeramiikanpalaa on alasaksilais-ta tuotantoa 1300-luvun toiselta puoliskolta tai 1400-luvun alusta (palat voivat mahdollisesti olla samasta astiasta). Yksi paloista on tunnistettu Langerwehen tuotantoalueelta Reininmaalta tulleeeksi, ja se ajoittuu 1400-luvulle.²³

²⁰ Gaimster 1997; Russow 2006.

²¹ E. Russow suullinen tiedonanto 16.3.2011.

²² Suhonen 2004; 2005, analysoinut M. Niukkanen.

²³ E. Russow suullinen tiedonanto 16.3.2011.

Joonis 16. Hall keraamika: vasakpoolsed viis kildu leiti Märtensby väljakaevamistelt (KM 2011018: 190, 367, 573, 711 ja 732) ja parempoolne üksik kild Gubbackast (KM 2008043: 15) (foto: Pekka J. Heiskanen).

Kivikeraamiliste kannude kildude hulgas on kolm kildu Siegburgi keraamikat. Siegburg oli kõige tähtsam kivikeraamika valmistamise keskus Reinimaal, kus tootmine algas juba 13. sajandil, kuid õitseng saabus alles 15.–16. sajandil.²⁰ Gubbacka kolmest Siegburgi-killust kaks on dateeritud 14. sajandisse²¹ ja üks võib olla noorem, 15.–16. sajandist.²² Kaks kivikeraamikakildu on Alam-Saksi toodang 14. sajandi teisest poolest või 15. sajandi algusest (võimalik, et killud on samast nõust). Üks 15. sajandisse dateeritud kild on pärit Reinimaalt Langerwehe tootmiskeskusest.²³

²⁰ Gaimster 1997; Russow 2006.

²¹ E. Russowi suuline teadaanne 16.3.2011.

²² Suhonen 2004; 2005, analüüsinud M. Niukkanen.

²³ E. Russowi suuline teadaanne 16.3.2011.

Joonis 17. Pildil vasakul Gubbackast leitud keskaegsete kivikeraamiliste kannude killud: vasakul kaks Siegburgi keraamika kildu (KM 2009083: 120 ja KM 2010077: 229), keskel Langerwehe kannu servakild (KM 2010077: 228) ja kaks Alam-Saksimaa kivikeraamika kildu (KM 2010077: 226 ja 227). Pildil paremal kaks Märtensbyst leitud Siegburgi keraamika kildu, millest suurem on niinimetatud jakobakannu servakild (KM 2011018: 452 ja 453) (foto: Pekka J. Heiskanen).

Gubbackast leitud majoolikakillud olid samuti importkaup – kuid hilisemast ajast. Majoolikaks nimetatakse ühelt poolt seatinaglasuuritud ja maalingutega dekoreeritud ning teiselt poolt pliiglasuuriga keraamikat. Majoolikat hakati Vahemere piirkonnas, eelkõige Itaalias (samuti Hispaanias ja Portugalis), valmistama juba keskajal ning selle tootmine levis 16. sajandil Lääne-Euroopasse, eriti Madalmaadesse.²⁴ Gubbacka majoolika on tõenäoliselt sellest noorem, Lääne-Euroopa päritolu toodang. Killud on dateeritud 17. sajandisse.²⁵

²⁴ Hurst *et al.* 1986; Veeckman 2002.

²⁵ E. Russowi suuline teadaanne 16.3.2011.

Kuva 17. Kuvassa vasemmallä on Gubbackasta löytyneet keskiaikaisten kivisavikannujen palaset: äärimmäisenä vasemmallä kaksi Siegburg-keramiikan palaa (KM 2009083: 120 ja KM 2010077: 229), keskellä Langerwehe-kannun reunapala (KM 2010077: 228), ja kaksi Ala-saksilaista kivisavikeramiikan palaa (KM 2010077: 226 ja 227). Kuvassa äärimmäisenä oikealla on kaksi Märtensbystä löytynyttä keskiaikaista Siegburg-keramiikan palaa (KM 2011018: 452 ja 453), joista suurempi on 'Jacobakannen' reunapala (kuva: Pekka J. Heiskanen).

Tuontitavaraa – tosin nuorempaa sellaista – edustavat myös Gubbackasta löytyneet majoolikan palaset. Majoolikaksi nimitetään toiselta pinnaltaan tinalasitettua ja maalauskoristettua, ja toiselta lyijylasitettua keramiikkaa. Varhaista majoolikaa alettiin valmistaa Välimereen alueella, varsinkin Italiassa (sekä Espanjassa ja Portugalissa) jo keskiajalla, mistä sen valmistus levisi 1500-luvulla Keski-Eurooppaan, varsinkin Alankomaihin.²⁴ Gubbackan majoolika on todennäköisesti tätä nuorempaa, keskieurooppalais-ta tuotantoa. Palaset on ajoitettu 1600-luvulle.²⁵

²⁴ Hurst *et al.* 1986; Veeckman 2002.

²⁵ E. Russow suullinen tiedonanto 16.3.2011.

Tuontiasioiden lisäksi Gubbackasta on todisteita myös paikallisesti valmistetuista astioista. Varhaiseen pajarakennukseen liittyvän keramiikan lisäksi kylätontin alueelta on löytynyt myös toisenlaista esihistorialliselta vaikuttavaa keramiikkaa, joka on hyvin karkeasekoitteista, paksua ja dreijaamatonta. Vaikka tämä keramiikka ulkoisilta tekijöiltään vaikuttaakin rautakautiselta, on se ajoitettu termoluminesenssimenetelmällä noin 500 vuoden ikäiseksi²⁶, eli se ajoittuu 1400–1500 lukujen taitteen paikkeille. Se on siis samanikäistä muiden löytöjen valtaosan kanssa ja liittyy Gubbackan pääasialliseen käyttöajankohtaan. Vanhat perinteiset keramiikkatraditiot vaikuttavatkin siis säilyneen tuontiasioiden rinnalla vielä vuosisatoja. Gubbackan karkeat keramiikanpalat ovat todennäköisesti suurehkoista säilytysastioista.

Mårtensby

Mårtensbyn kylätontilla, Länsi-Vantaalla kaivettiin kesällä 2011. Valtaosa Mårtensbyn keramiikkamateriaalista ajoittuu uuden ajan alkuun – selvästi keskiaikaisia keramiikkalöytöjä ovat vain kaksi kivisavikannujen palaa.

Molemmat selvästi keskiaikaiset keramiikanpalat ovat Siegburg-kannuista. Toinen paloista on suurempi reunapala, ja sen on tunnistettu olevan ns. 'Jacobakannesta', kapeasta ja korkeasta kivisavikannusta, joka ajoittuu 1300-luvulle. Palan massa on harmaa, ja ulkopinnalla on rusehtava lasitus sekä rihlaus. Myös pienempi kylkipala on 1300-luvun Siegburg-keramiikkaa, mutta palan pienestä koosta johtuen astiamuotoa on mahdoton määrittää tarkalleen.²⁷

Mårtensbystä on myös yksi rautakautisen keramiikan oloinen pala, mutta koska mikään muu löytöaineistossa ei viittaa paikalla olleen rautakautista asutusta, on hyvin todennäköistä että pala kuitenkin ajoittuisi historialliselle ajalle – kuten tilanne oli myös Gubbackassa. Mårtensbyn aineis-

²⁶ Ajoitus Hel-TL04208: 500 +/- 70 vuotta.

²⁷ Gaimster 1997; Russow 2006.

Importnöude kõrval leiti Gubbackast tõendeid ka kohapeal valmistatud nõude kohta. Varase sepikojahoonega seotud keraamika kõrval leiti külakrundi alalt ka teistsugust, eelajaloolise ilmega keraamikat, mis oli väga jämeda purruga, paks ja käsitsi valmistatud. Kuigi selline keraamika paistab väliste näitajate poolest rauaaegne, määrati termoluminesentsentsimeetodiga selle vanuseks umbes 500 aastat²⁶ ehk see pärineb 15.–16. sajandi vahetusest. Seega on see sama vana kui valdav osa ülejäänud leidudest ja seostub Gubbacka peamise asustusperioodiga. Paistab, et vanad tavapärased keraamikatraditsioonid säilisid importnöude kõrval veel sajandeid. Gubbacka koredad keraamikakillud on tõenäoliselt pärit suuremate säilitusnöude küljest.

Mårtensby

Mårtensby külakrundil Lääne-Vantaas kaevati 2011. aasta suvel. Valdav osa Mårtensby keraamikamaterjalist pärineb uusaja algusest – ilmselgelt keskaegsed on ainult kaks kivikeraamikakillu.

Mõlemad ilmselgelt keskaegsed keraamikakillud on Siegburgi kannudest. Üks tükk on suurem servakild ja on tuvastatud, et see pärineb niinimetatud jakobakannust, 14. sajandi kitsast ja kõrgest kivikeraamilisest kannust. Killu murre on hall ja välispinnal on pruunikas glasuur ja soonetus. Ka väiksem küljetükk on 14. sajandi Siegburgi keraamika, aga killu väiksuse tõttu on nõu kuju võimatu täpsemalt kindlaks määrata.²⁷

Mårtensbüst pärineb ka üks välimuse poolest rauaaja keraamika kild, aga kuna miski muu ei viita sealselle rauaaegsele asustusele, tuleb kild tõenäoliselt dateerida siiski ajaloolisesse aega – seega on siin sama olukord nagu Gubbackas. Mårtensby aineses esineb samuti

²⁶ Dateering: Hel-TL04208: 500 +/- 70 aastat.

²⁷ Gaimster 1997; Russow 2006.

glasuurimata, hallikaspruuni värvi keraamikad, mis võiks olla kohalik toodang ja hilisem kui keskaeg.

Võrreldes keskajaga kasvas 16. sajandi lõpu poole ja eriti 17. sajandil uute roogade ja jookide ning peenemate lauakommete ja isikupärasema toitlustuse mõjul uute nõuliikide ja uute tehniliste lahenduste hulk. Nõud muutusid dekoratiivsemaks ja esinduslikumaks nii vormi, maalingute kui ka reljeefkaunistuste poolest.²⁸ Valdav osa Mårtensby uusaja keraamikaleidudest räägib samuti nende trendide levikust. Dekoratiivsed punased glasuurkeramiilised liuad, renessanss-stiilis kivikeraamilised kannud ja majoolika- ja/või fajanssnõud ning hiljem, 18. sajandil ka portselannõud räägivad sellest, et Vantaa talupojad käisid selle moega kaasas.

Mõne keskaegse üldmuljega kivikeraamilise kannu killu kõrval pärineb Mårtensbüst mitu ilmselgelt uusaega dateeritavat kivikeraamikakillu. Suurem osa leitud kivikeraamikast on pärit Reinimaalt Westerwaldist ja seda on koobaltsinise dekoratsiooni järgi lihtne ära tunda. Westerwaldis valmistati uhkeid reljeefkaunistustega kannusid 17. sajandi algusest kuni 18. sajandi keskpaigani.²⁹ Tegu on taimornamendiga ehitud kollakaspruuni täpilise Frecheni või Kölni keraamika killuga.³⁰ Mõlemas keskuses valmistati niinimetatud habemikkannusid – kõhukaid kannusid, mida ehtis kaela juures asuv reljeefne habemik mehenägu – ja Mårtensby viimati nimetatud kild pärineb tõenäoliselt just sellisest nõust. 16. sajandi keskpaiku olid Frecheni ja Kölni keraamikatooted väga sarnased ning neid on keeruleline üksteisest eristada.³¹ Uuema kivikeraamika hulgas on ka mitu väikest kildu Raereni

²⁸ Niukkanen 2007.

²⁹ Gaimster 1997.

³⁰ Selles lõigus mainitud Mårtensby kivikeraamika identifitseerimisel ja dateerimisel oli suureks abiks E. Russow (E. Russowi suuline teadaanne 1.12.2011).

³¹ Gaimster 1997; Klinge 1996; Russow 2006.

tossa on myös kovemaksi poltettua lasittamatonta, väriltään harmahtavan ruskeaa keramiikkaa, joka voisi olla paikallista tuotantoa ja keskiaikaa nuoremppaa.

1500-luvun loppua kohden ja varsinkin 1600-luvulla uudet ruokalajit ja juomat sekä hienostuneemmat pöytätavat ja yksilöllinen kattaus lisäsivät uusien astiamuotojen sekä erilaisista keramiikkamateriaaleista valmistettujen astioiden määrää verrattuna keskiaikaiseen tilanteeseen. Astioista tuli myös koristeellisempia ja näyttävämpiä niin muodoiltaan kuin maalaus- tai reliefkoristelultaan.²⁸ Myös valtaosa Mårtensbyn uuden ajan keramiikkalöydöistä kertoo näiden trendien yleistymisestä. Koristeelliset punasavivadit, renessanssityyliset kivisavikannut ja majolika- ja/tai fajanssiastiat sekä myöhemmin 1700-luvun puolella myös posliiniastiat kertovat Vantaan talonpoikien olleen tässä muodissa mukana.

Muutaman keskiaikaiselta vaikuttavan kivisavikannun palan lisäksi Mårtensbystä on useita selvästi uuden ajan puolelle ajoittuvia kivisavikeramiikanpaloja. Suurin osa löytyneestä kivisavesta on Reininmaalta peräisin olevaa ns. Westerwald-keramiikkaa, joka on helppo tunnistaa koboltinsinisestä koristelustaan. Westerwaldissa valmistettiin upeita reliefkoristeisia kannuja 1600-luvun alusta aina 1700-luvun puoleen väliin asti.²⁹ Kasviahaisilla reliefeillä on koristeltu kellertävänruskean pilkullinen Frechen- tai Köln-keramiikan pala.³⁰ Molemmat edellä mainitut keskukset valmistivat ns. partamiehenkannuja – pulleahkoja kannuja, joita koristeli astian kaulassa reliefinä parrakkaan miehen kasvot – ja jollaisesta astiasta Mårtensbyn viimeksi mainittu pala todennäköisimmin myös on. 1500-luvun puolenvälin paikkeilla kahden edellä mainitun valmistuspaikan keramiikkatuotteet olivat hyvin samankaltaisia, ja niitä oli vaikea erottaa toisistaan.³¹ Uudemman kivisavikeramiikan joukossa on myös

²⁸ Niukkanen 2007.

²⁹ Gaimster 1997.

³⁰ Kappaleessa mainittujen Mårtensbyn kivisavikeramiikan tunnistuksen ja ajoituksen varmistamisessa suurena apuna on ollut E. Russow (E. Russow suullinen tiedonanto 1.12.2011).

³¹ Gaimster 1997; Klinge 1996; Russow 2006.

useampi pieni pala harmaamassaista ja ulkopinnaltaan kiiltävän ruskeaa kivisavikeramiikkaa Raerenin valmistuskeskuksesta. Sen tuotteista yleisiä olivat reliefi- tai tekstifriisein koristellut kannut,³² joista Mårtensbyn palasetkin todennäköisimmin ovat. Mutta koska palat ovat hyvin pieniä, on astiamuodon tarkka määrittely hankalaa. Mårtensbyn löytöjen joukossa on myös kivennäisvesi- eli selte-ripullon paloja, joista muutaman sisäpinnan lasite on oudon kellertävä ja kiiltävä. Palat kuitenkin todennäköisesti ajoittuvat 1700-luvulle.

Kuva 18. Mårtensbyn uuden ajan alun kivisavikannujen palasia: äärimmäisenä vasemmalla koboltinisinisellä koristeltuja Westerwald-keramiikan palasia (KM 2011018: 454, 455, 1050 ja 1511); ylhäällä oikealla partamiehenkannun pala Frechenin tai Kölnin alueelta (KM 2011018: 930); alhaalla oikealla pala Raeren-kannusta (KM 2011018: 1217) (kuva: Pekka J. Heiskanen).

Punasavipatojen palat – nokiset kylki- ja reu-napalat sekä kahvojen ja jalkojen katkelmat – olivat hyvin tyyppillistä löytöaineistoa myös Mårtensbysä. Patojen lisäksi on myös paloja todennäköisesti

³² Gaimster 1997.

tootmiskeskukselta, neid iseloomustab hall mur-re ja läikiv pruun välispind. Raereni toodangust olid levinud matriitstrükis reljeefkaunistustega kannud,³² mille hulka kuuluvad tõenäoliselt ka Mårtensby killud. Kuna killud on väga väiksed, on nõu kuju väga keeruline täpselt määrata. Mårtensby leidude seas on ka mineraalvee- ehk seltersipudeli kilde, millest mõnel on sisepinna glasuur kummaliselt kolletav ja läikiv. Need killud aga on pärit tõenäoliselt 18. sajandist.

Joonis 18. Mårtensby kivikeraamiliste kannude kilde uusaja algusest: vasakul koobaltsinisega kaunistatud Westerwaldi keraamika killud (KM 2011018: 454, 455, 1050 ja 1511); üleval paremal habemikkannu kild Frecheni või Kölni piirkonnast (KM 2011018: 930); all paremal kild Raereni kannust (KM 2011018: 1217) (foto: Pekka J. Heiskanen).

Punase glasuurkeraamika killud – nõgised külje- ja servakillud ning sanga- ja jalatükid – olid Mårtensbys tüüpiline leiumaterjal. Lisaks pottidele pärineb osa kilde tõenäoliselt

³² Gaimster 1997.

vähemalt ühest praepannist. Angoobmaalingutega liudade hulk see-eest on suurem kui Gubbackas. Seda võiks seletada peajasjalikult objektide ajalise erinevusega: Gubbacka oli 16. sajandi lõpupoolel juba tühjenemas, kui dekoratiivsed liudad levima hakkasid. Mårtensbyst leiti näiteks 17. sajandisse dateeritud kihist mitmeid kilde samast uhkelt ehitud liuast, mille kogu pind on kaetud heleda angoobiga, mille peale nõu keskkoha on pruuniga tehtud taimemotiiviga ornament; ülaserva ümbritseb punktdekoor.

Joonis 19. Angoobmaalingutega liud (KM 2011018: 987, 999 ja 1001) Mårtensbyst (foto: Pekka J. Heiskanen).

Kuva 19. Boluskoristeinen punasavivati (KM 2011018: 987, 999 ja 1001) Mårtensbystä (kuva: Pekka J. Heiskanen).

Mårtensbyst leiti ka pliiglasiuriga valgete savinõude kilde. Valge glasuurkeraamika oli importkaup Saksamaalt ja Hollandist, sest Soomes valgeks põletatavat savi ei leidu. Valge glasuurkeraamika ilmub leiuainesesse 16. sajandi lõpupoolel ja eriti 17. sajandi koidikul.³³ Gubbackast puudub valge glasuurkeraamika täielikult.

Punaseks põletatud savist valmistati ka ahjukahleid. Valdav osa Mårtensbyst leitud glasuuritud kahlitest on väga põlenud, aga

³³ Niukkanen 1994.

ainakin yhdestä punasavipaistinpannusta. Bolus-koristeisten vatien määrä sen sijaan on suurempi kuin Gubbackassa. Tämä selittynee pääasiassa kohteiden ajallisella erolla: Gubbacka oli jo autoitumassa siinä vaiheessa kun koristeelliset punasavivadit alkoivat yleistyä 1500-luvun loppupuolella. Mårtensbystä on esimerkiksi 1600-luvulle ajoittuvasta kerroksesta useita paloja samasta upeasti koristellusta vadista, joka on koko pinnaltaan peitetty vaalealla savilietteellä jonka päälle on astian keskikohtaan tehty ruskealla kasviaiheista koristelua; yläreunaa kiertää vyöhyke savilietteeseen tehtyä pistekoristelua eli ns. *hemring*-koristelua.

Mårtensbystä on löytynyt myös lyijylasitetujen valkosavisten patojen tai kulhojen ja vatien palasia. Valkosaviset astiat olivat tuontitavaraa Saksasta ja Hollannista, koska valkosavea ei löydy Suomesta. Valkosaviastiat alkaa ilmestyä löytöaineistoon 1500-luvun loppupuolella ja varsinkin 1600-luvun taitteessa.³³ Gubbackasta valkosaviastiat puuttuvat kokonaan.

Punasavesta on valmistettu myös uunikaakeleita. Valtaosa Mårtensbystä löytyneistä lasitetuista kaakeleista on hyvin palaneita, mutta muutamasta

³³ Niukkanen 1994.

palasta on hahmotettavissa koristeaiheita. Yhdessä katkelmassa on kasviornamentiikkaa sekä ruskea, lähes musta lyijylasite. Kaakeli on todennäköisesti renessanssi- tai barokkityylinen ja ajoittune 1600-luvun alkuun.³⁴

Gubbackan tavoin myös Märtenbystä on harmaasavikeramiikkaa, jota Suomessa on kutsuttu ns. läheskivisavikeramiikaksi. Osa näistä paloista on hieman paksumpia kuin Gubbackan vastaavat palat, mutta Märtenbystä on myös ohutseinäisempää ja ulkopinnaltaan rihlattua harmaamassaista keramiikkaa, joka muistuttaa lähemmin Gubbackasta tai muualta Etelä-Suomen rannikolta löytyneitä paloja. Palojen paksuuteen vaikuttaa tietysti myös se mistä kohtaa astiaa ne ovat, joten näillä kahdella hieman eripaksuisella tyypillä ei sinänsä välttämättä ole mitään ajallista tai vastaavaa eroa. Osassa Märtenbyn harmaasavikeramiikan paloissa on ulkopinnalla rihlauksen lisäksi viitteitä rusehtavasta savilietekerroksesta/slipistä. Mielenkiintoisiksi Märtenbyn harmaasavikeramiikkalöydöt tekee kuitenkin se, että harmaasavikeramiikkaa on löytynyt selvästi muiden löytöjensä (mm. rahan) perusteella 1600-luvulle ajoittuvista kerroksista, kun yleensä tämä keramiikka on Suomessa ajoitettu 1500-luvulle.

Märtenbyn keramiikkalöytöjen joukossa on myös harmaasavisen litteän leilimäisen pullon palasia, jotka ovat venäläistä alkuperää ja ajoittuvat 1500-luvun puolesta välistä 1600-luvun puoliväliin.³⁵ Tälle Pskov-alueelta peräisin olleelle keramiikalle oli tyypillistä vihreä lasite sekä ympyrä- tai aaltoviivamainen koristelu. Vastaavanlaiset pullot ovat yleisiä myös monilla Viron kaupunki- ja linnakohteilla.³⁶

Vaikka Gubbackasta on löytynyt muutamia majolikan palasia, ovat ne – ja varsinkin fajanssiastioiden palat – selvästi yleisempiä Märtenbysä. Varhaisen fajanssin ja majolikan erottaminen

³⁴ Majantie 2010, 233.

³⁵ Vihreäksi lasitetuista leilimäisistä pulloista on löytynyt myös Englannista, ja myös siellä ne ajoittuvat 1500-luvun loppupuolelle (Pearce 1992, 30–31).

³⁶ Kildyushevskii 2006, 100–103; Tvauri 2004, 403, 412–413.

mõnel killul võib aimata dekoratiivseid motive. Ühel fragmendil leidub taimornamenti ning pruuni, peaaegu musta pliiglasuuri. See kahhel on tõenäoliselt renessanss- või barokkstiilis ja dateeritav 17. sajandi algusse.³⁴

Nagu Gubbackas, esineb ka Märtenbys halli keraamikad, mida Soomes on kutsutud niinimetatud kivi-keramiika sarnasteks savinõudeks (sm *läheskivisavikeramiikka*). Osa nendest kildudest on pisut paksemad kui Gubbacka vastavad killud, aga Märtenbyst pärineb ka õhemaseinalist ja soonelise välispinnaga halli muruga keraamikad, mis meenutab rohkem Gubbackast või mujalt Lõuna-Soome rannikult leitud kilde. Kildude paksust mõjutab loomulikult ka see, millisest nõu osast nad pärinevad, nii et pisut erinev paksus ei osuta otseselt ajalisele ega muule erinevusele. Osal Märtenby halli keramiika kildudel esineb välispinnal lisaks soontele ka vihjeid pruunikale angoobdekoorile. Huvitavaks teeb Märtenby halli keramiika leiud aga see, et halli keraamikad leiti koos teiste leidudega (muuhulgas raha) 17. sajandisse dateeritavatest kihtidest, samas kui tavaliselt on see keramiika Soomes paigutatud 16. sajandisse.

Märtenby keramikaleidude hulgas on ka halli glasuurkeramiilise lameda lähkrisarnase pudeli tükke, mis on Vene algupära ja pärinevad ajavahemikust 16. sajandi keskelt 17. sajandi keskpaigani.³⁵ Sellel Pihkva kandist pärit keramiikal on tüüpiline roheline glasuur ja ringi- või lainekujuline kaunistus. Sellised pudelid on tavalised ka paljudel Eesti linna- ja linnuseobjektidel.³⁶

Kuigi Gubbackast leiti mõnevõrra majoolikakilde, on need – ja eriti fajanssnõude killud – Märtenbys ilmselgelt tavalisemad. Varase fajansi ja majoolika üksteisest eristamine on tihti

³⁴ Majantie 2010, 233.

³⁵ Rohelise glasuuriga lähkrisarnaseid pudeleid on leitud ka Inglismaalt ja seal on need samuti dateeritud 16. sajandi teise poolde (Pearce 1992, 30–31).

³⁶ Kildyushevskii 2006, 100–103; Tvauri 2004, 403, 412–413.

Joonis 20. Märtenby leide: vasakul renessanss- või barokkstiilis taimornamendiga ahjukahli kild (KM 2011018: 811); paremal kilde Vene lähkrisarnasest hallist pudelist (KM 2011018: 279, 367 ja 1232) (foto: Pekka J. Heiskanen).

keeruline, eriti kui killu üks pind on irdunud. Suurel hulgal Märtenby kildudel on näha sinise või kollase värviga kaunistused seatinaglasuurist pinnal.³⁷ Vähemalt üks servakild on ilmselgelt majoolikaliuma küljest,³⁸ mida punased glasuurkeramiilised liud arvatavasti jäljendavad – viimane oli valmistamiseks odavam materjal.³⁹

Samuti on Märtenby väljakaevamistel leitud portselanikilde. Nende hulgas on üksik kild niinimetatud *café au lait* ehk Bataavia portselanist, mida Rootsi Ida-India kaubanduskompanii 18. sajandi keskel Põhjalasse tõi.⁴⁰ Selle portselani tunneb ära välispinnal oleva kohvipruuni glasuuri järgi, kuid Märtenby killu sisepinnal on veel punasega värvitud taimemotiividega kaunistus.

³⁷ Veeckman 2010, 180.

³⁸ Vrd Linaa 2006, 121.

³⁹ Niukkanen 2007, 26.

⁴⁰ Hyvönen 1983; Söderpalm 2000.

Kuva 20. Märtenbyn löytöjä: vasemmalla on renessanssi- tai barokkityylinen uunikaakelin pala, jossa on kasviaiheista koristelua (KM 2011018: 811); oikealla taas paloja venäläisestä leilimäisestä harmaasavisesta pullosta (KM 2011018: 279, 367 ja 1232) (kuva: Pekka J. Heiskanen).

toisistaan on usein vaikeaa, varsinkin mikäli palan toinen pinta on lohjennut irti. Suuressa osassa Märtenbyn paloista on sinisellä ja keltaisella tehtyä koristelua tinalasitetulla pinnalla.³⁷ Ainakin yksi reunapala on selvästi majoolikavadiasta,³⁸ joita punasavivatien on ajateltu matkivan, vaikkakin halvemmasta materiaalista valmistettuina.³⁹

Myös varsinaisen posliinin paloja on löytynyt Märtenbyn kaivauksista. Näiden joukossa on yksittäinen pala ns. *café au lait*- tai Batavian posliinia, jota Ruotsin Itä-Intian kauppakomppania kuljetti Pohjolaan 1700-luvun puolivälissä.⁴⁰ Tämän posliinin tunnistaa ulkopinnalla olevasta kahvinruskeasta lasitteesta, minkä lisäksi Märtenbyn palan sisäpinnalla on punaisella maalattua kasviaiheista koristelua.

³⁷ Veeckman 2010, 180.

³⁸ Vrt. Linaa 2006, 121.

³⁹ Niukkanen 2007, 26.

⁴⁰ Hyvönen 1983; Söderpalm 2000.

Yhteenveto

Vaikka kyseessä on hyvin erilaiset arkeologiset kohteet, Padisen luostarin sekä Gubbackan ja Mårtensbyn keskiaikaisten kylätonttien keramiikkalöydöillä on yllättävän paljon yhtymäkohtia. Keramiikka-ainestojen välillä on kuitenkin myös olennaisia eroja, jotka pääasiassa johtuvat kohteiden erilaisista luonteista ja käyttöajoista. Jo suomalaiset kylätontit ajoittuvat hieman eri ajanjaksoille: Gubbacka oli jo autoitumassa, kun vanhimpia Mårtensbystä esiin kaivettuja rakenteita vasta otettiin käyttöön. Koska Padisen luostari oli käytössä suomalaisia kohteita huomattavasti pidemmän ajan, on sikäläisten löytöjen joukossa vastineita sekä Gubbackan että Mårtensbyn löytöaineistolle – luostarinaikaiset löydöt vastaavat suurin piirtein Gubbackan ja kartanonaikaiset Mårtensbyn löytöjä.

Yhteistä selvästi keskiajalle ajoittuville keramiikkalöydöille on Siegburg-kivisavikeramiikka, jota on löytynyt kaikilta kolmelta kohteelta. Ottaen huomioon sen levinneisyyden keskiajalla, tämä ei ole suuri yllätys. Yleisiä olivat myös lasitetut punasaviastiat. Uuden ajan alusta lähtien myös koristellut punasaviastiat ilmestyvät löytöaineistoihin. Padat ja kulhot olivat yleisempiä punasaviastiamuotoja. Näistä suurin osa oli tuontitavaraa, ja ne olivat hyvin yleisiä Itämeren alueella. Tuontitavaraa olivat myös eri Keski-Euroopan tuotantokeskuksista peräisin olevat koristellut kivisaviastiat, joita varsinkin uuden ajan alussa, 1600–1700-luvuilla, alettiin käyttää runsaammin Padisessa ja Mårtensbyssä. Näistä kivisaviastioista ainakin Raerenista peräisin olevia astioita on löytynyt molemmilta kohteilta. Keskiaikaisten Siegburg-kannujen lisäksi kovaksi poltettua ja engobe-koisteltua harmaasavikeramiikkaa on löytynyt kaikilta kolmelta kohteelta. Lisäksi uuden ajan alussa myös kivisaviset selteripullot sekä fajanssiastiat olivat yleisiä sekä Padisessa että Mårtensbyssä. Molemmilla kohteilla on ollut käytössä myös kaakeliuuneja, joista todistavat kasvaiheilla koristellut lyijylasitetut kaakelinpalat. Toisin kuin Gubbackassa ja Mårtensbyssä, Padisessa on ollut käytössä toisenlaistakin rakennuskeramiikkaa: kattotiiliä ja lasitettuja lattia-

Kokkuvõtteks

Kuigi tegemist on väga erinevate mälestistega, on Padise kloostri ning Gubbacka ja Mårtensby asulakoha keraamilises leiumaterjalis arvestatavaid kokkupuutekohti, ent ka olulisi lahkevusi, mis on tingitud mälestiste erinevast iseloomust ja kasutusajast. Soome asulakohad on pärit eri aegadest: Gubbacka küla hakati juba maha jätma, kui Mårtensbys alles rajati meile tuntud struktuure. Kuna Padise klooster oli kasutuses märksa pikemat aega, on sealsete leidude hulgas vasteid nii Gubbacka kui ka Mårtensby leiumaterjalile – kloostriaegsed leiud vastavad üldjoontes Gubbacka ning mõisaegsed leiud Mårtensby omadele.

Keskajal kasutasid kõigi kolme koha elanikud Siegburgi kivikeramiilisi jooginõusid. See ei tohiks üllatada, sest tegu oli omal ajal üle terve põhjapoolse Euroopa levinud tarbekeramika. Varauusajal kasutati kõigis kolmes paigas sööginõudena punast glasuurkeramiikat, osalt ka maalitud glasuurkeramiikat, mille hulgas domineerivad kolmjalgpotid ja kausid. Kui need on enamasti imporditud või esindavad ilmselt kõikjal Läänemere regioonis laialt levinud nõutüüpe, siis täiel määral on imporditud kivikeramiilised dekoreeritud jooginõud, mis on pärit mitmest Saksamaa tootmiskeskusest ja mis saavutasid 17.–18. sajandil lausa ülemaailmse leviku. Ühisosast saab eelkõige rääkida 16. sajandi ja 17. sajandi alguse Raereni päritolu nõude puhul, mida leiti nii Padiselt kui ka Mårtensbyst. Peale Siegburgi keskaegsete kannude leiti kõigist kolmest kohast ka Kesk-Euroopast pärit angoobmaalingutega hallide savinõude kilde. Samuti kasutati nii Mårtensbys kui ka Padisel kivikeramiilisi varauusaegseid mineraalveepudeleid, mitmesuguseid fajanssnõusid, aga ka musta glasuuriga reljeefse taimornamendiga kahhelahjusid. Erinevalt Gubbackast ja Mårtensbyst on Padisel kasutatud ka teistsugust ehituskeramiikat – katusekive ja glasuuritud põrandaplaate.

Selles avaldub ühelt poolt talu- ja teiselt poolt kloostri- ja mõisaehitiste sotsiaalse konteksti ja materiaalse võimaluste erinevus – Gubbacka ja Mårtensby elanikud said endale ilmselt lubada vähem kestvatest materjalidest põrandaid ja katuseid.

Nagu nägime, on nii Padise kloostri, hilisemas mõisas kui ka Soome asulakohtades hoolimata üsna erinevast sotsiaalsest kontekstist kasutatud mingil määral sarnaseid, isegi samu keramiikatooteid. Importkeramiiliste jooginõude puhul on üheks põhjuseks nende universaalsus ning sobivus erinevasse sotsiaalsesse konteksti. Sarnase importkeramiika levialasse kuulumise kõrval avaldas ilmselt mõju ka paiknemine sama majanduskeskuse – Tallinna – kui importkeramiika võimaliku ühise „vahejaama“ läheduses.

Allikad ja kirjandus / Lähteet ja kirjallisuus

Gaimster, David 1997. German Stoneware 1200–1900. *Archaeology and Cultural History*. London.

Gaimster, David 2007. Punasaviastiat ja kaakeliuunit Hansakulttuurin tunnusmerkkeinä Itämeren alueella. – Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700. Toim. Kirsi Majantie. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XII*. Saarijärvi, 18–25.

Haggrén, Georg; Enqvist, Johanna; Hakanpää, Päivi & Wuorisalo, Jukka 2003. Espoo Kauklahti Saka, kaivauskertomus, kaivaukset 2003 [käsikirja: Museoviraston arkisto, Rakennushistorian osasto].

Hurst, John G.; Neal, David S. & Beuning, Henrik J. E. van 1986. Pottery Produced and Traded in North-West Europe 1350–1650. *Rotterdam Papers, VI*. Rotterdam.

Hyvönen, Heikki 1983. Suomalaista keramiikkaa. Porvoo.

laattoja. Tässä on nähtävissä toisaalta talonpoikais- ja toisaalta luostari- ja kartanorakennusten sosiaalisen kontekstin ja materiaalien mahdollisuuksien ero: Gubbackan ja Mårtensbyn asukkaat joutuivat ilmeisesti rakentamaan vesikattoja sekä lattiaa vähemmän kestävästä materiaaleista.

Kuten edellä on mainittu, erilaisista sosiaalisista konteksteista huolimatta Padisen luostarin, ja myöhemmin kartanon, sekä suomalaisten kylätonttien keramiikka-aineistot ovat yllättävän samankaltaisia – kohteilla on käytetty jopa täysin samanlaisia tuotteita. Varsinkin keskieuropalaista tuontitavaraa olleet keramiikka-astiat ovat siis levinneet laajalle ja sopineet hyvinkin erilaisiin sosiaalisiin konteksteihin. Sen lisäksi, että artikkelissa esitellyt kohteet ovat olleet samojen tuontikeramiikkojen vaikutusalueen sisällä, kaikki sijaitsevat lähellä yhtä keskeistä sen ajan taloudellista keskusta – Tallinnaa – joka on saattanut toimia tavaroiden välittäjänä lähialueille.

Johansson, Mikael 2007. Tukholman punasavikeramiikka. – Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700. Toim. Kirsi Majantie. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XII*. Saarijärvi, 48–58.

Kadakas, Villu; Nurk, Ragnar; Püüa, Garel & Toos, Guido 2008. Investigations in Tallinn and the counties of Harjumaa, Läänemaa, Ida-Virumaa and Järvamaa. – *Archaeological Fieldwork in Estonia 2007*, 183–199.

Kadakas, Villu 2011. First results of new excavations in Padise monastery. Further study issues. – *Colonists on the shores of the gulf of Finland. Medieval settlement in the coastal regions of Estonia and Finland*. Ed. by M. Poutanen. *Vantaa City Museum publications*, 2, 27–35.

Kildyushevskii, V. I. 2006. Pskov Pottery in the 12th to 16th Centuries. – *The Pottery from Medieval Novgorod and Its Region*. Ed. by Clive Orton. *The Archaeology of Medieval Novgorod*. London, 79–115.

Klinge, Ekkart 1996. Duits steengoed. German Stoneware. Zwolle.

Koivisto, Andreas 2007. Porvoon Itä-Uudenmaan Osuuspankin sisäpihan arkeologiset tutkimukset vuonna 2007 [käsikiri: Museoviraston arkisto, Rakenushistorian osasto].

Koivisto, Andreas 2011. Settlement at the Gubbacka site. – Colonists on the shores of the gulf of Finland. Medieval settlement in the coastal regions of Estonia and Finland. Ed. by M. Poutanen. *Vantaa City Museum publications, 2*, 67–76.

Linaa, Af Jette 2006. Keramik, kultur og kontakter. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350–1650. *Jysk arkæologisk selskabs skrifter, 56*. Aarhus.

Majantie, Kirsi 2010. Muotia, mukavuutta ja mielipiteitä. Kaakeliuuni yhteiskunnallisten muutosten ilmentäjänä keskiajan ja uuden ajan alun Suomessa. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XVII*. Turku.

Niukkanen, Marianna 1994. Renessanssi keittiössä. Vanhankaupungin keramiikka-astiat. – Narinka 1994. Jyväskylä, 311–332.

Niukkanen, Marianna 1998. ”Al ting aer forgaengelich...” Excavations at the Medieval Manor of Svidja in 1996–1997. – Fennoscandia archaeologica XV, 59–69.

Niukkanen, Marianna 2007. Punasaviastioiden muoto ja koristelu – käytännöllisyyttä ja kätkeyttä symbolimerkityksiä. – Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700. Toim. Kirsi Majantie. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XII*. Saarijärvi, 26–35.

Pearce, Jacqueline 1992. Border Wares. Post-medieval Pottery in London, 1500–1700. Volume 1. London.

Raam, Villem 1957. Aruane arhitektuuriajaloolistest tähelepanekutest end. Padise kloostri varemete osalisel väljakaevamisel ja restaureerimisel. Tallinn [käsikiri: P-114 Muinsuskaitseameti arhiivis].

Russow, Erki 2006. Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil. Tallinn.

Russow, Erki; Kadakas, Villu & Kaju, Katre 2010. Varauusaegne kuldsõrmus Tallinnast. – Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. Koostanud ja toimetanud Ülle Tamla. *Muinasaja Teadus, 21*. Tallinn, 245–268.

Salonen, Nora & Väisänen, Riikka 2006. Pernaja Gammelby Tomtåker. Löytöjen kertomaa. – SKAS 4/2006, 51–59.

Stephan, Hans-Georg & Gaimster, David 2003. Die „Falke-Gruppe“. Das reich verzierte Lausitzer Steinzeug der Gotik und sein archäologisch-historisches Umfeld. – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, 30, 107–163.

Suhonen, Veli-Pekka 2004. Vantaan Länsisalmien Gubbackan autiotontin arkeologiset tutkimukset vuonna 2003 [käsikiri: Museoviraston arkisto, Rakenushistorian osasto].

Suhonen, Veli-Pekka 2005. Gubbackan autiotumien yhä arvoitus. Kylätontin arkeologiset tutkimukset Vantaan Länsisalmessa. – Helsingin pitäjä 2006. Porvoo, 10–24.

Söderpalm, Kristina 2000. Ostindiska Compagniet: affärer och föremål. Göteborg.

Tvauri, Andres 2004. Liivi sõja aegne Vene keraamika Eesti linnustes ja linnades. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Koostanud ja toimetanud Arvi Haak, Erki Russow ja Andres Tvauri. *Muinasaja teadus, 14*. Tallinn; Tartu, 395–414.

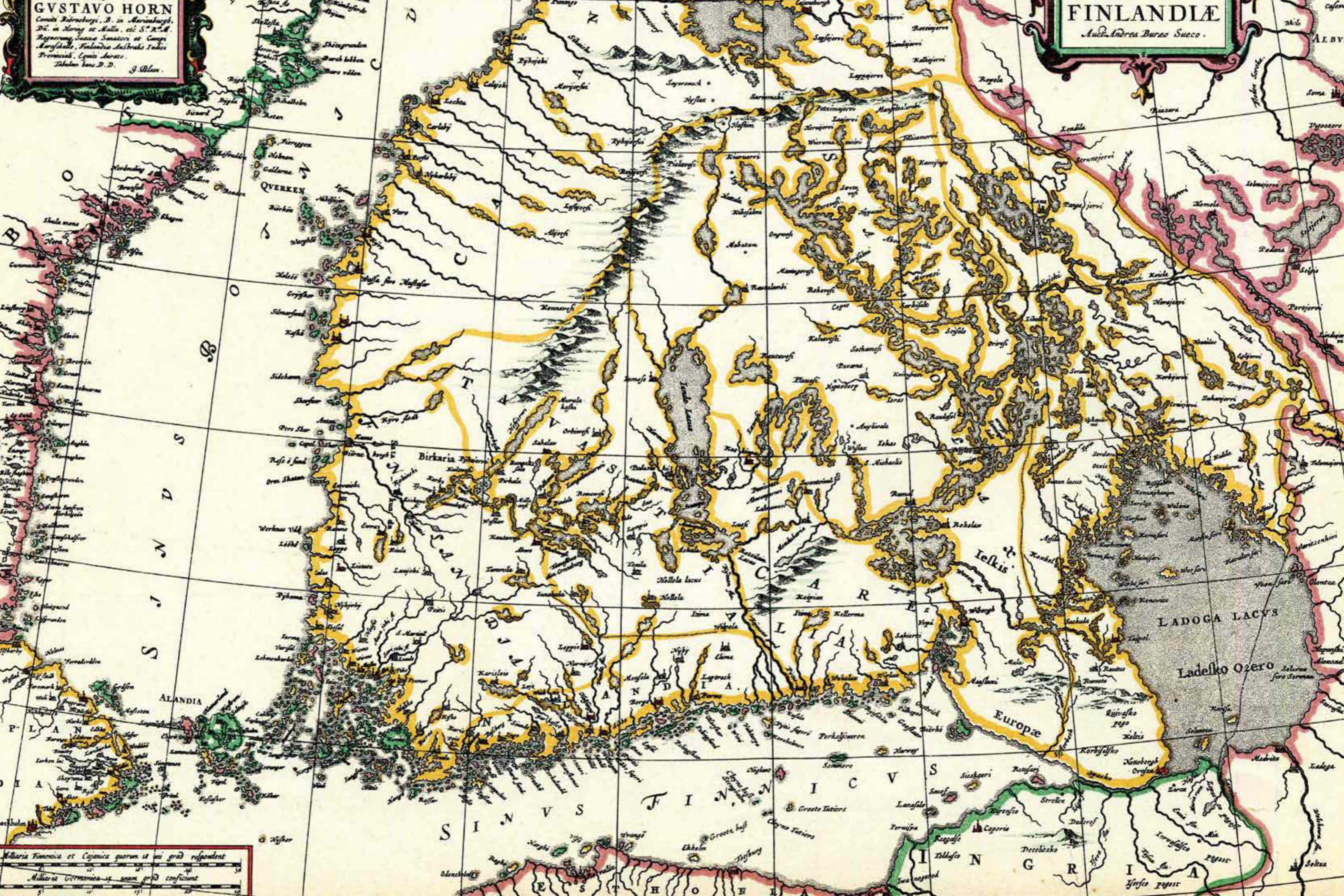
Veeckman, Johan Ed. 2002. Majolica and Glass from Italy to Antwerp and Beyond: The Transfer of Technology in the 16th and Early 17th Century. Antwerpen.

Veeckman, Johan 2010. Sherds from a Church. Maiolica production waste from the Augustinian Friary in Antwerp. – Exchanging Medieval Material Culture. Studies on Archaeology and History Presented to Frans Verhaeghe. Ed. by Koen De Groot, Dries Tys & Marinix Pieters. *Relicta Monografieën, 4*. Brussel, 177–188.

Väisänen, Riikka 2010. Patoja, kannuja ja ruokailutottumuksia. – Gubbacka. Keskiajan arkea Vantaalla. Toimittaneet Andreas Koivisto, Riina Koivisto, Juka Hako. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja, 34*. Porvoo, 112–125.

GUSTAVO HORN
 Comes Barchinensis, B. in Maribusburgi,
 Dñ. in Norwig et Nalla, et S. R. M.
 Regnerum Sueciae Senator et Campi
 Martialis, Finlandiae Aulicis Tabaci
 Praesidic, Epus Aroas.
 Tabula haec D. D. J. Blaeu.

FINLANDIÆ
 Auct. Andrea Buzo Sueco.

Milliaria Finonica et Cajonica quorum 12 mi grad respondent
 Milliaria Germanica 12 unum grad conficiunt